

WALENTY
BARTOSZEWSKI
UTWORY POETYCKIE

BIBLIOTEKA
PISARZY

Staropolskich

zespół redakcyjny

Adam Karpiński

Krzysztof Mrowcewicz

Mieczysław Mejor

Tomasz Chachulski

50

Zespół edytorski „Biblioteki Pisarzy Staropolskich”

Instytutu Badań Literackich PAN – Adam Karpiński, Krzysztof Mrowcewicz,

Ariadna Masłowska-Nowak, Ewa Jolanta Głębicka, Radosław Grześkowiak,

Roman Krzywy, Mieczysław Mejor, Tomasz Chachulski – został uhonorowany

nagrodą edytorską Polskiego PEN CLUBU im. Juliusza Żuławskiego

w roku 2017

Instytut Badań Literackich PAN
Stowarzyszenie „Pro Cultura Litteraria”

BIBLIOTEKA
PISARZY

Staropolskich

WALENTY
BARTOSZEWSKI

UTWORY POETYCKIE

WYDAŁA
MONIKA KARDASZ

IBL INSTYTUT BADAŃ
LITERACKICH PAN
WYDAWNICTWO
WARSZAWA 2019

Recenzent tomu

dr hab. Grażyna Urban-Godziek, Uniwersytet Jagielloński

Redakcja

Wydawnictwo IBL PAN

Korekta

Justyna Mańkowska

Projekt okładki

Magdalena Błażków

Komentarz muzykologiczny i skład nut

Maciej Jochymczyk

Łamanie

Helena Dziurnikowska

Wydawnictwo IBL PAN

Na okładce rycina przedstawiająca Wilno niesione do nieba przez siedem orłów, za: A. Poźniak, *Senator septem consularibus C. Marij Aquilis signatus: in aquila... D. Michaelis Casimiri Radziwił... expressus. Suaeque Celsitudini primo Palatine Solium inscendenti*, Vilnae 1666; egzemplarz: Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. III 18132

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2013-2017. Projekt nr 11H 12 0114 81

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

© Copyright by Monika Kardasz, 2019

© Copyright by Instytut Badań Literackich PAN, 2019

Druk i oprawa

PLATAN, Kryspinów 256, 32-060 Liszki

ISBN 978-83-66076-68-6

WPROWADZENIE DO LEKTURY

Walenty Bartoszewski, poeta działający w Wilnie u progu XVII stulecia, to dziś autor właściwie zapomniany. Tymczasem był on jednym z pierwszych na Litwie, obok Daniela Naborowskiego, „uczniów” Jana Kochanowskiego, a jednocześnie prekursorem poetyki baroku i twórcą, który wyjątkowo podkreślał swoje związki z Wilnem – spod jego pióra wyszły m.in. najstarsze znane opisy wileńskich procesji na Boże Ciało. Biografia Bartoszewskiego niestety pozostaje zagadką, najwięcej mówią o nim zachowane druki. Jego spuścizna to głównie poezja panegiryczno-okolicznościowa i religijna, która powstawała w ciągu niemal trzech dekad i która, dokumentując drogę poetyckiego dojrzewania tego wczesnobarokowego twórcy, stanowi zarazem świadectwo mentalności oraz religijności wilnian początku XVII stulecia.

Publikacja niniejsza jest pierwszą współczesną edycją twórczości Bartoszewskiego. Wydawczyni uwzględniła w niej wszystkie dzieła odnalezione w bibliotekach polskich i litewskich: jedenaście utworów wierszowanych oraz napisaną prozą rozprawę polemiczną na Boże Ciało (zamieszczoną w *Aneksie*)¹. Wszystkie druki zostały wytłoczone w Wilnie w oficynie Karcanów bądź w Drukarni Akademickiej. W edycji zastosowano chronologiczno-tematyczny układ tekstów, z odstępstwami w chronologii w przypadku utworów pisanych na

---

¹ Centralny katalog poloników XVII-XVIII w. Biblioteki Narodowej pod nazwiskiem Walentego Bartoszewskiego notuje jeszcze następujące nieodnalezione tytuły oraz edycje znanych dzieł: 1) *Trzy kolumny od trzech cnót na pogrzeb godnej pamięci kniazia Mikołaja Kroczyńskiego, dzielnego i zacnie urodzonego rycerza, w Moskwie pod Smoleńskiem zmarłego* (Wilno ¹1611); 2) *Dowody procesyjnej nabożnej...* (Wilno ²1618); 3) *Pienia wesole dzieciak...* (Wilno ²1618); 4) *O biesiadzie karczemnej i skrzypkach* (Wilno ¹1619); 5) *Bezoar z łez ludzkich...* (Wilno ¹1624).

podobną okazję, np. wierszy epicedialnych (w nawiasie podano numerację zastosowaną w niniejszej edycji):

- [I.] *Rozmowa albo Lament Duszy i Ciała potępionych...* (1609),
- [II.] *Pienia wesole dzieciak...* (1611),
- [III.] „*Emblema*” *cnót dzielnych...* (1614),
- [IV.] *Monodyja Ojczyzny żalobliwej po ześcienu... Adryjana Wojtkowskiego* (1612),
- [V.] „*Tbrenodiae*” *albo Nagrobne plankty dziewięciu bogiń parnaskich...* (1615),
- [VI.] *Pobudka na obchodzenie nabożne świątości rocznej tryumfu i pompy Ciała Bożego dana* (1614),
- [VII.] *Bezoar z lez ludzkich czasu powietrza morowego...* (1630),
- [VIII.] *Cień pogrzebu P[ana] Jezusowego...* (1630),
- [IX.] *Tęcza przymierza wiecznego – Jezus Chrystus ukrzyżowany...* (1633),
- [X.] *Żale serdeczne Oblubienice bojującej i dusz nabożnych...* (1632).

W „Aneksie” znalazły się: prozaiczne dziełko [I.] *Dowody procesyjej nabożnej i poważnego tryumfu w dzień roczny Przenaświętszego Ciała Bożego* (1615) oraz śpiewnik funkcjonujący także dzisiaj pod nazwiskiem Bartoszewskiego, w rzeczywistości zawierający teksty (przekłady bądź parafrazy) niebędące jego autorstwa – [II.] „*Parthenomelica*” *albo Pienia nabożne o Pannie Naświętszej...* (1613). We „Wprowadzeniu do lektury” oba te utwory omawiane są w porządku chronologicznym obejmującym wszystkie dzisiaj nam dostępne dzieła Walentego Bartoszewskiego.

Poeta bez biografii

Wszystkie teksty uwzględnione w niniejszej edycji podpisane zostały nazwiskiem Walentego Bartoszewskiego, o którym milczą źródła z epoki. XIX-wieczni badacze historii i literatury, wymieniając jego utwory, dodawali, iż wyszły one spod pióra jezuitę². Jako duchowny jezuicki figuruje pisarz także w dawnych encyklopediach i leksykonach³. Jan Okoń w monografii XVII-wiecznego dramatu jezuickiego wysunął

² Zob. np. F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem*, t. 1, Warszawa-Wilno 1814, s. 237; F. Siarczyński, *Obraz wieku panowania Zygmunta III... porządkiem abecadla ułożony*, cz. 1, Lwów 1828, s. 20; M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg 1862, s. 118; J. Brown, *Biblioteka pisarzy asystency polskiej Towarzystwa Jezusowego*, Poznań 1862, s. 111.

³ Zob. np. W. Szymanowski, *Dykcjonarz biograficzny powszechny...*, t. 1, Warszawa 1851, s. 117; M. Nowodworski, *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzer'a i Weltego, z licznemi jej dopehneniami*, t. 2, Warszawa 1873, s. 33.

przypuszczenie, iż Walenty Bartoszewski to postać tożsama z wileńskim jezuitą Janem Bartoszewskim (Bartoszewiczem), a imię „Walenty” było rodzajem pseudonimu literackiego⁴. Informacje o Janie Bartoszewskim zachowały się w katalogach osobowych kolegium w Wilnie oraz w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego⁵. Urodził się on około 1574 r. na Litwie, ukończył studia filozoficzne, do zakonu jezuitów wstąpił 25 października 1602 r. w Połocku. W latach 1609-1618 i od 1627 do około 1633 r. przebywał w kolegium wileńskim, gdzie pełnił funkcję kaznodziei i misjonarza ludowego, przez krótki czas był także prefektem w seminarium papieskim i diecezjalnym. W latach 1619-1627 i 1636 (nie zachowały się katalogi z lat 1622-1624) prowadził działalność misyjną w kolegium krożeńskim. Zdaniem Okonia związek Bartoszewskiego z Krożami wynikał z kontaktów jezuitę z Albrychtem Stanisławem Radziwiłłem, którego był wychowawcą i nauczycielem, a który w Krożach fundował wówczas jezuitom kościół⁶. Około roku 1638 Jan Bartoszewski podupał na zdrowiu i zamieszkał w wileńskim domu profesów. Zmarł w Wilnie 28 marca 1645 r.

Na tezę Jana Okonia powoływali się inni badacze, między innymi ks. Ludwik Grzebień w hasle biograficznym Jana Bartoszewskiego zamieszczonym w *Encyklopedii katolickiej*⁷. Pojawiły się jednak opinie podające w wątpliwość utożsamienie poety Walentego z jezuitą Janem⁸.

⁴ J. Okoń, *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku*, Wrocław 1970, s. 107, przyp. 52.

⁵ ARSI, Lith. 6; Lith. 7, f. 32; Lith. 8 I, f. 25, nr 3; Lith. 9, f. 11, nr 10; Lith. 56; Lith. 61, f. 101 (nekrolog). W katalogach nie ma jezuitę noszącego nazwisko „Walenty Bartoszewski”. Z kopii katalogów korzystałam w Bibliotece Naukowej Księży Jezuitów w Krakowie. Ponadto od o. prof. Ludwika Grzebienia SJ otrzymałam kopie wypisów z tychże dokumentów i notatki na temat Jana Bartoszewskiego sporządzone przez ks. Bronisława Natońskiego SJ.

⁶ J. Okoń, *Dramat i teatr szkolny...*, op. cit., s. 107, przyp. 52.

⁷ L. Grzebień, „Bartoszewski, Bartoszewicz, Jan SJ”, [hasło w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, redakcja F. Gryglewicz [i inni], Lublin 1976, s. 87. Zob. też „Bartoszewicz (Barthaszevius, Bartoszewski) Jan (pseud. Walenty)”, [hasło w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564-1995*, opracował L. Grzebień SJ, przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 2004, s. 29; „Bartoszewicz Jan, pseud. Walenty Bartoszewski”, [hasło w:] *Duchowieństwo i świętynie na Ziemi Wileńskiej. Od XV w. do 1945 roku*, opracował M. Jackiewicz, Bydgoszcz 2009, s. 22 („Encyklopedia Ziemi Wileńskiej”, t. 7).

⁸ Przykładowo autor recenzji drugiego tomu *Encyklopedii katolickiej*, o. Paulius Rabikauskas SJ, uznał tę hipotezę za wątpliwą, argumentując, że gdyby Bartoszewski był osobą duchowną, jego druki zostałyby opatrzone dopiskami „Pater” lub „SJ”, jako że jezuitę autorzy w ten sposób sygnowali swoje teksty. Ponadto o. Rabikauskas wyraził opinię, iż nie znajduje logiczniego uzasadnienia jednoczesne ukrywanie się pod pseudonimem „Walenty” oraz informowanie o przynależności do Bractwa św. Józefa z Arymatei i Nikodema, ponieważ zidentyfikowanie członka konfraterni w ośrodku miejskim takim jak Wilno w XVII w. zapewne nie przysparzało trudności. Zob. P. Rabikauskas, *Lenkų katalikų enciklopedijos II ir III tomai*, Aidai.eu, <http://

Niestety przeprowadzone przez wydawczynię kwerendy w bibliotekach wileńskich oraz w Bibliotece Naukowej Księży Jezuitów w Krakowie, mające na celu rozwikłanie zagadki tożsamości poety Walentego, okazały się bezowocne. Bez dowodów archiwalnych trudno wyrokować, czy intuicja Jana Okonia była słuszna i pisarz Walenty Bartoszewski jest tożsamy z jezuitą Janem, wiele jednak wskazuje na to, że autor ten istotnie należał do Towarzystwa Jezusowego. Może o tym świadczą krąg adresatów, ale przede wszystkim tematyka, forma i wymowa ideowa utworów.

Daty aktywności twórczej Walentego Bartoszewskiego nie wykluczają utożsamienia obu postaci. Wprawdzie w żadnym ze znanych utworów wileńskiego twórcy nie pojawia się dopisek „Pater” czy „SJ”, jednak na karcie tytułowej drugiego wydania *Bezoaru z łez ludzkich...* autor informuje czytelnika o zgodzie na rozszerzoną edycję dzieła: „za pozwoleniem starszych wydany”. Podobnie w zbiorze *„Parthenomelica” albo Pienia...*: „Cum licentia superiorum”. Fraza ta, często stosowana w drukach jezuickich, z pewnością odnosi się do przełożonych zakonu. Z kolei w utworach pasyjnych po listach dedykacyjnych umieszczone zostały formuły *imprimatur* rektorów Uniwersytetu Wileńskiego. Bartoszewski należał też – co podkreślił w swych utworach – do jezuickiego Bractwa św. Józefa z Arymatei i Nikodema, a jego późne dzieła wyszły spod pras jezuickiej Drukarni Akademickiej.

O poecie wiele mówi także krąg postaci, którym dedykował swe dzieła, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę ich wyznanie. Dialog *Rozmowa albo Lament Duszy i Ciała potępionych...* poświęcił Bartoszewski Feliksowi Szczęsnemu Kryskiemu, wychowankowi jezuickiej akademii w bawarskim Dillingen. Panegiryczny zbiór *„Emblema” cnót dziełnych...* dedykowany został rodzinie Kisków, a szczególnie seniorowi rodu – wojewodzicowi witebskiemu Stanisławowi, którego konwersja na katolicyzm stanowi główny temat wierszy. W utworze napisanym na zgon Elżbiety Wesselini poeta podkreślił pobożność zmarłej oraz jej szczodrość wobec Kościoła i zakonów. Z kolei utwory pasyjne dedykował duchownym katolickim: biskupowi Jerzemu Tyszkiewiczowi, biskupowi Abrahamowi Woynie oraz jezuitcie, profesorowi Akademii Wileńskiej Marcinowi Michałowiczowi Żagielowi. Tylko jeden utwór, *Pienia wesole dziełek...*, poświęcił Bartoszewski przedstawicielowi

innego wyznania – marszałkowi wielkiemu litewskiemu Krzysztofovi Mikołajowi Dorohostajskiemu, gorliwemu wyznawcy kalwinizmu, uznawanemu za przywódcę litewskich różnowierców. Jednak laudacja Dorohostajskiego wynika wyłącznie z jego chwalebnej postawy w czasie oblężenia smoleńskiego zamku.

Również tematyka utworów wileńskiego pisarza nie przeczy, a wręcz zdaje się potwierdzać przynależność autora do Towarzystwa Jezusowego. Dzieła o zbliżonej wymowie ideowej powstawały w Wilnie pierwszej połowy XVII w. w jezuickim kręgu Akademii Wileńskiej. Twórczość Bartoszewskiego to przede wszystkim teksty okolicznościowe o charakterze „użytkowym”: zbiory panegirycznych liryków sławiących adresatów ze względu na ich zaangażowanie w propagowanie potrydenckiego katolicyzmu, popularyzujące katolickie dogmaty opisy parateatralnych procesji na Boże Ciało czy rozprawa polemiczna przedstawiająca argumenty potwierdzające słuszność adoracji Najświętszego Sakramentu, a także inne utwory powiązane z konkretnymi uroczystościami roku liturgicznego w Kościele katolickim.

Jan Okoń podkreślił, iż w tekstach na Boże Ciało Bartoszewski opisywał procesje, zanim się one odbyły, a mimo to doskonale znał układ, rekwizyty i wymowę ideową inscenizacji. Badacz słusznie argumentował, iż mało prawdopodobne, by autor piszący na zamówienie jezuitów, a niebędący członkiem zgromadzenia, posiadał tak szczegółową wiedzę na temat widowiska artystycznego, które miało towarzyszyć uroczystości⁹. Poza tym inscenizacje parateatralne na Boże Ciało stanowiły istotny element potrydenckiej propagandy jezuickiej, a w Wilnie uroczystości te organizowane były w kręgu Akademii¹⁰. W duchu jezuickiej dysputy odczytywać można także elementy polemiki wyznaniowej w utworach Bartoszewskiego, przede wszystkim w *Dowodach...* na Boże Ciało. O jezuickiej proveniencji spuścizny wileńskiego twórcy może świadczyć również wizualność jego dzieł. Istotne miejsce w produkcji literackiej poety zajmuje emblematyka, w której rozpowszechnianiu u progu Baroku jezuita odegrali ważną rolę. Duchowni

---

⁹ Por. wyżej, przyp. 6.

¹⁰ J. Smosarski, *Religijne widowiska parateatralne w Polsce XVII wieku. Kilka przykładów*, [w:] *Dramat i teatr sakralny* [materiały z sympozjum zorganizowanego przez Katedrę Dramatu i Teatru oraz Zakład Badań nad Literaturą Religijną, Lublin, 2-5 maja 1983], pod redakcją I. Sławińskiej [i innych], Lublin 1988, s. 124-125 („Katolicki Uniwersytet Lubelski. Zakład Badań nad Literaturą Religijną” 14).

Towarzystwa Jezusowego szybko docenili znaczenie sztuk wizualnych dla edukowania społeczeństwa w duchu potrydenckiego katolicyzmu i chętnie łączyli w swych dziełach obraz z tekstem¹¹.

DIALOG DUSZY Z CIAŁEM

Najstarszym znanym dziełem Bartoszewskiego jest wydana w 1609 r. w Wilnie *Rozmowa albo Lament Duszy i Ciała potępionych, z łacińskiego na polski język teraz nowo przelożony*. Utwór sytuuje się w kręgu tzw. dialogów u progu (*Schwellendialoge*) i jest tłumaczeniem lub parafrazą łacińskiego sporu Duszy i Ciała, datowanej na pierwszą połowę XIII w. *Altercatio animae et corporis*, w najpopularniejszej wersji znanej jako *Visio Philiberti*¹². Wierszowane dialogi upersonifikowanych abstrakcyjnych pojęć, zwierząt, roślin oraz przedmiotów prowadzących spór o wyższość swoich racji były charakterystyczne dla średniowiecznej literatury łacińskiej i służyły przede wszystkim celom ludycznym oraz popularyzacji stereotypów moralnych¹³.

Rozmowa... to przykład literatury wizyjnej – „nabożna dusza” jest świadkiem sporu Duszy i Ciała niedawno zmarłego bogatego szlachcica. Dusza staje nad grobem, w którym złożone zostało Ciało, by zwrócić się do niego z wyrzutami z powodu grzesznego życia, które skazało ją na wieczne potępienie. Rozpaczliwe wypowiedzi poszczególnych „aktorów” wizji przypominają mowy sądowe. Wzajemne obwinianie się antagonistów kończy przybycie Diabłów, które zadając Duszy wyszukane męki, porywają ją do piekła.

Zasadniczym tematem sporu Duszy i Ciała jest idea *vanitas*. W utworze zastosowany został popularny topos *ubi sunt*: poeta szczegółowo wymienił zaszczyty, honory i bogactwa, jakimi zmarły cieszył się za życia, by następnie skontrastować je z obrazem nagiego trupa

¹¹ J. Pelc, *Slowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002, s. 288-289; P. Buchwald-Pelcowa, *Emblematyka w polskich kolegiach jezuickich*, [w:] *Artes atque humaniora. Studia Stanisłao Mossakowski sexagenario dicta*, [redakcja A. Rottermund i inni], Warszawa 1998, s. 169-170.

¹² Poza dialogiem Bartoszewskiego znanych jest pięć tłumaczeń i parafraz *Visio Philiberti* w języku polskim. Na temat bogatej tradycji średniowiecznych dialogów Duszy z Ciałem oraz ich staropolskich przekładów i przeróbek zob. M. Lenart, *Spór Duszy z Ciałem i inne wierszowane spory w literaturze staropolskiej na tle tradycji średniowiecznej*, Opole 2002 („Studia i Monografie Uniwersytet Opolski”, nr 299).

¹³ J. Abramowska, „Dialog”, [hasło w:] *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze, renesans, barok*, pod redakcją T. Michałowskiej, przy udziale B. Otwinowskiej, E. Sarnowskiej-Temeriusz, Wrocław 2002, s. 160 („Vademecum Polonisty”).

rozkładającego się w grobie. *Rozmowa...* jest zatem swoistym „katalogiem ziemskich marności”¹⁴. Podkreślanie równości wszystkich ludzi wobec śmierci – zabieg częsty w literaturze o tematyce eschatologicznej – zajmuje istotne miejsce w sporze. Zredukowanie niezwykłego przepychu otaczającego człowieka za życia do ciasnej trumny, w której spoczywa gnijące ciało, było ważnym elementem wanitatywnym dydaktyki jezuickiej, a jego najbardziej bodaj reprezentatywnym przykładem jest *Światowa Rozkosz* Hieronima Morsztyna, *nota bene* wychowanka kolegium braniewskiego¹⁵.

Łacińska *Visio Philiberti* oraz jej wczesnobarokowe przekłady to teksty dydaktyczno-moralizatorskie, których celem było oswajanie śmierci i przygotowanie człowieka do pośmiertnego sądu¹⁶. Z kolei literatura końca XVI i pierwszej połowy XVII stulecia charakteryzowała się swoistą dialogicznością, czym można tłumaczyć popularność motywów o proveniencji średniowiecznej i liczne tłumaczenia dialogu na język polski. W czasach gwałtownych polemik wyznaniowych w celach perswazyjnych i dydaktycznych z upodobaniem posługiwano się formą sporu¹⁷, mając w pamięci, że stawką w tym zatargu są wartości najwyższej wagi, jak zbawienie nieśmiertelnej duszy zagrożonej herezją.

Śpiewnik maryjny

W 1613 r. Bartoszewski opublikował zbiorek pieśni maryjnych „*Parthenomelica*” albo *Pienia nabożne o Pannie Naświętszej*¹⁸. Śpiewnik powstał na uroczystość adwentowej mszy roratnej, a jego publikacji patronował magistrat wileński, któremu poeta zadedykował dzieło. Jak zasugerował redaktor w liście dedykacyjnym, zbiorek jest wyrazem

¹⁴ D. Künstler-Langner, *Idea „vanitas”, jej tradycje i toposy w poezji polskiego baroku*, Toruń 1996, s. 82 („Rozprawy. Uniwersytet Mikołaja Kopernika”).

¹⁵ Zob. R. Grzeškowiak, *Cmentarz jednego nagrobka. Zarys dziejów pewnego czterowersu Hieronima Morsztyna*, [w:] *Ciało w literaturze dawnych wieków*, pod redakcją P. Bohuszewicza, I. Szczukowskiego, Toruń 2012, s. 171-191 („Litteraria Copernicana” 1(9)/2012).

¹⁶ M. Lenart, *Spór Duszy z Ciałem...*, op. cit., s. 99-101.

¹⁷ J. Abramowska, „Dialog”, op. cit., s. 160.

¹⁸ W 1988 r. opublikowana została edycja zbioru ze wstępem Wojciecha Rębowskiego: W. Bartoszewski, „*Parthenomelica*” albo *Pienia nabożne o Pannie Naświętszej, które poważny senat miasta wileńskiego... na roracich przystojnie co rok odprawuje*, wydanie faksymilowe druku z 1613 r., wstęp W. Rębowski, opracowanie T. Maciejewski, Warszawa 1988. Większość pieśni ze zbioru Bartoszewskiego w transliteracji wydał ks. Stanisław Garnczarski: *Polska pieśń adwentowa w drukach od XVII do XX wieku*, cz. 2: *Przekazy źródłowe badanych pieśni*, Tarnów 2014.

wzrostu pobożności po katastrofalnym pożarze Wilna 1 lipca 1610 roku, który strawił większość miasta. Na zbiór składa się 28 pieśni adwentowych, głównie maryjnych, do niektórych z nich dołączone zostały zapisy nutowe. Większość pieśni to utwory znane i funkcjonujące w obiegu ustnym, a ich źródła – bądź odmienne wersje – można znaleźć w średniowiecznych oraz XVI-wiecznych rękopisach. Przy wszystkich pieśniach zostały wydrukowane pięciolinie, jednak nutami opatrzył Bartoszewski tylko niektóre spośród nich.

Pieśni dzielą się na kilka grup. Pierwszą z nich tworzą dwa utwory w języku łacińskim: średniowieczna pieśń *Ave, o Maria* oraz sekwencja na Zwiastowanie *Mittit ad Virginem*, do których Bartoszewski dodał – być może autorskie – tłumaczenia czy też parafrazy o incipitach kolejno: „Zdrowa bądź, Maryja...” i „Zesłał Bóg wszechmocny...”. Tłumaczenie Bartoszewskiego stanowi dopełnienie katalogu znanych XV-wiecznych polskich przekazów tych pieśni¹⁹. Do tej grupy należą również przekłady lub parafrazy innych pieśni łacińskich, wydane w śpiewniku z 1613 r. bez podstawy tłumaczenia; są to utwory: „Witaj, Królowo niebios gwiazdostrojnych...” (*Ave, Regina caelorum*), „Matko święta Chrystusowa...” (*Sanctissima Mater Dei*), „Bądź wesola, Panno, z dziwnego...” (*Septem gaudia Mariae Virginis*), „Maryja, Matko miłości...” (*Maria, Mater gratiae*) oraz „Witaj, Królowa nieba i Matko litości...” (*Salve, Regina, Mater misericordiae*).

Ponadto poeta zamieścił w zbiorze przekłady bardzo popularnych średniowiecznych hymnów maryjnych: *Ave, maris stella* („Witaj, gwiazdo morska...”), *O gloriosa Domina* („Chwalebna i zacna Pani...”) i *Quem terra, pontus, aethera* („Którego niebo i morze...”). Ich najstarsze polskie tłumaczenia zachowały się z końca XV lub początków XVI stulecia²⁰. Utwory te – a także „Wspomni, Zbawicielu, sobie...”, tłumaczenie hymnu maryjnego *Memento, salutis auctor* – skopiował Bartoszewski z wydanych w 1598 r. *Hymnów kościelnych* Stanisława Grochowskiego.

Inna grupa to pieśni znane z XVI-wiecznych polskich przekazów, m.in. z tzw. Kancjonałów staniąteckich (np. z Kancjonału A z 1586 r.); są to utwory o incipitach: „Urząd zbawienia ludzkiego...”, „Po upadku

¹⁹ Zob. S. Garnczarski, *Polska pieśń adwentowa w drukach od XVII do XX wieku*, cz. 1: *Opracowanie zebranych źródeł*, Tarnów 2014, s. 270-280; T. Michałowska, *Średniowiecze*, Warszawa ⁴1997, s. 357 („Wielka Historia Literatury Polskiej”); R. Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni maryjne. Studia filologiczne*, Kraków 2002, s. 24, 56, 68 („Prace Monograficzne. Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie”, nr 338).

²⁰ R. Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni maryjne...*, op. cit., s. 46.

człowieka grzesznego...”, „Pochwalmy Pana w liczbie świętych jego...”, „O Matko miłościwa...”, „Tobie wznawiamy, Panno, nad wymowę...”, „Gwiazdo morza głębokiego...”, „Królowie wiecznej nieba wysokiego...”, „Archanioł Gabryjel z nieba wysokiego...” oraz „Boże wieczny, Boże żywy...” (tzw. hejnał roratny). Zbiorek zawiera również pieśń maryjną „O nadroższy kwiatczku panieństwa czystego...”, której przekaz znany jest z końca XV stulecia. Większość spośród tych utworów można znaleźć w popularnych XVII-wiecznych śpiewnikach: w wydanych w 1617 r. *Pieśniach postnych starożytnych człowiekowi krześcijańskiemu należących*, w *Pieśniach adwentowych, które są wybrane z niektórych pieśni roratnych* z 1627 r. oraz w *Pieśniach katolickich nowo reformowanych...* Stanisława Serafina Jagodyńskiego (Kraków 1638, 1695).

Istnieje w zbiorze Bartoszewskiego również grupa utworów, których źródła trudno wskazać; są to pieśni: „Przyszedł nam czas chwalebny adwentu Pańskiego...”, „Głos wdzięczny z nieba wychodzi...”, „Archanioł Gabryjel, / dziewosłab Boży i poseł...”, „Zdrowa bądź, Maryja, / świata Twórca-ć sprzyja...” (może pieśń oparta jest na Pozdrowieniu anielskim – *Ave, Maria*²¹), „Witaj, Naświętsza Dziewico...” Być może niektóre spośród tych pieśni rzeczywiście zostały przez Bartoszewskiego „nowo teraz złożone”, o czym poeta wspomina na karcie tytułowej druku, choć Wojciech Rębowski zwrócił uwagę, iż utwory te stylistycznie nie różnią się od znanych pieśni XVI-wiecznych²².

W śpiewniku znalazła się również *Bogurodzica* z tytułem *Pieśń św. Wojciecha*, do której dołączono pierwszy drukowany zapis nutowy. Przekaz z niewielkimi zmianami został przedrukowany z *Harfy duchownej...* Marcina Laterny²³ (Kraków 1585), z kolei pierwowzorem były *Żywoty świętych Starego i Nowego Zakonu* Piotra Skargi (Wilno 1579). Zdaniem Wiesława Wydry, który jako pierwszy opublikował *Bogurodzicę* ze śpiewnika Bartoszewskiego²⁴, przekazy Bartoszewskiego i Skargi miały wspólne, nieznane dziś źródło, zawierające także przedrukowane przez Bartoszewskiego nuty²⁵.

²¹ S. Garnczarski, *Polska pieśń adwentowa...*, cz. 1, op. cit., s. 302.

²² W. Bartoszewski, „*Parthenomelica*” albo *Pienia nabożne...*, op. cit., s. 15.

²³ Na ten temat zob. W. Wydra, *Bogurodzica* w „*Harfie duchownej*” Marcina Laterny (1598 r.), „*Slavia Occidentalis*” 32(1975), s. 125-135.

²⁴ W. Wydra, *Bogurodzica* w „*Parthenomelica*...” Walentego Bartoszewskiego z 1613 roku, „*Slavia Occidentalis*” 33(1976), s. 133-143. Przekaz nie został uwzględniony w monograficznym opracowaniu Jerzego Woroncza (*Bogurodzica*, opracował J. Woronczak, wstęp językoznawczy E. Ostrowska, opracowanie muzykologiczne H. Feicht, Wrocław 1962).

²⁵ W. Wydra, *Bogurodzica* w „*Parthenomelica*...”..., op. cit., s. 136.

Zbiorek Bartoszewskiego jest pierwszym drukowanym śpiewnikiem wileńskiej społeczności katolickiej i jako taki zasługuje na uwagę. Zawarte w nim pieśni wykonywano podczas mszy roratnych zarówno u jezuitów, jak i w innych kościołach i klasztorach. O tym, iż w środowisku wileńskim śpiewnik ten funkcjonował w powszechnym obiegu, świadczy fakt, że niektóre z pieśni przedrukował Zygmunt Lauxmin w poświęconym śpiewowi gregoriańskiemu traktacie *Ars et praxis musica* (Wilno 1667). Można powiedzieć, że Lauxmin był w pewnym sensie kontynuatorem dzieła Bartoszewskiego²⁶. Ponadto warto podkreślić, iż poza popularnymi pieśniami średniowiecznymi i XVI-wiecznymi „*Parthenomelica*” albo *Pienia...* przynoszą współczesnemu czytelnikowi kilka utworów nieznanych, być może autorstwa redaktora śpiewnika.

Wiersze panegiryczne

Cechą charakterystyczną piśmiennictwa XVII w. jest wzrost w stosunku do poprzedniego stulecia liczby utworów o charakterze panegirycznym. Na Litwie, zwłaszcza od połowy wieku, znakomita większość drukowanych panegiryków wychodziła spod pióra jezuitów lub profesorów i studentów jezuickich kolegów²⁷. Bartoszewski jest autorem czterech utworów epideiktycznych, powstałych w drugiej dekadzie stulecia, dedykowanych przedstawicielom litewskich rodów magnackich. Dzieła te różnią się wprawdzie gatunkowo, jednak ich podstawową funkcją jest wyolbrzymiona pochwała adresata lub bohatera utworu.

Z 1611 r. pochodzi utwór *Pienia wesole dzieciak na przyjazd do Wilna Króla Jego M[ości], senatu i rycerstwa jego po rekuferowaniu Smoleńska* napisany dla upamiętnienia finału wyprawy moskiewskiej z lat 1609-1611 – uroczystego wjazdu króla Zygmunta III Wazy do Wilna po zdobyciu Smoleńska²⁸. W XVII w. ważniejszym wydarzeniem państwo-

²⁶ Z. Lauxmin, *Ars et praxis musica. Graduale pro exercitatione studentium. Antiphonale ad psalmos*, edidit J. Trilupaitienė, [tłumaczenie J. Prusinowska, T. Zymer], Warszawa 2016, s. XVII („*Fontes Musicae in Polonia*” B/1).

²⁷ J. Niedźwiedz, *Nieśmiertelne teatra sławy. Teoria i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII-XVIII w.*, Kraków 2003, s. 124, 130 („*Terminus. Bibliotheca Classica*”, t. 6); tenże, *Kultura literacka Wilna (1323-1655). Retoryczna organizacja miasta*, Kraków 2012, s. 199-201, 338 („*Biblioteka Literatury Pogranicza*”, t. 20). Autor zwrócił uwagę, iż jezuiti znajdowali się w uprzywilejowanej sytuacji, jako że należała do nich Drukarnia Akademicka w Wilnie.

²⁸ Na temat triumfalnych wjazdów zob. J. Kowalczyk, *Triumf i sława wojenna „all’antica” w Polsce w XVI wieku*, [w:] *Renesans. Sztuka i ideologia. Materiały Sympozjum Naukowego Komitetu Nauk o Sztuce PAN, Kraków, czerwiec 1972 oraz Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce 1973*, redaktor naukowy T.S. Jaroszewski, Warszawa 1976, s. 293-348.

wym i prywatnym towarzyszyła widowiskowa oprawa, w której sztuka słowa łączyła się ze sztukami wizualnymi. Utwory panegiryczne, mowy gratulacyjne oraz kazania stanowiły nieodłączny element publicznych uroczystości.

Napisane 13-zgłoskowcem dziełko wileńskiego poety jest liryczną pochwałą króla, dowódców wojskowych i żołnierzy. Bartoszewski podkreślił przede wszystkim potęgę i siłę Zygmunta III, ogłaszając go potomkiem Jagiellonów, a nawet wynosząc ponad jego poprzedników na tronie królewskim. Spośród bohaterów zbioru poeta wyróżnił jedną z najwybitniejszych postaci epoki, marszałka wielkiego litewskiego Krzysztofa Mikołaja Dorohostajskiego, któremu zadedykował dzieło. Podkreślona została wyjątkowa rola marszałka jako zdobywcy zamku smoleńskiego oraz wodza odważnie prowadzącego do szturm podległych mu żołnierzy.

Interesującą cechą tego cyklu poetyckiego jest wyraźne odchodzenie od renesansowej prostoty stylowej w kierunku barokowego konceptyzmu, czego wyrazem są między innymi dowcipne zniekształcenia nazwisk w strofach poświęconych niektórym adresatom²⁹. W poważną – zgodnie z zasadą *decorum* – materię panegiryku wkraść się dowcip, a nawiązania mitologiczne sąsiadują z popularnymi, charakterystycznymi raczej dla poezji niższego rejestru zwrotami przysłowiowymi.

Drugi panegiryczno-okolicznościowy cykl poetycki Bartoszewskiego powstał w 1614 r. i nosi tytuł „*Emblema*” *cnót dzielnych i spraw przeważnych sławnych potomków z starożytnego domu Ich M[ości] Panów P[anów] Kisków*. Ten zbiór dziewięciu liryków o charakterze pochwalnym zadedykowany został magnackiej rodzinie Kisków herbu Dąbrowa. W tytule pojawiło się zaczerpnięte z greki słowo *emblema*, jednak budowę emblematyczną mają tylko trzy ostatnie wiersze w zbiorze³⁰. Głównymi adresatami tomu są: wojewodzie witebski Stanisław Kiszka, głuchoniemy magnat, oraz jego syn i imiennik, wówczas kanonik wileński, przyszły biskup żmudzki. Kiskowie byli wyznawcami kalwinizmu, którzy w 1606 r. przeszli na katolicyzm – fakt ten stał się bezpośrednim impulsem do powstania zbioru Bartoszewskiego i jest jego głównym tematem.

---

²⁹ J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III*, Warszawa 1971, s. 210.

³⁰ J. Pelc, *Obraz – słowo – znak. Studium o emblematyce w literaturze staropolskiej*, Wrocław 1973, s. 128 („*Studia Staropolskie*”, t. 37).

Poeta, malując hiperbolizowane wizerunki poszczególnych przedstawicieli rodziny Kisków, hojnie czerpał z tradycji mitologicznej, nawiązał także do utworów emblematycznych Alciatusa. Wyolbrzymiona laudacja wykorzystywała sformułowane w starożytnych poetykach i podręcznikach retoryki toposy pochwały człowieka³¹. Apologię rodziny oparł Bartoszewski przede wszystkim na podkreśleniu tzw. *bona fortunae* – zalet otrzymanych od losu, zależnych od okoliczności zewnętrznych: szlacheckiego urodzenia, oddania ojczyźnie, wykształcenia i wychowania, a także powszechnego szacunku. Istotne miejsce w cyklu zajmuje topos nieśmiertelnej sławy, którą Kiskowie zapewnili sobie chwalebny czynami.

Dwa pozostałe zbiory panegiryczne Bartoszewskiego są przykładami wczesnobarokowej poezji epicedialnej: *Monodyja Ojczyzny żalobliwej po ześciu... Adryjana Wojtkowskiego* (1612) oraz „*Threnodiae*” albo *Nagrobne plankty dziewięciu bogiń parnaskich...* (1615). Tradycję, z której czerpie Bartoszewski, wyznaczyły *Treny* Jana z Czarnolasu – wzór dla poezji funeralnej również w epoce Baroku. Kanon naśladowania *Trenów* jest charakterystyczny zwłaszcza dla nauczania jezuickiego³². Budując amplifikowane portrety zmarłych, szeroko wprowadza Bartoszewski również topikę mitologiczną.

Monodyja... upamiętnia niejakiego Adriana Wojtkowskiego, który przedstawiony został jako wzór rycerza, obrońcy Rzeczypospolitej. W wierszu, którego podmiotem jest upersonifikowana Ojczyzna, ukazuje poeta koleje życia Wojtkowskiego. Opis wydarzeń z życia bohatera przerywany jest sekwencjami pytań retorycznych o charakterze kompłoracyjnym oraz apostrofami skierowanymi do niewzruszonej śmierci, doniosłe zaś czyny i godne pochwały cnoty zmarłego potraktowane zostały jako argumenty za oplakiwaniem jego zgonu.

Z kolei utwór „*Threnodiae*” albo *Nagrobne plankty...* powstał na pamiątkę śmierci Elżbiety Wesselini (Wesselényi). To żalobny cykl poetycki rozpisany – wzorem literatury łacińskiej – na głosy dziewięciu mitologicznych Muz. Prezentuje on wzór cnotliwej szlachcianki – żony i matki. Ważne miejsce zajmuje tutaj pochwała wspaniałego rodu, z jakiego wywodziła się Elżbieta Sapieżyna, oraz rodziny jej męża, Pawła

³¹ J. Niedźwiedz, *Nieśmiertelne teatru sławy...*, op. cit., s. 173.

³² A. Nowicka-Jeżowa, *Siedemnastowieczna poezja funeralna w kręgu tradycji renesansowej. Przekształcenia i przewartościowania*, [w:] *Przełom wieków XVI i XVII w literaturze i kulturze polskiej*, pod redakcją B. Otwinowskiej i J. Pelca, Wrocław 1984, s. 194 („*Studia Staropolskie*”, t. 52).

Stefana Sapichy. Bohaterka przedstawiona została jako postać obdarzona najbardziej cenionymi cnotami: pobożnością, pokorą i wstydlivością, a przy tym wrażliwa na los ubogich i potrzebujących, oddana Kościołowi ofiarodawczyni, wierna i lojalna żona oraz czuła i troskliwa matka. Utwór nawiązuje do żalobnego zwyczaju wspólnego oplakiwania zmarłego przez rodzinę i sąsiadów zebranych w domu żalobników. Dla spotęgowania odczucia straty Bartoszewski „obsadził” w rolach płaczek mitologiczne Muzy, które jednocześnie oplakują i chwają zmarłą.

Utwory na Boże Ciało

W drugiej dekadzie XVII stulecia powstały również dwa utwory Bartoszewskiego na Boże Ciało: wierszowana *Pobudka na obchodzenie nabożne świątosci rocznej tryumfu i pompy Ciała Bożego dana z 1614 r.* oraz pisane prozą *Dowody procesyjnej nabożnej i poważnego tryumfu w dzień roczny Przenaświetszego Ciała Bożego z roku 1615*. Dzieła te łączą opis inscenizacji parateatralnej towarzyszącej organizowanej w Wilnie procesji z polemiką religijną.

XVII-wiecznym procesjom eucharystycznym na Boże Ciało towarzyszyła wyjątkowa oprawa artystyczna, która z uroczystości *stricte* liturgicznej czyniła widowisko parateatralne³³. Szczególnym zapalem w organizacji tego typu inscenizacji wykazywali się jezuita, którzy szybko docenili potencjał katechizacyjny i propagandowy tkwiący w formach teatralnych. Cele procesji wpisywały się w model potrydenckiej odnowy Kościoła, łącząc katechizację społeczeństwa z polemiką religijną. Szczególną rolę działalność propagandowa jezuitów odegrała w Wilnie, mającym zróżnicowaną etniczną i wyznaniową strukturę społeczną. Steatralizowana uroczystość Bożego Ciała była okazją do zmanifestowania między innymi odrzuconego przez wyznania reformowane dogmatu o Przeistoczeniu³⁴.

Utwory Bartoszewskiego są najstarszymi znanymi sumariuszami wileńskich procesji na Boże Ciało³⁵. Opisaną w nich inscenizację orga-

³³ Używając terminu „parateatralne”, mam na myśli inscenizacje organizowane poza sceną teatralną w dosłownym tego słowa znaczeniu (podobnie zob. J. Okoń, *Dramat i teatr szkolny...*, op. cit., s. 80).

³⁴ W. Roszkowska, *Główne ośrodki życia teatralnego w Polsce XVI i XVII wieku*, [w:] *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII wieku*, pod redakcją H. Dziechcińskiej, Wrocław 1980, s. 102-103, 107-109 („Studia Staropolskie”, t. 48); J. Smosarski, *Religijne widowiska...*, op. cit., s. 123.

³⁵ Poza utworami Bartoszewskiego znanych jest jeszcze osiem sumariuszy procesji z lat 1623-1625, 1627, 1630, 1631, 1633, 1636; zob. J. Okoń, *Retoryka a dogmat w parateatralnych*

nizowano w ten sposób, że na ruchomych platformach, obok aktorów grających starotestamentowe postaci, umieszczano rekwizyty religijne, elementy plastyczne, łacińskie cytaty biblijne pełniące funkcję subskrypcji, budując tym samym swoiste konstrukcje emblematyczne³⁶. Tematy poszczególnych obrazów łączyły się ze sobą w logiczny sposób, tworząc swego rodzaju fabułę całej inscenizacji. Wykorzystanie w inscenizacji słowa (cytaty na piramidach) i obrazu, rekwizytów religijnych, a także wprowadzenie rodzimych świętych ułatwiało kaznodziejom propagującym katolickie dogmaty objaśnienie sensu inscenizacji oraz nauczanie w duchu potrydenckim. Zgodnie z potrydencką wykładnią Pisma Świętego zaprezentowane na platformach postaci i alegorie, których źródła tkwiły w Starym Testamencie, odczytywano jako prefiguracje wątków ewangelicznych³⁷.

Oba utwory dzielą się na część parateatralną i polemiczną. W *Pobudce...* poeta opisał udekorowane na zbliżającą się uroczystość miasto, osiem konstrukcji emblematycznych nazywanych figurami, a także orszak dostojników kościelnych i świeckich. Po każdej z figur swoje umiejętności prezentowała na platformach grupa muzyków. Sens inscenizacji opisanej w *Pobudce...* trafnie i zwięźle podsumował Jan Okoń: Bartoszewski zobrazował zwycięstwo Kościoła wojującego nad światem i szatanem, możliwe do osiągnięcia dzięki trzem cnotom: wierze, nadziei i miłości. Chwałę Kościoła porównał poeta do zwycięstwa Abrahama i ofiary Melchizedeka, będących prefiguracją poświęcenia Chrystusa na krzyżu. Zwycięstwo to jest jednak możliwe dzięki uczestnictwu w Eucharystii³⁸. Druga, polemiczna część *Pobudki...* obejmuje sześć „racji” – argumentów potwierdzających słuszność widowiskowego obchodzenia Bożego Ciała i adoracji Najświętszego Sakramentu.

Z kolei w prozatorskich *Dowodach...* opis parateatralnego widowiska stanowi zaledwie niewielki fragment tekstu, dołączony na końcu dzieła, które ma charakter rozprawy polemicznej. Również tutaj celem autora było przedstawienie argumentów za adoracją Najświętszego Sakramentu – Bartoszewski przywołał racje innowierców, by je zanegować. Argumentacja pisarza jest przykładem tzw. teologii

procesjach jezuickich na Boże Ciało (Wilno 1614-1939), [w:] *Literatura a liturgia. Księga referatów międzynarodowej sesji naukowej, Łódź 14-17 maja 1996*, pod redakcją J. Okonia, przy współpracy M. Kwiek i M. Wichowej, Łódź 1988, s. 186-187.

³⁶ J. Okoń, *Dramat i teatr szkolny...*, op. cit., s. 82-84.

³⁷ Tamże, s. 80, 87, 96; J. Smosarski, *Religijne widowiska...*, op. cit., s. 124-125.

³⁸ J. Okoń, *Dramat i teatr szkolny...*, op. cit., s. 93; tenże, *Retoryka a dogmat...*, op. cit., s. 194.

sumarycznej³⁹, uproszczonej, ograniczonej do głównych zagadnień dogmatycznych umożliwiających polemikę z dysydentami, koniecznej do prowadzenia działalności kaznodziejskiej i misjonarskiej wśród słabo wykształconych wiernych. Polemizując z innowiercami, powołuje się Bartoszewski na Pismo Święte, opinie Ojców Kościoła, historyków Kościoła starożytnego, a nawet na zwyczaje starożytnych Rzymian, jednak najczęściej jego repliki są wymijające, odpowiada pytaniami retorycznymi, które mają zbić z tropu oponenta, w gruncie rzeczy zbywając rozmówcę, a nierzadko pozwala sobie na przytyki i złośliwości. Pisarz posłużył się w utworach na Boże Ciało topiką religijną, przede wszystkim argumentacją polegającą na przytaczaniu opinii autorytetu, techniką *exemplum*, toposem *ex definitione* oraz amplifikacją. Najważniejszą techniką retoryczną wykorzystywaną przez wileńskiego twórcę jest argumentowanie za pomocą biblijnego *exemplum* – zobrazowanie problemu przykładem z Pisma Świętego miało ułatwić zrozumienie skomplikowanych kwestii związanych z dogmatem o Eucharystii.

Utwory Bartoszewskiego na Boże Ciało wiele mówią o mentalności i religijności katolików po soborze trydenckim, a także o ówczesnych metodach ewangelizacji. Celem opisów inscenizacji, jak i samej uroczystości, była przede wszystkim katechizacja wiernych. Aby przekazać trudne kwestie dogmatyczne, starano się je zwizualizować, wykorzystując korespondujące ze sobą sztuki. Słowo i obraz, a także dekoracja, ruch, gest i radosna muzyka budowały rodzaj ulicznego spektaklu. Teatralna oprawa uroczystości, oddziałująca na emocje widza i budująca nastrój niezwykłości, była równie istotna, jak oparta głównie na Piśmie Świętym treść. Połączenie obu tych elementów budowało widowisko, w którym cele dydaktyczne przenikały się z propagandowo-polemicznymi i ludycznymi.

Śpiewnik na czas zarazy

Bezoar z lez ludzkich czasu powietrza morowego w Roku Pańskim 1624 utworzony i zacnemu magistratowi Miasta Wileńskiego ofiarowany to zbiór pieśni napisanych podczas epidemii dżumy w Wilnie. Po raz pierwszy opublikowany w roku 1624⁴⁰, utwór został wznowiony

³⁹ W odróżnieniu od opartej na rzetelnym przygotowaniu filozoficznym „teologii scholastycznej”; zob. J. Niedźwiedź, *Kultura literacka Wilna...*, op. cit., s. 263.

⁴⁰ Według Juszyńskiego i Maciejowskiego pieśni w pierwszym wydaniu *Bezoaru...* opatrzone były zapisem nutowym; zob. M.H. Juszyński, *Dykcjonarz poetów polskich*, t. 1, Kraków 1820,

w 1630, co wiązało się z ponownym atakiem choroby w latach 1629-1632. Zachowało się jedynie drugie wydanie dzieła, do którego dołączona jest *Nauka przeciwko morowemu powietrzu doświadczona i od wielu sławnych doktorów spisana* – krótki poradnik profilaktyczno-leczniczy. Zbiór składa się z 24 pieśni (jedna nienumerowana) o charakterze błagalno-pokutnym skierowanych do Boga, Matki Bożej oraz świętych. Zadedykowany został wileńskiemu magistratowi, co zapewne wiązało się ze szczególną rolą tej instytucji jako organizatora pomocy dla zagrożonych chorobą i zarażonych mieszkańców miasta⁴¹.

Podstawą światopoglądu wyrażonego w utworze jest tzw. teoria teurgiczna, zgodnie z którą zaraza jest karą za grzechy zesłaną przez Boga. Pogląd ten był powszechny w dawnych wiekach i skutkowało intensyfikacją przejawów religijności, różnorodnymi próbami przebłagania Boga, jak na przykład nabożeństwa i procesje błagalne, pielgrzymki do miejsc świętych, publikacja pieśni o charakterze modlitewno-błagalnym, wystawianie na widok publiczny Najświętszego Sakramentu, wota i fundacje kościelne, posty oraz śluby składane przez całe społeczności⁴².

Tytułowym bezoarem nazywano kamień powstający w żołądku lub jelitach zwierząt z polkniętych włosów oraz włókien roślinnych. Kamieniom tym przypisywano właściwości lecznicze i zalecano ich spożywanie w postaci sproszkowanej⁴³. Zbiór Bartoszewskiego pełni funkcję cudownego lekarstwa, które wyjedna czytelnikowi Boże zmiłowanie, „pokutnego kamienia” utworzonego – jak pisze poeta – z ludzkich łez. Pieśni miały na celu przebłaganie Boga, by powstrzymał swój gniew i odsunął zesłane plagi: zarazę, głód i wojnę. Podmiot liryczny, w wielu wierszach zbiorowy, zanosí swe próśby do Boga, o wstawiennictwo prosi także Matkę Bożą i patronów morowych. Jednym z przejawów intensyfikacji praktyk religijnych podczas epidemii był bowiem wzrost kultu świętych, zwłaszcza uznawanych za opiekunów w czasie zarazy. Mówiący w lirykach grzesznik jest świadomy swych przewin i zdaje so-

s. 15; W.A. Maciejowski, *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830*, t. 3, Warszawa 1852, s. 551-553.

⁴¹ A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000, s. 80-99.

⁴² Tamże, s. 118-119, 250-251, 254; A. Mariani, *Jezuici prowincji litewskiej wobec epidemii dżumy z lat 1708-1711*, „Zapiski Historyczne” 81(2016), 2, s. 77-78.

⁴³ A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem...*, op. cit., s. 181; J. Kracik, *Pokonać czarną śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy*, Kraków 1991, s. 35 („W Kręgu Ludzkiej Historii”).

bie sprawę ze słuszności gniewu Bożego, jednak próbuje negocjować ze Stwórcą – powołuje się przy tym na biblijne obietnice opieki nad człowiekiem, a w zamian za ocalenie deklaruje dozgonne wychwalanie miłosierdzia Boga i opieki Maryi. Źródłem nadziei jest dla niego rozpamiętywanie oraz kontemplacja krzyżowej męki i śmierci Chrystusa jako ofiary zbawczej.

Cykl Bartoszewskiego stanowi świadectwo mentalności, lęków i nadziei ludzi początku XVII stulecia w obliczu zagrożenia życia i jest jednym z przejawów zbiorowego modelu religijności, który budował poczucie wspólnoty, zatem ma przede wszystkim funkcję terapeutyczną, pocieszającą. Pieśni te najpewniej przeznaczone były dla prostego czytelnika i traktowane jako materiał do pokrzepiającej modlitwy. Odbiorca identyfikował się z rozpaczającym podmiotem lirycznym, a spragmatyzowana wizja katolicyzmu (przekonanie o możliwości wyblągania ratunku) budziła nadzieję na oddalenie moru. Utwór, w którym poeta wyjątkowo podkreślił swoje związki z Wilnem, wiele mówi również o realiach życia w mieście zagrożonym chorobą epidemiczną: o relacjach międzyludzkich w sytuacji zagrożenia, opiece nad chorymi, objawach choroby, stanie ówczesnej wiedzy medycznej, profilaktyce przeciwepidemicznej oraz metodach leczenia.

Utwory pasyjne

Ostatnia grupa dzieł Bartoszewskiego to utwory o tematyce pasyjnej i apokryficznej⁴⁴, wydane na początku trzeciej dekady XVII w.: poematy *Cień pogrzebu P[ana] Jezusowego, który mu sprawili dwa przezacni uczniowie, Józef z Arymetyjey, szlachetny senator etc., i Nikodem z faruzów, książę żydowski...* (1630) i *Tęcza przymierza wiecznego – Jezus Chrystus ukrzyżowany – świętym Józefowi i Nikodemowi jako Noemu w obłokach okazana...* (1633) oraz zbiór planktów *Żale serdeczne Oblubienice bojującej i dusz nabożnych nad Oblubieńcem a Panem w grobie pochowanym Jezusem...* (1632). Są to najmniej znane dzieła Bartoszewskiego, które właściwie nie pojawiają się w opracowaniach na temat dawnej literatury pasyjnej.

Potrydencka pobożność katolicka przejawiała się emocjonalnym przeżywaniem prawd wiary i potrzebą sytuowania historii zbawienia

⁴⁴ Wszystkie trzy utwory nazwałam „pasyjnymi”, jest to jednak pewien skrót myślowy, gdyż dzieło *stricto* pasyjne (tj. opisujące mękę i śmierć Chrystusa) stanowi jedynie *Tęcza przymierza wiecznego...*, dwa pozostałe teksty opierają się głównie na apokryfach.

w lokalnym środowisku, dlatego w Polsce i na Litwie kwitł kult relikwii Męki Pańskiej. Motyw naśladowania Chrystusa cierpiącego, idee współcierpienia z nim oraz współodpowiedzialności grzesznika za śmierć Zbawiciela pojawiły się nie tylko w tekstach kaznodziej-skich, śpiewnikach czy modlitewnikach, ale także w utworach poetyckich. W grupie XVII-wiecznych utworów epickich opisujących mękę i śmierć Chrystusa, nazywanych „mesjadami” bądź „poematami pasyjnymi”, badacze wymieniają dzieła autorstwa Abrahama Roźniatowskiego, Kaspra Miaskowskiego, Klemensa Bolesławiusza, Wacława Potockiego, Wespazjana Kochowskiego, Szymona Gawłowickiego i Walentego Odymalskiego⁴⁵. Poematy Bartoszewskiego mają podobną formę i funkcję, nie opisują jednak szczegółowo całej historii męki i śmierci Chrystusa, lecz jej fragmenty.

W poemacie *Cień pogrzebu...*, głęboko zakorzenionym w tradycji apokryficznej, opowieść o wydarzeniach „pasyjnych” zaczyna się już po śmierci Chrystusa, gdy Józef z Arymatei i Nikodem podejmują starania, by złożyć ciało Zbawiciela w grobie. Natomiast w *Tęczy przymierza wiecznego...* opisane zostały wydarzenia, które miały miejsce przed ukrzyżowaniem (sąd i biczowanie), oraz sama śmierć krzyżowa. Najważniejszym motywem w utworze jest analogia pomiędzy kolorem ran na ciele Ukrzyżowanego a barwami tęczy uznawanej za znak przymierza pomiędzy Bogiem a człowiekiem. Naturalistyczny sposób ukazania ciała Zbawiciela miał oddziaływać na wyobraźnię odbiorcy poematu, ułatwić mu utożsamienie się z cierpiącym Chrystusem, skłonić do żalu i pokuty. Poeta w obu dziełach podkreślił rolę Józefa z Arymatei i Nikodema w wydarzeniach, jakie rozegrały się po śmierci Zbawiciela, co zapewne było hołdem oddanym patronom wileńskiego Bractwa.

Natomiast *Żale serdeczne Oblubienice bojującej i dusz nabożnych...* są zbiorem dwudziestu jeden wielkopostnych lamentów. Dzieło to wpisuje się w tradycję paraliturgicznej pieśni pasyjnej i czerpiąc zarówno z tradycji biblijnej, jak i apokryficznej stanowi liryczne dopełnienie poematów pasyjnych. Wątki dolorystyczne w utworach pasyjnych pełniły funkcje ekspiacyjne i katartyczne⁴⁶. Barokowe lamentsy upowszechniają ideę *compassio cum Christo*, która odpowiada jednemu z najważniej-

⁴⁵ Na ten temat zob. przede wszystkim L. Teusz, *Mesjady polskie XVII stulecia*, Warszawa 2002.

⁴⁶ S. Graciotti, „Lament świętokrzyski” a średniowieczna tradycja „Planctus Beatae Mariae Virginis”, [w:] *Od „Lamentu świętokrzyskiego” do „Adona”*. Włoskie studia o literaturze staropolskiej, pod redakcją G. Brogi-Bercoffi i T. Michałowskiej, Warszawa 1995, s. 32.

szych założeń chrześcijańskiej ascezy: „Christo confixus sum cruci”, a jej celem jest religijna *katharsis* czy też palingeneza chrześcijańska⁴⁷. Jako pierwsza „przybita do krzyża” uznawana jest Maryja, co przejawia się bogatą tradycją planktu maryjnego, którego najsłynniejszą realizacją na gruncie literatury polskiej stanowi *Lament świętokrzyski*. Dramat Maryi jest wzorem przeżywania cierpienia, ale też najdoskonalszym przykładem wiary, nadziei i miłości⁴⁸.

Podmiotem większości wierszy w zbiorze Bartoszewskiego jest Oblubienica rozumiana jako figura Kościoła. Zwraca się ona do Jezusa oraz do wiernych, zachęcając tych ostatnich do medytacji nad Męką Pańską i kontemplacji umęczonego ciała Zbawiciela. Jest to nawiązanie do Pieśni nad Pieśniami, do której odwołania pojawiają się we wszystkich utworach pasyjnych Bartoszewskiego. Ważne miejsce w zbiorze zajmują odniesienia do kultu pięciu ran Chrystusa, a zwłaszcza kultu Najświętszego Serca Pana Jezusa, szczególnie żywego w środowisku jezuickim. Zresztą podstawy teologiczne kultu Serca Jezusa opracował jezuita Kasper Drużbicki, autor modlitewnika *Serce Jezusowe, meta albo cel serc stworzonych z 1696 r.*⁴⁹

Podsumowując: lakoniczny przekaz ewangeliczny został w epice pasyjnej Bartoszewskiego uszczegółowiony, a kanoniczna historia pasji rozszerzona o konkretne wątki i szczegóły zaczerpnięte z przekazów apokryficznych oraz uzupełniona ekspresyjnymi opisami cierpienia, których celem było wzbudzenie w czytelniku litości i ułatwienie współodczuwania z rozpaczającymi po śmierci Zbawiciela. Historia męki Chrystusa prezentowana jest w nich jako materia do pobożnych rozważań, medytacji nad cierpieniem Zbawiciela, jego poświęceniem dla człowieka, a także nad własną grzeszną naturą. *Żale serdeczne Oblubienice...* stanowią liryczne dopełnienie poematów pasyjnych Bartoszewskiego. Są to wiersze bardzo ekspresyjne, pełne wykrzyknień i pytań retorycznych, łączące elementy komploracyjne z wątkami *historia passionis* opartymi na tradycji biblijnej i apokryficznej. Podstawową funkcją utworu było skłonienie odbiorcy do oplakiwania oraz rozważania męki i śmierci Chrystusa, a także rozmyślenia nad własnymi grzechami.

⁴⁷ Tamże, s. 34; A. Rybicki, „*Compassio Mariae*” w chrześcijańskim życiu duchowym. *Studium na przykładzie polskiej średniowiecznej literatury i sztuki religijnej*, Lublin 2009, s. 13.

⁴⁸ A. Rybicki, „*Compassio Mariae*”..., op. cit., s. 14, 19.

⁴⁹ J. Majkowski, J. Misiurek, „Drużbicki Kasper SJ”, [hasło w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 4, pod redakcją F. Gryglewicza [i innych], Lublin 1989, kol. 240-241.

***

Niniejsza edycja jest rozszerzoną wersją mojej rozprawy doktorskiej. Słowa wdzięczności kieruję przede wszystkim do Profesora Romana Mazurkiewicza – za opiekę promotorską i nieocenioną pomoc podczas pracy nad edycją dzieł Bartoszewskiego.

Dziękuję również Profesorowi Piotrowi Borkowi, na którego seminarium magisterskim zaczęła się moja przygoda z edytorstwem literatury dawnej.

Za cenne uwagi krytyczne, które pozwoliły udoskonalić wydanie, dziękuję recenzentom dysertacji, Profesorowi Dariuszowi Chemperkowi oraz Profesorowi Mirosławowi Lenartowi, a także recenzentce publikowanej wersji tekstu, Pani Doktor hab. Grażynie Urban-Godziek.

Dziękuję również Profesorowi Tomaszowi Chachulskiemu za pomoc w przygotowaniu edycji do druku.

Szczególne podziękowania składam mężowi, Rodzicom i przyjaciołom za nieustanne wsparcie podczas pisania rozprawy doktorskiej.

UTWORY POETYCKIE

[1.] ROZMOWA ALBO LAMENT
DUSZY I CIAŁA POTĘPIONYCH,
Z ŁACIŃSKIEGO NA POLSKI JĘZYK
TERAZ NOWO PRZEŁOŻONY

[1.] [Wiersz pod herbem Prawdzic]
Na zacny i starożytny klejnot
Jaśnie Wielmożnych Panów, P[anów] Kryskich

Straża jest mocna, twierdza dobrze opatrzona,
wały wsze przechodząca baszta umocniona.

Gruntowna cnota męskie serce gdy osiągnie,
jako mur niedobyt kiedy lew oblegnie:

5   nieprzyjaciel nad miastem nie miewa otuchy,
nieprzestraszony z muru lew płoszy jak muchy.

Lew na murze ryczący – Kryskich ród waleczny.
Mur – ojczyzna; tej Kryscy niosą pokój wieczny.

**[2.] Jaśnie Wielmożnemu Jego Mości Panu,
P[anu] Szczęsnemu Kryskiemu na Drobninie,
podkanclerzemu koronnemu,
staroście zakroczymskiemu, Panu a P[anu] mnie Miłościwemu *etc., etc.***

[1] Gdy ufy wojska litewskiego na szczęśliwy gości pożądaných przyjazd z Korony Polskiej do naszych tego W[ielkiego] Ks[ięstwa] L[itewskiego] krajów chorągwie swe rozprzestrzeniały, Muzy i Kameny z tajemnych bujania swego dąbrówek między wielu inszemi kunsztownemi zapaśnikami, których na harc wyprawiły, mnie też, wprawdzie tępego wierszokładcę, gwałtem wypchnęły, żebym jako jaki Dyjogenes w popielnym leżysku zaczajony, oczy na blask takiego światła (W[aszej] M[ości], mego M[iłościwego] Pana) do nas przychodzącego nie zakrywając, wdzięcznie zawitał.

[2] Abowiem sama pańska W[aszej] M[ości] zacność i wysoka za mądrością ślakująca dzielność wyciąga, abym W[aszej] M[ości], mego M[iłościwego] Pana, przyjazd Muzom wileńskim radosny, Litwie bojowalecznej obwieściwszy, jakim podareczkiem pracy mojej poczcil, który wolałbym, aby wszystek zacnością brzmiał familiej W[aszej] M[ości]. Lecz że ona nie tylko przesławnej Koronie Polskiej samej, ale i wszem postronnym narodom jest ogłoszona, rozumiałem raczej wojnę Duszej i Ciała potępionych wiecznokrwawą dla pogardzania marności i próżnej chwały tego świata pod Jaśnie Wielmożnym imieniem W[aszej] M[ości] na widok ludzki, z łacińskiego na polski niejakięś autora nabożnego przełożywszy, wyprawić, dufając, że W[asza] M[ość], mój M[iłościwy] Pan, zwłaszcza która ku zbudowaniu i zbawieniu przynależy, kochać się będzie raczył.

[3] Aczbym radniej widział, żeby dowcipniejszy żołnierz i harcerz biegleszy, których niemało w tym naszym nauk wyzwolonych boju, poetycką okrasą i ubiorem daleko świetniejszy<ch> poetów, znajduje się, którzy by lepiej temu niżeli tępość leniwochodna błahego dowcipu mego sprostać mogli, lecz wysoką praktyką godności W[aszej] M[ości] wieszczbomówny Febus wyniesiony, mając pióro w rękach moich na wielkie stany zaostrzone wysokością urzędu takiego, na który i ród wiekopomny przeczacnej familiej Kryskich, światu wszemu objaśnionych, okazała dzielność W[aszej] M[ości] wysadza, i cnota sama (okrasa familiej wielmożnej) na oko zasługi spraw W[aszej] M[ości] poważnych Koronie Polskiej wystawia, z wysokiej góry zacności wielkiej W[aszej] M[ości] nazad wiatrem lekkości cofnąć się nie dał.

[4] A przeto, chocia małym krokiem, z blahą siłą i z bojaźnią pod mur się Lwa szańcując, do wielmożnej ludzkości i łaskawości mego M[iłościwego] Pana przybliżyłem się i to jakiejkolwiek pracy mojej dzi<e>leczko w ręce łaskawe W[aszej] M[ości] poddając, zdrowia na tym szczęśliwym

przyjeździe dobrego, szczęśliwszego do krajów ojczystych zwrócenia i błogosławionego na stopnie wysokie wyniesienia, i inszych darów Pańskich łaskawego nadarzenia od Pana Boga wszechmogącego W[aszej] M[ości], memu M[iłościwemu] Panu, ze wszystką tego wiecznoświatnego domu familiją życzę, winczuję i sprzyjam uprzejmic.

W[aszej] M[ości], mego M[iłościwego] P[ana],
naniższy służebnik,
Walenty Bartoszewski

[3.] [Rozmowa albo Lament Duszy i Ciała]

AUTOR ALBO WYNALEŹCA

We śnie albo na jawi, będąc w zachwyceniu,
Dusza nabożna niegdy to miała w widzeniu:

Ciało widziała smętne z Duszą rozdzielone,
tłumem strasznego szyku zewsząd obłożone.

5   Placze, lamenty, skwierki tam się słyszeć dały
i w te niejako słowa serce przerażały –

DUSZA

„Co to za widok? Co się, przebóg, dzieje? Ciało,
tak się od Ducha twego prędkość oderwało?

10   Leżysz zdrętwiałe, w lochach ciemnych ponurzone,
jadem śmiertelnym grzechu złego napojone.

Świat cię namilszy odszedł, wszystko ustąpiło,
jako dym wniwecz z tobą wnet się rozproszyło.

Wczoraś w rozkoszach, zdrowiu i szczęściu pływało,
dziś cię potyka, namniej co-ć się być nie zdało.

15   Powiedz mi, proszę, co to za moc taka była,
że cię o ziemię nad myśl tężej uderzyła.

Iżaż nie wszystkim światem wczoraś pomiatało,
kiedyś lotem wysokiem nad insze wzlatało?

20   Ażaż włodarzów tobie skarbodajne włości
wczora nie odnaszały czci i powinności?

Ażaż nie światłoskrzydłne ufce zbrojnoszumnych
hord ślakowały-ć wczora, pełne myśli dumnych?

Lecz ten ogon szeroki, który rozpuszczony
rumy za tobą szerzył, jest ci ustrzygniony.

25   Ubiór lubieżny, drogie z szmaragdów noszenie,
dyjament, perły, złoto, sława, wielkie mienie

noc wiecznosennym mrokiem we ćmy obróciła,
blask zaburzonym lszczący cieniem śmierć pokryła.

30 Wieże Dedalusowe wzgórz wyniesione,
pałacy z skał migdońskich k niebu wystrychnione

z brzydkim wzdryganiem skwapnie ciebie wyrzucają,
swędu stęchliny zgnilej strzymać nie zetrwają.

35 Patrz teraz, jako każdy cię szacuje tanie:
wczora wołali, czołem nisko bijąc: «Panie!»,

dzisiaj, nos zatykając, ciebie odbiegają
a w podłej jak narychlej trunie zasmalają.

Choć budowałeś pałac przestrony i drogi,
ledwie ta trocha deszczek twe pokrywa nogi.

40 Już też na sąd złośliwy odtąd nie zasiędziesz
ani zdradliwym skrećtem prawdy szpocić będziesz,

bo nam ognista w piekle stolica zrobiona,
gdzie już dla ciebie dawno jestem posadzona.

Jam – prawi – Dusza nad insze tworzona,
prześlicznie twarzy Boskiej glansiem oświecona,

45 teraz nagle z gładkości wszytkiej obnażona,
w liczbie przeklętej zgrai jestem policzona.

Ach, dla Ciała niewrotne oplakiwać szkody
w piekle na wieki muszę bez żadnej ochłody.

50 Przeklęty trupie, Ciało nieszczęsne, mizerne,
płochę w niestatku, radzie duchownej niewierne,

na coś twoim zapędem teraz mnie przywiodło,
iżem tobie służyła? Ach, toć mię uwiodło!

Zdradziło mię, nędznicę, samo wprzód zdradzone,
gdy za chciwością z pędem bieżysz zaślepione.

- 55 O, gdybyś dniem wiedziało jednym przedtym pewnie
o zgotowanych sobie mękach, płacząc rzewnie,

mogłobyś słusznie tak rzec: «Bodaj matka była
żywo mię wgrzebla w ziemię albo nie zrodziła!».
- 60 Lecz nie dziw, że Bóg takim skarbem nas bogaci:
jako my Bogu służym, tak też On nam płaci.

Abowiem czasu życia wyznać prawdę muszę:
nie postrzegałoś, co paść miało na twą Duszę,

wędziłaś przestrzeniało lostowaniu swemu,
rozpust się krzewił; nigdy zamysłowi memu
- 65 dobrze nie dopuszczało<ś> czynić, ale żądy
powodzą tam porwane nosiłoś, gdzie rządzi

zmysły ludzkimi Bakchus i zdrażliwa pani
Wenus, skąd złością ludzie wychodzą pijani,

zaczym idzie, że lubne teraz nam lubości
70 w zółciorodzące słusznie mienią się gorzkości.

Za lost rozpustny pożar wiecznotrwały będzie,
męki na wieki wiekom nigdy nie ubędzie.
- Od żalu puka wewnątrz serce, wszytka mdleję,
zapal piekielny we mnie – hej, niestetyż! – tleję.
- 75 W srodzej paszczęce smoka żarliwego gorę,
cierpiąc nieznośne męki, w której aż przez skorę

wrzący przenika ogień do mych biednych kości,
które w proch zstarszy, kaci skwarzą bez miłości.
- 80 Żaden język człowieczy ze wszytkich mąk jednej
wypowiedzieć nie może – mojej męki biednej,

którą, nieszczęsna, dźwigam, lecz tego żaluję;
odpoczynku żadnego tej kaźni nie czuję.

- Gdzie folwarki w dostatku teraz pływające,
z alabastru pałace gdzie są błyskające
- 85   lub wieże czworograne, albo kamienice,
lub – w których pokładało myśl wszystkie – skarbnice:
dyjamenty, szafiry i drogie klejnoty,
któreś się piększyło, Duszę zdarszy z cnoty?
- 90   Gdzie miękkoślane łoża z puchu łabęcego,
gdzie lektania pieszczone zbytku szalonego?
- Gdzie szarłaty sydońskie, smukowne ubiory,
szpalery złotokane z jedwabnemi wzory?
- Gdzie rozgarty, gdzie sady obficie kwitnące
albo płasania w troskach pociechy dające?
- 95   Wonnopachniących ziółek niszczały kadzenia,
ustały częstych potraw rozkoszne noszenia,
łowiec z chruścistych plotów nie zagania zwierza,
strzelec w lotnego hartem jelenia nie mierza,
- 100   ptastwa do kuchni albo bydła nie prowadzą
ani też na stół z winem roztruchany sadzą.
- Psi po kuchni polują, piwnica po wodzie
pływa – taki upadek rozkoszników bodzie.
- Przysmaki kością twardą w gardle wysęknęły,
rozkoszy z tobą w lochy ciemne upłynęły.
- 105   A ta, co-ć się zda, chata, w której tak wtłoczony
leżysz jak w prasie, pałac to nie on przestrony.
- Rozszerzać się w niej nie lza, gdzieli pojrzysz – srogo,
tarasem przydzieć ci się płacić gmachów drogo.
- 110   Izali podparszy się, jak zwykłość, pod boki,
możesz stawiać w kadłubie tym przestronne kroki?

- Lecz na wszystkim skrócono: oto i tarcice
ciasnem pobiciem twoje ściskają źrzenice,
oczy-ć zawarte, usta masz stulone, owa
więcej – wierz – chować trupia już nie wzmoże głowa.
- 115 Coś przedtym chciwie z wielkim zbierało kłopotem,
zdradą, chytrością, lichwą lub też z krwawym potem,
wszystko pożarła jednym łknieniem Śmierć łakoma,
piekielny z szczątku wygryzł wszystko mól zęboma.
- 120 Przyjaciół się od ciebie ufy odstrzeliły,
skoro burzące wiatry na cię uderzyły,
zarźliwej się też związka rozrywa miłości,
pobrat nierozzerwanej targa się jedności.
- Nadziwać się na krewne jest otucha mała:
że się im wielkość wielka dóbr twoich dostała
- 125 i moc skarbu, dla czego mąk wiecznych uznawa,
a dziedzic twój śmierć twoję krótko oplakawa.
- Nie wierzę, żeby i twa matka lub też dziatki
pięć staje roli dali albo łąk dwa szmatki,
- 130 aby nas, jeńców, z szranku złego wykupili,
a od ciemnej zapaści swój ród wybawili.
- Już wiesz, o nędzne Ciało, jako niebezpieczna
jest chwała świata tego – marna i fałeczna,
obojętna, złośliwa, spuchła boleściami,
czartowskim napojona jadem i złościami.
- 135 Już wiesz, jako tych zwabia do takowej toni,
którzy się w niej kochają, gdzie nikt nie ochroni.
- Oto i teraz w jakie szaty cię przybrali?
Za twój płaszczyk kwartniczek zaledwie by dali,

140 w błahą wwinęli płachtę miasto drogiej szaty –
patrz, na co-ć przyszły skarby, bogate intraty.

A choć nie czujesz teraz dręczenia srogiego,
przecię ty foldrowania nie ujdiesz wiecznego,

bo to dekretem Boskim pewnie utwierdzono,
żeby cię wiecznie ze mną bez ulgi dręczono.

145 Jakoż już w grobie ciebie zaczęły gadziny,
węże głodzić i zgniłość obracać w perzyny.

Brzydziłeś się ubogim – brzydkim światu wszemu,
słuszniesz sam teraz ostał. Biada wszędzie złemu!

150 Dłużej z tobą nie mogę postać, już precz idę.
Nie umiesz, wierzam, mówić nic na twą ohydę”.

CIAŁO odpowiada

Po rzewnym na ostatek płaczu niecoś zdało:
jakoby ocknąwszy się, Ciało z truny wstało;
wspinając się ku górze, troszkę się poprawi –
jakby kto żywy człowiek ruszał się na jawi.

155 Zatym wnet westchnie ciężko raz i trzeci w grobie,
stękając właśnie jako w śmiertelnej chorobie,
a spojrzawszy, skądli płacz powstał i hańbienie,
spyta: „Kto by śmiał takie miotać sromocenie?

160 A ty – prawi – mój Duchu, przecz tak o mnie żujesz?
Zgoła rzeczy fałszywe, które wynajdujesz,
wnet jasnemi pokażem sobie dowodami:
kogo winować słuszniej, z prawdy to poznamy.

165 Często-ć tajemnym wprawdzie sidłem zawichlałem
i od dobrego czynu ciebie odmawiałem,
lecz jeśli Ciało Duszę prowadzi ku złemu,
Duch więcej jest przyczyną, słuchaj jednak czemu:

Świat i Czart zgodnym z sobą miem się spoił,
a bezrozumne Ciało k sobie przyłączyli,

170 którego Dusza jeśli nie wściągą ustawnie,
obaj w ognisty pożar wpadać muszą prawnie.

Ale jakoś mi rzekła: Pan Bóg ciebie spłodził
i dobrą, i szlachetną rozumem ogrodził,
a uformował swojej podobną ozdobie;
żebym był służebnikiem, dał mię pod moc tobie.

175 Przeto jeśliś być panią obraną wiedziała
a jest ci dany rozum, przez któryś mną miała
we wszystkich rzeczach rządzić, czemuś dopuszczała
mnie hasać nieprzystojnie, a nie przeszkadzała?

180 Słuszni jest tak Ciało, jak Duszę, oboje,
jednakim zdać dekretem, która karki swoje
niepodległe pod jarzmo takowe poddawa,
że z rządzicielki Ciała niewolnicą stawa?

185 Ciało bowiem przez Duszę ma być uśmierzone
trudzeniem jedzy, picia i karą, gdyż one
jest niestateczne, krnąbrne, zuchwale, ułomne –
chceli panować, trzeba, żeby było skromne.

190 Ciało nic samo przez się sprawować nie może:
leży jak kamień zimny, aż go Duch wspomóże,
którego torem jeśli Duch swym nie kieruje,
prędko, wstecz idąc, z drogi prawej ustępuje.

Ciało skaży poddane nie wie, co jest złego,
bez Ducha nic nie może poznać, co dobrego.
Jeśli co każesz, pełnię – roście wina tobie.
Ciało bez Ducha, zmarłe, nic nie czyni w grobie.

195 Jeżeli Dusza wszystko przez Ciało swe knuje
jako przez niewolnika, przecz się je winuje?
Dusza, nie Ciało, winna, która rozkazuje
to czynić Ciału, Ciało co, żyjąc, sprawuje.

200 A tak nad Ciało wprawdzie tyś ciężej zgrzeszyła,
bo nad moc twoję Ciała pośledniejsza siła,
lecz gryzą me wnętrzości robactwa w tej chacie.
Duszo, odstęp! Dowodzić nie chcę więcej na cię”.

Odpowiedź DUSZE

Dusza, więcej szczypliwych słów od Ciała swego
nie mogąc znosić, rzecze tak z żalu wielkiego:

- 205 „Jeszcze ja z tobą małą chwileczkę postoję,
a zdolamli, kłamliwą zawrę gębę twoją,

że chcąc twą winę na mię zwalić swojej głowy,
tak do mnie surowemi odpowiadasz słowy.
- 210 O plugawy, szalony, podły, łzywy trupie,
skądś nawykl tak rzygać gorzkosłowy głupie?

Rychłoś zapomniał mego, jak widzę, starania,
które-m o tobie miała zawsze bez przestania.
- Jednakże twa odpowiedź z jednej miary padła
nieźle i w wielu rzeczach mnie być winną zgadła.
- 215 Ta bowiem zaraz z prawdą zgodnie rzecz zabrzmiała
w uszach mych, zem twej woli zastawiać się miała,

lecz twa krewkość, lechtaniem rozkoszy zwiedziona,
nie mogła być do prawej drogi nawiedziona:
- 220 świecką nadęta butą wzgórcę wylatała,
a Duchowi się zawsze we wszem sprzeciwiała.
- Gdym się jedno sadziła biczkiem otrzaskać
ścierwa – ciebie krnąbrnego – lub różgą pogłaskać,

wnet ciebie świeckie łątki do siebie zwabiały,
abyś się onych parał próżnością, głaskały.
- 225 Przeto lekkomyślnością uwiedziony taką,
państwo ze mnie i moję zdarszy moc wszelaką,

utrątnikiem wierutnym byłeś domu swego,
po kątach rozlewając zbytek państwa twego.
- 230 Za twą potuchą będąc Światem usidlona,
w otchłan piekielną wiecznie z tobą jest wnurzona.

- Wprawdzie wiem, że jest winną, bo w tymem złądziła:
 będąc panią, na wodzy ciebiem nie wodziła,
 lecz mnie jedwabne słówka twoje ohydziły,
 dla czego większe winy na cię się zwały.
- 235 Wierze mi, gdybyś się był na dobrej miał pieczy,
 rozkoszy gardząc świeckie, które tobie w rzeczy
 zdały się wdzięczne, w sobie jad miały śmiertelny,
 w których wróg sidła swoje zastawiał piekielny,
 a chwał przykazania wszechmocnego Pana,
 240 byłaby nam stolica świętych w niebie dana.
- Lecz w taneczkach i w częstych krotofilach zdrada
 uśmiechała się, żywot obiecując, rada,
 żeś umrzeć nie miał nigdy, lecz Śmierć oszukała,
 kiedy z pałaców ciebie w dół wrzucić kazała.
- 245 Takić więc zwyczaj bywa: których Świat szanuje
 lub których w rękach swoich naczęściej piastuje,
 tych narychlej zabija, a miasto bogactwa
 podaje im szkaradość, próchnienie, robactwa.
- Który był czasu życia przyjacielem tobie,
 250 teraz nie chce już widzieć leżącego w grobie”.
- Ciało, to słysząc, puści serdeczny płacz z głowy,
 odpowiadając tako pokornemi słowy:

Odpowiedź CIAŁA

- „Które-m więc żyjąc, wielom mogło rozkazować,
 narody sądzić, miasta, wsi, zamki budować,
 255 złoto, perły, pieniądze szafować beczkami,
 izalim legnąć miało między mogiłami?
- Dobrze już teraz baczę, że ani pan złota,
 ani cześć i moc bogactw, i wonnych ziół cnota,
 ani też umiejętność człowieka wielkiego
 260 ustrzec się może Śmierci żądla morowego.

Możesz Bóg obu słusznie winować prawdziwy
i winuje nas jako Sędzia sprawiedliwy,
lecz nierówno: tyś cięższąś zarobiła sobie
winę, a to dokażę dowodami tobie.

265 Niemasz człowieka, kto by wierzyć nie chciał temu,
prawa wołają, rozum świadczy światu wszemu,
że im więcej cnót komu nad innych wierzącą,
tym rachunek od niego cięższy wyciągają.

270 Żywot i pamięć, ale i rozum spaniały
dał ci Stwórca wszechmocny, i zmysł doskonały,
którymi miałaś afekt powściągać złościwy,
prowadząc, jak przysłusza, swój żywot cnotliwy.

275 Lecz gdy wielkiemi cnoty przyodzianaś była,
wnetże mi się powolną jak głupia stawiała,
nic się nie sprzeciwiając przestępstwu mojemu,
prze-toś bardziej zgrzeszyła – jest jawno każdemu.

280 Nadto pokażę, acz mam serce barzo tchnące,
rzeczy jasne jak słońce na niebie świejące.
Gdy Duch z Ciała wychodzi, czyni-li co Ciało?
Albo umiera po tym bądź rychło lub mało.

Aż co widzi albo mówi? To wszem jasna:
Duch ożywia, a Ciało – glina leży własna.
Kiedy by Pan Bóg Duszy był serdecznie miły,
azaby Ciało osieść mogło onej siły?

285 O, gdybyś Twórcy twemu statecznie służyła,
a sprawiedliwie sprawy ubogich sądziła,
nie czyniąc buntu z wścickłym złośliwych przewrotem,
nie zawiódłby nas targot świecki swym wylotem.

290 Które-m więc w drogotkanych szatach się błyskało,
oto teraz ze wszego, patrz, co mi zostało:
spróchniałość a robactwo, i ta licha chata,
w której kości me ryją, po rozkoszach świata.

295 K temu wiem, iż powstanę na Sąd Ostateczny
i z tobą pójdę wespół na on ogień wieczny,
gdzie bez końca zgrzytanie zębów, ach, mnie czeka –
umierając ustawnie, nie umrzeć do wieka”.

Odpowiedź DUSZE

Zatym puści głos rzewliwy,
płacząc, Dusza na Bóg żywy,
że ją z prawnej Sędzia ręki
300 oddał na czartowskie męki:

„Ach, bezecne – pry – lubości,
przeklęte świata marności!
Bodajbych się nie zrodziła
i w takiej kaźni nie była.

305 Przecz mnie, Boże z wysokości,
posłałeś na te niskości,
wiedząc mój upad owszeki,
żem cierpieć miała na wieki?

O, daleko wiek bydlęcy
310 szczęśliwszy niż stan książęcy!
Onych duch z ciałem niszczeje,
a jak parę wiatr rozwieje.

Śmierć im więcej nic nie szkodzi,
nic ich złego nie dochodzi,
315 ale zaraz upadają,
na wieczne czasy znikają.

Bodaj to grzesznych potkało,
lepiej by się z nimi działo:
nie uznaliby trudności
320 za swoje wierutne złości”.

Odpowiedź CIAŁA

Na ostatek Ciało,
poczekawszy mało,
zakrzyknie żarkim głosem do swej Duszy,
aż się od żalu wszystko niemal kruszy:

325 „Gdyżeś w piekle była,
coś tam upatrzyła?
Powiedz, jestże jaka chluba zbawienia,
jeśliby kto mógł uiść potępienia.

330 Panom co się knuje,
których już Śmierć kluje,
jeśliby oni mogli za podarki
piekła być wolni albo za folwarki?''

Odpowiedź DUSZE

„Ciało, pytania twoje rozumu nie mają.
Ażaz przekłēci, piekłu gdy się już oddają,
335 mogą co więcej myśleć o swym odkupieniu?
W piekielnym niemasz rady żadnej <u>męczeniu:
jałmużny, modły, posty i lez wylewania
wiecznostajnego ująć nie mogą karania,
340 choćby wszytka pobożność wiernych rajskie wrota,
także mury niebieskie przebijała cnota,
choćby wszytkie kamienie drogie i klejnoty
świat dał, i insze sprzęty kosztownej roboty,
choćby wszytkie klasztory postem się morzyły,
w piekło by wnurzonego nie wyswobodziły.
345 Czart bowiem srogi, lepszej nie widząc otuchy,
jak w rękach skrępowaną mieć duszę łańcuchy,
za kilkaset tysięcy folwarków on jednej
nie dałby, której dręczy, kości zawsze biednej.
350 Nie mać mizerna Dusza i przez mgnienie oka
folgi od tego ludzkiej krwi chciwożarłoka.
Nadto: «Co tam gotują – pytasz – za przysmaki
dla panów wielkich?». Wyrok jest wydany taki:
im kto rozkoszy ciała więcej zakosztuje,
tym sroższe kaźnie sobie po śmierci gotuje.
355 Przeto gdy się bohater potępionym zstawa,
nad insze cięższą kaźnią on się zawikława,

abowiem im kto bardziej służy cielesności,
tym też nawiększej sobie nabywa karności”.

WYNALEŻCA

360 Ledwo gorzkiego żalu Dusza poprzestała,
brzydkość nieznośna czartów ze dna wyleciała,
którym szkaradostraszne pochodziły z czoła
rogi, twarz się kurzyła jako w ogniu smoła.
Piórkiem onych opisać nie mogą pisarze
i wykształtować świata wszystkiego malarze:
365 z żelaza ostre bodźce w rękach swych dźwigali,
a przez usta siarczysty ogień wypuszczali;
jako jakie motyki mając swoje zęby,
srogie czolgały węże z ich nozdrza i z gęby,
uszy zaś otworzyste a ropą płynące;
370 na czołach rogi, które z swych brzegów szkodzące
jady puszczały; w palcach paznokcie więc jako
kiedy kły w wieprzach dzikich bądź większe trojako.
Ci skoro powrozami Duszę zadziernęli,
którą w przepaści z sobą ryczącą ciągnęli,
375 zaraz ją ostąpili insi źli duchowie,
którzy ostrząc kły na nią, jako więc wieprzowie
wściekli kwiczeli miasto gąsleczka, a wkoło
jej skacząc, przykrzykali barzo niewesoło:
jedni łańcuchem onę srogim docinali,
380 żelaznemi hakami drudzy rozrywali,
niektórzy olów wrzący lali na jej głowę,
w usta smarkali gnojem, zatłumiając mowę;
insci zaś, splugawiwszy sprośnie twarz i lice,
wywrócili, złupiwszy, skórę jej na nice,
385 którą szydlami bodząc, w siatkę przeszywali,
a w mąkę starte przez nią kości przesiewali.

CZART

Wnet po małej chwili,
ludzką krwią otyli,
krzykną chrapno czarci,
390 właśnie jak obzarci:

„Jeśli kto nam służy,
tak się jemu pluży!
Możesz mówić snadnie,
często ta cześć padnie,

395   lecz początek teraz –
           wnet poczujesz nieraz
           stokroć sroższe męki
           od piekielnej ręki”.

DUSZA

400   Potym, wzdychając rzewno, biedna Dusza łknęła,
           a od żalu wielkiego ledwo już co tchnęła.

          Wtym, gdy żalosa zaszła za piekielne progi,
           placząc, krzyknie: „Zmiłuj się, o Jezu mój drogi!”.

DYJABLI

405   Wołając, czarci rzekli: „Co-ć pomoże
           wzywać na pomoc próżno imię Boże?
           Późno to nazbyt na ratę wykrzykasz,
           już po dekreście o zbawieniu pytasz.

410   Nadzieja łaski spustu uleciała,
           światłość słoneczna świecić poprzestała,
           ozdoba w sprośność wszytka się zmieniła,
           współ z nami w ogniu będziesz się smażyła!”.

WYNALEŻYCIEL

          Nabożna Duszo, już się ocuć, na to patrząc,
           a rzewno za twe grzechy łzy wylewaj, placząc,
           wołaj, ściągnąwszy ręce, wzdychaj, ach, do Boga,
           żeby ta na cię kiedy nie przypadła trwoga.

415   Widzisz na oko, jako po śmierci przekłęta
           Dusza pochwały świeckiej z siebie zrzuca pęta,
           na złe głupstwo narzeka, Ciało swe przeklina.
           Tobie przestrozę daje, człeczce, cudza wina.

420   Oto świat ginie, rozum człowieczy głupieje,
           rzeczy na wywrót idą, ludzki mózg szaleje –
           miej się na pieczy, żebyś z ginącym nie zginął,
           a na głębią piekielną nogi nie powinął.

425   Świat na upad, chromota teraz postępuje,
           u którego bóg Febus z Jowiszem panuje.
           Kto bowiem, złoto mając, opływa rzeczami,
           tego jak kiedy boga chwałą z pokłonami.

430 Które bogoczynnemi cnoty nazywamy:
 wiarę, nadzieję, miłość w prawdzie umarżamy.
 Zdrada, łakomstwo, także które się z nich rodzą,
 już w koronę ubrane po wszech ludziach chodzą.

Chociaż szlachcic oblicza lub też pogodnego,
 łaskawy, cichy, skromny, ukłonu wdzięcznego,
 te mało co pomogą, jeśliś jest sierotą:
 pieniądze złote dzielność dają tylko złotą.

435 Niech jedno troszkę twego mieszka zabrzękają,
 wnet cię za pana zgodnie wszyscy przywitają:
 czapki przed tobą zejmą; wtenczas skorym skokiem
 każdy-ć posłuży, choćbyś mignął jednym okiem.

440 Pokażeszli się z strojnym glejtem też na dworze –
 jak świtające wszyscy-ć zawitają zorze
 albo jako do centru słoneczne na niebie
 promienia wszystkie bractwa zgarną się do ciebie.

445 Ten wujem, a ów stryjem nazowie cię swoim,
 przyjaźń się roić będzie niezliczonym rojem.
 Pójdzie za tobą twoich powiniących tak wiele –
 mógłbyś jemi uderzyć i na wojsko śmieie.

450 Lecz gdy wążku nie staje, przyjaźni niszczeją:
 bez srebra jak bez wody ryby rzeczne mdleją,
 rozum głupiej, dowcip nabystrzszy tępieje,
 by namocniejsza twierdza – bez gieltu się chwieje.

Złote są czasy teraz, prawie złote lata,
 kto je pomiata, zdrowie i żywot pomiata;
 ani brat brata nie zna, ani wnuczek stryja,
 gdy złotobujne szczęście z szumem go przemija.

455 O, dziwna nazbyt świata próżnego próżności!
 O, marna chciwość ziemi i chciwa marność!
 Przecz tak wielu zarażasz, jad twój osładzając,
 to, co nad płomień zgrzebi prędiej ginie, tając?

460 By wżdy bogaczom te trzy rzeczy mógł darować
 Świat: wiek młodokwitniący, od Śmierci uchronić,

piękne i trwale rodzić pokolenie, iście
mógłby bogacz pieniądze każdy zbierać czyście.

Ale teraz przeciwną rzecz być gdy widzimy,
iż kwiat upada, z czasem płynącym płyniemy.
465 Plemię, potomstwo, rodzaj, domy upadają,
przez się ludzie pochwału świeckiego chwytają?

Śmierć nie folguje sparta, by też największemu,
dział równy jak wielkiemu Śmierci, tak małemu.
470 Jeśli kto żyje dzisiaj, jutro snadź próchnieje,
każdy zgoła jak trawa po kosie martwieje.

Gdyż tedy w rękach Śmierci jest rodzaj człowieczy,
a gdzie stąd pójdziesz, nie wiesz: trza się mieć na rzeczy.
Ze drzeniem na to musisz pomyślać ustawnie,
coś jest i dokąd idziesz, coś zasłużył prawnie.

475 Rozmyśl o śmierci krwawy pot wylewa z czoła,
jedna – iże mam umrzeć, czasu nie wiem zgoła,
trzecia – gdzie się dostanę, straszy mnie ta trwoga,
lecz żebym mógł być zbawion, proszę Pana Boga.

Koniec

Przestroga ŚMIERCI

480 Jam jest pani, mnie poddani
wielmożni są panowie,
wszyscy świata przez wsze lata
mnie służą narodowie.

485 Jestem skórą, prędką, sporą,
celu swego nie schybię:
wnet się złęknie i pokłęknie,
gdy za kim kosą dybię.

490 Jam jest ona zajątrzona
jadem morzącym śmierci:
kto mi wpadnie w ręce snadnie,
więcej się nie wywierci.

Jam jest ona pomieniona
 Parka nielutościwa,
 która garnę ludzie marne
 kosą pod ziemne żniwa.

495 Gdy godują bądź co knują,
 wtenczas do ludzi bywam,
 a przychodząc, głowom szkodząc,
 dobre myśli przerywam.

500 Tam ni panom, wielkim stanom,
 ani kmiotkom folguję,
 młódź pożeram, starce zbieram,
 nikim ja nie brakuję.

505 Miłość onę zjednoczonę
 każdego przyjaciela,
 którą mili wdzięcznie żyli,
 gorzki miecz mój rozdziela.

510 Gotów tedy bądź zawsze
 na przyście moje wszędzie:
 w śpiączki-ć zajdę – jakim znajdę,
 taki koniec twój będzie.

Przestroga CIAŁA

Proch do prochu, do ziemi ziemia woła swojej,
 słuchaj, człowiecze każdy żywy, rady mojej:

jam jest, co przedtym tobie we wszem równe było,
 alem iż było prochem, w proch się obróciło.

515 Chcę cię napomnieć teraz swoją spróchniałością,
 żebyś próchniejąc z czasem, nie ginął z wiecznością.

Przestroga ŚWIATA

Piękna postawa wprawdzie z wierzchu, piękne stroje,
 lecz są wnętrzości pełne wszystkie dymu mojego.

520 Marność jest siostrą moją, córką – próżna chwala,
 być w nietrwałości trwałem trwałość moja trwała.

Chceszli wiek przetrwać w wieku na wieki trwającym,
 wiatru nie ufaj, wiatrem Świat jest niszczejącym.

**[II.] PIENIA WESOŁE DZIATEK
 NA PRZYJAZD DO WILNA
 KRÓLA JEGO M[OŚCI], SENATU I RYCERSTWA JEGO
 PO REKUPEROWANIU SMOLEŃSKA,
 JAŚNIE WIELMOŻNEMU JEGO M[OŚCI] PANU,
 P[ANU] CHRYSZTOFOWI MONWIDOWI
 DOROHOSTAJSKIEMU,
 MARSZAŁKOWI WIELKIEMU
 W[IELKIEGO] KS[IĘSTWA] L[ITEWSKIEGO]
 ODDANE**

**[1.] Do Jaśnie Wielmożnego Jego M[o]ści Pana,
 P[ana] Chryzstofa Monwida Dorohostajskiego,
 marszałka wielkiego W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego]**

Wysoka twoja dzielność – z ludzkością spojona
 i w wiekotrwałym czasie k niebu wystrychniona
 w tym wesołym tryumfie – w to chęć mą wprawiła,
 by ona dziątek pienia tobie poświęciła.
 5 Wprawdziemci wody nie pił z helikońskiej skały
 ani mnie też parnaskie Muzy uchowały,
 abym dotknąwszy piórem moskiewską robotę,
 królewską dzielność, szczęście, górolotną cnotę
 10 tudzież rycerstwa męstwo, tudzież serce twoje,
 bezpiecznie mógł posłać w tve poważne pokoje,
 wszakże nie tak mą pracę, jak uprzejme chęci
 przyjmij ode mnie z łaską do swojej pamięci.
 Rzecz, błaha będąc, wagę z animuszu bierze:
 ujdzie, gdy się serdeczną okrasą przybierze.

W[aszej] M[ości], mego M[iłościwego] Pana,
 naniższy ze sług,
 Walenty Bartoszewski

[2.] Do tegoż przedmowa

[1] W podziw to podobno do W[aszej] M[ości], mego M[iłościwego] Pana, pójdzie, że acz W[aszej] M[ości], memu M[iłościwemu] P[anu], tę książkę ofiaruję, wielu jednak innych mianuję i cnych spraw ich, któremi tak w Smoleńsku, jak w obozie słyęli, nie przebaczam. Sprawowała to naprzód chęć i uprzejmość moja przeciw W[aszej] M[ości], memu M[iłościwemu] P[anu], abym drugich mianowawszy, W[aszej] M[ości] raczej, memu M[iłościwemu] P[anu], książeczkę ofiarował; sprawiła jeszcze to skromność W[aszej] M[ości], mego M[iłościwego] P[ana], każdemu wiadoma i znajoma, którąm ja też postrzegsz, jej pracą swoją sposobiał się musiał, nie zniosłaby bowiem ta cnota w W[aszej] M[ości], m<y>m M[iłościwym] P[anu], aby tylko W[aszej] M[ości], mego M[iłościwego] P[ana], imię w tej sprawie słyęło, do której się inni (każdy podług zamożności swej) towarzysko przykładali.

[2] Z drugiej strony też niesłuszna po jednej robocie równej równej też odplaty, która tu w sławie zawisła, nie odnosić. Acz jeśli W[asza] M[ość], mój M[iłościwy] P[an], w tę dobrze książkę wejrzy, różność W[asza] M[ość] wielką między sobą a drugimi, którzy się tu mianują, pobaczy. Onych bowiem jednym albo drugim pieniem kontentowałem, lecz W[asza] M[ość], mego M[iłościwego] P[ana], częstokroć, przeplatając, wkładałem. Racze tym, W[asza] M[ość], mój M[iłościwy] P[anie], dziełem dowcipu mego nie pogardzać, ale do łaski swej, jakoż W[asza] M[ość], mój M[iłościwy] P[an], od drugich zwykł, i tę blachą przyjąć.

W[alenty] B[artoszewski]

[3.] Do Czytelnika

Pospolicie Polacy i Litwa mawiają:
 „darownemu koniowi w zęby nie patrzają” –
 choć chromy, chociaż ślepy, chociaż ciężko nosi,
 byle go darmo dano, niejeden oń prosi.
 5 Czytelniku, wiersze te ciebie nie kosztują –
 głowysz sobie nie łamał, darmo-ć przystępują,
 proszę cię, nie taksujże, nie mów: „To nic k rzeczy,
 to mogło być inaczej, to są lekkie rzeczy”.
 I ja bych twoje, wierz mi, łatwie mógł osądzić,
 10 kiedy byś wiersze swe dał – zdałby się wnet błdzić.
 Bracie miły, bierz z łaską, co-ć snadnie przychodzi.
 A kto teraz rozumem tak wielom dogodzi?

**[4.] Pienia wesole dziatek
przy tryumfie walnym Miasta Wileńskiego**

[1.]

Zawitaj, cny monarcho Królestwa Polskiego,
królu, przezacne ksiązę Księstwa Litewskiego!
Zawitaj, nowowstępcu w moskiewskie dzierzawy,
przysporco granic naszych, rozszerzaczcu sławy!
5 Oto-ć Wilno z weselem daje dank dzielności.
Bierzeszli? Doznasz węższej po Wilnie wdzięczności.

2.

Statek ten, królu, który-ć twe męstwo zjednało,
na wieki wszelkie plemię będzie opiewało,
boś sprawą swoją Smoleńsk zburzył niedobyty
10 i przełomił moskiewski kark w nim nieużyty.
Praca, którąś tam podjął, tajemna nie będzie:
za królewskiemu stoły w rozmowie zasiędzie.

3.

Witaj, mocarzu, witaj, królu niezmożony,
twoja moc, twoja siła brzmi na wszystkie strony!
15 Co przodkowie stracili twoi, toś odyskał,
kiedyś Smoleńsk przez całą parę lat uciskał.
Nie uszedł ptak twych ręki, choć drugim uleciał,
zgołaś się na lep, królu, Boski ubezpieczał.

4.

Królu, króluj zamożny w fortunie i w męstwie,
20 króluj wielebny w sławie, szczęśliwy w zwycięstwie.
Niech zawiść nieprzyjaciół ustąpi zbodziona,
niech upada do nóg twych Moskwa potłumiona.
Ciebie szczęśliwszym wyniósł Bóg nad insze krole.
Kto dopiął, acz się kusił o moskiewskie role?

5.

25 Witaj, królu Zygmuncie! Anioł przez obłoki
tobie od Boga niesie pewne te wyroki:
„Żyj, wielki gospodarzu Carstwa Moskiewskiego!
Wkrótce posiędziesz w szczęściu wszystkie hordy jego,
wszak ci stolica carów już się otworzyła,
30 przy stolicy korona pospołu chodziła”.

6.

O, szczęśliwe po trzykroć plemię Jagielowe,
 z którego wynikają cnót hordy gotowe!
 Z tego ogródka Trzeci król Zygmunt się zjawił,
 który ród swój i polską krainę tak wslawił.
 35 Kto się temu sprzeciwi, kto nie uzna tego,
 niech spyta, bo ten doznał, rodu moskiewskiego.

7.

Zabrzmi, Polsko, takowym panem wspanoszona!
 Zakrzykni, Litwo, takim mężem wyniesiona!
 Wasza to sława, głowę że takową macie,
 40 z której potu swojego zdrowia nabywacie.

8.

„O, jak często robiły piersi me ogniste,
 o, jak niebo rażały głosy płomieniste,
 o, jak puszczałam modły do Boga troskliwe
 i wylewały się z mych oczu lzy płaczliwe,
 45 abym, Wilno, przez ten czas, ocz jednom żądało,
 pociechę za czasów przeciąg otrzymało,
 aby ona maskara była zhardzialemu
 tyranowi z północy zdjęta moskiewskiemu!
 Dzisiaj Pan Bóg wysłuchał, gdy prowadząc jęctwa,
 50 bacząc u siebie w złotej koronie zwycięstwa
 króla Zygmunta, pana koronowanego,
 który zdjął już z głowy szлык Moskala butnego.
 Boże-ć dopomóż dalej, królu niezwalczony,
 iż tak umiesz osiadać kark nieunoszony!
 55 Twardyć to koń, twardego munsztuku potrzeba –
 zęby miękkie twardego nie pożyją chleba”.

[5.] Do senatu z Smoleńska
 z królem J[ego] M[iłością] w Wilno wjeżdżającego

Witaj, przezacny poczie koła koronnego,
 witajcie, o stróżowie zdrowia królewskiego!
 Niech będzie Iberyja sławna w kruszec złoty,
 niech też sławna Indyja w kosztowne klejnoty,
 5 Afryka w zbożu, Saba w kadzidle, Persowie
 w wonnych ziółkach, w bogactwie i w miastach Włochowie,

przy Polszcze z senatorów ozdoba została:
 że takie senatory ma – to jej cześć cała.
 Jachać po złoto dalej i po srebro wolem,
 10 rozumem senatorskim obcych oczy kolem.

**[6.] Jego M[ości] Panu,
 P[anu] Chryzstofowi Monwidowi Dorohostajskiemu,
 marszałkowi wielkiemu W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego]**

Witaj, cny bohaterze serca walecznego,
 murolamco przeważny zamku smoleńskiego!
 Sam, przodkując, do szturmów zastęp swój przywołasz,
 mężnie w zamek wpadając, do armaty godzisz;
 5 przełom dawny i carskie nieprzystępne wrota
 rozwalasz, by każdy wszedł, komu miła cnota.
 Męstwo to twoje baczył król, pan nasz, na oko,
 baczyło rycerstwo, zskąd sławią cię wysoko.
 Owa jakieś otworzył niedobyte mury,
 10 takieś otworzył sobie do serc wszelkich dziury.

[7.] Do tegoż

Choć kule były na cię tak gęste jak grad,
 i serce twe straszły śmiertelne zawady,
 nieustraszenieś, waląc smoleńskie olbrzymy,
 okrzykiwał: „Nuż, dzieci, mamy moc nad nimi!”
 5 Głośność wołał – nie tylko żołnierstwo słyszało,
 ale się na wszystkie świat to, coś rzekł, rozsiało.

**[8.] Jego M[ości] Panu,
 P[anu] Jakubowi Potockiemu,
 wojewodzie braclawskiemu, staroście kamienieckiemu**

Potężny kamieniecki żołnierzu waleczny,
 zasiągnęś od wszech ludzi dank dziarskości wieczny,
 żeś niezwykle mi ufce ścieżkami prowadził
 na mur, gdzieś butnego swym wstrętem z świata gładził.
 5 Dawano za wstęp na mur u Rzymian koronę,
 lecz tu mała odpłata za waleczność onę:
 korona tylko leżeć na głowie zależy,
 lecz twoja sława na kraj wszęgo świata bieży.

**[9.] Jego M[ości] Panu
Stefanowi Potockiemu, staroście felińskiemu**

Brzmią w krojnice Potockich marsowe zabawy,
brzmią za ojczyznę miłą ogromne zastawy
i twe wojenne sprawy brzmieć po księgach będą,
kiedy cię z świata Fata zazdrosne pozbędą.

**[10.] Jego M[ości] Panu
Bartłomiejowi Nowodworskiemu, kawalerowi**

Harcerzu wielki, staryś, lecz nowodworujesz,
gdy mury trzysążniste z gruntu wyłamujesz
nie taranami ani działmi burzącemi,
lecz dojrzałem przemyśłem, sztukami dzielnemi.
5 Wiesz ty, że rozum więcej niżli działa mogą.
Cóż by też za sława iść pospolitą drogą?

**[11.] Jego M[o]ści Panu,
P[anu] Chryzstofowi Monwidowi Dorohostajskiemu,
marszałkowi wielkiemu W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego]**

I tobie, Dorostajski, dorastać przystało,
bo cię same do wzrostu imię pobudzało.
Teraz, gdy męstwem swoim światuś się zalecił,
gdyś statkiem należytych rycerzom zaświecił,
5 już dorósł czci, sławy i uszanowania,
stój! Po wzroście cię imię pobudza do stania.

[12.] Do tegoż

Jeszczeli się tve serce pnie do krwawej sprawy?
Kiedy wždy termin, proszę, dojdzie twojej sławy?

**[13.] Jego M[ości] Panu
Janowi Sapiehy, staroście słonimskiemu**

Ślakowawszy Pallady, Marsa już ślakujesz –
nie wiem, w której zabawie rozkosz większą czujesz.
Pallas cię w kraj niemiecki do nauk wprawiła,
do moskiewskich stron Marsa ręka prowadziła.
5 Gdzież lepiej? Ty wiesz snadniej. Mniemam: dobrze wszędzie –
Pallas mądra Marsowi na pomocy będzie.

Mądrość, której cię Pallas uczyła w pokoju,
ta-ć się w Moskwie zgodziła przy marsowym boju.

**[14.] Jego M[ości] Panu
Marcinowi Wajerowi**

Z rotą twą po drabinach biegleś wielkim szumem
do oblanków, gdzie Moskwę zagubiałeś tłumem.
Szum a tłum wszemu światu będzie ogłoszony:
wiatr on z szumu nawodzi wszelkie świata strony.

**[15.] Ich M[ościom] P[anom] rotmistrzom
wobec wszystkim**

Serce i ręka wasza – ojczyzny obrona
i szabla moskiewską krwią w potyczce skropiona.
Cnym potomkom skład będzie niebotycznej cnoty,
z którego Mars życzliwy wam wije wiek złoty.
5 Mądrzeście rotę swoją w igrzysko wprawiali,
gdy pałaszem swym głowę moskiewską składali.
Kto się więc z wami zetrze? Kto będzie tak srogi?
Wszakeście już utarli niemal wszystkim rogi.

**[16.] Do rycerstwa,
które petardami, prochmi, strzelbą mury łamało**

Lewitowie żydowski trąby nadymali –
nie wiem, tchemli, dźwiękiemli mury obalali.
To wiem, że samego tam sprawa Boga była,
że się ona ku ziemi machina skłoniła.
5 Mieliście jakiś sposób, cni bohaterowie,
któreście mur w niskim położyli rowie?
Bez Bożej pomocy nic, tać przybyć musiała,
lecz mniejszej niż lewitów wasza moc żądała,
bo mury sam Bóg tylko walił, księża stali,
10 wy z Bogiem, nie mniej jak sam Bóg, mur obalali.

[17.] Do tych, którzy po drabinach w zamek padali

Nie bez trudu ciężkiego ni bez wielkiej szkody
prowadzić działa było niezwykle mi brody.
Nie wiecie, że smoleńskie mury nic nie dbają,
choć kule na nie częste srogo uderzają?

5   Misterstwa tam potrzeba szukać z cudzej strony,
 gdzie otuchę swą kładą w murowe obrony.
 Wyście zamek obronny wzięli przez drabiny,
 niech przy fortelach będą swych obce krainy,
 ba, toć to sława nasza: co inny przez działa,
 10   to wasza przez drabinę dzielność sprawowała.

**[18.] Do wszystkich rotmistrzów,
 którzy w tej książce się nie mianują**

Mnie-ć tajne prace wasze, zacni rycerzowie,
 a powiadać też trudno o każdego łowie.
 Nie dbajcie, kiedy temu na pamięci leży,
 komu o sprawach waszych wiedzieć przynależy.
 5   Snaż to Fortuny sprawa: ona wam życzliwa
 wszędzie będąc i w tym jest wam niezazdrościwa,
 że na tych kilka kartek imion swych nie macie –
 podobno co większego z krojniki czekacie.

**[19.] Ich M[ościom] P[anom] rycerzom
 wobec wszystkim**

Sławni byli u Greków w boju Hektorowie,
 a u Rzymian wiadomi w męstwie Kamillowie,
 lecz i wy (prócz rozterku od Litwy) w swej sprawie
 jesteście wyniesieni aż k niebiosom prawie.
 5   Żeście ochotnie swoje gardła odważali,
 na posługę królewską prac nie litowali,
 przyjmujcież obiecane od króla szczodroty,
 od nas niezmierne dzięki za krwawe roboty.
 Co też wam Bóg odliczył dla przysporu wiary,
 10   to nie będzie, tak wieździe, miało żadnej miary.
 Korona was nie potka tu – króla to znamię,
 w niebie potka, tu – Boga wam przytomne ramię;
 wasze ręce z ramienia Boga moc brać będą.
 Jakichże stolic takie siły nie posiędą?

**[20.] Panu Boreckiemu
w szturmie postrzelonemu, nazajutrz zmarłemu,
rotmistrzowi K[róla] J[ego] M[iłości]**

Miło-ć umrzeć, gdy koniec przed oczyma stoi,
gdy już pożywszy Moskwę, pokój dajem zbroi...
ba, dopiero-ć by to żyć na takie radości!
Takci jest, lecz Śmierć takiej nie ma roztropności.

[21.] Rycerstwu na śmierć zbitemu

Iżeście wy moskiewski kark twarde łamali
i pod moc Zygmunтови lud hardy dawali,
gardła swe położyli, Mnemozyny córy
mężności wieniec wity niosą wam z swej góry.

[22.] Rytm stałości

Dobryście zawzięli bieg sławy, rycerzowie,
tej nie skończcie, aż będzie po moskiewskiej głowie.
Wręcz wam się już bić przydzie: z gardłami zabawa,
karki kruszyć, szyje ciąć – wasza będzie sprawa.
5 Wiercież mi, jeśli się wam mury pożycz dały,
i karki się nie oprą, choć twarde jak skały.

[III.] *EMBLEMA*
 CNÓT DZIELNYCH I SPRAW PRZEWAŻNYCH
 SŁAWNYCH POTOMKÓW Z STAROŻYTNEGO DOMU
 ICH M[OŚCI] PANÓW, P[ANÓW] KISZKÓW

[1.] *Hypostemmaticon*

*Virtutumque, virumque emblemata cum pandectis
 heroum claudunt stemmata Kiszciadum.*

*Robur inest soleae, pietas cruce condita terna –
 hoc viget, hac crescit nobilitatis honos.*

5 *Et vigil in lituis iuncta est vigilantia ternis,
 per quam nil metuunt: curia, templa, sagum.*

*Hostilis terror – geminum per robora telum:
 vivit praesidiis patria, Kiszka, tuis.¹*

¹ I cnót, i mężów znaki/symbole wraz z zestawem / bohaterów zawierają w sobie [owe] herby Kiszków. // W podkowie tkwi siła, pobożność mieści się/złożona/zawiera się w trojakiem/potrójnym krzyżu – / dzięki tamtej rośnie w siłę, dzięki tej wzrasta zaszczyt szlachetności. // I czujna/stróżująca straż łączy się w trojakiach/potrójnych trąbach / z trojakiemi trąbami*, / a dzięki niej niczego nie lękają się: dwór, kościoły i wojsko**. // Postrach wrogów – za sprawą siły bliźniaczego/podwójnego/zdwojonego pocisku [tj. siły i pobożności]: / Kiszko, ojczyzna żyje dzięki twjej obronie/pod obroną twoją/broniona przez ciebie.

*Nawiązanie do związków Kiszków z Radziwillami h. Trąby, np.: zawartego ok. 1612 r. małżeństwa syna Stanisława, wojewodzica witebskiego, Mikołaja, z Barbarą Radziwillówną, córką Albrechta Radziwilla, marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego, która zmarła w roku 1614; siostra Mikołaja, Anna, w 1606 r. wyszła za mąż za Krzysztofa II Radziwilla (1585-1640), wojewodę wileńskiego, hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego, przywódce i patrona litewskich kalwinistów.

**wojsko – *sagum* to dosłownie: 'plaszcz wojskowy ze zgrzebnej wlny'.

[2.] Ich Mościom moim Miłościwym Panom, Panom:

Jego M[ości] Panu Stanisławowi,
 wojewodzicowi witebskiemu *etc.*,
 Jego M[ości] ks[iędzu] Stanisławowi,
 kanonikowi wileńskiemu *etc.*,
 Jego M[ości] Panu Januszowi,
 staroście parnawskiemu *etc.*,
 Jego M[ości] Panu Mikołajowi,
 dworzaninowi K[róla] J[ego] M[ości] *etc.*
 i Jego M[ości] Panu Chryzstofowi,
 dworzaninowi K[róla] J[ego] M[ości] *etc.*,
 Kiszkom,
 Panom i dobrodziejom mnie wielce łaskawym

[1] Acz wszyscy godni są u Boga i u ludzi pochwalenia, którzy zrodzeni i wychowani w Kościele prawdziwym Chrystusowym, za wiarę katolicką jako cnotliwi synowie za matkę swoją mocno się zastawiając, życia pobożnego przykładem ku dobremu inszym świecą i pomagają, wszakże jednak nie mniejszej czci i poważania godni są i ci, którzy z błędów kacerskich jako z potopu jakiego do portu się wracając, wyznaniem wiary prawdziwej na hańbę bożnic niesprawiedliwych Kościoł Chrystusów objaśniają i oświadczają.

[2] Bo jako mówią: *qui enavigat mare, enarrat pericula maris melius*². Kto Charybdy i Eurypy morskie przepłynął, o niebezpieczeństwach morskich lepiej może dać sprawę drugiemu, tak i ten, który przebywszy nurty błędów heretyckich, do portu prawdy przychodzi, choćby nic nie mówił, rzeczą samą, gdzie błąd jest, jaśnie wszystkim pokazuje. Skąd drudzy, jako się jego błędem przed tym chlubili, tak też z tegoż błędu potępienia hańbę i sromotę odnosić muszą, jeśli w nim trwają upornie, a wielką zaś chwałę, gdy tego poczynają w wyznaniu prawdy naśladować, którego w błędzie naśladowali.

[3] Uważając to dobrze sobie, jako potężnie W[aszych] M[ości], moich M[iłościwych] P[anów], familija szczęśliwym swoim po te czasy do prawdziwego Kościoła katolickiego nawróceniem błędy heretyckie potępia i tłumia, a prawdę zaś katolicką, przykładem do jej poznania dusze zawiedzione powabiając, wszem jaśnie pokazuje i na oko wystawia, zdała mi się rzecz być słuszną, żebym do tej wspólnej radości i wesela W[aszych] M[ości] M[iłościwych] P[anów] wszystkich, które z rewokowania Jego M[ości] P[ana], P[ana] ojca W[aszych] M[ości], na sercu swym W[asze] M[ości] uczuli, Muzy i Kameny poetyckie na gratulacyję tej uciechy W[aszych] M[ości] zwabił a skutkiem

² kto przepływa morze, lepiej objaśnia morskie niebezpieczeństwa (przekład Magdalena Awianowicz); Syr 43,26: „Którzy jeżdżą po morzu, niech powiadają o niebezpieczeństwach jego” (*Qui navigant mare, enarrent pericula eius*)

jakim serce uprzejme przy opiewaniu sławy zacnej familij W[aszych] M[ości] w posługach mych W[aszym] M[ościom] oświadczył, a osobliwie okazując chęć swoją przeciwko W[aszej] M[ości], memu M[iłościwemu] Panu, którego Pan Bóg dziwnie a cudownie w szczęśliwej tej starości u brzegu prawie tonącego z łaski swej podźwignąć i do prawdziwej Chrystusowej owczarni powołać raczył.

[4] Nie wątpię, że ta praca moja licha W[aszym] M[ościom], moim M[iłościwym] P[anom], będzie przyjemna i wdzięczna, którzy tego jako *humanitatis et gratitudinis observantissimi*³ nabarziej przestrzegacie, żeby posługi i chęci W[aszym] M[ościom] z serca okazane nie tylko w całe zachowane były, ale żeby w okazaniu wdzięczności i ludzkości ochoty i animuszów W[aszym] M[ościom] ekspektacją swoją nie przenosiły.

W[aszych] M[ości], m[oich] M[iłościwych] P[anów],
naniższy słuźebnik,
Walenty Bartoszewski

³ najgorliwsi w uprzejmości i laskawości (przekład M. Awianowicz)

[3.] Do Jego M[ości] Pana,
P[ana] Stanisława Kiszki, wojewodzica witebskiego *etc.*

Niech się swych błędów kacerze wstydują
i cuda Boskie prawdziwe niech znają:
niemy i głuchy głosi prawdę śmiecie
w rzymskim Kościele.

5 Niechaj tą prawdą zwodca pohańbiony
wściągnie swój język jadem napojony,
niechaj i schadzka złośliwa koniecznie
zamilknie wiecznie.

10 Niechaj tę hańbę na sobie ponoszą,
którzy kark twardy ku górze wynoszą,
niech się o skałę Piotrową zbijają,
głowy strącają.

15 A ty, Chrystusa stolico warowna,
której piekielna moc nigdy nie zrowna,
przyjmuj do siebie owieczki błędliwe,
które chętliwe

20 garną się do twej owczarnie żądanej,
szukając łaski Boga postradanej,
przyjmi – przy tobie niech to twe zostanie
miłe kochanie.

Przyjmi owieczkę w latach swą strapioną,
ciesz ją od Boga z młodu nawiedzioną,
niechaj niebieskich zażywa w starości
darów w radości.

25 Szczęśliwe i twe te lata zgrzybiałe,
starcze wielebny, którego schorzałe
członki dopiero ożyły i kości
w młodej czerstwości,

30 gdy już u progu musu śmiertelnego
zbawiłeś duszę od razu ciężkiego,
patrzac na zgubę, w którą ciebie byli
zwodcy wprawili.

35   Acześ nie słyszał słowa powierzonego,
skąd smakuś nie czuł na duszy żadnego,
lecz Bóg łaskawy pojrzał z wysokości
              na twe skrytości,

              ręką swą wewnętrzne otworzył twe uszy
i smak prawdziwej wiary wlał do duszy,
40   gdyś się stał synem Kościoła Bożego
              katolickiego.

              Ciesz się i dziękuj Bogu wszechmocnemu,
że cię na pośmiech nie dał czartu złemu,
nie dbaj, że uszy dać chwały nie możesz,
              gdy sercem możesz.

45   Wszakże dość jaśnie i znaki zwierzchnemi
wiarę prawdziwą wyznawasz z wiernymi –
gdy się tym cudem drudzy nawracają,
              moc Bożą znają.

**[4.] Do Jego M[ości] ks[iędza] Stanisława Kiszki,
kanonika,
scholastyka wileńskiego, proboszcza gieranońskiego *etc.***

              Godny czci i chwały wiecznej
              potomku ze krwi walecznej,
rodzicu prawy rodziciela swego,
synu wielebny, ojcze ojca twego,
5   który Bogu umarłego
              odrodziłeś ojca swego
nowym zbawiennym, szczęśliwszym rodzeniem,
niż gdy cię zrodził na świat z uzaleniem.

              Łaskę tę Bożą wyznawaj,
10   za dar dzięki Mu oddawaj,
że w tym odmęcie długo błędzącego
przywiódł do portu Bóg rodzica twego.

              Acz słuchu nie miał ni mowy,
              żeby znał prawdę z rozmowy,
15   jednak usłuchał, gdy nań Bóg zawołał
a do ojczyściej wiary go odwołał.

Twoje to w modłach wzdychanie
 sprawiło, wczesny kapłanie,
 że twe kochanie i szczyt twój ozdobny
 20 stanął skalistej już twierdzy podobny,

którego Tyfon burzliwy
 nie dojdzie, ni zaraźliwy
 wicher z przepaści piekielnej wzniesiony,
 bo na opoce stoi postawiony.

25 A tym powodem szczęśliwie
 staw się o krew swą gorliwie:
 jeśli-ć się stare drzewo użyć dało,
 młode i samo będzie-ć się schylało.

**[5.] Do Jego M[ości] Pana Janusza Kiszki,
 starosty parnawskiego, rotmistrza K[róla] J[ego] M[ości]
 w W[ielkim] Ks[ięstwie] Lit[ewskim] etc.**

Chwałę, że sławę sobie nad skarby przekładasz,
 dla niej na szańc nieszczęścia zdrowie swe pokładasz,
 zacny potomku Kisków onych niezwalczonych,
 hetmanów w Turcech, w Mosk-w>ie, w Węgrzech doświadczonych.

5 Bogacze wiecznotrwalej sławy nie miewają,
 którzy w skarbnicach swoje serce zamykają,
 ani ci, którzy biegną za rozkoszą świata,
 służąc Bachowi, darmo trawią swoje lata.

10 Słynie Hannibal wielki z cnoty i z dzielności,
 że swe odważył zdrowie dla złotej wolności,
 żyje i Brutus sławny nieprzeżycie z laty,
 bo serce wielkie wielkiej godne jest zapłaty.

15 I twoja dzielność w poczet hetmanów walecznych
 pokłada ciebie z liczby witezów serdecznych,
 bo się często krwią pocisz w Gradywa robocie
 przy Achilla wielkiego litewskiego cnotcie.

20 Czyn to dobry, że jego pilnie strzeżesz boku,
 w oczach jego następców walisz w lotnym skoku;
 będziesz miał dziejochwalcę przed królem twej cnoty,
 senat twej nie przepomni przeważnej ochoty.

Tak cni przodkowie twoi zarabiali sławy,
tym dostawali czynem hetmańskiej buławy.
Bez ciernia róża wonna nigdy nie wychodzi,
próżno musi się pocić, kto na sławę godzi.

- 25 Jeśli się cnotą przodków ojczyzna zdobyła,
przeczy się trudem twoim teraz nie chłodziła?
Różdzka z macice słodkiej słodkość zachowuje,
potomek dzielny dzielnych przodków naśladowuje.

**[6.] Do Jego M[ości] Pana Mikołaja Kiszki,
dworzanina K[róla] J[ego] M[ości] *etc.***

Chwały za cnotą wiecznej człek młody nabywa,
gdy lata bujne w jarzmo zaprzęgiwa
krwawego boju.

- 5 Pod niebem gdy kto gołym lata swoje liczy,
a nie w murowych pałacach się ćwiczy
przy dworskim stroju,

i kto w posocznych szrankach rękę swą wprawuje,
na kark pogański mężnie następuje
dla wiecznej sławy,

- 10 ten uciechy niezmiernej doznawa w starości,
czytając w rocznych dziejach swej młodości
dzielne zabawy.

- Przełoś marsowych z młodu hadrunków skosztował,
gdzieś swej dzielności mężnie dokazał
15 w kole wybranych

junaków, pod Smoleńskiem przez dwie lecie trwając,
często pierzchliwych juńców wyzywając
z jamek kowanych.

- 20 Gdzie patrząc, Król Jegomość, na twój zaostrzony
umysł młodości, żałością wzruszony,
tak cię hamował:

„Strzeż, zacne Kiszków plemię, junaku serdeczny,
strzeż, byś szybkością zdrowia w niebezpieczny
raz nie napsował.

25 Piękna rzecz za ojczyznę miłą krew wytoczyć
i mężnie z mężnym na ostre poskoczyć –
wielka przewaga”.

Cny Mikołaju, bierz ten dank czci z twej ochoty,
ten jest koszt pracy marsowej, ta cnoty
30 cena i waga.

**[7.] Do Jego M[ości] Pana Chryzstofa Kiszki,
dworzanina K[róla] J[ego] M[ości] etc.**

Niech, kto chce, skład bogaty Krezusa wynosi,
niech i Meandra złote kruszce głosi,
niech zbytniohojną ucztę Pytyjusza sławi
i o jaworze jego złotym prawi,
5 twoje ja, cny Chryzstofie, nad wszelki skarb złoty
przenaszam wagą mózgorodne cnoty,
których miłością zjęty z sarmackiej dziedziny
w oneś się zawziął odległe krainy,
gdzie Pallady ćwiczenia i Gradywa boje
10 słyń, gdzie sławy odważne tkwią stroje
i gdzie uczona cnota w większej chodzi cenie
niżli indyjskie błyszczące kamienie.
Tam uprawiałeś młode swe lata w mądrości,
pański animusz w rycerskiej dzielności,
15 byś ojczyznę swą bronil silną ręką w boju,
a mądrą głową wspierał ją w pokoju –
tą on Kato poważny rozslawił się drogą,
tą i on Hektor przyszedł w sławę mnogą.
Szczęśliważ to ojczyzna, gdzie młódz opatrzona
20 w roztropny rozum i w męstwo wprawiona,
która w mistrzach uczonych jak w twierdzach warownych
skarb swój pokłada, i w gmachach kosztownych,

bo jej gwałtowne żadne szturmy nie posiędą,
gdy mądrzy rządźce podpierać ją będą.

25 Jako od wałów morskich nawa nie szwankuje,
kiedy ją sternik roztropny sprawuje,

tak i ojczyzna stoi bezpieczna w pokoju,
gdy mądry w domu zasiada i w boju.

[8.] **Ich Mościam Paniom, P[aniom]:**
Jaśnie Oświeconej ks[iężnej] Annie Chryzstofowej Radziwiłowej
i Wielmożnej Elżbiecie Chryzstofowej Chodkiewiczowej *etc.*,
Kiszczankom

Piękny dyjament, piękny rubin, piękne złoto,
ale to wszystko właśnie jako szczyre błoto
poczyta, gdy się serce na cnocie funduje,
niewinność ukłonności wzajemnie hołduje –
5 cnota dyjamenty kruszy,
mury nieużyte prószy.

Ta serce wolne wolną niewolą zniewala,
gdy zwyciężony, chocia nie chcąc, jej pozwala.

Tą Andromache, domów trojańskich ozdoba
10 (komu się sercowładna cnota nie podoba?),
Hektora ku miłości swojej pociągnęła,
ogniem swym skrytym serce twarde przeniknęła,
który i Marsa hartowne
przenika zbroje warowne,
15 by też i Mulcibera przewagą chwalone
były i siedmiorakim hartem obstalone.

Stolec jej – serce wielkie, gdzie myśli wspaniale,
gdzie mądre rady i w swym przedsięwzięciu trwałe.
Olimpa szczyt wysoki i wierzch Atlantowy
20 pod skrzydła jej niewściągłe swe schylają głowy.
Niedościgła jest małemu
cnota sercu i płochemu,
które się sławą wieczną czynu pobożnego
ku niebu się nie wznosi i życia chwalnego.

25 Rachel Jakuba serce w Labanowym domie
zholdowała skromnością i wstydem znakomic,

że dla niej dwojsiedmiletne posługi odprawił,
 co zdało mu się małą, jakby chwilkę strawił.
 Także Rut ona pokorna,
 30 w układności przewyborna,
 co za moc swojej cnoty światu zaleciła! –
 Z błogosławieństwem w rodzaj Dawidów wstąpiła.

Posłaniec Abrahamów czym Rebekę onę
 Izaakowi godną rozsądził być żonę?
 35 To wiem, że nie w urodzie ani w majątności,
 lecz w obyczajach wziętych i wdzięcznej ludzkości.
 Klejnot ten wam pożądany
 jest od Boga z nieba dany,
 40 córy w domu przeznaczonym cnych Kisków zrodzone,
 które tą swą okrasą nad insze wślawione,

familij starożytnych potomki zdobiecie,
 w czym sławy wiecznej dawnych przodków dochodzicie.
 Skąd cna Anna ozdobą domu książęcego,
 a ty zaś, cna Helźbieto, Chodkiewiczowego,
 45 które potomki lubosne,
 ojczyźnie milej błohosne,
 szczęśliwym płodem w domach bohaterów sławnych
 wychowujcie, by przodków doszły sławą dawnych!

Bóg was niech szczęściem z nieba sporzy i radością,
 50 Ceres niechaj nawiedza dom wasz obfitością,
 niechaj wa<m> wdzięczne Łaski, Charyty ozdobne,
 i Muzy helikońskie sprzyjają nadobne;
 niech wesela przymnażają,
 chmury wszystkie odpędzają,
 55 byście z młodych lat doszły Kumei starości,
 żyjąc w małżeństwie w zgodzie, w pokoju, w miłości.

[9.] Do oblubińców

Aequalitatis spes maior⁴

Cny Chodkiewiczzu, śliczną masz oblubienicę –
 od zacnych Kisków ślicznąś pozyskał skarbnicę.

Chce też piękna lilija kwitnącego pola,
 to jest: jaka lilija, taka ma być rola.

⁴ Większa nadzieja na harmonię/równość // Na harmonię/równość [w małżeństwie]
 nadzieja większa

- 5   Lilija wdzięczną sławy swojej wonność daje,
           rola bujność obfitą świętych cnót podaje,

           a gdyż w przymiotach wdzięcznych równi są oboje,
           co za kwiateczki z siebie wypuszczą to dwoje?

[10.] **Do Jego M[ości] ks[iędza] Kiszki etc.**

*Potior pietate*⁵

- Eneasz wyniósł z Troje przez płomienia srogie
 na swych ramionach ojca, kochanie swe drogie,

 która pobożność jego po wszem świecie słynie
 i słynać będzie, dokąd woda w Tybrze płynie.
- 5   Cny prałacie, wyrwałś ojca zstarzałego
           z pożerających ogniów błędu kacerskiego,

           lecz miłszą rzecz pokazał w tej ochocie swojej,
           bowiem kacerski pożar szkodliwszy niż Trojej;
- 10   tam by na ciele samym tylko upaliło,
           tu ciało wespół z duszą wiecznie by kazilo.
- Wierz mi, i sławę odniósł znaczniejszą w tej mierze:
 cnota im jest większa, tym większą górę bierze.

[11.] **Do niegoż**

*Anima pretiosior auro*⁶

- On przeważny Jazon do Kolcha żegluję,
 gdzie ostrożnie złotego runa smok pilnuje,

 którego swym przemyślem w twardy sen uśpiwszy,
 runo unosi ono, z zamknięcia dobywszy.
- 5   Cny prałacie, do Chołchła jedziesz, ojca swego
           nawiedzać w herezyi z dawna leżącego,

           gdzie każńdzieje zborowi czujną straż trzymają,
           na ojca twego duszę bystre oko mają.

⁵ Mocniejszy dzięki zbożnej miłości rodzinnej (przekład M. Awianowicz)

⁶ Dusza cenniejsza od złota (przekład M. Awianowicz)

10 Trudny-ć przystęp, lecz cnota od się kusić radzi,
szczęścia też pokosztować w śmiałości nie wadzi.

Serce swe przy ofierze świętej mszej podnosisz
k Bogu, byś go mógł z błędów wywieść, z płaczem prosisz.

Patrzcie, co modły cnego prałata sprawiły:
z rąk ministrowskich ojca jemu wybawiły.

15 Więcejś zyskał niżli on Jazon wielki –
dusza człeczka przenosi ceną klejnot wszelki.

**[IV.] MONODYJA OJCZYZNY ŻAŁOBLIWEJ
PO ZEŚCIU WIECZNEJ PAMIĘCI
ZACNIE URODZONEGO I WALECZNEGO RYCERZA,
ADRYJANA WOJTKOWSKIEGO,
WIEKOM POTOMNYM PODANA**

Placz nad umarłym, abowiem zagasło światło jego
Eccles[iaſtici] 22⁷

**[1.] Do Ich Mości Panów
Adama, Jana i Jędrzeja Ruckich,
P[anów] mnie wielce łaskawych**

[1] *Tullius* Rzymianin, mąż znacznie uczony, cni Ruccy, między inszemi wyrokami ten też położył: „Bieg żywota naszego do tego celu ma się zmierzać, abyśmy sławę imienia swego z zasług rzeczypospolitej okazanych wiekowi dalszemu podali? Sławnej pamięci J[ego] M[ości] Pan, wuj W[aszyc] M[ości], niepochybnie weń ugodził. Co bowiem na tym padole godniejszego wynależć się może, jako Rzeczpospolitę tak bronić, abyście W[asze] M[ości] majątność, koszt, zdrowie swoje dla sławy odważyli? Zaprawdę on na tym był wszytek zawisł, aby cug żytła swego sławą założył. Jakoż wiek swój na posługach Rzeczypospolitej trawiąc i onę piersiami swemi od najazdów zakładając, u ludzi dzięki, wdzięczność u ojczyzny, u króla dank, nagrodę u Boga otrzymał. Zaczynam idzie, że choć umarł, jednak w pamięci ludzkiej żyje. Abowiem nie umie taka cnota umrzeć, ale jako żyjącemu wyblyska z ciała, tak zmarłemu z grobu wynika.

[2] Ja, nieboszczyka dzielnością, którą cnota jego po okręgu świata pobiegiwa, powabiony, nie chciałem, aby tak godne pochwały nieobjaśnione odejść miały, ale je żalobnym wierszem wyposażywszy, W[aszyc] M[ościom] ofiarować zamysliłem, abyście W[asze] M[ości] i umysł swój, onę rozpamiętywając, nasycali i moję życzliwość przeciwko nieboszczykowi obaczyli. Przyjmiecież tedy, W[asze] M[ości], tę *Monodyję* z tąż chęcią, którą ja W[aszyc] M[ościom] podaję, życząc, abyście jako on z wielką sławą niebo (jako wierzę) dostąpił, W[asze] M[ości], w strzemię jego wstępując, podobnym cnót wzorem do portu szczęścia dopłynęli.

W[aszyc] M[ości], swych M[ilo]ściwych Panów,
uprzejmy sługa,
Walenty Bartoszewski

⁷ Syr 22,10: „Placz nad umarłym, bo ustala światłość jego”

[2.] Monodyja Ojczyzny żalobliwej

Jeszczem gorzkich łez moich z oczu nie otarła
anim ciężkie wzdychania w <w>nętrznościach zawarła,
a już się znowu drugie źródło otwarzają
i zająkawe łkania gwałt piersiom działają,
5 znowu mnie smętną nowe następują szkody.
Boże, kiedy wzdam wolna będę od przygody?
Czy dawnom Teodora Lackiego stradała?
Bacząc jego na marach, ach, toćem bolała,
że tak mężny od Śmierci bohater zrażony,
10 który na harcach nigdy nie był zwyciężony,
choć w łódź Charonową Szwedy często wflaczał
i w nieprzyjacielskiej krwi prawicę swą maczał.
Tuż za nim Jan Szołomski: jak porucznik prawy
postąpił za rotmistrzem, zasiąwszy dość sławy,
15 dla której nie raz potniał przy krwawej robocie.
O, godnoż, by takowych rysować na złocie!
Niedługo zaś po nim zszedł do wiecznej dziedziny
Jan Gnoiński, wzgardziwszy doczesne krainy,
mąż z uważną rozrywką, serca marsowego,
20 umiał swą pracą ulżyć urzędu Lackiego.
Więc jeschcem wielkich mężów tych nie oplakała,
alić prawie Śmierć sroga z rąk moich porwała
Jana Piotra Sapichę, rycerza znacznego,
w męstwie dziarskim i w różnych walkach wyprawnego,
25 który wielkim postrachem Szwedom, Moskwie bywał,
wałąc ich butne czoła, tąc mię czią zdobywał.
Nie wspomnię tu Sapichę, rozumu wielkiego
i serca, wojewodę kraju mściśławskiego,
zmilczę o inszych, którzy kark szwedzki łamali
30 i moskiewski z głowy szлык szablą zdejmowali,
jak ich Śmierć w trupią postać nagle obróciła
i jako mnie z walecznych synów obnażyła,
na których nie mając dość, już i Wojtkowskiego
wzięła mi, ach, niestetyż, piastuna wiernego.
35 Wzięła ta niezbędna Śmierć na ciężkie wzdychanie,
na płacz ustawny wzięła ciebie, Adryjanie.
Jeśli po onych ześciu po dziś dzień żałuję,
wierze mi, i po tobie nie mniej lamentuję.
Gdy uważam cne sprawy twoje od młodości,
40 które poprowadziłeś z pochwałą k starości,

zaraz strumieniem silnym lzy z oczu się leją
i od ciężkiego łkania aż mi siły mdleją.
Tyś się mną i tem Księstwem opiekiał i broniał,
i od upadu złego częstokroć ochronił,
45   podpierając dzielnością, męstwem i siłami
jak Atlas, który niebo dźwigał ramionami.
Jeśli kiedy spór jaki o mnie się przytrafił,
zabiegać temu swoją mądrością potrafił,
co wszystko pochodziło z twej ku mnie miłości
50   i z onej ku dobremu szlachetnej skłonności,
która jeszcze w zaranim wieku się wznawiała,
gdy cię zdrojem mądrości Pallas napawała.
Abowiem będąc do szkół wileńskich posłany
od rodziców i mistrzom uczonym podany,
55   z pilnością się w naukach wyzwolonych ćwiczył,
a tam, coś jedno słyszał, wnet w pamięć pochwycił.
Próżnowania się strzegąc, nad księgamiś siedział,
trawić czas drogi dobrze, że szkodą być, wiedział.
Strzegłeś się zwiść pobraćwa z ludźmi niestwornemi,
60   jedna-ć rozkosz spółkować była z uczonemi.
Przy tych cnotach twych mężna dzielność się bawiła,
a obyczajów wielka zaś mądrość śledziła,
które ciebie w młodości tym bardziej zdobyły,
że rozum, cnota z męstwem w tobie się spoiły,
65   bo mądrze, obyczajnie, dzielnie co sprawować,
nie każdemu to troje zaraz zda się chować.
Słusznie tedy muszę kłaść skargę obciążliwą
na niepohamowaną Śmierć i zazdrościwą,
że mi tak często czyni pustki w Księstwie moim,
70   biorąc przedniejszych mężów nagłym wstrętem swoim.
O Śmierci nieprzeparta, o nieunoszona,
okrutnico surowa, o nieuproszona!
Jeśliś nie pobrażała mądrej roztropności,
wzdam mogłaś popoľgować jego niewinności,
75   których nad syt zawziąwszy, udał się do dworu
dla wybierania z ludzkich obyczajów wzoru.
Lecz do dworu się udał, do senatorskiego,
Radziwiła, ksiąźęcia kardynała cnego,
gdzie się bohatyrska młódź wszelaka zjeżdżała,
80   by dobrego ćwiczenia owoce zbierała.
Tam cny Wojtkowski, będąc od swych zalecony,
w rozum, w obyczajach też nieźle uprawiony,

łacniuchno przejął wszystkie cne dworskie zabawy,
wyczerpając z młodzieży różnej różne sprawy.
85   Zaczynam u kardynała przesławnej pamięci
dostał wielkiej łaski, miłości i chęci,
że jego w przednim rządzie sług swoich postawił.
O, jako on tam wszystkim układnym się stawił!
Jakoż tedy nie płakać z stękliwym wzdychaniem,
90   jak się nie rzucić na Śmierć z takim narzekaniem:
„O Śmierci jadowita, o nieubłagana,
niebaczna, nieużyta, niepoohamowana,
zglądziłaś mi kochanka, przez którego cnoty
mogłabym jeszcze ujrzeć on stary wiek złoty!”
95   I tak obłapiał kilka lat one pokoje,
rozpuszczając po dworze piękne cnoty swych roje,
lecz żelazna Bellona, z górnej osiadłości
bacząc z natury jego do boju dzielności,
powabiła go wkrótce do krwawej zabawy.
100   Jako więc lwica dziatki swe do łupu bawi,
tak też i ona jego rycerskiej młodości
i onej wielmi dziwnie przeważnej dziarskości
nie dając w dworze zgasnąć, zniosła zamysł jego
na włoskie krainy; bo siła jest tego,
105   iż młódź krewka dworską lubością zwiedziona
zblaźnieję prędko męźność w niej, by też wrodzona.
Tam się cokolwiek ćwiczył między weterany,
wycieczkę gdy czynili częstą z bisurmiany.
Nastawiać nie warował w boju czoła swego,
110   choć w lecich niedorosłek, serca lecz żrzącego,
i często się zapocął w tamecznej robocie,
tłumiąc stwoliń dumne w swoim bystrym locie.
Potym wnet się pokwapił dla mnie się zastawić,
gdy Nalewajka poczał mnie naściem swem trawic:
115   pomógł zdrając zwojować sprawnemu wodzowi
i wzięwszy w jęctwo, cnemu oddać go królowi.
A gdy tak on zapoczał sławy bieg szczęśliwie,
do inflanckiej się rzucił krainy chętnie,
gdzie Suderman rościagać zaczął ramię swoje,
120   pokojem gardząc złotym, rozpościerać boje.
I tam skosztować szczęścia Enijo radziła,
gdzie w rychłym czasie dzielność jego się wslawiła.
Już bowiem będąc we wszem dobrze doświadczony,
w mądrości i w rycerskich łowach zaprawiony,

125   nic mu to było ufce ogromne przełomić
          i swą dzielną prawicą harde Szwedzy gromić.
          Nieprzyjacieli na harcach nie miał otuchy –
          nieprzestraszony młodzian ploszał jako muchy:
          świadczy to kokonauski mur krwią sposoczony,
130   świadczą kieskie, karkuskie, wołmierskie zagony,
          gdzie w małym pułku z swemi na Szwedę napadał,
          którego groźne hufy na powal pokładał.
          Po tych obłowach czy już wczasem swym sfolgował,
          czy już się tym zarobkiem sławy kontentował?
135   Trwa, czyhając na zbójcę w polu zamorznego,
          jakby jego mógł impres zasadzić z karku mego.
          Równie jako lew srogi, plonem zajuszony,
          na pożarcie połowu jadem rozżarzony,
          kogo on w swym zapędzie szybkim nie rozdziera?
140   Zwierzę nabiegające koździuchne pożera.
          Tak cny Adryjan, moją krzywdą poruszony
          i zabawą wojenną dobrze wyćwiczony,
          jak to porucznik prawy – rotę animuje,
          a z polotną kopiją przy swoich kunsztuje,
145   śmiałości dodawając; sam wprzód drzewem składa,
          na spisy ostrogęste nienadany wpada,
          szerząc za sobą rумы, wali buczne czoła.
          Któryż więc męstwa jego nie pochwali zgoła?
          Powiedz ty tedy teraz, o Biały Kamieniu,
150   o swoim z szwedzkich niegdy paszczek wybawieniu:
          jak smoków tych żarliwych nasycił szablami,
          wtapiając w gardła onych z swemi kolegami.
          I wy, kiercholmskie świadcie pola natrupione,
          jak hardogroźne hufce były połomione
155   i jak Karolomana popędził do nawy
          (takową on robotą dorabiał się sławy),
          gdzie uraz odniósł barzo na zdrowiu szkodliwy –
          taki to w szrankach broi Mars więc zapalczywy.
          Na ostatek inflantskie świadcie wszystkie włości,
160   gdzie Suderman zażywał wielkiej surowości,
          jako tego następcę częstokroć czestował –
          nieskoro na taką cześć będzie się gotował.
          Oświadczcie, proszę, boście wy doznali tego,
          ja już zamilknąć muszę dla żalu większego.
165   Ale temu nie koniec: dalszem zachęcony
          powabem chwały zmierzył do moskiewskiej strony,

aby i tam z Moskalem fortuny spróbował,
męstwa i siły jego w potyczce skosztował.
Czegoś tam nie dokazał? Moskwitów gromiłeś,
170 królowi, panu swemu, wolne ście czyniłeś,
za co-ć sława niezwiędły wieniec zgotowała,
w dyjamentowe księgi imię twe wpisała.
Lecz widzę, cny Wojtkowski, chęć zamysłu twego:
pragniesz, abyś w bitwie bieg życia skończył swego,
175 ale Śmierć nieużyta tego ci zajrzała
i twym odyściem wiele z pociech mi urwała.
O nieprzeparta Śmierci, o nieunoszona,
okrutnico surowa, o nieuproszona!
Przecz tak ze mną surowo zawsze postępujesz,
180 przecz mi tak nagle mężę potrzebne zajmujesz?
Na których swą otuchę wszystkim położyła,
na tych nabarziej zębyś stalne zaostrzyła.
Otoś mi Wojtkowskiego wzięła walecznego
i barzo w rzeczach czleka poważnych biegłego,
185 który w inflantskim wojsku rząd mając sędziego,
pilnie we wszem postrzegał wyroku zdrowego.
W moskiewskich ufcach sędzią i marszałkiem bywał,
zawikłane trudności bystrze roztrząsywał,
czym sobie zjednał miłość wielką u wszech ludzi.
190 W kimże ta sława jego pamięci nie wzbudzi?
Poselstwa częste na sejm, do senatu cnego,
z wielką pochwałą czynił od rycerstwa wszego.
Owa równej dzielności nierychło takiego
znajdę nad Adryjana mego Wojtkowskiego.
195 I dziś nie tegom sobie ja obiecowala,
by mi jego zbedna Śmierć z nagłą nie porwała,
gdy się z sejmu w poselstwie do braciej swej wracał.
Alić go dzień śmiertelny w Wilnie tu namacał.
Bogdaj tacy synowie zawsze się rodzili
200 a moich nieprzyjaciół szczęśliwie gromili.

*Virtus ipsamet sibi pulcherrima merces*⁸**[3.] Sława cnoty zapłata**

Oczyźnieś nie litował prac swoich dla tego,
 abyś zapieczętował krwią kres wieku swego,
 ale Śmierć chciwa ciebie na łóżku zdybała,
 abyś umarł na koniu, tego ci zajrzała.
 5 Nie żałuj, fata z dawna tak tobie sądziły,
 aby bez rozlania krwi dni się twe skończyły,
 wszak także chwała temu, który w boju ginie:
 sława za dzielne cnoty żadnego nie minie.

[4.] Nagrobek I

Tu kości swe położył, zasnąwszy w sen wieczny,
 praktyk w bojowych dziełach, weteran waleczny.
 Kto? Adryjan Wojtkowski, mąż dzielnością sławny,
 który umarł Ojczyźnie na jej płacz ustawny,
 5 na żal wszemu żołnierstwu, na żal hetmanowi.
 Liczył czterdzieści pięć lat swojemu żywłowi.
 W roku tysiąc sześćsetnym dwunastym wiek skończył,
 gdy w maju, dniu szesnastym, z światem się rozłączył.
 Ach, Wojtkowski, toś ty mógł z olbrzymi bojować,
 10 a samokostnej Śmierci nie mogłeś zwojować?

[5.] Nagrobek II

Już lat dwadzieścia i coś, aż mi wspomnieć miło,
 jak mnie marsowe w szrankach igrzysko bawiło:
 szablę <w> Moskwę, Inflanty, Multanym wymierzył,
 niemałom z Nalewajków w krąg szyjej uderzył.
 5 Najezdców od Ojczyzny wstrętem odrażałem,
 dla niej kosztunek, gardło swoje odważałem.
 Więc rzecze kto: „Godziensz za takowe cnoty,
 aby twe kości były włożone w grób złoty”,
 lecz na tym dosyć, kiedym sławą zasiągnął nieba –
 10 nie z mogiły szacować, ale z spraw potrzeba.

⁸ Cnota sama dla siebie najlepszą jest nagrodą

[V.] *THRENODIAE* ALBO NAGROBNE PLANKTY
 DZIEWIĘCIU BOGIŃ PARNASKICH
 NA WIECZNĄ PAMIĄTKĘ POBOŻNEGO ZEŚCIA
 PANIEJ ŚWIĄTOBLIWEJ, JEJ MOŚCI PANIEJ
 ELŻBIETY WESELEWNY,
 MAŁŻONKI WIELMOŻNEGO PANA,
 P[ANA] PAWŁA SAPIEHY,
 KONIUSZEGO W[IELKIEGO] KS[IĘSTWA] L[ITEWSKIEGO],
 OSZMIĄŃSKIEGO, SIEMIĘŃSKIEGO, METELSKIEGO,
 OMELSKIEGO *ETC., ETC.* STAROSTY

[1.] Do Jaśnie Wielmożnego Pana,
 P[ana] Jego Mości,
 Pana Pawła Sapichy na Olszanach,
 koniuszego W[ielkiego] Ks[ięstwa] L[itewskiego],
 oszmiańskiego, siemieńskiego, metelskiego, omelskiego *etc., etc.*
 starosty

[1] Żalność wielka, która przez skwapliwe odejście świętej pamięci Jej Mości Paniej małżonki W[aszej] M[ości], m[ego] M[iłościwego] Pana, kościoły, klasztory, ksenodochija i inne przezacne budynki w stołecznym Mieście Wileńskim obeszła, mnie też, acz nieznanego, ale uprzejmego służebnika starożytnej familijej W[aszej] M[ości], nie mniej ujęła. Na śmierć bowiem niespodzianą zakonników i sierot takie uskarżanie, że nie pani, ale matka nam poległa, komu by serca nie ruszyło?

[2] Co żebym efektem i rzeczą samą okazał, ująłem się za tę pracę, abym cnoty świętobliwe i dzieła przykładowe obumarłej Jej M[ości] Paniej małżonki W[aszej] M[ości] nagrobnym planktem oplakiwując, onej sławę po rozłogach litewskich ogłosił albo też jej wieczność do opodalnych krain przez ludzkie ręce pociągnął. Ta to praca tedy szczupła moja, która w dochwytkę jest wykonana, aby się W[aszej] M[ości], mego M[iłościwego] Pana, uprzejmą chęcią, laską miłościwą szczyciła, uniżenie proszę i usiłuję.

*Dat[um]*⁹ z Wilna Roku Pańskiego 1615, dnia 8 stycznia.

W[aszej] M[ości], mego M[iłościwego] Pana,
 naniższy służebnik,
 Walenty Bartoszewski

⁹ Dane / Datowane

[2.] Plankty nagrobne

[1.]

Nużeż, Apollon, dobądź na żal też bardony,
czas poprzestać wesela, uderz z płaczem w strony,

zwab z Parnasu rzewliwą dumą siostry swoje,
aby się w part oblókszy i w żałobne stroje,

5 mogiłę heroidy łzami pokrapiały,
nagrobne żale z skargą co powtarzały.

Toć to chęć prawa płakać dopomóc w żałości
(każdy rad się z ofertą skwapia do radości).

10 O boleści, boleści, okrutna boleści,
kogóż ty nie rozkwilisz, o płaczliwa wieści?!

[2.] *Clio*

Zgasła w północnym kraju gwiazda pałająca,
Księstwo Litewskie swych cnót promieńmi zdobiąca,

która swój rodzaj wiodła z kasztelanów sławnych
i z bohaterów ziemie węgierskiej przesławnych:

5 Elżbieta – światłość domu Weselenowego,
żona Pawła Sapichy, heroa wielkiego.

Zgasła cna pani, zgasła, lecz mogli taką
zgasnąć, w której się cnota żarzyła wszelaką?

10 O boleści, boleści, okrutna boleści,
kogo ty nie rozkwilisz, o płaczliwa wieści?!

[3.] *Calliope*

Odbiegła dobrodziejka Kościoła Pańskiego,
patronka, jałmużnica domu zakonnego.

Będąc pewna za hojne czyny swe zapłaty,
nie oszczędzała swojej prze Boga intraty:

5 podarkami kościoły Boże wzbogacała,
klasztory jałmużnami często obsyłała.

Ta szczodrota, wierzę, co przed Twórcą sprawiła,
po nagrodę do niebios by się pośpieszyła.

10 O boleści, boleści, okrutna boleści,
kogóż ty nie rozkwilisz, o płacziwa wieści!?

[4.] *Erato*

Zginął koniuszyn klejnot, zginęło kochanie,
płacz sam z boleścią został, płacz i narzekanie.

Cny Sapieho, Alcestą drugą się być zdała,
gdy nad ciebie po Bogu miłszego nie miała.

5 Jeśliś kiedy zachorzał, to się już biedziła;
byś ozdrowiał, duszę by swoją położyła;

jeśliś w szrankach wojennych, karmiła się łzami –
bogdaj każda takimi słyęła cnotami.

10 O boleści, boleści, okrutna boleści,
kogóż ty nie rozkwilisz, o płacziwa wieści!?

[5.] *Thalia*

Zniknęła anielskiego żywota mistrzyni,
odeszła przecz ozdoba, niemasz już bogini.

Któż tak ciebie oświeci, klasztorze wileński?
Skądże wzór cnót brać będziesz, o poczcie panieński?

5 Onać pochodnią była waszej pobożności,
pokory, posłuszeństwa, zorzą wstydlivości,
lecz zniknęła – znać w niebie ustawa ta była,
by odtychmiast już w Boskim przybytku świeciła.

10 O boleści, boleści, okrutna boleści,
kogo ty nie rozkwilisz, o płacziwa wieści!?

[6.] *Euterpe*

Upadła bohaterka sławna pradiadami,
pochwałą cnót przezacna, można tytułami.

W Bożą łaskę jak zorza w promień zakwitała,
ludzka ją miłość jak swe dziecię piastowała,

5 więc ona – mądrość, rozum, w niej statek, baczenie,
powaga przy urodzie i czyste sumnienie.

Kto nie rzekł: „Koniuszyno, wszego-ć dostawało,
szczególnej tylko-ć łaski Park skąpych nie stało”.

10 O boleści, boleści, okrutna boleści,
kogóż ty nie rozkwilisz, o płaczliwa wieści?!

[7.] *Terpsichore*

Poległa – ach, niestetyż! – pani miłościwa,
baczna i miłosierna, szczodra, litościwa.

Kogóż ona z żebraków datkiem nie przejęła
lub których niedostatek sierot nie pojęła?

5 Nie brzydziła się zasieść między ulomnemi
a ich karmić, napawać rękoma swojemi,

w szpitalachci namilszą zabawę miewała –
toć tam pewnie na niebo ziemię frymarczała.

10 O boleści, boleści, okrutna boleści,
kogóż ty nie rozkwilisz, o płaczliwa wieści?!

[8.] *Polyhymnia*

Małżonek miły płacze, płaczą i dziateczki –
macierzyńskie starania, przesłiczne kwiateczki.

Płaczą bracia i siostra, i pokrewne smutne,
lamentując na Parki tak barzo okrutne.

5 Płaczą powinni wszyscy, płaczą przyjaciele,
abowiem mieli krewną, jakich dziś niewiele.

A tak ten płacz i cudzych za serce ujmuje:
alboć wszystka nadzieja za nią ustępuje?

10 O boleści, boleści, okrutna boleści,
kogo ty nie rozkwilisz, o płaczliwa wieści?!

[9.] *Melpomene*

Płaczą prałaci zacni i wcześni kapłani,
płaczą co żywo podle i wysokie stany.

Płaczą w cieniach klasztornych pańscy służebnicy
i panny ślubne Bogu przy jego winnicy.

- 5 Płaczą nędzni w szpitalach i po wsiach poddani,
że onym zmarła więcej matka niżli pani.

O godność tej żyć było Nestorowe lata,
cóż, gdy zmierzyla Cnota jej wczas długość świata.

- 10 O boleści, boleści, okrutna boleści,
kogóż ty nie rozkwilisz, o płacziwa wieści?!

[10.] *Urania*

Jestci, czemu łzy gorzkie z oczu wytaczamy,
sercu i piersiom swoim gwałt zbytni działamy.

Oto ciało cnej paniej w grobie odpoczywa,
o Śmierci, o zazdrosna, o nielutościwa!

- 5 Cóż ci za korzyść przyjaźń małżeństwa rozcinać,
od klasztorów, szpitalów patronkę odcinać,

która wiele by, żyjąc, dobra przymnożyła?
To wiem, żeś onej duszy nic nie uszkodziła.

- 10 Onoż raczej wziąć było bezbożnego czleka,
lecz Bóg woli brać dobrych – poprawy złych czeka.

[3.] **Plankt smętnego małżonka
na odeście niespodziane małżonki swej miłej**

O śliczne kwiecie rodu Weselenowego,
o okraso wytworna domu Sapihego,
nadziejo cnych potomków, pociecho jedyna,
nas tak z nagłą opuszczasz? Zaż przyszła godzina?

- 5 Ach, niestetyż, w rozkwitłej upadasz młodości,
a prawie gdy samurnej docziewasz czerstwości,
Parka wrzcionem bawić swój palec przestaje,
olimpijady szóstej kończyć ci nie daje.

- 10 Zaczym policzki twoje blednieją różane,
zimnieją ręce, usta sinieją rumiane,

od chudości napada brzydliwość na oczy,
trupieje twarz, robak się mnogi z ciała toczy.

O, jaka w lichym prędko odmiana człowieku!
Kto ma obojętnemu dufać dalej wieku?
15 Uśmiechałaś się – teraz już się płakać widzisz,
patrzałaś jasno – teraz namniej już nie widzisz,

rozmawiałaś wesoło – milczysz już w żalobie,
po gmachach pochodzałaś – już butwiejesz w grobie.
Dopierośkoś była – ach, nie masz, nie masz ciebie!
20 Odeszłaś – ach, nie ujrzę więcej wedla siebie!

Kto doda więc mej głowie rzek zawsze płynących,
kto dostarczy źródeł oczom ustawnie ciekących,
abym mógł oplakiwać śmierć twą urychloną,
Elżbieto, któraś była wierności koroną?

Wzdycha po towarzyszu swym synogarlica,
smutny gruchot z gardziolka puszcza gołębica
i słowiczek też kwili we krzu różnogłose,
25 gdy mu porywa dziecię jastrzęb krzywonosy.

Jaż płakać nie mam ciebie, o Elżbieto miła,
30 i na Śmierć utyskować, że nas rozdwoiła?
Aza człowiek, rozumem będąc oświecony,
od ptasząt nierozumnych miał być zawstydzony?

Lamentujcież pokrewni, przebóg, ze mną mili,
lamentujcie pobracia ze mną tej złej chwili!
35 Sąsiedzi okoliczni ze mną lamentujcie,
ile się tu was zeszło, ze mną utyskujcie!

Wszak wam miłą i wdzięczną była zawsze żywa,
przecż teraz wam umarła nie ma być rzewliwa?
Same dziewiątne płaczą, zszedłszy się, boginie,
40 Apollo od łez zbytńich mało nie rozplynie.

Patrzcie i na dziateczki mile pozostałe
po matce, jak od żalu są także struchlałe.
O Śmierci, czemuś tego dotąd nie czekała,
ażby ona swe dziatki do lat dochowała?

45 I wy, kapłani zbożni, ofiary działajcie,
kadzidła wonność wdzięczną k niebu zapuszczajcie,
prosząc sercem żalonym Zbawcy łaskawego,
aby ją przyjąć raczył do pokoja swego.

50 A ziemi ziemię dając, z tobą się żegnamy,
prze żalność: „Miej się dobrze” ledwieć wymawiamy.
Nigdy nie przebaczywaj nas w anielskim kole,
miej się dobrze, Elżbieto, przy Jezusa stole.

[4.] Martwy cień

Przecz po mnie tak łzy z oczu, zająkawe łkania
puszczacie z serca swego i ciężkie wzdychania?

Pobłagać zbyt boleści namniej nie pomoże –
nigdy Śmierć ubłagana łzami być ni~~e~~ może.

5 Acz mi Lachesis sroga wieku ukróciła,
nic na tym, gdy mi złości nic nie wyrządziła,

bo złożywszy te swoje śmiertelne zewłoki,
aż do niebios polotem przenikłam obłoki.

10 Och, słodkoż umrzeć, śmierć ta wieku mi lepszego
jest początkiem, a żaden dzień nie skróci jego.

Jeśli tego żądacie, miejcie się na pieczy,
wzgardzając to, co ludziom zda się nazbyt k rzeczy.

Pana Boga w wnętrzościach swych zachowujecie,
brzydkim grzechu zakalem myśl nie zamulajcie.

15 Niech was nie ludzi młodość ani starość wieku,
Śmierć w każdą godzineczkę dybie na człowieka:

nie tylko na wiek ona ośrzoniąły zmierza,
ale w młódź latoroślą i w żrzałą uderza.

20 Dość wam jestem na przykład: ledwom rok liczyła
dwudziesty ósmy, gdy mi Śmierć w kark ugodziła.

Żadna pawęza zgoła ni tarcza odbije
niespartej Śmierci razy mieczowej od szyje.

Każda rzecz wskok przemija, sama cnota stoi
przy martwym, a pogrózek ani mar się boi.

25 Błogo, kto co godzina na śmierć się gotuje,
a nie ma nic na świecie, co jemu smakuje –

temu kres żytła żadnej trwogi nie nawodzi,
ale wesół jak łabędź z pieniem z świata schodzi.

30 To chćecieli, by szczęście wam się nagadzało,
pilnujcie, proszę, żeby nic dnia nie schybiało,

którego by śmierć na myśl co raz nie wzlatała,
bo umieć dobrze umrzeć to sztuka niemiała.

[5.] Do zmarłej.

Śmierć dobra jest żywotem

Patrz, cna Pani, jak z tyłu ludziom Śmierć zachodzi,
miecz obosieczny zdradnie w kręgi szyjej godzi.

To tego, to owego siecze bez oblazu,
lecą na powal k ziemi od tęgiego razu.

5 Jednak z nią się potkała sercem niełkliwym,
znać, że śmierć dobra żywot przynasza uczciwym.

[6.] Nagrobek

Kto tu leży? Elżbieta z Węgier Weselówna
Sapieżyna – tym samym zacnością wszem równa.

[7.] Grób mówi

Zatrzymawam u siebie, co jest śmiertelnego,
odsylam k niebu, co jest nieskazitelnego.

**[8.] Przyczyna biegu słonecznego.
Wiek ludzki prędko przemija**

Czemu by z Oceanu Słońce wypadło
i przez na drugą morza stronę zapadało?

Byś wiedział, człecze, skoro na ten świat wychodzisz,
że już cug wieku swego do kresu przywodziś.

[VI.] POBUDKA NA OBCHODZENIE NABOŻNE
 ŚWIĄTOŚCI ROCZNEJ
 TRYUMFU I POMPY CIAŁA BOŻEGO
 DANA
 AJAŚNIE OŚWIECONEMU I NAJWIELEBNIJSZEMU
 W PANU CHRYSZTUSIE OJCOWI I PANU,
 PANU BENEDYKTOWI WOYNIE,
 Z ŁASKI BOŻEJ BISKUPOWI WILEŃSKIEMU,
 OFIAROWANA

[1.] [Wiersz pod herbem Trąby]

Trąbcie, trąby krzykliwe, dźwięki ogromnemi,
 które wzbudzacie serca głosy niebieskiemi,

głoście tryumfy wieczne Bogu wszechmocnemu –
 Bóg was obrał na pomoc ludowi wiernemu.

5 Przy waszym dźwięku nowe pobudki wychodzą,
 wasza chwała, gdy do czci lud Boży przywodzą.

**[2.] Do Jaśnie Oświeconego i Nawielebniejszego
w Panu Chrystusie ojca i Pana,
Pana Benedykta Woyny,
z łaski Bożej biskupa wileńskiego**

[1] Chwalebna ustawa Kościoła rzymskiego powszechnego o obchodzeniu święta Przenachwalebniejszego Ciała Pańskiego i tego W[ielkiego] Ks[ięstwa] L[itewskiego], a mianowicie w nim stołecznego Miasta Wileńskiego, sławnej Akademiej *Soc[ietatis] Jesu*, nabożeństwo osobliwe w odprawowaniu z podziwnym tryumfem, kosztem i aparatem przeważnym rocznicy tego święta wzbudziło mię do tego (wiedząc też o tym pewnie, że W[asza] M[iłość], M[iłościwy] P[an], z swojej przeciwko trzodzie sobie poleconej a pasterskiej opatrności tego zawsze gorąco pragniesz i o to się usilnie starasz, aby ten zapal w sercach ludzi pobożnych zawsze się pomnażał i szerzył), żebym nabożeństwu temu tak gorącemu pomógł, pobudkę nową dając ludziom tym zwłaszcza, którzy by i przyczyn słusznych chcieli wiedzieć, dla których by z taką pompą to święto było obchodzone, i obrzędy, figury i ine ceremonije, które się w tej procesyj pokazują, zrozumieć.

[2] Co W[asza] M[iłość], M[iłościwy] P[an], ode mnie, sługi swego naniższego, będziesz raczył wdzięcznie i mile przyjąć, więcej ważąc raczej animusz mój w chętnym przysługowaniu i zaleceniu łasce W[aszej] M[iłości], M[iłościwego] P[ana], aniżeli posługę tę małą, której acz się dla skwapienia i krótkości czasu teraz podolać dostatecznie nie mogło, wszakże jednak za inszą okazją, będzieli wola W[aszej] M[iłości], M[iłościwego] P[ana], w dokończeniu tej zaczętej materyjej i w opisanju zupełnym a skutecznym tego tryumfu tak wielkiego pracy, starania i posług swoich nie będę żalował.

W[aszej] M[ości] P[ana] i dobrodzieja wielkiego
naniższy służebnik,
Walenty Bartoszewski

[3.]

Przyszedł dzień sławny, z dawnych wieków uchwalony
i od Boga cudami świata zalecony,

dzień, który wszystka ziemia i wszystkie rodzaje,
i gdzie zaranna zorza świetny blask wydaje,

5 i gdzie złotobłyszczący Tytan odpoczywa,
gdzie Ocean szeroki w brzegach swych opływa –

wszędzie z wielkim tryumfem co rok obchadzają,
w Eucharystyjej jawnie cześć Bogu oddają.

10 Przeto i ty, stolico Księstwa Litewskiego,
w ludziach Wilno bogate z narodu różnego,

które nabożnym tego święta obchodzeniem,
pieniem wdzięcznym i wonnym ołtarzów kadzeniem,

z pompą, z tryumfem jawnie Boga prawdziwego
chwaląc, wyznawasz wiarę narodu twójego,

15 którą za Władysława Jagiela podaną
tobie, oświadczasz światu w całe zachowaną,

zwyczaj starochwalebny z nabożeństwem wznawiaj,
ołtarze swe przeważne na rynkach wystawiaj!

20 Niech przy nich baszty strojne będą wywiedzione,
wieże świetnopozone k niebu wystrychnione;

staw misternej roboty złociste lichtarze,
które kuńsztem wytwornym szmalcują złotarze,

łańcuchy zawiesz złote, dyjamentem pstrzone,
roztruchany i tace od sztuki robione.

25 Niechaj tron Panu Twemu złotem oprawują,
ku przyjęciu wdzięcznemu kadzidla gotują,

szpalery pięknem dziełem niech przypną do ściany,
niech każdy kątek będzie kształtnie przyubrany.

- 30 Osadź ulice wdzięcznym majowym drzeweczkiem
i drogę osypujcie pachnącym kwiateczkiem.
- Niech kamienice ślicznym obiciem upstrzają,
obrazy konterfeckie z okien wystawiają.
- Niechaj z cekauzu grzmotne działa wyrychtują,
organki, akownice na blank wystawują.
- 35 Niech się w lampart i w welens stroją cechy strojne,
niech się pouszykują hufce błyszczozbrojne.
- Z Akademiej sławnej młódź swą przewyborną
sprowadź z gmachów kosztownych, w ubiorach wytworną,
- 40 niech konterfet wyrażą Zakonu Starego...
lecz już baczyć: z figurmi idą z grodu swego.

[4.] Pierwsza figura

- Kościół Bojowny jedzie na wozie wysokiem,
na cztery części świata patrząc bystrym okiem,
- dwaj anieli potężni straż jego trzymają,
sferę i klucze złote w rękach swych dźwigają.
- 5 Przed wozem Chrześcijański Rycerz postępuje,
na koniu wartkonogim żartko poskakuje,
- helm, pancerz i miecz niosą przed nim trzej harcerze,
w też tropy i piechotni we zbroi żołnierze
- dwa krzyże mniejsze i krzyż podnoszą straszliwy,
na czym krew przenedroższą przelał Bóg prawdziwy.
- In hoc signo
vinces*¹⁰
- 10 Pyramis ich przodkuje, a z napisem takim:
„Człeczce, tym znakiem zwalczysz – w przypadku wszelakim”.
- Po tej figurze pierwszej wesolo muzyka
głosy różnemi, Pana wynosząc, wykrzyka.

¹⁰ W tym znaku zwyciężysz

[5.] Wtóra figura

Na złotym wozie jedzie Wiara ustrojona,
przedniejszemi cnotami cztermi osadzona,

czterej idą z księgami Ewanjelistowie
i w purpurze ubrani czterej Doktorowie.

5 Z imieniem Jezusowym święty Paweł kroczy,
do którego obraca anioł swoje oczy.

Śliczna Prawda na koniu wszystkim kredencuje,
pyramis Wiary napis ten wszem ukazuje:

10 „Jeden Bóg jest i jeden chrzest, i jedna wiara!” –
niech się z inszej nie chlubi piekielna poczwara.

*Unus Deus,
una fides, unum
baptisma*¹¹

Przy tej figurze wtórej regał z skrzypicami –
Pana w tym sakramencie chwałą puzanami.

[6.] Trzecia figura

Nadzieja miła jedzie, krucyfiks piastuje
Religija, Nabożność pod bok ją przyjmuje,

dwanaście jej proroków służą świętobliwych,
a Mojżesz z tablicami idzie przy szedziwych.

5 Święty Floryjan, żołnierz, chorągiew wywija,
a pyramis ten inskrypt wszystkim czytać sprzyja:

„Nadzieja nie pohańbi ni w gębę uderzy –
otrzyma, czego żąda, który w Boga wierzy”.

*Spes non
confundit*¹²

10 Przy tej figurze trzeciej nadymają w sztorty
i w kornety krzykliwe, grają i w pomorty.

¹¹ Ef 4,5: „Jeden Pan, jedna wiara, jeden chrzest” (Wulgata: *Unus Dominus, una fides, unum baptisma*)

¹² Rz 5,5: „a nadzieja nie pohańbia” (Wulgata: *Spes autem non confundit*)

[7.] Czwarta figura

Przewdzięczna Miłość jedzie, pelikan na łonie,
czterech aniołów świetnie przybranych przy stronie,

trzej aniołowie serca na groty utknięone
ukazują narodom we krwi umoczone;

5 przy nich znak męki Pańskiej, krzyż ciężki, dźwigają,
lewite z trybularzów wonność Bogu dają.

W tym hufie cny królewicz Kaźmierz postępuje,
znak czystości, liliją, w ręku pokazuje.

*Deus caritas est*¹³

10 Na piramidzie tytuł: „Chrystus jest miłością!” –
kto się ją nie rozżarzy, zginął ten z swą złością.

Przy tej figurze czwartej grają na bardony,
sławę Boga wiecznego dźwięczą na wsze strony.

[8.] Piąta figura

Wiktoryja, na wozie jadąc, tryumfuje,
tryumfalna korona na niej połyskuje.

Anioł daje znać światu o piekła zburzeniu,
a święty Jerzy z drzewcem o smoka zwalczeniu.

5 Kapłani krwią kielichy mają napelnione,
aniołów kilka niosą palmy też zielone,

innych jednaście idą z Boskimi herbami,
które odniósł na krzyżu, walcząc, Pan, z czartami.

*Vicit leo de tribu
Iuda*¹⁴

10 O czym pyramis: „Lew zmógł z Judy pokolenia” –
kto chce zmóc czarta, dźierz się onego ramienia.

Przy tej figurze piątej na klawicymbale,
przy lutniach i cytarach grają k Bożej chwale.

¹³ 1J 4,16: „Bóg jest miłość” (Wulgata: ts.)

¹⁴ Ap 5,5: „Oto zwyciężył lew z pokolenia Judowego” (Wulgata: *Ecce vicit leo de tribu Iuda*)

[9.] Szósta figura

Książęta Eschol, Aner, Mambre przyjeżdżają,
Abrahama zwycięstwo k niebu wynaszają,

petyhorców za sobą sześć mają z strzałami,
także sześć giermków strojno tuż tuż z orężami.

5 W arabskim jadą stroju ośm arkabuzerzów,
sześć zaś w ubierze perskim piechotnych żołnierzów,

chorążych dwaj wprzód jadą z dwiema chorągwiami,
dwa obeliski niosą z temi tytułami:

10 „Zwycięzca się raduje, płacze zwyciężony” –
człeczce, chcesz wesół, czart twój niech będzie zwalczony.

*Gaudet victor,
plangit victus*

Przy tej figurze szóstej w surmę nadymają,
bębnami miedzianemi Bogu chwałę dają.

[10.] Siódma figura

Mężny Abraham jedzie w prześlicznym ubierze
i tuż przy jego boku trzej darscy rycerze.

Z ośmią królmi król konno sodomski potyka,
a z błogosławieństwem go Melchizedech wita,

5 chleb i wino, wyniozszy, Bogu ofiaruje,
jego lewitów para i druga przodkuje.

Tam w arabskim ubierze giermkowie ozdobni
ogłoszą tryumf, rocie zwycięskiej podobni:

10 „Abraham jest zwycięzcą” – pyramis to świaczy:
chwalmy Boga, lud zbożny Pan Bóg bronici raczy.

*Abraham
victor*

Przy tej figurze <siód>mej serbin z multankami
krzykliwe dumy stroją swemi narzędami.

[11.] Ósma figura

Arkę wiozą poszóstno wszytkę pozłoconą,
gańkiem z filareczkami sztucznie obwiedzioną,

przy tej na kształt aniołów młódź pięknie przybrana,
pieniem nadobnym, głosząc, chwali swego Pana.

5 Czterech lewitów nad nią zasłonę trzymają,
od blasku słonecznego onę zasłaniają;

koronę ma na sobie od szczyrego złota,
drogich kamieni pełno – sztuczna w niej robota.

10 Przed nią idąc, na harfie wesołe przebiera
struny Dawid, choć Michol wzorki z niego zbiera,

strojnym porządkiem zdobny dwór jego uprzeda
napis: „Arka Przymierza” – szczęściem nie pośledza.

Arca Foederis

Ta figura nad inne niemal ogromniejsza,
strzelbą studentską, różną muzyką strojniejsza.

[12.]

Niech kompanije idą nabożne z świeczkami,
zasłoniwszy się pięknie swemi kapturami,

niech i z klasztorów idą Pańscy służebnicy,
nocną z dzienną dzierżący straż w Jego winnicy,

5 by swym szeregiem Pana pozornym witali,
gorącemi modłami Jego wychwalali.

Niech też senat królewski, sąd odprawujący,
Panu drogę zachodzi, spraw Jego strzegący.

10 Już biskupa w purpurę drogą ubierają
i dwoistą koronę na głowę wkładają,

a na piersiach jego krzyż zawieszają złoty,
krzyż zdobiący pasterską powagę i cnoty,

na palec zaś dyjament jasnoświatnej łony,
znak zwierzchności w świątnicy Bożej powierzony.

15 Przy nim świetne prałatów ze wszystkich stron koło –
dyjocezyj przednie litawowe czoło.

Tym orszakiem ozdobny niechaj przystępuje
do ołtarza świętego i wszem pokazuje

20 światu nieprzeplacony skarb Boga wiecznego
pod zakryciem schowany spadku chlebowego –

monstrancja szmaragdem i onychem drogim
światłość w sobie pokrytą niech zdobi chędogim.

A ty, ludu wybrany Chrystusa prawego,
poklękając, wyznawaj jawnie Zbawcę Twego,

25 gdyż się i głośno brzmiące dzwony odzywają:
wszystkiemu miastu iście Pańskie ogłaszają.

Burzące wydawają działa puk swój grzmotny,
śmigownica też trzeszczy, rze wałach obrotny.

30 Huczne trąby pod niebo dźwięk różny puszczają,
od miedzianych zaś bębnow silne wrzaski wstają.

Z puzanów, z szałamajów łagodliwe dźwięki
pieniem wesołym Panu odnaszają dzięki.

Figurny Dawid z swemi cytry przyjemnemi,
lutnie znaszając, głosy gra sztucznie zgodnemi.

35 Wszędzie huk słyszeć ludzi, chrząst podają zbroje,
odbija blask słoneczny jasnoświatne zbroje.

Echo po gmachach górnych wdzięczna się odzywa,
co raz to większa Bogu muzyka przybywa:

40 w one wesołe sztorty, w krzykliwe kornety,
w wdzięczne skrzypice grają, w łagodliwe flety –

muzyka, rozsadzona każda swoim dworem,
wynosi pod obłoki głos rozległym torem.

Wszyscy obywatele do Pana wzdychają,
podnóżkowi świętemu Jego się kłaniają.

45 Acz heretycy po nas to nieradzi widzą,
tą pompą sakramentu świętego się brzydzą –

tak nietoperz, słoneczny gdy go blask ugodzi,
na słońce, w m<ro>ku siedząc, piszczele swe zwodzi;

50 tak płocha kracze wrona, gdy orzeł z orlęty
wylata, porzuc obłok, pod niebo, rozpięty;

tak-że się z dziennosłепych sów rodzą sowięta
i z tchórzów jamokrytych niebujne tchórzęta:

miejsca ciemne i skryte od ludzi miłują
i tym znakiem, że nie są z świata, pokazują.

55 Lecz my dla chwały Chrysta, Zbawiciela swego,
i nie mogąc wysłowić słusznie darów Jego,

tym nawdzięczniej to święto uroczne przyjmujemy,
z wielkim przygotowaniem wszyscy odprawujemy,

60 a te rzeczy nawięcej do tego wzbudzają
i do takowej pompy nas wszęch powabiają.

[13.] Pierwsza racyja

Pierwsza: abyśmy dary Chrysta znamienite,
które nam w sakramencie raczył dać obfite,

przed wszystkimi narody jawnie wyznawali,
podług swej przemożności Jemu dziękowali.

[14.] Druga racyja

Druga: aby wyznanie katolickiej wiary
barziej się oświeciło z tej drogiej ofiary,

jawnie wyznawać mamy, że to jest Bóg prawy,
by się wstydzil bluźnierca swego błędu żwawy.

[15.] Trzecia racyja

Trzecia: by w sakramencie istnie będącemu
cześć winną oddawano, Twórcy łaskawemu,

a iż Jemu czci godnej nikt oddać nie może,
słuszna, żeby Go każdy czcił, jako kto może,

5 a ta zwierchnemi znaki cześć się pokazuje
na znak serdecznej, którą w sercu swoim czuje

ten, który jedno wierzy i zna to prawdziwie,
że pod osobą chleba Chrystus z nami żywie.

10 Czemu nie wierząc, ludzie od czarta zwiedzieni
czci tej Bogu nie dają, bo prostem karmieni

chlebem na misie wielkiej we zborze bywają,
takim, jaki na rynku baby przedawają;

minister go też żaden poświęcić nie może,
choć mu ku temu czasem i baba powroże.

15 My, iż niezborowego chleba pożywamy,
przeto niezborowego Boga wychwalamy,

lecz Tego, który mocen istotę przemienić
chlebową i ją słowem swym w ciało odmienić.

[16.] Czwarta racyja

Czwarta: byśmy nie podlej ten sakrament czcili,
niż Izraelcykowie Skrzynię swą ważyli,

która tylko figurą była powierzchowną –
nosząc ją, wyrządzali cześć jej niewymowną.

5 Choć nie mieli od Boga mandatu żadnego
o poważeniu Skrzyni Bożej wyraźnego,

Iosue 6
1Reg[um] 6 et 7
3Reg[um] 8¹⁵

¹⁵ Joz 6,4. 6-7. 11-13 (obnoszenie Arki i głos trąb umożliwiły Izraelitom zdobycie Jerycha); 1Sm 6-7 (Filistyni oddali Izraelitom Arkę, wierząc, iż jest ona przyczyną ich klęsk); 1Krl 8,1-13 (przeniesienie Arki Przymierza z Syjonu do Świątyni Salomona na górze Moria w Jerozolimie, gdzie następnie była przechowywana w okresie Pierwszej Świątyni, tj. w latach: 966-586 p.n.e.).

a jednakże król Dawid z harfą wyskakował;
choć z niego Michol śmiała, przed Arką tańczyła,

10 abowiem wszystkim ludziom rozum to wskazuje,
że uczczenia rzecz każda święta potrzebuje.

*Ansel[mus] in
lib[ro]
de miracul[o]
et Iac[obus]
de Vorag[ine] „De
solemn[itate] cor-
por[is] Christi”¹⁶*

W sławnym, jak piszą, mieście jednym to się stało
i przed nigromańczykiem jasnie okazało,

który czarnoksięskimi bawiąc się kunsztami,
wywabiał z piekła czarta swemi naukami.

15 Czart wnet się stawi, mając wieniec na swej głowie,
w młodzieńcowej postaci, a w tym w ich rozmowie

kapłan, mimo ich obu, niesie do chorego
ciało przenaświętsze Boga przedwiecznego.

20 Wnet, zdjąwszy wieniec z głowy, padszy na kolana,
czart daje cześć świętości niebieskiego Pana,

a gdy się zwracał kapłan, pokłonił się jemu,
ale ten ukłon wtóry mniejszy był pierwszemu.

Takiej się nigromańczyk dziwując odmianie,
zopyta: „Przez by było różnej czci oddanie?”

25 Czart rzecze: „Idącemu mimo nas księdzowi
uczyniłem uczciwość winną Chrystusowi,

abowiem w Piśmie Świętym tak jest napisano:
«W imię Jezusa wszelkie poklęknie kolano».

30 Którzy w niebie, na ziemi, pod ziemią mieszkają,
wszyscy chwałę wyznawać Jego zgoła mają.

A gdy się kapłan zwracał nazad od chorego,
że odnosił naczynie bez ciała Bożego,

i te-m też uczcił, bo mam z Dawida świętego:
«Całujmy podnózek, gdzie stały nogi jego».

¹⁶ Anselm w księdze o cudzie i Jakub z Voragine *O święcie ciała Chrystusa*

- 35 Przeko moich uklonów ta była różnica,
też czci od wszech wyciąga Boska tajemnica”.

[17.] Piąta racyja

Piąta: Chrystus chce, by Mu dosyć uczyniono,
w tym sakramencie świętym cześć Mu przywrócono,

i słusznie chce, swe ciało by było chwalone,
bo natrzęsaniem judzkim było znieważone,

- 5 pełniąc ono: „Za to, coś była opuszczona
i nienawiścią zbytnią zewsząd obtoczona,

Isa[iae] 60¹⁷

na pychę wieków wszystkich ja ciebie wystawię,
z narodu do narodu w radościach zabawię”.

- 10 Dlatego tryumfalny ten dzień ustawiony:
jawnie po rynkach Chrystus od wszech prowadzony,

abyśmy ciała Jego cześć onaż wrócili,
z której Żydowie w męce okrutnej złupili.

I jako przed kim jawnie był zesromocony,
gdy po ulicach różnych na sąd był wodzony

- 15 i na inne sromotne miejsca i katownie,
które ucierpieć raczył dla nas niewymownie,

tak żeby teraz jawnie znowu był chwalony
i proces męki Jego pompą był zdobiony –

- 20 chce tego po nas, ludu swego wybranego,
żebyśmy jawnie wżgardę nagradzali Jego.

Teraz tedy cześć Panu winną oddawajcie,
wesołą pieśń, ozdobny rym Jemu działajcie;

oto prowadzą jawnie, byście Go chwalili,
litość wielką i dobroć Jego wynosili.

¹⁷ Iz 60,15: „Za to, coś opuszczona i w nienawiści była [tj. odnowiona Jeruzalem], a nie było, kto by przez cię chodził, wystawię cię na pychę wieków i na wesele od pokolenia do pokolenia”

25   Ten na pokarm swe ciało święte nam zostawił,
 Ten drogiego klejnotu nas, ten Pan, nabawił.

Nie znalazł miłości wielkiej – dał siebie samego,
 wielka to tajemnica opatrności Jego.

30   Stolico, ku czci Panu, litawowej ziemi,
 wykrzykni w słodkim pieniu z mieszkańcy swojemi:

„Ku czci Jego w bandory słodkobrzmiące grajcie,
 cytary i skrzypice z cymbałem sprzągajcie!”.

Gen[esis] 41¹⁸

Tako w Egipcie Józef w sławie ukrzywdzony
 przed wszystkimi był ludźmi chwałą uwielbiony:

35   gdy mu faraon berło podał państwa swego,
 uczynił pierwszym rządzcą Egiptu wszystkiego

i wywiódł go do ludu, aby pana znali,
 toć potwarce swojego kłamstwa się wstydzali.

40   Na wozie swym królewskim po mieście prowadził,
 przed nim się kłaniać wszystkim pod łaską swą radził:

nazywać jego każe „zbawicielem świata”,
 że on żywność ma dodać ludu w głodne lata –

tak się niech dziś z Chrystusem Panem naszym staje
 i chwała w męce zdarta Jemu się oddaje.

45   I przetoż chciał Zbawiciel swoje święte ciało,
 aby w tym sakramencie istotnie zostało,

aby w nim od narodu wszego było czczone,
 które w męce okrutnej było pogardzone,

50   aby i dzięki były oddane bez miary
 za tako zdrowy pokarm i za drogie dary.

¹⁸ właściwie: Rdz 41,1-49 (faraon miał sen, w którym zobaczył zapowiedź klęsk, jakie spadną na Egipt; Józef wyjaśnił mu znaczenie snu i został mianowany zarządcą)

[18.] Szósta racyja

Szósta: ustawa świętych dni, jako Starego,
tak pobudza nas, wiernych Zakonu Nowego,

ilekroć bowiem jaką Pan Bóg litościwy
łaskę pokaże znaczną ludziom w dzień troskliwy,

5   zaraz Kościół tę sprawę w księgi swe rysuje,
ludowi swemu święcić ten dzień przykazuje;

na pamiątkę dobroci pieśni nowe knują,
za dobrodziejstwa Panu dary ofiarują.

10   Tak Mojżesz, lud wywiódszy z Morza Czerwonego,
począł nowym pieniem chwalić Boga swego;

Maryja, wzięwszy bęben, siostra Aronowa,
za nią też z bębny, z cytry każda biała głowa –

którym pieśń Mojżeszową wdzięcznie zaczynała,
niewiastek wszytka trzoda w słowo powtarzała:

15   „Śpiewajmy Panu, bowiem chwalnie uwielbiony,
koń i jeździec od Niego w morze jest wrzucony!”

Na pamiątkę <z> Egiptu wybawienia swego
Żydzi co rok dzień święcą prześcia cudownego.

20   Przeżoż słusznie i Kościół Chrystusów to sprawił,
że dzień obchodzić Ciała Bożego ustawił,

gdyż Kościół nie ma w swoim skarbie nic droższego
nad ten sakrament święty okupu ludzkiego,

który jak wąż ognisty Izajaszowy
z dusze swych wiernych zakał wypala grzechowy.

25   Kto Go pożywa godnie, serce swe gruntuje,
w życiu żadna go rozkosz świecka nie zepsuje –

taki jedzącym manę szaty nie wiotszały,
przez czterdzieści lat wszystkim dotrwał obój cały.

30 Kto Go pożywa godnie, ten długo smakuje
i na duszy swej milej wielką sytość czuje.

Tak Helijasz, podpłomnym chlebem posilony,
przez czterdzieści dni chodząc, nie był osłabiony.

Kto Go pożywa godnie, ten mieszka w światłości
i z oczu dusznych jego spędza wsze ciemności.

35 Tak miód, który Jonatas skusił spracowany,
tak on chleb święty uczniom w Emaus lamany

oczom cieniem zabiegłym widzenie przywrócił,
a zmysły zatrzymane na rozum nawrócił.

40 Któryż dowcip i który rozum, o mój Boże,
ogarnąć w tej świętości Twoje sprawy może?

Któryż język Twe cuda tak dziwne wypowie,
które są niepojęte słabej ludzkiej głowie?

Będąc Bogiem i Panem wszystkiemu stworzeniu,
raczyłeś się stać chlebem człekowi w jedzeniu,

45 a nie dość na tym, że się dajesz wszem całego,
lecz cudy stwierdzasz ten chleb Boga być żywego.

Kiedy mszą świętą jeden kapłan odprowował,
o chleba przemienieniu długo dubitował,

50 a gdy w onej ofercie wąpiąc niepojętej,
przyszędł był do łamania już hostyi świętej,

zaraz z hostyi żywa krew się wytoczyła,
korporał krwią zbyteczną wszytek umoczyła,

której gdy żadną miarą wymyc nie można,
Urbanowi świętemu zaraz oznajmiono,

*S[anctus] Anto-
[ninus] „Par[tis] 3”
tit[ulo] 19,
cap[ite] 13
et Ioan[nes]
Steph[anus]
Durant[us],
„De ritib[us]
Ecc[lesiæ]”
[libri] <2>
cap[ite] 39¹⁹*

¹⁹ Święty Antoninus pod nagłówkiem 19 *Części Trzeciej*, w rozdziale 13, i Jan Stefan Durantus w 39 rozdziale księgi 2 [działa] *O obrzędach Kościoła*

- 55   który przynieść rozkazał, ten cud obaczywszy,
i dzień do nabożeństwa wiernym nazaczywszy.
- Do kościoła z radością wielką prowadzono,
z uczciwością w Wetanie mieście położono,
- którym cudem staruszek papież poruszony,
60   myślał Bożego Ciała by dzień był sławiony.
- Po oktawie świątecznej czwartek decernował,
by każdy jawnie Bogu za ten dar dziękował.
- I nie ma się nikt zrażać, że się opóźniło
i to za apostołów święto nie święciło,
- 65   bo przeszkadzały częste w Kościele trudności,
na który szturmowały srogie nawałności,
- prze co przygotowanie nie mogło być takie,
Chrystusowi bezpiecznie dać chęci wszelakie.
- Ale któż pojmie mądrość Boskiej tajemnice,
70   że nie objawia wszystko razem swej winnice?
- Jednak niech to każdy wie, że ciała Pańskiego
obietę Kościół chwalił, czcił czasu każdego,
- przez to święto nie już co nowego zjawiono,
lecz nabożeństwo większe k Bogu przyczyniono,
- 75   aby co się w kościołach dzieje potajemnie,
to wszytek z nabożeństwem lud czynił zajemnie
- i większą gorącością Bogu ofiarował
ofiarę żywą, którą Bóg światu zgotował.
- 80   Śpiewajmyż Panu a Jego imienia wzywajmy,
sprawy Jego narodom wszem opowiadajmy,
- śpiewajmy, przenaświętsze imię powtarzając,
na które inszej chlubie na świecie nie mając.

[19.]

	O Jezu, pokarmie niebieski,	o Jezu, napoju anielski,
	o Jezu, prawdziwy Kapłanie,	o Jezu, wdzięczny pelikanie,
	o Jezu, duchowna słodkości,	o Jezu, szlachetna światłości,
	o Jezu, Królu wiekuisty,	o Jezu, baranku przeczysty,
5	o Jezu, przedwieczna mądrości,	o Jezu, Ojcowska jasności,
	o Jezu, Zbawicielu prawy,	o Jezu, Pasterzu łaskawy,
	o Jezu, kochanie serdeczne,	o Jezu, odpocznienie wieczne,
	o Jezu, fontano miłości,	o Jezu, skarbnico litości,
	o Jezu, skryta tajemnico,	o Jezu, żywota studnico,
10	o Jezu, ofiaro prawdziwa,	o Jezu, hostyjo straszliwa,
	o Jezu, daj naszej krewkości,	o Jezu, czucie Twej słodkości,
	o Jezu, domieść nas radości,	o Jezu, po świeckiej marności.

**[VII.] BEZOAR Z ŁEZ LUDZKICH
CZASU POWIETRZA MOROWEGO
W ROKU PAŃSKIM 1624 UTWORZONY
I ZACNEMU MAGISTRATOWI MIASTA WILEŃSKIEGO
OFIAROWANY**

[1.] Do Czytelnika

Co to za dziw, że z ludzkich łez bezoarowy
kamyczek się utworzył na zapal morowy?

Z jelenich łez kamyczek bezoar powstawa,
który tajemnej mocy jawne skutki dawa.

5   Weź też ty ten bezoar, zażyj – doznasz cnoty,
iż serce Boskie miękczy, rwie niebieskie ploty.

**[2.] Do zacnego magistratu
miasta w Wielkim Księstwie Litewskim stołecznego,
Wilna**

[1] Dałem, mnie wielce M[ilościwi] M[ości] Panowie, tej książce nazwisko *Bezoar*, którego początek badacze rzeczy przyrodzonych tak jedni opisują: jeleni za częstym jądaniem gadzin i węzów, które wiatrem nozdrz z lochów wyciąga, skoro mu w wnętrzościach robactwo się wyleże, żeby mu jad onych nie szkodził, wskok do źródła wód bieży, gdzie gdy aż do nozdrz się zamoczy, lży jego polekku ze wnętrz na oczy się wylewają, które lipkością swą w żrzenicznych kącikach na kształt orzechów laskowych zrastają i w twardość się obracają, a gdy w sobie nic jadu nie czuje, wyszedszy z wody, otarciem o drzewo on kamyczek z oczu na ziemię strząsa; drudzy: są – prawi – w Persyjej i w Indyjej niektóre zwierzęta na kształt kóz albo jelenic, z których wnętrzości skrytych kamyczka dobywają i „bezoarem” go nazywają. Jako chcą, niech go opisują. Atoli ten kamyczek z potężnej swej cnoty przeciwko wszelakiej truciznie taką ma od poważnych i starych z dawna medyków zaletę, że powietrzem morowym zarażeni, zażywając go z trochę wina, skuteczne uwolnienie jadu odnoszą, bo taki pot mocą się jego wzbudza, iż zda się niejako wszystko ciało rozplywać, zaczym wszystko jad oraz się wymiata.

[2] W tym tedy powszechnym pożarze morowego powietrza, który po wtóre miasta, wsi w krajach naszych, posmykiem przebiegając, zaraził i Miasta się Wileńskiego dorywając, plagą zatrwożył, tak że wiele ludzi, czując się być grzechami zarażeni, do Syna Bożego jako do żywego zdroja znowu uciekli się i w Jego miłosierdziu się ponurzywszy, przez wylanie łez grzechy swe wyznawają, utworzywszy z tych łez kamyczek też bezoarowy, abo raczej pieśni, i nowych przyczyniwszy, na pobudzenie większej skruchy i pocieszenie dusz tak tych, którzy przed gniewem Pańskim ująć mogli, jako tych, którzy w domkach swych prze niedostatek zostać musieli, nie mniej tych, którzy się gniewliwej Pańskiej ręki lękają, na żądanie wielu nabożnych ludzi pod tytułem W[ielce] m[nie] M[ilościwych] M[ości] Panów na świat po wtóre wydałem, za których strażą i czujnością jeszcze z łaski Bożej w Wilnie jakożkolwiek mieszkamy, uniżenie prosząc, abyście W[ielce] m[nie] M[ilościwi] M[ości] Panowie ode mnie jako od dawnego i we wszem powolnego sługi przyjąć mi wdzięcznie raczyli.

W[ielce] m[nie] M[ilościwych] M[ości] Panów
naniższy służebnik,
Walenty Bartoszewski

[3.] [Pieśni]**[3.1.] Pieśń pierwsza**

I któż mi to wyjedna, Boże nieprzeżyty,
bym gdzie, Twój winowajca, dotąd był ukryty,
ażby Twa zapalczywość sroga ominęła
i trupiogłowa plaga z naszych stron spłynęła?

5 Choćbym chciał wlecieć wyżej niż okrąg słoneczny,
żebym żywot swój trawił przez czas niebezpieczny,
nie minę gniewu Twego, bo stamtąd wzniesiony
anioł dla nadętości pod ziemię strącony.

10 Choćbym zbiegł w kraj piekelny, głębokokryjomy –
i tam za złość swą cierpi on bogacz łakomy;
choćbym uszedł w jaskinią – i tam też w zapłatę
królowie amorejscy wzięli zdrowia stratę.

15 Puszczęli się na morze – i tam wyrok słuszny
odniósł przestępstwa swego Jonas nieposłuszny;
postawili na samym dnie morskim swą stopę –
i tam faraó wieczną otrzymał zatopę.

20 Jeśli się chcę utaić między gęste pniewie –
i tam grzech judzki kaźnie w Twym ponaszał gniewie.
Chcęli się ukryć między niebotyczne skały –
i tam zapału Twego Mojżesz uczuł strzały.

Uciekli w szachowne Dawidowe gmachy –
i na te szturmowały morowe postrachy;
ustronięli się między chlubne godowniki –
i tam synom Jobowym pomieszales szyki.

25 Jeślibym się też lotem wzbil aż pod obłoki –
tam spadkiem Symon Cudak uczuł Twe wyroki.
Owa nie mam, gdzie bym się stradny mógł uchronić –
wszędzie Twa popędliwość może mię ugonić.

30 Lecz, Boże rozgniewany, wiem, gdzie mam obronę,
wiem, gdzie znajdę od Twego pożaru ochronę:
pobiegę wskok do źródła męki Syna Twego
i ponurzę się wszytek w skrytości ran Jego.

Tam w krople łez obróć duszy mej zakaly
 i z serca je wyleję przez oczne kanały,
 35 uczynię z nich bezoar, kamyczek pokuty,
 i wiele-się-kroć jadem uczuję być struty,

utrę go w stroskanego moździerzcu sumnienia
 i roztworzę wódkami oczu swych strumienia.
 Którego zażywając, wszystkie nieczystoty
 40 ze wnętrz wyrzucę na wierzch przez pokutne poty.

Posiłę się konfektem z niebieskiej apteki,
 z której na duszną niemoc niepochybne leki.
 Prze Syna Twego rany spraw to we mnie, Boże:
 będę Cię wielbił, póki duch mój wielbić zmoże!

[3.2.] Pieśń wtóra

Wszystkę swoją nadzieję pokładałam, strapiony,
 w Twojej śmierci zbawiennej, Boże niezmierny,
 Twoja śmierć bowiem jest zasługą moją,
 mocną fortecą, ustaloną zbroją,
 5 Twoja śmierć (niechaj to wszystkim powiem)
 jest mi żywotem i wiecznym zdrowiem.

Niech mię, jako chce, wielkość grzechów moich trwoży,
 nie stracham się, gdy mi się w myślach śmierć Twa mnoży,
 bo złości moje Ciebie nie zdolają,
 10 włócznia i goździe ten mi pogłos dają:
 „Jezusa sercem lubując prawym,
 masz Go ku sobie zawsze łaskawym”.

Longin włócznią bok Pański otworzył i skrwawił,
 otworem go do serca samego zostawił,
 15 a jam wbiegł i tam śmieie przemieszkawam,
 żadnych postrachów namniej nie doznawam.
 Kto by się lękał śmierci poskoku,
 bież do Pańskiego – i tam żyj – boku!

Kogo nadyma pycha i komu zapaly
 20 cielesne przez swe żądze zadają postrzaly,
 na ułożytość wspomni Zbawiciela,
 wspomni na krwawą śmierć Odkupiciela,
 ta cię w pokorę układną wprawi
 i w pościąganiu silnym zostawi.

25   Jeśliby cię obzartość, chciwość podzęgała,
           gniew, lenistwo i zawiść serce przemagała,
           do chorągwi się bierz krzyża świętego,
           stój przy orężach Ukrzyżowanego –
           te-ć są oświatą chwalebnej cnoty,
 30   te-ć są hamulcem zdrożnej roboty,

          te w gorzkościach leżące sobą dusze słodzą,
           przy nich żadne nabiegi namniej nie zaszkodzą.
           Gdzie szukasz, czlecze? Owo twa obrona:
           rozwiódł na krzyżu Pan swoje ramiona,
 35   rozciągnął ręce ochotnie obie,
           gotów grzesznika przygarnąć k sobie.

          Ja chcę i żyć, i umrzeć na piersiach Twych, Panie,
           miedzy ramiony Twemi pragnę mieć mieszkanie,
           tam będę śpiewał chwały Twe bezpiecznie
 40   i przenaświętsze imię słał w wiecznie,
           boś mię pod skrzydła wziął swej miłości,
           broniąc mię od swej zapalczywości.

[3.3.] Pieśń trzecia

O Synu Boży, o Pocieszycielu,
 rozkoszy moja, drogi Zbawicielu,
 skrwaw serce moje Twoich ran wielkością
 i duszę napój swojej krwie hojnością.
 5   Niech, gdzie się jedno ruszę,
           jemi cieszę swą duszę,
 niech wszędy widzę, jakoś był zelżony
 i jak na krzyżuś wielkim zawieszony.

Sporządź to we mnie, spuść to z swej skarbнице,
 10   że na co podam wzrok mojej źrzenice,
 niech mi się wszystko zda być ozłocono,
 krwią Twą szarłatną jak farbą skropiono,
           abych tak w każdej dobie
           garnąc się wszytek k Tobie,
 15   nic okrom Ciebie nie znalazł nikędy
 i krom ran Twoich nie widział nic wszędy.

Niech to za własne mam swoje wesele:
 obelgę znosić Twoję na swym cielem

20 i z Tobą cierpieć rany Twoje krwawe
 rozkosz to moja i kochanie prawe.
 Niechaj śmierć będzie Twoja
 mego znakiem pokoja,
 a niech to we mnie gorzkością zostanie.
 Co mię ma cieszyć okrom Ciebie, Panie?

25 Wydroż w mym sercu rany swe goździami
 a napelní blizny Twojej krwi rzekami,
 abych z nich boleść Twoją czerpał srogą,
 czerpał i miłość Twą niezmiernie mnogą,
 abych co raz tym więcej
 30 i co dzień tym goręcej
 źródłem łez swoich rany Twe polewał,
 a od miłości ku Tobie omdlewał.

Pokaż swą miłość ku mnie pragnącemu,
 uspokoić się nie daj sercu memu,
 35 aż znajdę Ciebie, źródło wiecznej chwały,
 i tam ugaszę żądz swoich upały.
 Przez Twoje umęczenie
 i przez krwi wytoczenie
 sprawże to we mnie, o mój Boże prawy,
 40 o dobry Jezu, mój Zbawco łaskawy.

[3.4.] Pieśń czwarta.

Gwoli tym, co się w mieście zostaną czasu powietrza
 Pozostałem się, Boże, w pośrzedku pożaru,
 gdzie śmierć zażywa srogich morderstw bez pomiaru,
 pozostałem się w rękę Twej zapalczowości –
 Panie, Tyś mię chciał mieć w tej snadź niebezpieczności.

5 Rad bym był gdzie uskokzył podtenczas na stronę
 i tam przed gniewem Twoim jaką miał uchronę,
 ale nie mając o czym podjąć się tej drogi,
 tu między ubogimi zostałem ubogi.

10 Przeto czyn ze mną, co chcesz, wszakem Twój poddany,
 Twoich rąk przedostojnych ulepek gliniany,
 wolno-ć lub mię zachować z łaski swej przy zdrowiu,
 lub z innemi znieść z świata – masz mię pogotowiu.

- 15   Jeśliś mi koniecznie tu umrzeć naznaczył,
proszę, abys mi, Panie, występki przebaczył
i przyjął duszę moją do Twego pokoja,
gdzie kochanna czeladka rozkoszuje Twoja.
- 20   Lecz choćbym w ogniu zamknion był pożerającym
jak trzej młodzieniaszkowie w piecu palającym,
pewienem tego i śmiem przyrzec to statecznie,
że włos z głowy nie spadnie, będę żył bezpiecznie.
- 25   Choćbym był w głębokości morza ponurzony,
tamże od wieloryba jak Jonas połkniony,
a jest wola ta Twoja, że mam wyiść żywy,
wyrzuci mię bez skazy morski nurt żarliwy.
- 30   Bym był wrzucony w jamę do lwów zajuszonych
bądź się dostał do paszczek bestyj przemorzonych,
a daleś w dal dzień mojej ostatniej odmiany,
jak Danijel z Eustachym będę zachowany.
- 35   By mi już wykonywać przyszło Twe wyroki
i ziemi oddać nazad pożyczne zewłoki,
a na lżyś moje wejrzał, tak mnie, zostalcowi,
jeszcze lat przydasz jako Ezechijaszowi.
- 40   Bym i Ewanjelisty Jana był przykładem,
w oleju smażon wrzącym lub pojony jadem,
a Twój taki jest dekret, że zostać mam zdrowy,
nie ponęka mię pożar ani jad morowy.
- 45   I Dawid nie umykał przed gniewem Twym, Panie –
dufał, że się go nie tknie morowe karanie,
i nie daleś mu polec: owa ten zostawa
żywym, kto się pod Twoją stale straż poddawa.
- 50   Wiem, że bez dopuszczenia i wolej Twej, Boże,
żadne stworzenie szkodzić nikomu nie może.
Jeśliś łaskaw, gwiazdy mi śmierciosprawne zgola
ni zarażone jadem zaszkożą żywiola.
- 55   I to mię zatrzymało, żeś z dawnego wieku
Aniła Stróża przydał każdemu człowieku

i przykazał na rękach nosić go zawsze,
żeby o kamień nogi nie obraził kiedy.

50 Dufając w Tobie, na tym szańcu mieszkam śmieie,
choć ludzi nieoszczędna śmierć zabija wiele,
a Ty mię od jej szkodnych zaslonisz postrzałów,
zaslonisz od śmiertelnych powietrznych zapalów.

5 Będę Twoję wszechmocność przed każdym ogłaszał
i co się zwróca zdrowo, będę Cię wynaszał;
wyznam, zem choć na samym śmierci stawał celu,
a całymem, zem dufał mocno w Zbawicielu.

[3.5.] Pieśń piąta

Ku Tobie ręce wznosim, Ojczy sprawiedliwy,
do Ciebie wylewamy płacz i głos rzewliwy,
abyś nas bronić raczył od klęski morowej,
gdzie nagła śmierć zażywa swej mocy surowej.

5 Pomni w dzień gniewu i w dzień swej popędliwości
na swe nieprzeczerpane i hojne litości,
a zagasić ten pożar chćiej nienasycony,
obrzydłej złości naszej żagwią zaniecony.

10 Znamy grzech swój do siebie i widzim na oko,
że się nieprawość nasza rozlała szeroko.
Lecz cóż czynić? Gdzie się skryć? Kto się oprze Tobie,
nasprawiedliwszy, i ten powątpia o sobie.

15 Przed Tobą się i w lochach nie skryje podziemnych
ani się też usłoni w lasach głuchociemnych,
Twa żartkobystra wszędzie przenika żrzenica,
wszędzie Twa nieuchronna dosięga prawica.

20 Prosimyż wszyscy z płaczem Ciebie, Boże wieczny:
racz ten już miecz swój w pochwy włożyć obosieczny,
aby wżdam nie zabijał aż do wygubienia,
pofolguj duszom naszym dla upokorzenia.

Nakłoń się, Panie, ku nam a daj się uprosić,
nie chćiej nad nami więcej ręki swej podnosić
ani postępuj z nami według naszej winy,
boś nasz Dobrodziej i Pan, Pan wszelkiej krainy.

[3.6.] Pieśń szósta

Pojrzy na ziemię, Boże, spustoszałą
a ulituj się nad osierociałą,
nad którą plaga morowa się sroży,
choroby w ludziach rozmaite mnoży.

5 W jednych niezwykła gorącość panuje,
teskliwą mdłością okrutnie morduje,
która napierwej za serca się chwyta,
przyrodne ciepła tłumi, nieużyta.

10 Drudzy prze srogi ból i jad surowy
schodzą z rozumu, zawrót cierpią głowy,
pijany równie, taczając się, chodzą,
drugim na poły skronie się rozwodzą.

15 Innym się cera twarzy znacznie mieni,
tak są gwałtownie morem utraپieni,
zmysły ustają a siły niszczą,
w oczach mgły stoją a usta sinieją,

20 nęka ich suchość i czarność języka
a na rączego Śmierć wsadza woźnika;
drugich bolesne wrzody napadają,
bez skruchy z ciała dusze wyciskają.

I tak-że lud Twój, krwią Twą opłacony,
marnie ma ginąć, Boże niezmierzony?
I tak-że trudy Twe niepoliczone
dla naszych grzechów mają być zlekczone?

25 Wiemy, że jeden trud z tych co najmniej
tysiącokrotnie barziej i celniej ważniejszy
niżli wszystkiego świata grzech od wieka
i dobroć niż złość ułomnego człeka.

30 Prze miłosierdzie Twoje nieprzebrane,
prze trudy krwawe nieoszacowane
wejrzy łaskawie na to nawiedzenie,
a puść w niepamięć nasze przewinienie.

Oddal przylipne pomoru choroby,
gdyż Ty ratunku sam w nich masz sposoby,

35   zajadowione przeczyść podmiesieczne
           żywioly a daj powietrze już wdzięczne.

          Niechaj sprzyją odtąd już niebios,
           stępieje Śmierci ludogubnej kosa,
           niech nasze gniazdka nam zostają zdrowe,
 40   a my w kościele zabrzmień pieśni nowe.

          Będziem Ci śpiewać: „Okazał nad nami
           Bóg nasz swą litość, nad rąk swych czynami.
           Któremu niechaj będzie chwała wieczna
           i sława z Ojcem i z Duchem społeczną!”

[3.7.] Pieśń siódma

          Szafarzu zdrowia, Boże nieskończony,
           który masz w mocy czarnej śmierci brony,
           przyjm prośby naszej zatrwożonej duszy
           w święte swe uszy.

5   Wiemy, że zguby nie pragniesz grzesznego,
           ale pokuty serca skruszonego,
           owo do Ciebie już się nawracamy,
           grzech wyznawamy.

          A Ty zmiłuj się nad ludem strapionym,
 10   nie karz go w swoim gniewie zapalonym
           ani chciej gubić morem ludzkie plemię
           i niszczyć ziemię.

          Pomni, że ręce Twe nas ulepiły
           i kształt urody Twej w nas wyraziły.
 15   Jakoż srożyć się na Twe dzieło może
           mór ten, o Boże?

          Zapomni tedy naszych nieprawości
           a ten mór oddał z dawnej swej litości,
           oddal choroby, oddal ciężkie wrzody,
 20   śmiertne nachody.

          Niech już nie żenie Śmierć w swą pastwę srogą
           jako do szturmów lud przestroną drogą
           ni się obchodzi z nami tak surowie
           w swoim obławie.

25   Weźm jej klucz, zamkni ciemnostraszne wrota,
           otwórz nam bramę lubego żywota
           i daj we zdrowiu dobra Twego użyć,
           w swobodzie służyć.

[3.8.] Pieśń ósma.**Gwoli tym, co z miasta wyjeżdżają przed powietrzem**

Kto by się nie zląkł, Panie, Twój zapalczywości
i w dalekie nie pobiegł skokiem odległości?
Kto by się taki znalazł, Boże wiecznej chwały,
co by się nie chciał umknąć pochopom Twej strzały?

5   Widzę, a ono ludzie hurmem polegają,
jako jesienne liście gwałtem upadają;
jako wiatr ostrozimny ogolaca lasy,
tak miasta puste czynią rzewniwe te czasy.

10   Przeto przed Twym uciekam gniewem, Boże mściwy,
bom jest grzesznik ułomny, nader bojaźliwy,
o, bym się skrył pod ziemię bądź w głębokie morze,
lecz i tam świecą jasne Twoich oczu zorze.

15   Jednak uchodzę. Aboś kędy się utaję
i bojąc się Twej różgi, grzechów się ukaję?
I Adam, Panie, gniewu przełęczszy się Twego,
utaił się w drzewinie ogroda rajskiego.

20   Kazałeś Ty sam korab Noemu budować,
aby mógł w dzień potopu żywot swój zachować,
kazałeś i Lotowi uchodzić z Sodomy,
by go nie pożarł ogień z innemi lakomy.

Po strasznym Twym na króla Achaba wyroku
Elijaszowiś kazał do Karyt ujść stoku
i Elizeuszowym wdowa szła powodem
do Egiptu przed onym siedmioletnim głodem.

25   Uszła i ona sławna przed głodem Noemi
do Moab kraju z mężem i synami swemi
i tam dotąd mieszkała, ażęś na strapiony
lud swój wejrzał i dał chleb, Boże niezmierny.

30   Tobiasz, o złym wiedząc Niniwy skończeniu,
kazał stamtąd ustąpić swemu pokoleniu,
i Tyś kazał swym wiernym uciec z Babel włości,
by nie legli z drugimi od Twojej srogości.

- Przed Herodowym gniewem kazałeś i swemu
ustąpić do Egiptu Synowi miłemu.
35 Jeśliż Bóg przed swą lichą lepianką to czynił,
cóż robak przed swym Twórcą, co Jemu przewinił?
- Przewiniłem, zaprawdę, i godzienem w srogich
katuszach kaźni różnej dla mych grzechów mnogich,
40 przeto się kryję, Boże, przed Twą sierzdiwością,
abym nie zginął z swoją oraz nieprawością.
- A Ty jako Pan dobry na ucieczkę moje
patrząc, tym się uraczysz, że się Ciebie boję
i zbyt żałuję tego, żem Cię kiedy gniewał,
na się obruszonego przez długi czas miałem.
- 45 I nie będziesz chciał ścigać mnie ani ugonić
na mię swej zelżywości, dasz mi gdzie się schronić,
abym swoją nieprawość rzewnie oplakiwał,
a wielkiej ludu klęski z gorzkością zażywał.
- I dotąd się nie ruszę ku swej miłej stronie,
50 aż Twoja zapalczywość z twarzy Twej oplonie
i oddalone będą pożary morowe.
Panie, wróć prze Twą litość rychło nam dni zdrowe!

[3.9.] Pieśń dziewiąta

- Tak-że nas już nawiedzasz bez obwieszczenia
i nagłą śmiercią karzesz do wyniszczenia?
Wspomni, Boże nasz, na Twą ubogą trzodę,
którejś przez krew swą świętą zjednał swobodę.
- 5 Wspomni na swoje krewne i przyjaciele,
którzy członkami Twemi są w Twym Kościele,
a chciej pojrzeć na sprawę anioła swego,
który stadem lud zganiania do snu wiecznego.
- 10 Obacz, co zapalczywość Twa dokazała,
że po ulicach ludzkie tak leżą ciała
jak snopie ostrożębym sierpem porznione,
po polach w żartkoletnim znoju złożone.
- Nikomiu nie przepuszcza: to służyć z panem,
to bohatera równa z lichym poddanem,

15 to małżonkę od męża, męża od żony
odstrzyga, zostawując żal rozrzuwniony.

Życzliwe matki córek przed karą srogą
ani ojcowie synów ochronić mogą,
inne dziatki rodziców nagle stracają,
20 w sieroctwie oplakany wiecznie zostają.

Niemasz w żadnym tam braku: bez opowiedzi
bierze, kogo napadnie, i bez spowiedzi;
sąsiadowi zgodnemu bierze sąsiada,
ach, towarzyska, miła ginie obrada.

25 Jedni drugich się jako nieprzyjaciela
chronią. Już ludzi mało zostaje z wielu,
już świat niszczeje, miasta już pustoszeją,
po chwili przedtym ludne miejsca zdziczają.

Wspomniź, Boże, na dobroć swą nieprzebraną,
30 wspomni na obietnicę chwalcom podaną,
wspomni na swój testament a mów mściwemu
aniołowi na powoł lud bijącemu,

mów: „Już natenczas dosyć, zahamuj rękę,
już go nie pędź w niesytą śmierci paszczękę,
35 żeby na potym ziemia nie spustoszała
i dusz ludzkich żyjących nie postradala!”

A my, którzy przed gniewem Twym rozproszeni
i od świętej winnicy Twej odstraszeni,
przed Twój ołtarz dostojny zszedłszy się społem,
40 dobroć Twą sławiąc, będziem bić Tobie czołem;

będziem wyznawać, żeś jest Pan sprawiedliwy,
ale żeś z przyrodzenia i litościwy,
żeś za występ ubiwszy, nas pożałował
i od morowych pożóg zdrowo uchował.

[3.10.] Pieśń dziesiąta

Wzywamy Cię, Boże wieczny,
w morowy czas niebezpieczny,
a Ty według obietnice
daj ratunek z Twej stolicy!

5 Rzekłeś: „Wzywaj mię w potrzebie,
a ja poratuję ciebie,
lecz ty będziesz mię wyznawał,
winny mi pokłon oddawał”.

10 Jeszcześ nadto z swej miłości,
żałując naszej krewkości,
poprzysiągł nieodmiennemi
słowy, Stworzycielu, swemi:

15 „Żyję ja, nie chcę grzesznego
śmierci ani zguby jego,
ale do siebie nawrotu,
do wdzięcznego cnót przymiotu”.

20 Przeto my, Boże, ku Tobie
bieżym w tej nieszczęsnej dobie,
Twoich dróg chcemy pilnować
i namniej z nich nie zstępować.

A Ty prze swe święte rany
racz być ku nam ubłagany,
racz się nad nami uzalić
a ten mór od nas oddalić.

25 Twoja, Panie, litość wszędzie
od nas tak chwalona będzie:
Pan nad tym wnet się lituje,
kogo prze grzech zafrasuje.

[3.11.] Pieśń jedenasta

Daj nam, o Chryste, wieku przedłużenie,
a w nim żywota w skrusze prowadzenie,
zdarz, abychmy się przybrali w przymioty
niebieskiej cnoty,

5 bo mór, nadchodząc, nagłą śmiercią grozi,
bez skruchy wiele dusz w on kraj wywozi
i niemasz, kto by w tym razie ratował,
zguby uchował.

10 W Twoje się, Chryste, ręce poruczamy,
Twego ratunku i łaski czekamy,

broń nas i knieje nasze od zarazy,
morowej skaży.

Rodzico Boża, wielka Pomocnico,
ucieczko nasza i Orędownico,
15 okryj to miasto i nas z każdej strony
płaszczem obrony.

Ty też, strażniczy Miasta Wileńskiego,
Kaźmierzu, teraz nie spuść oka swego:
upatruj, by skąd na nas nie przyśpiała
20 morowa strzała.

Benonie święty, biskupie prawdziwy,
bądź nam w tym wstręcie szkodliwym życzliwy.
Biorą cię miasta za patrona wszędzie –
niech twa straż będzie.

Eustachy, Chrysta rycerzu waleczny,
za tobą jako za tarczą bezpieczny
lud siedzi, ufa w tej powszechnej pladze
25 w próśb twoich wadze.

Rochu, który masz moc z Boskiego daru
30 lud z morowego wybawiać pożaru,
rozpądz te chmury, uzdrów zarażone,
w siłach zwątlone.

Dla Twojej Matki zasług ulubionych
i dla tych świętych ubłogosławionych
35 od tej morowej nas uwolń pożogi,
Zbawco nasz drogi!

[3.12.] Pieśń dwunasta

Na tęż nutę

Sebestyjanie, święty męczenniku,
prawdziwej wiary sławny uczestniku,
wejrzy na kraje nasze utrapione
i zatrwożone,
5 bo śmiertciogroźny ku nam gość przychodzi,
tak na wiek młody, jak na stary godzi,
niesie choroby sprzeczne przyrodzeniu
i uleczeniu.

10 I gdzie się jego podmyka podniata,
 tam wielki w ludziach pobój i utrata,
 tak że prze zmarłych żywi wielkość mnogą
 grześć ich nie mogą.
 Na wierzchu ziemie porzucają złemu
 na rozszarpanie zwierzęciu głodnemu,
 15 niektórych zasię do wody rzucają,
 rybom oddają.
 Przeto my k tobie płaczkliwie wołamy,
 twojej przyczyny do Boga żądamy,
 aby powietrze od nas to niezdrowe
 20 odjął morowe.
 Przez twą sromotną u słupa obnażę
 i przez szkodliwą strzałami urażę
 w rękach i w nogach, przez mąk twoich wiele
 podjętych w ciele,
 25 o męczenniku, cny Sebestyjanie,
 usłysz płaczkliwy nasz głos i wołanie,
 a to nam zjednaj, o co prosim ciebie,
 u Boga w niebie.

[3.13.] Pieśń trzynasta.

O odwrócenie miecza, głodu i moru

Na nutę pierwszej albo wtórej pieśni

Widzim, Boże, z Twych sądów i sprawiedliwości,
 zechmy niezmierną wielkość napłodzili złości,
 tak że przeniosły piasku rachunek morskiego
 i wierzchem się aż nieba tykają samego,
 5 które srodze dostojny Twój tron obrażały,
 miecz, różgę, kosę Śmierci na nas zaostrzały,
 zaostrzały dla Twego gniewu wypełnienia
 i dla sprawiedliwego sądu objawienia.
 Przetoś zesłał trózębą plagę rozniewany:
 10 nieprzyjacioły różne i harde pogany,
 by nam bracią w okowy i łyka wplątali
 a na pokarm bestyjom ciała ich miotali;
 przywiodłeś głód nieznośny i ciężkie łaknienie
 na wielkie naszym krajom okwitym zniszczenie,

- 15 bogatycheś zatrwożył serca ku zgnędniałym,
nie masz, kto by z nich podał chleba kęs zgłodniałym;
- puściles i powietrze jadem zakażone,
miasta i wsi miotłką już są wymiecione –
20 zewsząd strach: stąd miecz krwawy, stąd też głód teskliwy,
stąd mór ostry naciera jak ogień żarliwy.
- I jeszcze tych plag srogich nie widzimy końca,
lecz co raz to się większych spodziewamy gońca
i baczmy to dobrze, że te nasze czasy
są dni pomst, Panie, Twoich i karania prasy.
- 25 Ale żeś Panem baczny, dobrym, litościwym,
nad ludzką nieprawością wielce miłościwym,
racz wysłuchać modlitwy sług upokorzonych,
którzy się boim Twoich sądów rozżarzonych.
- Racz tę zemstę odwrócić od nas, skłopotanych,
30 i nieprzyjaciół na nasz naród zagniewanych
nie dopuść, żeby więcej nasz kraj pustoszyli,
w niewolą wielkie płony ludzi zawodzili.
- Oddal głód ciężki, a spuść z gumna gwiazdzistego
zboża według potrzeby, nie gub ludu Twego,
35 boć Twa rzecz i Twe dzieło, siedząc na Syjonie,
wszelkie dusze na swoim karmić Pańskim łonie.
- Odpądz i te morowe przymiotne różniaty,
daj biec latom naszym we zdrowiu za laty,
Ty bowiem sam chorobą i zdrowiem szafujesz,
40 sam karzesz i uzdrawiasz, zraniasz i lekujesz.
- Uzdrowże nas, a będziemy, Panie, uzdrowieni,
nakarm, a będziemy z ręki hojnie nakarmieni,
zbaw wojny, a my zabrzmiem tryumfowe pienie,
żeś Ty jest nasza chwała i nasze zbawienie.

[3.14.] Pieśń czternasta.

Czasu głodu

Boże, który nie według zasług ludu Twego
błogosławieństwem skarbu szafujesz hojnego,

- wejrzy na nędzę naszą, na głód i na drogość,
dla której Twych ubogich wielka ginie mnogość:
- 5 od niedostatku jednych puchlina rozpycha,
drudzy schną, jako w ręku gdy różga usycha.
- Do Ciebie się, skarane dzieci, uciekamy,
przed majestatem Twoim na twarzy padamy,
- 10 przed Tobą lży swe lejem sercem ukorzonym,
o miłosierdzie głosem wołając skruszonym.
- Tyś niegdy Salomona stwierdził słowy temi:
„Kto by mię w twym kościele błagał modły swemi,
ten ode mnie łaskawie będzie wysłuchany
i hojnie podług potrzeb swych obdarowany”.
- 15 Zaliż nie większe Kościół Twój ma przywileje,
gdzie Twoje głośniejszy słychają Boskiej ręki dzieje?
- Zaliż i ten lud w większym nie jest Ci kochaniu,
któregoś zbawił w hojnym krwie swojej wylaniu?
- 20 Zażbyś i tym odmówił tej ziemskiej żywności,
którą i robakowi dajesz do sytości?
- Mówiem tym, których ciałem świętym bankietujesz,
napawając krwią drogą, pańsko podejmujesz,
- racz oczy z nieba spuścić, racz się skłonny stawić,
niepłodną ziemię, Panie, racz pobłogosławić,
- 25 aby wszem pożądanym owocem wypuściła
a na pół obumarłych z głodu ożywiła,
- abyśmy, opatrzeni chlebem, Tobie służyć
mogli lepiej i Ty mógł nas k swjej wolej użyć.

[3.15.] Pieśń piętnasta.

Czasu głodu

Ciężka na ludzkie i nieznośna chwila,
w którą żywiących strawa nie posila,

przeżoż kto głodny, do nieba pogląda,
żywności żąda.

5 Co z prac swych ręku i potu pożęli,
tego, ach, prędkim końcem już dopięli –
patrzą, skąd dalej podeprzeć żywota:
zewsząd lichota.

10 Domów pobożnych upatrują, gdzie by
ich niedostatku ratowano chleby,
lecz próżno proszą, bo wszędzie ubóstwo,
ucisku mnóstwo.

15 Patrz, Boże, jako nędznie schodzą z świata,
patrz na nich, jakie nastąpiły lata:
to jedzą, co ich przyrodzeniu szkodzi,
skąd śmierć przychodzi.

20 Skłoń ucha pilno na głos ich stękliwy
a spuść łaskawość swą na płacz rzewliwy,
którzy do Ciebie oczy swe podnoszą,
gdy chleba proszą.

Nie chciej na dzieła pomnieć nasze sprosne,
niech je uprzedzi serce Twe litosne,
stradze do Twoich nóg nas przyciskają,
w klubie trzymają.

25 Racz miłościwie postąpić z tym ludem,
racz go zniewolić świeżonowym cudem,
chciej mu wygodzić dla wielgosławnego
imienia Twego.

30 Pomni, o Chryste, na słowa Twe święte,
obowiązkami takimi objęte,
że „O cokolwiek będziecie mię prosić,
macie odnosić,

35 i o co usta swoje otworzycie,
w imię me Ojca mego poprosicie,
da to wam wszystko dla mnie, Syna swego
ulubionego”.

Przeto dla naszej zbrodniej i wykrętu
nie czynj swjej prawdzie i szczerości wstrętu
ni ubliżenia czynj słowu Twojemu
40   nicodmiennemu.

Napełni gumna, szpichlerze, spiżarnie,
abyśmy z głodu nie pomarli marnie,
cóż Twa za sława, że zniszczysz nędzaka,
czleka-robaka?

45   Puść ten gniew raczej na butne pogany,
którzy lżą Ciebie, burząc chrześcijany,
i na królestwa, które Cię nie znają
ani wzywają.

50   Nam bądź miłościw, którzy Cię wielbimy,
imię na każdym miejscu Twe sławimy,
oświeć nad nami twarz swjej wszechmocności
pełną litości.

55   Dla Twoich w ciele pięciu ran zostałych
wspomóż nas, Chryste, nędznych i struchlałych,
który z swym Ojcem i z Duchem społecznie
królujesz wiecznie.

[3.16.] Pieśń szesnasta.

O oddaleniu złej chwile głodu i moru

Jako żywioly, Boże, spiknęli się wszystkie
na nieprawości nasze i na sprośne zbytki:
ogień w podniebnych krajach tworzy swoje dziwy,
pochodnie wyprowadza i zapal straszliwy;
5   chmury obłoczne czynią strach w ludziach trzaskaniem,
a urodzajom ziemnym skazę swym błyskaniem;
zabiera woda rolę, biją na nie grady,
susza i mróz powarza zboża, niszczy sady –
ziemia głodem nam grozi przez nieurodzaje,
10   a powietrze morową zarazą strach daje.

Słusznie mszczą się, o Boże, Twej krzywdy nad nami,
bochmy Twój obelżyli majestat grzechami.
Lecz coś chcesz czynić? Oto w rękach Twoich stoim:
dobra i zdrowie nasze w szafowaniu Twoim.

15   Czyń to, co-ć się podoba, lecz, o wieczny Panie,
           raczej pokaż nad nami swoje zmiłowanie.
           Wždy zechmy są urobkiem rąk Twych wyśmienitym,
           Tyś Twórcą zacnym, mychmy czynem lichowitym.
 20   Wprawdzie w swych wszystkich jesteś drogach sprawiedliwym,
           aleś w sprawach swych wszystkich dziwnie litościwym.

          A przetoż, przebaczywszy wszystkie nasze grzechy,
           racz na strapionych spuścić z wiecznych gór pociechy,
           niebieskie uśmierz ognie i chmury gniewliwe,
           wyczyść powietrze jadem śmierci zaraźliwe.
 25   Spraw, aby ziemia płodną odtąd już została,
           żywności każdej duszy żywej dostarczała,
           przywróć nam starożytne one złote lata,
           które dotąd smakują krajom wszęgo świata,
           a w dziękoczynnych pieniach będzie wspomianana
 30   hojnych łask Twoich studnia nigdy nieprzebrana.

[3.17.] Pieśń siedmnasta.

Czasu tego w utrapieniu

Zmiłuj się nade mną, o Boże litosny,
 bo sam-em utworzył czyn bez Ciebie sprosny,
 zaczymem też srodze Ciebie, Pana mego,
 przeciw sobie wzruszył do gniewu srogiego.

5   Za grzech tedy w swoim gniewie mnie strofujesz,
           za grzech na mię wojska ucisku szykujesz.
           Znam się być ja winnym, jednak te Twe plagi
           namniej nie dochodzą grzechów moich wagi:

          więcejem zawinił – nie gniewu to grzmoty,
 10   któreś na mię puścił, lecz litości grotty,
           i co cierpię, nie są to równe karania
           względem grzechów moich, ale całowania.

          Bo kiedy byś ze mną postąpił sądownie,
           nieprawości moje większe by nierownie
 15   były niż piekelne męki, których zgoła
           i sama nie spali wiecznie wrząca smoła.

Jako chcesz, obejdz się ze mną, Boże żywy,
 jednak Ty zostawasz zawsze sprawiedliwy

20 i są sprawiedliwe sądy Twe bez miary,
a jam krzyw i godzien takiej za grzech kary.

Jednak, żeś pociechą ludzi jest strapionych,
plączących radością, Ojcem opuszczonych,
spraw to łaską Twoją, aby to dręczenie
mnie się obróciło w wieczne ucieszenie.

25 Czy niezwyciężony nieba Sprawco, Boże,
siła ludzka Twojej sile przeczyć może?
Czy list, co jest człowiek, z gliny ulepiony,
tryumfu-ć przyczyni przez Cię zwyciężony?

30 Chwały nie przyczyni-ć położony w ziemi
ni ten, który stęka między piekelnemi,
ani który nie zna w swym ucisku końca,
śpiewać będzie ani rzecze-ć: „mój obrońca”.

35 Nie piszże nieznośnych przeciw mnie gorzkości
ani chciej mię zniszczyć grzechem mej młodości
i nie karz mię według mych przestępków mnogich,
bowiem kto tak ujdzie wyroków Twych srogich.

40 Raczej Twej litości rozerwi upusty,
a zatop w niej wiecznie wszystkie me rozpusty,
wtenczas karz mię, Panie, bo się wnet zmiłujesz,
bo ledwie co karzesz, a już go żałujesz.

[3.18.] Pieśń ośmnasta.

W utrapieniu

Mój Boże, do Ciebie wołam z trosk głębokich,
a Ty ucha Twego schył z niebios wysokich –
Tyś jest, a nie inny, Ojcem dobrotliwym,
Dawcą wszelkich pociech, Panem litościwym.

5 Oto, w utrapieniu ciężkim ponurzony,
prócz Ciebie mieć nie chcę ni mogę obrony,
bo jakoś sam włożył na mię to karanie,
tak sam tylko możesz dać poratowanie.

10 Dodawajże mi w tym krzyżu wiary mężnej,
miłości statecznej, nadzieje potężnej,

abych mógł ten kielich wypełnić cierpliwie,
któryś mi z swej ręki podał miłościwie.

15 Posilaj mię, żeby żal mię nie uwodził,
żebym z drogi prawa Twego nie uchodził,
czym bym sobie gniewu Twojego przymnożył,
a Ty byś się słusznie przeciwko mnie srożył.

20 Zmiłuj się nade mną, o Panie nad pany,
ulecz, któreś zadał, miłosierne rany
abo niech znam tylko twarz Twą litościwą:
póki chcesz, czyść smutkiem duszę mą troskliwą.

Znam ja, miły Panie, w karze Twoją drogę:
nie dopuścisz więcej nad to, niżli zmożę,
a jeśli więc kogo do końca frasujesz,
tym samym mu łaskę z niebem ofiarujesz.

25 Niechże wszystko będzie wedle Twego zdania,
by też z ciałem dusze mojej do żegnania,
bylebych ja wedle Twojej obietnice
Twe łaskawe uznał kiedy tedy lice.

[3.19.] Pieśń dziewiętnasta.

W niedostatku

Przed Tobą, Boże, nędze me przekładam,
me niedostatki Tobie opowiadam,
którycheś wiadom, a Ty, dobry Panie,
słysz me wołanie.

5 Jakoż do Ciebie wołać nie mam rzewnie,
gdyż me potrzeby w Twych rękach są pewnie
i w Twoim dary niebieskie władaniu,
mnie ku żądaniu.

10 Zgoła do Ciebie wołać nie przestanę,
aż niedostatków mych folgi dostanę,
sameś mi kazał w każdej mej potrzebie
wołać do siebie.

Kazałeś prosić i usta otwierać,
przysięgając mi skutkiem to nadarzać

15 i dać to wszystko, co człowieku trzeba,
z hojnego nieba.

Pośpiesz się, Panie, ku memu ratunku,
pociesz mię, proszę, w mym ciężkim frasunku,
a zdarz mi powstać z nędzy i kłopotu
20 mego żywota.

Dodaj mi potrzeb tych z swej łaskawości,
które należą mojej poczciwości,
abym się synem zwał być Twej opieki,
Ojcze, na wieki.

[3.19a.] Pieśń na tęż nutę.

Gwoli zapowietrzonym i tym, którzy się czują być bliskimi śmierci

Żywych i zmarłych Sędzio sprawiedliwy,
przypuść do uszu swych mój głos rzewliwy,
a racz wysłuchać łaskawie wołanie
moje, mój Panie!

5 Gdy smutna dusza moja będzie z ciała
już się na on kraj wieczny wybierała
i stanąć musi przed Twoim surowym
tronem sądowym,

nie racz zażywać natenczas srogości
10 ani mię sądzić według moich złości,
ale się moim okaż Ojcem prawym,
Panem łaskawym.

Na miłosierdzie pomni Twe wieczyste,
pomni, żem ja krew i ciało Twe iste,
15 żem i członkami niepochybnie Twemi
został na ziemi.

Prze Twój ten ze mną związek niepojętny
a na wieczyste czasy nierozjętny
nie chciej mię sobie, grzesznika, obrzydzić,
20 wiecznie zawstydzić.

Z chlubą się zasług swych nie opowiadam,
w tym samym tylko nadzieję pokładam,

żem jest członkami członków ciała Twego
udręczonego,

25   które na goździach okrutnych wisiało,
dla mnie do szczętu swoją krew wylało
i uczyniło dość na wieczne lata
      za grzechy świata.

30   Pragnieszli zasług dusze mojej w dary,
oto zasługi z własnej Twojej ofiary:
krzyż przenadroższy, Twoją krwią oblany,
      krwią sfarbowany –

35   na nim wyryta śmierć i srogie męki;
łańcuchy, bicze i raz zbrojnej ręki,
purpura, goździe, korona ciernista,
      włócznia ostrzysta,

40   a przy nim kielich pełen obelżenia,
hańby, bluźnierstwa, bólów, utrapienia
i bruzdy po Twym ciele, o mój Boże,
      czerwonoroże.

Te trudy ciężkie, te krwawe zasługi
mnieś, Panie, oddał na czas wiecznodługi,
przy których pójdę śmieie przed tron Twego
      sądu straszego.

45   Lecz z płaczem proszę, o Boże wcielony,
abym był według zasług Twych sądzony,
gdyż to są moje i mnie poświęcone,
      mnie przysądzone,

50   bo mojej głowy i mego są ciała,
któremu (a to moc Twojej krwi zjednała)
jestem przez kąpiel krztu przysposobiony,
      wiecznie wcielony.

55   Te ja zasługi między mną ubogim
i między sądem Twym pokładam srogim,
inaczej strach mi przed Tobą się stawić,
      z grzechów wyprawić.

Wspomni, żeś w srogiej umierając męce,
 na swojej prawej napisał mię ręce
 krwią, nie inkaustem, twardym goździa porem,
 60   nie gibkim piorem.

Przeto nie według prawa czyń ostrego
 ze mną, bo niemasz czleka w świecie tego,
 co by się w jakim nie znalazł nierządzie
 na Twoim sądzie,

65   lecz według wiekom równej swej litości,
 gdyż to wrodzone Twoje są własności:
 być miłosiernym i każdej godziny
 odpuszczać winy.

[3.20.] Pieśń dwudziesta

Święta Matko, Ciebie, nędzni, wzywamy,
 Twej pomocy zwykłej z nieba żądamy:
 obacz, jako srogim gniewem wzruszony
 prze złość naszą Bóg z Ciebie urodzony.

5   Już wyciągnął rękę swą niezmoloną
 na nas strzałmi ognistemi natknioną,
 zewsząd plagi, zewsząd nieprzyjaciele
 następują, trzęsąc porożem śmieie.

10   Stań, Dziewico, przed tron Twórcy wiecznego,
 ujmi mocno za rękę Syna swego,
 proś Go, aby wejrzał w nasze krewkości,
 z których w ciężkie padamy nieprawości.

15   Ukaż piersi, któremiś Go karmiła
 i któremiś płaczącego tuliła,
 co ujrawszy, snadnie się pohamuje
 i nad naszą krewkością się zmiłuje.

20   Zmiłuje się, Matko, Syn Twój jedyny,
 częste bacząc za nami Twe przyczyny,
 nieprzyjacieli i plagi zaostrzone
 będą wszystkie na wieki przytępione.

Chryste Jezu, dla prośby Twej Rodzice
 spuść swą litość na nas z górnej stolicy,

a my Matkę Twą ubłogosławioną
wielbić będziem prze cześć Twą nieskończoną.

[3.21.] Pieśń dwudziesta pierwsza

Cesarzewno niebieskiego dworu,
Pani anielskiego choru,
w te dni nasze wielce utrapione,
srogim gościem nawiedzone,
5 uproś nam u Syna Twego
zdrowie, jadu broniąc morowego,
tak stan świecki, jak duchowny
prosi: oddal gniew ten gwałtowny.

10 Wszyscy Twojej żądamy przyczyny:
zglądź przed Bogiem nasze winy,
któremi Go my, grzeszni, gniewali,
do tej powód plagi dali.
Chryste, prze Twoje litości
15 racz przepomnieć naszych nieprawości,
racz wejrzeć na ten lud smutny
i oddalić swój gniew okrutny.

Już niech będzie Twej Matki wzdychanie
za nami przyjemne, Panie,
niech jej prośba Twoje święte uszy
20 ku zmiłowaniu poruszy,
abyś ku nam się pośpieszył
a Matuchnę swoją w tym pocieszył,
zechmy Ciebie uprosili
i litości Twej dostąpili.

[3.22.] Pieśń dwudziesta wtóra

Nadziejo chrześcijańska,
Oblubienico Pańska,
któraś jest posadzona tuż przy Pańskim tronie
w nieskazitelnej szacie, z gwiazd w witej koronie,
5 k Tobie oczy wznosimy,
Twej dobroci prosimy:
powstań dziś a upadni do nóg Syna swego,
przewdzięczną mową błagaj gniew rozgniewanego.

10   Widzisz, jakochmy żyli
i tron Boży zelżyli,
proś, aby naszych grzechów łaskawie przebaczył,
a srogie od nas plagi precz oddalić raczył.

15   Duszo naszym strapionym,
krwią drogą opłaconym,
wymoż ukłonem niskim odpoczynek wieczny,
gdzie pokój doskonały i żywot bezpieczny.

20   O Jezu dobrotliwy,
racz k nam być litościwy,
prze sławę Matki Twojej i prze Jej zasługi
przyjmi nas wiecznie sobie za przyjemne sługi.

[3.23.] Pieśń dwudziesta trzecia

[3.23a.]

*Stella caeli exstirpavit, quae lactavit Christum Dominum,
mortem pestis, quam plantavit primus parens hominum.*

*Ipsa stella nunc dignetur sidera compescere,
quorum bella plebem caedunt dirae mortis ulcere.*²⁰

*O piissima Stella maris, a peste succurre nobis. Audi nos, Domina, nam Filius Tuus nihil negans Te honorat. Salva nos, Iesu, pro quibus Virgo Mater orat.*²¹

*V[ersus]   Ora pro nobis, sancta Dei Genitrix.
R[esponsorium]   Ut digni efficiamur promissionibus Christi.*²²

[3.23b.] *Oratio*

Deus misericordiae, Deus pietatis, Deus indulgentiae, qui misertus es super afflictionem populi Tui et dixisti angelo percutienti populum Tuum: „Contine manum tuam!” ob amorem illius stellae gloriosae, cuius ubera pretiosa contra venena delictorum quam dulciter suxisti, praesta auxilium gratiae Tuae, ut ab omni peste et improvisa morte secure liberemur et a totius perditionis incursu misericorditer

²⁰ Gwiazda nieba, która mlekiem karmiła Chrystusa Pana, wykorzeniła / spowodowana zarazą śmierć, którą zasiał pierwszy rodzic ludzi. // Ta właśnie gwiazda niech raczy powstrzymać gwiazdy, / których wojny wyniszczają lud wrzodem okrutnej śmierci (przekład M. Awianowicz).

²¹ O najpoboźniejsza gwiazdo morza, zachowaj nas od zarazy. Wysłuchaj nas, Pani, bowiem Syn Twój ochoczo przysparza Ci sławy. Zbaw nas, Jezu, w intencji których modli się Dziewica Matka (przekład M. Awianowicz).

²² Werset: Módl się za nami, święta Boża Rodzicielko. / Respons: Abyśmy się stali godnymi obietnic Chrystusowych.

*salvemur per Te, Iesu Christe, Rex gloriae, qui vivis et regnas in saecula saeculorum. Amen.*²³

[3.23c.] Pieśń też dwudziesta trzecia

Na polski język z wierszów łacińskich przełożona, tudzież i modlitwa

Gwiazda niebieska, która piastowała
Chrystusa Pana, z korzenia wyrwała
śmierć jadowitą, szczerp on nieszczęśliwy
Adama, światu wszytkiemu szkodliwy.

5 Niechże ta gwiazda raczy z swej miłości
gwiazdy uśmierzyć, które bez litości,
jak kupą wojska ludzi zabijają
i strasznej śmierci wrzodem zarażają.

10 O gwiazdo morska, Święta nad świętymi,
w ciężkim powietrzu módl się za grzesznymi,
skłoń Twego ucha, o Pani łaskawa,
bo Ciebie Syn Twój chętnie wysłuchawa.

15 Nigdy Twa prośba nie była wzgardzona,
owszem, jak matka zawsze uraczona.
Zbawże nas, Jezu, i to niech odnosi
Matka od Ciebie, w czym za nami prosi.

V[ersus] Módl się za nami, Boża Rodzicielko.
R[esponsorium] Abyśmy się godnemi stali obietnic Chrystusowych.

[3.23d.] Modlitwa

Boże miłosierdzia, Boże łaski, Boże litości, któryś się zawsze litował nad utrapieniem ludu Twego i rzekłeś aniołowi zabijającemu lud Twój: „Zatrzymaj rękę swoją!”, prze miłość onej chwalebnej gwiazdy, którejś drogich piersi przeciwko truciznie grzechów naszych słodko zażywał, pokaż ratunek łaski Twojej, abyśmy od wszelkiego powietrza i nagłej śmierci bezpiecznie

²³ Boże miłosierdzia, Boże zbożności, Boże łaskowości, który ulitowałeś się nad cierpieniem swojego ludu i przemówiłeś do anioła nękającego Twój lud: „Powstrzymaj swą rękę!”, przez wzgląd na miłość tej przesławnej gwiazdy, której wspaniałe piersi jakże słodko ssales, [by zabezpieczyć się] przeciw truciznom grzechów, wspomóż swoją łaską, abyśmy bezpiecznie uwolnieni zostali od wszelkiej zarazy i niespodziewanej śmierci i miłosiernie zbawieni od wszelkiego ataku pokusy przez Ciebie, Jezu Chryste, Królu chwały, który żyjesz i królujesz na wieki wieków. Amen (przekład M. Awianowicz).

wyzwoleni byli i od najazdu wiecznej zguby miłościwie wybawieni przez Ciebie, Jezusie Chrystusie, Królu chwały, który żywiesz i królujesz na wiek wiekom. Amen.

[4.] **Nauka przeciwko morowemu powietrzu doświadczona i od wielu sławnych doktorów spisana**

[4.1.] **I. Jako się sprawować w domu**

Naprzód, aby każdy Pana Boga za grzechy swoje ubłagawszy i świętymi się sakramentami opatrzywszy, rano i wieczór kurzenie w domu, okna i drzwi zamknąwszy, czynił: jałowcem albo drzewem jałowcowym, piolunem suchym, rutą, kozłowym rogiem piłowanym, listem dębowym, albo też, gdzie to być może, octu winnego na gorący kamień albo na żelazo rozpalone lać i po wszystkich kątach w domu tym kurzyć.

[4.2.] **II. Czego się strzec w domach i na ulicach**

Smrodów wszelakich w domu i na ulicach pilno wystrzegać się, osobliwie od gnojów i od prywetów zastarzałych w swoich albo sąsiedzkich domach, i od innych tym podobnych smrodów, które wilgotności i zagniłości, gorączki złe i jadowite w ludziach rodzą i zarazę czynią. Przeto i w mieście po ulicach błota i gnoje uprzątać i wywozić, i rynsztoki chędożyć potrzeba, i w domach jako najczęściej umiatać i ochędóstwo zachować.

[4.3.] **III. Czym się bronić od zarazy wychodzącym z domu**

Po rano nie wychodzić na czczo, aźby pierwej co zjadł, a mianowicie chleba z masłem, trochę ruty świeżej potrząsnąwszy, jako laskowy orzech wziąć tego od powietrza. Albo też wziąć w usta trochę korzenia dzięgielnego albo cytwaru zgryźć, a nie naraz wszystko, to jest: jednego dnia jedno, drugiego drugie. Kozłów starych nakupić, żeby po domu chodzili, bo ten park odgania powietrze.

[4.4.] **IV. Jako się zachować na miejscach zarażonych**

Na miejscach już zarażonych to zachowywać potrzeba: gdzie by kto umarł, kazać beczek kilka nastawiać z gorącą wodą. Ta woda jad do siebie ciągnie, znak tego będzie, bo się skórka na wodzie uczyni. Taką wodę wylać, gdzie ani bydło, ani ludzie nie chodzą. Znowu takiej świeżej nalać i żeby tym prędzej jad do siebie ciągnęła, cegły albo żelaza, kamienia albo wapna niegaszonego nakłaść, żeby dym wszędzie się rozchodził po kątach. Po tychże domach zwyż pomienionym zielem kurzyć. A gdyby kto zarażony powietrzem umarł, wziąć grzanek chleba nimałą, skórkę okroić, na węglu przypiec i włożyć ją na głębę umarłego, nie nachylając się, aby ten jad z niego po domu się nie

rozchodził. Ażeby w domu nad dwie godzinie nie leżał, potym ten chleb, niewiele czekając, w ziemię zakopać, umarłego pogrześć co rychlej, okna i drzwi kazawszy pootwierać.

[4.5.] V. Czym kurzyć na odpędzenie powietrza

Na kominach w każdej izbie, gdzie mieszkają, zawdy ogień palić wonny z drzewa jałowcowego, dębowego, bukowego; może i na podwórzu taki ogień palić, żeby te dymy powietrze odganiały i trawiły.

[4.6.] VI. Jako się obchodzić z szatami powietrzem umarłych

Insze rzeczy po umarłych, jako chusty, pościel, żeby po górze rozrzucić, a tam nie chodzić, albo jeśliby się nie mogło wytrwać, mocnym ługiem z wapnem wyprać albo wypłukać. A co by się prać nie godziło, drzewem mianowanym kurzyć.

[4.7.] VII. Jako się uzbrajać, idąc na niebezpieczne miejsca

Nakłaść w dobry ocet winny ruty suchej i jak najwięcej jałowcowych jagód, octu tego użyć na każdy dzień po łyżce, gdyby na niebezpieczne miejsce miał wychodzić, i zmoczawszy chustkę albo gębkę, w rękę trzymać i pod nos często kłaść.

[4.8.] VIII. Co pomaga przy sobie mieć zawsze

Woreczków kilka uszyć z kitajki i w nie po trzy korzenie ziela babczanego bez liścia włożyć, i to na szyi nosić przy sercu a zawsze Pana Boga prosić: *Domine, ne in furore Tuo arguas me!*²⁴.

[4.9.] IX. Sekret doktorom i chorych opatrującym

Aby powietrze nie szkodziło, chodząc do chorych, miewać pełną dryjakiew, oman i martwe pokrzywy. To po rano i wieczór pić dla powietrza – możesz bezpiecznie iść do chorego.

[4.10.] Czasu powietrza

Każdy, niż pójdzie spać, często w tydzień albo też i na każdy dzień ma kurzyć bobkowymi łupinami, jałowcem, piolunem, gdzie lega. Obżarstwa wielkiego i głodu zbytniego potrzeba się wystrzegać, a najbarziej pijaństwa.

[4.11.] Insze recepty dla ludzi subtelnych

Syropu cytrynowego albo piżmowego na każdy poranek łyżkę wypić, albo soku cytrynowego, albo limoniowego. *Item*²⁵ bobki kramne trzy albo

²⁴ Ps 6,1: „Panie, nie w zapalczywości twej strofuj mię!”

²⁵ również / podobnie

cztery po ranu zjeść. *Item* dwa orzechy włoskie, dwie figi, rucianych listów dwadzieścia, soli jako grochowe ziarno – zjeść to wszystko zaraz po ranu. *Item* gołębie jadać. Na każdy dzień dryjakwie po ranu zjeść jak dobre grochowe ziarno albo z octem, albo z winem wypić. Rutę z polną dryjakiwą albo z jagodami jałowcowymi usmażyć z miodem albo w cukrze, pożywać tego na każdy poranek jako laskowy orzech.

[4.12.] Lekarstwa dla ludzi prostych

Prochu z liścia dębowego natłuc, używać po ranu i na noc, co czerwony złoty zaważy, albo kilka listów zjeść, albo z octem wypić. Biedrzyńcowe korzenie albo omanowe często suche gryźć albo po ranu w occie z nich łyżkę wypić. Czosnek surowy albo warzony jadać, który starzy ludzie dryjakiwą prostych ludzi zowią. Cebula, piolun, macierza duszka dobre są. Jałowcowych jagód w occie mocnym po dziesięciu albo więcej na każdy poranek zjadać; grzankę niemałą chleba z masłem; urynę też własną po ranu pić pomaga.

[VIII.] CIEŃ POGRZEBU P[ANA] JEZUSOWEGO,
KTÓRY MU SPRAWILI DWA PRZEZACNI UCZNIOWIE:
JÓZEF Z ARYMATYJEJ, SZLACHETNY SENATOR *ETC.*,
I NIKODEM Z FARUZÓW, KSIĄŻĘ ŻYDOWSKIE,
WYSTAWIONY GWOLI
UROCZYSTOŚCI WIELGOPIĄTKOWEJ
BRACTWA POD TYTUŁEM TYCHŻE ŚWIĘTYCH
NA PORATOWANIE UBOGICH ZAŁOŻONEGO

[1.] [Wiersz pod herbem Leliwa]

Świetny księżycu, lub deszcz płaczu zlewasz,
lubo twym światłem nam serca zagrzewasz,

pod tobą *Cień* nasz pogrzebny niech chodzi,
stąd mu się płaczem i ciepłem wygodzi.

**[2.] Prześwietnemu i przewielebnemu
Jego Mości ks[iędzu] Jerzemu Tyszkiewiczowi,
z łaski Bożej i Stolicy Apost[olskiej]
biskupowi meton[cińskiemu], sufraganowi,
a podtenczas administratorowi bisku[pstwa] wilen[skiego] etc.,
gorącemu promotorowi Bractwa świętych Józefa i Nikodema,
Panu a Panu memu M[i]l[os]ciwemu**

[1] Z żalobnym *Cieniem pogrzebu Chrystusowego* do jasnego księżycyca W[aszej] M[os]ci, mego M[i]l[os]ciwego Pana, udawam się, nietajno bowiem światu wszytkiemu, jako się uprzejmie księżyc konającymu stawil Chrystusowi, za którego powodem natura się wszytka do rzewliwego żalu porwała, na ziemi, na marmurach, na opokach lamenty i bóle swe rysując. Nie mniejsze skutki księżyc herbowy W[aszej] M[os]ci, mego M[i]l[os]ciwego P[ana], albo raczej animusz nad księżyc wyższy w tej naszej Hierozolimie litewskiej sprawuje, który dawno widanym w wysokich stanach biegiem gasisz swojego honoru promienie, abys ciemności konającego i umarłego Chrystusa oświecił, odważasz wczasy i powagę, abys za nas znieważonego Boga *publice*²⁶ uszanował. Zaczym widzimy, iż na to W[aszej] <M>[os]ci, M[i]l[os]ciwego Pana, nabożeństwo patrząc, stolica W[ielkiego] Ks[ięstwa] tego wysypuje się z obywatelami swemi za torem W[aszej] M[os]ci do krzyża Chrystusowego, w tobie jednym i Józefa gorącego, i Nikodema odważnego upatrując.

[2] Tyś to jest czasów tych naszych po wielekroć ciemnych on księżyc po siedmkroć jaśniejszy niż słońce, który nie tylko tak jaśnie oświecasz, aby i w ubogich Chrystus był widziany, poznany, uczczony, ale też i zagrzewasz, i rozkrzewiasz nabożeństwo tego Bractwa w gruntownym statku. W[aszej] M[os]ci tedy, memu M[i]l[os]ciwemu Panu, ten *Cień pogrzebu Boskiego*, w którym się tak kochasz, uniżenie ofiaruję, a który co dzień nie tylko słowy, ale więcej przykłady sprawujesz, aby z tych żalobnych ciemności nowa *fiat lux*²⁷. Sprawisz też to, lichą robotę moję przyjmując, aby w animuszach ludzkich w tym się nabożeństwie kochających zaświtły więcej a więcej *arma lucis*²⁸ i niezmużony zachodem dzień nabożeństwa tak świętego świecił.

Dat[um] w Wilnie, mar[ca] 28 Roku P[auńskiego] 1630.

W[aszej] Przewielebności
naniższy sługa,
Walenty Bartoszewski

²⁶ publicznie / otwarcie
²⁷ stała się światłość
²⁸ broń/narzędzie światłości

[3.] Cień pogrzebu Jezusowego

1.

Umarł Bóg-człowiek, Syn Ojca wiecznego,
Bóg z Boga, Zbawca narodu ludzkiego,
od ulubionych swoich potwarzany,
na śmierć bezprawnie krzyżową skazany.
5 Poszyjki zbrojne, policzki bruźdzone,
u słupa razy zniósł krwaworzęsiste,
głowę Mu cierniem do mózgu poryto,
do krzyża ręce i nogi przybito.

2.

Umarł, ach, umarł, Syn Boga jedyny,
wisi na krzyżu do zmrocznej godziny.
Do miasta, bluźniąc, idą k<rz>yżownicy,
zostają tylko Pańscy miłośnicy
5 i to Nań z dala poglądając, stoją,
ciała zmarłego z krzyża zdjąć się boją,
prze zapalczywość judską wielce strogą
ostatniej czynić posługi nie mogą.

3.

A w tym się Wiara i Miłość ocuci
i do Józefa wnet się serca rzuci,
które mu było od żalu zemdlale,
z niewinnej śmierci Pańskiej zapomniale.
5 Tknie się go Wiara, te słowa przemowi
z Arymatyjej zacnemu mężowi:
„Mężu pobożny, dobry, sprawiedliwy,
Jezusów uczniu w wierze niewątpliwy,

Wiara wzbudza
Józefa

4.

czemu w domowej siedzisz osobności,
a nie porwiesz się ku Panu z miłości
na Kalwaryją, gdzie już umorzony
na krzyżu wisi, od wszystkich wzgardzony?
5 Czemu nie zdymiesz ciała Mistrza swego
a nie złożysz go do grobu twojego?
Wszak wiesz, iż to sam Bóg z nieba zesłany,
sam jest Mesyjasz ojcom obiecany.

5.

Wiesz, iż z judskiego domu przeniesione
berło drogiemi kamieniami sadzone?
Wiesz, iż Mu z głowy koronę strącono
i z majestatu królestwa zasadzono?
5 A Tego, co dziś na krzyżu zabity,
Bóg Ociec wsadzi na tron wiecznożyty,
oblecze wieńcem chwały głowę Jego
i da Mu berło władze świata wszęgo.

6.

Wiesz, iż Ten ślepych oczy pootwarzał;
Ten uszy głuchych słuchem poobdarzał;
chromi przez Jego skuteczne rzeczenie
skaczą jak kiedy porywcze jelenie;
5 niemi do mowy język wolny mają,
bez zająknienia z ludźmi rozmawiają;
przez Niego zmarli z grobowców powstałi –
ciz dostojęństwo Boskie Mu przyznali”.

7.

Skoro tę mowę Wiara dokończyła,
wnet się i Miłość z tą rzeczą ozwała:
„Józefie, powiedz: oni trzej mężowie,
co dla Dawida odważywszy zdrowie,
5 w filistyński się obóz wdarli mężnie
i naczerpawszy tam wody, potężnie
z nią do Dawida znowu się przebili,
jakiej miłości ku niemu zażyli?

8.

Jakiej miłości Galaad mieszkańcy
zażyli, gdy z nich mocniejsi przebrańcy,
wstawszy, szli nocą pod filistynowe
mury i zdjęli tam ciało Saulowe
5 i synów jego (które z murów byli
na wzgard Dawida króla wywiesili),
i pogrzebli je według dostojęństwa?
Patrz, co odnieśli za błogosławieństwa:

9.

dowiedziawszy się Dawid o wierności
mężów Saulowych i o ich litości,

5 posłał posły swe z tym dobrorzeczeniem:
 «Szczęśliwi Bogu, co rządzi stworzeniem,
 żeście nad Saulem litość pokazali
 i jego ciało do grobu oddali,
 acz wam tę litość Pan odda sowiec
 i ja odwdzięczę łaską swą obficie».

10.

5 I ty, Józefie, okazał się z litością
 ku Panu swemu i z zwykłą wiernością,
 a chciej co rychlej z krzyża sromotnego
 zdjąć i w grób złożyć ciało Pana swego!
 Przecz się ociągasz? Wszakżeś nie pozwał
 na tę złą Radę aniś też pochwał
 arcykapłańskich nienawisnych złości,
 owszem, broniłeś Pańskiej niewinności”.

11.

5 Skoro się ruszył Józef z domu swego,
 wnet Bojaźń Ludzka ujmie za bok jego,
 odradzając mu, że to nieuczciwa
 i poczesnemu wielce rzecz szkodliwa:
 „Tego się – prawi – tykać ręką ciała,
 kogo śmierć nader zelżywa potkała
 i kogo Rada wyrokiem swym zgodnym
 być obwołała śmierci srogiej godnym?”

Bojaźń Ludzka
 odwodzi Józefa od
 dobrego uczynku

12.

5 Tego nie tylko sędziowie przebrani,
 celni książęta i arcykapłani,
 nie tylko Piłat, starosta on rzymski,
 ale i wszytek lud jerozolimski
 osądził winnym śmierci obelżywej,
 tyrańskiej śmierci i nielutościwej
 i na to miejsce, gdzie każdy wierutny
 zbrodzień każn bierze i zbójca okrutny.

13.

K temu tyś jeden z Arymatjej sławny
 i z magistratu radny pan i dawny,
 masz też Chrystusa z Nazaret jednego –
 mogli co być z Nazaret dobrego?”

5 Jak więc chwieje się łódź między welnami,
tak Józef stradny biedził się z myślami.
Aż potym, Ducha Świętego powodem,
porwał się z sporym do Piłata chodem.

14.

I już był wieczór, gdy on bogobojny
wszedł w Piłatowy pałac zlotostrojny
i przystąpiwszy do Piłata śmiało,
rzecze: „Wiesz, co się dzisiaj w mieście działo?

Odwaga Józefa
i przemowa

5 Jak jadowitość judska się burzyła
i na Chrystusa niewinność srożyła?
Jam żywym świadkiem: silnieś w tym pracował,
jakobys judską wściekłość uhamował.

15.

Lecz już się stało, już dekret niezłomny
odniósł swój, sędzio, skutek wiecznopomny,
już dopiął, czego lud chciał nieużyty,
już Chrystus umarł na krzyżu przybity,
5 który – że krótko rzekę – nam zesłany
od Boga, z dawna ojcom obiecany
i od proroków pismem obwieszczony,
tak dowodami – trzymam ja – stwierdzony.

16.

Proszę, aby się godziło zdjąć kości
Jego i pogrześć według przystojności.
Człeczka jest mścić się nad zdrajcą żyjącym,
a bestyjalska – nad zmarłym nietchnącym.
5 Wilcy, niedźwiedzie z własności to mają:
zamordowawszy, zwierzę pożerają,
lecz lew wspaniały dość ma, gdy obali.
Któż się nad śmiercią z serca nie uzali?”

17.

Piłat był o tym poniekąd wątpliwy:
czy już był umarł, czy jeszcze był żywy.
Pyta rotmistrza, do siebie wezwawszy,
a o pewnej się śmierci wywiedziawszy,
5 bez zatrudnienia, jak senatorowi,
daruje ciało cnemu Józefowi,

wiadomym będąc dobrze niewinności
Chrystusa Pana i żydowskiej złości.

18.

Co otrzymawszy, odchodzi wesoło
na Kalwaryją, zapocając czoło;
za nim drabiny niosą jedni słudzy,
młot, prześcieradło, inne rzeczy drudzy.
5 Przystąpi k niemu Nikodem, bogaty
człowiek, poważny zacnością i laty,
chwalnej mu drogi chętnie pomagając,
sto funtów mirry z aloesem mając.

19.

Tymczasem, niż się oni namyślili
i do pogrzebu z sobą się złączyli,
żałosna Matka wedle krzyża stała
a z swą drużyną rzewnie narzekała,
5 widząc, iż jej Syn już od złośnej ręki
umarł na krzyżu z nieponośnej męki,
że nie mogą być pogrzebne obrzędy
nad Nim i nie ma pochować Go kędy.

20.

O dusze wierne, dusze świętobliwe,
których to ludzi oczy tak szczęśliwe,
które by mogły przeniknąć bystrością
lub język biegłą wyprawił mownością,
5 co nasmutniejsza Matka ucierpiała,
jak wiele mieczów boleści uznała,
nie widząc niskąd rady do pogrzebu?
Przeto też oczy wznosiła ku niebu.

Smutek Panny
Maryjej

21.

Upracowana usiadła na ziemi
z białymi głowy współ płaczącemi,
a Syna widząc na drzewie wysoko,
rozwodzi myśli swe smutne szeroko:
5 jeśliby chciała wnieść na krzyż i one
gwoździe z rąk i nóg wyrwać zakrzywione,
nie widzi kleszczów, drabiny i młota,
bez których próżna matczyzna robota;

22.

chcieli ciało pomaścić zsiniałe
 i je uwinąć w prześcieradło białe,
 chcieli złożyć do jakiego grobu,
 nie widzi potrzeb, nie widzi sposobu,
 5 bo była Panna ubogą i gością,
 która z swym Synem z serca gorącością
 według zwyczaju do miasta przybyła,
 aby tam obchód Paschy odprawiła.

23.

O, byśmy, Twórcu nieba wysokiego,
 czuli Twej Matki ból serca smutnego,
 snadź byśmy w krwawe łzy się rozpłynęli,
 a końca pławu do śmierci nie wzięli.
 5 Czym bowiem bliżej przypadał czas mroczny
 i uroczysty nastawał dzień roczny,
 tym cięższe Matka czuła utrapienia,
 czuła z nią i pleć biała udręczenia.

24.

Bo choćby biegły wskok do miasta, próżno,
 zwrot nazad trudny, bo już było późno.
 Jeśliby prosić pozwolenia chciały,
 aby Chrystusa, zdjąwszy, pochowały,
 5 nie znała żadna starosty pontskiego,
 nie było z mężczyzn, co by znał onego.
 Odejść też stamtąd, nie pogrzebszy ciała,
 rzecz być szkodliwa wszystkim się widziała.

25.

Bały się, żeby bezecni Żydowie
 z Nim i po śmierci nie poszli surowie
 i żeby Go, to jadowite plemię,
 gdzie nie wrzucili tajemnie pod ziemię.
 5 Jeśliby chciały, z swą wiernością stałą
 oświadczając się, zostać na noc całą,
 bały się, żeby jak zbójcy rozjadli
 orężnie na nie z gniewem nie napadli.

26.

Owa zmarłego miłość je trzymała,
 a bojaźń ciemnej nocy odrażała

i choć wzrok na się obracały smutny
i wyrażały łkaniem żal okrutny,
5 jednak po Pańskiej płaczącej potrzebie
ani słóweczka mogły rzec do siebie,
bo dla żalosnych krzyków już im mowa
ustała i z ust nie płynęły słowa.

27.

Jednakże Matka wszystko w tym frasunku,
jak by Go pogrześć, płacze bez ratunku,
nie myśląc, że już Józef w tym pracuje
i z potrzebami wzgórcę postępuje.
5 Stąd przykład, że gdy opak się nam dzieje,
nie mamy w niwczym utracić nadzieje,
bo gdy mniemamy, żeśmy opuszczeni,
wówczas bywamy rychlej wspomóżeni.

28.

Bo prawie kiedy Panna się smęciła,
prze niedostatek srodze się trapiła,
święci mężowie już mieli na pieczy,
pilno tych wszystkich dostawali rzeczy,
5 co należało do zdjęcia Pańskiego
porządnie ciała z drzewa krzyżowego,
co do pogrzebu, co do namaszczenia,
tudzież i do ran świętych uwinienia.

29.

Przychodzą zatym oni cni mężowie,
kochanni Pana Chrystusa uczniowie,
lecz iż słoneczne gasły już promienie
i nadchodziły nocnoczarne cienie,
5 a tamci byli też opodal onej
gromady świętej pod krzyżem skupionej,
których iż oczy pełne łez gorących
były, nie mogli poznać przychodzących.

30.

Bo się widziało, iż przychodzą nowi
do nich Longini, żołnierze surowi,
a ich drabiny – oszczepty się zdały,
zaczem też serca z strachu im truchlały,

5   bojąc się, żeby w zapalczywym skoku
nie uczynili rany w drugim boku,
a zwłaszcza Matka wielce się lękała
dotąd, aż blisko idących poznała.

31.

O, kto by widział tych, co wstępowali
na górę i co wedle krzyża stali?
Jakowe z obu stron było płkanie,
jakowe żale, jakie narzekanie,
5   jakie tam podczas było zamilknienie!
Wielkie na wszystkich padło zapomnienie:
Matka tak w ranach zanurzona stała,
że za ich przyście im nie dziękowała.

32.

Pocziwi starcy, niż się do złożenia
Pańskiego ciała rzucą, odpuszczenia
u Panny proszą wprzód, potym klękawszy
i czapki z swoich szedziwych głów zdjawszy,
5   krzyż święty ze czcią wielką całowali
i wiszącemu na nim chwałę dali.
Zaraz drabiny długie przystawują
oba do krzyża i na wierzech wstępują.

33.

Staną na wierzchu i obaczą Pana
tak zmęczonego, że jako by rana
jedna po wszystkim ciele Jego była
(tak się żydowska wściekłość oburzyła):
5   głowę porytą, oblicze zranione,
Jego wejrzenie jakby wyniszczone.
Co widząc, starcy tak się połękali,
że mało na dół nie poupadali.

34.

Jan święty trzymał drabiny z drugimi,
a co raz twarz swą skrapiał łzy hojnemi,
troskliwa Matka ręce rozciągnęła,
aby na łono swe rychło przyjęła,
5   a Magdaleny serce się krajało,
od płaczu tylko co się nie zalało.

I ci, co na tę patrzali robotę,
oświadczeni swą pomocą ochotę.

35.

Przyszedłszy k sobie, starcy wprzód cierniowy
wieniec z naświętszej zdejmą Pańskiej głowy
i spuszcza na dół, mówiąc godne słowa:
„Pychę tym głógiem starła Pańska głowa”.
5 Potym podwiążą mocno ciało święte
tuwalnią długą pod pachy rozpięte,
aby nie spadło na dół nieostrożnie,
góździc z ran krwawych wyjmując nabożnie.

36.

Uderzą z tyłu w góźdz zjęty nitami
u ręki prawej i wyjmą kleszczami,
którą polekku spuszcza osłabioną,
toż czynią z drugą gwoździem przebodzoną.
5 Wtym jeden k nogom uchyli się śmiało,
a drugi trzyma na ręczniku ciało,
aż góźdz wyrwawszy u nóg Panu swemu,
wróci się nazad na pomoc drugiemu.

37.

Naświętsze ciało z krzyża już zdymują,
z nim aż do ziemie polekku zstępują,
Pannie bolesnej oddają na łono.
I rzecze: „Tyżeś cyprysowe grono?
5 Tyżeś to, Synu, z tysięcy obrany?
Tyżeś to, Jezu, biały i rumiany?
Tyżeś to, Synu, poźółkły, szerniały
równie jak w znoju letnim kłos dożrzały?

38.

Tweż to policzki od zbicia nabrzmiałe,
podobnie jako wrzody posiniałe?
Twojaże to twarz? O, jak wyniszczona –
jako jagoda w prasie wytłoczona!
5 Twojeż to usta sine i pobladle,
z mąk jako ziemia z upału rozpadle?
Twojeż to ręce, nogi przegwoźdzone,
serce otworem wiecznie zostawione?

39.

Ach, Ci zostały, Synu, jako lochy
 i w rozpadlinach głębokie maclochy!
 Twojeż to ciało pod bicze skazane,
 drutami jako pazurmi zszarpane?
 5 Widzę w nim wyraz Joba zbolalego,
 ach, i Łazarza w wrzodach wnurzonego.
 Twoje to, Synu, Twoje! Tyś dla złości
 ludzkiej podjął te z woli swej ciężkości”.

40.

Nie mogła dalej mówić Panna smutna,
 bo ją objęła wszystkie mgłość okrutna,
 trzymając, ciało tylko całowała,
 a jedne słowa, łkając, powtarzała:
 5 „Synu, Synu mój, Synu mój kochany,
 mój Jezu, Jezu, mój kwiecie różany,
 Jezu mój, Królu, mój kwiateczku bujny,
 pociecho, Strózu, mój Pasterzu czujny!”.

41.

Wszyscy też, którzy w tej gromadzie byli,
 jak ul bez miodu ciało okrążyli,
 z ust swych rzewniwe słowa podawając
 i lzy obfite z oczu wylewając.
 5 Którejże części ran nie oplakali?
 Na kogóż oni tam nie narzekali?
 Któryż nie uczył bólu okrutnego,
 patrząc na Mistrza srodze zranionego?

42.

Za pozwoleniem Panny ciało święte,
 na prześcieradło złożony rozpięte,
 Nikodem z Jozwem maszczą olejkami,
 a Panna z Janem – rzewnych łez kroplami
 5 i uwinąwszy w prześcieradło one,
 do skały niosą ciało namaszczone.
 Panna za nimi, płacząc, postępuje,
 tuż plec oboja, idąc, lamentuje.

43.

Już przyjdą smutni przed loch wydrożony,
 gdzie dla Józefa grób był postawiony,

i wznioższy we wnętrzu, do grobu złożyli,
 a drzwi kamieniem wielkim przywalili.
 5 Wieczór już nocne zasłony prowadzi,
 a onym wszystkim do domów iść radzi,
 lecz przenedroższy skarb on pozostały
 zostać przymusza u grobowej skały.

44.

O dusze braciej Nikodema cnego,
 z Arymatyjej Józefa świętego,
 i wy przed bramy wynidźcie z ochotą,
 na czas wzgardziwszy domową robotą,
 5 a przypatrzcie się tych dwu pobożnemu
 dziełu, na wszytek krąg świata sławnemu,
 uważcie wiarę, proszę, ich zmocnioną
 i miłość Panu swemu oświadczoną!

<4>5.

Ci na swą względu nie mieli powagę
 ani na Pańską niezbedną zniewagę:
 nie poglądali, że był pogardzony,
 między łotrami gorszym ogłoszony,
 5 nie brzydzili się, iż ciało ranami
 zszpecone było równie jak wrzodami,
 nie przez swe sługi – sami Go złożyli
 z krzyża i kładąc w grób, Go pomaścili.

<4>6.

Błogo wam będzie, bracia bogobojni,
 że tak jesteście na ubogie hojni,
 że przez ulice idąc waszym krokiem,
 nie przenosicie ludzi stradnych okiem,
 5 że odważacie koszt na zubożale,
 na chorzejące i na owrzodziałe,
 że i przez spowiedź zmarłych dusze niebu
 dawszy, nosicie ciała do pogrzebu.

<4>7.

Chrystus wam odda tę litość sownie
 i was obdarzy łaską swą obficie.
 Cóż jest ubogi człowiek przy twym progu?
 Jedno szpieg twojej miłości ku Bogu.

- 5 Wyjawi światu lud<z>kość twą wszystkiemu.
Chceszli być chwalon? Czyń dobrze bliźnemu.
Zdarz to, Józefie, zdarz to, Nikodemie,
by szło za wami wszystko ludzkie plemię.

[4.] Zdumienie się dusze nabożnej
nad zamordowanym P[anem] Jezusem

1.

- Wychodźcie, córki sławnego Syjona,
a oglądajcie króla Salomona!
Obaczcie, w jakiej szacie i koronie
i na jakim Go Matka wzniosła tronie.
5 Co za kształt Jego poważnej jest twarzy,
jeśli dostojność w Nim się Pańska żarzy?
Znaćli królewską osobę z pozoru
i być Go Panem syjońskiego dworu?

2.

- Znaćli, że to On z tysięcy obrany,
wazli miłośnik biały i rumiany?
Onoli wdzięczne grono cyprysowe
i snopek mirry, kwiecie lilijowe?
5 Tenli, co głowę z brantu ma szczyrego
złota po dziewięćkroć przeplawionego,
włosy krukowi czarnemu podobne,
jak latorośli palmowe ozdobne?

<3.>

- Tenli to Panic, o śliczne dziewice,
który ma oczy jako gołębice,
nad strumieńmi wód w mleku wykąpane,
a imię Jego olejki wylane?
5 Tenli to, który prześlicznej urody
wdzięcznie ozdobne rozwija jagody
jako ziół wonnych grządki ułożone,
od aptekarzy rządnie usadzone?

4.

Tenli, którego postać pożądliva,
a Jego wargi lilija właściwa,
usta przedniejszą mirrą kapające,
gardło słodkością wyborną płynące?

Temi podobień-
stwy opisał pięk-
ność Chrystusa
Pana pod osobą
Oblubienica dusze
wiernej król Salo-
mon w pieniach
swoich

- 5 Tenli to, co jest piękny w swej osobie,
a Jego ręce, szczyrołote obie,
pełne hiacyntów i lepsze są Jego
piersi nad wino zapachu wonnego?

5.

- Tenli Salomon, co w chwale pozorny,
ozdobny jako Liban przewyborny?
Żywot ma z kości słoniowej złożony
a szafirami wszytek usadzony.
- 5 Tenli to, który podobny jest sarnie,
a krasą k sobie wszystkich oczy garnie?
Golenie Jego z marmuru robota,
a nogi piękne podstawki ze złota.

6.

- Tenli młodzieniec, co wszytek nadobny,
na wszystkim świecie nikt Mu niepodobny?
Jak jabłoń między leśnymi drzewami,
tak On jest między ludzkimi synami.
- 5 Tenci to, córki, dusze bogobojne,
przeto ulóżcie zmysły niespokojne,
a przypatrzcie się Królowi, prawemu
Salomonowi, Oblubieńcu swemu.

7.

- Wszytek zraniony, wszytek podrapany,
nie znać, jeśli człek, przez rozliczne rany,
wszytek plagami krwawymi popstrzony,
jak granatową szatą powleczoney.
- 5 Pełna Mu głowa krwaworóżnej rosy
i roztargane pełne kropel włosy,
oblicze srogo pazurmi zbrudzone,
już jagód nie znać – spuchłe, potłuczone.

8.

- Czerwonoróżą krwią zaciekłe oczy,
z których lza za lzą jak koral się toczy,
usta krwie pełne, wargi poczarniały,
w gardle z hyzopu gorzkości zostały.
- 5 Ręce goździami na wskroś przekopane,
piersi poryte i pokołatane,

bok Mu przebity ostrym włóczniej grotem,
grzbiet posieczony różgami i drotem.

9.

Nie uszły biczów i święte golenie –
dość z nich krwi hojne płynęły strumienie,
nogi od ciężkich trudów udręczone,
prawie na wylot goździem przebodzone.
5 Owa od głowy do stóp pomęczony,
zda się jakoby z skóry zewleczony:
jedna już rana ze wszystkiego ciała,
tak w Nim calizna żadna nie została.

10.

Obaczcie, jako Dobrodziej wasz miły
ze krwi wyniszczon i ze wszystkiej siły:
wycisnęła ją ciężka męki prasa,
ach, Jego śliczna oszpecona krasa.
5 Ach, już i z ciernia w koronie uwitej,
niezbożnie trzcina do głowy przybitej,
już nie w ogródku lilij odpoczywa,
ale w gorzkościach mąk okrutnych pływa.

11.

O Boże, gdzie się zagościł on mściwy
ogień, co zniósł grzech sodomski brzydliwy?
Gdzie potop, który świata nieprawości
zalał wodami wielkiej nawałności?
5 Gdzie są egipskich dziesięć plag? Gdzie ona
zguba w Czerwonym Morzu faraona?
Gdzie się i węże ogniste podziały,
które złorzeczny lud na śmierć kęsały?

12.

Gdzie i rostepna ziemia, co namioty
pożarła jawnie przepysznej roboty,
pożarła Datan i Abiron, sprzeczne
hetmany, z zborem ich na czasy wieczne?
5 Gdzie się zabawiał i on anioł, który
Senacheryba lud starł i tabory?
Gdzie się niedźwiedzie one zagoniły,
co Elizeusza krzywdy się zemściły?

13.

Wszystkie te w szyku pogotowiu stały,
 tylko na rozkaz z nieba Twój czekały,
 lecz Twój Syn miły, człowiek i Bóg prawy,
 będąc z wrodzonej dobroci łaskawy,
 5 te wszystkie plagi rękami swojemi
 objął do krzyża zانيتowanemi,
 aby nikt z zbójców plag tych nie ponosił,
 o co sam Ojca, umierając, prosił.

14.

Jednak i słusznie w te okrutne czasy
 targalo niebo z smutku swe zawiasy,
 słusznie się jasne słońce zamroczyło
 i grubym partem światłość swą zakryło,
 5 słusznie i ziemi okrąg drżał szeroki,
 słusznie się twarde kruszyły opoki,
 umarł ich bowiem Nosiciel i Tworca,
 twierdza żywiołów, górnych kół Dozorca.

15.

I ty, człowiecze, przecz się nie poruszysz,
 przecz smutkiem serca twardego nie kruszysz?
 Patrz, jako nieme żywioły w żalobie
 po utraconej stanęły ozdobie,
 5 patrz, jako ciebie do płaczu wzbudzają,
 gdy srogą Jego śmierć oplakiwają,
 chociaż nie dla nich takie podjął rany,
 ale dla ciebie jest ukrzyżowany!

16.

Czemu Nań miasto czolobitnej dzięki
 brzydkie bluźnierstwa wywierasz z paszczęki?
 Jeszczeż, nędniku, krew Jego wytaczasz,
 jeszczeż twe ręce w ranach Jego maczasz?
 5 Jeszczeż, niezbożny niewdzięczniku, w Jego
 krwi świętej brodzisz z umysłu hardego?
 Jeszczeż krzyżujesz? Jeszczeż Go zabijasz,
 gdy krwią stwierdzony wyrok Jego zbijasz?

**[5.] Płacz nabożnej dusze
nad zmarłym P[anem] Jezusem**

Wszystkie Bogarodzice żale, wszystkie wzdychania,
macierzyńskie łzy wszystkie i zająkawe łkania,

wszystkie stęgliwe płacze, wszystkie żalobne treny,
tesknicze, rąk łamanie Maryjej Magdaleny,

5   Jana świętego wszystkie ostrorzewne żałości
i smutnych uczniów Pańskich utyskne troskliwości,

wszystkie pobożnych ludzi oczu k niebu wznoszenia,
wszystkie serca boleści, wszystkie piersi tłuczenia,

10   wszystkie żywiołów czterech widoki żalobliwe,
nad ich zwyczaj przyrodny odmiany przeraźliwe,

wszystkie smutne lamenty świata zatrwożonego,
znoście się oraz w tajny przybytek serca mego,

obfitością swą wzbierzcie łez mych wody kropliste:
niech całą rzeką płyną z oczu zdroje rzęsiste,

15   abym się, patrząc na śmierć Pana górnego nieba,
gorzkowitemi łzami karmiła miasto chleba!

Ach, toć od swoich własnych synów zamordowany,
nie znać, żeby był człowiek, tak srodze podrapany:

20   wszytek jak sinokrwawym trądem pouwrzodzony,
jako tygrysnym gniewem jadowicie skrawiony.

„Oto człowiek” – co mówił Pilat, chcący dać sprawę,
że goła i człowieczą utracił już postawę.

O, jakoś wiele, Twórcu, dla nędznego stworzenia
podjął okrutnych razów, bólów i udręczenia –

25   choćby się i w drobny proch serce rosypało,
ludzkie politowanie z tym by nie porównało.

Patrz, serce me, jako Pan za nas się zastawował,
patrz, jako nas krwią swoją naświetszą odkupował!

30 Żalujmy gorzko, żeśmy kiedy Go obrażali,
żeśmy przestępstwa srogie Mu zadawali.

Teraz, póki czas wczesny, zażywajmy litości,
Jezusa nie krzyżujemy znowu przez nieprawości,

raczej dawajmy dzięki za przeszłe Jego sprawy,
a żądajmy u Niego, tako mówiąc, poprawy:

35 „Prze Twego ciała, Jezu dobry, obnagę,
prze Twe bóle i rany i prze Bóstwa zniewagę

daj żal rzewny za grzechy, daj nam upamiętanie,
daj nad sobą grzesznikom wierne pożałowanie,

40 daj ból szczyroserdeczny, niechaj z Tobą boleję,
niechaj łzami hojnemi oblicze swe obleję!

Onaż przedwieczna litość, która Ciebie wzruszyła,
do obelżywej męki i krzyża podnieciła,

niech Cię do tego, Panie dobrotliwy, poruszy,
że moje prośby smutne przyjmiesz w swe święte uszy”.

[6.] Westchnienie dusze nabożnej do ran Pańskich

Szczęśliwy, w którym Pan sobie lubuje
i w czyje serce rany swe rysuje –
żadna go żądość ułomnego ciała
ani lubieżność będzie przemagała,
5 ale dla onych bytności
podadzą tyl wszystkie złości.
Już ten od śmierci wolen w każdym czasie,
kto nad skrwawionym Panem wzrok swój pasie.

10 Jeśli na węża nigdy miedzianego
patrząc, nikt nie zmarł od żądła śmiertnego,

daleko więcej, kto swe wewnętrzne oczy
w głębokie dziury Pańskich ran zamoczy
i uważy, jako w rany
wpleciony Pan jest nad pany.
15 Pewnie słodkością męki upojony
od żądła śmierci będzie uwolniony.

Przez Twe dobroci, Chryste, niepoliczne
napisz na sercu mym swe rany śliczne,
a napisz Twoją krwią nieprzepląconą,
20 za grzechy ludzkie hojnie wytoczoną!
Obych z nich, Zbawco jedyny,
czytał Twoje krwawe czyny,
aby ich pamięć we mnie dotąd była,
aż dusza moja będzie z Tobą żyła.

[IX.] TĘCZA PRZYMIERZA WIECZNEGO –
JEZUS CHRYSZTUS UKRZYŻOWANY –
ŚWIĘTYM JÓZEFOWI I NIKODEMOWI
JAKO NOEMU W OBŁOKACH OKAZANA
GWOLI NABOŻEŃSTWU WIELGOPIĄTKOWEMU
TYCHŻE ŚWIĘTYCH BRACTW
NA PORATOWANIE UBOGICH ZAŁOŻONEGO

[1.] [Wiersz pod herbem Trąby]

Gdziekolwiek, Sławo, mieszkasz: lub gdzie słońce wstaje,
lubo gdzie, zapadając, w jasności ustaje,
pokwap się na sławienie biskupiej hojności
i jego ku ubogim chętnej przychylności –
5 twoją to głośną trąbą zacne czyny głośić
i po szerokich świata krainach roznosić.
A choć trąby nie weźmiesz, znajdziesz sam gotowe
w przesławnym domu Woynów trzy trąby herbowe.

**[2.] Prześwietnemu i przewielebnemu
Jego M[o]ści ks[iędzu] Abrahamowi Woynic,
z łaski Bożej i Stolicy Apostolskiej biskupowi wileńskiemu,
Panu a Panu memu M[i]l[os]ciwemu**

[1] Wielki sekretarz Jezusowy, Jan ś[więty], *Illustrissime et Reverendissime Domine, Domine*²⁹, przyparczywszy się niebieskiemu majestatowi Boga naszego, powiada, że około stolice Jego Boskiej widział tęczę zielonemu podobną szmaragdowi. Bez pochyby wielka rozliczność tam farb pozornych była, ale jedną mianował, którą nad inne celniejszą być rozumiał. Twierdzą bowiem tłumacze Pisma Bożego, że miłosierdzie Boskie ku nam ta tęcza znaczyła, a *miserationes* Jego *super omnia opera Eius*³⁰, jako mówi Dawid ś[więty], zwłaszcza ono, które pokazał, gdy Jednorodzonego swego, sobie we wszem równego, dla nas i zbawienia naszego na krzyżu jako tęczę na obłokach jakich rozpiął i Józefowi, patrijarsze Bractwa naszego, jako Noemu jakiemu na oko wystawił. Szmaragd tedy Jego niewinności zielonej i miłosierdzia ku nam nigdy niezwiędłego ma swoje osobliwe zalecenie i pozór. *Commendat Deus caritatem suam, quoniam cum adhuc peccatores essemus, Christus pro nobis mortuus est*³¹ – rzekł ś[więty] Paweł Rzymianom.

[2] O tej tęczy nieco napisać usiłowałem na pobudkę Bractwa naszego do dziękczynienia przy tej uroczystości składania obraza Pańskiego z drzewa krzyżowego. Wiem, że małym dowcipem moim nie doszedłem godności jej; cokolwiek jest, ważyłem się jednak Waszmości, memu M[i]l[os]ciwemu Panu, te kilka słów z pokłonem niskim oddać. Acz z wielu inszych miar, ale dlatego osobliwie, że Waszmość, mój M[i]l[os]ciwy Pan, przy inszych wielkich cnotach miłosierdzie najasniej z siebie wydaje, oczy słabych cieszy nigdy nieuświadłym pozorem zieloności swojej. Ledwie się uwolniła prześwietność W[aszej] M[i]l[os]ci nieco była od zabaw Rzeczypospolitej wysokich i wielkich, jako tęcza pozorna, afektem miłosierdzia wzruszony, spuściłeś się zaraz aż do Bractwa naszego ubogiego i do ubogich jego. Nawiedziłeś szpital i hojnieś opatrzył, ozdobiłeś go swą prześwietną osobą, jako kiedy *caelum ornat variis miranda coloribus iris*³². Wzbudziłeś w nas wszystkich chęć nową do posługi w ubogich Chrystusowi, a sam stałeś się nam nie tylko protektorem Bractwa czujnym, ale i wodzem do pokory chrześcijańskiej i miłości ku bliźniemu gorącym i skutecznym, sam się wpisując do tegoż Bractwa. Rozumiem, że też pańska ludzkością swoją i tę trochę pracy mojej przyjąć, a mnie, słudze swemu, Miłosciwym Panem i dobrodziejem być będziesz raczył.

Dat[um] w Wilnie Roku Pańskiego 1633.

W[aszej] Przewielebności naniższy sługa,
Walenty Bartoszewski

²⁹ Najdostojniejszy i Najczcigodniejszy Panie, Panie

³⁰ Ps 144(145),9: „a litości jego nad wszystkie uczynki jego”

³¹ Rz 5,8-9: „Bóg zaleca miłość swoje [...], że gdyśmy jeszcze byli grzesznymi, Chrystus za nas umarł”

³² niebo barwy różnymi cudna zdobi tęcza

[3.] Tęcza przymierza wiecznego –
 Chrystus Jezus ukrzyżowany

*Istud signum (scilicet arcus) cum nubibus transibit, ipsum autem foedus, cuius signum est,
 id est memoriale nostrae redemptionis,
 in sempiternum permanebit in conspectu Patris in carne Filii Eius,
 in cicatricibus vulnerum manuum, pedum et lateris Eius.*

Rupertus, „In Genesim” lib[ri] 4 c[apite] 36³³

1.

Wejrzy w niebo a tęczę dziwnego widoku
 pilnym przeglądaj okiem w deszczowym obłoku.
 Widzisz, jako podniebne przepasała koło
 i śliczne wysadziła swe na pozór czoło,
 5 jako obłączystością przyjemną ozdobna,
 wyciągnionemu kształtnie łukowi podobna?
 Wszystkie piękna i w dziwne przybrana ubiory,
 w dziwne sztuk wyśmienitych różnofarbe wzory:
 płaszcz osadzony w rzędach częścią rubinkami,
 10 żółtogorącym złotem, częścią szafirami,
 na kraju szat szmaragdy zielenią się śliczne,
 a między nimi lune palają rozliczne.

2.

Nie jest to córka Dziwu, jak pohańskie czasy
 nazywać ją nawykły dla ślicznej okrasy,
 ani klejnot on drogi bogini zmyślonej,
 Junony, bogatemi ubiory upstrzonej,
 5 ani, chlubny Jowiszu, twój to poseł, który
 nadolne tu miał nasze zawitawać dwory,
 ale rąk Boskich dzieło, więc dajcie cześć Temu,
 który ją stworzył światu na podziw wszytkiemu.

3.

O Boże, który gdyś świat z nizczego wystawił,
 też tę dziwną robotę w obłokach wyprawił,
 darowałeś ją czasu potrzeby Noemu
 na znak przymierza jako umiłowanemu,
 5 który u Ciebie łaskę nalazł nieprzebraną
 i dobroć słowy nigdy niewypowiedzianą,

³³ Ten znak (oczywiście tęcza) przeminie razem z chmurami, samo zaś przymierze, którego jest znakiem, to jest pamiątka naszego odkupienia, pozostanie na wieczność wobec Ojca w ciele Jego Syna, w bliznach ran dłoni, stóp i boku Jego. Rupert w rozdziale 36 księgi 4 [Komentarzy] do [Księgi] Rodzaju (przekład M. Awianowicz).

że przez sześćset lat żyjąc w niezbożnych gromadzie,
na ich niesprawiedliwej nie przestawał radzić
ani rąk na łup ściągał gwałcicielów wzorem,
10 ani stóp swoich ludzi wszetecznych kładł torem,
ale myśl jego była ku temu napięta,
aby żył, jako Twoja wola brzmiała święta –
promieńni się kładł dniowy, nocnyli cień wstawał,
on zawsze Tobie chwałę powinna oddawał.

4.

A gdy drogę swą wszelkie ciało zepsowało,
a na odwrót pogrożkom Boskim się dało,
żałował Bóg, że kiedy człowieka utworzył,
przełoż gniewem wzruszony, nań tak się oborzyl:
5 „Zgładzę – pry – wszelki naród, zgładzę wszelkie plemię
i cokolwiek szeroką wkrąg obsiadło ziemię.
A ty, pobożny Noe, zbuduj korab sobie,
żebyś z swymi żyw został w przyszłej strasznej dobie
i był świadkiem tak mojej niezmiernej litości,
10 jak prawosłusznej zemsty i sprawiedliwości”.

5.

Gdy sto dwadzieścia lat im wyszło na poprawę
życia, a Noe skończył nad arką zabawę,
widząc Bóg ludu swego serca zakamiałe,
na dobroć nieużyte, krnąbrne i zuchwałę,
5 porwał się gniewny z tronu, a chcąc to im zganić
i na pomstę pożarów brzydkich sam hetmanić,
wziął poroże i dał znać swym oficyjerom:
niebiosom, morzu, ziemi, sprawnym oberszterom.
Wnet na Pańskie skinienie wszyscy się z wojskami
10 wód gwałtownych stanowią i z dział swych ogniami:
naprzód zagrzmia obłoki, rwiąc swoje zapory,
ogień z nich wyskakują a leją deszcz spory;
morze też z swych okopów wały wyprowadza
a na pięć sążni one nad góry wysadza.
15 Czterdzieści dni i nocy lał deszcz, nie przestając,
ziemia rzek przymnażała, nowych źródeł dodając.
Z gór deszcz leje rzekami, topi miasta, grody,
z padołów wzgórcę gwałtem wspinają się wody.
Jaki tam strach w rozkoszach ludzi rozbujających,
20 jaki płacz i krzyk mężów, niewiast, dzieciak małych!

Jedni na dach uchodzą, drudzy na wyniosłe
 wieże, góry i drzewa ku niebu wyrosłe.
 Nie osiedził się żaden człowiek ni zwierz w cale,
 ni ptaszęta na drzewie i na żadnej skale,
 25 ryby błędne po górach wysokich pływały,
 gdzie przedtym i orlice ledwie dołatały.
 Tak Bóg srogo i długo ludzkie karał złości,
 aż<e> się Jego stało dość sprawiedliwości.

6.

Po stu i pięćdziesiąt dni potopu onego
 Samowładca światowy wspomniał na Noego
 i przywiódł wiatr na ziemię w wodzie zanurzoną,
 wszelką żywiącą duszę wiecznie zatopioną.
 5 Wnet się wody posłuszne do miejsc swych wracały
 i upusty niebieskie łać były przestały,
 tudzież zbytnoposkoczne zawarły się zdroje
 i rzeki nieścignione wpadły w brzegi swoje.
 Ziemia ożyła słońca znojną gorącością,
 10 odziała się wesołą wszytką zielonością.
 I rzekł Noemu: „Wynidź z korabia na ziemię.
 Niech wynidzie bezpiecznie z tobą i tve plemię”.
 Noe, lepak wyszedszy, wnet ołtarz zbudował,
 całopalenia z bydłat i ptastw ofiarował,
 15 a Pan, będąc uwdzięczon obiaty wonnością
 i ujęty ku swemu stworzeniu litością,
 rzecze: „Ja w tym upewniam wszelką żywą duszę,
 że odtąd już na ziemię przeklęctwa nie wzruszę.
 Uczynię już umowę moję wieczną z wami:
 20 więcej świata nie będę zalewał wodami.
 Na obłokach położę pręgę barwy różnej –
 znak przymierza wiecznego i łaski niepróżnej.
 Gdy obłokami okrąg okryję miesięczny,
 wnet na obłokach łuk mój ukaże się wdzięczny.
 25 I ujrzę go, i wspomnę na wieczne przymierze
 między Bogiem a czlekiem stanowione szczerze”.

<7.>

Ale nie to jest cel mój, do którego radzę
 wszystkim zmierzać i ja tam zamysł mój prowadzę,
 ani to moja tęcza, która z obłokami
 wraz znika i z farb różnych okazałościami,

5   lecz to moja właściwa, która trwa bez końca
 przed świetną oblicznością Przedwiecznego Słońca,
 gdzie ludzka więc chętnie dusza odpoczywa
 i wiecznego wesela z pokojem zażywa.
 Tyś to tęcza, o Jezu, Tyś to luk prawdziwy
 10   i wiecznegoś przymierza znak nieobłądliwy,
 Tyś to jest wszytek piękny, wszytekeś rumiany,
 Tyś to on oblubieniec z tysięcy wybrany.
 Ciebie krasi z szmaragdu szata niewinności,
 Ciebie i modry szafir niebieskiej litości,
 15   Ciebie ozdabia Twojej krwi płaszcz jacyntowy
 i ran Twoich rozlicznych ubiór rubinkowy.

8.

Strach mi wspomnieć, strach, jak złość ludzka niegdy była
 w Jerozolimie przeciw Panu się wzburzyła,
 jako swoje furyje k niemu jadowite
 wywarła, zamieszanie czyniąc pospolite.
 5   Sprzysiągłszy się, kapłani, celni faruzowie,
 gmin poduszczą na Pańskie bez przyczyny zdrowie:
 żołnierza wtym przybrawszy, każą Go szpiegować
 i napadszy orężnie, jak lotra skępować.
 Nastąpili w Ogrojcu za sprawą Judasza,
 10   z trzaskiem do arcyksiążąt wiodą Mesyjasza:
 więc, wiodąc, jedni z tyłu biją, drudzy z boku –
 nie stąpił Pan bez razów i jednego kroku.
 Tam siepacze niezbędni to na twarz Mu plują,
 to zbrojnemi pięściami do krwi policzkują,
 15   to, zawiązawszy oczy, zmierzając do szyje,
 wieszczycy Mu każą, mówiąc: „Zgadni, kto cię bije?”.
 Nacieszywszy się nad Nim, biorą do Pilata –
 stanie przed nim zeplwany, skrwawiony Pan świata.
 Pilat, wyrozumiawszy w niczym niewinnego,
 20   a chcąc ukoić serca ludu gniewliwego,
 każe Go ubiczować, lecz kaci niezbędni,
 których snadź przenajęli buntownicy przedni,
 nad Rzymian dawne prawo nad Nim się pastwili:
 sobie podając w przejmę, wszytkiego zranili.
 25   Po usmaganiu na wzgard i na pośmiewisko,
 ludowi czyniąc jeszcze wściekłemu igrzysko,
 purpurę Nań wrzuciwszy, w rzeczy ku wytchnieniu
 swemu posadzą Pana we krwi na kamieniu

30 i uwiwszy koronę z ciernia kolącego,
trzcunami tłoczą w głowę do mózgu samego,
a twarz krwie strumyczkami wszystka się oblewa –
Pan od bólów nieznośnych na poły omdlewa.
Wtym miasto królewskiego berła trzcinę długą
w rękę wrażają, w głowę tęgo bijąc drugą,
35 a co raz Mu policzki srogie wycinają,
„Zdrów bądź, królu żydowski” – klękając, witają.
Z tak srogiej męki zalem Piłat uniesiony
rzecze do Żydów: „Winnym nie jest należony”.
Oni krzykną: „Ukrzyżuj, ukrzyżuj, Piłacie,
40 niech umrze na krzyżowym srogim majestacie!”

9.

Piłat, bojąc się większych buntów, na śmierć zdawa,
znowu do rąk krwie pełnych Jezus się dostawa.
Wrzuciwszy na ramiona Jego krzyż niemały,
wiodą śpieszno, nie dbając, że zbity, struchlały.
5 Wiodąc, jedni za łańcuch k sobie pociągają,
drudzy, oszczepmi z tyłu koląc, popychają,
owi biją po głowie, po grzbiecie kijami,
ci upadającego podnoszą drągami.

10.

Już Jezusa na Łysą Górę wprowadzili,
lecz czy-li z tych okrucieństw swych się nasycili?
Nie, tu zgoła na Pana wszytek już ukryty
gniew swój wyleją z serca swego, jadowity.
5 Gdzie wprowadziwszy, do ran gorących przywrzała
szatę z Niego wskok zedną przez głowę zbolałą,
zaczyn na ziemię musiał cierniowy spaść wieniec –
lecz jakie bóle cierpiał niebieski Młodzieniec!
Skóra do sukniej przyschła od ciała się rwała
10 plastrami, a rany krwią spiekle otwierała,
potym Pana rzucono na krzyż bez litości,
tak że się poruszyły wszystkie w Nim wnętrzności.
Cierpiał, ach, nader cierpiał niezliczoną mękę,
gdy jeden porwał prawą, drugi lewą rękę,
15 drudzy nogi, a do nich goździe przymierzili
a oraz w nie młotami mocno uderzyli,
i gdy wieniec, od ziemi podjąwszy, cierniowy
po wtóre przytlaczano kijami do głowy,

20 i gdy przygożdżonego wzgórcę podważano,
a w skalę wykowaną krzyż z prędką wpuszczano –
jako się wtenczas rany srodze rozszerzały
i jakich, i jak wielkich bólów Mu przydały!

11.

Ta nawalność okrutnych bogobójców była,
która wszelką niebożność prawie przechodziła,
a Bóg Józefa chował, męża pobożnego,
jako niegdy przez potop w korabiu Noego.
5 Nie zezwalał na rady niebożnego koła
ani się dał nachylić pogrożkom ich zgoła –
stał statecznie przy prawdzie, to mając na pieczy,
aby słuszność swym torem prowadziła rzeczy;
oczekiwał i on sam królestwa górnego,
10 przetoż gromił złość stale sądu przewrotnego.
Tegoż zdania Nikodem, faruz, był on sławny,
uczeń w wielkiej stałości Jezusowy dawny.
Byli i inni, ale w liczbie barzo malej,
którzy wiary swej Panu dochowali całej.

12.

A gdy Pan nasz na krzyżu w bólach tych umiera,
rozniewana wnet ziemia z trzaskiem się otwiera.
Chcąc pochłonąć złochnice, rwą się i opoki,
przebiegają się z ufmi dżdżów ogniów obłoki.
5 Morze też wzbudza wały, chcąc wypaść na ziemię
i żydowskie zatopić jadowite plemię.
Nic nie mówię, aniółów jak wielkie wzburzenie,
jak na zgubę złych ludzi powstało stworzenie:
sami z grobów umarli jak ze snu powstałi
10 a do pomsty gotowe ręce swe ściągali.
Lecz Bóg, jako to wszelkiej Ociec łaskawości,
niewyczerpane źródło przyjemnej litości,
patrząc na nową Tęczę ku niebu wysoko,
wystawioną każdemu stworzeniu na oko,
15 Tęczę, mówię: Jezusa ukrzyżowanego,
do pokoju i łaski zaciągającego,
nie dopuścił zemścić się im krzywdy synowskiej
ani chciał niewierności pokarać żydowskiej,
ale wiernym swym sługom w obłokach pokazał
20 a do Niego iść wszystkim miłościwie wskazał.

Do tej się porwał Józef z Arymatjej dawny,
 nasz Noe, braciej naszej patryjarcha sławny,
 do tej Nikodem i Jan z pomocniki swemi,
 przy nich Naświętsza Panna z paniami świętemi.

13.

A gdy wszyscy pod krzyżem z dziwem wielkim stali,
 nad tą Tęczą porywcze oczy zatrzymali:
 tu widzieli na oko różnych barw tysiące
 z nieobliczonych Jego ran wynikające.
 5 Głowa Mu szarłatową wszytka krwią zmoczona,
 wszytka Mu i twarz maścią mienioną upstrzona;
 oczy siniowożółte, powieki rydzawe,
 obie jagody jakby zielonomodrawe,
 policzki ciemnosine, wargi modroblade,
 10 z upału słonecznego ciała żółtośmiade;
 rąk, boku i nóg dziury i bruzdziste karby
 po ciele z siebie różne wypuszczają farby –
 ku temu, mówię, Panu oczy swe kierują,
 Jego ciała jak szacie pstrej się przypatrują.
 15 Widząc mordy okrutne i rany głębokie,
 żyły w ciele stargane a zdarcia szerokie,
 siły w sobie nie czuli, a schyliwszy głowy,
 od podziwu wielkiego truchleli bez mowy.
 Jako kiedy w bezdenne gdy kto morze wpadnie,
 20 ni ratunku, ni rady nie znajduje snadnie,
 chciałby sobie odetchnąć, ale nader szkodne
 ostatek ducha tłumią nawałności wodne,
 tak pobożni mężowie i nabożne panie
 z czystą milczeli Panną prze rzewliwe łkanie,
 25 rady sobie nie mogli dodać ni pomocy,
 a już wieczór nadchodził bliski świętej nocy.

14.

Zdjęli z poszanowaniem z krzyża zelżywego
 martwe ciało Pańskie, znak przymierza wiecznego.
 Tam zasmucone one zacnych ludzi grono
 pokłada na rodzicze czystej Panny łono.
 5 Już się ciała dotyka, już rany całuje,
 już się ranom po ciele Matka przypatruje.
 Widzi, że miejsca nigdzie w nim zdrowego ni ma:
 już nie ciało, lecz jedną ranę w ręku trzyma.

10   Wierzę, że ją tylekroć miecz bólów przeraził,
tyle ran srogich w sercu matczynym wyraził,
ile ran na synowskim ciele się świeciło,
a ran krwawych bez liczby i bez miary było.

15.

Wtym prześcieradło nowe posławszy na ziemi,
namaścili wszystkiego olejki drogimi,
a obwinąwszy, z oczu łez swych lejąc soki,
zanoszą do grobowej wyciętej opoki.
5   Tak przyjęli ten zapis przymierza wiecznego,
chcąc dochować skarb ludziom wieku potomnego.

16.

Lecz Bóg, z padolów ziemskich wzięwszy, na obłoku
posadził w świetnym niebie po swym prawym boku,
że gdy obłokiem grzechów niebo się otoczy,
a obrazę Boskiego majestatu zoczy,
5   aby na onych chmurach Ojcu Syn kochany
ukazał się różnością krwi przyfarbowany,
a Bóg Ociec Nań pojrzał i wspomniał na one
przymierze swe od wieków z człkiem uczynione.

17.

O duszo prawowierna, duszo chrześcijańska,
tać to umowy wiecznej – Jezus – Tęcza Pańska,
który na krzyżu wisiał jako łuk napięty,
niewymowną miłością ku tobie ujęty.
5   Do Niego się uciekaj w każdej swej potrzebie!
On samowładnym Rządcą u Ojca na niebie.
On najwyższym Kapłanem wiecznie zawołanym.
On świętym, On niewinnym i niepokalanym.
On od grzeszników jawnie wszystkich odłączony
10   i nad górne niebiosą wszystkie wywyższony.
On się zawszedy w niebie za nas ofiaruje,
rzecz przyczynną przed Ojcem za nas odprawuje.
On pstrociny występne z serc naszych precz ściera
i dusze w prześliczne cnót odzienie ubiera.
15   Jak tęcza, znak miernego dżdża, który splukiwa
ziemię, czyniąc ją żyzną, wdzięcznie pokropiwa,
tak Jezus, żywe źródło zbawienia ludzkiego,
z boku swojego wylał wodę krztu świętego,

20   która żeby grzechowe rdze oplukiwała
a żyzne w cnotach dusze nasze wystawiała.

18.

Wy, co się Pańskim ludem ozywacie
i znak przymierza na czołach swych macie,
wszyscy cześć dajcie nawyzszemu Panu
i Jego mianu!

5   I ty, cne Bractwo Józefa dobrego,
we wszystkich dziełach swych sprawiedliwego,
i Nikodema pokolenie możne,
wielce pobożne,

10   które mir trzymasz z Bogiem miłosiernym,
obierając się datkiem ku mizernym,
Bogu cześć winną i dzięki oddawaj,
dobroć wyznawaj!

15   Wyznawaj dobroć Boga wszechwładnego,
który na ziemię zesłał Syna swego,
aby Ten, który z Nim żyje przed wiekiem,
stał się człowiekiem,

20   abychmy przez krwie Jego wytoczenie
odnieśli wieczny pokój i zbawienie
i prawym mieli przyczyńcą Go w niebie
w każdej potrzebie.

O Boże, któryś tak nas umiłował,
żeś Syna swego na śmierć nam darował –
Ale cośmy są? Mara, nasze lata
próżny cień świata –

25   jeśli Ty wszystkie nasze nieprawości
a Syna Twego jednę z mąk gorzkości
cząstkę na szalach położywszy, zważysz,
wnet to uważysz,

30   że ta godniejsza, abys nas miłował
i nad krewkością naszą się litował,
niż karał w gniewie wtenczas jako mściwy
nasz czyn złośliwy.

35 Nie spuścisz, Ojczy, oczu swych przeczystych
z różnych źródeł Syna Twego ran rześzystych,
lecz za nas jąkać dał Syn Twój nagrodę,
patrz, za Twą szkodę.

40 O, który pięć ran, głębokie mąk pręgi,
w swym ciele nosisz – znak przysięgi,
pokazuj krwawe piętna Ojcu swemu
zagniewanemu,

aby je widząc, wzruszony litością,
nad naszą nie chciał mścić się nieprawością –
nie wątpię: będzie ku nam ublagany,
bacząc Twe rany.

45 A my Twą dobroć będziemy wyznawać
i dotąd w pienu narodom podawać,
póki noc kołem pójdzie nieodmiennym
za światłem dziennym.

19.

Ale niech mi się godzi, o Bractwo dogodne,
wspomnieć początki twoje i one twe godne
wieczystej chwały męże i zacne matrony,
zasługujące w niebie niezwiędłe korony.
5 Męże, mówię, i panie, któremi się szczycisz,
a coraz większe grona ich pozorne liczysz.
I liczyć będziesz, i stać, i zdobić się jemi,
bo Pan włada ludzkimi sercy pobożnemi.
Niedawno, gdy się były głody zagęściły
10 i po wsiach ludziom chorób różnych nabawiły,
że jedni puchli, drudzy jak dźbła w rękach schnęli,
a do Wilna jak do swej matki się cisnęli,
gdzie pełno po ulicach, pełno i po rynku,
nie było tego kąta i tego budynku,
15 pod którym by się nie miał położyć chudzina,
czekając, ażby śmierci przyszła mu godzina,
nie usypiał w tym senat Miasta Wileńskiego,
dodawał im ratunku z przemożenia swego,
zaczem pełne za murem były wieże, szopy:
20 leżeli tam wojskami jako drwa i snopy.

Lecz iż co dzień to więcej onych przybywało,
 a ochotnikom rady na to nie stawało,
 nowa potrzeba nowej pomocy żądała,
 na nowe obmyślenia skądinąd patrzała.
 25 Wzbudził Bóg Bractwo, które – ile mu sił stawa –
 chorych zbiera z ulice, karmi i napawa,
 grzebie zmarłe, a czego ubogim nie staje,
 przez nie cnycy ludzi hojność wzbudzona dodaje.

20.

Zbawcy świata to własna litość nad nędznymi –
 karmił głodne On chleby, choć użyczonemi.
 Gdy tysiące z miejsc różnych ludzi przy Nim trwało,
 a już co by jeść mieli, nic prawie nie stało,
 5 wejrzał Jezus na głodne, litością wzruszony,
 pytał: „Skąd by lud taki mógł być nakarmiony?”
 Rzekli: „Jest tu pacholę, ma pięcioro chleba,
 ale między tak wielą więcej by go trzeba”.
 Wziął chleb Jezus i rybki wzięwszy, błogosławił,
 10 a wnet wszystkich cudownie sytości nabawił.
 Jedli wszyscy, jak jedno tłuszczu wiele było,
 jeszcze koszów dwanaście z ułomków im zbyło.
 Tobie się przypisuje ta po Bogu sprawa,
 o *Societas Iesu*, i ta cna zaprawa –
 15 twym gorliwym powodem nowe Bractwa wstają
 i upadłym ratunek pewny chętnie dają:
 innym Bractwa lat innych, nam się Józef zjawił
 i z Nikodemem hojnym pozornie się stawił.
 Jak gdy tęcza na niebie w wdzięcznej swej ozdobie
 20 tak się Bractwo to szyrzy na pomoc chudobie.
 Tu się jaśnie wielebni z prałaty biskupi
 i wielmożni panowie, i człek chudy kupi.
 Jako z różnych farb tęcza na niebie się rodzi,
 a dżdżem obfitym ziemię upaloną chłodzi,
 25 tak ochłodę ubodzy w nędznych swoich mają,
 gdy hojności nad sobą brackiej doznawają,
 przeto nie chcą opuścić i oni wdzięczności:
 proszą Boga, aby im nagroził w wieczności.
 A że stoi i będzie stał posilek nowy
 30 ten ubogich, twych to jest, pulku Jezusowy,
 prac i starania skutek pobożnego żywy.
 Tak się godzi, kto Bogu żąda być życzliwy.

21.

A co z skarbów swych pańskich i dostatku swego
 maścicie co raz Pana w postaci nędznego,
 nowi Nikodemowie, przeświecni pralaci,
 niech wam w chwale swej Bóg sam bogato zapłaci.
 5 Niech On zapłaci i wam, wielmożni panowie,
 szafarze Jezusowi, nowi Józefowie,
 z których hojności pańskiej w ubogich osobie
 Jezus znajduje miły odpoczynek sobie.
 On sam wysławiać wszystkich czyny takie będzie
 10 i płacić wiecznie, gdy tron sądowy osiedzie,
 ale i moje rymy, choć wieku niegodne,
 niechaj wspomonią światu sprawy te wygodne.

**[4.] Do przeświecnych i przewielebnych
 wielebnych Ich M[o]ści, braci i dobrodziejów Bractwa naszego**

[4.1.] Na klejnot ojczysty

Jego Mości ks[ię]dza]

Abrahama Woyny, biskupa wileńskiego

Na głos twych trąb, biskupie, jedni się wzdrygają,
 a drudzy się na serce lepsze zdobywają:
 drży przeciwnik, bojąc się twojej gorliwości,
 zwłaszcza widząc miecz Piotrów z trąbami w jedności;
 5 owieczkam zaś nad ich głos nic niemasz miłszego,
 zwłaszcza że mają wsparcie z pastorała twego.
 Wspierasz możnych powagą, ubogich hojnością –
 izaliż nie jest dobrym głosem trąb twych radością?

[5.] Do księstwa żmudzkiego

[5.1.] Na klejnot ojczysty

Jego M[o]ści ks[ię]dza] Jerzego Tyszkiewicza,

biskupa metońskiego *etc.*, nominata żmudzkiego

Jasny księżyc a rogi wzniosłe ma do góry –
 precz żaloba i ciemne żmudzkich niebios chmury!
 Taki księżyc wesołej znakiem jest pogody,
 który szczęśliwie wschodzi nad żmudzkiemi grody.
 5 Księstwo Wielkie Litewskie onem świetne było,
 hojnym jego dozorem Bractwo się krzewiło.

Widzisz, jak się bądź mała gwiazda polyskuje,
 jak świeci przy nim pięknie, jak wzgórzę wskakuje.
 Nie zna pluty ten księżyc, choć się zda być młody,
 10 tobie świeci, Tyszkiewicz, na takie wygody.

**[5.2.] Na klejnot ojczysty
 świętej pamięci Jego M[0]ści ks[iędza]
 Eustachjusza Wołowicza, biskupa wileńskiego**

Z klejnotu łączno możesz poznać herbowego,
 jaki był, żyjąc, biskup Miasta Wileńskiego –
 dwojaka strzała znaczy różnie obrócona:
 jedna do nieba, druga do ziemi spuszczonea.
 5 Patrzał w niebo, jak w celu w Bogu utopiony,
 miał i na ziemskie nędze umysł nakłoniony:
 wspierał hojną jałmużną słabość Bractwa tego,
 a przywilejem stwierdził Urbana ósmego.
 A tak choć jedna kresu w niebie już doznała,
 10 druga w pamięci Bractwa bezśmiertnie została.

**[5.3.] Na klejnot ojczysty
 świętej pamięci Jego M[0]ści ks[iędza]
 Melchiora Gejsz Eljaszewicza, biskupa żmudzkiego**

Prędkoś od nas odleciał, ubogich patronie.
 Czy cię Helijaszowe w niebo wzięły konie,
 czy-li raczej, bystremu podobny orłowi,
 wzbileś się ku górnemu szczęśliwie domowi?
 5 Boć twoich przodków cnota w herbie skrzydło dała,
 drugim cię nad nędznemi litość darowała.
 Cokolwiek jest, wiem, że się dobrze z tobą dzieje.
 Boże, przywróć nam po nim upadłe nadzieje!

**[5.4.] Na klejnot starożytny
 przezacnej kapituły wileńskiej**

Czy-li, zacni pralaci Miasta Wileńskiego,
 kochacie się w koronach klejnotu waszego,
 czy-li krzyż barziej włada waszemi chęciami,
 bo się i on z wyższemi wiąże koronami?
 5 Za równo wam jest herbem krzyż jako korony
 i z obu waszej sławie szukacie obrony:
 owa, tu czyniąc dobrze, krzyż ozdobą macie,
 potym się za swą hojność koron spodziewacie.

[5.5.] Na klejnot ojczysty**Jego M[os]ci ks[iędz****Marcina Michajłowicza Żagla, dziekana wileńskiego etc.**

Królewic sabaudyjski, Amedeus zwany,
 co by miał za myślistwo, niekiedy spytany,
 pokaże ubogich: „Ci moi charci – prawi. –
 Onych mię obłów w niebie uciechy nabawi”.
 5 Takie charty i twoje trąby zwoływają
 a chlebem na niebieskie pole zaprawiają,
 a kto widzi ochotę myślistwa twojego,
 dobrze-ć tuszy, że Boga ulowisz samego.

[5.6.] Na klejnot ojczysty**Jego M[o]ści ks[iędz****Marcina Tryzny, pisarza i referendarza****W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego] etc.**

Lilijo ślicznych kwiatów i ziół drogich krolu,
 która na rodowitym Tryznów rościesz polu,
 szczęśliwie kwitniesz, idąc ku górnemu gmachu,
 pełna śliczności, pełna dziwnego zapachu,
 5 w tobie się chowa, w tobie swe pastwiska miewa
 oblubienica czysta, o którym tak śpiewa:
 „Miły mój i wybrany między tysiącami
 buja między czystymi sobie lelijami”.
 Wiedz to, pralacie, ile z stołu twego jada
 10 ubogi, tyle Jezus w twych lelijach siada.

[5.7.] Na klejnot ojczysty**Jego M[o]ści ks[iędz****Franciszka Isajkowskiego, kustosa wileńskiego**

Józef święty wziął z krzyża ciało Pańskie sobie,
 w prześcieradło zawinął i położył w grobie,
 a krzyż Pański na miejscu był się został swoim,
 lecz już widzę, klejnotem jest, pralacie, twoim.
 5 W klejnocie się swym kochasz, ale-ć na nim mało,
 więc w ubogich czcisz żywe Jezusowe ciało.

[5.8.] Na klejnot ojczysty**Jego M[o]ści ks[iędz****Adama Zabłockiego, kanonika wileńskiego**

Twoich, Zabłocki, przodków dzielności i cnocie
 dano podkowę z krzyżem w herbowym klejnocie:

- z podkowy znać, że w męstwie placu dostawali,
 a z krzyża, że przy Bogu w pobożności trwali.
 5 I ty dzielnych twych przodków postępujesz torem,
 kiedy się stawiasz drugim w miłosierdziu wzorem.
 Więcej-ć się nie pośliznie na tej drodze noga,
 bo cię krzyż Pański wspiera, choć świat – śliska droga.

[5.9.] Do niegoż jako do dobrodzieja mego

- Prawda Wieczna ubogim niebo obiecała
 a na to im przywilej w Piśmie swoim dała:
 ci mają być w niebieskich krajach dziedzicami,
 których tu świat nędznymi widzi żebrakami.
 5 Cny Zabłocki, na przyszłe z dała patrzysz rzeczy,
 który ludzie ubogie masz na pilnej pieczy,
 bowiem gdy ich ubóstwo jałmużną ratujesz,
 tym samym niebo sobie mądrze usługujesz.

[5.10.] Na klejnot ojczysty

Jego M[oś]ci ks[iędza]

Stanisława Nieborskiego, kanonika wileńskiego

- Lwie wspaniały, wyniosłe któryś osiadł mury
 a Nieborskich ogłaszasz dzielne sprawy z góry,
 wierzę, że oko na to tak pilnie pogląda,
 byś upatrzył, jeśli kto twej pomocy żąda.
 5 Do łowu chuć ująłeś, a tak imię sławne
 w całe chowasz Nieborskich i nazwisko dawne,
 lecz że i niebo bierze Nieborski, przyznawa
 ten ci, który w ubogich datków twych doznawa.

[5.11.] Na klejnot ojczysty

Jego M[oś]ci ks[iędza]

Kaspra Zaliwskiego, kanonika wileńskiego

- Nie złotać twój baranek wełną przyodziany,
 który za klejnot twoim przodkom jest nadany,
 jakążkolwiek jest jednak wełną zbogacony
 i z tej ma pomoc człowiek od szczęścia złupiony.
 5 Doznawa twej pomocy, co cię o nią prosi –
 nie sobie twój baranek runo swoje nosi,
 oby się jego wełna w złoto obróciła,
 hojniej by nikodemskich nędznych zbogaciła.

[5.12.] Na klejnot ojczysty**Jego M[os]ci ks[iędza]****Bartłomieja Cieszyńskiego, kanonika wileńskiego,*****S[anctae] T[heologiae] D[octoris]*³⁴**

- Dzielny toporze, Boskiej budowniku chwały,
 budynki pracy twojej będą wiecznie stały.
 Na poprawę twe ostrze, bo to wszystko gładzi,
 co nędznikowi w ciężkim niedostatku wadzi.
 5 Żyj hojny Bogu – pięknie Bractwo nasze zdobisz,
 bo nie żelaznym, ale srebrnym ostrzem robisz.

[5.13.] Na klejnot ojczysty**Jego M[os]ci ks[iędza]****Wojciecha Surowskiego, plebana wileńskiego**

Przy twej hojności w Bractwie rad porządnie chodzisz,
 rad do porządku innych gorliwie przywozisz.
 Już widzę, skąd gorliwość, skąd się hojność zbiera –
 krzyż zgoła Jezusowy podkowę twą wspiera.

**[6.] Do Jaśnie Wielmożnych, Wielmożnych urodzonych,
 szlachetnych Ich M[os]ci P[anów],
 braci i dobrodziejów tegoż Bractwa**

[6.1.] Na klejnot ojczysty**Jego M[os]ci Pana, P[ana]****Leona Sapichy, wojewody wileńskiego,****hetmana najwyższego****W[ielkiego] Ks[ięstwa] L[itewskiego] *etc.***

- Cny hetmanie litewski, strasznyś z herbu twego
 a zgoła jesteś straszny z imienia samego.
 Bo któż się lwa nie złąknie abo ostrej strzały,
 chocia by też łaskawe ręce je trzymały?
 5 Niech strzały insze ludzi strachu nabawiają,
 lecz twej strzale łaskawość wielką przycytają –
 ta się ubogich sierot bronić nauczyła,
 a to snadź przeto, że się z krzyżem ożeniła.

³⁴ Doktor Świętej Teologii

[6.2.] Na klejnot ojczysty**Jego M[oś]ci Pana****Aleksandra Słuszki, kasztelana żmudzkiego *etc.***

- Miecz herbowy cnych Słuszków jest sprawiedliwości
 albo znakiem Marcina świętego hojności,
 dobra bowiem doczesne sprawiedliwie kraje:
 część ojczyźnie, część Bogu w ubogich rozdaje.
 5 A tego jest dowodem, ubogim doznana,
 żmudzkiego sprawiedliwa hojność kasztelana.
 Więc dla tych sprawiedliwej zasłużył hojności,
 5 żeby z obu stron świecił w miesięcznej jasności.

[6.3.] Na klejnot ojczysty**Jego M[oś]ci Pana****Jana Alfonsa Lackiego, kasztelana mińskiego *etc.***

- Smokiem się twój dom zdobi, miński kasztelanie,
 lecz ten smok jest łaskawszy nad ludzkie mniemanie.
 Wie, komu ma być straszny, gdzie zażyć srogości,
 wie, gdzie zażyć ludzkości i pańskiej hojności:
 5 nieprzyjaciółom Bożym surowo się stawia,
 a litość jego szpital nikodemski sławi –
 on go roczną jałmużną hojnie opatruje,
 5 toć się słusznie smokowi litość przypisuje.

[6.4.] Na klejnot ojczysty**Jego M[oś]ci P[ana]****Jerzego Zienowicza, sędziego ziemskiego wileńskiego *etc.***

- Ptak twój herbowy trzyma w nosie pierścień złoty,
 przez który godne twoje wyraża przymioty:
 konterfetem pierścienia wieczność pokazuje,
 a do spraw dobrych trwałym trzymaniem wprawuje.
 5 Pięknie-ć, cny sędzio, śpiewa ten ptak o wieczności,
 może cię tym śpiewaniem nabawić radości.

[6.5.] Na klejnot ojczysty**Jego M[oś]ci P[ana]****Konstantego Zaleskiego,
 podsędka ziemskiego wileńskiego *etc.***

Nie wnidzie zła przygoda do domu twojego,
 bo widzę w bramie twojej żołnierza zbrojnego.
 Niech wieże twe dostatkiem wszelkim opływają,
 bo z nich ubodzy pomoc w nędzach swych czerpają.

[6.6.] Do niegoż

Ubogim, cny podsędku, litość pokazujesz
i onych w niedostatku jałmużną ratujesz,
miej nadzieję, że od nich będziesz ratowany,
gdy będziesz i ty na Sąd Pański zapozwany.

**[6.7.] Na klejnot ojczysty
sławnej pamięci Jego M[os]ci Pana
Jana Brzostowskiego**

Mocno stoi w hartownej krzyż Pański podkowie,
którą się szczycą twoi Brzostowscy przodkowie.
Niechaj o tym kto inny inaczej rokuje,
niech twe dzieła i cnoty zacne wyrysuje,
5 ja o tobie to powiem, że-ć nie było chodzić
nigdy przykro, byś jedno nędznym mógł wygodzić.
Wieluś ludzi przezacnych do Bractwa zgromadzał,
a sam nigdyś do niego z czczą ręką nie chadzał.
Nic nie wątpię, żeś zaszedł, gdzie Ukrzyżowany
10 cne twe dzieła odwdzięcza w nędznych miłowany.

**[6.8.] Na klejnot ojczysty
Jego M[o]ści P[ana]
Piotra Pukińskiego**

Wielkie się rzeczy w twoim domie znajdowały,
gdzie i panny niedźwiedziów srogich objeżdżały,
ale ty wspanialszemi słyniesz zasługami,
gdy się miłosiernemi bawisz uczynkami.
5 Zgoła rządysz się podług rozumu zdrowego,
większa to, niż objeżdżić niedźwiedzia srogiego.

**[6.9.] Na klejnot ojczysty
Jego M[os]ci Pana
Tomasza Bildziukiewicza,
sekretarza K[róla] J[ego] M[ości], wójta wileńskiego**

Twój jelen, własny jelen Placyda świętego,
by miał między rogami Ukrzyżowanego –
on nie ma, ale ty go nosisz w twej pamięci,
a to znać z wielkiej twojej ku ubogim chęci.
5 Dobrze, cny wójcie, czynisz, a bądź pewien tego,
że i ty w chęci Pana ukrzyżowanego.

**[6.10.] Na klejnot starodawny
szlachetnego magistratu wileńskiego**

Z twej łaski, zacna Rado Miasta Wileńskiego,
ma znaczną pomoc szpital Józefa świętego.
Nie wiem, czy-li to twoje kolumny wspierają,
wszakże to wiem, że nędzni z ciebie pomoc mają.

[6.11.] Do tegoż

Masz Krzysztofa świętego, Wilno, za patrona,
z którego-ć i ozdoba idzie, i obrona,
boć zaiste mąż silny, wzrostu niezwyklego,
na swych ramionach dźwiga Boga wcielonego.
5 Waszej, panowie radni, znak hojności macie,
którzy nędze ubogich jałmużną dźwigacie.
Mężnie wspieracie nędze szpitala naszego,
miejcież na wasze wsparcie Krzysztofa świętego.

**[6.12.] Do wszystkich Ich M[oś]ci dobrodziejów
tegoż Bractwa**

Imion niemasz tu waszych, zacni dobrodziejcie,
z których się rąk ubogim naszym dobrze dzieje –
wasze jałmużny będą dobrze nagrodzone,
gdy będą raczej w księgi żywota włożone.

**[6.13.] Do wszystkich Ich M[oś]ci dobrodziejek
tegoż Bractwa**

Wiele sobie trzy święte panie wysłużyły,
gdy posługę Pańskiemu ciału wyrządziły:
one na uwijanie rąbki kupowały,
one na pomaszczenie maści gotowały.
5 I siostry tego Bractwa onych naśladowują,
gdy Chrystusowym członkom w nędznych usługują:
maścią je namazują, gdy pokarm dawają,
uwijają w tuwalnie, kiedy odziewają.
Wierzcież mi, zarobicie swemi to sprawami,
10 że będziecie pospołu mieszkać z Maryjami.

[X.] ŻALE SERDECZNE
OBLUBIENICE BOJUJĄCEJ I DUSZ NABOŻNYCH
NAD OBLUBIENCEM
A PANEM W GROBIE POCHOWANYM JEZUSEM,
GWOLI UROCZYŚCOCI WIELGOPIĄTKOWEJ
BRACTWA ŚWIĘTYCH JÓZEFA I NIKODEMA,
NA PORATOWANIE UBOGICH ZAŁOŻONEGO

[1.] [Wiersz pod herbem Trąby]

Te, wielbny pałacie, przodków twych klejnoty
głoszą między innemi chwalebne twe cnoty:
miłość ku Zbawcy świata, ludzkość ku każdemu,
litość ku żebrakowi nędzą ściśnionemu.

- 5   Dobre to trąby, które dźwięk twoich cnót dają –
pewnie-ć odgłosem łaskę u Boga zjedną.

**[2.] Wielebnemu w Bodze Jego M[o]ści ks[ię]dzu]
 Marcinowi Michajłowicza Żagielowi,
 dziekanowi i oficjałowi generalnemu wileńskiemu,
 proboszczowi oszmiańskiemu,
 wielkiemu dobrodziejowi Bractwa świętych Józefa i Nikodema,
 Panu a Panu memu M[i]l[os]ciwemu**

[1] Lubo nietrefna w smutku muzyka wesoło i głośno brzmiących trąb W[aszej] M[o]ści, m[ego] M[i]łościwego] Pana, wzywać mi do zwyczajnego niebu i ziemi trenu podczas męki Jezusowej nie dopuszcza, *Illustris et admodum Reverende Domine*³⁵, bo koncert i muteta Wielgopiątkowa z wesołym trąb koncertem trudno nenią obżalowaniu przyzwoitą wyrazić bez dysonancyj, a za tym i nagany może, zwłaszcza podtenczas, gdzie, jako nadobnie Chryzostom ś[więty] mówi: *suspiria praecordiorum, sonum lituorum*³⁶, wyrażając bardziej płaczem i wdychaniem niż wesołem trąb granie, niebo uweselają, przecię jednak, pamiętając na to, iż i samych Rzymian przy rycerskich, a zwłaszcza hetmańskich pogrzebach trąby płaczliwe ostatnią wygraną wodzom rzymskim wygrywając *ad luctum et communes complorationes*³⁷, wnetą zawsze i powodem bywały, ja też nawyższemu nieba i ziemi Hetmanowi pogrzebne te treny i żale serdeczne przy złożeniu ciała Jego z krzyża przypisując, do wygrawania smętnej tej wżwyz pomienionej nuty trąb W[aszej] M[o]ści, m[ego] M[i]łościwego] Pana, zaciągam tym uprzejmiej i chętniej, im się i bardziej, i dawniej wdzięcznym i słodkim pobożnych cnót dźwiękiem i dobrą sławą między ludźmi same przez się *tacente calamo*³⁸ ogłosiły.

[2] I lubo wiele jest takich, którzy *optime mereri de nostra hac Confraternitate*³⁹ nie przestając, na wieczną pamiętkę i u Boga, i u ludzi sobie zarabiają, między którymi zapomnieć mi się też nie godzi sławnej pamięci Jego Mości Pana Jana Brzostowskiego, który ostatnią wolą swą testamentem zamykając, wprzód szczodrobliwą rękę ku ubogim, a potem i pobożną chęć swą ku temuż Bractwu szeroko otworzył.

[3] Przecię jednak *unum prae cunctis – fama*⁴⁰ W[aszej] M[o]ści, m[ego] M[i]łościwego] Pana, wygrywając rozmaite cnoty i to między innymi *solito clarior loquetur posteritati*⁴¹, iż i sumptu, i prac na wspomnienie ubogich Jezusowych, a w nich i samemu Bogu, skarbiąc sobie więcej w niebie niż na ziemi, nie żalujesz, przetoż *Żale serdeczne Oblubienice bojującej i dusz nabożnych nad*

³⁵ Szlachetny i wielce Czcigodny Panie

³⁶ westchnienia serc, dźwięk trąb (przekład M. Awianowicz)

³⁷ przy smutku/żałobie i wspólnych lamentach (przekład M. Awianowicz)

³⁸ gdy milczy pióro (przekład M. Awianowicz)

³⁹ najlepiej przysłużyć się temu naszemu Bractwu (przekład M. Awianowicz)

⁴⁰ jedno przede wszystkim – sława (przekład M. Awianowicz)

⁴¹ jaśniej niż zwykle przekazuje potomności (przekład M. Awianowicz)

Oblubińcem a oraz i *Zwycięzcą w grobie pochowanym* W[aszej] M[ości], M[i-
łościwemu] Panu, przypisując, samychże tręb wzwyż pomienionych *in hoc
luctuoso thalamo*⁴² muzykę i jakoby niebieskie organy, dusze ludzkie do nowej
harmonijej pobudzając, wystawuję.

W[aszej] M[ości], M[iłościwego] Pana,
naniższy sługa,
Walenty Bartoszewski

---

⁴² na tym żalobnym posłaniu (przekład M. Awianowicz)

[3.] Żale serdeczne Oblubienice bojującej i dusz nabożnych nad Oblubieńcem a Panem w grobie pochowanym Jezusem

[3.1.] Żal 1

Co ja mam czynić stradna po mym ulubionym
 Oblubieńcu, z krwawego krzyża w grób złożonym?
 Tylko u ciała Jego siedząc, wzdychać smutnie,
 wzdychać, na rany patrząc zadane okrutnie,
 5 O Jezuu, ma pociecho, jedyne kochanie,
 miałoż być kiedy takie ze mną Twe rozstanie?
 Czemuś mię raczej z sobą nie wziął na katownię,
 gdzie bym znosiła wszystkie męki z Tobą równie;
 czemuś szat swoich krwawym potem nie zmaczała,
 10 rąk i szyje pod stryczki oraz nie podała,
 żebym w stopy za Tobą po kamieniach twardych
 boso była do sędziów prowadzona hardych,
 gdzie bym poszyjki brała i policzkowania,
 brzydkie na twarz plwociny, po ziemi miotania,
 15 i gdzie by mię u słupa usiekli różgami,
 ciernie z igrzyskiem w głowę wtoczyli kijami?
 Czemuś nawet do krzyża goździami nie przybita
 i tu, przy Twoim grobie, darnią nie przykryta?
 Wzdymci Oblubienica Twoja ulubiona
 20 i przed wszystkimim córą Tobie poślubiona.

[3.2.] Żal 2

Cóż mi po złotych już teraz ubiorach,
 co po kosztownych i świetnych bisiorach,
 gdy widzę, jako Pan mój obelżony,
 ledwie płótniskiem prostym przyrzucony?
 5 Co po koronie, ozdobie mej głowy,
 widząc na skroniach Pańskich jakiś nowy
 koronowania obrządek od głogu,
 co nie przysłusza namniej Twórcy, Bogu?
 Co i po drogim na piersiach noszeniu,
 10 co po manelach i ślubnym pierścieniu,
 kiedy na piersiach Pańskich rany bławe,
 od krętnych stryczków ręce sinokrwawe?
 Niechże aparat mój już się obala,
 niech i korona na ziemi się wala!
 15 Pan w cierniu, a ja nosić mam od złota,
 któram stworzona z mizernego błota?

Milszy mi wieniec z bodzieńca uwity,
 milszy part gruby, wdowstwu przyzwoity,
 niżli szarłaty, niżli dyjamenty
 20 i niż wesela milsze mi lamenty.
 Co i po berle, gdy u Pana widzę
 inaksze (aż się strojem swoim brzydę):
 za berło trzcinę, trzcinę soku próżną?
 I jaż od Pana swego mam być różną?
 25 Nic mi po kluczach, kiedy Panu dane
 inaksze: goździe, ach, krwią sfarbowane,
 kiedy Mu serce przez bok przekrojono
 i krew żywotną z Niego wytoczono.
 Nic mi po życiu, gdy Pan ducha swego
 30 zlecił opiece Ojca namilszego,
 a tu zostawił ciało swe ku memu
 płaczu i żalu nieutulonemu.
 I nie mamże się prochem posypować,
 po Panu płacząc, i rąk załamować?
 35 I nie pomiatać szat swych drogotkanych,
 a na się nie wziąć żalobnych, parcianych?
 Ach, me zginęły wesela, zginęły,
 ach, me minęły pociechy, minęły!
 O Jezu, to żeś płacz nieuśmierzony
 40 nędznej zostawił i żal niezmierny!

[3.3.] Żal 3

Kto się, przebóg, dzisiaj ciężko nie zasmuci,
 komu się dziś z oczu strumień łez nie rzuci,
 widząc jako Panic on biały, rumiany,
 zda się trędowaty prze swe krwawe rany;
 5 jako Chrystus, Jezus, Emanuel wzięty,
 kwiat paniński Śmierci kosą jest podcięty?
 Kto dziś nie obróci w smutek swych radości,
 komu się nie zbrzydzą świeckie dostojności,
 widząc, jako zacne Dawidowe plemię:
 10 Mesyjasz on sławny rzucony o ziemię,
 jako wszystkich Ociec ze krwi wyniszczony,
 własny snopek mirry słońcem upalony?
 Kto na sercu swoim dziś nie zaboje,
 komu się twarz z płaczu nie zarumienieje,
 15 widząc, jako światłość Boskiej wielmożności
 smutnie od znikomych zakryta ciemności,

jako pogardzona przez złych czyn wszeteczny
droga, prawda, żywot – pierwszy, ostateczny?

[3.4.] Żal 4

Cokolwiek świat przestrony objął stworzonego,
teraz dobywaj rzewnych łez z serca swojego:
oto Pan, w użyczonym zatajony grobie,
nie według dostojności swej wygadza sobie.
5 Teraz się, aniołowie świetni, zdumiewajcie,
oczy wasze hojnemi łzami oblewajcie:
oto wasz Wódz, w nieznacznym maclochu zawarty,
ostremi śmierci zjadłej paznokty podarty.
Jasne, przecz świecisz, słońce? Zapuść w cień swe oczy!
10 Lotne niebo, przecz okrąg twój dzisiaj się toczy?
Oto Józefa ciało bestyje zszarpały,
od któregoście wszelką ozdobę swą miały.
Ziemi, przecz stoisz? Wstrząśni grzmotem twe wnętrzności!
Twarde skały, od zbytnej rwicie się żalości:
15 oto wasz już Nosiciel gwałtem obalony,
cierpiąc męki ze wszytkiej mocy wysiłony!
I wy się, groby, z trzaskiem wielkim otwierajcie,
spróchniałe zmarłych ciała na widok wydajcie:
oto dusz Wlewca umarł i wrzucony w ziemię,
20 ach, twa to niecna sprawa, o złe ludzkie plemię.

[3.5.] Żal 5

Przystąp, człowiecze, do grobu Pańskiego,
patrz na ciało Boga wiecznego!

Patrz, jeśli kto na świecie od złoczynej ręki
tak ciężkie jako Twórca Twój ucierpiał męki!
5 Z płaczem na Pańskie patrz ciało zorane,
wszytko biciem srodze zszarpane:

członek od członka i kość od kości odstała –
niemasz nic władze, nic sił, śmierć tylko została!

10 Patrz, jak upadła cena Pańskiej cnoty
dla twej, człecze, brzydliwej psoty!

Patrz, jako i powaga nieoszacowana
pod nogami ludzkimi nędznie podeptana:
nad syny ludzkie będąc naśliczniejszym,
nad pomiotek stał się sprośniejszym!

- 15 Śmieie rzec możesz, iż to nie ludzka osoba,
bo kędy tu kształt, kędy człowiecza ozdoba.
Jeśli na głowę wejrzysz, wszytka oto
dziur tak pełna jako rzeszoto:
- 20 włosy, z natury swojej pięknie utrafione,
wszytkie są potargane, zsiadłą krwią zmoczone;
na twarzy wejrzysz, wszytka Mu pobladła,
siność krwawa wszędzie wysiadła;
- 25 oczy z płaczu poźółkły i poczerwieniały,
ach, toć dla człeka wiele krwawych łez wylały;
powieki obie zaschły, posiniałe,
a policzki wpadły, szczerniałe;
- 30 w uściech krwi pełno, wargi też krwią się spoiły,
w krwawej chmurze swą zorzę jagody zakryły.
Pojrzysz na ręce, pojrzysz i na nogi –
przekopał je na wskroś góźdz srogi.
- Bok do samego serca włócznią otworzony,
piersi i grzbiet aż do stóp wszytek posieczony.
Rozpuściszli wzrok swój po wszytkim ciełe,
o, jako się zjawia ran wiele.
- 35 Jako prawie odarte, prawie ociążnione,
wszytkie przez skórę kości mogą być zliczone.
Owa w co pojrzysz, wszytko krwią ociekło,
tu się ciało podarte spiekło.
- 40 Ach, patrz okiem żalosnym, człowiekli prawdziwy?
Robak raczej aboli człowieka cień żywy.
Oto dla ciebie zdrowie swe położył,
by nad tobą czart się nie srożył.
- 45 Oto przejednał tobie swego, człeczce, Ojca,
gmach niebieski otworzył, chociaż Jego zbojca.
Ty<ś> Mu, nie inny, zadał takie rany,
dla ciebie Bóg zamordowany.
- Ach, oplacz grzechy twoje łzami gorącemi
a lituj się serdecznie nad rany Pańskimi!

[3.6.] Żal 6

O Twórcu świata, do tegoli Tobie
i Twej przesławnej miało przyść ozdobie?
W takieli Twoja powaga zelżenie
i Twa dostojność przysła znieważenie?
5 Takąsli miał cześć przed wieki na niebie,
ach, jak na ziemi obelżono Ciebie?

O duszo wierna, zapomni wesela,
plącz Pana swego, plącz Odkupiciela!
Plączcie Go wszyscy w te płacziwe noty:
10 „Mój Jezu, mój, mój, mój żywocie złoty,
źródło zbawienia, wieczny wieńcu cnoty!”

O Królu świata, toż Boska stolica,
toż tron królewski – krzyż i szubienica?
Toż to korona, którą Ciebie czcili?
15 Ach, miasto złotej cierniową-ć uwili.
Tenże to wieniec, toż zwycięskie ziele,
ach, jak objęło głowę głogu wiele?

O duszo wierna, zapomni wesela,
plącz Pana swego, plącz Odkupiciela!
20 Plączcie Go wszyscy w te płacziwe noty:
„Mój Jezu, mój, mój, mój żywocie złoty,
źródło zbawienia, wieczny wieńcu cnoty!”

O Rządźco świata, toż ogniste strzały –
goździe ku wzgardzie wszystkowladnej chwały?
25 Toż berło złote Przedwiecznego Syna –
na pośmiewisko w rękę dana trzcina?
Toż ubiór ręką Matki Twojej tkany,
ach, krew szarłatna po ciele a rany?

O duszo wierna, zapomni wesela,
30 plącz Pana swego, plącz Odkupiciela!
Plączcie Go wszyscy w te płacziwe noty:
„Mój Jezu, mój, mój, mój żywocie złoty,
źródło zbawienia, wieczny wieńcu cnoty!”

O Sprawco świata, toż słudzy przebrani –
35 brzydycy siepacze, kaci pryskowani?

Toż Twój podnózek maszyny troistej –
 góźdz ostry miasto sfery potoczystej?
 Toż Twa łożnica, toż pokój kochany –
 grób w nieużytej skale wykowany?

40 O duszo wierna, zapomni wesela,
 płacz Pana swego, płacz Odkupiciela!
 Płaczcie Go wszyscy w te płaczliwe noty:
 „Mój Jezu, mój, mój, mój żywocie złoty,
 źródło zbawienia, wieczny wieńcu cnoty!”

45 O Zbawco świata, toż wojenne miecze –
 włócznia, po której krew Twa z wodą ciecze?
 Toż to Twa czasza słodyczą nalana –
 w occie i w żółci gębka umaczana?
 Toż zdroj wód żywych – krwie z ran Twych strumienie?
 50 Ciężkie z żywotem śmierci przemienienie.

O duszo wierna, zapomni wesela,
 płacz Pana swego, płacz Odkupiciela!
 Płaczcie Go wszyscy w te płaczliwe noty:
 „Mój Jezu, mój, mój, mój żywocie złoty,
 55 źródło zbawienia, wieczny wieńcu cnoty!”

A Ty me serce, tak zniżony Panie,
 na gorzkiej męki odmień ukochanie:
 Twoja obelga i Twe udręczenie
 miłsze niech będzie nad me uzdrowienie;
 60 w Twym boku wieczną niech gospodę miewam,
 niech tam rzewniwe słowa te opiewam.

O słodki Jezu, Jezu mój kochany,
 niebieskich skarbów zdroju nieprzebrany,
 mój Miłośniku pierwszy, ostateczny,
 65 mój Jezu, mój, mój, mój Jezu serdeczny,
 Ojczy zbawienia, Obrońco mój wieczny!

[3.7.] Żal 7

Niechaj przynętnej chwale świeckiej nikt nie wierzy,
 bo wzgórze wznioższy, wnetki o ziemię uderzy,
 owo-ć i z Zbawcą naszym tak świat postępuje:
 dziś Bogiem, Królem zowie, jutro Go krzyżuje.

5   Bo gdy w miasto gmin Pana prowadził z pieśniami
i z jakowemi przemógł wtenczas obrządami,
to zazdrosnym faruzom srodze zaboleje,
że się od ludu Jemu taka chwała dzieje.
Zaraz do skrytej Rady wszyscy się udadzą:
10   jako by Go wieść w hańbę, na podstęp się sadzą.
Każdy z nich fałsz i zdradę chytrą wynajduje,
na śmierć niewinnie wydać sromotną wotuje.
Jakoż wnet ich namową wszystko się ziściło,
że pospółstwo jad wszytek swój Nań wyrzuciło.
15   O którym, ach, wskok targu czynią umocnienie,
takżeś, nadroższy Jezu, w małej stanął cenie.
Za trzydzieści srebrników sługa Cię sprzedaje
i w jadowite ręce zdradliwie podaje.
Żadnym na szalach gwichtem nieprzeważonego
20   nad Cię, o Jezu, niemasz klejnotu droższego.
Tyś i drogą, abyśmy wszyscy ją chodzili;
prawdą żywą, abychmy w niej wiek prowadzili;
żytłem wiecznym, abychmy nie poumierali
a tak marnie zagubić Cię urokowali!
25   Ażaz nie jest kochanną mocarstwom wszem głową?
A tak ją przedrożono koroną cierniową!
Zaż nad inne okrasą twarz nie przewyższona?
Tak żydowską płwociną jest oszkaradzona!
Zaż oczy nie jaśniejsze niż słońce na niebie?
30   Tak sinością powlekli, policzkując Ciebie!
Zaż nie cieszą się uszy anielskim śpiewaniem?
Tak zdrętwiały złośliwych ludzi natrząsaniem!
Usta, które aniołom słowa słodkie tworzą,
żółcią gorzką, cierpiącym octem zdrajcy morzą!
35   Ręce, któremi ziemia, niebo wystawione,
do krzyża przykowane, z stawów wyruszone.
Nogi, których podnóżkiem jest wszytek świat wiecznie,
ostro kowanym goździem piątują bezpiecznie.
Ciało pokarbowane, bok grotem otwarty –
40   któryż członek w Twym ciele mordem nie podarty?
Nie zostało zdrowego w Tobie prócz języka,
aby się modlił Bogu Ojcu za grzesznika,
aleć i ten tyrańskiej nie uszedł srogości,
gdy Cię mirrą i żółcią napoił gorzkości.
45   O wierutna zazdrości, o chwało fałszywa,
nadereś w mściwych myślach niespokojnie żywa.

Przysłałoż niewinnego rozbić Dobroczyńcę?
 Żle by to potykało samego złoczyńcę!
 I kiedy wzdam zarabiał na tę mękę srogą?
 50 Zawsze-ć był ku dobremu nieomylną drogą.
 Płacmyż, płacmy przedwiecznej prawdy ukrzywdzenia,
 płacmy, płacmy z promiennej jasności zaćmienia!
 O Panie, czyś Ty na tę hańbę zasługował,
 żeś takie okrucieństwa od swych podejmował?
 55 Nie Twoje to potrawy, moje, Panie, moje –
 mnie krzyże przyzwoite, a Tobie pokoje.
 Niechże ja na Twym grobie słowa te położę
 i łzami gorącymi głęboko wydrożę:
 „Tu to Pan świata, Boga Ojca Syn zawarty
 60 albo raczej cień człeczny, abo robak starty”.
 Opaqueś to uczynił, słuگو przewiniony:
 tyś, a nie Pan, tak srodze miał być udřejczony.

[3.8.] Żal 8

Grzeszny przewinil, a jest skaran sprawiedliwy,
 obrazil złošnik, cierpiał dobrotliwy,
 Pan to wypłacił, w czym się słuگو był zadłużył,
 i zniósł to Bóg na sobie, co był człek zawinil.
 5 O baranku niewinny, w jakieś trafił ciernie,
 jak Twa niewinność zhańbiona mizernie,
 jako się miłość Twoja wielce rozzarzyła,
 że w ciasną prasę gorzkiej męki Cię wtłoczyła!
 Jam, nieszczęśliwy człowiek, godzien był tej prasy,
 10 na mię się miały obalić tarasy
 i obostrzyć się wszystkie języki szczypliwe,
 ognistosmocze gniewy, strzały śmiercią żywe,
 bom ja wiele nabroil czynu nieprawego,
 jam nad ustawę Twą się ważył zlego,
 15 a Tyś łańcuchy wolał na Twój kark przyjmować
 i dać ręce wspak tęgim postronkiem skrępować.
 Jam się wzniósł w pychę, a Tyś z pokorą układną
 za siepaczami na śmierć szedł szkaradną,
 jak więc idzie baranek, stryczkiem uskromiony,
 20 milczkiem za wodzem swoim pod nóż wyostrzony.
 Jamci w grzech wpadł, a z Tobą czynili bezprawie,
 jak psi jelenia podpadszy w obławie:
 to tam, to sam targając, jedni-ć na twarz plwali,
 drudzy, hańbiąc, policzki srogo wycinali.

25 Jam przykazaniem wzgardził, a Tyś był posłuszny,
 Tobie występki cudzy tak był duszny.
 Jam się nadymał, Tyś był na podeptę dany
 i na śmierć goździoostrą mizernie skazany.
 Jam był obżarty, a Tyś głodem był morzony
 30 jako kłos w słońcu żartkim ususzony.
 Jam łakomy, a serca swe wilcy otyli
 nieoszczędnym krwie Twojej obrokiem karmili.
 Mnie do pożądliwości gwałtem nieporządnej
 zwabiło drzewo śmierci zgubożądną,
 35 a miłość tak za Twoje serce się ujęła,
 że Ciebie jak cięciwę z krzyża naciągnęła.
 Jam, głupi, sięgnął ręką na rzecz zakazaną,
 Tobie podano śmierć w żółci zmaczaną.
 Jam się ukochał jabłkiem słodkosmakowitym,
 40 Tyś się dręczył krzyżowym drzewem gorzkowitym.
 Mnie lubosne rozkoszy nad miar rozpychały,
 a Ciebie goździe bolesne targały.
 Mnie przygrywała zmysłów lubość żartująca,
 z Tobą cierpiała Matka Maryja płacząca.
 45 Otoż widzę, jako złość moja objaśniona,
 jako Twa dobroć, Chryste, oświecona;
 widzę, jak się nieprawość moja wyjawiała,
 a jako sprawiedliwość Twa się rozślawiała.

[3.9.] Żal 9

Duszo wierna, bądź wdzięczna łaski Pana twego,
 oplakiwaj podjętą dla nas mękę Jego,
 który wszytkiej krwie swojej przelać nie litował,
 o, jako nas niezmiernie ten Pan umiłował –
 5   równie jak pasterz, gdy lew owce zmyka
               bądź niedźwiedź je polyka,
               na nie gwałtownym pędem swym naciera,
               korzyść z paszczek odbiera,
               nie dba, chociaż nań z gniewem się rzucają,
 10   pazurami szarpają.

Duszo wierna, bądź wdzięczna łaski Pana twego,
 oplakiwaj podjętą dla nas wojnę Jego,
 który sam a sam z śmiercią czynił pojedynek,
 aby czleku zgotował wieczny odpoczynek –
 15   równie jak Dawid, choć szczupły na ciele,
               lecz uderzył tak śmieie

na Golijata sześciolokietnego,
 że odciął głowę jego;
 jeden za wszystkich czoła nastawuje,
 20 tak kto kogo miłuje.

Duszo wierna, bądź wdzięczna łaski Pana twego,
 oplakiwaj podjęte dla nas trudy Jego,
 który nas jako dzieci skrzydłami usłonił,
 25 od najazdów piekielnych śmiercią swą obronił –
 równie jak słowik, gdy nań smok nadchodzi,
 dzieci mu poźrzeć godzi:
 to się chudzina serdecznie porywa,
 sobą one ukrywa,
 30 woli sam siebie na stratę wystawić
 a swe dzieci wybawić.

Duszo wierna, bądź wdzięczna łaski Pana twego,
 oplakiwaj podjętą dla nas walkę Jego,
 który mężnie się z czartem starł, nas ochraniając,
 35 i poległ, pod cień skrzydeł swoich nas zwabiając –
 równie jak kokosz, kiedy kania leci,
 czuwając na jej dzieci,
 z wielkim biegając wrzaskiem, ledwie żywa,
 do kupy je zwoływa,
 40 onym podając skrzydła, w głos wykrzyka,
 mężnie z nią się potyka.

Duszo wierna, bądź wdzięczna łaski Pana twego,
 oplakiwaj podjętą dla nas bitwę Jego,
 który miłością na grot ostry uniesiony,
 bok swój dał rozciąć, aby człek był ożywiony –
 45 podobnie jako pelikan łaskawy,
 dzieciom swym ociec prawy,
 nosem kończatym swoje piersi kłuje,
 drogę k sercu toruje,
 a krwie dobywszy, dzieciom żywot daje,
 50 a sam zmarłym się staje.

[3.10.] Żal 10

Jaśnie, o Jezu, widzim niewymowną
 Twą ku nam miłość i wiekom nierówną,
 przeto Cię wszyscy wysoce chwalimy
 i tę Twą miłość gorliwą sławimy,

5   która tak serce Twe opanowała,
           że bez oszczędności krwią Twą szafowała:
           prawie do szczęta wszytkę wytłoczyła,
           prawie wszytkiego Ciebie wysuszyła.
           Jako gdy z mirry na wiosnę sok tłoczła,
 10   płomieniem żartkim w okrąg ją obtoczą
           i jeśli wewnątrz onej nieco czują
           soku, wnet skórę do drzenia rysują,
           takeś Ty, Panie, w prasę mąk włożony,
           topniał miłości ogniem upalony,
 15   więc z ran szerokich ciało gdy ziewało,
           krew poskocznymi strumyczkami lało,
           a czując nieco krwi w ciele Twym Pańskim,
           dała bok rozściąć żelazem pogańskim,
           aby ostatek krwi z serca Twojego
 20   wyszło na okup narodu ludzkiego.
           Tyś to, krewkości ludzka, nabroiła,
           tyś, nasza złości, tego nabawiła,
           że skazę pierwszą Bóg sam naprawował
           i śmierć dla śmierci naszej podejmował.
 25   Jeszczeżże w złościach, człeczce, chcesz się chować
           i w nich jak w błocie brzydkim rozkoszować?
           Za nasz występki zakazu swojego
           na męki podał Bóg Syna własnego.
           Jeśli się tak mścił nad drzewkiem zielonym,
 30   coż będzie czynił z cierniem ususzonym?
           Ej, płacz za grzechy, duszo chrześcijańska,
           niechaj nie będzie daremna krew Pańska!
           Ucz się, co to jest z spraw Boskich wykroczyć,
           co to jest z toru świętych cnót wyboczyć.
 35   Ty też przez trudy swe kwap się do Boga,
           przez nie do nieba uściele-ć się droga.

[3.11.] Żal 11

Rządco górnej i dolnej krainy,
 rychłobiegłej niemasz tej godziny,
           której bym boju
 mąk Twych nie miał w myśli mojej roju,

 5   lecz co jest śmierć Twoja, nie pojmuję,
           i co krzyż Twój, wielce w tym szwankuję –

dziw nad dziwami,
niepojęta sprawa nad sprawami.

10 Wyrok święty Twój brzmi tak istotnie,
że zły ma źle zginąć i sromotnie,
dobry szczęśliwie
ma zakończyć swój wiek i uczciwie.

Lecz Ty, któryś dobry nad dobrami,
czemuś liczon był między złościami?
15 Przecz zabit, a tę,
co źli winni, Tyś odniósł zapłatę?

Powiedz, Panie, przyczynę krzyżowej
Twej to śmierci lub złości jakowej.
20 Wiem, że nagany
nie miał żywot Twój niepokalany.

Jam tedy był przyczyną, nie inny,
jam był ranom i bólam Twym winny,
jam z szczyrej złości
kubek Tobie zgotował gorzkości.

25 Jam na srogi krzyż Ciebie wprowadził
i grzechami śmierć na kark Twój wsadził,
a Tyś mi, Boże,
za to zjednał w niebie wieczne łożę.

30 Co-ć dam tedy za te Twe dobroci?
Dar światowy Ciebie nie ozłoci,
dowcip nie zmyśli
ludzki, co by ku Twej było myśli,

lecz wiem, Panie, które-ć lube dary,
wiem i które-ć przyjemne ofiary:
35 duch utrapiony,
serce składne, umysł ukorzony.

Zmierze ku mnie on bystr swej żrzenice,
którym serceś rozrzewnił grzesznice,
40 aby jak ona
dusza moja była rozrzewniona.

Otwórz oczne mego serca zdroje,
niechaj rany polewają Twoje
hojnemi łzami,
rzew z nich ścieram myśli mych włosami.

45 Niech napoję blizny ciała Twego
olejkami serca skruszonego!
Niech ręce, nogi
ucałuję-ć, o mój Jezu drogi!

50 To gdy raczysz dać mnie pragnącemu,
już nagrodzę dobrodziejstwu Twemu,
już to przyjemnie
za nadroższy dar weźmiesz ode mnie.

[3.12.] Żal 12

Niech, wieczny Zbawco, język wszelki głosi
hojne Twe miłosierdzie, wszelki głos wynosi.

Niech imię Twoje święte w okrąg świata płynie,
niech Twa niezmierna dobroć na wiek wiekom słyń.

5 Tyś dał, nasłodszy Jezu, święte swoje ciało
na męki, aby za złość naszą ucierpiał.

Dla swowolnych dróg naszych po twardych chodziłeś
kamieniach, jemi święte nogi Twe raziłeś.

10 Pewnie wiedziałeś, Panie, że ta ostra droga
miała uśmierzyć światu zagniewanie Boga.

Za małą cenę Ciebie faruzom przedano,
aby czleka przed Bogiem drogo szacowano.

Wdzięczne pocałowanie dałeś zdrajcy swemu,
chcąc wieczny zjednać związek u Twórcy grzesznemu.

15 Dobrowolnie<ś> się imać i wiązać dopuścił,
abyś niewolej wiecznej węzeł nam rozpuścił.

Pogębkis częste, częsteś znosił nagrawania,
aby się zawstydziły piekielne władania.

20 Prześliczną chciałeś swoją mieć twarz splugawioną,
abyś odyskał pierwszą pięknosć nam straconą.

Biczowanyś od katów, z szatyś obnażony,
aby z dusz naszych ubiór śmierci był zniesiony.

Cierniowym bodłem głowę świętą nacisnęli,
abyśmy swych serc dumnym wiatrem nie nadęli.

25 Zranione goźdzmi ręce, zranione i nogi,
abyś nasze od grzechu pohamował drogi.

Na wzdardęś między dwiema lotry wystawiony,
aby w poczcie anielskim człowiek był liczony.

30 Jeden z żołnierzów włócznią bok Tobie otworzył,
abyś jad w naszych sercach grzechowy umorzył.

Zasłona oczu Twoich co też nam zjednała?
Aby żrzenica Boska na nas poglądała.

A szata co też Twoja przyniosła czerwona?
Już nasza Tobie dusza purpurą upstrzona.

35 Gorzkawa zółć? Ażaj ją Adama starego
pokarm się nie zmienił w smak pokarmu nowego?

A gębka? Czy-li oną nie jest wymazany
wyniania wyrok z rajy dla grzechu wydany?

40 Trzcina? Czy nie jest oną dla człeka nędznego
podpisany przywilej Zakonu Nowego?

I na ramionach swoich dźwigałeś krzyż wielki,
już na nim odważoną sumę człek ma wszelki.

Wielka się krwie obfitość z ciała wytoczyła,
aby nas ona z brudów grzechowych omyła.

45 Pokorną swoją szyję na zabicieś złożył,
aby się już nad człekiem Bóg Ociec nie srożył.

Okrutną śmierć podjąłeś na swym ciele świętym,
aby człek wierny w żywot wieczny był przyjętym.

50 Niechże swe źródła nasze oczy otwarzają,
niech Twe rany zsiniałe łzami polewają,

Niech się w nas wzruszy serce, da ciężkie wzdychanie
po dziś dzień chleb i napój! Niech będzie płkanie!

[3.13.] Żal 13

abo Wzywanie Pańskie do uważenia boleści swoich

O wszyscy, którzy tędy przechodzicie,
na te oręża męki Mej patrzycie,
uważcie pilnie, jeżeli na świecie
równy mnie smutek i boleść najdziecie.

5 O boleści nad boleściami!

Com ci wzdam, ludu mój umiłowany,
złego wyrządził, żeś takowe rany
Mnie, Ojcu swemu, zadał i tak-że Mi
odpłacasz miłość mękami srogimi?

10 Ach, żalność nad żalnościami!

Ciebiem ja cieszył, a tyś Mię udręczył,
jak dziecieniem pieścił, a tyś Mię umęczył,
tyś Mną pogardzał, Jam cię umiłował,
tyś Mię zbil, zeplwał, Jam cię uszanował.

15 O ciężkości nad ciężkościami!

Żywot-em ten dał, a zgotował wieczny,
w którym żyć możesz od złego bezpieczny,
a ja za to mam od ciebie krzyż, mękę,
podniosłeś, Judo, na Ojca swą rękę.

20 Ach, gorzkości nad gorzkościami!

Zwi się być synem mym, chrześcijaninie,
niech w tobie praca moja nie zaginie!
Powetuj wdzięczność, a miłującego
Mnie zawsze miłuj, nie chcę nic innego.

25 O miłości nad miłościami!

[3.14.] Żal 14**abo Politowanie chrześcijańskiej duszy
nad boleściami Pańskimi**

Patrząc na piątna herbu krzyżowego,
helkami męki Twej zapierzonego,
dobrotny Jezu, czystej Panny kwiecie,
równiej boleści nie znajdę na świecie.

5 O dobroci nad dobrociami!

Ukochałeś się między rodem ludzkim
tylko w jedurnym pokoleniu judzkim,
a on w nagrodę hojnej Twej miłości
na Cię zgromadził zradne zelżywości.

10 Ach, niewdzięczność nad niewdzięcznością!

Tyś go jak dziecię pocieszał w frasunku;
kiedy zawołał, dodałeś ratunku –
on Cię mękami zdręczył, umordował,
do krzyża ręce i nogi przykował.

15 O srogości nad srogościami!

Zstąpiłeś z nieba zbawić go z przeklęstwa
i przodków jego wyprowadzić z jęctwa,
k temu byt wieczny zjednać mu w Syjonie –
on Cię zamęczył na krzyżowym tronie.

20 Ach, nieludzkość nad nieludzkością!

Ale ja, Chryste, krztem świętym wpisany
w księgę Twych wiernych i za syna-ć dany,
Twe krwawe trudy w serce me rysuję,
Ciebie, stek wszystkich rozkoszy, miłuję.

25 O słodkości nad słodkościami!

[3.15.] Żal 15

O Jezu, Zbawco drogi,
serce me rzewnie wzdycha, patrząc na krzyż srogi,
na którym ciało Twe niepokalane
goźdzmi srogimi było przykowane.

5 O Jezu, wieleś w męce
zniósł boleści, gdy goździe przeszły nogi, ręce,

gdy włócznia grotem serce przepędziła
i hojną rzekę krwi wyprowadziła.

10 O Jezu, wieczny Królu,
czemuś nie ulżył nieco tego bólu,
aleś chciał zbitym być i uranionym,
i od okrutnych morderstw zamęczonym?

15 O Jezu, mój kochany,
niechaj łzami obleję Twe nadroższe rany:
ach, ręce święte wszystkie ukrwawione,
wielkimi goździami srodze przebodzone;

20 o Jezu, bok Twój święty,
ach, toć niemiłościwie włócznią jest przecięty;
ach, Pańskie serce, toś się udręczyło,
kiedy cię ostrze na wylot przeszło;

o Jezu, dobry Chryste,
toć gwałtem zdziurawione nogi Twe przeczyste –
ach, tam boleści niezliczone były,
gdy się góźdz tłoczył przez kości, przez żyły!

25 O Jezu, z swej miłości
grotem zrań ręce moje i serca wnętrzości,
abym nadzieje nie kładł w żadnej rzeczy,
tylko Twe rany zawsze miał na pieczy.

30 O Jezu, któryś wodę
i krew z boku wytoczył światu na ochłodę,
krwią stwierdź, a wodą moją omyj duszę –
w jasności zaraz śnieżnej stanąć muszę.

35 O Jezu, do słodkiego
krzyża przykuj me nogi, niech mam smak swój z niego;
jeśli by k Tobie pobieżeć pragnęły,
daj tam stanąć, gdzie stopy Twe stanęły.

40 O Jezu, dziełem ręki
Twej na sercu mym wyryj piętna swojej męki:
goździe i włócznią niech wiecznie piastuję
i do sytości blizny ucałuję.

O Jezu, rany Twoje
zbawienne mego zgoła żywota są zdroje,
lecz jam był winien, a Tyś obwiniony,
jam śmierci godzien, a Tyś umęczony.

45 O Jezu, dobroć Twoja
to sprawiła dla mego wiecznego pokoja,
niechże ta dobroć dotąd wszędy słyńie,
póki gwiazdzista noc za dniem popłyńie.

[3.16.] Żal 16

Duszo moja, gwoli swemu
Panu w grobie leżącemu
uderz w żalobliwe strony,
żał zaczni nieutulony!
5 Za nas On podjął śmierć srogą,
za nas przelał krew swą drogą,
za nas na krzyżu przybity
dał okup światu sowity.
Kamienne by serce było,
10 które by się nie wzruszyło,
patrzac, co z szczyrej miłości
Pan cierpiał za nasze złości.
O litości niewymowna,
kto wdzięcznością tobie zrowna?
15 Nieprzeżyty wiek się skroci,
któż to twej spłaci dobroci?
Przed się niech ja pieniem głoszę,
według możności wynoszę,
niech co dzień oddawam dzięki
20 za Twe bóle, za Twe męki.
Niech, o Jezu mój kochany,
leję na Twe święte rany
hojne z oczu mych potoki –
serca skruszonego soki.

[3.17.] Żal 17

O głowo smutkiem zgryziona,
na ramionach położona,
daj się, proszę, pocałować,
daj nad sobą politować!
5 O twarzy, kwiatku różany,
wpośród ciernia zachowany,

10   daj się, proszę, umiłować,
           daj nad sobą pożałować!
           O boku, serca schowanie,
 w Tobie moje ukochanie –
 15   daj mi się, proszę, obłąpić,
           do miłości Twojej pokwapić!
           O serce z boku patrzące,
           napój krwią usta pragnące,
 20   daj mi Twojej wargi dostać,
           daj mi przy piersiach Twych zostać!
           O ręce, co mogę, daję,
           w obłapianiu was ustaję;
           raz i drugi was całuję,
 25   słodkość dziwną w uściech czuję.
           O nogi, przy których stoję,
           przymicie posługę moję:
           obejmę was całowaniem,
           serdecznym pożałowaniem.

[3.18.] Żal 18

O święte rany miłości,
 źródła Ojcowskiej litości,
 wy żywotaście świadkami
 nam płynącego rzekami.
 5   O skarbnice nieprzebrane,
           z których na śmierć już skazane
           narody są okupione
           i niebem udziedziczone.
           O bramy górnej krainy,
 10   wrota niebieskiej dziedziny,
           przez was otwarte zapory
           są nam do syjońskiej gory.
           O strzały Pańskiej miłości,
           którymi razi w słodkości
 15   serca ludzkie, tak że ruszy
           wnętrze, by natwardszej duszy.
           O forty Chrystusowego
           serca, wy wolne do niego
           gościńce nam otwarzacie
 20   i ochronę sposabiacie.
           Chryste, opoko prawdziwa,
           szczęśliwy, kto przemieszkiwa

w ranach Twych: taki bezpieczny
 w całe będzie na czas wieczny.
 25 Niech ćma piekielna powstawa –
 wszystkim tu oręży stawa,
 niech i nieszczęście przypadnie –
 wszystkie razy strzyma snadnie.
 Nie chcę ja inszej obrony,
 30 tak warowny z każdej strony
 bok Twój, przenaświętszy Panie,
 za pewny mi zamek stanie.
 Niech się, gdzie kto chce, funduje,
 niech sobie baszty buduje,
 35 ja w ranach Twych się ukryję
 i tam swobód swych zażyję.
 Gdzie się, człecz wierny, bawisz,
 gdzie nadzieje swoje stawisz?
 Gdzie szukasz jakiej pewności
 40 w nieszczęściu i w przeciwności?
 Czemu raczej nie w te rany
 i w bok Pański przekowany
 uciekasz? Który przebity
 na to, abyś w nim był skryty.
 45 Tu pociechy w twym frasunku,
 w krzywdach pewnego ratunku
 doznasz i gdy tu zasiędziesz,
 wszystkich kłopotów pozbędziesz.
 W tej gdy się utaisz skale,
 50 na wieki trwać będziesz w całe,
 z tej nie będzie mógł twej nogi
 zepchnąć duszogubca srogi.
 Tu się wszyscy ubiegajcie,
 przed nieszczęściem się schraniajcie,
 55 tu od przeciwności wszelkiej
 doznacie ochrony wielkiej.

[3.19.] Żal 19

Kto by pragnął ucieszyć serce sfrasowane,
 od szczypliwych języków uszy skłopotane,
 zawściągni na czas myśli swe nieokrocone,
 zbierz je do spokojnego zmysłu rozproszone.
 5 Ułóż serce do pojęcia
 dźwięku ślicznego Łabęcia,

Łabęcia, co się wylał z gniazda Dziewiczego,
a od wieków jest Synem Boga niezmiernego.

10 Ten, bitwę tocząc krwawą z wężem jadowitym,
stał się wszystkich okrucieństw celem znamienitym:
tam żydowscy sępowie wszystkiego zdrapali,
obie Mu ręce, nogi i ciało poklwali,
w więc im tężej natarczywa
Śmierć go dusiła, tym chciwa
15 dusza jego silniejszej nadstwiiała cnoty,
a w swym bólu śpiewała siedmkroć brzmiaące noty.

Krucy jerozolimscy krzyczą: „Biada Tobie,
co plujesz Kościół Boży, daj dziś radę sobie:
zstąp z krzyża, jeśliś Bożym Synem jest istotnie,
20 jeśliś Królem żydowskim – zstąp z drzewa ochotnie”.
A Pan k niebu oczy wznosi,
za nich Ojca swego prosi:
„Ojczce, odpuść im, odpuść z hojnej swej miłości,
boć nie wiedzą, co czynią! Puść mimo ich złości”.

25 O, jakoś, Chryste, dobry, jakoś litościwy,
złości prośbą okrywasz, na zemstę niechciwy,
a nie wzdychaniem samym, nie płatnemi łzami
omywasz okrucieństwo, lecz krwie Twej rzekami.
Nadto na jedno rzeczenie
30 łotra daleś mu zbawienie,
mówiąc: „Zaprawdę dzisia będziesz w raj u ze mną” –
o, kto by się nie cieszył tąż pieśnią przyjemną.

A bacząc Rodzicielkę z uczniem utrapioną,
wszytkę ostrych boleści mieczami zranioną,
35 żalem zjęty ku Pannie te słowa przemowi:
„Biała głowo, oto syn Twój”, w tym rzekł uczniowi:
„Oto Matka twoja, Janie,
po mnie przy tobie zostanie,
któregom ja miłował, z którym przestawałem,
40 tego wiecznie klejnotem takim darowałem”.

Tak będąc niezliczonych mordów pełen prawie,
do Ojca niebieskiego przemówi łaskawie:

„Boże mój, o Boże mój, czemuś mię opuścił?
Ach, toś to niezwyčajny gwałt na mię dopuścił,
45   ale było to z Twej rady,
      aby tak zszedł grzech szkarady,
aby Syn na swym ciele takiej męki użył
i zniósł wszystko, co człowiek przestępstwem zasłużył!”

Już przemagał waleczny Samson Filistyny,
50   przemagał Pan grzech i śmierć, piekielne gadziny,
lecz umordowawszy się, z ciężkiej barzo wojny
i upragniony wołał: „Pragnę, zdroju hojny!”
      Snadź grzech ludzki Cię wysuszył
      i w Tobie zdrowie Twe skruszył,
55   lecz rozzarzyła w Tobie tak wielkie pragnienie
nieugaszona miłość na ludzkie zbawienie.

Lubo pragnałeś, aby ostatniego stoku
dobywszy, krwie ostatek wytoczyli z boku,
lubo jeśli wszystkiego złość nie dokazała,
60   aby z swemi mękami szerzej się wylała,
      ale się wszystko ziściło,
      gdyś rzekł: „Już się wypełniło”.
Wypełniło się – już Bóg Ociec ublagany,
już i cyrograf srogi wiecznie skasowany.

65   Uczyniwszy Pan dosyć Ojcowskim wyrokom
i cokolwiek przed laty wieszczym rzekł prorokom,
śpiewał, z serca sięgając ostatniego dźwięku:
„Ojczy, oddawam ducha mego do Twych ręku”.
      To wyrzekszy, zamknął mowę
70   i umarł, skłoniwszy głowę.
Odtąd, córki syjońskie, dusze chrześcijańskie,
na sercach swych napiszcie takie słowa Pańskie.

Śpiewosłodka Łabęciu, niech brzmia sercowładne
w duszy mej słowa Twoje i cnotoprzykładne,
75   abym złość mógł nagradzać dobrocią przyjemną,
w dzień śmierci to słyszeć: „Dziś będziesz w raju ze mną”.
      Poleć mię swojej Rodzicy,
      Niepokalanej Dziewicy –
niech nie pójde w sieroty, niech mam Cię w pragnieniu
80   i pod skrzydła Twe przyde w dni mych wypełnieniu.

[3.20.] Żal 20

abo Skarga Pańska na niewdzięczność ludu izraelskiego

Słuchaj, narodzie judzki, plemię izraelowe,
 a włoż pod tajne serca żaloby Chrystusowe,
 i ty słuchaj, potomstwo wszech chrześcijańskich ludzi,
 a niech was Pańska skarga do uwagi słów wzbudzi!
 5 Niech wzbudzi skarga Pańska na człecze niewdzięczności,
 które Pan uznał z nieba, wszedwszy w ziemskie niskości,
 że od kochanych zranion był od stopy do głowy
 i zabity, prze co skargę przekłada temi słowy:

„Ludu mój,
 com ci złego uczynił? W czymem cię wżdam zasmucił?
 10 Odpowiedz mi, jeśliś cię wiecznie z oczu wyrzucił.
 Wykształtowałem cię na obraz Bóstwa swego,
 na ziemim cię uchwalił panem stworzenia wszego,
 zem cię więcej nizeli aniołów umiłował
 i kazał, aby każdy z nich tobie usługował,
 15 tyś mię zrównał z robakiem, narodowi lekkiemu
 dając na pośmiewisko i gminu żydowskiemu.

Ludu mój,
 jam dla ciebie z nierzego ziemię rodną wyprawil,
 morze pławne i niebo kryształowe wystawił,
 jam dzień i noc rozmierzył, jam słońca koło wdzięczne
 20 nieugaszenie zażęgl i oblicze miesięczne
 i natknąłem gwiazdami okrąg nieba lotnego,
 abyś z biegów ich wiedział godzinę żytła swego,
 za com nic nie chciał, tylko abyś mi chwałę dawał,
 tyś na mię płwał plwociny, z bluźnierstwamiś powstawał.

Ludu mój,
 25 izalim ja po tobie takiej czekał nagrody
 za swe czyny cudowne dla twej wdzięcznej swobody?
 Jam z ciebie jarzma złożył egipskie i okowy,
 tyś łańcuch zanitował nad mym karkiem stalowy.
 Jam cię wywiódł z Egiptu i wyrwał z rąk pogańskich,
 30 tyś mię wziął w ciężkie więzy i dał do rąk tyrańskich,
 jam cię wprowadził w ziemię rozkosznej okwitości,
 tyś mię wywiódł na pełny plac mąk i zelżywości.

Ludu mój,
jam cię karmił na puszczy manną niebieskiej rosy,
a tyś mię pogębkował, targał na głowie włosy.
35 Jam dla ciebie udreżył plagami rozlicznymi
wszytek Egipt, ogółem z jego pierworodnymi,
tyś mię, biczami siekąc do nóg od samej głowy,
po wszystkim ciele zboczył zły swój jad tygrysowy.
Jam cię obdarzył berłem i królewską koroną,
40 tyś mię trzcina i z tarnie koroną uplecioną.

Ludu mój,
powiedz mi, jeśli kiedy-ć nie dodawał ratunku.
Twoje niebezpieczeństwo w moim tkwiało frasunku,
dla ciebie chananejskie króle zbił i z wojskami,
tyś moję głowę potłukł trzcina i palcatami.
45 Przed tobą chodził w słupie ognistoobłokowym,
dając znać, że ci wszędzie na obronę gotowym,
tyś mię wodził na ratusz do Piłata Pontskiego,
stałeś na zdrowie znosząc dobrodzieja twójego.

Ludu mój,
jam dla ciebie w pół prawie rozciął Morze Czerwone,
50 żeś nogą suchą przeszedł na brzegi ulubione,
tyś mię wszystkiego zranił, wszystko mi zorał ciało:
od głowy do stóp mięścia zdrowego nie zostało –
wszytekem we krwi swojej zgoła już zanurzony,
równie jak trądem twoim katowaniem upstrzony.
55 Jam ciebie przez czterdzieści lat na puszczy przechował,
a tyś mnie, zbawcy swemu, krzyż srogi nagotował.

Ludu mój,
czegom ci nie uczynił? Cóż ci wzdram przydać miałem?
Z własnych na cię wnętrzości wszelaką miłość lałem
i szczepiłem cię sobie winnicą nawdzięczniejszą,
60 ale ty memu sercu stałeś się nagorzkciejszą.
Jam cię napawał zdrową wodą źródła żywego,
z twardych żył opoczystych cudownie dobytego,
tyś mię napoił cierpkim octem w mym upragnieniu
a zółciś gorzkiej przydał ku większemu sprzykrzeniu.

Ludu mój,
65 jam cię od nieprzyjaciół we dnie miasto zasłony
obłokiem zakrył, w nocym stawiał słup rozpalony,
tyś mię z moich szat własnych obnażył niewstydliwie,
do krzyża ręce, nogi przybił nielutościwie.
Jam ciebie na królewskie wyniósł ch<w>alebne trony,
70 tyś mię podniósł na krzyżu sromotnie na wsze strony.
Jam przed tobą otworzył wody morza wielkiego,
tyś otworzył włócznią bok mój do serca skrytego.

Ludu mój,
a słuszaż to za dobroć oddać mi złość w nagrodę?
Ciebiem ja umiłował nade wszystkie narody,
75 sam-em ciebie uwielbił z swej niewymownej mocy,
tyś moim nogom stawiał sidła we dnie i w nocy.
Jam cię nawiedził, z tronu stąpiwszy Ojcowskiego,
tyś nie chciał zgoła poznać przyścia do siebie mego.
Przez moje krwawe trudy złości ojców zniesione,
80 od ciebie, miasto dzięki czynienia, pogardzone.

Ludu mój,
powiedz, co bym nad tobą więcej miał pokazywać.
Czemuś dobroci mojej nie pomniał uszanować?
Więc ty, chrześcijaninie, moje kochane plemię,
kędzkolwiek posiadał obfitorodną ziemię
85 i kto się tylko moim sługą chętnie ozywa,
na czoło swe znak krzyża kładąc, imię me wzywa,
każdy dobroci mojej przymi do swojej chęci,
męki me uważając miej w głębokiej pamięci!"

Boże mój,
dusza wierna Twą dobroć wszemu światu wyznawa,
90 różgi, goździki, krzyż, oszczep w sławę wszędzie podawa.
Prosimy, słudzy Twój, prze Twoje umęczenie,
złości pokrywszy nasze, zdarz nam błogosławienie:
życie wieczne, którzyśmy z przeklęctwa wybawieni
przez mękę Twoją drogą i z grzechów oczyszczeni;
95 ratuj nas od przygody, tak dusze, jak i ciała,
a Twoja cześć z ust naszych nie będzie ustawała.

[3.21.] Żal 21

Na jakowe ja teraz zdobędę się dzięki
za Twoje, Chryste, tak sromotne męki?
Nie czuję w sobie takiej cnoty ani siły,
które by kroplę jedną krwi Twojej nagrodziły.
5 Ale wiem, Panie, czym by mogło się wygodzić
i jakożkolwiek prace Twe nagrodzić,
ale bez Twojej pomocy zgoła nie podołam,
przezoż do Ciebie, prosząc, wielkim głosem wołam:
„Boże, zbierz myśli moje, żywotne zbierz duchy
10 a racz je przywieść z łaski swej do skruchy,
aby ukrzyżowały ciało swe z grzechami
i ze wszystkimi starły pożądliwościami.
Już by niejako z Tobą cierpieć poczynały,
tylko u Ciebie by to otrzymały,
15 Tyś to bowiem, o Panie, z wielkiej Twojej miłości
umrzeć na krzyżu raczył dla mej nieprawości.
Niech tedy w sobie żadnej rzeczy nie smakuje,
przy której Ciebie, Boga, być nie czuję.
Niech się nie kocha moja myśl w żadnej drogości
20 ani pociech zasada krom Twojej śliczności.
Niech u mnie, proszę, wszelka oraz rzecz stanieje,
w której bez Ciebie kładą się nadzieje.
Niech mi omierzną, niech to podawam w ohydę,
co Ty, Panie, pomiatasz w pogardną obrzydę.
25 Niechaj to trwa na wieki w myślach mych rozlicznych,
co jest lubego w oczach Twych prześlicznych.
Niech mi każde wesele tesknicą zostawa,
które do serca mego bez Ciebie przystawa.
Niech Twój smętek, prze który trapiąc się omdlewam,
30 za naprzedniejszą radość w sobie miewam.
Imię Twe święte moją niech będzie ochłodą,
a gorzka męki Twojej pamiątka osłodą”.

KOMENTARZE

KOMENTARZ EDYTORSKI

I. WYKAZ ZNAKÓW I SKRÓTÓW PRZYJĘTYCH W EDYCJI

1. Znaki edytorskie i skróty w transkrypcji, komentarzach i objaśnieniach
< > – nawiasy kątowe w tekście utworu oznaczają ingerencje wydawcy (emendacje i koniektury)
[ ] – nawiasy kwadratowe oznaczają ingerencje redakcyjne: zarówno rozwińnięcia skrótów, jak i uzupełnienia
bl. – lekcja uznana przez wydawcę za błędną
k. – karta
marg. – marginale
obj. – objaśnienie
popr. wyd. – poprawka wydawcy
transkr. wyd. – transkrypcja wydawcy
tyt. – tytuł

2. Skróty źródeł staropolskich i nowożytnych oraz opracowań

- ALCIATUS, *Emblematum libellus* – Andrea Alciatus, *Emblematum libellus. Książeczka emblematów*, przekład i komentarz pod kierunkiem M. Mejora: A. Dawidziuk, B. Dziadkiewicz, E. Kustron-Zaniewska, wstęp i opracowanie R. Krzywy, Warszawa 2002.
- ANTONINUS, *Tertia pars „Historiarum”* – Antoninus Florentinus (Antonio Pierozzi; 1389-1459), *Tertia pars „Historiarum”* (Trzecia część *Dziejów*); wydanie: Domini Antonini, archipraesulis Florentini, *Tertia pars Historiarum*, Lugduni: apud Ae. et I. Huguetan fratres, 1543.
- Axer, *Smok i słowiczki* – J. Axer, *Smok i słowiczki: wokół wersów 9-14 „Trenu I” Jana Kochanowskiego*, „Pamiętnik Literacki” 70(1979), 1, s. 187-191.
- Belcarzowa, *Głosy* – E. Belcarzowa, *Głosy polskie w łacińskich kazaniach średnowiecznych*, cz. 1, Wrocław 1981 („Prace Instytutu Języka Polskiego” 39).

- BELLARMINUS, *Disputationes*, t. II – Robertus Bellarminus, SJ, *Disputationes... de controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos*, tribus tomis comprehensae, Ingolstadii 1586-1593; *Secundi tomi tertia controversia generalis de sacramento Eucharistiae sex libris explicata...*, Ingolstadii 1588.
- BIAŁOBRZESKI, *Pasyja albo Kazanie o męce Pana* – Marcin Białobrzewski, *Pasyja albo kazanie o męce Pana i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa na dzień wielkopiątkowy*, [w:] tenże, *Postilla orthodoxa, to jest Wykład świętych ewangelij niedzielnych i świąt uroczystych na cały rok...*, cz. I: *Od Adwentu do Wielkiejnocy*, Kraków: Drukarnia Łazarzowa, 1581, s. 458-514; wydanie współczesne w: *Kazania pasyjne*, s. 99-159.
- BIELSKI, *Kronika – Kronika [polska]* Marcina Bielskiego, t. II: (Księga IV. V.), wydanie K.J. Turowskiego, Sanok 1856.
- BIRKOWSKI, *Sześć kazań* – Fabian Birkowski, *Sześć kazań księdza... zakonu kaznodziejskiego*, wydanie K.J. Turowskiego, Sanok 1856.
- Bobowski, *Polskie pieśni* – M. Bobowski, *Polskie pieśni katolickie. Od najdawniejszych czasów do końca XVI wieku*, Kraków 1893.
- BOLESŁAWIUSZ, *Przeraźliwe echo* – Klemens Bolesławiusz, *Przeraźliwe echo trąby ostatecznej* [dzieło z roku 1670], wydał J. Sokolski, Warszawa 2004 („Biblioteka Pisarzy Staropolskich”, t. 29).
- Chrestomatia staropolska – Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, [wybór i opracowanie] W. Wydra, W.R. Rzepka, [redakcja naukowa W. Kuraszkiwicz], Wrocław ²1995.
- Czarski, *Stemmaty* – B. Czarski, *Stemmaty w staropolskich książkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa 2012 („Silva Rerum – Muzeum Pałac w Wilanowie”).
- DŁUGOSZ, *Roczniki* – Jan Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 10: *1370-1405*, [opracowanie tekstu łacińskiego D. Turkowska, M. Kowalczyk, przekład na język polski J. Mrukówna, redakcja i komentarz Z. Perzanowski, Warszawa 1981 (²2009)].
- DOMANIEWSKI, *Emblemata* – Józef Domaniewski, *Emblemata niektóre*, Lubcz: P. Kmita, 1623.
- DURANTUS, *De ritibus* – Ioannes Stephanus Durantus (Jean-Étienne Durant; 1534-1589), *De ritibus Ecclesiae catholicae libri tres* (O obrzędach Kościoła katolickiego księgi trzy), Romae: ex typographia Vaticana, 1591.
- Ewangelie apokryficzne – Ewangelie apokryficzne*, [Część] 1, pod redakcją M. Starowieyskiego, Lublin ²1986 („Źródła i Monografie. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 126; „Apokryfy Nowego Testamentu. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, t. 1).
- FALIMIRZ, *O ziołach* – Stefan Falimirz, *O ziołach i mocy ich: Kraków, Florian Ungler, 1534*, do druku podał W. Wydra, Poznań 2017 („Libri Librorum. Eximiorum Poloniae Librorum Bibliotheca”).

- Garnczarski, *Polska pieśń adwentowa* – S. Garnczarski, *Polska pieśń adwentowa w drukach od XVII do XX wieku*, cz. 1: *Opracowanie zebranych źródeł*, Tarnów 2014.
- GORZKIE ŻALE – *Gorzkie żale. Jubileusz 300-lecia nabożeństwa (1707-2007)*, zebrał i opracował W. Kałamarz, Kraków 2007.
- GRABOWIECKI, *Rymy duchowne* – Sebastian Grabowiecki, *Rymy duchowne* [dzieło z roku 1590], wydał K. Mrowcewicz, Warszawa 1996 („Biblioteka Pisarzy Staropolskich”, t. 5).
- GROCHOWSKI, *Hymny* – Stanisław Grochowski, *Hymny, prozy i kantyka kościelne*, Kraków: J. Siebeneycher, 1599.
- GROCHOWSKI, *Rytmy* – Stanisław Grochowski, *Rytmy łacińskie dziwnie sztuczne i nabożeństwem swym a starodawnością dosyć wdzięczne*, Kraków: B. Skalski, 1606.
- Helikon sarmacki* – *Helikon sarmacki. Wątki i tematy polskiej poezji barokowej*, wybór tekstów, wstęp i komentarze A. Vincenz, opracowanie tekstów i bibliografia M. Malicki, ilustracje wybrał J.A. Chrościcki, Wrocław 1989 („Biblioteka Narodowa”, Seria I, nr 259).
- Herbst, „Lacki Teodor” – S. Herbst, „Lacki Teodor”, [hasło w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, Wrocław 1971, s. 407-408.
- JAGODYŃSKI 1638 – Stanisława Serafina Jagodyńskiego *Pieśni katolickie nowo reformowane i z polskich na łacińskie, a z łacińskich na polskie przełożone, niektóre też nowo złożone* [publikacja dzieła: Kraków: F. Cezary, ok. 1638], wstęp i opracowanie S. Garnczarski, transkrypcja tekstu polskiego i komentarz J. Godyń, Tarnów 2011.
- JAGODYŃSKI 1695 – Stanisław Serafin Jagodyński, *Pieśni katolickie nowo reformowane z polskich na łacińskie, a z łacińskich na polskie przełożone, niektóre też nowo złożone*, Kraków: F. Cezary, 1695.
- JANICJUSZ, *Na wizerunek Chrystusa siedzącego na kamieniu*, [w:] *Literatura staropolska. Wybór tekstów*, t. 1: *Poezja*, wybór i opracowanie P. Borek i R. Mazurkiewicz, Kraków 2006, s. 184.
- Jarczykowa, *Anna Kiszczanka* – M. Jarczykowa, *Anna Kiszczanka Radziwiłłowa w świetle wierszy okolicznościowych oraz korespondencji*, [w:] *Dzieło literackie i książka w kulturze. Studia i szkice ofiarowane Profesor Renardzie Ociecek w czterdziestelecie pracy naukowej i dydaktycznej*, redakcja naukowa I. Opacki, przy współudziale B. Mazurkowej, Katowice 2002, s. 95-103 („Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 2050).
- Jasiewicz, *Kult maryjny* – J.J. Jasiewicz, *Kult maryjny w świetle rękopisu cysterskiego Ms.2171 z Biblioteki Narodowej PAN w Gdańsku*, „Studia Gdańskie” 22(2008), s. 97-109.
- Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem* – A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000.

- Kazania maryjne* – *Kazania maryjne*, wydali i opracowali R. Mazurkiewicz i K. Panuś, Kraków 2014 („Kazania w Kulturze Polskiej. Edycje Kolekcji Tematycznych” 1).
- Kazania pasyjne* – *Kazania pasyjne*, wydali i opracowali J.S. Gruchała i K. Panuś, Kraków 2014 („Kazania w kulturze polskiej. Edycje kolekcji tematycznych” 3).
- KLONOWIC, *Hebdomas* – Sebastian Fabian Klonowic, *Hebdomas to jest siedm tygodniowych piosnek*, wydali i opracowali M. Mejor i E. Wojnowska, redakcja naukowa tomu R. Mazurkiewicz, B. Przybyszewska-Jarmińska, Warszawa 2010 („Humanizm. Idee, nurty i paradygmaty humanistyczne w kulturze polskiej. Inedita”, t. 6).
- KLONOWIC, *Żale* – Sebastian Fabian Klonowic, *Żale nagrobne na ślachtetnie urodzonego i znacznie uczonego męża, nieboszczyka Pana Jana Kochanowskiego* [dzieło z roku 1585]; wydanie: S.F. Klonowic, *Żale nagrobne na ślachtetnie urodzonego i znacznie uczonego męża, nieboszczyka Pana Jana Kochanowskiego*, opracowali R. Szczygiel, H. Wiśniewska, H. Gawarecki, Lublin 1988.
- KOCHANOWSKI, *Epitaphium Doralices* – Jan Kochanowski, *Epitaphium Doralices* (Nagrobek Doralice); wydanie w: Ioannis Kochanovii *Elegiarum libri IIII, eiusdem Foricoenia, sive Epigrammatum libellus*, Cracoviae 1584, [w:] Jana Kochanowskiego *Dzieła wszystkie. Wydanie Pomnikowe*, t. 3, tekst ustalił, wstępy i przypiski dodał J. Przyborowski, przekład polski T. Krasnosielskiego, Warszawa 1884, s. 347-353.
- KOCHANOWSKI, *Fraszki* – Jan Kochanowski, *Fraszki*, opracował J. Pelc, Wrocław ⁵2008 („Biblioteka Narodowa”, Seria I, nr 163).
- KOCHANOWSKI, *Muza* – Jan Kochanowski, *Muza*, [w:] tenże, *Dzieła polskie*, opracował J. Krzyżanowski, Warszawa ⁸1976, t. I, s. 115-119.
- KOCHANOWSKI, *O śmierci Jana Tarnowskiego* – Jan Kochanowski, *O śmierci Jana Tarnowskiego*, [w:] tenże, *Dzieła polskie*, op. cit., t. II, s. 101-108.
- KOCHANOWSKI, *Pieśni* – Jan Kochanowski, *Pieśni*, oprac. L. Szczerbicka-Słęk, Wrocław ⁶2008 („Biblioteka Narodowa”, Seria I, nr 100).
- KOCHANOWSKI, *Psalterz* – Jan Kochanowski, *Psalterz Dawidów*, cz. 1: *Fototypia – transkrypcja. List Jana Kochanowskiego do Stanisława Fogelwendera*, opracował J. Woronczak, Wrocław 1982 („Biblioteka Pisarzy Polskich”, seria B, nr 23; „Dzieła wszystkie. Wydanie sejmowe”, t. 1).
- KOCHANOWSKI, *Satyr albo Dziki mąż* – Jan Kochanowski, *Satyr albo Dziki mąż*, [w:] tenże, *Dzieła polskie*, opracował J. Krzyżanowski, Warszawa ¹²1989, s. 55-70.
- KOCHANOWSKI, *Treny* – Jan Kochanowski, *Treny*, opracował J. Pelc, Wrocław ¹⁶2009 („Biblioteka Narodowa”, Seria I, nr 1).
- Kowalewicz, *Pieśń „Cesarzowno wszech najświętsza”* – H. Kowalewicz, *Pieśń „Cesarzowno wszech najświętsza” i łaciński pierwowzór pieśni „Maryja*,

panno szlachetna”. *Nieznane zabytki polskiej i łacińskiej poezji bernardyńskiej*, „Pamiętnik Literacki” 53(1962), 2, s. 463-474.

KRASIŃSKI, *Polonia* – Jan Krasiński, *Polonia* [dzieło z roku 1574]; przekład: J. Krasiński, *Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w w. XVI oraz materiały do panowania Henryka Waleczjusza*, przełożył i opracował S. Budziński, Warszawa 1852,

Kraszewski, *Wilno* – J.I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 3, Wilno 1841.

KROMER, *Kronika polska – Kronika polska* Marcina Kromera, biskupa warmińskiego, ksiąg XXX, dotąd w trzech językach, a mianowicie w łacińskim, polskim i niemieckim wydana, na język polski z łacińskiego przełożona przez Marcina z Błażowa Błażowskiego i wydana w Krakowie w drukarni M. Loba r. 1611, obecne wydanie w języku polskim drugie, Sanok 1857.

LAGNERIUS, *Ciceronis sententiae – M[arci] T[ullii] Ciceronis sententiae insigniores, apophthegmata, parabola seu similia, atq[ue] eiusdem aliquot piaer sententiae*, authore Petro Lagnerio Compendiensi, Lugduni: apud G. Rouillium, 1550.

LATERNA, *Harfa duchowna* – Marcin Laterna, *Harfa duchowna to jest dziesięć rozdziałów modlitw katolickich*, Kraków: Andrzej Piotrkowczyk, 1611.

LAUXMIN, *Ars et praxis musica* – Sigismundus Lauxmin, *Ars et praxis musica; Graduale pro exercitatione studentium; Antiphonale ad psalmos*, ed. J. Trilupaitienė, [tłumaczenia J. Prusinowska, T. Zymer], Warszawa 2016 („Fontes Musicae in Polonia”, B/1) (publikacja cyfrowa: <http://fontesmusicae.pl/wp-content/uploads/2015/10/lauxminas-www.pdf> [dostęp: 29.09.2019]).

Lenart, *Spór Duszy z Ciałem* – M. Lenart, *Spór Duszy z Ciałem i inne wierszowane spory w literaturze staropolskiej na tle tradycji średniowiecznej*, Opole 2002 („Studia i Monografie. Uniwersytet Opolski”, nr 299).

LIBERIUSZ, *Kazanie trzecie na tenże dzień [Wielki Piątek]* – Jacek Liberiusz, *Kazanie trzecie na tenże dzień [Wielki Piątek]*, [w:] tenże, *Gospodarz nieba i ziemi Jezus Chrystus, Syn Boży, Bóg wcielony, Zbawiciel i naprawca świata...*, Kraków: B. Śmieszkwicz, 1669, s. 258-288; wydanie współczesne w: *Kazania pasyjne*, s. 273-290.

LUBELCZYK, *Pieśń nowa* – Jakub Lubelczyk, *Pieśń nowa krześcijańska. Jako mamy szukać łaski Pańskiej, gdy ją przez grzech utracimy* [dzieło sprzed roku 1558], wydał U. Przyborowski, Warszawa 1882.

Ludu, mój ludu – *Ludu, mój ludu*, [w:] Jan Siedlecki, *Śpiewnik kościelny*, redakcja W. Kałamarz, A. Ziółkowski, Kraków⁴¹2015, s. 200-202.

LUSITANUS, *In Dioscoridis libros enarrationes – In Dioscoridis Anazarbei „De medica materia” libros quinque enarrationes* Amati Lusitani..., Argentorati: W. Rihelius, 1554.

- ŁASZOWSKI, *Lament* – Jan Łaszowski, *Lament albo Rozmowa żalotna i barzo straszliwa Dusze z Ciałem potępionych, niekiedy przez ś. Bernarda z widzenia nocnego napisany, teraz trochę rozszerzony i na polski wiersz przełożony*, Kalisz: W. Gedeliusz, 1608.
- Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni maryjne* – R. Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni maryjne. Studia filologiczne*, Kraków 2002 („Prace Monograficzne. Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie”, nr 338).
- METRYKA LITEWSKA – *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1989.
- MIASKOWSKI, *Zbiór rytmów* – K. Miaskowski, *Zbiór rytmów* [edycje staropolskie: 1612, 1622], wydała A. Nowicka-Jezowa, Warszawa 1995 („Biblioteka Pisarzy Staropolskich”, t. 3).
- Michałowska, *Średniowiecze* – T. Michałowska, *Średniowiecze*, Warszawa 1997 („Wielka Historia Literatury Polskiej”).
- MIJAKOWSKI, *Kokosz* – Jacek Mijakowski, *Kokosz panom krakowianom w kazaniu za kolędę dana*, opracował R. Mazurkiewicz, Warszawa 2008 („Biblioteka Dawnej Literatury Popularnej i Okolicznościowej”, t. 3).
- MORSZTYN – Hieronim Morsztyn, *Wybór poezji*, wstęp i opracowanie R. Grześkowiak, Wrocław 2016 („Biblioteka Narodowa”, Seria I, nr 326).
- NABOROWSKI, *Poezje* – Daniel Naborowski, *Poezje*, [opracowanie tekstu i słowniczka J. Niedźwiedź], Kraków 2003 („Klasyka Mniej Znana”).
- Napiórkowski, *Maryja* – A.A. Napiórkowski, *Maryja jest piękna. Zarys mariologii i maryjności*, Kraków 2016 (publikacja cyfrowa: <http://bc.upjp2.edu.pl/publication/4496> [dostęp: 5.01.2019]).
- Nitsch, *Z historii polskich rymów* – K. Nitsch, *Z historii polskich rymów. Studium językowe*, Warszawa 1912 („Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział I: Językoznawstwa i Literatury”, no 1).
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 1-3, opracował zespół pod kierownictwem J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1969-1972; t. 4, opracował S. Świrko przy współudziale D. Świerczyńskiej, Warszawa 1979.
- Okoń, *Dramat i teatr* – J. Okoń, *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku*, Wrocław 1970 („Studia Staropolskie”, t. 26).
- OPEC, *Żywoł* – Baltazar Opec, *Żywoł Pana Jezua Krysta (1522)*, wydali i wstępami opatrzyli W. Wydra, R. Wójcik, wstęp ikonograficzny K. Krzak-Weiss, Poznań 2014.
- Panuś, *Kontemplacja* – K. Panuś, *Kontemplacja Chrystusowych ran w pobożności i kaznodziejstwie chrześcijańskim*, „Studia Włocławskie” 19(2017), s. 307-318.
- PASEK, *Pamiętniki* – Jan Chryzostom Pasek, *Pamiętniki* [rękopis prawdopodobnie z lat: 1690-1695], opracował R. Pollak, Warszawa 1989.

- PETRYCY – Jan Innocenty Petrycy, „*Praeservatio*” *abo Uchrona powietrza morowego*, Kraków: S. Fabrowic, 1622.
- PIEŚNI ADWENTOWE 1627 – *Pieśni adwentowe, które są wybrane z niektórych pieśni roratnych*, [b.m. i dr.], 1627.
- PIEŚNI POSTNE 1617 – *Pieśni postne starożytne człowiekowi krześcijańskiemu należące, które w Wielki Post śpiewane bywają dla rozmyślenia Męki Pańskiej*, Kraków, Marcin Horteryn, 1617. 8°, do druku podał W. Wydra, Poznań 2010 („*Libri Librorum. Eximiorum Poloniae Librorum Bibliotheca*”).
- Pokuta Adama* – *Pokuta (naszego) pracojca Adama*, przekład A. Tronina, [w:] *Apokryfy Starego Testamentu*, opracowanie i wstępy R. Rubinkiewicz, przekład A. Kondracki [i inni], Warszawa ²2000, s. 27-39 („*Prymasowska Seria Biblijna*”).
- Polskie pieśni pasyjne* – *Polskie pieśni pasyjne. Średniowiecze i wiek XVI*, t. 1: *Teksty i komentarze*, pod redakcją J. Nowak-Dłużewskiego, zebrał i opracował M. Korolko, opracowanie językowe J. Puzynina przy współudziale T. Dobrzyńskiej, opracowanie paleograficzne H. Kowalewicz, Warszawa 1977.
- POTOCKI, *Ogród nie plewiony* – Wacław Potocki, *Ogród nie plewiony i inne utwory z lat 1677-1695*, opracował L. Kukulski, Warszawa 1987 („*Wacław Potocki (1621-1696). Dzieła*”, t. 2; „*Biblioteka Poezji i Prozy*”).
- Praz, *Studies* – M. Praz, *Studies in Seventeenth-century Imagery*, Roma ²1975.
- RACZKIEWICZ, *Lilija między cierniem podczas męki Pańskiej* – Augustyn Raczkiewicz, *Lilija między cierniem podczas męki Pańskiej. Bolesnej Najświętszej Panny serce* [dzieło z roku 1712]; wydanie w: *Kazania pasyjne*, s. 409-433.
- REJ, *Żywot* – Mikołaj Rej, *Żywot człowieka poczciwego*, opracował J. Krzyżanowski, t. 1, Wrocław 2003 („*Skarby Biblioteki Narodowej*”).
- Rębowski, *Parthenomelica* – W. Bartoszewski, *Parthenomelica albo Pienia nabożne o Pannie Naświętszej, które poważny senat miasta wileńskiego... na roracich przystojnie co rok odprawuje*, wydanie faksymilowe druku z 1613 roku, [wstęp W. Rębowski, opracowanie T. Maciejewski], Warszawa 1988.
- RIPA, *Ikonomia* – Cesare Ripa, *Ikonomia* [dzieło z roku 1593], przełożył I. Kania, Kraków 2013.
- ROZMYŚLANIA DOMINIKAŃSKIE – [dzieło sprzed roku 1532] wydanie [w:] *Cały świat nie pomieściłby ksiąg. Staropolskie opowieści i przekazy apokryficzne*, wydali W.R. Rzepka, W. Wydra, wstęp napisała M. Adamczyk, Warszawa-Poznań 1996.
- ROŹNIATOWSKI, *Pamiętka* – Abraham Roźniatowski, *Pamiętka krwawej ofiary Pana Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa* [dzieło z roku 1610], wydał J.S. Gruchała, Warszawa 2003 („*Biblioteka Pisarzy Staropolskich*”, t. 27).
- SAPIEHA, *Dzieje Marsa krwawego* – Jan Piotr Sapięha, *Dzieje Marsa krwawego i sprawy odważne, rycerskie, przez Wielmożnego Pana Jego Mości Pana*

- Jana Piotra Sapibę* [sic!], *starostę uświadzkiego, w monarchii moskiewskiej od roku 1608 aż do roku 1612* [sic!] *stawnie odprawowane*, [w:] *Polska a Moskwa w pieruszej połowie wieku XVII. Zbiór materyałów do historyi stosunków polsko-rosyjskich za Zygmunta III*, wydał A. Hirschberg, Lwów 1901.
- SERARIUS, *Sacri peripatetici* – Nicolaus Serarius, *Sacri peripatetici, sive De sacris Ecclesiae Catholicae processionibus libri duo*, Coloniae Agrippinae: Gualtherus, 1607.
- SĘP SZARZYŃSKI, *Epitafia* – Mikołaj Sęp Szarzyński, *Epitafia*; wydanie w: tenże, *Poezje zebrane*, wydał R. Grześkowiak, A. Karpiński, przy współpracy K. Mrowcewicza, Warszawa 2001, s. 78-84 („Biblioteka Pisarzy Staropolskich”, t. 23).
- SĘP SZARZYŃSKI, *Parafrazy Psalmów* – Mikołaj Sęp Szarzyński, *Parafrazy Psalmów*; wydanie w: tamże, s. 37-46.
- SĘP SZARZYŃSKI, *Pieśni* – Mikołaj Sęp Szarzyński, *Pieśni*; wydanie w: tamże, s. 47-61.
- SĘP SZARZYŃSKI, *Pieśń V. O Frydruszu* – Mikołaj Sęp Szarzyński, *Pieśń V. O Frydruszu, który pod Sokalem zabit od Tatarów Roku Pańskiego 1519*; wydanie w: tamże, s. 54-55.
- SĘP SZARZYŃSKI, *Sonety* – Mikołaj Sęp Szarzyński, *Sonety*; wydanie w: tamże, s. 33-36.
- SURIUS, *De probatis sanctorum* – Laurentius Surius, *De probatis sanctorum historiis* (O cennych dziejach świętych), partim ex tomis Aloysii Lipomani, doctissimi episcopi, partim etiam ex egregiis manuscriptis codicibus, quarum permultae antehac nunquam in lucem prodire, optima fide collectis et nunc recens recognitis atque aliquot vitarum accessione auctis per f[ratrem]... carthusianum, tomus quartus: complectens sanctos mensium Iulii et Augusti, Coloniae Agrippinae: apud G. Calenium et haeredes Quentelios, 1573, s. 609-626: „Vita s[anctae] Clarae Virginis sanctitate et miraculis clarissimae, iussu Alexandri Pontificis Maximi conscripta, cum eam in sanctas retulisset, anno ab eius obitu secundo”.
- Surzzyński, *Polskie pieśni* – *Polskie pieśni Kościoła katolickiego*, zebrał ks. J. Surzzyński, Poznań 1891.
- Szafraniec, *Matka Boska* – B. Szafraniec, *Matka Boska w płaszczu opiekuńczym*, [w:] K.S. Moisan, B. Szafraniec, *Maryja orędowniczka wiernych. Matka Boska w płaszczu opiekuńczym, Matka Boska Różańcowa, Matka Boska Szkaplerzna, Matka Boska Pocieszenia, Matka Boska Łaskawa*, Warszawa 1987, s. 10-43 („Ikonografia Nowożytnej Sztuki Kościelnej w Polsce. Nowy Testament”, t. 2).
- SZYMONOWIC, *Elegia na pogrzeb Zofijej Sieniawskiej* – Szymon Szymonowic, *Elegia na pogrzeb Wielmożnej Panny, Jej Mości Panny Zofijej Sieniawskiej, podczaszanki koronnej*; wydanie w: *Helikon sarmacki*, s. 390-391.
- TEXTOR RAVISIUS, *Off.* – Ioannes Textor Ravisius (Jean Tixier de Ravisi), *Officina partim historicis, partim poeticis referta disciplinis* (Skład

wiadomości tak z dziedziny historii, jak i poezji); wydanie: Ioan[nis] Ravisii Textoris Nivernensis „*Officina*”, *partim historiis, partim poeticis referta disciplinis*, multo nunc quam prius auctior, additis ab ipso auctore, ante quam e vita excederet, rebus prope innumeris cognitu dignissimis, cui etiam accessit index copiosissimus, ut ad manum statim habeas, quicquid in hoc opere requisieris, [Paris]: imprimebat P. Vidovaeus, impensis R. Chauldiere, 1532.

TMB – *Teksty o Matce Bożej*, t. 1-12, Niepokalanów 1981-2000 („*Beatam Me Dicent*”, t. 1-12).

Trilupaitienė – J. Trilupaitienė, *Trylogia chóralu gregoriańskiego Zygmunta Lauxmina*, [w:] LAUXMIN, *Ars et praxis musica*, op. cit., s. V-XXIV.

TWARDOWSKI, *Pochodnia* – Kasper Twardowski, *Pochodnia Miłości Bożej z pięcią strzał ognistych* [dzieło z roku 1628], wydał K. Mrowcewicz, Warszawa 1995 („Biblioteka Pisarzy Staropolskich”, t. 2).

Walther – Hans Walther, *Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters*, München 1914, s. 211-214; wydanie online: <https://archive.org/details/dasstreitgedicht00waltuoft> [dostęp: 20.04.2019].

Wielądsko, *Heraldyka, czyli opisanie herbów* – Wojciech Wincenty Wielądsko, *Heraldyka, czyli opisanie herbów, w jakim który jest kształcie, oraz familije rodowitej szlachty polskiej i W[ielkiego] Ks[ięstwa] Litewskiego z ich herbami*, t. 1, cz. 1, Warszawa: P. Zawadzki, 1792.

WOLAN, *De libertate* – Andrzej Wolan, *De libertate politica sive civili...* [dzieło z roku 1572]; przekład: tenże, *O wolności Rzeczypospolitej albo szlacheckiej książka godna ku czytaniu...*, przełożył S. Dubingowicz, Kraków 1859.

Woronzak, *Bogurodzica* – *Bogurodzica*, opracował J. Woronzak, wstęp językoznawczy E. Ostrowska, opracował muzykologiczne H. Feicht, Wrocław 1962.

WUJEK, *Historyja* – Jakub Wujek, *Historyja męki Pana naszego Jezusa Chrystusa, Boga i Człowieka prawdziwego, ze czterech ewangelistów zebrana, na dziewięć części podzielona* [dzieło z roku 1582], przejrzał i do nowej pisowni przystosował ks. J.P., Kraków 1931.

Wydra, *Bogurodzica w „Parthenomelica...”* – W. Wydra, *Bogurodzica w „Parthenomelica...” Walentego Bartoszewskiego z 1613 roku*, „*Slavia Occidentalis*” 33(1976), s. 133-143.

ZWINGER, *Theatrum vitae humanae* – *Theatrum vitae humanae...*, primum a Conrado Lycosthene... inchoatum, deinde Theodori Zvinggeri... studio et labore eo usque deductum..., Parisiis: apud M. Sonnum, 1572 [1571], [tomus cum libris 10-19]; liber 12: s. 59-188; „*Theatri vitae humanae liber duodecimus: De iusticia in genere*” [in tomo cum libris 1-9: „*De iusticia religiosa*”].

ŻALE NAGROBNE – *Żale nagrobne na śmierć Jana Kochanowskiego w Lublinie 22 sierpnia 1584 roku przez Sebastiana Klonowica, Andrzeja*

Trzecieściego i innych autorów napisane i w 1585 roku razem wydane, wprowadzenie i opracowanie R. Montusiewicz, Lublin 2004 („Lubelska Biblioteka Staropolska”, t. 1).

Żurowska-Górecka, *Nieznana pieśń* – W. Żurowska-Górecka, *Nieznana pieśń staropolska*, „Język Polski” 48(1958), 5, s. 369-376.

3. Skróty dotyczące literatury starożytnej i średniowiecznej

AMBROS. – Ambrosius Aurelius Mediolanensis (św. Ambroży z Mediolanu)

Epist. – *Epistulae* (Listy)

Exces.fratr. – *Oratio funebris de excessu fratris* (Mowa pogrzebowa o śmierci brata)

Instit.virg. – *De institutione virginis* (Na obłóczyny dziewicy); przekład: św. Ambroży, *Na obłóczyny Dziewicy – wykład o wieczystym dziewictwie Najświętszej Maryi*, tłum. W. Kania, w: *Ojcowie Kościoła łacińscy. Teksty o Matce Bożej*, redakcja S.C. Napiórkowski, Niepokalanów 1991, s. 43-68

AMM. – Ammianus Marcellinus

Rerum gestarum libri (Księgi dziejów [rzymskich])

ANSEL.CANT.*Mirac.concept.* – *Anselmus Cantuariensis* (Anzelm z Canterbury; 1033/1034-1109), *Miraculum de conceptione Sanctae Mariae* (Cud w związku z poczęciem Świętej Maryi)

ARNULF.LOV.*Rhythm.orat.* – Arnulfus Lovaniensis (Arnulf z Lowanium; ok. 1200-1250), *Rhythmica oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientis et a cruce pendentis* (Wierszowana wypowiedź na każdy z członków cierpiącego i wiszącego na krzyżu Chrystusa); wydanie w: *PL* 184,1319-1324 [jako utwór anonimowy]

AUG. – Augustinus Hipponensis (św. Augustyn z Hippony)

Civ. – ad Marcellinum *De civitate Dei contra paganos libri viginti duo* (O państwie Bożym, przeciw poganom ksiąg XXII)

Conf. – *Confesiones* (Wyznania)

Enarr.Ps. – *Enarrationes in Psalmos* (Objaśnienia Psalmów); wydanie w: *in Psalmos 1-79* – *PL* 36,67-1027; *in Psalmos 80-144* – *PL* 37,1033-1967

AVIEN. – Ruf(i)us Festus Avienus (Awienus), *Descriptio orbis* (Opis świata)

BERN.CLARAEV.*Epist.Hug.* – Bernardus Claraevallensis (Bernard z Clairvaux), *Epistula ad Hugonem de Sancto Victore de baptismo aliisque quaestionibus ab ipso positis* (List do Hugona od Świętego Wiktora o chrzcie i innych zagadnieniach przez niego samego postawionych); wydanie w: *PL* 182,1031-1036

BRYGIDA, *Objawienia* – św. Brygida Szwedzka (łac. Birgitta de Suecia, szw. Birgitta Birgersdotter; 1303-1373), *Revelationes coelestes* (pol. Objawienia niebieskie, szw. Himmelska uppenbarelsen); przekład: Brygida Wielka, *Objawienia i inne dzieła*, przekład z języka łacińskiego J. Hojnowski,

- S. Kafel, T. Wietecha, Kraków 2004 („Antologia Mistyków Franciszkańskich. Nowa Seria” t. 2)
- CARM.SAP. – *Carmina duodecim sapientum* (Wiersze dwunastu mędrców); wydanie: *Anthologia Latina* 495-638 R2
- CATULL. – Gaius Valerius Catullus (Katullus), *Catulli Veronensis liber* (Księga Katullusa z Werony)
- CIC. – Marcus Tullius Cicero (Cyceron)
Inv. – *De inventione* (O inwencji retorycznej)
Off. – *De officiis* (O powinnościach)
Tusc. – *Tusculanae disputationes* (Rozmowy tuskulańskie)
- CYRIL.Calosyr. – Cirillus Alexandrinus (Cyryl z Aleksandrii), *Ad Calosyrium episcopum Arsenoitem adversus anthropomorphitas liber* ([List/Pismo] Do Kalosyriusza, biskupa Arsinoe [dziś: Fayum], przeciw tym, którzy twierdzą, że Bóg ma ludzką postać; wydanie: D[ivi] Cyrilli patriarchae Alexandrini *Ad Calosyrium episcopum Arsenoitem adversus Anthropomorphitas liber...*, Bonaventura Vulcanio interprete, Toleti 1576
- DIOG.LAERT. – Diogenes Laertios, *De vitis et dogmatibus clarorum philosophorum* (Żywoty i poglądy słynnych filozofów)
- DZIEJE JANA WRZYMIE – *Dzieje Jana w Rzymie*, [w:] *Apostołowie*, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*, pod redakcją M. Starowieyskiego, współpraca K. Bardski [i inni], Kraków ²2017 („Apokryfy Nowego Testamentu”, t. 2 / „Pisma Apokryficzne”), s. 339-408
- DZIEJE PIOTRA – *Dzieje Piotra*, przekład Z. Izydorczyk, M. Bielewicz, oprac. Z. Izydorczyk, [w:] *Apostołowie*, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*, pod redakcją M. Starowieyskiego, współpraca K. Bardski [i inni], Kraków ²2017 („Apokryfy Nowego Testamentu”, t. 2 / „Pisma Apokryficzne”), s. 480-524
- EWANGELIA NIKODEMA – *Cykl Pilata: Ewangelia Nikodema*, [w:] *Ewangelie apokryficzne*, cz. 2: *Św. Józef i św. Jan Chrzyciel, Męka i Zmartwychwstanie Jezusa, Wniebowzięcie Maryi*, pod redakcją M. Starowieyskiego, współpraca W. Appel [i inni], Kraków ²2017 („Apokryfy Nowego Testamentu”, t. 1 / „Pisma Apokryficzne”)
- GEST.ROM. – *Gesta Romanorum* (Historie rzymskie); wydanie: *Gesta Romanorum*, herausgegeben von A. Keller, Bd. 1: *Text*, Stuttgart-Tübingen 1842
- GREG.MAGN.*Registr.epist.* – Gregorius Magnus (św. Grzegorz Wielki), *Registrum epistolarum* (Księga listów); wydanie w: *PL* 77,1129-1130
- HES.*Op.* – Hesiodus (Hezjod), *Opera et dies* (Prace i dni)
- HIER. – *Sophronius Eusebius Hieronymus Stridonensis* (św. Hieronim ze Strydonu)
Adv.Vigil. – *Adversus Vigilantium* (Przeciw Wigilancjuszowi)
Epist. – *Epistulae* (Listy)
Nom.Hebr. – *De nominibus Hebraicis* (O imionach hebrajskich); wydanie w: *PL* 23,771-934

HOM. – Homerus (Homer)

Il. – *Ilias* (Iliada); przekład Homer, *Iliada*, przełożyła K. Jezewska, wstępem i przypisami opatrzył J. Łanowski, Warszawa ¹⁽³⁾1999, ²⁽³⁾2000, ²⁽³⁾2005 („Biblioteka Antyczna”)

Od. – *Odyseia* (Odyseja)

HOR. – Quintus Horatius Flaccus (Horacy)

Carm. – *Carmina* (Pieśni); przekład: Horacy, *Pieśni*, [w:] tenże, *Dzieła wszystkie*, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył A. Lam, Warszawa ²1996, s. 23-121 („Libri Mundi”)

Epod. – *Epodon liber* (Księga epodów)

Sat. – *Satirae / Sermones* (Satyry / Gawędy)

HYGIN.*Fab.* – Hyginus (Hyginus), *Fabulae* (Opowieści)

IOAN.CHRYSOST. – Ioannes Chrysostomus (św. Jan Chryzostom)

Sacerdot. – *De sacerdotio libri VI* (O kapłaństwie ksiąg sześć); wydanie i przekład łaciński za: PG 48,623-693

Sacr.particip. – *De sacrorum participatione mysteriorum* (O uczestnictwie w świętych obrzędach); wydanie w: Divi Ioannis Chrysostomi... *Opera, quotquot per Graecorum exemplarium facultatem in Latinam linguam hactenus traduci potuerunt...*, Basileae 1547, t. 5, kol. 401

IREN.*Advers.haer.* – Irenaeus Lugdunensis (św. Ireneusz z Lyonu), *Adversus haereses* (Przeciw herezjom); wydanie w: PG 7,433-1224; przekład passusu 3,22 pt. *Przyczyna naszego zbawienia*, tłumaczenie W. Kania, [w:] *TMB* 1, s. 24-25

IUST.MART. – *Iustinus Martyr / Philosophus* (Justyn Męczennik / Filozof)

Apol. I – *Apologia prima pro Christianis ad Antonium Pium* (Apoloogia pierwsza w obronie chrześcijan do Antonina Piusa); wydanie i przekład łaciński za: PG 6,327-440

Dial. – *Dialogus cum Tryphone Iudaeo* (Dialog z Żydem Tryfonem); wydanie w: PG 6,471-800

JACOBUS DE VORAGINE – Jacobus de Voragine (wl. Jacopo da Varagine, pol. Jakub z Voragine)

Leg.aur. – *Legenda aurea* (Złota legenda); wydanie: Jacobi a Voragine *Legenda aurea, vulgo Historia Lombardica dicta ad optimorum librorum fidem*, recensuit Th. Graesse, Vratislaviae ³1890 (publikacja cyfrowa: <https://books.google.pl/books?id=-1tHAQAAMAAJ&pg=PA857&dq=legenda+aurea&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKĒwimh6WswN3vAhVl8LsIHXCdCx8Q6AEwBH0ECAYQAg#v=onepage&q=legenda%20aurea&f=false> [dostęp: 14.12.2018]); przekłady: Jakub de Voragine, *Złota legenda. Wybór*, tłumaczenie J. Pleziowa, wybór, wstęp i przypisy M. Plezia, Warszawa 1983

Mariale – *Mariale de laudibus Deipare Virginis ordine et artificio alphabetico* [inaczej: *Mariale aureum*]; wydanie: R.P.Fr. Jacobi de Voragine... *Mariale aureum de BV. laudibus, alphabetico ordine digestum, ac 160 sermonibus distinctum*, compilatum et in lucem editum opera

- et industria... R. Clutii, Moguntiae: sumptibus P. Cholini, 1616, s. 66-68; przekład na podstawie tego wydania: Jakub de Voragine, *Niewiasta mężna*, [w:] *TMB* 4, s. 86-88
- LAMENT MARYI – [pierwotny tekst w języku koptyjskim pochodzi z ok. V/VI w., redakcja nowożytna z XIV w.]; wydanie: J. Woźniak, *Lament Maryi – apokryf etiopski*, „*Salvatoris Mater*” 6(2004), 2, s. 35-50
- LUCAN. – Marcus Annaeus Lucanus (Lukan), *Belli civilis libri decem*, tj. *Pharsalia* (Dziesięć ksiąg o wojnie domowej, tj. Farsalia)
- MARC.DIAC. *Vit.Porph.* – Marcus Diaconus (Marek Diakon), *Vita Porphyrii* (Żywot Porfyriusza)
- MAXIM.TAURIN. *Hom.* – Maximus Taurinensis (Maksym z Turynu; 380? – 408-423 lub 465), *Homiliae in quatuor classes distributae* (Kazania podzielone na cztery kategorie); wydanie w: *PL* 57,221-530
- OV. – Publius Ovidius Naso (Owidiusz)
- Am.* – *Amores* (Miłostki)
- Her.* – *Heroides / Epistulae heroidum* (Heroidy/Bohatarki / Listy heroin/bohaterek)
- Met.* – *Metamorphoseon libri* (Metamorfozy / Przemiany); przekład: Owidiusz, *Metamorfozy*, przełożyli A. Kamińska (ks. I – ks. IX, w. 175), S. Stabryła (ks. IX, w. 176 – ks. XV), opracował S. Stabryła, Wrocław²1996 („Biblioteka Narodowa”, Seria II, nr 76)
- Trist.* – *Tristia* (Żale); przekład: [Owidy Nazon], *Listy z Pontu*, [w:] Owidego Nazona wiersze na wygnaniu pisane, to jest *Rzeczy smutne, Kłątwa na Ibisa, Listy z Pontu*, przekładania J. Przybylskiego, Kraków 1802, s. 5-136
- PEREGRYN Z OPOLA, *Kazania* – Peregryn z Opola (ok. 1260 – po 1333), *Kazania „de tempore” i „de sanctis”*, redakcja naukowa J. Wolny, [przekład z języka łacińskiego J. Mrukówna], Kraków-Opole 2001
- PG – *Patrologiae cursus completus, seu bibliotheca universalis... omnium ss. Patrum scriptorumque ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum. Series Graeca*, t. 1-161, edidit J.P. Migne, Paris 1844-1855
- PL – *Patrologiae cursus completus, seu bibliotheca universalis... omnium ss. Patrum scriptorumque ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum. Series Latina*, t. 1-217, edidit J.P. Migne, Paris 1857-1866
- PLUT. – Plutarchus (Plutarch)
- Vitae parallelae – Vitae parallelae* (Żywoty równoległe)
- Alex.* – *Alexander* (Aleksander Wielki)
- PROP. – Sextus Propertius (Propercjusz), *Elegiae* (Elegie)
- Ps.-AUG. – Pseudo-Augustinus (Pseudo-Augustyn)
- Annunt.* – *Sermo CXCIV. De annuntiatione Dominica* (Kazanie 194. O zwiastowaniu Pańskim); wydanie w: *PL* 39,2104-2107
- Meditat.* – *Meditationes* (Rozmyślenia); wydanie w: *PL* 40,901-942 [za autora uchodzi też Anzelm z Canterbury]

- Ps.-DIONYS.AREOP.*Eccl.hier.* – Pseudo-Dionysius Areopagites (Pseudo-Dionizy Areopagita), *De ecclesiastica hierarchia* (O hierarchii kościelnej); wydanie i przekład łaciński za: *PG* 3,369-584
- Ps.-EUSEB.*Mort.Hier.* – Pseudo-Eusebius (Pseudo-Euzebiusz), *De morte Hieronymi* (O śmierci Hieronima); wydanie w: *PL* 22,239-282
- Ps.-MOSCH. – Pseudo-Moschus (Pseudo-Moschos), *Epitaphius Bionis* (Pieśń żałobna na śmierć Biona); przekład (nieznanego autora), *Pieśń żałobna na śmierć Biona*, [w:] *Sielanka grecka: Teokryt i mniejsi bukolicy. Z dodatkiem: Bukolika grecka w Polsce*, przełożyła A. Świderkówna, opracował J. Łanowski, Wrocław 1953, s. 136-141 („Biblioteka Narodowa”, Seria II, nr 80)
- ROZMYŚLANIE PRZEMYSKIE – [dzieło datowane na połowę XV w.] wydanie: *Rozmyślanie przemyskie. Transliteracja, transkrypcja, podstawa łacińska, niemiecki przekład. Transliteration, Transkription, lateinische Vorlagen, deutsche Übersetzung*, wydali F. Keller, W. Twardzik, t. 1-2, Freiburg 1998-2000 („Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris”, t. 40, 42)
- RUFIN.*Hist.eccl.* – Rufin Tyrranius/Aquileiensis (Rufin z Akwilei), *Historia ecclesiastica / In suam et Eusebii Caesariensis Latinam ab eo factam „Historiam”* (Historia kościelna / [Dodatek] do własnej *Historii* i [*Historii*] łacińskiej napisanej przez Euzebiusza z Cezarei) [*PL* 21,461A-540C]
- RUPERT.*Genes.comm.* – Rupertus Tuitiensis (Rupert z Deutz; ok. 1070-1130), *In „Genesim” commentariorum libri* (Księgi komentarzy do [Księgi] Rodzaju); wydanie w: *PL* 167,199-566
- SEN.MI. – Lucius Annaeus Seneca Minor, Philosophus (Seneka Młodszy / Seneka Filozof)
Epist. – *Epistulae morales ad Lucilium* (Listy moralne do Lucyliusza); przekład: Lucius Annaeus Seneca, *Listy moralne do Lucyliusza*, przełożył W. Kornatowski, wstępem i przypisami opatrzył K. Leśniak, Warszawa 1961 („Biblioteka Klasyków Filozofii”)
- SERV. *in Georg.* – Servius Maurus/Marius Honoratus Grammaticus (Serwiusz Maurus/Mariusz Honorat Gramatyk), *In Vergilii „Georgicon” commentarius* (Komentarz do *Georgik* Wergiliusza)
- SIDON.*Epist.* – Caius Sollius Modestus Apollinaris Sidonius (Sydoniusz Apollinaris), *Epistulae* (Listy)
- SIL.ITAL.*Pun.* – Tiberius Catus Asconius Silius Italicus (Syliusz Italikus), *Punica* (Opowieść o wojnie punickiej)
- SOCR.SCHOL.*Hist.eccl.* – Socrates Scholasticus (Sokrates Scholastyk), *Historia ecclesiastica* (Historia kościelna)
- TERT.*Praescr.haeret.* – Quintus Septimius Florens Tertullianus (Tertullian), *De praescriptione haereticorum* (Preskrypcja¹ przeciw heretykom); wydanie w: *PL* 2,9-74

¹ Tj. przepis prawa z góry (*a limine*) wykluczający oskarżyciela, zatem uniemożliwiający postępowanie sądowe.

THOM.AQUIN.*Summ.* – Thomas Aquinas (św. Tomasz z Akwinu), *Summa theologica* (Suma teologiczna); przekład: św. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 6, cz. 1, opracował i objaśnieniami opatrzył P. Belch, Londyn 1980

VERG. – Publius Vergilius Maro (Wergiliusz)

Aen. – *Aeneis* (Eneida); przekład: Publius Vergilius Maro, *Eneida*, przełożył i opracował Z. Kubiak, Warszawa 1987 („Bibliotheca Mundi”)

Georg. – *Georgica* (Georgiki)

WŁADYSŁAW Z GIELNIOWA, *Jezusa Judasz sprzedał* – Władysław z Gielniowa, *Jezusa Judasz sprzedał*; wydanie: *Chrestomatia staropolska*, s. 249-251

4. Skróty dotyczące Biblii

Oznaczenia, tytuły ksiąg i lokalizacje [za:] *Biblia Tysiąclecia – Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, Poznań³1983.

Cytaty biblijne w języku łacińskim za Wulgatą według wydania: *Biblia sacra vulgatae editionis. Sixti V Pontificis Maximi iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita nunc novissime ad exemplar vaticanum expressa*, cura A. Arndt [et alii], t. 1-3, Ratisbonae 1903-1907. Cytat z greckiej wersji Ewangelii Łukasza za: *Novum Testamentum Graece et Latine*, textum Graecum post E. Nestle et E. Nestle communiter ediderunt K. Aland, M. Black, C.M. Martini, B.M. Metzger, A. Wikgren, textus Latinus Novae Vulgatae Bibliorum Sacrorum Editioni debetur, utriusque textus apparatus criticum recesuerunt et editionem novis curis elaboraverunt K. Aland et B. Aland una cum Instituto studiorum textus Novi Testamenti Monasteriensi (Westphalia), Stuttgart 1979.

Cytaty biblijne w języku polskim [za:] *Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.*, transkrypcja typu „B” oryginalnego tekstu z XVI w. i wstępy ks. J. Frankowski, Warszawa 1999.

Sigła ksiąg biblijnych:

Rdz – Księgi Rodzaju

Wj – Księgi Wyjścia

Lb – Księgi Liczb

Pwt – Księgi Powtórzonego Prawa

Joz – Księgi Jozue

Sdz – Księgi Sędziów

Rt – Księgi Rut

1Sm – Pierwsze Księgi Samuelowe

2Sm – Księgi Wtóre Samuelowe

1Krl – Księgi Trzecie Królewskie

2Krl – Księgi Czwarte Królewskie

1Krn – Księgi Pierwsze Kronik

2Krn – Księgi Wtóre Kronik

Tb – Księgi Tobiaszowe

Hi – Księgi Hiob
 Ps – Księgi Psalmów
 Pnp – Pieśń nad Pieśniami
 Syr – Eklezjastyk
 Iz – Proroctwo Izajaszowe
 Jr – Proroctwo Jeremiaszowe
 Ez – Proroctwo Ezechielowo
 Dn – Proroctwo Danielowe
 Jl – Proroctwo Joela
 Jon – Proroctwo Jonasza
 Mi – Proroctwo Micheaszowe
 Za – Proroctwo Zachariasza
 Mt – Ewangelia według Mateusza
 Mk – Ewangelia według Marka
 Łk – Ewangelia według Łukasza
 J – Ewangelia według Jana
 Dz – Dzieje Apostolskie
 Rz – List do Rzymian
 1Kor – List do Koryntian Pierwszy
 Ga – List do Galatów
 Ef – List do Efezjan
 Flp – List do Filipian
 Kol – List do Kolosan
 1Tim – List do Tymoteusza Pierwszy
 Hbr – List do Żydów
 1P – List Piotra Pierwszy
 1J – List Jana Pierwszy
 Ap – Objawienie św. Jana

Inne skróty:

Mszal rzymski – Mszał rzymski, z dodaniem nabożeństw nieszpornych,
 O.G. Lefebvre, benedyktyn, przekład polski opracowali mnisi
 opactwa w Tyńcu, Tynec-Bruges 1956.

5. Skróty nazw bibliotek

BJ – Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
 BKórń – Biblioteka PAN w Kórniku
 BLAN – Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich
 w Wilnie
 BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie
 BNSłow – Biblioteka Narodowa Słowacji w Martinie na Słowacji
 BUWil – Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego
 LNNBU – Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wa-
 syła Stefanyka

II. OPIS ŹRÓDEŁ

[I.] ROZMOWA... DUSZY I CIAŁA POTĘPIONYCH...

Karta tytułowa: [w ozdobnej ramie; antykwa:] ROZMOWA // [szwabacha:] álbo // [antykwa:] LAMENT DVSZY // [szwabacha:] y ciała potępionych. // [ozdobnik] // [szwabacha:] Z Łacińskiego ná Polfki ięzyk teraz // nowo przełożony. // [winieta] // [antykwa:] W WILNIE // [szwabacha:] Roku 1609.; 4°, k. 11, s.nlb. [22], sygn. A⁵ B⁴ C² [błąd sygnowania: k. A₂ oznaczona dwukrotnie.]

Spis zawartości tomu:

- k. A₁r – karta tytułowa;
- k. A₁v – [szwabacha:] Ná Zacny y ftárożytny Kleynot // [antykwa:] IASNIE WIELMOZNYCH PA= // [szwabacha:] now P. Kryskich.; [herb Prawdzic]; tekst wiersza;
- k. A₂r – [antykwa:] IASNIE WIELMOZNEMV // [szwabacha:] Jego Mości Pánu // P. Szczeńnemu Kryfskiemu ná Drobni= // nie/ Podkanclerzemu Koronnemu/ Stároście Zakro= // címfskiemu/ Pánu á P. mnie Miłościwe= // mu etc. etc.;
- k. A₂r-v – list dedykacyjny;
- k. A₂v – [element typograficzny]; [antykwa:] AVTHOR: // [szwabacha:] álbo Wynalezćá.; tekst wiersza; [antykwa:] DVSZA.;
- k. A₂v-A₄r – tekst wiersza;
- k. A₄v – [antykwa:] CIAŁO ODPOWIADA.;
- k. A₄v-B₁r – tekst wiersza;
- k. B₁r – [antykwa:] ODPOWIEDZ DVSZE.;
- k. B₁r-B₂r – tekst wiersza;
- k. B₂r – [antykwa:] ODPOWIEDZ CIAŁA.;
- k. B₂r-v – tekst wiersza;
- k. B₂v – [antykwa:] ODPOWIEDZ DVSZE.;
- k. B₂v-B₃r – tekst wiersza;
- k. B₃r – [antykwa:] ODPOWIEDZ CIAŁA.;
- k. B₃r-v – tekst wiersza;
- k. B₃v – [szwabacha:] Odpowiedź Dufze.;
- k. B₃v-B₄r – tekst wiersza;
- k. B₄r – [szwabacha:] Wynalezćá.;
- k. B₄r-v – tekst wiersza;
- k. B₄v – [szwabacha:] Czárt.; tekst wiersza; Dufzá.; tekst wiersza; Diabli.;
- k. B₄v-C₁r – tekst wiersza;
- k. C₁r – [antykwa:] WYNALEŻYĆIEL.;
- k. C₁r-C₂r – tekst wiersza;
- k. C₂r – [antykwa:] KONIEC. // [szwabacha:] Prześfrogá Smierći.;
- k. C₂r-v – tekst wiersza;
- k. C₂v – [szwabacha:] Prześfrogá ciála.; tekst wiersza; Prześfrogá światá.; tekst wiersza [element typograficzny].

Podstawą wydania jest jedyny znany egzemplarz druku, zachowany w BKórn, sygn. 12689 (publikacja cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/75712/edition/90367/content>).

[II.] PIENIA WESOŁE DZIA TEK...

Karta tytułowa: [w ozdobnej ramie; kapitalik:] PIENIA WESOŁE DZIA TEK // [szwabacha:] Ná przyjazd do Wilná // Krola Jego M. Senatu/ y // Ricerftwá iego/ po rekupero= // waniu Smoleńka. // Jáśnie Wielmoż= // nemu Jego M. Pánu/ P. Chry // fztofowi Monwidowi Dorohošťaykie= // mu/ Márzfalkowi Wielkiemu W. X. L. // [kursywa:] *oddáne.* // Przez // [kapitalik:] WÁLENTEGO BARTOSZEWSKIEGO // W WILNIE // [kursywa:] *W Drukárni Janá Kárcaná.* // R. P. 1611. Dniá 24. Lip.; 4°, k. 8, s.nlb. [16], sygn. A-B⁴.

Spis zawartości tomu:

k. A_{1r} – karta tytułowa;

k. A_{1v} – [szwabacha:] Do Jáśnie Wielmożnego // Jego Mści. Pána P. Chryfztořá // Monwidá Dorohošťaykiewego/ Márzfalká // Wielkiego/ W. X. Lit.; tekst wiersza;

k. A_{2r} – [szwabacha:] Do tegoż // Przedmowá.; list dedykacyjny;

k. A_{2v} – [szwabacha:] Do Czytelniká.; tekst wiersza; [winieta];

k. A_{3r} – [szwabacha:] Pienia wesołe dziełek przy // Tryumfie wálnym miá-stá // Wileńkiewego;

k. A_{3r}-A_{4r} – tekst wiersza z podziałem na 8 numerowanych strof; [winieta];

k. A_{4v} – [szwabacha:] Do Senatu z Smoleńká z // Krolem J. M. w Wilno // wieźdźáiácego.; tekst wiersza; [winieta];

k. B_{1r} – [szwabacha:] Je^o Mści Pánu P. Chryfzto= // phowi Monwidowi Dorohošťaykiewemu // Márzfalkowi Wielkiemu/ W. X. Lit.; tekst wiersza; [antykwa:] Do tegoż; tekst wiersza; [winieta];

k. B_{1v} – [szwabacha:] Jego M. Pánu/ P. Jákuo= // wi Potockiemu/ Woiewodźie Brácláwkie= // mu/ Stároście Kámienieckiemu.; tekst wiersza; [szwabacha:] Jego M. Pánu Stephánowi // Potockiemu/ Stároście Felińkiewemu.; tekst wiersza; [winieta];

k. B_{2r} – [szwabacha:] Jego M. Pánu Bártłomiewo= // wi Nowodworfkiewemu/ Káwálerowi.; tekst wiersza; [szwabacha:] Je^o Mści Pánu P. Chryfzto= // phowi Monwidowi Dorohošťaykiewemu/ // Márszfalkowi Wielkiemu W. X. Lit.; tekst wiersza; [szwabacha:] Do tegoż.; tekst wiersza;

k. B_{2v} – [szwabacha:] Jego M. Pánu Janowi Sa= // pichy Stároście Słonimśkiewemu.; tekst wiersza; [szwabacha:] Je^o M. Pánu Marćinowi Wá= // ierowi.; tekst wiersza; [szwabacha:] Ich M. P. Rotmiftrzem wobec wřzytkim.;

k. B_{2v}-B_{3r} – tekst wiersza;

k. B_{3r} – [szwabacha:] Do Ricerftwá/ ktore pedardámi= // Prochmi/ řtrzelbá/ mury lámáło.; tekst wiersza; [szwabacha:] Do Tych/ ktorzy po drábinách // w Zámek pádáli.;

- k. B₃r-v – tekst wiersza;
 k. B₃v – [szwabacha:] Do wŹytkich Rotmistrzow/ kto= // rzy w tey KŹiŹfzce fię nie miŹnuia.; tekst wiersza; [szwabacha:] Ich M. P. Ricerzom // wobec wŹytkim.;
 k. B₃v-B₄r – tekst wiersza;
 k. B₄r – [szwabacha:] PŹnu Boreckiemu w fzturmie // poŹtrzelonemu/ nŹzŹiutrz zmŹrlemu // Rotmistrzowi K. J. M.; tekst wiersza; [szwabacha:] RicerŹtwu nŹ Źmierć zbitemu.; tekst wiersza;
 k. B₄v – [szwabacha:] Rytm ŹlŹoŹci.; tekst wiersza; [ozdobnik].

Wydawczyni korzystała z unikatowego egzemplarza, zachowanego w BKŹrn, sygn. 12688. Katalog polonikŹw XVII-XVIII w. BN pod nazwiskiem Bartoszewskiego notuje rŹwnieŹ niezidentyfikowane wydanie utworu datowane na 1618 r., z adnotacjŹ: „Ivanowicz bez egz.” WspŹlczesne wydanie, niebęďące jednak edycjŹ krytycznŹ: *Moskiewski Mars. Wiersze polskie czasu pierwszej dymitriady (1605-1612). Antologia*, opracowała A. Oszczyďa, Warszawa 2016, s. 374-385.

[III]. EMBLEMA CNŹT... KISZKŹW

Karta tytułowa: [w ozdobnej ramie; antykwa:] EMBLEMA // [szwabacha:] Cnot dŹielnych/ y // Źpraw przewaŹnych/ Źlwnych Po= // tomkow z ŹtŹoŹytnego domu/ // Ich M. PŹnow P. // [antykwa:] KISZKOW. // PRZEZ // WŹlentego BŹrtŹfzewskiego // wykonterfetowane. // [ozdobnik] // W Wilnie, v IozefŹ KŹrcanŹ. // Roku 1614; 4°, k. 8, s.nlb. [16], sygn. A-B⁴.

Spis zawartoŹci tomu:

- k. A₁r – karta tytułowa;
 k. A₁v – [antykwa:] HYPOSTEMMATICON.; tekst wiersza; [winiетка];
 k. A₂r – [antykwa:] ICH MOSCIOM // Moim miłŹŹciwym PŹnom, PŹnom, // [szwabacha:] Je^o M. PŹnu StŹniŹlawowi/ Woie= // wodŹicowi WiteŹpkiemu. Źć. Je^o M. X. // StŹniŹlawowi/ kanonikowi Wileńskie= // mu. Źć. Je^o M. PŹnu Janufzowi/ // StŹroŹcie PŹrnawŹkiemu/ Źć. Je^o M. // PŹnu MikołŹiowi/ dworzŹninowi K. J. // M. Źć. Y Je^o M. PŹnu ChryŹfztofo= // wi/ DworzŹninowi K. J. M. Źć. // [antykwa:] KISZKOM. // PŹnom y dobrodŹzieiom mnie wielce łŹskŹwym.;
 k. A₂r-v – list dedykacyjny;
 k. A₃r – [szwabacha:] Do Je^o M. PŹnŹ P. StŹniŹlawŹ // Kifzki/ WoiewodŹicŹ WiteŹpkiego/ Źć.;
 k. A₃r-v – tekst wiersza; [dwa elementy typograficzne];
 k. A₄r – [szwabacha:] Do Je^o M. X. StŹniŹlawŹ Kifzki/ ka= // nonikŹ/ ScholaŹtykŹ Wileńkiego/ // ProboŹczŹ Gieranońkiego/ Źć.; tekst wiersza; [dwa elementy typograficzne];
 k. A₄v – [szwabacha:] Do Je^o M. pŹnŹ JŹnufzŹ Kifzki/ StŹ= // roŹty PŹrnawŹkiego/ RotmistrzŹ // K. J. M. w W. X. Lit. Źć.; tekst wiersza;

- k. B_{1r} – [szwabacha:] Do Je^o M. Páná Mikoláíá Kifzki/ // Dworzániná K. J. M. źć.; tekst wiersza; [dwa elementy typograficzne];
- k. B_{1v} – [szwabacha:] Do Je^o M. Páná Chrzyfztofá Kifzki/ // Dworzániná K. J. M. źć.; tekst wiersza; [dwa elementy typograficzne];
- k. B_{2r} – [antykw:] ICH MOSCIAM PANIOM P. // [szwabacha:] Jáśnie Oświeconey X. Annie Chrifztofo // wey Rádziwilowey/ y Wielmoźney Elźbie // ćie Chrifztofowey Chodkiewiczowey/ źć.; [antykw:] KISZCZANKOM;
- k. B_{2r-v} – tekst wiersza; [dwa elementy typograficzne];
- k. B_{3r} – [szwabacha:] Do Oblubieńcow. // [antykw:] Æqualitatis fpes maior.; poniżej tekst wiersza; [dwa elementy typograficzne]; [szwabacha:] Do Je^o M. X. Kifzki/ źć. // [antykw:] Potior pietate.; tekst wiersza; [dwa elementy typograficzne];
- k. B_{3v} – [szwabacha:] Do niegoź. // [antykw:] Anima preciofior auro.; tekst wiersza; [winieta];
- k. B_{4r-v} – niezadrukowana (ręcznie dopisana pieśń *Magnificat*).
Znane są trzy egzemplarze druku: 1) BKórń, sygn. 2302; 2) BN, sygn. SD XVII.3.1118 zdefektowany (brak karty tytułowej); 3) BNSłow, sygn. MS BaPiP4890, priv. 23. Wydawczyni korzystała z egzemplarza kórnickiego (publikacja cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/19138/edition/31303/content>).

[IV]. MONODYJA OJCZYZNY ŻAŁOBLIWEJ...

Karta tytułowa: [antykw:] MONODIA // [szwabacha:] Oyczyzny Żałobliwey // Po ześćiu wieczney pá= // mięći Zacie urodzonego/ y Walecznego // Rycerzá Adrianá Woytkowkiego. // [antykw:] Przez // [szwabacha:] Wáłentego Bartofzewkiego. // wiekom potomnym // podaná. // [antykw:] Ecclef. 22. // [szwabacha:] Płáč nád umárłym/ Abowiem zágáflo światło iego. // [kapitalik:] w WILNIE [antykw:] W drukárni Iozepa Kàrcanà. // [szwabacha:] Roku páńského1612. dnia 19. Czerwcá; 4°, k. 6, s. nlb. [12], sygn. A⁴B².

Spis zawartości tomu:

- k. A_{1r} – karta tytułowa;
- k. A_{1v} – [szwabacha:] Do ich Mości // Pánow // [kapitalik:] ADAMA, IANA, Y IĘDRZEIA RVCKICH // [szwabacha:] P. Mnie wielce łáfkáwych.; list dedykacyjny;
- k. A_{2r} – [antykw:] MONODIA // [szwabacha:] Oyczyzny Żałobliwey;
- k. A_{2r}-B_{1v} – tekst wiersza; ozdobnik;
- k. B_{2r} – [antykw:] Virtus ipfamet sibi pulcherrima merces, // [szwabacha:] Sławá Cnoty Zaplátá; tekst wiersza;
- k. B_{2v} – [antykw:] NAGROBEK I.; tekst wiersza; [antykw:] NAGROBEK II.; tekst wiersza; [winieta].

Podstawą edycji jest unikatowy egzemplarz BKórń, sygn. 2303.

[V]. THRENODIAE... BOGIŃ PARNASKICH...

Karta tytułowa: [w ozdobnej ramie; antykwa:] THRENODIÆ, // [szwabacha:] Albo // [antykwa:] NAGROBNE PLANKTY // DZIEWIĘĆIV BOGIŃ PARNASKICH. // [szwabacha:] Ná wieczną pámiat= // kę Pobożnego zcścia Pánicy swią // tobliwey Jey Mości Pánicy // ELZBIETY WESELEWNY, // Małzonki Wielmożnego Pána P. Páwła // Sápichy/ Koniufzego W. X. L. Ofzmián= // fkiego/ Siemienskigo/ Metelkigo/ // Omelkigo/ źć. źć. Stárofty. // [antykwa:] PRZEZ // [kapitalik:] WALENTEGO BARTOSZEWSKIEGO // [antykwa:] wydáne. // W WILNIE, // v Iozefa Karcana 1615.; 4°, k. 5, s. nlb. [10], sygn. A⁴ B¹.

Spis zawartości tomu:

- k. A_{1r} – karta tytułowa;
- k. A_{1v} – [szwabacha:] Do Jáśnie Wielmożnego Pána P. // [antykwa:] Iego Mości Pána Páwła Sápichy ná Olfzánách, // Koniufze° W. X. L. Ofzmianskigo, Siemienskie- // go, Metelskiego, Omelkiego, &c. &c. // Stárofty; list dedykacyjny;
- k. A_{2r} – [antykwa:] PLANKTY NAGROBNE.; tekst wiersza; [kapitalik:] CLIO.; tekst wiersza; [kapitalik:] CALLIOPE.; tekst wiersza;
- k. A_{2v} – [kapitalik:] ERATO.; tekst wiersza; [kapitalik:] THALIA.; tekst wiersza; [kapitalik:] EVTERPE.; tekst wiersza;
- k. A_{3r} – [kapitalik:] TERPSICHORE.; tekst wiersza; [kapitalik:] POLYHYMNIA.; tekst wiersza; [kapitalik:] MELPOMENE.; tekst wiersza;
- k. A_{3v} – [kapitalik:] VRANIA.; tekst wiersza; [antykwa:] Plankt smętnego Małzonká ná odeście niepo- // dziane Małzonki swey miley;
- k. A_{3v}-A_{4r} – tekst wiersza;
- k. A_{4v} – [kapitalik:] MARTWY CIEŃ.; tekst wiersza; [element typograficzny];
- k. B_{1r} – [szwabacha:] Do zmarley. // [kapitalik:] SMIERĆ DOBRA IEST ZYVVOTEM.; tekst wiersza; [kapitalik:] NAGROBEK.; tekst wiersza; [kapitalik:] GROB MOVVI.; tekst wiersza; [szwabacha:] Przyczyna biegu słonecznego. // [kapitalik:] WIEK LVDZKI PRĘDKO PRZEMIIA.; tekst wiersza; [winieta];
- k. B_{1v} – czysta.

Podstawą edycji jest unikatowy egzemplarz BKórny, sygn. 12687 (publikacja cyfrowa: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/84559/edition/98375/content>).

[VI]. POBUDKA NA OBCHODZENIE... CIAŁA BOŻEGO...

Karta tytułowa: [w ozdobnej ramie; szwabacha:] Pobudka // [antykwa:] Ná obchodzenie nabożne [antykwa i kapitalik:] SWIĄTOŚCI roczney Try- // umphu, y Pompy Ciała Bożego dána, // A // Iáśnie Oświeconemu, y Naywielebnicyfzemu w Panu // [kapitalik:] CHRYSŤVŚIE [antykwa:] Oy-cowi y Panu: Panu [kapitalik:] BENEDICTOWI // WOYNIE, [antykwa:] z łaski Bożey [kapitalik:] BISKVPOWI WILENSKIEMV, // [antykwa:] ofiarowana. //

[kapitalik:] PRZEZ WALENTEGO BARTOSZEWSKIEGO // [herb Trąby okolo-
ny napisami antykwa:] Laudate Dominum, // In fono tubæ: // In tubis duc-
tilibus, // Et voce tubæ corneæ. // [po bokach dwa elementy typograficz-
ne; pod herbem 6-wersowy wiersz o incipicie:] „TRĄBcie Trąby krzykliwe/
dźwięki ogromnemi...”; 4°, k. 8, s. nlb. [16], sygn. A-B⁴.

Spis zawartości tomu:

- k. A_{1r} – karta tytułowa;
- k. A_{1v} – [szwabacha:] Do Jáśnie oświeconego y nawielebnicy= // fzego w Pánu
Chryłtušie Oycá y Páná/ // [antykwa:] PANA BENEDIKTA WOYNY,
// [szwabacha:] z láłki Bożey Biskupá Wileńkiego.; list dedykacyjny;
- k. A_{2r-v} – [liczący 40 wersów wiersz o incipicie:] „Przyzedł dzień flówny
zdáwnych wiekow uchwałony...”;
- k. A_{2v} – [antykwa:] Pierwfza Figurá.; tekst wiersza; [antykwa:] Wtora Figurá.;
- k. A_{2v}-A_{3r} – tekst wiersza;
- k. A_{3r} – [antykwa:] Trzečia Figurá.; tekst wiersza; [antykwa:] Czwartá Figurá.;
- k. A_{3r-v} – tekst wiersza;
- k. A_{3v} – [antykwa i kapitalik:] Piąta Figurá.; tekst wiersza; [antykwa:] Szosta
Figurá.; tekst wiersza; [antykwa:] Siodma Figurá.;
- k. A_{3v}-A_{4r} – tekst wiersza;
- k. A_{4r} – [antykwa:] Ofma Figurá.; tekst wiersza;
- k. A_{4r}-B_{1r} – [liczący 60 wersów wiersz o incipicie:] „Niech Kompánie idá na-
bożne z świeczkámí...”;
- k. B_{1r} – [antykwa:] Pierwfza Rátia.; tekst wiersza;
- k. B_{1v} – [antykwa:] Drugá Rácya.; tekst wiersza; [antykwa:] Trzečia Rácya.;
- tekst wiersza; [antykwa:] Czwartá Rácya.;
- k. B_{1v}-B_{2v} – tekst wiersza;
- k. B_{2v} – [antykwa i kapitalik:] Piąta Rácya.;
- k. B_{2v}-B_{3r} – tekst wiersza;
- k. B_{3r} – [antykwa:] Szofłta Rácya.;
- k. B_{3r}-B_{4v} – tekst wiersza;
- k. B_{4v} – [fragment Litanii do Przenajświętszego Sakramentu]; [u dołu stro-
ny nad dwoma elementami typograficznymi, antykwa:] VV VVILNIE
V IOZEFA KARCANA ROKV 1614.

Znane są dwa egzemplarze druku: 1) B.Kórn, sygn. 2301; 2) LLNBU, sygn.
CT-II 76990. Podstawą edycji jest egzemplarz kórnicki (publikacja cyfrowa:
[http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/19134/edition/31296/
content](http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/19134/edition/31296/content)).

[VII]. BEZOAR Z ŁEZ... CZASU POWIETRZA... 1624...

Karta tytułowa: [w ozdobnej ramie; antykwa:] BEZOAR // [szwabacha:] Z łez Ludzkich/ // [antykwa:] CZASV POWIETRZA MORO-
WE^o // w Roku Pánskím 1624. // [szwabacha:] Vtworzony/ // Y Zácnemu
Mágiftratowi Miáłta // Wileńkiego/ // [kursywa:] PRZEZ, // [antykwa:]

WALENTEGO BARTOSZEWSKIE^o // [szwabacha:] Ofiarowany; // Tenże/ gdy znowu Mor/ oraz y Głod/ w Roku Pań: // 1630. ná Kráie náfze náftąpił/ ná żądanie ludzi na= // bożnych/ Powtore z przydatkiem nowym/ // Przez niegoż/ // [kursywa:] *ZA POZWOLENIEM STARSZYCH* // [szwabacha:] wydány. // [antykw:] DO CZYTELNIKA. // [liczący 6 wersów wiersz o incipicie:] „CO to zá dziw, że z ludzkich lez Bezoarowy..” // [kursywa:] w *WILNIE Roku* [antykw:] 1630.; 4°, k. 21, s.nlb. [42], sygn. A-C⁴ D₁₋₂ [x]₁ D₃₋₄ E⁴ (w obu dostępnych egzemplarzach między k. D₂ i D₃ dodatkowa karta).

Spis zawartości tomu:

- k. A₁r – karta tytułowa;
- k. A₁v – [u góry strony bordiura; antykw:] DO ZACNE^o MAGISTRATV // MIASTA, w WIELKIM KSIESTWIE // Litewskim, Stołecznego Wilná.;
- k. A₁v-A₂r – list dedykacyjny;
- k. A₂v – [u góry strony bordiura; szwabacha:] Pieśń Pierwfa.;
- k. A₂v-A₃r – tekst wiersza;
- k. A₃r – [szwabacha:] Pieśń Wtora.;
- k. A₃r-v – tekst wiersza;
- k. A₃v – [szwabacha:] Pieśń Trzecia.;
- k. A₃v-A₄v – tekst wiersza;
- k. A₄v – [szwabacha:] Pieśń Czwarta. // Gwoli tym co fie w Mieście zoftaną czáfu // Powietrza.;
- k. A₄v-B₁v – tekst wiersza;
- k. B₁v – [szwabacha:] Pieśń Piąta.; tekst wiersza; [szwabacha:] Pieśń Szofła.;
- k. B₂r-v – tekst wiersza;
- k. B₂v – [szwabacha:] Pieśń Siodma.;
- k. B₂v-B₃r – tekst wiersza;
- k. B₃r – [szwabacha:] Pieśń Ofma. // Gwoli tym/ co z Miáftá wyiezdźziá przed // powietrzem.;
- k. B₃v-B₄r – tekst wiersza;
- k. B₄r – [szwabacha:] Pieśń Dżiewiąta.;
- k. B₄r-v – tekst wiersza;
- k. B₄v – [szwabacha:] Pieśń Dżieśiąta.;
- k. B₄v-C₁r – tekst wiersza;
- k. C₁r – [szwabacha:] Pieśń Jedenafta.;
- k. C₁r-v – tekst wiersza;
- k. C₂r – [szwabacha:] Pieśń Dwunafta/ ná też notę.; tekst wiersza;
- k. C₂v – [szwabacha:] Pieśń Trzynafta. // O odwrocenie Miecźá/ Głodu/ y Moru. // Ná notę pierwszey álbo wtorey pieśni.;
- k. C₂v-C₃r – tekst wiersza;
- k. C₃r – [szwabacha:] Pieśń Czternafta. // Czáfu głodu.;
- k. C₃r-v – tekst wiersza;

- k. C_{3v} – [szwabacha:] Pieśń Piętnaſta. // Czafu głodu;
- k. C_{3v}-C_{4v} – tekst wiersza;
- k. C_{4v} – [szwabacha:] Pieśń Szefnaſta. // O oddáleniu zley chwile/ głodu/
y moru;
- k. C_{4v}-D_{1r} – tekst wiersza;
- k. D_{1r} – [szwabacha:] Pieśń ſiedmnaſta. // Czafu tego w vtrapieniu.;
- k. D_{1r}-D_{2r} – tekst wiersza;
- k. D_{2r} – [szwabacha:] Pieśń ofmnaſta. W vtrapieniu.; tekst wiersza;
- k. D_{2v} – [szwabacha:] Pieśń dziewiętnaſta. W niedoſtátku.; tekst wiersza;
- k. D_{2v} – [szwabacha:] Pieśń ná tęż notę. // Gwoli zápowietrzonym/
y tym/ ktorzy ſie // czuią być bliſkiewi ſmierci.;
- k. D_{2v}-[x]_{1v} – tekst wiersza;
- k. D_{3r} – [szwabacha:] Pieśń Dwudzieſta.; tekst wiersza; [szwabacha:] Pieśń
dwudzieſta pierwfza.;
- k. D_{3r}-v – tekst wiersza;
- k. D_{3v} – [szwabacha:] Pieśń dwudzieſta wtora.;
- k. D_{3v}-D_{4r} – tekst wiersza;
- k. D_{4r} – [szwabacha:] Pieśń dwudzieſta trzecia.; tekst wiersza;
- k. D_{4v} – [antykwa:] ORATIO; tekst modlitwy; [szwabacha:] Pieśń táz
dwudzieſta trzecia. // Ná polſki ięzyk z wierſzow Łacińſkich przełożona/
// tudzieſz y Modlitwá.;
- k. D_{4v}-E_{1r} – tekst wiersza;
- k. E_{1r} – [antykwa:] MODLITWA.; tekst modlitwy;
- k. E_{1v} – [szwabacha:] Pomyłki drukárſkie ták poprawiſz. // Czytelniku
láfkawy; errata; [ozdobnik];
- k. E_{2r} – [u góry strony bordiura; antykwa:] NAVKA // [szwabacha:] Prze-
ciwko morowemu // powietrzu doſwiadczona y od wielu // ſławnych
Doctorow ſpiſána.; tekst prozą z podziałem na numerowane części; [szwa-
bacha:] I. // Jáko ſie ſpráwować w domu.; tekst prozą; [szwabacha:] II. //
Czego ſie ſtrzedz w domách/ y ná vlicách.;
- k. E_{2r}-v – tekst prozą;
- k. E_{2v} – [szwabacha:] III. // Czym ſie bronić od zarázy wychodzącym
z domu.; tekst prozą; [szwabacha:] IV. // Jáko ſie záchować ná mieyfcách
zaráżonych.;
- k. E_{2v}-E_{3r} – tekst prozą;
- k. E_{3r} – [szwabacha:] V. // Czym kurzyć ná odpędzenie powietrza.; tekst
prozą; [szwabacha:] VI. // Jáko ſie obchodźić z ſzátami powietrzem
vumárlych.;
- k. E_{3r}-v – tekst prozą;
- k. E_{3v} – [szwabacha:] VII. // Jáko ſie vzbraiác idąc ná niebeſpiczne mieyfcá.;
tekst prozą; [szwabacha:] VIII. // Co pomaga przy ſobie mieć záwſze.;
tekst prozą; [szwabacha:] IX. // Sekret Doctorom y chorych opátruia-
cym.; tekst prozą;

k. E_{4r} – [szwabacha:] Czaflu powietrza; tekst prozą; [szwabacha:] Infze recepty dla ludzi fuptelnych; tekst prozą; [szwabacha:] Lekárftwá dla ludzi profitych.;

k. E_{4r-v} – tekst prozą; [na k. E_{4v} ozdobnik].

Utwór wydany został dwukrotnie: w 1624 i 1630 r. Znana jest jedynie edycja późniejsza, zachowana w dwóch egzemplarzach: 1) BN, sygn. SD XVII.3.5258; 2) BJ, sygn. BJ 1617 I. Jako podstawę edycji wydawczynie przyjęła wyraźniej odbity i lepiej zachowany egzemplarz BJ, mimo iż jest on zdefektowany (brak k. A_{4r}). Brakującą kartę uzupełniono za egzemplarzem BN (publikacja cyfrowa druku BJ: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/274944/edition/262896/content>).

Na karcie E_{1r} w egzemplarzu BJ znalazła się errata zatytułowana: „Pomyłki drukarskie tak poprawisz, czytelniku łaskawy”, której nie ma w egzemplarzu BN. Figurujące w erracie poprawki zostały w egzemplarzu BJ naniesione poprzez wklejenie na błędne wyrazy dodrukowanych poprawek (tym samym krojem pisma) lub nadpisanie nad wyrazami pojedynczych liter. Można przypuszczać, że w części nakładu utworu z 1630 r. niedługo po jego odbiciu dodrukowano erratę i wprowadzono poprawki. Porównanie obu egzemplarzy pozwoliło stwierdzić, że różnią się one jedynie rzeczoną erratą i wprowadzonymi za nią w egzemplarzu BJ poprawkami, które w niniejszej edycji są honorowane bez uwzględniania ich w aparacie krytycznym. Na karcie E_{4r} w egzemplarzu BJ widnieje plama utrudniająca odczytanie dwóch wyrazów – uzupełniono je za egzemplarzem BN bez uwzględniania w aparacie krytycznym.

Kilka pieśni maryjnych ze zbioru Bartoszewskiego wydał Roman Mazurkiewicz w tomie *Przedziwna Matka Stworzyciela Swego. Antologia dawnej polskiej poezji maryjnej* (Warszawa 2008), natomiast dołączona do druku z 1630 r. *Nauka przeciwko morowemu powietrzu* została opublikowana przez Davida Fricka w książce *Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne* (Warszawa 2008).

[VIII]. CIEN POGRZEBU P[ANA] JEZUSOWEGO...

Karta tytułowa: [w ozdobnej ramie; antykwa:] CIEN // POGRZEBV // [szwabacha:] P. Jezufowego/ // ktory mu spráwili dwá // Przesacni wczniowie/ // [kursywa:] *Jozeph z Arymáthiey, Szláchetny // Senator. &c.* // [antykwa:] Y // [szwabacha:] Nikodem z Phárużow Książę Żydowski. // [antykwa:] WYSTAWIONY // Gwoli wroczyfności Wielgopiątkowey Bráctwá // pod tytułem tychże świętych, ná poratowanie // vbogich, záłożonego. // PRZEZ // WALENTEGO BARTOSZEWSKIEGO, // [kursywa:] *Brátá tegoż Bráctwá.* // w WILNIE // [szwabacha:] w Drukárniy Akademiey Soc. JEZU. // Roku Páńskiego 1630.; 4°, k. 16, s.nlb. [32], sygn. A-D⁴.

Spis zawartości tomu:

k. A_{1r} – karta tytułowa;

k. A_{1v} – [herb Leliwa biskupa Jerzego Tyszkiewicza, pod herbem 4-wersowy wiersz o incipicie:] „ŚWietny Xiężycu lub defzcz płáczu zlewafz...”;

- k. A₂r – [u góry strony bordiura; szwabacha:] Prześwietnemu y przewielebnemu/ // Jeg^o Mości // X. Jerzemu Tyfzkiewi= // czowi z łaski Bożey/ y Stolice Apostł: Bi= // f kupowi Methon: Suffraganowi: á pod ten czas Ad= // miniftratorowi Bifku: Wilen: źć. Gorącemu Promo // torowi Bráctwá SS. Jozefá y Nikodemá/ // Pánu á Pánu Memu Młciwemu;
- k. A₂r-v – list dedykacyjny;
- k. A₃r – [antykwa:] CIEN // [szwabacha:] Pogrzebu Jezufó= // wego.;
- k. A₃r-C₃v – tekst wiersza podzielony na 47 numerowanych oktostychów [trzy ostatnie strofy: 45-47 z błędną numeracją];
- k. C₃v – [nad tytułem bordiura; antykwa:] ZDVMIENIE SIĘ // [szwabacha:] Dufze nabożney // Nád zámordowánym P. Jezufém.;
- k. C₃v-D₂v – tekst wiersza podzielony na 16 numerowanych oktostychów [strofa 3 z błędną numeracją];
- k. D₂v – [nad tytułem bordiura; antykwa:] PŁACZ // [szwabacha:] Nabożney Dufze // Nád zmárłym P. Jezufém.;
- k. D₂v-D₃v – tekst wiersza;
- k. D₃v – [nad tytułem dwa ozdobniki; antykwa:] WESTCHNIENIE // [ozdobnik:] Dufze Nabożney // Do ran Páńskich.;
- k. D₃v-D₄r – tekst wiersza; [na k. D₄r ozdobnik];
- k. D₄v – niezadrukowana.

Podstawą edycji jest unikatowy egzemplarz druku BJ, sygn. BJ 1039I (publikacja cyfrowa: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/274945/edition/262897/content>).

[IX]. TĘCZA PRZYMIERZA WIECZNEGO...

Karta tytułowa: [w ozdobnej ramie; antykwa:] TĘCZA // [szwabacha:] Przymierzá Wiecznego // [antykwa:] IEZVS CHRYS TVS // [kursywa:] VKRZYZOWANY, // [szwabacha:] SS. Jozefowi y Nikodemowi/ // [kursywa:] Jáko Nöemu, // [szwabacha:] W Obłokách okazána/ // [kursywa:] Gwoli Nábożeństwu Wielgopiátkowemu // Tychże Świętych, Bráctwá // [szwabacha:] Ná porátowánie vbogich záložonego/ // opifána. // [ozdobnik] // [kapitalik:] PRZEZ // [antykwa:] WALENTEGO BARTOSZEWSKIEGO // [szwabacha:] Brátá tegoż Bráctwá. // [pozioma linia] // [kursywa:] Vilna Typis Academicis Soc: IESV Anno M. DC. XXXIII.; 4°, k. 17, s.nlb. [34], sygn. k.)² A-B⁴ C² D⁴ E¹.

Spis zawartości tomu:

- k.)₍₁r – karta tytułowa;
- k.)₍₁v – [herb Trąby, pod herbem 8-wersowy wiersz o incipicie:] „Gdziekolwiek, Sławo, miefzkafz lub gdzie słońce wftaie...”;
- k.)₍₂r – [u góry ozdobnik; szwabacha:] Prześwietnemu/ y przewielebnemu/ // Jego Mści/ // [antykwa:] X. ABRAHAMOWI // WOYNIE, // [szwabacha:] Z łaski Bożey/ y Stolice Apostolskiej/ // Bifkupowi Wileńkiemu. // [kursywa:] Pánu á Pánu memu Młciwemu.;

- k.)₂r-v – list dedykacyjny;
- k.)₂v – [pod poziomą linią antykwa:] *Imprimatur // SIMON VGNIEWSKI, // Rector Collegii & Almae Vniuersitatis Vilnen: // [kapitałik:] SOCIETATIS [antykwa:] JESV;*
- k. A₁r – [u góry strony bordiura; kursywa:] *TECZA // [szwabacha:] Przy mierzą Wiecznego // CHRYSZTUS JEZUS // Ukrzyżowany;* cytat prozą w języku łacińskim;
- k. A₁r-C₂r – tekst wiersza podzielony na 21 różnej długości strof [strofa 7 z błędną numeracją];
- k. C₂r – [kursywa:] *DO // [szwabacha:] Przeświennych y Przewielebnych/ // [kursywa:] Wielebnych, Jeh Mści, Bráci, y Dobro- // dzieiow Bractwá náfzego. // [antykwa:] Na kleynot Oyczyfty. // [kursywa:] Iego Mości X. Abráhamá Woyny // Biskupá Wilenskiego;* tekst wiersza;
- k. C₂v – [kursywa:] *Do Xięstwa Zmudzkiego. // [antykwa:] Ná kleynot oyczyfty. // [kursywa:] Iego Mści X. Ierzego Tyfzkiewiczá, Biskupá Methon-skiego &c. // Nominátá Zmudzkiego;* tekst wiersza; [antykwa:] Ná kleynot oyczyfty, // [kursywa:] *Świętey pámięci Iego Mści X. Eufstáchiuszá Wołowi-czá, // Biskupá Wilenskiego;*
- k. C₂v-D₁r – tekst wiersza;
- k. D₁r – [antykwa] *Ná kleynot oyczyfty // [kursywa:] Świętey pámięci, Iego Mci X. Melchyorá Geyfz Elyafzewiczá. // Biskupá Zmudzkiego;* tekst wiersza; [antykwa:] *Ná Kleynot Stározytny // [kursywa:] Przechacney Kápituły Wilenskiej;* tekst wiersza; [antykwa:] *Ná Kleynot Oyczyfty // [kursywa:] Iego Mci X. Márciná Michajłowiczá Zaglá, // Dziekáná Wilenskiego &c.;*
- k. D₁v – tekst wiersza; [antykwa:] *Ná Kleynot Oyczyfty // [kursywa:] Iego Mści X. Márciná Tryzny, Pifárzá, // y Referendarza W. X. Lit. &c.;* tekst wiersza; [antykwa:] *Ná Kleynot Oyczyfty // [kursywa:] Iego Mści X. Francifzká Ifaykowskiego, // Kustofzá Wilenskiego;*
- k. D₁v-D₂r – tekst wiersza;
- k. D₂r – [antykwa:] *Ná Kleynot Oyczyfty // [kursywa:] Iego Mści X, Adamá Zábłockiego, // Kanoniká Wilenskiego;* tekst wiersza; [antykwa:] *Do Nie-goż. // [kursywa:] Iáko do Dobrodzieiá Mego;* tekst wiersza;
- k. D₂v – [antykwa:] *Ná Kleynot Oyczyfty // [kursywa:] Iego Mci X. Stáni-sławá Nieborskiego, // Kanonika Wilenskiego;* tekst wiersza; [antykwa:] *Ná Kleynot Oyczyfty // [kursywa:] Iego Mci X. Káspřá Záliwskiego, // Kánoniká Wilenskiego;* tekst wiersza; [antykwa:] *Ná Kleynot Oyczyfty // [kursywa:] Iego Mci X. Bartłomieiá Ciefzynskiego, // Kánoniká Wilenskiego, S. T. D.;*
- k. D₃r – tekst wiersza; [antykwa:] *Ná Kleynot Oyczyfty // [kursywa:] Iego Mci X. Wóyciechá Surowskiego, // Plebaná Wilenskiego;* tekst wiersza; [kursywa:] *DO // [szwabacha:] Jáśnie Wielmożnych/ Wielmożnych/ // [kursywa:] Vurodzonych, Szlachetnych Ich, Mści // PP. Bráci y Dobrodzieiow*

Tegoż Bractwá; [antykwa:] Ná Kleynot Oyczyfity // [kursywa:] *Iego Mći Páná P. Leoná Sapiéby, Woiewody Wilenskiego, // Hetmáná Náwyższego W. X. L. &c.*;

k. D₃r-v – tekst wiersza;

k. D₃v – [antykwa:] Ná Kleynot Oyczyfity // [kursywa:] *Iego Mći Páná Alexandrá Slufzki, // Káfztellaná Zmudzkiego. &c.*; tekst wiersza; [antykwa:] Ná Kleynot Oyczyfity // [kursywa:] *Iego Mći Páná Iáná Alfonjá Láckiego, // Káfztellaná Mińskiego &c.*;

k. D₃v-D₄r – tekst wiersza;

k. D₄r – [antykwa:] Na kleynot Oyczyfity // [kursywa:] *Iego Mći P. Ierzego Zienowicza, // Sędzięo Ziemskiego, Wilenskiego &c.*; tekst wiersza; [antykwa:] Na kleynot oyczyfity, // [kursywa:] *Iego Mći P. Konstántego Záleskiego, // Podfědká Ziemskiego Wilenskiego &c.*; tekst wiersza; [kursywa:] *Do niegoż.*; tekst wiersza; [antykwa:] Na kleynot oyczyfity, // [kursywa:] *Slawney pámięci Iego Mći Páná. // Iáná Brzořtowskiego.*;

k. D₄v – tekst wiersza; [antykwa:] Ná kleynot oyczyfity // [kursywa:] *Iego Mścí P. Piotra Pukinskiego.*; tekst wiersza; [antykwa:] Ná kleynot oyczyfity, // [kursywa:] *Iego Mći P. Thomářzá Bildziukiewiczá. // sekretárzá K. I. M. Wóytá Wilenskiego.*;

k. D₄v-E₁r – tekst wiersza;

k. E₁r – [antykwa:] Ná Kleynot Stárodawny // [kursywa:] *Szláchetnego Mágjstrátu Wilenskiego.*; tekst wiersza; [kursywa:] *Do Tegoż.*; tekst wiersza; [szwabacha:] *Do wřzytkich Ich Mći Dobrodźieiw // [kursywa:] Tegoż Bráctwá.*;

k. E₁r-v – tekst wiersza;

k. E₁v – [szwabacha:] *Do wřzytkich Ich Mći Dobrodźieiek // [kursywa:] Tegoż Bráctwá.*; tekst wiersza; [winieta].

Podstawą edycji jest unikatowy egzemplarz BUWil, sygn. VUB-III 11493.

[X]. ŻALE... OBLUBIENICE... I DUSZ NABOŻNYCH...

Karta tytułowa: [w ozdobnej ramie; antykwa:] ZALE // SERDECZNE // [szwabacha:] Oblubienice boiuiącey // // [kursywa:] *J dufř nábořnych*, [antykwa:] Ná Oblubieńcem, a Panem // w grobie pochowaným // IEZVSEM. // [szwabacha:] Gwoli uroczyřtořci Wielgopiátko = // wey Bráctwá/ [antykwa:] SS. [kursywa:] *JOZEFA, // Y // NIKODEMA, // Ná poratowanie ubogich, záložonego, // wyřtáwiony* // [szwabacha:] Przez // [antykwa:] WALÉNTĘGO BARTOSZĘWSKIEGO // Brátá tegoż Bráctwá // VILANÆ Typis Academicis Soc: IESV Anno M. DC. XXXII; 4°, k. 22, s.nlb. [44], sygn. k.)⁽²⁾, A-E⁴.

Spis zawartořci tomu:

k.)(₁r – karta tytułowa;

k.)(₁v – [w ozdobnej ramie herb Trąby, pod herbem 6-wersowy wiersz o incipicie:] „Te, Wielebny Prálcie, Przodkow twych kleynoty...”;

- k.)₂r – [szwabacha:] Wielebnemu w Bodze // Jego Mści X. Már= // ćinowi Micháylowiczá Zagielowi // Dziekanowi / y Officialowi Generalnemu Wileńskie^a // Probofzczowi Ośmiańkiemu: Wielkiemu Dobrodzie= // iowi Bráctwá SS. Jozefá / y Nikodemá // Pánu á Pánu memu Młćiwemu;
- k.)₂r-v – list dedykacyjny;
- k.)₂v – [pod poziomą linią z ozdobników antykwa:] Imprimatur // PHILIPPVS FRICIVS // Rector Collegij & Almæ Vniuerfitatis Vilneń, // Societatis IESV.; [ozdobnik];
- k. A₁r – [u góry strony bordiura; antykwa:] ZALE SERDECZNE // [szwabacha:] Oblubienice boiuiący // I Dufz nabożnych // [kursywa:] *Nád Oblubieńcem, á Pánem // w grobie pochowanym // Jezufem;* [kursywa:] ZAL 1.;
- k. A₁r-v – tekst wiersza;
- k. A₁v – [kursywa:] ZAL 2.;
- k. A₁v-A₂r – tekst wiersza;
- k. A₂v – [kursywa:] ZAL 3.; tekst wiersza; [kursywa:] ZAL 4.;
- k. A₂v-A₃r – tekst wiersza;
- k. A₃r – [kursywa:] ZAL 5.;
- k. A₃r-A₄r – tekst wiersza;
- k. A₄r – [kursywa:] ZAL 6.;
- k. A₄r-B₁v – tekst wiersza;
- k. B₁v – [kursywa:] ZAL 7.;
- k. B₁v-B₃r – tekst wiersza;
- k. B₃r – [kursywa:] ZAL 8.;
- k. B₃r-v – tekst wiersza;
- k. B₄r – [kursywa:] ZAL 9.;
- k. B₄r-v – tekst wiersza;
- k. C₁r – [kursywa:] ZAL 10.;
- k. C₁r-v – tekst wiersza;
- k. C₁v – [kursywa:] ZAL 11.;
- k. C₁v-C₂v – tekst wiersza;
- k. C₂v – [kursywa:] ZAL 12.;
- k. C₂v-C₃v – tekst wiersza;
- k. C₃v – [kursywa:] ZAL 13. // ABO // *Wżywánie Páńskie // do uważenia boleści swoich;*
- k. C₃v-C₄r – tekst wiersza;
- k. C₄r – [kursywa:] ZAL 14. // ABO // *Politowánie Chrześciańskiej dufzy // nád boleściami Páńskimi;*
- k. C₄r-v – tekst wiersza;
- k. C₄v – [kursywa:] ZAL 15.;
- k. C₄v-D₁v – tekst wiersza;
- k. D₁v – [kursywa:] ZAL 16.;
- k. D₁v-D₂r – tekst wiersza;

- k. D₂r – [kursywa:] *ZAL 17*;
 k. D₂r-v – tekst wiersza;
 k. D₂v – [kursywa:] *ZAL 18*;
 k. D₂v-D₃v – tekst wiersza;
 k. D₃r – [kursywa:] *ZAL 19*;
 k. D₃r-E₁v – tekst wiersza;
 k. E₁v – [kursywa:] *ZAL 20*. // [szwabacha:] *Ábo // Skárgá Páínska // [kursywa:] Ná niewdzięczność Ludu Izraélskiego*.;
 k. E₁v-E₃v – tekst wiersza;
 k. E₃v – [kursywa:] *ZAL 21*.;
 k. E₃v-E₄r – tekst wiersza; [na końcu k. E₄r ozdobnik];
 k. E₄v – czysta.

Podstawą edycji jest egzemplarz BLAN, sygn. MAB-L-17/59. Identyfikacyjny, ale zdefektowany egzemplarz znajduje się w BUWil, sygn. VUB-III 10791. W *Żalu 8* w dwóch miejscach zostały wklejone zadrukowane karteczki z pojedynczymi słowami (zapewne poprawiono w ten sposób błędne formy).

III. ZASADY WYDANIA

Większość utworów Bartoszewskiego dzieli się na mniejsze, osobno tytułowane cykle wierszy. W niniejszej edycji ponumerowano je cyframi rzymskimi, natomiast wchodzące w ich skład wiersze – cyframi arabskimi. Teksty prozatorskie listów dedykacyjnych podzielono na krótsze, logicznie wydzielone części, które ponumerowano.

Zrezygnowano z powtarzania wyróżnień wersalikami zastosowanych w drukach. Cytaty w języku łacińskim w transkrypcji wyróżniono kursywą.

IV. ZASADY TRANSKRYPCJI

Interpunkcja

Interpunkcję wprowadzono zgodnie ze współczesnymi zasadami przestankowania. Wydawczyni miała na uwadze przede wszystkim uwydatnienie logiczno-składniowej konstrukcji tekstu.

Pisownia łączna i rozdzielna

Uwspółcześniono pisownię łączną i rozdzielną (np. *nowo wstępca* → *nowowstępca*, *prze bóg* → *przebóg*, *w ten czas* → *wtenczas*, *z jednać* → *zjednać*, *ze wsząd* → *zewsząd*). Niezgodną ze współczesną normą pisownię rozdzielną pozostawiono, gdy było to uzasadnione etymologicznie (np. *dla czego* = 'z powodu czego', *ze wnątrz* = 'z wnętrza').

Pozostawiono łączny zapis *potym*, *wtym* w znaczeniu przysłówkowym oraz *niemasz* w znaczeniu 'nie ma / nie istnieje'.

Zgodnie z dzisiejszą normą językową zastosowano łączną pisownię partykuł wzmacniających i emfaticznych: *-ć* (np. *ledwieć*, *przetoć*, *twardyć*), *-ż* (np.

izaż, wierzcież), -że (np. *mamże, samychże*) oraz końcówek ruchomych *-m / -em* (np. *ciebiem, którąm, pewieniem, tymem, w nocym*) i *-ś / -eś / -ście* (np. *którąś, mądrzeście, naderes, takieś, wędzidlaś, żywotaście*). Wyjątek czyniono, gdy łączna pisownia utrudniała zrozumienie lub zmieniała znaczenie wyrazu; wówczas stosowano zapis z dywizem (np. *które-m* [≠ którym], *sam-em* [≠ samym], *tak-że, te-m* [≠ tym], *żywot-em*).

Partykułę *-li* zgodnie ze współczesną ortografią zapisano łącznie (np. *gdzieli, pragnieszli, słusznali*), wyjątek czyniąc dla wyrazów, w których pisownia łączna zmieniałaby sens (np. *czy-li, czyni-li*). Podobnie też łącznie pisano wyrazy z partykułą wzmacniającą *-ci* (np. *jestci, skądci, szpitalachci, takci, tenci*). Natomiast skróconą formę celownika zaimka osobowego *ci* oddzielano dywizem, np. *co-ć* (= ‘co ci’), *darmo-ć* (= ‘darmo ci’).

Pozostawiono pisownię *wiele-się-kroć* ze względów znaczeniowych, w pozostałych przypadkach cząstkę *-kroć* zapisując łącznie: *częstokroć, dziewięćkroć, ilekroć, po trzykroć, siedemkroć, tylekroć, tysiąckroć, wielekroć*.

Formy: *k nam, k niebu, k rzeczy, k swej, k temu, k Tobie* pozostawiono w pisowni rozdzielnej.

Pozostawiono również wyrażenie przymkowe *z niczego* (= ‘z niczego’) oraz formę *choćś*, będącą „ściągniętym” zapisem „choć się” („a jednakże król Dawid z harfą wyskakował; / choćś z niego Michol śmiała, przed Arką tańcował”).

Pisownia małych i wielkich liter

W zakresie pisowni małych i wielkich liter zasadniczo stosowano współczesną normę językową. Wielkimi literami zapisywano nazwy postaci mitologicznych (np. *Muzy*), alegorii i personifikacji (np. *Ciało, Dusza*). Imiona Osób Boskich i Matki Bożej oraz odnoszące się do nich zaimki (zarówno w tekstach polsko-, jak i łacińskojęzycznych) zapisywano wielką literą, nieosobowe określenia litanijne i hymniczne oraz określenia pochodzące od obiektów nieożywionych i zwierzęcych – małą (np. *baranek*, „*stella maris*”, *gwiazda morska, twierdza żywiolów*), określenia osobowe – wielką („*Regina caelorum*”, „*salutis Auctor*”, *Zbawiciel*).

Samogłoski i, y

Zmodernizowano zapis samogłosek *i/y* (np. *anyol* → *anioł, iak* → *jak, inny* → *inni, niedobity* → *niedobyty, prziyimi* → *przyjmi, ricerstwo* → *rycerstwo, żyj* → *żyj*).

Wyrazy obcego pochodzenia transkrybowano zgodnie z wymową rozszerzającą: *-i-, -y-* do *-ij-, -yj-* (np. *Diogenes* → *Dyjogenes, Enyo* → *Enijo, historia* → *historyja, Iberia* → *Iberyja, Tobiasz* → *Tobijasz*). Formy typu: *bestiy, prziyemie* transkrybowano jako *bestyj, przyjmie*, a grupę samogłoskową *-ii-* jako *-ij-* (np. *piiany* → *pijany, przebiiać* → *przebijać*). Pozostawiono oboczną pisownię czasownika *zdymiesz* || *zdyjmują*.

Samogłoska pochyłona *a* (*á*)

Zrezygnowano z oznaczania *a* pochyłonego, niekonsekwentnie oddawanego w drukach za pomocą litery *á*. Zachowano natomiast wszystkie formy ze ścieśnieniami *a* do *o* (np. *koždy*, tym samym pozostawiając oboczność *každy* || *koždy*).

Samogłoska pochyłona *e* (*é*)

Pochylone *e* nie zostało oznaczone w drukach. Pozostawiono formy wskazujące na ścieśnienie *e* do *i*, *y* (np. *bobatyr*, *cztyry*, *nimałą*, *potym*, *szczyrozłote*, *zdymiesz*), a także formę fleksyjną *Sapibego* (= Sapichy), notowaną w epoce (por. SAPIEHA, *Dzieje Marsa krwawego*, s. 175).

Samogłoska pochyłona *o* (*ó*) oraz *u*

Uwspółcześiono zapis samogłosek *o/ó/u* (np. *brozda* → *bruzda*, *mow* → *mów*, *nort* → *nurt*, *nota* → *nuta*, *strona* → *struna*). Wyjątek uczyniono w parach rymowych (np. *bardony* / *strony*, *krole* / *role*, *krolu* / *polu*, *lony* / *powierzony*, *noty* / *złoty*). W przypadku gdy dzisiejsze *ó* druki oddawały jako *u*, pisownię uwspółcześiano (np. *pulnoc* → *północ*, *skura* → *skóra*).

Samogłoski nosowe *a*, *e*

Zasadniczo modernizowano wahania samogłosek nosowych (np. *mięszkać* → *mieszkać*, *oblegać* → *oblegać*, *paszczeka* → *paszczęka*). Pozostawiono wahania w pisowni samogłosek nosowych w przypadku form: *miedzy* || *między* (jednokrotne). Bez oznaczania nosówki pozostawiono także formy: *niezbedny*, *szedziwy*, *teskliwy*, *tesknica*. Nie zachowano oboczności *cię* || *cie*, *mię* || *mie*, *się* || *się* (forma beznosówkowa pojawia się w drukach bardzo rzadko), ujednolicając je do współczesnej formy z samogłoską nosową.

Zmodernizowano zapis samogłosek nosowych w drukach oddanych za pomocą *-on-*, *-em-* (np. *rozłonczyć* → *rozłączyć*, *tempy* → *tępy*). Zachowano i ujednolicono zdecydowanie przeważającą w drukach pisownię *przecię* (obok *przezie*). Pozostawiono bez ingerencji wyrazy tworzące parę rymową *zdyjmują* / *zstępują*, świadczącą o rozpowszechnionym ówczesnie braku nosowości w wymowie (Nitsch, *Z historii polskich rymów*, s. 26).

Oboczności samogłoskowe *e* || *a*, *a* || *o*, *e* || *o*, *e* || *q*

Nie modernizowano oboczności samogłosek: *e* || *a* (np. w odmianie czasownika *jachać*, *jedziemy*, *jadą*, *Sebetyjan* || *Sebastyjan* – ta ostatnia forma wyłącznie w *Dowodach procesyjej nabożnej...*), *a* || *o* (np. *každy* || *koždy*), pozostawiono także formy *zopytać* i *swowolny*, oboczności *e* || *o* (np. *Chrystusowego* || *Chrystusowogo*) oraz *e* || *q* (np. *obrzędami* || *obrządami*, *pędź* || *odpędź*, *rozpędź*) i formy *wągl*, *piątno* i *piątnować*.

Głoska *j*

Uwspółcześiono zapis głoski *j*, która w drukach oddawana jest za pomocą *i* || *y* (np. *mianuie* → *mianuje*, *uprzejmość* → *uprzejmość*, *uydzie* → *ujdzie*).

Zachowano oboczność przedrostków *na-* || *naj-* w stopniu najwyższym przymiotników i przysłówków (np. *naniższy* || *najniższy*).

Formę *ewangelista* transkrybowano jako *ewanjelista*.

Znaki *f* i *ß* oraz odpowiadające im spółgłoski *s*, *ś* (*sz*), *ś*, *z*, *ż*

Ze względu na mieszanie w drukach spółgłosek *s*, *ś*, *sz* transkrybowano je, różniąc zgodnie z dzisiejszą normą (np. *napiście* → *napiszcie*, *stucznie* → *sztucznie*).

Długie *s* (*ſ*) oddano zgodnie ze współczesną pisownią jako *s* (np. *zawisnąć* → *zawisnąć*), *ś* (np. *jesli* → *jeśli*, *pomaſczyć* → *pomaścić*), *sz* (np. *jeſzcze* → *jeszcze*) lub *z* (np. *ſpoklonami* → *z poklonami*), natomiast ligaturę *ß* transkrybowano jako *sz* (np. *animuß* → *animusz*, *Bartoßewski* → *Bartoszewski*) lub *ż* (np. *róſzczka* → *różdżka*). Gdy pojawiała się wątpliwość, czy długie *s* (*ſ*) oznacza literę *s* czy *ś*, wyraz oddawano w zależności od tego, czy w tekstach w konkretnym słowie choć raz wystąpiło tzw. okrągłe *s* z oznaczeniem miękkości lub bez niego, dlatego poza wyjątkami w miejscach rymowych ujednociono formy *abyſmy*, *jeſli*, *nieponoſny*, *sproſny*, *złoſny*, ale zachowano konsekwentnie oddaną w drukach przez długie *s* (*ſ*) formę *litosny*.

Wyrazy z podwojonym, długim i krótkim *-ſ-* (lub *-ſ-*) transkrybowano jako grupę spółgłoskową *-zs-* (np. *z ſkąd* → *zskąd*, *ſstarszy* → *zstarszy* (= *starłszy*), *z ſtarzałego* → *zstarzałego*, *ſławać* → *zstawać*). Podobnie postąpiono z formą *rozſciąć* (= *rozciąć*). Wyjątek stanowi nazwa własna *Mesyjaſz*, którą – dokonując zarazem uproszczenia spółgłosek – transkrybowano jako *Mesyjaſz*.

Spółgłoski *z*, *ż*, *ź*

Zgodnie z dzisiejszą normą transkrybowano litery *z*, *ż*, *ź*, które w drukach nie są konsekwentnie odróżniane (np. *faruż* → *faruz*, *pogrożka* → *pogróżka*, *pozny* → *późny*, *rozny* → *różny*, *wynalezca* → *wynaleźca*, *żelazny* → *żelazny*). Pozostawiono formę *wynaleźcieli*.

Zachowano oboczności *niżli* || *niźli*, *zwierz* || *źwierz*, *zwycięzca* || *źwycięzca*.

Spółgłoski *c*, *ć*, *cz*

Ze względu na mieszanie w drukach spółgłosek *c*, *ć*, *cz* transkrybowano je zgodnie z dzisiejszą normą (np. *zakrocimski* → *zakroczymski*, *zapoczać* → *zapocąć*).

Pozostawiono oboczność form *świadcie* || *świadcicie*.

Spółgłoski *l*, *ł*

Uwspółcześniono pisownię w zakresie głosek *l*, *ł* (np. *pokałany* → *pokalałny*, *Stanisław* → *Stanisław*, *szlachetny* → *szlachetny*).

Mieszanie *r*/*rz*

W drukach Bartoszewskiego występuje pojawiające się w polszczyźnie kresowej zjawisko mieszania *r* i *rz*. Trudno jednak wskazać, które formy

wynikają z intencji autora, a które z ingerencji zecera, dlatego zdecydowano o ich modernizacji (np. *czterzej* → *czterej*, *drwi* → *drzwi*, *igrzysko* → *igrzysko*, *krzyształowy* → *kryształowy*, *morzski* → *morski*, *pasterzski* → *pasterski*, *preczby* → *przechby*, *pstry* → *pstry*, *rycerstwo* → *rycerstwo*, *rygać* → *rzygać*, *straż* → *straż*, *strzyczek* → *stryczek*, *szzanki* → *szzanki*, *ścierz* → *ścieru*, *trcina* → *trzcina*, *udrzęczyć* → *udręczyć*, *ukrzyżować* → *ukrzyżować*, *wystrzychniony* → *wystrzychniony*, *zgrzyziony* → *zgrzyziony*, *żolnierstwo* → *żolnierstwo*). Bez ingerencji pozostawiono natomiast występujące w drukach oboczności w zapisie imienia *Chryzstof* || *Chrzysztof* || *Krzysztof*.

Spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne

Zmodernizowano pisownię wyrazów co do dźwięczności głosek w grupach spółgłoskowych *c/dz* (np. *sąsiecki* → *sąsiedzki*, *ustrzedz* → *ustrzec*), *ć/dź* (np. *bydź* → *być*, *snac* → *snadź*), *k/g* (np. *grzeczy* → *k rzeczy*, *paznogie* → *paznokcie*), *p/b* (np. *witepski* → *witebski*), *s/z* (np. *besieczny* → *bezpieczny*, *zkladać* → *skladać*), *sz/ż* (np. *nusz* → *nuż*, *tudziesz* → *tudzież*) oraz *t/d* (np. *niedoperz* → *nietoperz*, *pedarda* → *petarda*, *podkać* → *potkać*, *żydło* → *żytło*). Pozostawiono oboczne formy *Rządca* || *Rądzca*.

Zachowano konsekwentną w drukach pisownię *gwoli*. Obok dźwięcznej formy *łabędź* pozostawiono bezdźwięczne *łabęć*, *łabęci*.

Nie respektowano wtórnego oznaczania miękkości (np. *podziw* → *podziw*, *poświęcić* → *poświęcić*, *się* → *się*).

Zjawiska spółgłoskowe

Pozostawiono wielokrotnie pojawiające się w drukach oboczne formy: *bliźniemu* || *bliźnemu*, *goździe* || *goździe*, *inflancki* || *inflantski*, *judzki* || *judski*, *Krzysztof* || *Chrzysztof*, *ostatniej* || *ostatniej*, *piekielny* || *piekelny*, *wszystko* || *wszystko* oraz formy *pontski*, *studentski*. Pozostawiono formę *bisurmiany*.

Pozostawiono dawne formy z grupami spółgłoskowymi *-jżrz-*, *-śr-*, *-śrz-*, *-żrz-* (np. *ośrzoniały*, *pojżrzeć*, *pośrząd*, *śrebro*, *żrządło*), a zatem także oboczność *pojrzyć* || *pojżrzeć*, *wejrzeć* || *wejżrzeć*.

Zdecydowano o pozostawieniu wyrazów z podwójną spółgłoską *n*, charakterystycznych dla polszczyzny kresowej, w związku z czym zachowano oboczność form *kochany* || *kochanny*. Pozostawiono także pisane przez pojedynczą spółgłoskę wyrazy *Emanuel*, *fontana*, *Jagiłowy*, *Radziwił*, *Senacheryb*, *Wołowicz*. Ujednolicono pisownię rzeczownika *mirra* || *mirba* do postaci dzisiejszej (→ *mirra*), ponieważ zapis przez jedną spółgłoskę i z pominięciem litery *h* prowokowałby wymowę jednosylabową i naruszenie rytmu wiersza.

Fleksja

W transkrypcji respektowano właściwości fleksyjne druków.

Zachowano oboczność końcówek *-ym* || *-em*, *-ymi* || *-emi* narzędnika i miejscownika l.poj. rodzaju męskiego i nijakiego oraz narzędnika l.mn. odmiany przymiotnikowej (np. *ginącem*, *niezwyklemi*).

Pozostawiono końcówkę czasownika *-em* w 1 osobie l.mn. (np. *dajem* = 'dajemy', *wolem* = 'wolimy') oraz dawną pisownię imiesłowów przysłówkowych uprzednich (np. *padszy*, *postrzegszy*, *zstarszy*).

Wyrazy obcego pochodzenia

W częściowo spolszczonych wyrazach likwidowano podwojone spółgłoski (geminy) (np. *affekt* → *afekt*, *collega* → *kolega*, *summa* → *suma*). Natomiast nie spolszczano łacińskich nazw osobowych (np. *Clio*, *Tullius*). Pozostawiono oboczność zapisu *Bachus* || *Bakchus*.

Łacińskie dyftongi *ae* i *oe* upraszczano do *e* (np. *Graek* → *Grek*, *Kamoena* → *Kamena*), *ph* zapisywano jako *f* (*Chrystoph* → *Chryzstof*, *Phoebus* → *Febus*, *tryumph* → *tryumf*), a *th* jako *t* (np. *author* → *autor*, *katholicki* → *katolicki*, *Thomasz* → *Tomasz*). Pominięto nieme *h* (np. *mirha* → *mirra*), *x* transkrybowano jako *ks* (np. *taxować* → *taksować*, *xiążę* → *książę*), natomiast *c* jako *k* (np. *collega* → *kolega*, *contentować* → *kontentować*).

Pisownia łacińska

Transkrypcję passusów łacińskich ujednolicono zgodnie z zasadami pisowni *Słownika łacińsko-polskiego* pod redakcją Mariana Plezi (np. *charitas* → *caritas*, *coelum* → *caelum* – wyjątek czyniąc w tym drugim przypadku dla tradycyjnego zapisu pieśni *Rorate coeli...*).

Skróty i marginalia

Skróty rozwijano w nawiasach kwadratowych (np. *W. X. L.* → *W[ielkie] K[s]ięstwo* *L[iteuskie]*), natomiast abrewiatyury bez zaznaczania rozwinięcia (np. *teo* → *tego*).

Rozwinięto powszechnie używane również w dzisiejszych modlitewnikach abrewiatyury oznaczające *versus* i *responsorium*, oddawane w transkrypcji za pomocą liter *V.* oraz *R.* (→ *V[ersus]* oraz *R[esponsorium]*).

V. APARAT KRYTYCZNY

[I.] ROZMOWA... DUSZY I CIAŁA POTĘPIONYCH...

[2.] Jaśnie Wielmożnemu... P[anu] Szczęsnemu Kryskiemu...

[3]

światniejszy-ch – popr. wyd.; *światniejszym* – druk (bł.)

[4]

dzi-e>teczko – popr. wyd.; *działeczko* – druk (bł.)

[3.] [Rozmowa albo Lament Duszy i Ciała...]

w. 65 *dopuszczalo<s>* – popr. wyd.; *dopuszczalo* – druk (bł.)

w. 295 *czeka* – popr. wyd.; *człeka* – druk (bł.)

w. 336 *žadnej <u>męczeniu* – popr. wyd.; *žadurnej w męczeniu* – druk (bł.)

[II.] PIENIA WESOŁE DZIATEK...

[2.] Do tegoż przedmowa

[1]

m<y>m – popr. wyd.; *memu* – druk (bł.)

[11.] Jego M[o]ści Panu...

w. 4 *gdy*<*s*> – popr. wyd.; *gdyż* – druk (bl.)

[III]. EMBLEMA CNÓT... KISZKÓW

[5.] Do... Janusza Kiszki...

w. 4 w *Mosk*<*w*>*ie* – popr. wyd.; *w Moskie* – druk (bl.)

[8.] Ich Mościom Paniom... Kiszczankom

w. 51 *wa*<*m*> – popr. wyd.; *was* – druk (bl.)

[IV]. MONODYJA OJCZYZNY ŻAŁOBLIWEJ...

[2.] Monodyja...

w. 2 w *w*<*w*>*nętrznosciach* – popr. wyd.; *w nętrznosciach* – druk (bl.)

w. 46 *A*<*tl*>*as* – popr. wyd.; *Altas* – druk (bl. drukarski)

[5.] Nagrobek II

w. 3 *szablę* <*w*> *Moskwę* – popr. wyd.; *szablę Moskwę* – druk (bl.)

[V]. THRENODIAE... BOGIŃ PARNASKICH...

[4.] Martwy cień

w. 4 *ni*<*e*> – popr. wyd.; *nić* – druk (bl.)

[VI]. POBUDKA NA OBCHODZENIE... CIAŁA BOŻEGO...

[10.] Siódma figura

w. 11 <*siód*>*mej* – popr. wyd.; *ósmej* – druk (bl.)

[16.] Czwarta racyja

w. 5 (marg.) „*Iosue*” – popr. wyd.; „*Iosuae*” – druk (bl., zapis hipercpoprawny)

[18.] Szósta racyja

w. 17 *pamiątkę* <*z*> *Egiptu* – popr. wyd.; *pamiątkę Egiptu* – druk (bl.)

w. 47 (marg.) „*[libri]*” <*2*> – popr. wyd.; „*[libri]*” *13* – druk (bl.)

w. 82 *na*<*d*> – popr. wyd.; *na* – druk (bl.)

[VII]. BEZOAR Z ŁEZ... CZASU POWIETRZA... 1624...

[3.15.] Pieśń piętnasta. Czasu głodu

w. 55 *który* – popr. wyd.; *którzy* – druk (bl.)

[4.2.] II. Czego się strzec w domach i na ulicach

podobny<*ch*> – popr. wyd.; *podobnym* – druk (bl.)

[VIII]. CIEŃ POGRZEBU P[ANA] JEZUSOWEGO...

[2.] Przeświecnemu... ks[iędzu] Jerzemu Tyszkiewiczowi

[1]

<*M*>[*ości*] – popr. wyd.; *N.* – druk (bl.)

[3.]

<*4*>*5.*

<*4*>*5.* – popr. wyd.; *35.* – druk (bl.)

<4>6.

<4>6. – popr. wyd.; 36. – druk (bl.)

<4>7.

<4>7. – popr. wyd.; 37. – druk (bl.)

w. 5 *lud<z>kość* – popr. wyd.; *ludkość* – druk (bl.)

[4.]

<3.>

<3.> – popr. wyd.; 2. – druk (bl.)

[IX]. TĘCZA PRZYMIERZA WIECZNEGO...

[3.]

5.

w. 28 *aż<e>* – transkr. wyd.; *aż* – druk (bl.)

<7.>

<7.> – popr. wyd.; 6. – druk (bl.)

[X]. ŻALE... OBLUBIENICE... I DUSZ NABOŻNYCH...

[3.5.] Żal 5

w. 44 *chociaś* – transkr. wyd.; *choć* – druk (bl.)

w. 45 *Ty<ś>* – popr. wyd.; *Ty* – druk (bl.)

[3.8.] Żal 8

w. 40 *Ty<ś>* – popr. wyd.; *Ty* – druk (bl.)

[3.12.] Żal 12

w. 15 *Dobrowolnie<ś>* – popr. wyd.; *Dobrowolnie* – druk (bl.)

[3.20.] Żal 20...

w. 60 *stał<e>ś* – popr. wyd.; *stałaś* – druk (bl.)

OBJAŚNIENIA

[I.] ROZMOWA... DUSZY I CIAŁA POTĘPIONYCH...

Tytuł: *z łacińskiego na polski język teraz nowo przełożony* – utwór jest tłumaczeniem lub parafrazą średniowiecznego łacińskiego sporu Duszy i Ciała, w niektórych wersjach nazywanego *Visio Philiberti/Fulberti*. Dialog miał bardzo wiele łacińskich wersji oraz tłumaczeń i parafraz w językach narodowych. Niemiecki badacz średniowiecznych „tekstów sporu”, Hans Walther, zestawiał (s. 211-214) listę 132 rękopisów utworu (część tylko we fragmentach), na podstawie których wyróżnił 3 zasadnicze wersje poematu w zależności od incipitów: 1) „*Noctis sub silentio tempore brumali...*”, 2) „*Vir quidam extiterat dudum heremita...*”, 3) „*Juxta corpus spiritus stetit et ploravit...*”. Podział Walthera opiera się na rozróżnieniu, od którego momentu tekst był kopiowany. Niestety wiele przekazów rozpoczyna się od ogólnej frazy tytułowej, np. „*Disputatio corporis et spiritus...*” lub podobnego nagłówka, dlatego określenie zależności pomiędzy poszczególnymi przekazami oraz odnalezienie łacińskich pierwowzorów tłumaczeń na język polski, o ile przełożony utwór nie został wydany równoległe z tekstem łacińskim, jest zadaniem trudnym, a często niemożliwym. Rok przed opublikowaniem *Rozmowy...* Bartoszewskiego, w 1608 r., w Kaliszu ukazał się dialog zatytułowany *Lament albo Rozmowa żalosa i bardzo straszliwa Dusze z Ciałem potępionych* Jana Łaszowskiego. Trudno jednak stwierdzić, czy towarzyszący tłumaczeniu Łaszowskiego tekst łaciński stał się podstawą przekładu – czy raczej parafrazy – Bartoszewskiego. Różnice są zbyt duże, ponadto utwór wileńskiego jezuitę jest o 100 wersów dłuższy. Na temat tradycji średniowiecznych dialogów Duszy i Ciała, ich typologii oraz staropolskich tłumaczeń i parafraz zob. Lenart, *Spór Duszy z Ciałem*, s. 42-100.

[1.] [Wiersz pod herbem Prawdzic] Na... klejnot... P[anów] Kryskich

Tytuł: *Kryskich* – rodzina Kryskich h. Prawdzic pochodziła z Drobnina (dziś: Drobin) na Mazowszu. Ponad tytułem umieszczono rycinę z herbem, stanowiącą jeden z elementów stemmatu.

w. 3-4 *cnota męskie serce gdy osiągnie, / jako mur niedobyt kiedy lew oblegnie* – sens: cnota w męskim sercu jest jak mur, którego broni rozłożony na nim lew.

w. 5-6 *nieprzyjaciół nad miastem nie miewa otuchy / ... płoszy jak muchy* – podobny passus zob. IV 2,127-128.

w. 6-7 *nieprzestraszony z muru lew płoszy jak muchy. / Lew na murze ryczący* – *Kryskich ród waleczny* – nawiązanie do herbu Prawdzic: w polu błękitnym blankowany czerwony mur, na nim ujęty w połowie lew złoty trzymający złotą obręcz („prawdę”).

[2.] Jaśnie Wielmożnemu... P[anu] Szczęsnemu Kryskiemu...

Tytuł: *Szczęsnemu Kryskiemu* – Feliks Kryski h. Prawdzic (1562-1618), starosta kowalski, kruszwicki, przedecki i zakroczymski, pisarz i wybitny mówca polityczny, poseł na sejmy w latach 1597-1609, referendarz wielki koronny (1606), podkanclerzy koronny (1609), kanclerz wielki koronny (1613), organizował propagandę przed wyprawą na Moskwę w 1610 r., w której sam wziął udział u boku króla Zygmunta III Wazy.

[1]

Gdy ufy wojska litewskiego ... chorągwie swe rozprzestrzeniały – mowa o przygotowaniach do wyprawy moskiewskiej. Zygmunt III Waza przybył do Wilna na początku lipca 1609 r.

Muzy i Kameny z tajemnych bujania swego dąbrówek między wielu inszem i kunsztownemi zapaśnikami, których na harc wyprawily, mnie też ... gwałtem wypchnęły – sens: mitologiczne boginie sztuki i nauki zainspirowały autora (jako jednego z wielu przy tej okazji) do pracy poetyckiej. We frazie tej pojawiają się elementy konwencjonalne: wskazanie łączności pomiędzy poetą a niosącymi mu natchnienie grecko-rzymskimi boginiami, a także fakt, iż patronki poetów przebywają na łonie natury, w odludnych, niedostępnych zakątkach (w poezji nowolacińskiej *latebrae, recessus Musarum* – ‘kryjówki, miejsca odosobnienia Muz’) i to tam, zgodnie z antyczną konwencją, udają się poeci, by tworzyć. Dostrzec można także wątki mniej konwencjonalne: Bartoszewskiemu Muzy i Kameny takie „typowe” miejsce nakazały opuścić, ponadto zrobiły to dość bezceremonialnie i jakby wbrew wizerunkowi łagodnych, kryjących się po lasach bogiń (*gwałtem wypchnęły*), a poeci zostali przedstawieni jako zapaśnicy wyprawieni przez Muzy na harc.

na harc wyprawily – sens: skłoniły do aktywności pisarskiej i propagandowej.

jako jaki Dyjogenes w popielnym leżysku zaczajony – mowa o greckim filozofie ze szkoły cynickiej, Diogenesie z Synopy (ok. 413-323 p.n.e.), który

w życiu dążył do wolności od dóbr materialnych. U Bartoszewskiego wyrażenie „czaić się w popielnym leżysku” wyraża topos skromności.

oczy na blask takiego światła ... nie zakrywając – być może jest to nawiązanie do jednej z najpopularniejszych anegdot o Diogenesie z Synopy, opisującej jego spotkanie z Aleksandrem Wielkim (CIC.*Tusc.* 5,32; PLUT.*Alex.* 14,5; DIOG.LAERT. 6,38). W antycznej opowieści Diogenes nakazuje Aleksandrowi, aby odsunął się i nie zasłaniał mu słońca, tymczasem Bartoszewski, jakby reinterpetując zdarzenie, za „prawdziwe” słońce, na którego blask nie będzie zamykał oczu, uznaje Kryskiego, obsadzonego tu w roli i Aleksandra, i słońca. Możliwe też, iż inspiracją Bartoszewskiego była nie tyle cała anegdota i jej literackie ujęcia, ile sam gest Diogenesa utrwalony we wczesnonowożytnej, i późniejszej, ikonografii: połączony czy siedzący przed beczką Diogenes spogląda do góry na stojącego nad nim Aleksandra, wyciągając przed siebie dłoń w charakterystyczny sposób.

[2]

Litwie bojowalecznej – tj. Liwie przygotowanej do walki przeciwko Moskwie. Być może druk Bartoszewskiego miał też znaczenie propagandowe.

aby wszystek zacnością brzmiał familiję W[aszej] M[ości] – sens: aby całe moje dzieło opiewało przymioty rodziny Kryskich.

ona nie tylko przesławnej Koronie Polskiej samej, ale i wszem postronnym narodom jest ogłoszona – sens: zacność rodziny Kryskich jest powszechnie znana.

wojnę Duszej i Ciała ... zwłaszcza która ku zbudowaniu i zbawieniu przynależy – dialog ma wskazywać sposób postępowania prowadzący ku zbawieniu.

z łacińskiego na polski niejakięś autora nabożnego przełożywszy – na temat łacińskiej *Visio Philiberti* zob. wyżej, obj. do I tyt.

na widok ludzki ... wyprawić – sens: zaprezentować czytelnikom.

[3]

Aczbym radniej widział, żeby dowcipniejszy żołnierz i harcerz bieglejszy, których niemało w tym naszym nauk wyzwolonych boju ... znajduje się, którzy by lepiej temu ... sprostać mogli – sens: choć wolałbym, by bardziej uzdolniony poeta, których jest wielu (w domyśle: napisał ten utwór).

w tym naszym nauk wyzwolonych boju – być może nawiązanie do sztuk wyzwolonych (*artes liberales*), w późnej starożytności i w Średniowieczu stanowiących podstawę kształcenia. Dzieliły się one na dwa stopnie: *trivium*, które obejmowało gramatykę, retorykę i dialektykę, oraz *quadrivium*, na które składały się arytmetyka, geometria, muzyka i astronomia. Termin *artes liberales* został wprowadzony w V w. przez rzymskiego encyklopedystę Martianusa Kapellę (*Martianus Felix Capella; floruit* ok. 410-420 n.e.), który napisał podręcznik o wszystkich naukach wykładanych w szkole. W VI w. Kasjodor (*Magnus Aurelius Cassiodorus; ok.* 485-585) dostosował podręcznik Kapelli do potrzeb Kościoła. Sztuki wyzwolone były przedmiotem nauczania na uniwersytetach średniowiecznych na wydziałach sztuk wyzwolonych,

przygotowujących do studiów teologicznych, prawniczych i medycznych. Zanim Kapella, opisując w swym dziele *O zaślubinach Filologii i Merkurego* (*De nuptiis Philologiae et Mercurii*) najważniejsze dziedziny nauki i edukacji, ustalił ich liczbę na siedem, pojęciem *artes liberales* ('taka wiedza i takie umiejętności, jakie powinny być udziałem człowieka wolnego') posługiwał się Ciceron (CIC.*Inv.* 1,35), natomiast Seneka (SEN.*MI.Epist.* 88,1-2) używał określenia *studia liberalia*, za jedyne prawdziwe *studium liberale* uważając zajmowanie się mądrością. Możliwe jednak, że Bartoszewski pozwala tu sobie na pewną egzagerację, bo chce być podniosły i odświętny (a może też dowcipny), ale nie chodzi mu o *trivium* i *quadrivium*, a „nasz nauk wyzwolonych bóg” to po prostu „nasze, poetów, działania”, te same, którym patronują Muzy i Kameny wspomniane na początku dedykacji (I 2,1).

tępość leniwochodna – jeden z charakterystycznych neologizmów, bardzo często ukuwanych przez poetę dla podkreślenia własnej małości (zgodnie z toposem skromności).

wieszczbomówny Febus – poeta podkreśla boskie źródło natchnienia, przywołując postać boga Apollona; *Foebus* to zlatynizowana forma jednego z imion Apollona jako boga słońca/światła (Φοῖβος [*Foibos*] – dosłownie: 'Promienny/Świetlisty'), natomiast epitet Bartoszewskiego nawiązuje do wieszczych prerogatyw Apollona jako boga wyroczni delfickiej (Λοξίας [*Loksias*] – 'Udzielający zawyłych/dwuznacznych wyroczni').

pióro ... na wielkie stany zaostrzone wysokością urzędu takiego – autor zaznacza, że swój utwór dedykuje elicie Rzeczypospolitej.

cnota sama ... na oko zasługi spraw W[aszej] M[ości] poważnych Koronie Polskiej wystawia – sens: sama cnota przedstawia zasługi Kiszki (dosłownie: kładzie przed oczy) mieszkańcom Polski.

[4]

pod mur się Lwa szanując – sens przenośny: decydując się zadedykować swe dzieło Kryskiemu, w którego herbie znajduje się lew.

na tym szczęśliwym przyjeździe – Kryski najpewniej przybył do Wilna wraz z królem latem 1609 r. Oto 20 lipca tego roku w imieniu monarchy witał w litewskiej stolicy hetmaną Jana Karola Chodkiewicza, dziękując mu za zasługi oddane podczas oblężenia Parnawy w czasie wojny ze Szwedami.

[3.] [Rozmowa albo Lament Duszy i Ciała]

w. 1 *będąc w zachwyceniu* – sens: doznając wizji / mając widzenie.

w. 2 *Dusza nabożna* – w niektórych wersjach łacińskiego pierwowzoru wizjonerem jest francuski król-wicz Filibert, który wysłuchawszy sporu Ciała i Duszy zmarłego niedawno człowieka, porzuca dotychczasową drogę życiową i postanawia zostać pustelnikiem. Natomiast w dialogu Bartoszewskiego – podobnie jak w wielu wersjach łacińskich – wizjonerem jest postać nieznaną z imienia i statusu społecznego, co czyni utwór bardziej uniwersalnym, gdyż każdy może się utożsamić z przedstawioną sytuacją.

w. 4 *tlumem strasznego szyku zewsząd obłązione* – sens: otoczone przez straszliwe postacie diabłów. Fakt, iż dialog toczy się zaraz po śmierci człowieka, a Dusza została już osądzona i skazana, pozwala się domyślać, że spór odbywa się zaraz po sądzie szczegółowym. Zdaniem Mirosława Lenarta (*Spór Duszy z Ciałem*, s. 63, 72-73) utwór pochodzi z okresu, kiedy nauka o sądzie szczegółowym nie była jeszcze upowszechniona, ewentualnie sam spór może być figurą sądu szczegółowego. Zgodnie z nauczaniem Kościoła sąd szczegółowy (indywidualny) ma miejsce wraz z chwilą śmierci i rozłączeniem duszy od ciała – na sądzie tym zapadnie decyzja o zbawieniu lub potępieniu człowieka. Natomiast Sąd Ostateczny (powszechny) nastąpi wraz z końcem świata i dokona go Jezus Chrystus po powtórny przyjsciu na świat (paruzja) i wskrzeszeniu umarłych. Por. niżej, obj. do VII 3.5,5; VII 3.19a,7-8, 44, 63-64; IX 3,21,10; IX 6.6,4.

w. 7 *Co to za widok? Co się, przebóg, dzieje?* – podkreślenie zagubienia Duszy, która niejako utraciła punkt odniesienia, jakim było Ciało.

w. 9 *w lochach ciemnych ponurzone* – tj. uwięzione w grobie; por. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 130,1: „W troskách głębokich ponurzony”; SEP SZARZYŃSKI, *Parafrazy Psalmów*, [4.] IV. *Psalmu CXX<X>* „*paraphrasis*”, w. 1 [s. 44]: „W grzechach srogich ponurzony”.

w. 10 *jadem śmiertelnym grzechu złego napojone* – mowa o grzechu pierwotnym, którego konsekwencją jest śmierć człowieka. Por. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 120,7-8: „Twoje słowa są strzały jadem nápojoné / Śmiertelnym”. Por. niżej, I 3,134.

w. 11 *Świat cię namilszy odszedł* – motyw trzech metafizycznych nieprzyjaciół człowieka: Świata, Ciała i Szatana; por. np. SEP SZARZYŃSKI, *Sonety*, [4.] *Sonet IV. O wojnie naszej, którą wiedzimy z Szatanem, Światem i Ciałem* [s. 35]; por. niżej, I 3,167-168.

w. 14 *dzisiaj cię potyka, namniej co-ć się być nie zdalo* – sens: dzisiaj spotyka cię to, czego najmniej się spodziewałoś.

w. 16 *nad myśl tężej* – tj. mocniej, niż można sobie wyobrazić/pomyśleć / ponad wyobrażenie.

w. 18 *kiedys lotem wysokiem nad insze wzlatalo* – sens: kiedy wywyższało się nad innych.

w. 21-22 *światłoskrzydłne ufce zbrojnoszumnych / hord ślakowały-ć* – sens: towarzyszyły ci / szły za tobą oddziały wojsk w zbrojach ze skrzydłami husarskimi.

w. 23-24 *Lecz ten ogon szeroki, który rozpuszczony / rumy za tobą szerzył, jest ci ustrzygniony* – tj. obracał wszystko w ruinę. Por. BOLESŁAWIUSZ, *Przerażliwe echo*, w. 24 [s. 53]: „Uciętość, pawiu, piękny on ogon udatny!” (paw symbolizuje próżność i pychę).

rumy za tobą szerzył – to samo wyrażenie niżej, IV 2,147.

w. 27 *noc wiecznosennym mrokiem we ómy obróciła* – metafora opisująca śmierć, która na wieki obraca wszystko w ciemność.

w. 29 *Wieże Dedalusowe* – wspaniałe, pełne przepychu budowle, wzniesione z kunsztem godnym Dedala (gr. Δαίδαλος [*Daidalos*], łac. *Daedalus*; dosłownie: ‘przemysłny / zręczny / sprytny’), w mitologii greckiej architekta, rzeźbiarza, konstruktora i wynalazcy, twórcy Labiryntu, wielkiego pałacu o skomplikowanym układzie sal i korytarzy, w którym władca Krety Minos zamknął potwora Minotaura. Fraza *wieże Dedalusowe* nie ma dokładnego odpowiednika w tekście łacińskim ani w przekładzie Łaszowskiego, próżno jej szukać także w poezji rzymskiej. Wergiliusz „dom” pszczoł nazywa *daedala tecta* – ‘dom przemysłnie [zrobiony] / skomplikowany [jak labirynt]’ (VERG. *Georg.* 4,179). Bartoszewskiemu mogły również utkwić w pamięci ryciny z wydań *Metamorfoz* Owidiusza przedstawiające Dedala zrzucającego z wieżastych murów Aten swego siostrzeńca Talosa (OV.*Met.* 8,250-251); to właśnie dokonawszy tej zbrodni, musiał uchodzić z Aten i uciekł na Kretę.

wzgórę wyniesione – por. później wydany utwór MORSZTYNA *Nagrobek potentatowi*, w. 9-10 [s. 13]: „Tu za dwory one / wzgórc wywiedzione”.

w. 30 *palacy z skał migdońskich* – tj. przebogate, iście królewskie pałace. W poezji rzymskiej epoki augustowskiej przymiotnik *Mygdonius* jest synonimem słowa „frygijski” (*Phrygius*), a więc przenośnie znaczy: ‘bogaty / wspaniały / pełen przepychu’. W Owidiuszowym „Liście Safony do Faona” (OV.*Her.* 15,142: *Mygdonii marmoris*) pojawia się „mygdoński marmur”, a rzymski mitograf Hyginus jako „króla mygdońskiego” określa słynącego z bogactwa władcę Frygii Midasa (HYGIN.*Fab.* 191: *rex Mygdonius*).

w. 33 *każdy cię szacuje tanie* – sens: każdy ocenia cię nisko.

w. 34-36 *wczora wolali, czolem nisko bijąc: „Panie!”, // dzisiaj, nos zatykając, ciebie odbiegają / a w podłej jak narychlej trunie zasmalają* – motyw silnie skonstrastowanego przepychu, którym człowiek otaczał się za życia, z marnością trumny, w której jego ciało znalazło się po śmierci, ma proveniencję średnio-wieczną, czego najlepszym przykładem jest *Visio Philiberti*, jej tłumaczenia i parafrazy, jednak był popularny także w poezji barokowej.

w ... trunie zasmalają – sens: zamykają w trumnie, która następnie jest smolowana. Celem wypełniania szczelin w trumnie smołą była impregnacja, zabezpieczenie przed wilgocią i rozkładem, co zapobiegało także rozsychaniu się drewna.

w. 39-40 *na sąd złośliwy odtąd nie zasiędziesz / ani zdradliwym skretem prawdy szpocić będziesz* – sens: nie będziesz nikogo niesprawiedliwie osądzać ani oczerniać.

w. 42 *gdzie już dla ciebie dawno jestem posadzona* – sens: gdzie czekam na ciebie od dawna.

w. 43-44 *Jam – prawi – Dusza nad insze tworzona, / prześlicznie twarzy Boskiej glansiem oświecona* – sens: dusza jest ponad innymi, gdyż została stworzona na podobieństwo Boga, oświecona Boskim blaskiem. Por. Rdz 1,26-27: „I rzekł: Uczynimy człowieka na wyobrazenie i na podobieństwo nasze. I stworzył Bóg człowieka na wyobrazenie swoje, na wyobrazenie Boże

stworzył go, mężczyzną i białogłową, stworzył je”. Por. niżej, I 3,173; VII 3.7,13; X 3.20,12.

w. 47 *dla Ciała* – tj. z winy Ciała.

w. 53 *samo wprzód zdradzone* – sens przenośny: zwiedzione przez marność, które oferuje Świat.

w. 57-58 *«Bodaj matka była / żywo mię wgrzebla w ziemię albo nie zrodziła!»* – por. Hi 3,11: „Czemum w żywocie nie umarł? / Wyszedszy z żywota, wnet nie zginął?”

w. 59 *takim skarbem nas bogaci* – sens przenośny: tak nas doświadcza.

w. 60 *jako my Bogu służym, tak też On nam płaci* – utarty zwrot.

w. 63 *węzdidłaś przestrzeniato lostowaniu swemu* – sens przenośny: folgowało sobie, korzystając z przyjemności/rozkoszy życiowych; dosłownie: popuszczałoś węzdidła swym zachciankom.

w. 66-68 *tam porwane nositoś, gdzie rządzi / zmysły ludzkiem Bakchus i zdradliwa pani / Wenus* – metaforyczne określenie miejsc rozpusty, będących domeną boga Bakchusa (Dionizosa), kojarzonego z nadużywaniem wina i orgiami, oraz bogini miłości Wenus, która zastawia na ludzi sidła miłości.

w. 69-70 *zaczynam idzie, że lubne teraz nam lubości / w żółciородzące słuszenie mienią się gorzkości* – sens przenośny: co sprawia, iż doczesne przyjemności, z których czerpaliśmy radość, powodują gorycz związaną z wyrzutami sumienia.

w. 71 *pożar wiecznotrwały* – tj. niekończący się ogień piekielny.

w. 72 *na wieki wiekom* – wykorzystanie mszalnej frazy: *in saecula saeculorum*.

w. 74 *zapal piekielny we mnie – hej, niestetyż! – tleje* – sens: tli się we mnie zarzewie ognia piekielnego.

w. 75 *W srodziej paszczęce smoka żarliwego gorę* – w chrześcijaństwie smok utożsamiany jest z diabłem (Ap 12).

w. 78 *skwarzą bez miłości* – sens: bezlitośnie smażą/topią w ogniu.

w. 83-94 – poeta zastosował w utworze jeden z najważniejszych średnio-wiecznych toposów wanitatywnych: *Ubi sunt, qui ante nos fuerunt?* ('Gdzie są ci, którzy byli przed nami?'). Obrazuje on przemijalność przedmiotów materialnych, władzy oraz zaszczytów. Toposowi temu towarzyszy w utworze enumeracja.

w. 86 *w których pokładało myśl wszystkie – skarbnice* – sens: skarb, na którym koncentrowały się wszelkie myśli i starania właściciela.

w. 88 *Duszę zdarzyszy z cnoty* – sens: zrezygnowawszy z zasad moralnych.

w. 91 *szarłaty sydońskie* – czerwone szaty z tkanin sprowadzonych z Sydonu leżącego na obszarze starożytnej Fenicji. Fenicjanie słynęli z handlu tkaninami barwionymi purpurą otrzymywaną z mięczaków (gatunku ślimaka – *Murex brandaris*) żyjących w Morzu Śródziemnym; barwnik ten miał zostać wynaleziony w innym fenickim mieście – Tyrze.

w. 92 *szpalery złotokane z jedwabnemi wzory* – mowa o kobiercach, tj. zasłonach wyszywanych złotymi jedwabnymi nićmi.

w. 95 *zniszczały kadzenia* – sens: uleciały zapachy powstające z palenia wonnych ziół.

w. 97 *łowiec z chrząstkich plotów nie zagania zwierza* – mowa o jednym ze sposobów zasadzki na zwierzęta leśne: ploty z chrustu, nazywane też parkanami, stanowiły rodzaj pułapki, w której umieszczano przynętę i czekano, aż zwierzę w nią wpadnie.

w. 98 *strzelec w lotnego hartem jelenia nie mierza* – sens: strzelec nie mierzy do szybkiego jelenia z broni zakończonej grotem (z kuszy lub z luku).

w. 101 *Psi po kuchni polują* – nie są organizowane polowania ze sforą, dlatego psy szukają pożywienia w kuchni.

w. 102 *rozkoszników bodzie* – sens: dotyka/rani/gnębi rozpustników.

w. 103 *kością twardą w gardle wysęknęły* – wyrażenie przysłowiowe; por. NKPP („Gardło” 27): „Stanąć komu kością w gardle”.

w. 105-106 *chata, w której tak wtłoczony / leżysz jak w prasie* – mowa o ciasnej trumnie, w której ciało ściśnięte jest niczym w prasie, średniowiecznym narzędziu tortur; por. wyżej, obj. do I 3,34-36 oraz niżej, VII 3.13,24.

w. 108 *tarasem przydzieć ci się placić gmachów drogo* – sens: za życie w zbytku / w przestronnych pałacach drogo zapłacisz ciasnym więzieniem / grobem.

w. 111 *na wszystkim skrócono* – tj. wszystko ograniczono.

w. 111-112 *oto i tarcice / ciasnem pobiciem twoje ściskają żrzenice* – drewniane deski wieka trumny naciskają na głowę i oczy leżącego w grobie.

w. 114 *więcej – wierz – chować trupia już nie wzmoże głowa* – sens: zmarły (*trupia głowa*) nie może już więcej gromadzić majątku. Por. ŁASZOWSKI, *Lament*, k. A₄r: „Zysk <od> ciebie wszelaki już jest oderwany”.

w. 116 *z krwawym potem* – tj. z wielkim/nadludzkim wysiłkiem.

w. 118 *piekielny z szczątku wygryzł ... mól* – tu: robak, który toczy ciało po śmierci; por. NKPP („Mól” 1): „Każdy ma swego moła, co go gryzie”.

w. 120 *burzące wiatry na cię uderzyły* – sens: spotkały cię nieszczęścia.

w. 122 *pobrat nierozzerwanej targa się jedności* – sens: zerwane zostają pozornie bardzo silne więzi.

w. 123-126 *Nadziwać się na krewne jest otucha mała: / że się im wielkość wielka dóbr twoich dostała // i moc skarbu, dla czego mąk wiecznych uznawa, / a dziedzic twój śmierć twoję krótko oplakawa* – sens: nie można polegać na rodzinie, bo choć gromadząc olbrzymi majątek, który odziedziczyła, naraziłeś się na wieczne męki, to i tak spadkobierca krótko będzie cię oplakiwał.

w. 127-130 *Nie wierzę, żeby i twa matka lub też dziatki / pięć staje roli dali albo łąk dwa szmatki, // aby nas, jeńców, z szranku złego wykupili, / a od ciemnej zapaści swój ród wybawili* – sens: nie wierzę, by za twoje zbawienie rodzina ofiarowała choćby pięć staj (ok. 1,2-1,5 ha) roli lub dwa kawałki łąki. Mowa o ofierze składanej Kościołowi za modlitwę w intencji odpuszczenia grzechów, wybawienia zmarłego.

od ciemnej zapaści – tj. od kary piekielnej / od potępienia.

- w. 134 *czartowskim napojona jadem i złościami* – por. wyżej, obj. do I 3,10.
- w. 136 *którzy się w niej kochają* – sens: którzy lubują się w rozkoszach, jakie oferuje świat doczesny.
- w. 145-146 *gadziny, / węże* – tu: robactwo, które toczy zwłoki w grobie.
- w. 150 *Nie umiesz, wierzam, mówić nic na twą ohydę* – sens: jestem przekonana, że nie potrafisz powiedzieć nic na swoją obronę / nie możesz odeprzeć oskarżeń o upadek moralny.
- w. 151 *niecoś zdało* – ściągnięcie: nieco/coś się zdało, tj. wydawało się, jakby ciało wstało z trumny.
- w. 153 *troszkę się poprawi* – sens: zdaje się wyglądać odrobinę lepiej.
- w. 158 *miotac sromocenie* – sens: zlorzeczyć / lżyć / rzucać obelgi.
- w. 163 *Często-ć tajemnym wprowadzie sidłem zawichlałem* – sens: często stawiałem na ciebie pułapki / zwodziłem cię / kierowałem na złą drogę.
- w. 167-168 *Świat i Czart zgodnym z sobą mirem się spoili, / a bezrozumne Ciało k sobie przyłączyli* – por. wyżej, obj. do I 3,11.
- zgodnym z sobą mirem się spoili* – sens: zawarli pokój / połączyli się przymierzem.
- w. 170 *w ognisty pożar wpadać muszą prawnie* – sens: zgodnie z Bożym wyrokiem skazane są na ogień piekielny.
- w. 173 *a uformował swojej podobną ozdobie* – sens: stworzył na swoje podobieństwo; por. wyżej, obj. do I 3,43-44.
- w. 174 *żeby był służebnikiem, dał mię pod moc tobie* – koncepcja ciała podległego duszy opiera się przede wszystkim na nauce św. Augustyna, który głosił, iż człowiek jest jednością złożoną z dwóch elementów: duszy i ciała, które muszą żyć w pokoju, w przeciwnym razie ciało stanie się domem grzechu. Egzegeta porównywał ciało do żony, która powinna się podporządkować mężowi.
- w. 175 *jeśliś być panią obraną wiedziała* – sens: jeśli wiedziałaś, iż zostałaś wybrana panią; konstrukcja na wzór łacińskiej *accusativus cum infinitivo*.
- w. 183-184 *Ciało bowiem przez Duszę ma być uśmierzone / trudzeniem jedzy, picia* – sens: Ciało ma być poskromione przez Duszę postem / odmawianiem jedzenia i picia.
- w. 187-188 *Ciało nic samo przez się sprawować nie może: / leży jak kamień zimny, aż go Duch wspomůže* – sens: ciało jest pozbawione woli, dlatego samo z siebie nie jest w stanie czynić ani dobra, ani zła.
- w. 191 *skąży poddane* – tj. wystawione na grzech / zagrożone grzechem.
- w. 192 *bez Ducha nic nie może poznać, co dobrego* – sens: ciało bez ducha nie potrafi odróżnić dobra od zła.
- w. 201 *w tej chacie* – tj. w grobie.
- w. 202 *Dowodzić nie chcę więcej na cię* – sens: nie chcę wynajdywać/wyliczać więcej dowodów twej winy.
- w. 207 *że chcąc twą winę na mię zwalić swojej głowy* – sens: chcąc zrzucić na mnie twoją winę; przenośnie: chcąc przerzucić na mnie odpowiedzialność.

- w. 210 *rzygać gorzkosłowy* – sens: rzucać obelgi, gorzkie słowa.
- w. 213-214 *z jednej miary padła / nieźle i w wielu rzeczach mnie być winną zgadła* – sens: w pewnej mierze była zgodna z prawdą i pokazała/dowiodła, że jestem winna.
- w. 221 *biczykiem otrzaskać* – nawiązanie do biczowania, jednego z popularnych, zwłaszcza w Średniowieczu, sposobów umartwiania ciała.
- w. 223 *świeckie łątki* – o płochych kobietach, tu: wciągających nieszczęsnika w otchłań grzechu; por. ŁASZOWSKI, *Lament*, k. C₂r: „Za tym cię marność świata zaraz jęła psować”.
- w. 224 *abyś się onych parą próżnością* – sens: abyś naśladował ich próżność.
- w. 226 *państwo ze mnie i moję zdarszy moc uszelaką* – sens: pozbawiwszy mnie władzy i dostatku.
- w. 228 *po kątach rozlewając zbytek państwa twego* – sens: obnosząc się ze swoim bogactwem.
- w. 229 *Za twą potuchą będąc Światem usidlona* – sens: z twojej zachęty zwiodły mnie świeckie marności; por. wyżej, obj. do I 3,11.
- w. 233 *lecz mnie jedwabne słówka twoje ohydzyły* – sens: twoje przymilne słowa zwiodły mnie na złą drogę.
- w. 235-236 *gdybyś się był na dobrej miał pieczy / rozkoszy gardząc świeckie* – sens: gdybyś dbał o przyszłe zbawienie, zamiast zajmować się rzeczami doczesnymi. Por. KOCHANOWSKI, *Satyr albo Dziki mąż*, w. 317-318 [s. 66]: „Tamci się będzie trzeba mieć na dobrej pieczy, / Abyś się nie dał uwieść jakiej sprosnej rzeczy”.
- pieczy // rzeczy* – por. KOCHANOWSKI, *Pieśni* I 9, w. 21-22: „Próżno ma mieć na pieczy / Śmiertelny wieczne rzeczy”; *Pieśni* II 19, w. 1-2: „Jest kto, co by wzgardziwszy te doczesne rzeczy / Chciał ze mną dobrą tylko sławę mieć na pieczy”; *Fraszki* I 3, w. 3-4: „Nie masz na świecie żadnej pewnej rzeczy, / Próżno tu człowiek ma co mieć na pieczy”; *Treny* XI, w. 5-6: „Nieznamy wróg jakiś miesza ludzkie rzeczy, / Nie mając ani dobrych, ani złych na pieczy”. Por. też niżej, V 4,11-12; VIII 3,28,3-4; IX 3,11,7-8; IX 5,9,5-6; X 3,15,27-28.
- w. 238 *wróg sidła swoje zastawiał piekielny* – por. ŁASZOWSKI, *Lament*, k. C₂r: „także szatana poduszczającego”; BOLESŁAWIUSZ, *Przeraźliwe echo*, w. 173-174 [s. 58]: „na cię dybiącego / czarta”; KOCHANOWSKI, *Treny* XI, w. 5 „Nieznamy wróg jakiś miesza ludzkie rzeczy”. Zastawianie sidła na człowieka jest motywem psalmicznym, tyle że w psalmach sidła zastawia śmierć lub zły człowiek; por. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 18,9-10: „już na mię była / Śmierć swoje nieuchronioné sidła wrzuciła”; *Psalterz* 35,19: „Bo na mię sidła bez winy stawiąją”.
- w. 240 *byłaby nam stolica świętych w niebie dana* – nawiązanie do zapowiedzianego w Apokalipsie Nowego Jeruzalem, które ma zstąpić z nieba (Ap 21). Por. niżej, VII 3,20,22; IX 2,1 i obj.; IX 3,17,7 i obj.

w. 254 *narody sądzić* – z tego i kilku innych wersów (w. 285-287) można wnioskować, że zmarły za życia pełnił funkcję sędziego.

w. 257 *ani pan złota* – tj. ani posiadanie złota, bogactwa; por. ŁASZOWSKI, *Lament*, k. C₃r: „ani pan nad złotem”.

w. 258 *wonnych ziół cnota* – moc/właściwości ziół/medykamentów.

w. 259 *umiejętność człowieka wielkiego* – cechy nobilitujące do przynależności do wysokich warstw społecznych. Por. ŁASZOWSKI, *Lament*, k. C₃r: „Zacność, godność, nauka”; BOLESŁAWIUSZ, *Przeraźliwe echo*, w. 194 [s. 59]: „rodzaj nader świetny”.

w. 260 *ustrzec się może Śmierci żądla morowego* – mowa o grzechu jako przyczynie śmierci. Por. 1Kor 15,56: „A oścień śmierci jest grzech”.

w. 266 *prawa wolają* – sens: mówi o tym prawo, które zostało ustanowione przez Boga.

w. 269-270 *Żywot i pamięć, ale i rozum spaniały / dał ci Stwórca wszechmocny, i zmysł doskonały* – pamięć, rozum i zmysł wspólny (*sensus communis*), a także wyobraźnia (*imaginatio*) w Średniowieczu uznawane były za tzw. *potentiae animae* – ‘władze duszy’, nazywane także ‘zmysłami wewnętrznymi’.

w. 280 *Albo umiera po tym bądź rychło lub mało* – sens: szybciej albo wolniej się psuje/gnije.

w. 284 *azaby Ciało osieść mogło onej siły* – sens: czy ciało mogłoby zapanaować nad taką siłą.

w. 287 *nie czyniąc buntu z uciekłym złośliwych przewrotem* – sens: nie prowadząc do buntu niesprawiedliwie sądzonych.

w. 288 *nie zawiódlby nas targot świecki swym wylotem* – sens: nie oszukalały nas światowa próżność/chępliwość swą ozdobą. Por. ŁASZOWSKI, *Lament*, k. D₁r: „Nigdy by próżność świata nas w mocy nie miała”.

targot świecki – światowa chępliwość, wywyższanie się, popisywanie (por. franc. *se targuer* – ‘chępić się [czym]’).

swym wylotem – tj. ozdobą. Wyloty kontusza (rozcięcie po wewnętrznej stronie rękawa) należały do szczególnie okazałe zdobionych części stroju, umożliwiały wcześniejsze wysunięcie dłoni z rękawa, a same wyloty odrzucano na bok, aby pochwalić się urodą i bogactwem ubioru. Wylotami nazywano też wszelkie wyłogi, czyli klapy ubrania wywinięte i dla ozdoby pokryte innym materiałem, również bogato zdobione. Mógł to być element ubioru zarówno męskiego, jak i kobiecego.

w. 291-292 *ta licha chata, / w której kości me ryją* – sens: grób, w którym pogrzebane są moje kości.

w. 295 *gdzie bez końca zgrzytanie zębów, ach, mnie czeka* – mowa o piekle; por. Mt 8,12: „a synowie Królestwa będą wyrzuceni w ciemności zewnętrzne: tam będzie płacz i zgrzytanie zębów”; także 13,42. 50; 22,13; 24,51; 25,30; Łk 13,28.

w. 296 *umierając ustawnie, nie umrzeć do wieka* – sens: umierać i nie umrzeć przez całą wieczność. Piekło przedstawione zostało jako nieustanne umieranie. Por. ŁASZOWSKI, *Lament*, k. D₁r: „Śmierć, której nigdy nie jest koniec naznaczony”; BOLESŁAWIUSZ, *Przeraźliwe echo*, w. 233 [s. 60]: „a przecie, umierając, nigdy nie umrzemy!”

w. 299 z *prawnej... ręki* – tj. sprawiedliwie / zgodnie z prawem.

w. 311-312 *Onych duch z ciałem niszczeje, / a jak parę wiatr rozwieje* – w utworze pobrzmiewa echo idei średniowiecznej filozofii, głoszonej m.in. przez św. Tomasza z Akwinu, że dusza zwierząt, nazywana „zmysłową” (w przeciwieństwie do „wegetatywnej” duszy roślin i „rozumnej” duszy ludzi), jest substancjalną formą materii ciała i jako taka ulega zniszczeniu wraz ze śmiercią (THOM.AQUIN.*Summ.* art. 3 [s. 18-19]).

w. 319-320 *nie uznaliby trudności / za swoje wierutne złości* – sens: nie zostaliby ukarani za swe grzechy; podmiot stwierdza, że może lepiej byłoby dla grzeszników, gdyby podobnie jak w przypadku zwierząt ich dusza ulegała zniszczeniu w chwili śmierci

w. 327 *jestże jaka chluba zbawienia* – sens: czy jest jakaś szansa/nadzieja na zbawienie.

w. 329-330 *Panom co się knuje, / których już Śmierć kluje* – sens: jakie męcznie szykowane są dla panów, którzy są bliscy śmierci.

w. 336 *W piekielnym niemasz rady żadnej <u>męczeniu* – tj. nie ma sposobu, by uniknąć mąk piekielnych.

w. 343 *klasztory postem się morzyły* – chodzi o post, który ma na celu przeblaganie win.

w. 356 *nad insze cięższą kaźnią on się zawikława* – sens: skazuje się na okrutniejsze męki niż inni.

w. 365 z *żelaza ostre bodźce* – mowa o narzędziach tortur.

w. 377 *kwiczełi miasto gąsłeczka* – diabły wydawały dźwięki zastępujące gąsłeczka, dawny strunowy instrument muzyczny.

w. 384 *wywrócili, złupiwszy, skórę jej na nice* – sens: obdarli duszę ze skóry, którą wywrócili na drugą stronę; por. NKPP („Nice”): „Na nice wywrócić (przekręcić i in.)”.

w. 393-394 *Możesz mówić snadnie, / często ta cześć padnie* – sens: możesz mówić śmiało, często grzesznicy są tak częstowani.

w. 413 *ściągnąwszy ręce* – sens: złożywszy ręce do modlitwy.

w. 417 *na złe głupstwo narzeka* – sens: za życia narzeka na swą prowadzącą do grzechu głupotę.

w. 423-424 *Świat na upad, chromota teraz postępuje, / u którego bóg Febus z Jowiszem panuje* – sens: świat chyli się ku upadkowi, a naprzód idzie ten, który iść nie może/nie umie, bo cechuje go kalectwo moralne.

w. 427-428 *Które bogoczynnemi cnoty nazywamy: / wiarg, nadzieję, miłość w prawdzie umarzamy* – sens: doprawdy/prawdziwie/w istocie niweczmy/unicestwiamy (tj. sprawiamy, że przestają obowiązywać / że się nimi już nie

kierujemy) trzy cnoty boskie (teologiczne), tj. otrzymane od Boga: wiarę, nadzieję i miłość; por. ŁASZOWSKI, *Lament*, k. E₂r: „I które naprzędniejsze są cnoty nazwane: / wiara, nadzieja, miłość – już są zepsowane”.

w. 429 *Zdrada, łakomstwo, także które się z nich rodzą* – mowa o grzechach, które dowodzą wspomnianego wcześniej moralnego upadku świata.

w. 435-438 *Niech jedno troszkę twego mieszka zabrząkają, / wnet cię za pana zgodnie wszyscy przywitają: / czapki przed tobą zejmą; wtenczas skorym skokiem / każdy-ć posłuży, choćbyś mignął jednym okiem* – por. KOCHANOWSKI, *Muza*, w. 6-9 [s. 117]:

Ale kto ma pieniądze, ten ma wszystko w rękę:
Jego władza, jego są prawa i urzędy;
On gładki, on wymowny, on ma przodek wszędy.
Nie dziw tedy, że ludzie cisną się za złotem.

w. 451 *Złote są czasy teraz, prawie złote lata* – aluzja do pierwszego z pięciu lub czterech wieków ludzkości; por. niżej, obj. do IV 2,94.

w. 457-458 *Przecż tak wielu zarażasz, jad twój osładzając, / to, co nad płomień zgrzebi prędziej ginie, tając?* – sens przenośny: z marności tego świata możemy korzystać jedynie krótką chwilę, ulatują one szybciej, niż wypala się knot świecy zrobiony ze zgrzebi – konopnego lub lnianego włókna. Por. BOLESŁAWIUSZ, *Przeróżliwe echo*, w. 340-341 [s. 64]: „Czemuż jad cukrujecie jakby co wdzięcznego, / co trwa króćej niż płomień włókna cieniuchnego?”.

w. 467-468 *Śmierć nie folguje sparta, by też nawiększemu, / dział równy jak wielkiemu Śmierci, tak malemu* – motyw (niezwykle popularny w poezji staropolskiej) zrównania wszystkich w obliczu śmierci; por. HOR. *Carm.* 1,4,13-14: *pallida Mors aequo pulsat pede pauperum tabernas / regumque turris* („Śmierć błada jednakowo ubogie chaty nawiedza / i pyszne zamki”; przekład A. Lam); GRABOWIECKI, *Rymy duchowne, Setnik pierwszy XII*, w. 15-16 [s. 28]: „chwalić bym Cię, Panie, mógł, póki chybia szyje / ona, co jedną kosą chude z pany bije”.

w. 470 *kożdy zgoła jak trawa po kosie martwieje* – por. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 103,29-30: „Trawie podobien człowiek, którą ostrémi / Ledá w dzień kosá przytnie zębámi swémi”.

w. 472 *trza się mieć na rzeczy* – sens: należy mieć się na baczności, czyli za życia zadbać o przyszłe zbawienie.

w. 475 *krwawy pot* – por. wyżej, obj. do I 3,116.

w. 476-477 *jedna – iże mam umrzeć, czasu nie wiem zgoła, / trzecia – gdzie się dostanę, straszy mnie ta trwoga* – sens: obawiam się trzech rzeczy: [1] że umrę, [2] że nie wiem, kiedy to nastąpi, i [3] co się ze mną stanie po śmierci (czy dostąpię zbawienia, czy też trafię do piekła).

w. 486 *gdy za kim kosą dybię* – śmierć w utworze przedstawiona została zgodnie z popularnym w Średniowieczu sposobem obrazowania: jako kościo-trup z kosą.

w. 492 *Parka nielutościwa* – śmierć utożsamiona jest tu z mitologicznymi Parkami odmierzającymi długość ludzkiego życia. Por. niżej, V 2,6,8.

w. 494 *pod ziemne żniwa* – tj. zbiory gromadzone są pod ziemią; mowa o śmierci.

w. 497 *głowom szkodząc* – sens: ścinając głowy.

w. 499-500 *Tam ni panom, wielkim stanom, / ani kmiotkom folguję* – por. wyżej, obj. do I 3,467-468.

w. 502 *nikim ja nie brakuję* – sens: nikogo nie wybieram / nie wyróżniam.

w. 503-505 *Miłość onej zjednoczonę / każdego przyjaciela, / którą mili wdzięcznie żyli* – mowa o kochających się małżonkach.

w. 509 *w śpiączki-ć zajdę* – sens: przyjdę, gdy będziesz spał.

w. 511 *Proch do prochu, do ziemi ziemia wola swojej* – por. Rdz 3,19: „W pocie oblicza twego będziesz pożywał chleba, aż się wrócisz do ziemi, z którejś wzięty: boś jest proch i w proch się obrócisz”.

w. 518 *lecz są wnętrznosci pełne wszystkie dymu moje* – por. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 38,13: „Wszystki we mnie wnętrznosci gorąją.” Metafora dymu czy wiatru wykorzystana dla zobrazowania ziemskiego życia człowieka pojawia się w wielu barokowych utworach poetyckich; por. np. NABOROWSKI, *Poezje, Krótkość żywota*, w. 5: „Dźwięk, cień, dym, wiatr, błysk, głos, punkt – żywot ludzki słyńcie”.

w. 519 *Marność jest siostrą moją, córką – próżna chwala* – nawiązanie do motywu *vanitas vanitatum* (Koh np. 1,2): „Marność nad marnościami i wszystko marność”.

w. 520 *być w nietrwałosci trwałem trwalosc moja trwała* – sens: nieustanne zagrożenie, jakie bez przerwy niosą ziemskie pokusy, polega na tym, że zawsze oznaczają one zgubę człowieka. Wymowa wersu i zastosowanie instrumentacji zgłoskowej przywodzą na myśl wiersz Mikołaja SĘPA SZARZYŃSKIEGO (*Epitafia*, [16]. *Epitafijum Rzymowi* [s. 83-84]).

[II.] PIENIA WESOŁE DZIATEK...

Tytuł: *na przyjazd do Wilna Króla Jego M[ości] ... po rekuperowaniu Smoleńska* – utwór jest zbiorem panegiryków ku czci króla Zygmunta III Wazy i żołnierzy wracających spod Smoleńska. Ostatni szturm wojsk polskich na twierdzę nastąpił 13 czerwca 1611 r. Po zdobyciu miasta król wyruszył do Wilna. Uroczysty wjazd do miasta odbył się 24 lipca 1611 r., o czym Bartoszewski informuje na karcie tytułowej swego dzieła, podając datę dzienną. Autor pisze o rekuperowaniu, tj. odzyskaniu (po 97 latach), Smoleńska, gdyż od 31 lipca 1514 r., kiedy to wojewoda smoleński Jerzy Solłohub skapitulował, a miasto zajęły wojska Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i cara Wasyla III, należało ono do Moskwy (od 1547 r. – do Carstwa Rosyjskiego). Opis wjazdu Zygmunta III do Wilna przedstawia także anonimowa łacińska relacja *Triumphus et ingressus regis Vilnam die 24 Iulii 1611 anno*.

Chryzstofowi Monwidowi Dorohostajskiemu – Krzysztof Mikołaj Dorohostajski h. Leliwa (1562-1615), stolnik litewski (1588), krajczy litewski (1590), podczasy litewski (1592), marszałek dworski litewski (1596), marszałek wielki litewski (1597), pochodził z rodziny litewskiej wywodzącej się od Mon(i)wida, dlatego używał tego przydomka. Został wychowany w wie-rze kalwińskiej, kształcił się w Strasburgu i we Fryburgu. Podczas podróży do Włoch zetknął się ze znakomitymi hodowcami koni i nauczycielami jazdy konnej, co zapoczątkowało jego wielką pasję – marszałek prowadził słynną na Litwie hodowlę koni, a swymi doświadczeniami w tym zakresie podzielił się w wielokrotnie wznawianym podręczniku dla hodowców zatytułowanym „*Hippica*”, *to jest o koniach księgi* (pierwodruk: Kraków 1603), stąd też pojawiająca się w utworze Bartoszewskiego motyw hipologiczne. U boku ojca Mikołaja Dorohostajski brał udział w wojnach Batorego z Moskwą. W 1601 r., w czasie wojny inflanckiej, walczył pod Kokenhausen, w 1609 r. przygotowywał wyprawę moskiewską Zygmunta III, a pod Smoleńskiem dowodził własnym oddziałem jazdy.

[1.] Do... Chryzstofa Monwida Dorohostajskiego...

w. 2 *i w wiekotruwałym czasie k niebu wystrychniona* – dosłownie: wyniesiono na niebiosom, tj. powszechnie chwalona, podczas wydarzeń, które zostaną zapamiętane na wieki.

w. 5 *Wprowadziemci wody nie pił z helikońskiej skały* – według mitologii greckiej góra Helikon, gdzie znajdowało się źródło z wodą pobudzającą natchnienie (Hippokrene – dosłownie: ‘Końska Krynica’), była siedzibą Muz. Autor posługuje się topiką skromnościową stanowiącą częsty element mów okolicznościowych oraz utworów pochwalnych.

w. 7 *dotknąwszy piórem moskiewską robotę* – sens: podjąwszy tematykę wojny moskiewskiej z lat 1609-1611.

w. 14 *gdy się serdeczną okrasą przybierze* – sens: gdy zostanie serdecznie przyjęta.

[2.] Do tegoż przedmowa

[2]

w sławie zawisła – sens: jest zależna od sławy zdobytej na polu walki.

meo M[ilościwego] P[ana] częstokroć, przeplatając, wkładałem – wiersze opiewające zasługi głównego adresata zbioru (II 6-7, 11-12) wplatanie są pomiędzy panegiryki ku czci pozostałych żołnierzy spod Smoleńska (II 8-10, 13-21).

[3.] Do Czytelnika

w. 2 „*darownemu koniowi w zęby nie patrząją*” – wyrażenie przysłowiowe; por. NKPP („Koń” 19): „Darowanemu koniowi nie patrzą w zęby”.

w. 10 *zdałby się wnet błędzić* – sens: okazałoby się, że wiersze czytelnika również nie są pozbawione wad.

[4.] **Pienia wesołe dzieciak przy tryumfie walnym Miasta Wileńskiego**

[1.]

w. 1 *Zawitaj, cny monarcho Królestwa Polskiego* – powtarzające się apostrofy skierowane do władcy są typowymi zabiegami retoryki popisowej (*salutationes*).

w. 4 *przysporco granic naszych* – odbicie Smoleńska powiększyło terytorium Rzeczypospolitej, a nadto Zygmunt III Waza m.in. inkorporował Inflanty (1600 r.); za jego panowania Rzeczpospolita osiągnęła apogeum terytorialnego zasięgu swoich granic w całej swej historii.

w. 5 *daje dank dzielności* – sens: odwdzięcza się za odwagę.

w. 6 *Bierzieszli? Doznasz większej po Wilnie wdzięczności* – sens: jeśli przyjmiesz [te podziękowania], Wilno będzie ci jeszcze bardziej wdzięczne.

2.

w. 11-12 *Praca, którąś tam podjął, tajemna nie będzie: / za królewskimi stoly w rozmowie zasiędziesz* – sens: twoje dokonania będą omawiane na dworach możnych i królów (motyw panegiryczny).

3.

w. 13 *królu niezmierzony* – por. KOCHANOWSKI, *Pieśni* II 13, w. 44; SĘP SZARZYŃSKI, *Pieśni*, [7.] *Pieśń VII*, w. 15 [s. 57].

w. 15 *Co przodkowie stracili twoi, toś odyskał* – w latach 1514-1611 Smoleńsk znajdował się w granicach Wielkiego Księstwa Moskiewskiego; zob. wyżej, obj. do II tyt.

w. 16 *kiedyś Smoleńsk przez całą parę lat uciskał* – oblężenie Smoleńska przez wojska koronne trwało niemal 2 lata (od 29 września 1609 do 13 czerwca 1611 r.).

w. 17-18 *Nie uszedł ptak twych ręku, choć drugim uleciał, / zgolaś się na lep, królu, Boski ubezpieczał* – sens: monarcha zdał się na łaskę Boga, która pozwoliła mu osiągnąć to, czego nie udało się zyskać innym. Poeta odwołał się do obrazu chwytania ptaków za pomocą lepa, czyli powleczonej lepką żywicą przynęty, która wabiła m.in. ptaki; por. NKPP („Lep” 2): „Jak ptaki na lep lgną”.

4.

w. 24 *Kto dopiął, acz się kusił o moskiewskie role?* – sens: komu udało się opanować ziemie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego.

5.

w. 25-26 *Anioł przez obłoki / tobie od Boga niesie pewne te wyroki* – wzmianka o przepowiedni boskiej przyniesionej królowi przez anioła służy sakralizacji władcy.

w. 29 *uszak ci stolica carów już się otworzyła* – aluzja do zajęcia Moskwy na 2 lata przez hetmana polnego koronnego Stanisława Żółkiewskiego po bitwie pod Kłuszynem (1610 r.).

6.

w. 31 *O, szczęśliwe po trzykroć plemię Jagielowe* – gra słów z królewskim imieniem (w. 33): oto wielkie cechy króla Zygmunta (trzeciego tego imienia) wynikają z faktu, że jest potomkiem dynastii Jagiellonów. Bartoszewski nawiązał do propagandy Wazów podkreślającej powiązania pomiędzy obiema dynastiami.

w. 33 *Z tego ogródka Trzeci król Zygmunt się zjawił* – Zygmunt był synem szwedzkiego króla, Jana III Wazy, i Katarzyny Jagiellonki, córki Zygmunta I i Bony.

w. 36 *niech spyta, bo ten doznał, rodu moskiewskiego* – szyk i sens: niech zapyta panujących w Księstwie Moskiewskim, bo oni już się przekonali o wielkości cnót króla Zygmunta.

8.

w. 41-56 – strofa ta jest wypowiedzią upersonifikowanego miasta Wilna.

w. 45 *ocz jednom żądało* – tj. o co tylko prosiłem.

w. 49 *prowadząc jęctwa* – prowadząc jeńców wojennych w triumfalnym pochodzie.

w. 50 *w złotej koronie zwycięstwa* – w świecie hellenistycznym złote wieńce otrzymywali władcy i zdobywcy, od II w. p.n.e. – także zwycięscy dowódcy wojsk rzymskich, którym przyznano prawo do odzyskania triumfu. Początkowo wieniec triumfalny zrobiony był z liści laurowych, później – ze złota (*aurum coronarium*); w czasach cesarstwa nosili go cesarze, nie tylko podczas triumfu.

w. 52 *zjął już z głowy szлык Moskala butnego* – przenośnie: zmusił Moskala do uległości/pokory. Por. KOCHANOWSKI, *Pieśni* II 13, w. 21-22: „Teraz był czas prorokować, / Komu szлык naprzód zdejmować”. Por. niżej, IV 2,30.

w. 54 *osiadać kark nieunoszony* – sens: zmuszać butnych wrogów do uległości; por. NKPP („Kark” 11: „Siedzieć na karku”).

w. 56 *zęby miękkie twardego nie pożyją chleba* – przenośnie: łagodnymi metodami nie zmusi się niepokornych do uległości.

[5.] Do senatu z Smoleńska z królem... w Wilno wjeżdżającego

w. 3 *Iberyja sławna w kruszec złoty* – Hiszpania od starożytności słynęła w Europie z kopalni złota oraz srebra; określenie Tagu jako rzeki niosącej złoto (*aurifer Tagus*) było przysłowiowe.

w. 5 *Afryka w zbożu* – północna Afryka była spichlerzem antycznego Rzymu, zwłaszcza w okresie cesarstwa.

Saba w kadzidle – z Saby na Półwyspie Arabskim importowano kadzidło do użytku liturgicznego. W Piśmie Świętym mieszkańcy Saby

ofiarowują kadzidło odnowionej Jerozolimie (np. Iz 60,60; Jr 6,20). Saba (bibl. Szeba) była jednym z największych królestw przedmuzułmańskich w południowo-zachodniej części Półwyspu Arabskiego (dziś: Jemen), choć wyraz „Saba” niesłusznie rozumiano jako imię własne monarchini, a nie nazwę jej państwa – Bartoszewskiemu udało się uniknąć tej omyłki. Stolicą Saby było miasto Marib, którego początki sięgają XI w. p.n.e. Pierwszą znaną królową Saby była Bilkis (w tradycji etiopskiej – Makeda), która złożyła w Jerozolimie wizytę królowi Izraela, Salomonowi (X w.), słysząc o jego mądrości i bogactwach. Wizyta ta miała zapewne na celu pogłębienie dwustronnej wymiany handlowej. Według tradycji etiopskiej Salomon i Makeda spłodzili Menelika I, który jest uważany za pierwszego cesarza Etiopii i założyciela jej starożytnej stolicy – Aksum. Zob. 1Krl 10,1-13; 2Krn 9,1-12; Mt 12,42; Łk 11,31.

w. 5-6 *Persowie / w wonnych ziółkach* – motyw perskich (achemeńskich) wonności (olejków, balsamów, a także roślin służących do ich wyrobu) obecny był w rzymskiej poezji, np. w utworach Horacego (HOR. *Carm.* 3,1,44: *Achaemenium costum*; *Epod.* 5,59: *Achaemenia nardus*).

w. 9 *wolem* – sens: wolimy (archaiczna forma 1 osoby l.mn. czasownika „woleć”).

w. 10 *rozumem senatorskim obcych oczy kolem* – sens: mądrości naszych senatorów zazdroszczą nam inne narody; por. NKPP („Oko” 45): „Kluc w oczy”.

[6.] Jego M[o]ści... Chryzstofowi Monwidowi Dorohostajskiemu...

Tytuł: *Chryzstofowi Monwidowi Dorohostajskiemu* – zob. wyżej, obj. do II tyt.

w. 2-3 *murolamco przeważny zamku smoleńskiego! / Sam, przodkując, do szturmego zastęp swój przywodziś* – mury smoleńskiej twierdzy zostały zniszczone za pomocą min. Podczas ostatniego szturmego, przypuszczonego 12 czerwca 1611 r., Dorohostajski dowodził oddziałami atakującymi od północy.

w. 4-6 *mężnie w zamek wpadając, do armaty godziś; / przelom dawny i carskie nieprzystępne wrota / rozwalasz* – oblegający dostali się do miasta po tym, jak Bartłomiej Nowodworski podłożył ładunek wybuchowy w murze twierdzy, w przesmyku odprowadzającym ze Smoleńska ścieki.

[8.] Jego M[ości]... Jakubowi Potockiemu, wojewodzie braclawskiemu...

Tytuł: – Jakub Potocki h. Pilawa (ok. 1554-1613), kasztelan kamieniecki, po śmierci brata Jana został w kwietniu 1611 r. mianowany dowódcą wojsk polskich pod Smoleńskiem. Za zasługi w zdobyciu twierdzy otrzymał urząd wojewody braclawskiego.

w. 2 *zasiągnęś od wszech ludzi dank dziarskości wieczny* – sens: swymi odważnymi czynami zasłużyłeś u wszystkich na wieczną sławę i wdzięczność.

w. 5 *Dawano za wstęp na mur u Rzymian koronę* – mowa o tzw. *corona muralis* (‘koronie murowej’), zazwyczaj złotym wieńcu w kształcie murów,

przyznawanym żołnierzowi, który jako pierwszy wspiął się na mury i wdarł do miasta nieprzyjaciela.

[9.] Jego M[ości]... Stefanowi Potockiemu...

Tytuł: – Stefan Potocki h. Pilawa (1568-1631), rotmistrz królewski (1599), starosta feliński, pisarz polny koronny (1612), wojewoda braclawski (1628).

starościę felińskiemu – Potocki piastował urząd starosty w Felinie w województwie parnawskim w Inflantach (dziś: Viljandi w Estonii).

w. 1 *Brzmią w krojnice Potockich marsowe zabawy* – sens: na kartach kroniki Potockich spisane są bohaterskie czyny wojenne członków rodu.

w. 2 *brzmią za ojczyznę miłą ogromne zastawy* – sens: głośno o trudach i kosztach poniesionych dla dobra i w obronie ojczyzny.

[10.] Jego M[ości]... Bartłomiejowi Nowodworskiemu...

Tytuł: – Bartłomiej Nowodworski h. Nałęcz (ok. 1552-1625), kawaler maltański, dworzanin królewski, mecenas oświaty i nauki (m.in. fundator gimnazjum w Krakowie). Jak wspominaliśmy, szczególnie wslawił się w czasie oblężenia Smoleńska; zob. wyżej, obj. do II 6,4-6.

w. 1 *Harcerzu* – harcerzem (lub harcownikiem) nazywano żołnierza, który wyruszał w pojedynkę przeciwko wrogowi przed rozpoczęciem bitwy.

staryś, lecz nowodworujesz – gra słów z nazwiskiem bohatera.

w. 2 *trzy sążniste* – tj. grube na trzy sążnie; w okresie staropolskim sążeń równy był 1,786 m, a zatem smoleńskie mury miały niecałe 5,5 m grubości.

w. 3-4 *nie taranami ani działni burzącemi, / lecz dojrzałem przemysłem, sztukami dzielnemi* – zob. wyżej, obj. do II 6,4-6.

sztukami dzielnemi – tj. przemyślanymi podstępami.

[11.] Jego M[ości]... Chryzstofowi Monwidowi Dorohostajskiemu...

w. 1 *Dorostajski* – na potrzeby gry słów poeta przekształcił nazwisko bohatera.

[12.] Do tegoż

w. 2 *Kiedy wždy termin ... dojdzie twojej sławy?* – sens: kiedy zakończą się twoje starania o zdobycie sławy.

[13.] Jego M[ości]... Janowi Sapiehy...

Tytuł: – Jan Stanisław Sapieha h. Lis (1589-1635), starosta słonimski, marszałek nadworny litewski (1617), marszałek wielki litewski (1621).

w. 1 *Ślakowawszy Pallady, Marsa już ślakujesz* – sens: wzorowałeś się na Palladzie (bogini mądrości), teraz bierzesz przykład z Marsa (boga wojny). Sens: we wczesnych latach zajmowałeś się nauką, a teraz sztuką wojenną. Por. zaraz niżej, model *utraque civis* i obj. do w. 7-8.

w. 3 *Pallas cię w kraj niemiecki do nauk wprawila* – Sapięha po studiach u jezuitów w Akademii Wileńskiej i w kolegium jezuickim w Braniewie kontynuował naukę w Würzburgu, we Frankfurcie nad Menem i w Paryżu.

w. 6 *Pallas mądra Marsowi na pomocy będzie* – sens: wiedza i mądrość zdobyte w czasie nauki zostaną wykorzystane na wojnie.

w. 7-8 *Mądrość, której cię Pallas uczyła w pokoju, / ta-ć się w Moskwie zgodziła przy marsowym boju* – por. KOCHANOWSKI, *O śmierci Jana Tarnowskiego*, w. 23-24:

Jego dzielność i sprawa znaczna była w boju;
Znaczny jego porządek i rozum w pokoju.

Nawiązanie do dewizy *utraque civis* ('dwojako obywatel') – ideałem w dawnej Polsce była postawa podkreślająca powinności obywatelskie zarówno w czasie pokoju, jak i na wojnie. Symbolem dewizy były dwa złączone ze sobą wieńce: oliwny i laurowy. Idea ta pojawia się np. w ikonografii kanclerza i hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego. Por. też PASEK, *Pamiętniki* [s. 97]: „Mam sejmiki, mam trybunały, mam koło generalne; *utraque civis*, bom i szlachcic, bom i żołnierz, słów nigdy swoich zaprzec się nie umiem”. Podobnym sformułowaniem Bartoszewski posłużył się niżej, III 7,15-16. Por. też niżej, obj. do III 7,9-10.

[14.] Jego M[ości]... Marcinowi Wajerowi

Tytuł: – pomyłka autora: Marcin Wejher (Weiher) zginął pod Carowym Zajmiszczem 24 czerwca 1610 r. W szturmie smoleńskim brał udział Jan Wejher (†1626), dowodzący rotą piechoty niemieckiej.

[15.] Ich M[ościom]... rotmistrzom...

w. 3 *Cnym potomkom skład będzie niebotycznej cnoty* – sens: będziecie wielkim wzorem dla szlacheckich potomków.

w. 4 *Mars życzliwy wam wieje wiek złoty* – por. niżej, obj. do IV 2,94.

w. 5 *w igrzysko wprawiali* – sens: prowadzili do boju.

w. 8 *utarli niemal wszystkim rogi* – por. NKPP („Róg” 13): „Utrzeć komu rogów” (tj. poskromić kogo / uczynić uległym).

[16.] Do rycerstwa, które... mury łamało

w. 1 *Lewitowie żydowscy trąby nadymali* – wers nawiązuje do biblijnej opowieści o zdobyciu Jerycha (Joz 6,1-21); w ciągu pierwszych sześciu dni oblężenia armia Jozuego codziennie okrążyła mury miasta, a towarzyszący jej kapłani dęli w trąby; siódmego dnia, znów grając na trąbach, okrążyli miasto siedem razy.

w. 3 *samego tam sprawa Boga była* – sens: wyłącznie Bóg sprawił, że padły mury Jerycha; siódmego dnia, na głos baraniego rogu, armia Jozuego wzniosła okrzyk wojenny i mury Jerycha runęły bez żadnej ludzkiej ingerencji (Joz 6,20).

w. 4 *że się ona ku ziemi machina skłoniła* – sens: że runęły mury Jerycha.

w. 8 *lecz mniejszej niż lewitów wasza moc żądała* – sens: jako silni żołnierze potrzebowaliście mniejszej pomocy Boskiej niż lewici.

w. 9 *księża* – tj. kapłani-lewici (ekwiwalent dostosowujący).

[17.] Do tych, którzy po drabinach w zamek padali

w. 2 *prowadzić działa było niezwykle brody* – wojska polskie zmierzające w stronę Smoleńska przeprawiły się m.in. przez rzekę Iwarę (21 września 1609 r.).

w. 3 *smoleńskie mury nic nie dbają* – sens dosłowny: mury twierdzy nic sobie nie robią [z ataków], tj. opierają się [atakom], nie ustępują [przed atakami].

w. 5-6 *Misterstwa tam potrzeba szukać z cudzej strony, / gdzie otuchę swą kładą w murowe obrony* – sens: tam, gdzie obrona wrogiej strony opiera się na warownych murach, należy się spodziewać, że wróg będzie stosował podstępny/fortele.

w. 7-8 *Wyście zamek obronny wzięli przez drabiny, / niech przy fortelach będą swych obce krainy* – autor w pewnym stopniu mija się z prawdą, twierdząc, iż Polacy nie stosowali podstępów, owszem, szturmowali smoleńską twierdzę po drabinach, jednak posłużyli się także fortem. Oto Krzysztof Dorohostajski i Bartłomiej Nowodworski od jednego z uciekinierów ze Smoleńska dowiedzieli się, którędy z twierdzy odprowadzane są ścieki, po czym przepiłowali kraty odgradzające przesmyk w murze i podłożyli petardy, dzięki czemu wraz z oddziałem wojska dostali się do miasta i szybko opanowali większą część smoleńskiego zamku. Ze słów tych przebija zarazem charakterystyczna dla staropolskich autorów niechęć lub nawet odraza do stosowania podstępów, sztuczek i forteli.

[18.] Do wszystkich rotmistrzów...

w. 1 *Mnie-ć tajne prace wasze* – nie wiem o waszych poczynaniach / nie znam szczegółów waszych działań.

w. 2 *a powiadać też trudno o każdego lowie* – sens: trudno wspomnieć o dokonaniach wojennych każdego spośród żołnierzy.

w. 3-4 *Nie dbajcie, kiedy temu na pamięci leży, / komu o sprawach waszych wiedzieć przynależy* – sens: nie przejmujcie się [tym, że nie wymieniłem was z nazwiska], skoro o waszych dokonaniach pamięta ten, kto powinien.

w. 8 *podobno co większego z krojniki czekacie* – sens: jak się zdaje, oczekujecie na obszerniejsze wzmianki w kronice. Tekst o takim charakterze, zatytułowany *Chronologia wojny moskiewskiej*, opublikował w 1615 r. Jan Krajewski.

[19.] Ich M[ościom]... rycerzom...

w. 1 *Hektorowie* – tj. wojownicy odważni i szlachetni jak Hektor, najdzielniejszy obrońca Troi, syn króla Priama, w Homerowej *Iliadzie* wzór żołnierza, małżonka i ojca.

w. 2 *Kamillowie* – spluralizowane imię wybitnego dowódcy rzymskiego okresu wczesnej republiki Marka Furiusza Kamillusa (*Marcus Furius Camillus*; ok. 446–365 p.n.e.), nazwanego „drugim założycielem Rzymu”. Kamillus zwycięsko walczył z Etruskami, po 10 latach oblężenia zdobywając Weje (396), a potem Falerie (394). Oskarżony o sprzeniewierzenie części łupów zagarniętych w Wejach, musiał iść na wygnanie, ale został odwołany przez senat po zajęciu Rzymu przez Galów podczas najazdu Brennusa (390), kiedy zaś uwolnił od nich miasto, nadano mu szaczytny tytuł „ojca ojczyzny” (*pater patriae*). Po pokonaniu (389) koalicji italskich plemion Ekwów i Wolsków oraz Etrusków odbył potrójny triumf.

w. 5 *gardła odważali* – sens: narażali życie.

w. 6 *prac nie litowali* – sens: nie szczędzili trudów/starań.

w. 12 *tu* – *Boga wam przytomne ramię* – sens: Bóg was wspiera tutaj, na ziemi [dając wam siłę do walki].

[20.] Panu Boreckiemu... postrzelonemu, nazajutrz zmarłemu...

Tytuł: *Boreckiemu* – pomyłka autora lub drukarza, zabitym rotmistrzem był Stanisław Górecki.

w. 1 *koniec przed oczyma stoi* – mowa o końcu wojny.

[21.] Rycerstwu na śmierć zbitemu

w. 1 *kark twardy łamali* – NKPP („Kark” 7): „Mieć kark twardy (sztywony)” oraz niżej, III 3,10.

w. 3-4 *Mnemozyny córę / mężności wieniec wity niosą wam z swej góry* – mowa o Muzach, córkach Zeusa i tytanydy Mnemosyne, bogini Pamięci; za górę Muz uchodził Helikon w Beocji (por. wyżej, II 1,5) lub Parnas w Fokidzie (por. niżej, V tyt.; V 2,1-3).

mężności wieniec – wieniec za męstwo.

[22.] Rytm stałości

w. 1 *Dobryście zawzięli bieg sławy* – sens: wybraliście odpowiednią drogę ku sławie.

w. 2 *tej nie skończcie, aż będzie po moskiewskiej głowie* – sens: nie schodźcie z tej drogi sławy, aż pokonacie Moskwę.

w. 3 *Wręcz wam się już bić przydzie* – sens: będziecie walczyć wręcz/bezpośrednio.

[III.] EMBLEMA CNÓT... KISZKÓW...

Tytuł: „*Emblema*” – emblemat (gr. ἐμβλημα [*émblema*] – dosłownie: ‘coś włożonego/wprawionego’, łac. *emblema* / *emblematum*), utwór literacki o charakterze dydaktyczno-moralistycznym, pozostający w ścisłym związku z alegorycznym obrazem, którego treść rozwija i komentuje. W zbiorze Bartoszewskiego za utwory emblematyczne można uznać właściwie tylko

trzy ostatnie wiersze (III 9-11). Jako jedno z niewielu wczesnobarokowych polskich dzieł emblematycznych druczek został odnotowany w bibliograficznym kompendium emblematyki Maria Praza (*Studies*, s. 167). Zastosowane w tytule słowo „emblema” zapewne metaforycznie wiąże się również z głównym tematem kolekcji, tj. konwersją na katolicyzm starca dzięki staraniom młodego księdza, bowiem w starożytnej Grecji słowo *émbelma* mogło także oznaczać ‘szczepionkę’, czyli gałązkę szlachetnej odmiany wszczepioną w pień pospolitego lub dzikiego drzewa. O takim rozumieniu emblematu niewiele tylko później pisał, również działający na Litwie, Józef Domaniewski (*Emblemata, Do Jego Mości Pana Piotra Irzykowicza*, w. 1-2 [k. A₁v]): „Emblemata możemy zwać sadzone sztuki, / w których może uciechy znaleźć i nauki”.

spraw przeważnych – tj. dotyczących wydarzeń, w których członkowie rodu wykazali się odwagą i innymi cnotami.

z starożytnego domu ... Kisków – zbiór dedykowany został przedstawicielom pochodzącej z Mazowsza rodziny Kisków h. Dąbrowa, osiadłej na Litwie prawdopodobnie w latach 30. XV w., która szybko awansowała w środowisku elity społecznej i politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego.

[1.] „*Hypostemmaticon*”

Tytuł: – utworom literacko-heraldycznym w dawnych czasach zwykle nadawano powszechnie przyjęte tytuły: *In arma*, *In gentilitium* lub *In stemma*, a w przypadku tekstów w języku polskim: *Na herb*, *Na klejnot* czy *Na herbowe klejnoty*. Zdarzało się jednak, że nad herbem pojawiał się termin *epistematicon* bądź *hypostemmaticon*, przy czym ten ostatni mógł się odnosić zarówno do herbów szlacheckich, jak i miejskich oraz towarzyszyć utworom opatrzonym herbem lub pozbawionym ryciny – jak w przypadku wiersza Bartoszewskiego (zob. Czarski, *Stemmaty*, s. 78-79). Herb Dąbrowa ma w polu błękitnym srebrną podkowę barkiem do góry / ocelami w dół, na której zaćwieczone trzy złote krzyże kawalerskie: jeden na barku, dwa na ocelach; w klejnocie nad koroną czarne skrzydło orle przesyte strzałą srebrną w prawo.

[2.] *Ich Mościom... Kiskom...*

Tytuł: *Stanisławowi, wojewodzie witebskiemu* – Stanisław Kiszka (ok. 1554-1617), wojewódzic witebski, głuchoniemy szlachcic, nad którym kuratelę sprawował jego najstarszy syn Stanisław. Przyszły biskup żmudzki miał wpływ na konwersję ojca na katolicyzm.

Stanisławowi, kanonikowi wileńskiemu – Stanisław Kiszka (1584-1626), najstarszy syn wojewodzica witebskiego Stanisława, wychowany w wierze kalwińskiej. W 1604 r. poślubił wojewodziankę brzeską Zofię Konstancję Zenowiczównę, jednak po konwersji w 1606 r. na katolicyzm

małżeństwo zostało unieważnione, a Kiszka przyjął święcenia kapłańskie. Następnie kolejno sprawował funkcje: prepozyta (proboszcza) wileńskiego i gieranońskiego, kanonika (scholastyka) wileńskiego (od 1608), biskupa żmudzkiego (od 1619).

Januszowi, staroście parnawskiemu – Janusz Kiszka (ok. 1586-1654), drugi syn wojewodzica witebskiego Stanisława, wojewoda połocki, starosta parnawski (od 1610), hetman polny litewski (od 1635), hetman wielki litewski (od 1646). Walczył pod Białym Kamieniem (1604) i Kircholmem (1605), wziął udział w wyprawach moskiewskich w 1611 i 1618 r.

Mikołajowi, dworzaninowi K[róla] J[ego] M[ości] – Mikołaj Kiszka (ok. 1588-1644), trzeci syn wojewodzica witebskiego Stanisława, wojewoda mścisławski (od 1626), kasztelan trocki (od 1636), podskarbi wielki litewski, marszałek Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego. Karierę rozpoczął na dworze królewskim jako dworzanin Zygmunta III.

Chryzstofowi, dworzaninowi K[róla] J[ego] M[ości] – Krzysztof Kiszka (ok. 1590-1646), czwarty, najmłodszy syn wojewodzica witebskiego Stanisława, cześnik Wielkiego Księstwa Litewskiego (od 1632), wojewoda mścisławski (od 1636) i witebski (od 1639), marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego (od 1638). Podobnie jak starszy brat Mikołaj, karierę rozpoczął na dworze królewskim Zygmunta III.

[1]

z błędów kacerskich jako z potopu jakiego do portu się wracając – Kiskowiec byli wyznawcami kalwinizmu, lecz pod wpływem najstarszego syna Stanisława, który wybrał drogę duchownego, rodzina przeszła na katolicyzm. Por. podobne sformułowanie niżej, III 4,12.

[3]

szczęśliwym swoim po te czasy do prawdziwego Kościoła katolickiego nawróceniem – zob. wyżej, obj. do III 2,1.

na gratulacyjną tej uciechy – sens: w celu powinszowania takiego szczęścia.

serce uprzejme ... oświadczył – sens: dowiódł swej życzliwości.

[3.] Do... P[ana] Stanisława Kiszki...

Tytuł: *Stanisława Kiszki* – zob. wyżej, obj. do III 2 tyt. (województwo witebski).

w. 3 *niemy i głuchy głosi prawdę śmieie* – zob. wyżej, obj. do III 2 tyt.

w. 6 *język jadem napojony* – zob. wyżej, obj. do I 3,10.

w. 7 *szadźka złośliwa* – tj. spotkanie modlitewne, czyli nabożeństwo innowierców.

w. 10 *którczy kark twarady ku górcze wynoszą* – sens: są hardzi / nie poddają się prawom Boskim. Por. Wj 32,9: „I zasię rzekł Pan do Mojżesza: Widzę, że ten lud jest twardego karku”; Pwt 9,6: „gdyżes ty jest, lud twardego karku”; oraz wyżej, II 21,1.

w. 11 *o skalę Piotrową* – mowa o podstawie, na której Bóg zbudował swój Kościół (Mt 16,18): „A ja tobie [tj. Piotrowi] powiadam, iżes ty jest opoka, a na tej opoce zbuduję Kościół mój, a bramy piekielne nie zwyciężą go”.

w. 13 *Chrystusa stolico warowna* – określenie Kościoła katolickiego.

w. 17 *garną się do twej owczarnie żądanej* – nawiązanie do motywu Chrystusa Dobrego Pasterza, który strzeże swoich owieczek (J 10,1-21).

w. 22 *od Boga z młodu nawiedziona* – tj. odmłodzoną Bożą łaską.

w. 25-28 *Szczęśliwe i twe te lata zgrzybiałe, / starcze wielebny, którego scho-rzale / członki dopiero ożyły i kości / w młodej czerstwości* – poeta przypisuje Kiszce niezwykłą łaskę zdrowia fizycznego, będącą skutkiem odnowy duchowej spowodowanej konwersją.

w. 30 *od razu ciężkiego* – tj. od potępienia.

w. 33-40 *Acześ nie słyszał słowa powierzonego, / ... / lecz Bóg łaskawy poj-żrzał z wysokości / na twe skrytości, // ręką swą wewnętrzne otworzył twe uszy / i smak prawdziwej wiary wlał do duszy, / gdyś się stał synem Kościoła Bożego / katolickiego* – sens: choć byłeś głuchy, Bóg sprawił, że usłyszałeś jego głos i nawróciłeś się.

słowa powierzonego – tj. dźwięków.

ręką swą wewnętrzne otworzył twe uszy – pobrzmiewa tu echo augu-stiańskiej koncepcji duszy jako wewnętrznego „ja” człowieka, obdarzonego „wewnętrznymi uszami” i „wewnętrznymi ustami” (AUG.*Conf.* 10,6).

w. 45 *znaki zwierchnemi* – tj. gestami związanymi z obrzędami liturgicz-nymi w Kościele katolickim.

[4.] **Do... ks[iędza] Stanisława Kiszki...**

Tytuł: *ks[iędza] Stanisława Kiszki* – zob. wyżej, obj. do III 2 tyt.

proboszcza gieranońskiego – Kiszka był proboszczem parafii w Gie-rononach w powiecie oszmiańskim, województwie wileńskim (dziś: wieś Hieranio-ny na Białorusi).

w. 3 *rodzicu prawy rodziciela swego* – Stanisław, jako najstarszy z synów wojewodzica witebskiego, sprawował opiekę nad głuchoniemym ojcem. Od-nosząc się do duchowego odmłodzenia leciwego konwertyty, poeta wpro-wadza koncept, zgodnie z którym syn w sensie duchowym staje się ojcem wła-snego ojca.

w. 12 *przywiódł do portu* – por. podobne sformułowanie wyżej, III 2,1.

w. 18 *wczesny kapłanie* – tj. młody kapłanie; w 1614 r. Stanisław Kiszka był kanonikiem wileńskim.

w. 19-20 *że twe kochanie i szczyt twój ozdobny / stanął skalistej już twierdzy podobny* – sens: twoje osiągnięcie jest trwale niczym twierdza.

w. 24 *bo na opoce stoi postawiony* – nawiązanie do osoby św. Piotra Apostoła jako skały/opoki, na której Bóg zbudował swój Kościół (zob. wyżej, III 3,11).

w. 26 *staw się o krew swą gorliwie* – sens: dbaj o swą rodzinę.

w. 28 *młode i samo będzie-ć się schylało* – najpewniej mowa o młodszych braciach Stanisława Kiszki.

[5.] Do... Janusza Kiszki...

Tytuł: *Janusza Kiszki* – zob. wyżej, obj. do III 2 tyt.

starosty parnawskiego – Kiszka piastował urząd starosty w Parnawie w Inflantach (dziś: Pärnu w Estonii).

w. 2 *na szanć nieszczęścia zdrowie swe pokładasz* – sens: narażasz się na niebezpieczeństwo / na utratę życia.

w. 3-4 *zaczny potomku Kiszków onych niezwalczonych, / hetmanów w Turcech, w Mosk<w>ie, w Węgrzech doświadczonych* – autor najpewniej nawiązuje do postaci Stanisława Piotrowicza Kiszki h. Dąbrowa (†1513 lub 1514), marszałka hospodarskiego i ziemskiego, hetmana wielkiego litewskiego, który wielokrotnie posłował do Moskwy, a w 1494 r. towarzyszył Janowi Olbrachtowi w wyprawie bukowińskiej.

w. 6 *którzy w skarbnicach swoje serce zamykają* – sens: którzy skupiają się na pomnażaniu majątku.

w. 8 *służąc Bachowi* – sens: oddając się ziemskim przyjemnościom, w mitologii grecko-rzymskiej uosabianym przez boga winnej latorośli i wina Dionizosa/Bakchusa.

w. 9-10 *Słynie Hannibal wielki z cnoty i z dzielności, / że swe odważył zdrowie dla złotej wolności* – naczelny dowódca wojsk Kartaginy w II wojnie punickiej (218-201 p.n.e.), omal nie przegranej przez Rzymian, Hannibal Barkas (247 – między 183 a 181), i w czasach starożytnych, i nowożytnych zaliczany był do najwybitniejszych taktyków. Poczynania Hannibala po przejściu dowództwa wojsk punickich w Hiszpanii i zdobyciu Saguntu, co doprowadziło do wybuchu II wojny punickiej, przekroczenie śmiałym marszem Pirenejów i Alp (udało mu się przeprowadzić przez góry słonie bojowe), pokonanie Rzymian nad rzekami Tycynus i Trebbią (218) oraz nad Jeziorem Trazymeńskim (217), po czym zadanie im druzgocącej klęski pod Kannami (2 VIII 216) i podejście pod Rzym (z tych czasów pochodzi powiedzenie: *Hannibal ante portas!* – ‘Hannibal u bram!’), choć ostatecznie odstąpił od oblężenia, w żadnym razie nie miały na celu bronienia wolności, lecz wyłącznie charakter agresywnego najazdu, służącego zdobyciu nowych terytoriów, niewolników i łupów. Z historiozoficznego punktu widzenia Kartagina walczyła z Rzymem o wpływy w basenie Morza Śródziemnego i walkę tę przegrała, a po klęsce pod Zamą (202) teren zajmowany przez miasto zrównano z ziemią (choć po ok. 120 latach miasto wzniesiono na nowo), ale na pewno nie była to perspektywa naszego poety.

odważył zdrowie – sens: zaryzykował życie. Bartoszewski może jednak znał opowieść o tym, jak to Hannibal podczas przekraczania Apeninów (217 r.) stracił prawe oko na skutek infekcji.

w. 11 *żyje i Brutus* – staropolskiemu czytelnikowi imię Brutusa mogło przywołać na myśl dwie postaci symbolizujące umiłowanie wolności i walkę z tyranią: Lucjusza Juniusza Brutusa (*Lucius Iunius Brutus*; VI/V w. p.n.e.), „założyciela” republiki rzymskiej, który miał wygnać z Rzymu ostatniego króla etruskiego, Tarkwiniusza Pysznego, i zostać pierwszym konsulem; lub Marka Juniusza Brutusa (*Marcus Iunius Brutus*, 85-42 p.n.e.), mówcę, polityka, przywódcę spisku zawiązanego w obronie republiki przeciw Juliuszowi Cezarowi i jednego z zabójców dyktatora (w Idy marcowe), a później dowódcę wojsk republikańskich w wojnie z cezarianami.

nieprzeżyte z laty – tj. nieśmiertelny mimo upływu czasu.

w. 14 *z liczby witezioów* – spośród dzielnych rycerzy.

w. 15 *w Gradywa robocie* – tj. w walce.

w. 16 *Achilla wielkiego litewskiego* – hetman wielki litewski Jan Karol Chodkiewicz (1560-1621), pod którego wodzą Janusz Kiszka walczył m.in. pod Białym Kamieniem (1604) i Kircholmem (1605) oraz w czasie wojny moskiewskiej (1609-1618).

w. 18 *walisz w lotnym skoku* – sens: szybkim atakiem uderzasz przeciwnika. W czasie kampanii moskiewskiej Chodkiewicza Kiszka dowodził pod nieobecność hetmana pułkiem wojska inflanckiego i pokonał z nim w roku 1611 silny oddział moskiewski, śpieszący pod oblężony przez Polaków Smoleńsk.

w. 19-20 *będziesz miał dziejochwałę przed królem twej cnoty, / senat twej nie przepomni przewaźnej ochoty* – konwokacja wileńska w uchwałach z 1 października 1614 r. wstawiała się za Kiszką u niezyczliwego mu króla.

w. 21-22 *Tak cni przodkowie twoi zarabiali sławy, / tym dostawali czynem hetmańskiej bulawy* – zob. wyżej, obj. do III 5,3-4.

w. 23 *Bez ciernia róża wonna nigdy nie wychodzi* – mowa o zazdrozczących bohaterowi sławy (łac. *nihil est ab omni parte beatum*); por. NKPP („Cień” 12): „Z ostrego ciernia miękka róża”.

w. 26 *przezby się trudem twoim teraz nie chłodziła* – sens: dlaczego ojczyzna miałaby się nie wzmacniać/wzrastać w siłę dzięki twoim zasługom.

w. 28 *potomek dzielny dzielnych przodków nasładowuje* – parafraza HOR. *Carm.* 4,4,29-36:

*Fortes creantur fortibus et bonis:
est in iuvenis, est in equis patrum
virtus, neque inbellem feroces
progenerant aquilae columbam,*

*doctrina sed vim promovet insitam
rectique cultus pectora roborant;
utcumque defecere mores,
indecorant bene nata culpae.*

Silni powstają tylko z silnych przodków;
tak w byczkach jak w źrebakach żyją ojców
przymioty, a orły zuchwale
nie rodzą się ze mdłych gołębi.

Lecz nauczanie kształci wrodzone talenty,
a wychowanie krzepi młode serca;
kiedy się psują obyczaje,
nawet szlachetnych szpeci wina.

(przekład A. Lam)

Ustęp ten w tym samym kontekście chętnie przywoływano w dziełach autorów XVI w.; por. np. wypowiedzi Andrzeja WOLANA w traktacie *De libertate politica sive civili* z 1572 r., spolszczonym w roku 1606 [s. 26]:

[...] snąć nasienia cnot, które były w przodkach, wradzają się też w przyrodzenie potomków tak dalece, że synowie rodzicom albo przodkom swym koniecznie podobni być muszą. Stąd częstokroć wiele ich używa onej powinności od poety napisanej, że mężni rodzą się z mężnych i z dobrych; jest w bykach i konikach dzielność ojcowska i srodzy orlowie słabego gołębia nie rodzą;

czy Jana KRASIŃSKIEGO w dziele *Polonia* z 1574 r. [s. 62-63]:

Szlachectwo przez cnoty przodków nabyte przechodziło i na prawe ich potomstwo, co słuszna, bo dzielni zwykle dzielnych mężów rodzą. Jeżeli bowiem [...] ze szlachetnych zwierząt szlachetne powstaje potomstwo, to tem bardziej z naturą rzeczy jest zgodnem, iż dzielni zwykle rodzą dzielnych, którzy mając obecne w pamięci wzniosłe wzory przodków, cnoty ich naśladować pragną.

Por. też zachowane fragmenty eposu o Władysławie Warneńczyku (KOCHANOWSKI, *Fragmenta* 21,73): „Z dobrych dobrzy się rodzą”; oraz SĘP SZARZYŃSKI, *Pieśni*, [4.] *Pieśń IV. O cnocie ślacheckiej*, w. 1-4 [s. 50]:

Zacni się <rodzą z zacnych i cnotliwych>,
znać w koniach sztuki ojczyste, lękliwych
mężna orlica gołębi nie rodzi
ani mdły zając z dużych lwów pochodzi.

[6.] Do... Mikołaja Kiszki...

Tytuł: *Mikołaja Kiszki* – zob. wyżej, obj. do III 2 tyt.

w. 11 *w rocznych dziejach* – w rocznikach, kronikach czy też pamiętnikach rodzinnych.

w. 13 *marsowych ... hadrunków* – tj. starć wojennych.

w. 16 *pod Smoleńskiem przez dwie lecie trwając* – w latach 1609-1611 Kiszka towarzyszył Zygmuntowi III w wyprawie smoleńskiej.

w. 17-18 *często pierzchliwych juńców wyzywając / z jamek kowanych* – sens: często nakłaniając młodych ruskich bojarów do indywidualnej walki (tzw. harców), poprzedzającej główne uderzenie. Podczas oblężenia polskie wojska wielokrotnie zbliżały się do murów obronnych Smoleńska, podejmując utarczki pojedynczych rycerzy z moskiewskimi harcownikami, którzy jednak obawiali się oddalić od murów miasta i szybko zawracali pod ochronę dział umieszczonych na murach. Młodzi bojarzy stacjonowali przede wszystkim w mieście (tzw. Posada Smoleńska). Zob. SAPIEHA, *Dzieje Marsa krwawego*, s. 177-178.

pierzchliwych juńców – płochliwe byczki; szydercze określenie młodych ruskich bojarów.

z jamek kowanych – z tekstu wynika, że Kiszka wyzywał przeciwnika – młodych żołnierzy broniących Smoleńska, żeby wyszli z „jamek kowanych” i podjęli walkę. Smoleńsk składał się z posady (miasta) i kasztelu (zamku położonego w zachodniej części miasta i stanowiącego część jego umocnień). Miasto otaczały wały ziemne oraz mury, najpewniej „jamki kowane” to jamy wykute w skale na przedpolu zamku i miasta, służące do schronienia się pojedynczym rycerzom lub niewielkim oddziałom i zabezpieczające przed podejściem przeciwnika.

w. 25 *Piękna rzecz za ojczyznę miłą krew wytoczyć* – por. HOR. *Carm.* 3,2,13: *Dulce et decorum est pro patria mori* („Słodko jest i zaszczytnie umrzeć za ojczyznę”; przekład A. Lam).

w. 26 *na ostre poskoczyć* – sens: walczyć wręcz; zwrot „gonić na ostre” oznacza ‘walkę kopiań lub mieczem’.

[7.] **Do... Chrystztofa Kiszki...**

Tytuł: *Chrystztofa Kiszki* – zob. wyżej, obj. do III 2 tyt.

w. 1 *skład bogaty Krezusa* – bogactwa Krezusa (gr. Κροΐσος [*Kroisos*], łac. *Croesus*; 1. połowa VI w. p.n.e.), ostatniego króla Lidii (panował w latach 560-546) i pierwszego władcy, który bił złotą monetę, a także szczęście, z jakim je zdobywał, uchodziły od starożytności za przysłowiowe.

w. 2 *Meandra złote kruszce* – spośród rzek płynących w Azji Mniejszej za niosącą złoto uchodziła w starożytności nie rzeka Meander, lecz Paktolos; Bartoszewski (albo jego źródło) mógł zaliczyć tę pierwszą do rzek złoto-nośnych pod wpływem passusu z epepei Lukana, gdzie w trzech sąsiednich liniijkach mowa jest i o „błądzącym Meandrze”, i o Paktolu, który wypływa z przynoszących złoto kopalń (LUCAN. 3,209-211).

w. 3 *niech zbytniohojną ucztę Pytyjusza sławi* – nawiązanie do opowieści o wspaniałej uczcie zorganizowanej przez bankiera z Syrakuz Pythiosa/Pytiusza na cześć rzymskiego ekwity Gajusza Kaniusza, podczas której Grek podstępem nakłonił Rzymianina do kupna jego domu; por. CIC. *Off.* 3,58-60.

w. 4 *i o jaworze jego złotym prawi* – być może jawor pojawia się tutaj jako symbol bogactwa, przepychu.

w. 5-6 *twoje ja ... nad wszelki skarb złoty / przenaszam wagą mózgorodne cnoty* – sens: zdecydowanie wyżej cenię przymioty twego umysłu niż skarby ze złotego kruszcu.

w. 8 *w oneś się zawziął odległe krainy* – mowa o krajach południowej Europy, w których najpewniej kształcił się bohater.

w. 9-10 *gdzie Pallady ćwiczenia i Gradywa boje / słyną* – konwencjonalne nawiązanie do motywu *utraque civis*; por. wyżej, obj. do II 13,1, 7-8.

w. 10 *gdzie sławy odważne tkwią stroje* – sens: gdzie możliwe jest zdobycie sławy, gdzie jest ku temu okazja.

w. 12 *niżli indyjskie błyszczące kamienie* – najpewniej mowa o perłach ze wschodnich mórz (głównie Zatoki Perskiej); szczególnie ceniono perły uriańskie (łac. *oriens* – ‘wschód’) i kałakuckie (sprowadzane z Kalikutu, portowego miasta na południu Indii; dziś Kozhikode).

w. 15-16 *bys ojczyznę swą bronił silną ręką w boju, / a mądrą głową wspierał ją w pokoju* – podobny passus w innym utworze; por. II 13,7-8: „Mądrość, której cię Pallas uczyła w pokoju, / ta-ć się w Moskwie zgodziła przy marsowym boju”; por. też wyżej, obj. do II 13,7-8.

w. 17 *tą on Kato poważny rozstawił się drogą* – mowa o Katonie Starszym (*Marcus Porcius Cato Censorius/Maior*; ok. 234-149 p.n.e.), rzymskim mówcy, pisarzu i polityku (także dowódcy wojskowym), uchodzącym za wzór surowości, uczciwości i rozwoju.

w. 22 *i w gmachach kosztownych* – mowa o szkołach i uniwersytetach.

w. 27-28 *tak i ojczyzna stoi bezpieczna w pokoju, / gdy mądry w domu zasieda i w boju* – por. bezpośrednio wyżej, w. 15-16, oraz obj. do II 13,7-8.

[8.] Ich Mościam Paniom... Kiszczankom

Tytuł: *Annie Chryzstofowej Radziwiłowej* – Anna z Kisków (córka Stanisława Kiszki) Radziwiłowa (1593 – po 9 XII 1644), od 1606 r. żona księcia Krzysztofa II Radziwiłła, hetmana wielkiego litewskiego (zob. Jarczykowa, *Anna Kiszczanka*, s. 95).

Elżbiecie Chryzstofowej Chodkiewiczowej – Elżbieta z Kisków Chodkiewiczowa (1600–1632), żona wojewody wileńskiego i kasztelana trockiego, Krzysztofa Chodkiewicza.

w. 9-11 *Tą Andromache, domów trojańskich ozdoba / ... / Hektora ku miłości swojej pociągnęła* – Andromacha, jaką znamy z *Iliady*, jest ucieleśnieniem ideału żony w ogóle, a żony rycerza-obroncy ojczyzny w szczególności.

w. 13-14 *Marsa hartowne / przenika zbroje warowne* – topos twardego wojownika ulegającego miłości w literaturze starożytnej Grecji pojawia się już w *Odysei*, w opowieści o zasadzce, jaką na boga wojny Aresa i boginię miłości Afrodytę oddających się miłosnym igraszkom przygotował Hefajstos, małżonek Afrodyty (HOM. *Od.* 8,266-366); miłość Aresa-Marsa i Afrodyty-Wenus była przez wieki również tematem dzieł plastycznych.

w. 15-16 *by też i Mulcibera przewagą chwalone / były i siedmiorakim hartem obstalone* – sens: choćby owe zbroje sływały z tego, że są siedmiokrotnie

hartowane w ogniu przez rzymskiego boga ognia Wulkana, nazywanego też Mulcyberem, co można tłumaczyć jako ‘Zmiękczejący/Pieszczący [metal]’:

siedmiorakim hartem obstalone – jakkolwiek zbroja, o której pisze Bartoszewski, zrobiona została z siedmiokrotnie hartowanego metalu, w kontekście całej („Homerowej”) strofki może też ona przywołać na myśl wykonaną z siedmiu wołowych skór słynną tarczę Ajasa/Ajaksa, syna Telamona (ósmy płat był ze spiżu); zob. *HOM.II.* 7,219-223.

w. 17 *Stolec jej – serce wielkie* – ostoją/„siedzibą” owej cnoty jest serce.

w. 19 *wierzch Atlantowy* – wierzchołek góry (w rzeczywistości jest to łańcuch górski w północno-zachodniej Afryce) Atlas; według mitologii greckiej to tytan Atlas (ten, który dźwigał sklepienie niebieskie) zamieniony w kamień przez Perseusza, który pokazał mu głowę Meduzy.

w. 20 *pod skrzydła jej niewściągłe swe schylają głowy* – sens przenośny: schylają swoje głowy pod jej szeroko rozpostarte, niepowstrzymane skrzydła. Peiryfrazą ma, jak się wydaje, obrazować wielkoduszność adresatki.

w. 25-28 *Rachel Jakuba serce w Labanowym domu / zholdowała skromnością i wstydem znakomie, / że dla niej dwójścieletnie posługi odprawił* – biblijna Rachel była żoną patriarchy Jakuba i córką Labana. Jakub w zamian za rękę Racheli miał służyć Labanowi dwa razy po siedem lat (*Rdz* 29,1-20).

w. 29-32 *Także Rut ona pokorna, / ... / co za moc swojej cnoty światu zaleciła! – / Z błogosławieństwem w rodzaj Dawidów wstąpiła* – biblijna Rut poślubiła Booza, z którym miała syna Obedę, a wnukiem Obedę był król Dawid, syn Jessego (*Rt* 4).

w. 33-34 *Posłaniec Abrahamów czym Rebekę onę / Izaakowi godną rozsądził być żonę?* – Abraham wysłał swego sługę, by znalazł żonę dla jego syna Izaaka. Posłaniec wyruszył do krainy Aram-Naharaim, gdzie wybrał Izaakowi Rebeke, córkę bratanka Abrahama Betuela (*Rdz* 24).

w. 43 *domu książęcego* – tj. książąt Radziwiłłów.

w. 55 *Kumei starości* – tj. starości Kumejki, czyli Sybilli (tak nazywano kapłanki przekazujące wyrocznie Apollona/Apollina) z miejscowości Kumi (gr. *Κύμαι/Κύμη* [*Kýmai/Kýme*], łac. *Cumae*) w Kampanii; wszystkie Sybille były długowieczne.

[9.] Do oblubińców

Tytuł: – utwór poświęcony Elżbiecie Kiszczance i jej mężowi Krzysztofowi Chodkiewiczowi, którzy pobrali się ok. 1614 r.

w. 1 *Cny Chodkiewicz, śliczną masz oblubienicę* – zob. wyżej, obj. do III 8 tyt.

w. 3-4 *Chce też piękna lilija kwitnącego pola, / to jest: jaka lilija, taka ma być rola* – panna młoda porównana została do lilii, a pan młody do pola, na którym rośnie kwiat. Symbolika florystyczna (lilija jako symbol niewinności) jest charakterystyczna dla poezji epitalamijnej. Por. *Pnp* 6,1-2: „Miły mój stąpił do ogrodu swego, do grządki wonnych ziół, aby się paść w ogrodziech a lilie zbierał. Ja milemu memu, a mnie miły mój, który się pasie między liliami”.

[10.] Do... ks[iędza] Kiszki *etc.*

Tytuł: *ks[iędza] Kiszki* – zob. wyżej, obj. do III 2 tyt.

w. 1-2 *Eneasze wyniosł z Troje przez płomienia srogie / na swych ramionach ojca, kochanie swe drogie* – inspiracją do posłużenia się utrwalonym przez Wergilego obrazem Eneasza, który uchodzi z płonącej Troi, niosąc na ramionach starego ojca (VERG. *Aen.* 2,707-729), mógł być dla Bartoszewskiego emblemat Alciatusa; por. ALCIATUS, *Emblematum libellus*, LXIX: *Pietas filiorum in parentes / Miłość dzieci wobec rodziców* [s. 142-143]:

*Per medios hosteis patriae cum ferret ab igne
Aeneas humeris dulce parentis onus,
„Parcite”, dicebat, „vobis sene adorea raptio
Nulla erit, erepto sed patre summa mihi”.*

Gdy Eneasze z pożaru ojczyzny wynosił na ramionach
słodki ciężar rodzica, idąc pośród wrogów:
„Oszczędźcie!” – mówił – „Dla was żadna sława, gdy pojmiecie starca,
lecz dla mnie, gdy uratuję ojca – ogromna”.

w. 4 *dokąd woda w Tybrze płynie* – nawiązanie do motywu trwania sławy tak długo, aż nie przestaną zachodzić przyrodnicze (lub społeczne) zjawiska, co do których od razu mamy pewność, że są wieczne. To motyw znany już z epigramatyki greckiej (Posejdiippos piszący o okręcie płynącym Nilem ku morzu), ale utrwalony przez Horacego w pieśni o incipicie *Exegi monumentum*, w której padają słynne słowa: *Non omnis moriar* – ‘Nie wszystek umrę, choć założenia przyjęte przez rzymskiego poetę są odmienne: *dum Capitolium / scandet cum tacita virgine pontifex* – ‘dopóki na Kapitol / z milczącą dziewicą [tj. westalką] będzie wstępował kapłan’ (HOR. *Carm.* 3,30,8-9). Por. jednak przede wszystkim wiersz SĘPA SZARZYŃSKIEGO (*Epitafia*, [16]. *Epitafium Rzymowi*, w. 11-12 [s. 84]):

Wszystko się w nim [tj. w Rzymie] zmieniło, sam trwa prócz odmiany
Tyber, z piaskiem do morza co bieży zmieszany.

Podobny motyw por. SĘP SZARZYŃSKI, *Pieśń V. O Frydruszu, który pod Sokalem zabit od Tatarów Roku Pańskiego 1519*, w. 43-45 [s. 54]:

i tu, dokąd Bug cichy wody swoje
niesie do Wisły, dotąd imię twoje

trwać będzie w ustach ludu rycerskiego.

w. 6 *z pożerających ogniów błędu kacerskiego* – poeta wskazuje na związek pomiędzy odstępstwem religijnym a grożącą za nie karą piekielną.

w. 12 *cnota im jest większa, tym większą górę bierze* – sens: im szlachetniej ktoś postępuje, tym większe wynika z tego dobro.

[11.] Do niegoź

w. 1-4 *On przeważny Jazon do Kolcha żegluję, / gdzie ostrożnie złotego runa smok pilnuje, // którego swym przemysłem w twardy sen uspiwszy, / runo unosi ono, z zamknięcia dobywszy* – nawiązanie do podróży Argonauty Jazona do Kolchidy (władcą Kolchów był Ajetes, ojciec Medei) po złote runo, którego w świętym gaju Aresa pilnował smok.

swym przemysłem – niezupełnie tak było: to dzięki zakochanej w Jazonie Medei, znającej się na czarach, magii i czarodziejskich ziołach, bohater zdobył złote runo, bo dziewczyna za pomocą czarów uspiła strzegącego runa smoka.

w. 5-7 *do Cholchła jedziesz, ojca swego / nawiedzać w herezy z dawna leżącego, // gdzie każddzieję zborowi czujną straż trzymają* – kanonik Kiszka jedzie do Cholchła/Cholchła (dziś: Chouchława, miasteczko na Białorusi w obwodzie mińskim), majątku Kiszków, by ratować ojca z rąk kaznodziejów zboru kalwińskiego.

w. 9 *cnota od się kusić radzi* – sens: cnota skłania cię do podjęcia próby nawrócenia ojca.

w. 10 *szczęścia też pokosztować w śmiałości nie wadzi* – por. łacińską paremię: *audaces Fortuna iuvat* ('Fortuna sprzyja odważnym').

w. 14 *z rąk ministrówskich* – tj. z rąk ministrów/duchownych kalwińskich.

w. 16 *dusza człeczka przenosi ceną klejnot wszelki* – sens: dusza człowieka jest cenniejsza niż wszelkie dobra materialne.

[IV.] MONODYJA OJCZYZNY ŻAŁOBLIWEJ...

Tytuł: *Monodyja Ojczyzny żałobliwej* – monodia to jednogłosowy utwór śpiewany *a capella* lub z towarzyszeniem instrumentów, także rodzaj jednogłosowej recytacji lirycznej; tu: utwór żałobny, w którym upersonifikowana Ojczyzna oplakuje zmarłego rycerza i opiewa jego bohaterskie czyny (echo gatunku kwereli).

Adryjana Wojtkowskiego – jak można wnioskować z utworu, Adrian Wojtkowski urodził się ok. 1567 r., kształcił się w Wilnie, był dworzaniem biskupa Jerzego Radziwiłła, wziął udział w jednej z tzw. mohyliad (zob. niżej, obj. do IV 2,104) i w tłumieniu powstania Semena Nalewajki (walki trwały w latach: 1594-1596), w stopniu porucznika walczył w drugiej wojnie polsko-szwedzkiej o Inflanty (lata: 1600-1611), uczestnicząc w zwycięskich dla wojsk Rzeczypospolitej bitwach pod Białym Kamieniem (1604) i pod Kircholmem (1605). Podczas wojny z Moskwą (1609-1618) sprawował funkcję sędziego wojsk inflanckich, a w czasie samej wyprawy moskiewskiej – sędziego i marszałka, a także posłował na sejm. Zmarł 16 maja 1612 r. w Wilnie, śmiercią nagłą, gdy wracał, by przekazać wyniki obrad zakończonego pół roku wcześniej sejmu (najprawdopodobniej mowa o sejmie roku 1611, zwołanym w Warszawie w celu rozpatrzenia spraw związanych z wojną moskiewską, obradującym od 26 września do 9 listopada).

[1.] Do Ich Mości... Ruckich...

Tytuł: *Adama, Jana i Jędrzeja Ruckich* – Wojtkowski był ich wujem, dlatego Bartoszewski poświęcił im tom. Niestety nie udało się dokładniej zidentyfikować adresatów utworu.

[1]

„*Tullius*” Rzymianin, mąż znacznie uczony – chodzi o najwybitniejszego mówcę rzymskiego, pisarza, intelektualistę, polityka i filozofa, Marka Tulliusza Cyncerona (*Marcus Tullius Cicero*; 106-43 p.n.e.).

miedzy inszemi wyrokami ten też položyl – sens: spośród wielu sentencji głosił też taką.

„*Bieg żywota naszego do tego celu ma się zmierzać, abyśmy sławę imienia swego z zasług rzeczywolitej okazanych wiekowi dalszemu podali*” – błędnie przypisywana Cynceronowi myśl: *Eo omnis vitae nostrae ratio transmittenda est, ut magnam nominis nostri famam ex maximis in rem publicam meritis collatis posteris relinquamus*. Pojawia się w antologiach sentencji, np. u LAGNERIUSA (*Ciceronis sententiae*, s. 66), który mylnie podaje (a za nim inni), że zdanie to pochodzi z *Mowy przeciwko świadkowi Publiuszowi Watyniuszowi* (*In Publium Vatinius testem interrogatio*).

niepochybnie weń ugodził – sens: postąpił wedle nakazu sentencji przypisywanej Cynceronowi.

na tym był wszytek zawisł, aby cug żytła swego sławą zalażył – sens: skupił się/skoncentrował się w życiu na tym, by do wozu, jakim jest życie, zaprząć konie sławy, tj. zdobyć sławę.

nie umie taka cnota umrzeć, ale jako żyjącemu wyblyska z ciała, tak zmarłemu z grobu wynika – sens: cnotliwy za życia zostanie takim zapamiętany po śmierci.

[2]

w strzemię jego wstępując – sens: idąc w jego ślady / naśladowując go; por. NKPP („Strzemię” 4): „W strzemię czyje wstępować”.

do portu szczęścia dopłynęli – por. NKPP („Port”): „Zawinąć do portu”.

[2.] Monodyja Ojczyzny żalobliwej

w. 7 *Teodora Lackiego* – Teodor Lacki (†1616), rotmistrz królewski, alchemik, pisarz polny litewski, brał udział w wojnie inflanckiej w roku 1600, walcząc m.in. pod Kokenhausen (1601 r.), pod Białym Kamieniem (1604) i Kircholmem (1605). Pojawia się tu jednak pewna nieścisłość, bowiem źródła historyczne notują, iż Lacki zmarł w 1616 r., podczas gdy utwór Bartoszewskiego – który pisze o śmierci rotmistrza – pochodzi z roku 1612 (zob. Herbst, „Lacki Teodor”, s. 407-408).

w. 11 *w łódź Charonową Szwedę często wtłaczał* – sens: mordował Szwedów.

w. 13 *Jan Szolomski* – (daty życia nieznanne) w tekście tytułowany porucznikiem, zastępcą rotmistrza Teodora Lackiego. Być może chodzi o Jana Sieniehuba Szolomskiego, który w *METRYCE LITEWSKIEJ* (s. 160)

odnotowany został jako właściciel majątku Sieniehubszczyzna w powiecie oszmiańskim.

w. 16 *rysować na złocie* – por. frazy Wergiliusza (*Aen.* 1,640): *caelata in auro* ('rzeźbione/ryte w złocie' – o wyrytych na złotej zastawie czynach przodków Dydony); (*Aen.* 6,32) *effingere in auro* ('przedstawić/wyrazić w złocie' – o daremnie podejmowanych przez Dedala próbach wyrzeźbienia na drzwiach świątyni Apollina upadku Ikara).

w. 18 *Jan Gnoiński* – być może mowa o przedstawicielu rodziny Gnoińskich/Gnojeńskich z Gnojnika herbu Warnia.

w. 19 *mąż z uważną rozrywką* – tj. mężczyzna roztropny / o bystrym umyśle.

w. 20 *pracużzyć urzędu Lackiego* – sens: ulżyć Lackiemu w jego obowiązkach.

w. 23-25 *Jana Piotra Sapiębę ... / ... / który wielkim postrachem Szwedom, Moskwie bywał* – Jan Piotr Sapięba h. Lis (1569-1611), hetman Dymitra Samozwańca II, rotmistrz królewski (1605), wziął udział w bitwach pod Białym Kamieniem (1604) i pod Kircholmem (1605). Był autorem rękopiśmiennego diariusza *Dzieje Marsa krwawego i sprawy odważne, rycerskie...*

w. 26 *wałć ich butne czola* – podobne wyrażenie zaraz niżej, IV 2,147: „wali buczne czola”.

w. 27-28 *Nie wspomnię tu Sapiębę, ... / ... wojewodę kraju mścislawskiego* – Andrzej Sapięba (†1611), dworzanin Stefana Batorego, starosta oszmiański (1588), kasztelan witebski (1600), wojewoda mścislawski (1605), brat hetmana wielkiego litewskiego, Lwa Sapięby.

w. 30 *i moskiewski z głowy szłyk szablą zdejmowali* – zob. wyżej, obj. do II 4,52.

w. 43 *mną i tem Księstwem* – tj. Koroną Królestwa Polskiego i Wielkim Księstwem Litewskim.

w. 55 *w naukach wyzwolonych* – zob. wyżej, obj. do I 2,3.

w. 58 *trawić czas drogi dobrze, że szkodą być, wiedział* – szyk: dobrze wiedziałeś, że marnowanie cennego czasu będzie szkodliwe / nie przyniesie korzyści.

w. 59 *zwieść pobractwa z ludźmi niestwornemi* – sens: bratać się z nieprawymi ludźmi.

w. 62 *a obyczajów wielka zaś mądrość śledziła* – sens: a obyczajnemu zachowaniu towarzyszyła mądrość.

w. 66 *nie każdemu to troje zaraz zda się chować* – sens: nie każdemu udaje się posiąć od razu te trzy cnoty.

w. 69 *czyni pustki w Księstwie moim* – por. KOCHANOWSKI, *Treny* VIII, w. 1: „Wielkieś mi uczyniła pustki w domu moim”.

w. 75 *których nad syt zawziąwszy* – sens: którymi nasyciwszy się ponad miarę.

w. 76 *dla wybierania z ludzkich obyczajów wzoru* – por. KOCHANOWSKI, *O śmierci Jana Tarnowskiego*, w. 12: „Abyś wybierał z ludzkich obyczajów wzory”.

w. 78 *Radziwiła, książęcia kardynala* – Jerzy Radziwiłł h. Trąby (1556-1600), biskup wileński (1579-1591), krakowski (1591-1600), kardynał (1583), senator, autor rękopiśmiennego *Diariusza podróży do Włoch w 1575 roku*.

w. 79 *gdzie się bohatyrska młodź wszelaka zjeżdżała* – możliwy błąd składacza: ponieważ akcent wyrazowy nie współgra ze średniówką, a wystarczy zmienić kolejność wyrazów, by ten dysonans usunąć: „gdzie się młodź bohatyrska wszelaka zjeżdżała”.

w. 84 *wyczerpając z młodzieży różnej różne sprawy* – sens: nawiązując z rówieśnikami kontakty i prowadząc rozmowy w różnych kwestiach / na różne tematy.

w. 88 *układnym się stawil* – sens: jawił się jako osoba zgodna/skromna/obyta.

w. 91-92 *O Śmierci ... / niebaczna* – por. KOCHANOWSKI, *Treny* XIII, w. 19: „Opakeś to, niebaczna śmierci, udziałala”.

w. 94 *stary wiek złoty* – nawiązanie do okresu panowania Zygmunta I Starego i Zygmunta Augusta, który był czasem dominacji gospodarczej Rzeczypospolitej w Europie i rozkwitu kultury, a w dalszej perspektywie oczywiście do grecko-rzymskiego mitu opisującego pięć (HES. *Op.* 106-201) lub cztery (OV. *Met.* 1,89-150) kolejne epoki (wieki / pokolenia), które można wyróżnić w dziejach ludzkości od samych jej początków; wiek pierwszy, złoty (*aurea aetas*), to okres powszechnej szczęśliwości i dostatku (który zapewniała urodzajna i niewymagająca ludzkiego trudu ziemia), a zarazem prostoty, wzajemnej życzliwości, niewymuszonej groźbą kary prawości.

w. 97-99 *żelazna Bellona ... / ... / powabiła go wkrótce do krwawej zabawy* – sens: wkrótce skusiła go perspektywa wyruszenia na wojnę, której w mitologii rzymskiej patronowała bogini Bellona.

w. 104 *na wołoskie krainy* – zapewne mowa o którejś z tzw. mohyliad, wojen polsko-mołdawskich na terenie Wołoszczyzny. Na podstawie dat kolejnych wydarzeń wymienionych przez autora, zakładając chronologiczny porządek opisu dokonań Wojtkowskiego, można przypuszczać, iż bohater utworu wziął udział w wyprawie Jana Zamoyskiego na Mołdawię w 1595 r.

w. 109 *Nastawiać nie warował w boju czola swego* – sens: nie uchylał się od bezpośredniego starcia.

w. 114 *Nalewajka poczał mnie naściem swem trawić* – w 1594 r. wybuchło powstanie kozackie przeciwko Rzeczypospolitej, na którego czele stanął ataman kozacki Semen Nalewajko.

w. 115 *pomógł zdrając zwojować sprawnemu wodzowi* – powstanie Nalewajki zostało stłumione po dwóch latach walk przez wojska polskie pod wodzą hetmana polnego koronnego, Stanisława Żółkiewskiego.

w. 116 *i wziąwszy w jectwo, cnemu oddać go królowi* – Nalewajko został pojmany przez własnych ludzi po bitwie pod Łubniami w 1596 r., następnie wydany hetmanowi Żółkiewskiemu, przewieziony do Warszawy, a tam po

kilku miesiącach tortur skazany na śmierć. Ostatnie zeznania złożył 9 kwietnia 1597 r. w obecności króla Zygmunta III Wazy i senatorów.

w. 118 *do inflanckiej się rzucił krainy chętliwie* – tj. wziął udział w drugiej wojnie polsko-szwedzkiej (1600-1611), w której toczono walki o Inflanty i sukcesję na tronie szwedzkim pomiędzy Karolem Sudermańskim a Zygmuntem III Wazą.

w. 119 *Suderman* – Karol IX Waza / Karol Sudermański (Hertig Karl; 1550-1611), król Szwecji (w latach: 1604-1611), syn Gustawa I Wazy, stryj Zygmunta III Wazy, z którym konkurował o tron szwedzki. Popierał w Szwecji luteranizm. W 1605 r. został pobity przez Polaków pod Kircholmem. Sudermania (szw. Södermanland / Sörmland) to historyczna prowincja w południowo-wschodniej Szwecji Właściwej (szw. Svealand), obejmującej centralną część Półwyspu Skandynawskiego.

w. 120 *pokojem gardząc złotym* – mowa o unii polsko-szwedzkiej z lat 1592-1599.

w. 127-128 *Nieprzyjaciel na barcach nie miał otuchy* – / *nieprzestraszony młodzian płoszał jako muchy* – podobny passus wyżej (I 1,5-6): „Nieprzyjaciel nad miastem nie miewa otuchy, / nieprzestraszony z muru lew płoszy jak muchy”.

w. 129 *kokonauski mur* – właściwie: kokenhauski, tj. odnoszący się do miejscowości Kokenhausen (dziś: Koknese na Łotwie), gdzie 23 czerwca 1601 r. doszło do zwycięskiej dla Polaków bitwy w czasie wojny ze Szwedami o Inflanty.

w. 130 *kieskie, karkuskie, wolmierskie zagony* – nawiązanie do zwycięskich dla Polaków bitew o Inflanty: 7 stycznia 1601 r. pod Kiesią (dziś: Wenden na Łotwie), 29 października 1600 r. pod Karkus (dziś: Karkhus w Estonii) i zdobycie Wolmaru (dziś: Valmiera na Łotwie) w grudniu 1601 r. .

w. 133 *czy już wczasom swym sfolgował* – sens: czy pozwolił sobie na odpoczynek/bezczynność.

w. 135 *zbójcę ... zamorznego* – mowa o Szwedach, wrogach przybyłych z za morza.

w. 136 *zsadzić z karku* – wyrażenie przysłowiowe; por. NKPP („Kark” 15): „Zepchnąć z karku”.

w. 137 *plonem zajuszony* – tj. rozwścieczony widokiem zdobyczy.

w. 145 *drzewem składa* – sens: walczy kopią / bronią drzewcową.

w. 147 *szerząc za sobą rupy* – podobne wyrażenie wyżej (I 3,24): „Rupy za tobą szerzył”.

wali buczne czola – podobne wyrażenie zaraz wyżej (IV 2,26): „wając ich butne czola”.

w. 149-150 *Biały Kamieniu, / o swoim z szwedzkich niegdy paszczęk wybawieniu* – nawiązanie do bitwy pod Białym Kamieniem (dziś: Paide w Estonii), gdzie 25 września 1604 r. starły się armie polska i szwedzka pod dowództwem Arvida Stålarma i hiszpańskiego najemnika Alonzo Cacho de Canuta. Bitwa zakończyła się zwycięstwem wojsk polsko-litewskich pod wodzą hetmana

wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza i pozwoliła utrzymać zamek do roku 1608.

w. 151 *smoków* – mowa o żołnierzach szwedzkich.

w. 153 *kiercholmskie ... pola* – 27 września 1605 r. pod Kircholmem (dziś: Sałaspils na Łotwie) stoczono bitwę zakończoną zwycięstwem wojsk Rzeczypospolitej, dowodzonych przez Jana Karola Chodkiewicza, nad armią szwedzką, na której czele stał Karol IX.

w. 155 *i jak Karolomana popędził do nawy* – po klęsce pod Kircholmem Karol IX Sudermański w popłochu uciekał w kierunku morza, gdzie stacjonowała szwedzka flota. Poeta, zapewne ze względów metrycznych, użył imienia królów frankijskich.

w. 160 *gdzie Suderman zażywał wielkiej surowości* – sens: gdzie Karol IX Sudermański (zob. wyżej, obj. do IV 2,119) ponosił liczne klęski.

w. 161 *jako tego następcę* – aluzja do rodzinnych i dynastycznych powiązań Zygmunta III Wazy i Karola Sudermańskiego.

w. 166 *zmierzyl do moskiewskiej strony* – mowa zapewne o udziale Wojtkowskiego w wojnie polsko-rosyjskiej (moskiewskiej), toczonej w latach 1609-1618.

w. 170 *królowi, panu swemu* – Zygmuntowi III Wazie.

w. 182 *zębys stalne zaostrzyła* – por. NKPP („Ząb” 23): „Ostrzyć sobie zęby”.

[3.] Sława cnoty zapłata

Motto nad tytułem: *Virtus ipsamet sibi pulcherrima merces* – por. np. SEN. *ML. Epist.* 81,19: *virtutum omnium pretium in ipsis est* („nagroda za wszelkie cnoty znajduje się w nich samych”; przekład W. Kornatowski); SIL.ITAL. *Pun.* 13,663: *Ipsa quidem virtus sibimet pulcherrima merces* (‘Cnota sama dla siebie jest najpiękniejszą nagrodą/zapłatą’; przekład M. Awianowicz); także OV. *Trist.* 5,14,29-32:

*Rara quidem virtus, quam not fortuna gubernet;
quae maneat stabili, cum fugit illa, pede.
† si qua tamen pretii sibi merces ita petiti†
inque parum laetis ardua rebus adest.*

Rzadka cnota, której by losy nie zgwałcili!
Co by, gdy szczęście znika, dotrwać miała siły!
Tej, jednak, co dla siebie sama jest nagrodą
od słabości i przykre losy nie odwiodą.

(przekład J.I. Przybylski)

Por. też KOCHANOWSKI, *Pieśni* II 12, w. 13-16:

Cnota (tak jest bogata) nie może wziąć szkody
Ani się też ogląda na ludzkie nagrody;
Sama ona nagrodą i płacą jest sobie
I krom nabytych przypraw świetna w swej ozdobie.

w. 6 *aby bez rozlania krwi dni się twe skończyły* – możliwy błąd składacza: ponieważ akcent wyrazowy nie współgra ze średniówką, a wystarczy zmienić kolejność wyrazów, by ten dysonans usunąć: „aby bez krwi rozlania dni się twe skończyły”.

[4.] Nagrobek I

Konwencja utworu nawiązuje do najstarszej formy epitafulum – napisu nagrobnego, inskrypcji umieszczonej na kamieniu nagrobnym, której adresem jest przechodzień.

w. 1 *Tu kości swe położył* – utarty zwrot „położyć kości” (brak w NKPP); por. np. KOCHANOWSKI, *Fraszki*, II 102: „Nagrobek Stanisławowi Zaklice z Czyżowa”, w. I: „Tu Stanisław Zaklika położył swe kości”.

w. 5 *na żal hetmanowi* – mowa o hetmanie wielkim litewskim, Janie Karolu Chodkiewiczu.

[5.] Nagrobek II

w. 3 *sabłą <w> Moskwę, Inflanty, Multanym wymierzyl* – nawiązanie do uczestnictwa Adriana Wojtkowskiego w wojnach Rzeczypospolitej ze Szwecją i z Rosją oraz w wojnach polsko-mołdawskich; por. wyżej, obj. do IV 2, 104, 115, 118, 130, 149-150, 153, 166.

w. 4 *niemałom z Nalewajków w krąg szyjnej uderzył* – sens: pokonałem wielu wrogów ojczyzny / buntowników przeciw władzy Rzeczypospolitej; por. wyżej, obj. do IV 2, 114.

w. 6 *gardło swoje odważałem* – utarty zwrot „odważać gardło” oznacza narażanie życia dla kogoś lub czegoś (brak w NKPP).

[V.] *THRENODIAE*... BOGIŃ PARNASKICH...

Tytuł: „*Threnodiae*” – (gr. θρηνοδία [*threnodia*] – ‘lament / oplakiwanie’) jedna z nazw utworu żałobnego, wyrażającego żal z powodu czyjejś śmierci oraz zawierającego pochwałę zalet i zasług zmarłego (pol. *tren*).

plankty – (łac. *planctus* – ‘płacz / narzekanie / lament’) utwór wyrażający żal po zmarłej osobie, wzywający do współuczestnictwa w cierpieniu.

dziewięciu bogiń parnaskich – tj. Muz; Parnas, masyw górski w centralnej Grecji (u którego podnóża leżą Delfy), był w mitologii siedzibą Apollona i jego towarzyszek – Muz.

Elżbiety Weselewny – Elżbieta Wesselini/Wesselényi (ok. 1586-1615), córka szlachcica siedmiogrodzkiego, barona na Hadad, szambelana Stefana Batorego, Franciszka Wesseliniego (Ferenca Wesselényiego) i Anny Sarcandi (Sárkándy/Zarkandi), wdowy po węgierskim magnacie Kasprze Bekieszu; od 1602 r. żona Pawła Sapichy, z którym miała trzy córki: Eudoksja († 9 III 1676) wstąpiła do bazyliańek w Wilnie (przyjęła imię Katarzyna) i była przełożoną klasztoru w Wilnie, a następnie w Mińsku; Teofila (†1682) również wybrała stan zakonny – wstąpiła do wileńskich klarysek (przyjęła

imię Tekla), a w roku 1645 została przełożoną domu bernardynek pw. św. Franciszka w Słonimiu; Krystyna (†1678) była żoną podstolego litewskiego, Jana Hieronima Chodkiewicza (†1618).

Pawła Sapięhy – Paweł Stefan Sapięha h. Lis (1565-1635), dworzanin pokojowy Stefana Batorego (od 1580), dworzanin Zygmunta III (od 1588), koniuszy litewski (od 1593), starosta oszmiański, poseł sejmowy, podkanclerzy litewski (od 1623); wziął udział w kampanii smoleńskiej (1609-1611).

oszmiańskiego – miejscowość Oszmiana leżała w województwie wileńskim (od 1413 r.; dziś: Aszmiany w obwodzie grodzieńskim na Białorusi w pobliżu granicy z Litwą).

siemieńskiego, metelskiego – mowa o starostwach simneńskim (miejscowość Simno w dawnym województwie trockim; dziś: Simnas na Litwie, w okręgu olickim) i meteleńskim (Metele także w województwie trockim, posiadały prawa miejskie do roku 1823; dziś: Meteliai, wieś na Litwie, w okręgu olickim), na których wcześniej zasiadał teść Sapięhy, Franciszek Wesselini. Sapięha otrzymał te starostwa z cesji teściowej, Anny Wesselinowej, w roku 1603.

omelskiego ... starosty – w 1611 r. za zasługi Sapięha otrzymał starostwo homelskie (miejscowość Homel nad rzeką Soż leżała od roku 1566 w dawnym województwie mińskim; dziś: Homiel na Białorusi, stolica obwodu homelskiego).

[1.] Do Jaśnie Wielmożnego... Pawła Sapięhy...

Tytuł: *na Olszanach* – Paweł Sapięha w 1610 r. na brzegu rzeki Olszanki wybudował zamek, a w 1618 ufundował w Holszanach (dziś: Halszany, w obwodzie grodzieńskim na Białorusi) klasztor Franciszkanów z kościołem św. Jana Chrzciciela.

[1]

że nie pani, ale matka nam poległa – por. podobne sformułowanie niżej, V 2,9,6.

[2]

abym ... też jej wieczność do opodalnych krain przez ludzkie ręce pociągnął – sens: abym upamiętnił na wieki [onej sławę] po pobliskich krainach dzięki podawaniu sobie tego tomiku wierszy z rąk do rąk.

praca ... w dochwytkę jest wykonana – sens: została napisana od ręki ze względu na niespodziewaną okoliczność (nie była planowana).

[2.] Plankty nagrobne

Żałobny cykl poetycki Bartoszewskiego – wzorem literatury łacińskiej – rozpisany został na głosy dziewięciu mitologicznych Muz. Każda ze strof to wypowiedzi poszczególnych bogiń sztuki i nauki zwołanych przez Apollona/Apollina do wspólnego oplakiwania zmarłej. Każdy z wierszy z kolei kończy refreniczny dystych o charakterze komploracyjnym. Jedno z najpopularniejszych wezwań dziewięciu Muz do zbiorowego płaczu pojawia

się w utworze Jana KOCHANOWSKIEGO (*Epitaphium Doralices*, w. 23 [s. 348]): *Dicite Pegasides, funestum dicite carmen* ('Zanućcie, Pegazydki, pieśń zanućcie żalosią').

[1.]

w. 1-3 *Apollon ... / ... // zwab z Parnasu rzewliwą dumą siostry swoje* – Apollon, syn Zeusa i Latony, był opiekunem poezji, muzyki i tańca, przewodnikiem Muz na Parnasie (gr. Μουσηγητής [*Musegētes*]), bogiem poetów zsyłającym natchnienie; wyobrażano go w postaci pięknego młodzieńca w wieńcu laurowym, często z lirą w ręku, otoczonego przez Muzy. Podobny motyw nawoływania Muz do zbiorowego płaczu po śmierci kobiety znajdujemy np. u KOCHANOWSKIEGO (*Treny, Epitaphium Doralices*).

w. 4 *part* – stroje z partu, grubego płótna lnianego lub konopnego, zakładano na znak żałoby.

w. 5 *heroidy* – tj. bohaterki, heroiny; nazwa wywodzi się od tytułu jednego z dzieł Owidiusza, zatytułowanego *Heroides* ('Bohaterki') lub *Epistulae heroidum* ('Listy bohaterek/heroin'), będącego zbiorem listów bohaterek mitologicznych do ukochanych lub mężów (część 1) oraz listów pisanych do siebie przez pary kochanków (część 2).

w. 7 *Toć to chęć prawa płakać dopomóc w żalosci* – mowa o zwyczaju zbiorowego oplakiwania zmarłego przed pogrzebem.

[2.] *Clio*

Tytuł: – Klio, Muza historii. Bartoszewski w żaden sposób nie powiązał treści poszczególnych wierszy cyklu z prerogatywami tytułowych Muz.

w. 1 *w północnym kraju* – określenie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

w. 3 *która swój rodzaj wiodła z kasztelanów sławnych* – zgodnie z topiką panegiryczną Klio zaczyna od pochwalenia szlacheckiego pochodzenia zmarłej.

w. 6 *heroa* – herosa; forma utworzona od słowa *heros*.

[3.] *Calliope*

Tytuł: – Kalliope, Muza poezji epickiej, filozofii i retoryki.

w. 2 *patronka, jałmużnica domu zakonnego* – opiekę szlachcianek nad świątyniami akcentowano w wielu poświęconych im utworach funeralnych.

w. 7-8 *Ta szczodrota, wierzę, co przed Twórcą sprawiła, / po nagrodę do niebios by się pośpieszyła* – sens: dobroć/szczodrość bohaterki sprawiła, że Bóg wcześniej zabrał ją do siebie.

[4.] *Erato*

Tytuł: – Muza poezji miłosnej.

w. 1-2 *zginęło kochanie, / ... płacz i narzekanie* – por. KOCHANOWSKI, *Treny* XIII, w. 17-18: „Orszula Kochanowska tu leży, kochanie / Ojcowe, albo raczej płacz i narzekanie”.

w. 3 *Alcestą drugą się być zdada* – Elżbieta została nazwana Alcestą (gr. Ἀλkestίς [*Alkestis*]) jako wierna i lojalna żona. Kiedy Admetos, król miasta Fery

w Tessalii, miał umrzeć, Alkestis dobrowolnie ofiarowała siebie w zamian za męża. Według jednej z wersji to sama Persefona, wzruszona poświęceniem Alkestis, odesłała ją z powrotem na ziemię; według innej Herakles/Herkules przyprowadził kobietę już z Tartaru.

w. 4 *gdy nad ciebie po Bogu miłszego nie miała* – Erato stawia Elżbietę za wzór małżonki.

[5.] *Thalia*

Tytuł: – Talia, Muza komedii.

w. 4 *Skądże wzór cnót brać będziesz, o poczcie panięński?* – Talia zaczyna opisywać zalety duszy (*bona animi*) Sapięzyny.

w. 7 *znać w niebie ustawa ta była* – sens: widocznie taka była wola Boża.

[6.] *Euterpe*

Tytuł: – Muza poezji lirycznej i gry na flecie.

w. 1 *stawna pradiadami* – matka Elżbiety Anna Sárkándy pochodziła ze szlacheckiej rodziny węgierskiej, która utrzymywała kontakty z Batorymi.

w. 5 *więc ona – mądrość, rozum* – tj. piastowała mądrość i rozum.

w. 8 *tylko-ć laski Park skąpych nie stało* – sens: zabrakło ci tylko łaski Parkrek. Mitologiczne prządki (greckie Mojry, rzymskie Parki), Kloto/*Nona* ('Przędka'), Lachesis/*Decima* ('Udzielająca zgodnie z losem / Dająca wedle wyznaczonego losem udziału') i Atropos/*Morta* ('Nieubłagana / Nieodwracalna'), były odpowiedzialne za nić ludzkiego życia: jedna z nich przędła, druga zwijała, a trzecia ją przecinała, wyznaczając moment śmierci, jednak funkcje te przydzielano poszczególnym Mojrom/Parkom niekonsekwentnie, bo spośród czynności wykonywanych przez Mojry przecinanie nici życia było niewątpliwie najatrakcyjniejsze, także jako element poetyckiego obrazu, łączono więc tę czynność ze wszystkimi trzema bóstwami.

[7.] *Terpsichore*

Tytuł: – Terpsychora, Muza tańca.

w. 8 *toć tam pewnie na niebo ziemię frymarczała* – barokowa metafora sprzedawania lub kupowania życia; por. SZYMONOWIC, *Elegia na pogrzeb Zofijej Sieniańskiej*, w. 31 [s. 391]: „Za wiek śmiertelny żywot wieczny frymarczała.”

[8.] *Polyhymnia*

Tytuł: – Polihymnia, Muza pieśni i poezji chóralnej.

w. 1-10 – charakterystyczny opis zbiorowego lamentu po śmierci bliskiej osoby przywołuje na myśl towarzyszące tekstom pasywnym pobudki do zbiorowego płaczu; por. np. ROŹNIATOWSKI, *Pamiętka*, XXXVII. *Pobudka do płaczu nad grobem* [s. 132-234]; oraz nawoływanie do płaczu w *ŻALACH NAGROBNÝCH*, *Żal pierwszy* [s. 33-35].

w. 1 *Matzonek miły* – Paweł Stefan Sapięha.

dziateczki – por. wyżej, obj. do V tyt.

w. 3 *bracia i siostra* – Elżbieta miała braci Stefana i Pawła oraz siostry Annę i Barbarę.

[9.] *Melpomene*

Tytuł: – Muza tragedii.

w. 1 *wcześni kapłani* – tj. młodzi duchowni.

w. 4 *panny ślubne Bogu przy Jego winnicy* – mowa o siostrach zakonnych. O biblijnej winnicy Pańskiej por. Iz 5,7: „Bo winnica Pana Zastępów jest dom Izraelski, a mąż Juda, rodzaj jego rozkoszny”; także Iz 27,2-5; Pnp 1,2-7. Por. niżej, VI 12,4; VI 18,70 i obj.; X 3.20,59-60 i obj.

w. 6 *że onym zmarła więcej matka niżli pani* – por. podobne sformułowanie wyżej, V 1,1.

w. 7 *O godność tej żyć było Nestorowe lata* – sens: zasłużyła, by dożyć podezłego wieku (zob. „Indeks”).

w. 8 *zmierzyła Cnota jej wczas długość świata* – sens: jej cnoty/zalety sprawiły, że Bóg wcześniej zabrał ją do siebie, tj. żyła krótko, szybko doszła do kresu.

[3.] *Plankt smętnego małżonka...*

Tytuł: *Plankt* – zob. wyżej, obj. do V tyt.

w. 2 *o okraso wytworna domu Sapibego* – por. np. REJ, *Żywoć II* [s. 131]: „Czytajże zasie, jako *Pismo święte* wszędy a wszędy nazywa żonę pocziwą [...]. Bo owę zowie okrasą domu swojego, jasną pochodnią ...”

w. 4 *Zaż przyszła godzina?* – NKPP („Godzina” 18): „Przyszła nań czarna godzina”.

w. 6 *samurnej docziewasz czerstwości* – sens: osiągasz macierzyńską dojrzałość / wiek odpowiedni do zrodzenia potomstwa.

w. 8 *olimpijady szóstej kończyć ci nie daje* – czyli lat 30 (w poezji olimpiada oznaczała okres 5 lat. Elżbieta zmarła w wieku 28 lat (por. niżej, V 4,19-20).

w. 9-12 – autor wykorzystał w wierszu poetykę makabry i wprowadził elementy stylu makabryczno-turpistycznego o proveniencji średniowiecznej, które zdobyły popularność również w epoce Baroku.

w. 13-14 *O, jaka w lichym prędko odmiana człowieku! / Kto ma obojętnemu dufać dalek wieku* – sens: kto może traktować życie ludzkie jako pewnik, skoro w każdej chwili możemy umrzeć, a nasze ciało ulegnie przemianie / zniszczeniu.

w. 21-22 *Kto doda więc mej głowie rzek zawsze płynących, / kto dostarczy źródeł oczom ustawnie ciekających* – por. Jr 9,1: „Kto da głowie mojej wodę, a oczom moim źródło łez, i będę płakał we dnie i w nocy pobitych, Córki ludu mego!”

w. 25 *synogarlica* – poeta wykorzystał popularny motyw wierności gołębic par; zob. np. ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka XXX*, w. 106-110 [s. 107-108]:

[...] abo jako krzyczy
 smętna synogarlica, gdy strzelec ciekawy,
 postrzeliwszy, odejdzie na gałązce krwawej
 samca niedobitego, a ona, pomocy
 dać nie mogąc, narzeka wieczne dni i nocy.

w. 27 *i słowiczek też kwili we krzu różnogłosy* – zob. *ŻALE NAGROBNE, Żal IV*, w. 4 [s. 39]: „Nie tak kwili słowiczek we krzu różnogłosy”. Słowik ma także symbolikę żalobną (np. Tamarys z *Iliady* czy Filomela z *Metamorfoz*).

w. 39-40 *Same dziewiętnie płaczą, zszedłszy się, boginie, / Apollo* – mowa o dziewięciu Muzach, których gromadzie przewodził Apollon; por. wyżej, obj. do V 2, tyt.

w. 48 *aby ją przyjąć raczył do pokoja swego* – sens: aby ją przyjął do grona zbawionych w niebie.

w. 49-50 *A ziemi ziemię dając, z tobą się żegnamy, / prze żalność: „Miej się dobrze” ledwieć wymawiamy* – nawiązanie do religijnego rytuału pożegnania z marłego, którego elementem jest rzucanie ziemi na trumnę.

a ziemi ziemię dając – por. Rdz 3,19: „boś jest proch i w proch się obrócisz”.

w. 51 *Nigdy nie przebaczyjaj nas w anielskim kole* – sens: nigdy nie zapominaj o nas w niebie.

[4.] Martwy cień

Wiersz jest monologiem zmarłej Elżbiety, z gatunku zwanego *oratio a tumulto* (‘mowa z grobu’), stanowiącego odmianę prozopopei. Utwór ma charakter konsolacyjny – poeta wprowadził topos „pocieszenia z ust zmarłego”.

w. 1-2 *zająkawe łkania / puszczenie z serca swego i ciężkie wzdychania* – por. *ŻALE NAGROBNE, Żal pierwszy*, w. 3-4 [s. 33]: „zająkawe łkanie / Tchu i sieł mi ujęło, i częste wzdychanie”; KOCHANOWSKI, *Psalterz* 12,9-10: „Á Pan zaś słyszac ludzi nędznych nárzekánié / I płacz nieutulony, i ciężkié wzdychánié”; 102,13-14: „Prze ciężkié wzdychánié, prze mój płacz serdeczny, / Prze niecznośną żalność i frásunek wieczny”.

w. 3-4 *Pobłażac zbyt boleści namniej nie pomoże – / nigdy Śmierć ublagana łzami być ni<e> może* – por. KOCHANOWSKI, *Treny XIX*, w. 123-124: „Łzy w tej mierze niepłatne; gdy raz dusza ciała / Odbieży, prózno czekać, by sie wrócić miała”.

w. 5 *Lachesis sroga wieku ukróciła* – jedna z trzech Mojr/Parek (por. wyżej, V 2,6,8). Por. SEP SZARZYŃSKI, *Epitafia*, [3.] *Nagrobek Marcinowi Starzechowskiemu, dziecięciu jeno XXX godzin żywemu*, w. 3-4: „tak moję witkę skwapliwie przecięła / skąpa Lachesis” [s. 79].

w. 7-8 *bo złożywszy te swoje śmiertelne zewłoki, / aż do niebios polotem przeniklam obłoki* – por. KOCHANOWSKI, *Muza*, w. 105-106: „Kiedy, ziemi zleciwszy śmiertelne zewłoki, / Ogniu równ przedkiem, przeniknę obłoki”.

w. 11-12 *pieczy / ... k rzeczy* – por. wyżej, obj. do I 3,235-236.

w. 19-20 *ledwom rok liczyła / dwudziesty ósmy, gdy mi Śmierć w kark ugodziła* – Elżbieta zmarła najpewniej pod koniec 1614 r. (utwór datowany jest na 8 stycznia 1615 r.), zatem z wiersza Bartoszewskiego można wnioskować, iż urodziła się ok. 1586 r.

Śmierć w kark ugodziła – tj. ścięła mieczem; por. niżej, V 5,2.

w. 23-24 *sama cnota stoi / przy martwym* – sens: jedynie cnota jest nieprzemijalna/nieśmiertelna.

w. 28 *ale wesół jak łabędź z pieniem z świata schodzi* – ze starożytności wywodziło się przekonanie, że łabędź śpiewa tylko raz w życiu, tuż przed śmiercią, nierzadko lokalizowano też owe lamenty na łąkach nad Strymonem, rzeką graniczną między Macedonią i Tracją, nad którą miał zginąć Orfeusz; por. Ps.-MOSCH. 14-15: „Lamentujcie nad wodą, strymońskie łabędzie / z lkających dziobów lejcje jęk żaloby wszędzie” (przekład nieznanego autora); OV.*Met.* 14,429-430: „słabym głosem zanuciła smutną skargę, jak konający łabędź, który śpiewa swą żalobną pieśń” (przekład S. Stabryła); KLONOWIC, *Żale* II, w. 1-8, 10-12:

Łabędzie, które wychował treicki
Strymon, obyczaj macie poetycki,
Bo skonanie swe wdzięcznym pospolicie
    Pieniem zdobicie.
Sami nagrobne żale własnym nosem
I żalobliwym wyprawiacie głosem.
Nigdy tak słodko nie śpiewacie sobie
    Jako przy grobie.

[...]

Gdy się więc z ciałem rozwieść przydzie duszy
Łabęć krzykliwie gardłeczkiem przebiera
    Kiedy umiera.

Por. niżej, obj. do X 3.19,6-7.

w. 30-31 *pilnujcie, ... żeby nic dnia nie schybiało, // którego by śmierć na myśl co raz nie wzlatata* – sens: każdego dnia pamiętajcie o śmierci.

w. 32 *bo umieć dobrze umrzeć to sztuka niemala* – nawiązanie do średnio-wiecznej *ars bene moriendi* ('sztuki dobrego umierania').

[5.] Do zmarłej. *Śmierć dobra jest żywotem*

Tytuł: *Śmierć dobra jest żywotem* – sens: śmierć oznacza życie wieczne.

w. 2 *miecz obosieczny zdradnie w kregi szyjej godzi* – por. wyżej, V 4,20.

[8.] Przyczyna biegu słonecznego...

w. 4 *cug wieku* – tj. bieg życia, zarazem nawiązanie do wozu (*cug*) Heliosa/Słońca (por. niżej, VI 3,5 i 6).

[VI.] POBUDKA NA OBCHODZENIE... CIAŁA BOŻEGO...

Tytuł: *Pobudka* – w poezji staropolskiej to utwór, którego funkcją było przekonanie odbiorcy do podjęcia określonych działań. Wiersz Bartoszewskiego jest pobudką do wzięcia udziału w uroczystościach Bożego Ciała w Wilnie 29 maja 1614 r.

Benedyktowi Woynie – Benedykt Woyna h. Trąby (†1615), kanonik wileński i sekretarz króla Stefana Batorego, biskup diecezji wileńskiej (od 1600 r.).

[1.]

Na karcie tytułowej utworu znajduje się herb Woynów – Trąby: w srebrnym polu widać połączone ustnikami trzy czarne trąby o złotych okuciach. W klejnocie umieszczono pięć strusich piór, całość otaczają czarne labry herbowe podbite srebrem. Wokół herbu umieszczono cytaty z Wulgaty: *Laudate Dominum* („Chwalcie Pana”; Ps 148,1; 150,1 i inne), *In sono tubae* („głosem trąby”; Ps 150,3), *In tubis ductilibus* („na puzanach”; Ps 98(97),6), *Et voce tubae corneae* („i na kornetach głośnych”; Ps 98(97),6).

w. 1 *Trąbacie, trąby krzykliwie* – por. Jl 2,1: „Trąbacie w trąbę na Syjonie”. Utwór Bartoszewskiego nawiązuje do tzw. poezji hejnałowej.

w. 4 *Bóg was obrat na pomoc ludowi wiernemu* – nawiązanie do hojności wobec biednych, z której słynął biskup Woyna.

[2.] Do... Benedykta Woyny...

[1]

Chwalebna ustawa ... o obchodzeniu święta Przenachwalebniejszego Ciała Pańskiego – uroczystość Bożego Ciała ustanowił w 1246 r. dla diecezji Liège biskup Robert z Thourotte pod wpływem wizji św. Julianny z Mont Cornillon, która doświadczyła widzeń jasnej tarczy z ciemną plamą. Wizja ta zinterpretowana została jako konieczność ustanowienia w Kościele katolickim dnia poświęconego czci Najświętszego Sakramentu. W 1264 r. papież Urban IV – według późniejszej tradycji pod wpływem cudu eucharystycznego w Bolsonie z 1263 r. – wprowadził święto w całym Kościele. W Polsce Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Pańskiej zapoczątkował w 1320 r. biskup Nanker w diecezji krakowskiej. W XIV w. przyjął się powszechnie zwyczaj odprawiania mszy z okazji święta, natomiast procesję teoforyczną wprowadzono w XV stuleciu. Jednak dokładne przepisy o obchodzeniu procesji zostały sformułowane dopiero w *Caeremoniale episcoporum* z 1606 r. i w *Rituale Romanum* z roku 1614. Być może ogłoszenie tego ostatniego dokumentu miało wpływ na opublikowanie w tym samym roku *Pobudki...* Bartoszewskiego.

przeciwko trzodzie – tj. wobec wiernych.

[2]

za inszą okazyją ... posług swoich nie będę żalował – okazja taka nadarzyła się już rok później, kiedy to powstał drugi utwór Bartoszewskiego na Boże

Ciało: *Dowody procesyjei nabożnej...*, prozatorski traktat polemiczny, do którego dołączony jest opis wileńskiej procesji na Boże Ciało z roku 1615 (zob. „Aneks” I, s. 481-528 niniejszej edycji).

[3.]

w. 5 *i gdzie zlotoblyszczący Tytan odpoczywa* – sens: gdzie zachodzi słońce, które w mitologii grecko-rzymskiej uosabiał bóg Helios, jeden z Tytanów (należący do ich młodszego pokolenia jako syn Tytana Hyperiona i Tytanidy Thei), a więc z pokolenia wcześniejszego niż bogowie olimpijscy.

w. 6 *gdzie Ocean szeroki w brzegach swych opływa* – sens: tam, gdzie opływa/ płynie Ocean, który jest dość szeroki. Okeanosa, syna Uranosa i Gai (a więc boga należącego, podobnie jak Helios, do pokolenia Tytanów), przedstawiano jako rzekę opływającą ziemię. Tereny, które graniczyły z Okeanosem/Oceanem, wyznaczały krańce świata.

w. 14-15 *wiarę narodu twójego, / którą za Władysława Jagiela podaną* – nawiązanie do chrztu Litwy w latach 1387-1388 za panowania Władysława II Jagielly.

w. 17 *zwyczaj starochwalebny* – w XIV w. na uroczystość Bożego Ciała powszechnie odprawiano mszę, natomiast procesję wprowadzono w wieku XV.

w. 18 *oltarze swe przeważne na rynkach wystawiaj* – w czasie Bożego Ciała czytanie Ewangelii odbywa się przy czterech ołtarzach, wystawionych w różnych punktach na drodze procesji. W czasie wileńskich procesji w XVII w. odbywało się ono: przy katedrze pw. św. Stanisława Biskupa, przy farze Świętojańskiej, na Rynku przy kamienicy trybunalskiej (Poznańskiego) oraz przy kościele Bonifratrów przed kamienicą Żagiela.

w. 24 *od sztuki robione* – tj. robione misternie.

w. 32 *obrazy konterfeckie* – portrety, wizerunki, zapewne religijne, być może przedstawiające świętych.

w. 34 *akownice* – hakownica to broń palna o zapale lontowym, której nazwa pochodzi od przytwierdzonego pod lufą haka, służącego do zaczepiania broni o blanki murów.

na blank – na blanki, czyli elementy wieńczące mury obronne i baszty, zbudowane z tzw. zębów.

w. 35 *cechy strojne* – przedstawiciele cechów, stowarzyszeń rzemieślników wykonujących ten sam lub pokrewny zawód.

w. 37 *Z Akademijej sławnej młódź* – tj. młodzież Akademii Wileńskiej.

w. 39 *niech konterfet wyrażą Zakonu Starego* – sens: niech odtworzą/odegrają sceny ze Starego Testamentu.

[4.] Pierwsza figura

w. 1 *Kościół Bojowny* – motyw *Ecclesia militans* ('Kościoła wojującego'), przewodni motyw całej inscenizacji, a tym samym jej temat. Interpretacja

poszczególnych figur i całego widowiska z 29 maja 1614 r. zob. Okoń, *Dramat i teatr*, s. 92-93.

jedzie na wozie wysokim – poszczególne figury-obrazy, które budowały parateatralną część procesji, umieszczone były na jadących wozach (platformach).

w. 2 *na cztery części świata patrząc bystrym okiem* – Kościół przedstawiony został pod postacią oka zamkniętego w trójkącie (piramidzie – por. zaraz niżej, w. 11), symbolu opatrności Bożej.

w. 4 *klucze złote* – symbol władzy Kościoła oraz mocy odpuszczania grzechów. Por. też niżej, X 3.2,25.

w. 5 *Chrześcijański Rycerz* – symbol Kościoła walczącego.

w. 11 *Pyramis ich przodkuje, a z napisem takim* – napisy na piramidach miały ułatwić interpretację przedstawionych figur. Ich łacińskie wersje umieszczone w wydaniu Bartoszewskiego na marginesach prawdopodobnie prezentowane były mieszkańcom Wilna podczas procesji.

marg.: „*In hoc signo vinces*” – wedle napisanej już po śmierci władcy panegirycznej *Vita Constantini* (Żywot Konstantyna) słowa te (gr. Ἐν τούτῳ νόκῃ [En tūto nka] – ‘W tym zwyciężaj’), wraz z krzyżem ze światła, miały się ukazać Konstantynowi Wielkiemu przed bitwą na *via Flaminia* przy Moście Mulwijskim, niedaleko (ówczesnego) miasta Rzymu, stoczoną 28 października 312 r., w której wojska Konstantyna pokonały znacznie liczniejszą armię uzurpatora Maksencjusza. Dzięki temu zwycięstwu Konstantyn został jedynym władcą cesarstwa na zachodzie.

[5.] Wtóra figura

w. 1 *Wiara ustrojona* – ‘wiara katolicka’ w ikonografii przedstawiana była jako ubrana na biało niewiasta z hełmem na głowie, z zapaloną świecą i sercem w prawej dłoni, w lewej trzyma tablice z dziesięciorgiem przykazań oraz otwartą księgę (por. RIPA, *Ikonologia*, s. 198-199).

w. 2 *cnotami cztermi* – mowa o czterech cnotach głównych/kardynałowych: roztropności, sprawiedliwości, umiarkowaniu i męstwie.

w. 4 *czterej Doktorowie* – czterech najwcześniej ogłoszeni Doktorzy Kościoła, święci: Ambroży, Augustyn, Hieronim i Grzegorz Wielki. Postacie te symbolizują tu wkład Kościoła powszechnego w głoszenie wiary.

w. 5 *Z imieniem Jezusowym święty Paweł kroczy* – tj. z imieniem Jezusa wypisanym na porporcu.

w. 7 *Sliczna Prawda* – ‘prawda’ w ikonografii miała postać nagiej kobiety, prawą dłoń wyciągającej wysoko do słońca, w które się wpatruje, w drugiej trzyma otwartą księgę i gałąź palmową, pod prawą nogą ma zaś kulę ziemską (por. RIPA, *Ikonologia*, s. 341-343).

w. 10 *piekielna poczwara* – poeta buduje skojarzenie pomiędzy innowiercą a diabłem.

[6.] Trzecia figura

w. 1 *Nadzieja miła* – ‘nadzieja’ w ikonografii to kobieta ubrana na zielono, w wieńcu z kwiatów, trzymająca na ręku Amora, któremu pozwala ssać swoje piersi (por. RIPA, *Ikonologia*, s. 295-296).

w. 2 *Religija* – kobieta w cienkim welonie, która w prawej ręce trzyma Biblię i krzyż, a na lewej dłoni ma płomień (por. RIPA, *Ikonologia*, s. 356-357).

Nabożność – ‘pobożność’ w ikonografii przedstawiana była jako kobieta na klęczkach, zwracająca oczy ku niebu, z zapaloną świecą w prawej dłoni (por. RIPA, *Ikonologia*, s. 134).

w. 3 *dwanaście ... proroków* – mowa o tzw. dwunastu prorokach mniejszych, autorach dwunastu ksiąg wchodzących w skład Starego Testamentu: Ozeasz, Joeli, Amosie, Abdiaszu, Jonaszu, Micheasz, Nahumie, Habakuku, Sofoniaszu, Aggeuszu, Zachariaszu i Malachiaszu.

w. 4 *Mojżesz z tablicami* – starotestamentowy prorok, który otrzymał od Boga tablice z dziesięciorgiem przykazań.

przy szedziwych – mowa o tzw. czterech prorokach większych, autorach największych ksiąg prorockich Starego Testamentu: Izajaszu, Jeremiaszu, Ezechielu i Danielu.

w. 5 *Święty Floryjan, żołnierz, chorągiew wywija* – św. Floriana w ikonografii XVII i XVIII w. najczęściej ukazywano jako żołnierza ubranego w pancerz i hełm z pióropuszem lub w zbroję husarską, który w dłoni dzierży sztandar lub chorągiew.

[7.] Czwarta figura

w. 1 *Przewdzięczna Miłość* – ‘miłosierdzie’ w ikonografii przybierało postać kobiety o jasnej cerze, w wieńcu oliwnym na głowie, rozkładającej ramiona i w prawej dłoni trzymającej gałąź cytrynowca z owocami, obok niej widniała kawka lub wrona (por. RIPA, *Ikonologia*, s. 287-288).

pelikan na lonie – w ikonografii chrześcijańskiej pelikan jest symbolem najwyższego poświęcenia, ofiary Chrystusa, eucharystycznym znakiem symbolizującym krew Zbawiciela; najstarszym źródłem naszej wiedzy o symbolicie pelikana jest wczesnochrześcijański grecki utwór zatytułowany *Fizjolog* (Φυσιόλογος [*Fysiologos*]; II w. n.e.), a historia ta została spopularyzowana przez średniowieczne bestiariusze. Por. Ps 102(101),7: „Zstałem się podobnym pelikanowi na puszczy”; passus pieśni o zwiastowaniu *Radości wam powiem...*: „On jest wierny pelikan, / Wykupi dusze z mąk sam; / Da swe serce rozkrawić, / Ch<c>ąc gr<z>eszną duszę wybawić” (za: *Chrestomatia staropolska*, s. 242); LIBERIUSZ, *Kazanie trzecie na tenże dzień* [s. 289]: „Witaj, pelikanie szlachetny, dla ożywienia umarłych twych dzieci hojnie z ciała twego krew toczący”. Por. niżej, X 3.9,45-50.

w. 3 *serca na groty utknięe* – nawiązanie do przebicia włócznią boku Chrystusa na krzyżu (J 19,33-34): „Lecz przyszedłszy do Jezusa, gdy go ujrzeli

już umarłego, nie łamali gołeni jego ale jeden z żołnierzy otworzył włócznią bok jego, a natychmiast wyszła krew i woda.” Rzymski centurion przebił bok Chrystusa na krzyżu, a gdy zobaczył, że z rany wypłynęły krew i woda, nawrócił się. Według apokryfów na chrzcie przyjął imię Longinus, porzucił służbę wojskową i zajął się głoszeniem Ewangelii. Prześladowany przez Rzymian, miał zginąć ścięty mieczem z rozkazu Piłata. Por. także niżej, VII 3.2,13; VIII 3,30,2 i obj., 6; VIII 3,38,8 i obj.; VIII 4,8,7; IX 3,13,11 i obj.; IX 3,17,18; X 3.2,27; X 3.5,31; X 3.7,39; X 3.9,44; X 3.10,18; X 3.12,29; X 3.19,58.

w. 6 *lewite z trybularzów wonność Bogu dają* – sens: lewicy w czasie uroczystości zajmują się okadzaniem za pomocą trybularzy (kadzielnic).

w. 7 *królewicz Kazimierz* – Kazimierz Jagiellończyk (1458-1484), syn Kazimierza IV Jagiellończyka i Elżbiety Rakuszanki, w roku 1481 mianowany namiestnikiem królewskim, słynął z dobroczynności i surowego trybu życia. Został ogłoszony świętym Kościoła katolickiego (1602), patronem Korony i Litwy; szczególnie czczono go w Wilnie, gdzie w tamtejszej katedrze złożono relikwie św. Kazimierza w kaplicy poświęconej królewiczowi. W ikonografii przedstawiany był najczęściej w bogatym stroju, z mitrą na głowie i lilią w dłoni; por. niżej, VII 3.11,17-18 i obj.

W opisach procesji i dramatach jezuickich chętnie wprowadzano postacie rodzimych świętych, których obecność pozwalała osadzić historię oraz zespolić symboli biblijnych w kontekście znanym widzom inscenizacji, co było przejawem tendencji do uwspółcześniania tematyki widowisk.

[8.] Piąta figura

w. 1 *Wiktoryja* – ‘zwycięstwo’ miało w ikonografii postać kobiety w złotej szacie i w hełmie, w prawej dłoni trzymającej owoc granatu (por. RIPA, *Ikonologia*, s. 434).

w. 4 *a święty Jerzy z drzewcem o smoka zwalczeniu* – św. Jerzy, jeden z tzw. czternastu świętych wspomoczyli, uznawany za męczennika, według legendy pokonał smoka, który gnębił mieszkańców jednego z miast na wschodzie (por. JACOBUS DE VORAGINE, *Leg.aur.*: 58(56): „*De sancto Georgio*” [s. 259-264; a szczególnie: 260-262]; przekład: s. 206-211). W ikonografii najczęściej wyobrażano go w zbroi i czerwonej pelerynie z lancą, włócznią lub podniesionym mieczem podczas walki ze smokiem. Smok, podobnie jak wąż, w tradycji chrześcijańskiej jest symbolem szatana. Święty Jerzy był patronem archidiecezji wileńskiej.

w. 6 *palmy ... zielone* – symbolizujące radość i zwycięstwo.

w. 7-8 z *Boskimi herbami, / które odniósł na krzyżu, walcząc, Pan, z czartami* – mowa o narzędziach męki, za pomocą których żołnierze zadawali cierpienia Chrystusowi. *Arma Christi* (m.in. krzyż, korona cierniowa, gwoździe, kolumna biczowania, gąbka, szata) stanowią tu widome znaki triumfu Chrystusa nad złem, a tym samym chwały Kościoła walczącego. Niektóre motywy mają proveniencję apokryficzną; por. np. *ROZMYŚLANIE PRZEMYSKIE*,

rozdz. 487 [t. 2, s. 746]: „Widzieliście mego miłego syna tako nędznie umęczonego, związanego rzeciądzmi i ubitego biczmi i miotłami”; *ROZMYŚLANIA DOMINIKAŃSKIE*, s. 324: „jęli gotować nań miotły, bicze srogie, węzłowate i pęgi żelazne, i łańcuchy z <h>aczkami, i powrozy”. Por. także niżej, VII 3.2,10. 28; VII 3.19a,34-36, a szczególnie IX 3,9,5-8; X 3.13,1-4.

w. 9 *Lew zmógł z Judy pokolenia* – Lew Judy to biblijny przydomek o charakterze mesjańskim (Rdz 49,8-10; Ap 5,5); potomkami Judy byli król Dawid, Salomon i Jezus Chrystus. Por. niżej, obj. do X 3.13,19.

[9.] Szósta figura

w. 1 *Książęta Eschol, Aner, Mambre* – mowa o biblijnych książętach amoryckich, braciach: Eszkolu, Anerze i Mamrem, którzy zawarli przymierze z Abrahamem w Hebronie; zob. Rdz 14,13: „A oto jeden, który był uszedł, oznajmił Abramowi Hebreowi, który mieszkał w dolinie Mamrego, Amorejczyka, brata Eschol, i brata Aner, ci bowiem uczynili byli przymierze z Abramem”.

w. 2 *Abrahama zwycięstwo* – nad królem Elamu, Kedorlaomerem, odniesione w ataku w okolicach Dan, podczas którego z niewoli uwolniony został bratanek Abrahama – Lot (Rdz 14,1-11).

w. 5 *W arabskim jadą stroju* – poeta podkreślił orientalne motywy w strojach żołnierzy, co wiąże się z fascynacją kulturą Wschodu w XVII stuleciu.

w. 10 *człeczce, chcesz wesół* – w domyśle: człeczce, chcesz być wesół.

[10.] Siódma figura

w. 3 *Z ośmią królmi król konno sodomski potyka* – mowa o wyprawie wojennej królów mezopotamskich (Rdz 14).

król ... sodomski – król Sodomy, Bera, wyszedł na spotkanie Abrahamowi po jego zwycięstwie nad Kedorlaomerem (Rdz 14,17).

w. 4-5 *a z błogosławieństwem go Melchizedech wita, // chleb i wino, wyniosszy, Bogu ofiaruje* – Abraham po zwycięstwie nad Kedorlaomerem wraz ze sprzymierzonymi królami wrócił do doliny Szawe, gdzie chlebem i winem witał go kapłan, król Szalemu (Jerozolimy) Melchizedek (Rdz 14,18-20).

[11.] Ósma figura

w. 1-2 *Arkę ... wszystkie pozłożoną, / gańkiem z filareczkami sztucznie obwiezioną* – Arka Przymierza miała formę skrzyni (łac. *arca* – ‘skrzynia’) z drewna akacjowego, pokrytego płytami czystego złota, z wiekiem ozdobionym postaciami cherubinów z rozpostartymi skrzydłami. Była jednym z pierwszych przedmiotów kultu, które nakazał zbudować Bóg, i stanowiła symbol jego przymierza z człowiekiem (Wj 25,10-22). W Arce złożone zostały kamienne tablice z dziesięciorgiem przykazań, naczynie na mannę (dla chrześcijan będącą prefiguracją chleba eucharystycznego) oraz laska Aarona, która na dowód jego prawdziwego kapłaństwa wydała liście, kwiaty i owoce. Do czasu

zbudowania Świątyni Salomona Izraelici wozili Arkę na specjalnym wozie w czasie kampanii wojennych, wierząc, iż zapewnia im ona zwycięstwo. Przechowywana była wówczas w tzw. Namiocie Spotkania (Wj 26,33). Następnie król Dawid przeniósł skrzynię na wzgórze Syjon (2 Krn 1,4), a Salomon po zbudowaniu Świątyni Jerozolimskiej umieścił ją w pomieszczeniu zwanym Święte Świętych (łac. *Sancta Sanctorum*) (por. 1Krl 8,1-13) Por. niżej, VI 11,9-10; VI 16,2-3, 4, 7-8.

w. 5 *Czterech lewitów nad nią zasłonę trzymają* – chodzi o jakiś rodzaj baldachimu symbolizującego triumf i adorację, a zarazem aluzja do najświętszego miejsca w świątyni jerozolimskiej („Święte Świętych” – lac. *Sancta Sanctorum*), oddzielonego kosztowną zasłoną, do którego mógł wchodzić tylko arcykapłan, i to raz w roku, w czasie święta Jom Kipur (Kpl 16; 1Krl 6,19-22).

w. 9-10 *Przed nią idąc, na harfie wesole przebiera / struny Dawid* – nawiązanie do biblijnego opisu wprowadzania Arki Przymierza do Jerozolimy, podczas którego król Dawid tańczył ku chwale Pana (2Sm 6,12-16). Por. wyżej, obj. do w. 1-2.

choć Michol wzorki z niego zbiera – mowa o żonie króla Dawida, Mikal, która wzgardziła nim, zobaczywszy go podczas religijnego tańca ubranego w krótki efod; por. NKPP („Wzór” 2): „Wzorki z drugich zbiera” (tj. krytykuje / obmawia).

[12.]

w. 1-2 *Niech kompanije idą nabożne z świeczkami, / zasloniwszy się pięknie swemi kapturami* – mowa o duchownych ubranych w szaty liturgiczne.

w. 4 *w Jego winnicy* – por. wyżej, obj. do V 2,9,4.

w. 7 *senat królewski, sąd odprawujący* – rada królewska, w której skład wchodziło szesnastu senatorów rezydentów stale towarzyszących królowi.

w. 9-10 *Już biskupa w purpurę drogą ubierają / i dwoistą koronę na głowę wkładają* – mowa o biskupim płaszczu i mitrze (infule), wysokim ceremonialnym nakryciu głowy dostojników kościelnych, zakończonym dwoma rogami.

w. 13 *na palec zaś dyjament* – tj. pierścień biskupi, będący symbolem władzy pasterskiej, nakładany na palec prawej dłoni podczas nadania sakry biskupiej.

w. 16 *dyjocesyjnej przednie litawowe czolo* – tj. najważniejsi duchowni dostojnicy litewscy.

w. 17 *ozdobny niechaj przystępuje* – mowa o biskupie (w. 9).

w. 18 *i wszem pokazuje* – w święto Bożego Ciała po mszy zaczyna się uroczysta procesja. Kapłan podchodzi do tabernakulum i wystawia Najświętszy Sakrament, towarzyszą mu pełniący różne funkcje ministranci, asysta liturgiczna oraz wierni. Duchowny niesie monstrancję pod baldachimem do pierwszego z czterech ołtarzy, gdzie odbywa się kadzenie, ksiądz modli się i odśpiewuje Ewangelię. Modlitwa odbywa się przy wszystkich czterech

ołtarzach, a na zakończenie kapłan odprawia nabożeństwo na cztery strony świata.

w. 20 *pod zakryciem schowany spadku chlebowego* – tj. pod postacią chleba, który został dziedzictwem przekazany wiernym (mowa o ciele Chrystusa ukrytym pod postacią chleba eucharystycznego; 1Kor 11,23-24). Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa była okazją do zmanifestowania wiary w odrzucony przez Kościoły reformowane katolicki dogmat o transsubstancjacji, czyli Przeistoczeniu substancji chleba i wina w ciało i krew Jezusa Chrystusa w sakramencie Eucharystii, i o rzeczywistej obecności Chrystusa w Najświętszym Sakramencie. Autor przypomniał, iż zgodnie z doktryną Kościoła katolickiego, obowiązującą po soborze trydenckim, Chrystus przyjmowany jest w sakramencie Eucharystii „istnie”, czyli prawdziwie, rzeczywiście i substancjalnie. Marcin Luter wprawdzie uznawał prawdziwą i substancjalną obecność ciała i krwi Chrystusa pod postacią chleba i wina, jednak odrzucał Przeistoczenie oraz ofiarniczy charakter Eucharystii, uznając, iż umniejszałoby to ofiarę Chrystusa na krzyżu. Z kolei Ulrich Zwingli dowodził, że ludzka natura Chrystusa, siedzącego w niebie „po prawicy Ojca”, nie pozwala mu być jednocześnie w kilku miejscach, dlatego uznawał tylko symboliczną obecność ciała Chrystusa w Eucharystii. Stanowiska Lutra i Zwingliego próbował pogodzić Jan Kalwin, który podzielał pogląd, iż Chrystus cieleśnie obecny jest jedynie w niebie, a eucharystyczny chleb i wino stanowią znaki czy też symbole ciała i krwi, jednak podkreślał, iż rzeczywistemu spożyciu chleba i wina towarzyszy duchowe przyjęcie ciała i krwi Pańskiej, którego celem jest religijne umocnienie wiernego. Por. niżej, obj. do VI 12,45-46.

w. 29 *dźwięk rożny* – dźwięk wydawany przez róg/trąbę.

w. 33 *Figurny Dawid z swemi cytry przyjemnemi* – tj. figura przedstawiająca króla Dawida. Nawiązanie do sceny ukazującej Dawida grającego na cytrze Saulowi (np. 1Sm 16,23).

w. 34 *lutnie znaszając* – sens: niosąc/dźwigając lutnię.

w. 36 *odbija blask słoneczny jasnoświatne zbroje* – sens: zbroje błyszczą w promieniach słońca.

w. 37 *Echo ... wdzięczna się odzywa* – według mitologii greckiej Echo była nimfą górską (oreadą), która – z różnie przedstawianych przyczyn (rozpacza po tym, jak została odtrącona przez Narcyza; odrzucenie miłości Pana, który sprawił, że rozszarpali ją pasterze) – stała się samym głosem „odbijającym” inne głosy, tj. powtarzającym ostatnie sylaby wypowiedzianych przez kogoś słów.

w. 41 *rozsadzona każda swoim dworem* – sens: [muzyka instrumentalna] wybrzmiewająca różnymi dźwiękami.

w. 44 *podnóżkowi świętemu Jego się kłaniają* – por. Ps 99(98),5: „Wywyższajcie Pana Boga naszego, a kłaniajcie się podnóżkowi nóg jego, bo święty jest”; por. niżej, obj. do VI 16,34.

w. 45-46 *Acz heretycy po nas to nieradzi widzą, / tą pompą sakramentu świętego się brzydzą* – sens: innowiercy niechętnie spoglądają na uroczystą procesję, gdyż sami nie oddają czci Najświętszemu Sakramentowi. Por. wyżej, obj. do VI 12,20.

w. 47-52 – porównanie innowierców do zwierząt żyjących w ciemności, ma na celu ich zdeprecjonowanie i utożsamienie ze złymi duchami.

w. 51-52 *tak-że się z dziennosłепych sów rodzą sowięta / i z tchórzów jamokrytych niebujne tchórzęta* – por. wyżej, obj. do III 5,28.

w. 53-54 *miejsca ciemne i skryte od ludzi miłują / i tym znakiem, że nie są z świata, pokazują* – autor wykorzystał podobieństwo brzmienia słów „świat” i domyślnego „światło”, chcąc zasugerować, iż wyznawcy Kościoła reformowanego mają związki z piekłem i szatanem.

[15.] Trzecia racyja

w. 5 *zwierzchnemi znaki cześć się pokazuje* – zob. wyżej, obj. do III 3,45.

w. 6 *na znak serdecznej* – tj. na znak czci, którą czuje w sercu.

w. 8 *że pod osobą chleba Chrystus z nami żywie* – por. wyżej, obj. do VI 12,20.

w. 10-11 *prostem karmieni // chlebem na misie wielkiej we zborze bywają* – nawiązanie do obrzędu łamania przaśnego chleba zamiast opłatka w zborach Kościołów ewangelickich.

w. 13-14 *minister go też żaden poświęcić nie może, / choć mu ku temu czasem i baba powroże* – sens: duchowny protestancki nie może zamienić chleba w ciało Jezusa Chrystusa (dokonać transsubstancjacji), choć jego żona szczydzi się tym, że potrafi wróżyć. Jest to aluzja do wyśmiewanych przez katolików kłopotów duchownych protestanckich z wygadanyimi, hardymi małżonkami, które pozwalały sobie rzekomo nawet na samodzielne interpretowanie Pisma. Taka była przede wszystkim małżonka Lutra, Katharina von Bora (1499-1552), wcześniej mniszka, która uciekła z klasztoru, po czym nalegała, by poślubić Lutra, i od niej wyszła inicjatywa małżeństwa. Katarzyna umiała czytać i pisać, utrzymywała Lutra i ich 6 dzieci, a po śmierci Lutra, którego małżonką była przez 20 lat, także dała sobie radę, mimo iż testament okazał się niezgodny z prawem, a i pensja, jaką przyznał kobiecie elektor, nie była wypłacana regularnie.

w. 17-18 *mocen istotę przemienić / chlebową i ją słowem swym w ciało odmienić* – sens: jest w stanie słowem zamienić chleb w ciało w sakramencie Eucharystii.

[16.] Czwarta racyja

w. 2-3 *niż Izraelczykowie Skrzynię swą wazyli, // która tylko figurą była powierzchnową* – Arka Przymierza, w której przechowywano tablice z przykazaniami, była symbolem, figurą przymierza pomiędzy Bogiem a człowiekiem (Wj 25,10-22). Por. wyżej, obj. do VI 11,1-2, 9-10.

w. 4 *nosząc ją, wyrządzali cześć jej niewymowną* – zob. wyżej, obj. do VI 11,1-2.

w. 7-8 *a jednakże król Dawid z harfą wyskakował, / choć z niego Michol śmiała, przed Arką tańcował* – zob. wyżej, obj. do VI 11,1-2.

w. 11 *W sławnym, jak piszą, mieście jednym to się stało* – historia nekromanty najprawdopodobniej nawiązuje do jednej z wersji legendy o św. Teofilu, spopularyzowanej przez Jakuba de Voragine.

marg.: „*Ansel[mus] in lib[ro] de miracul[o]*” – ANSEL.CANT.Mirac.concept. [PL 159,323-326]. Pisemko *Miraculum de conceptione Sanctae Mariae*, które zgodnie z wiedzą swoich czasów Bartoszewski przypisuje Anzelmowi z Canterbury (*Anselmus Cantuariensis*, 1033/34-1109), jest nieznanego autorstwa. Marginalne w zasadzie odnosi się do w. 9-10, mówiących ogólnie o ustanawianiu świąt (Anzelm opowiada, w jakich okolicznościach ustanowiono święto poczęcia NMP, a Jakub z Voragine – święto Bożego Ciała), a nie o nigromańcyku.

„*et Iac[obus] de Vorag[ine] «De solemn[itate] corpor[is] Christi»*” – JACOBUS DE VORAGINE, *Leg.aur.* 223(194): „*De sacratissimo corpore Christi domini nostri*” [s. 935-936].

w. 12 *nigromańcykiem* – (łac. *nigromanticus*) nekromanta to osoba zajmująca się przywoływaniem duchów zmarłych.

w. 17 *mimo ich obu* – tj. mimo obecności nekromanty i diabła.

w. 20 *czart daje cześć świętości niebieskiego Pana* – nawet wywołany z piekła diabeł pokłonił się przed Najświętszym Sakramentem.

w. 27-28 *abowiem w Piśmie Świętym tak jest napisano: / «W imię Jezusa wszelkie pokłęknie kolano»* – zob. Iz 45,24: „że się mnie kłaniać będzie wszelkie kolano i każdy język przysięgać”; Rz 14,11: „Bo jest napisano: Żyję ja, mówi Pan, iż mi się wszelkie kolano pokłoni i wszelki język wyzna Boga”; Flp 2,10: „aby na imię Jezusowe wszelkie kolano klękało”.

w. 34 *Całujemy podnózek, gdzie stały nogi Jego* – zob. Ps 132(131),7: „Wnizdziemy do przybytku jego, kłaniać się będziemy na miejscu, gdzie stały nogi jego”. Por. także wyżej, obj. do VI 12,44.

w. 35-36 *Przeto moich ukłonów ta była różnica, / tej czci od wszech wyciąga Boska tajemnica* – sens: szacunek okazywany duchownemu (jako przedstawicielowi Kościoła) nie powinien przewyższać czci oddawanej Chrystusowi.

[17.] Piąta racyja

w. 14-15 *gdy po ulicach różnych na sąd był wodzony // i na inne sromotne miejsca i katownie* – mieszkańcy Jerozolimy z okazji święta Paschy mieli możliwość zdecydowania o amnestii dla jednego ze skazańców: Jezusa lub mordercy Barabasa – zażądali uwolnienia Barabasa; zob. Mt 27,11-31; J 18,12-40. Por. niżej, VIII 3,12,4-5.

w. 23 *oto prowadzą jawnie* – kapłani niosą Eucharystię podczas procesji Bożego Ciała.

w. 27 *Nie znalazł miłości wielkiej* – sens: nie znalazł miłosierdzia/umarł na krzyżu, a sam poświęcił swoje życie.

w. 33-34 *Tako w Egipcie Józef w sławie ukrzywdzony / przed wszystkimi był ludźmi chwałą uwielbiony* – biblijny Józef, syn Jakuba i Racheli, główny bohater rozdziałów 37-50 Księgi Rodzaju, był jednym z patriarchów, mitycznym protoplastą plemion Izraela, Efraima i Manassesza. Józef został sprzedany przez braci i trafił jako niewolnik do Egiptu (Rdz 36,1-37) na służbę do dowódcy straży, Potifara, ale w efekcie machinacji jego żony wtrącono go do więzienia (Rdz 39,1-23). Tam wytłumaczył sen uwięzionym piekarzowi i podczaszemu (Rdz 40,1-23), a kiedy podczaszcy wrócił na dwór i z kolei faraon zafrasował się własnym snem, podczaszcy zaproponował zapytać Józefa. Ten przewidział siedem lat dobrych zbiorów, a następnie siedem lat złych, co spowodowało jego wywyszczenie do funkcji zarządcy Egiptu (Rdz 41,1-57). Dzięki zgromadzeniu zapasów zboża Józef przygotował Egipt na okres głodu, a dzięki zgromadzeniu zapasów na czas nieurodzaju wykupił dla faraona większość ziemi w Egipcie (Rdz 47,13-26). Józef umarł w wieku 109 lat, został zabalsamowany i pogrzebany w Egipcie (Rdz 50,14-26). Dziś większość biblistów uważa Józefa za postać mityczną, a nie rzeczywistą.

w. 39-40 *Na wozie swym królewskim po mieście prowadził, / przed nim się kłaniać wszystkim pod łaską swą radził* – zob. Rdz 41,43: „I kazał mu wieść na swój wtóry wóz, a woźny wołał, aby się wszyscy przed nim kłaniali i wiedzieli, że był przełożonym nade wszystką ziemią Egipską”.

w. 41 *nazywać jego kaze „zbawicielem świata”* – por. Rdz 41,45: „I odmienił imię jego, i nazwał go językiem Egipskim Zbawicielem świata”.

w. 43 *tak się niech dziś z Chrystusem Panem naszym staje* – patriarcha Józef ukazany został jako starotestamentowa prefiguracja Chrystusa.

[18.] Szósta racyja

w. 1 *ustawa świętych dni* – zob. wyżej, obj. do VI 2,1.

w. 1-2 *jako Staroego, / tak pobudza nas, wiernych Zakonu Nowego* – tj. Żydów obchodzących święto Paschy (Pesach) oraz chrześcijan oddających cześć Eucharystii podczas uroczystości Bożego Ciała; por. niżej, obj. do w. 17-18.

w. 3-6 *ilekroć bowiem jaką Pan Bóg litościwy / łaskę pokaże znaczną ludziom w dzień troskliwy, // zaraz Kościół tę sprawę w księgi swe rysuje, / ... święci ten dzień przykazuje* – Kościół upamiętnia miłosierdzie Boże, ustanawiając coroczne święta i wydając ogłaszające je bulle.

w. 9-10 *Tak Mojżesz, lud wywiódszy z Morza Czerwonego, / poczynal nowym pieniem chwalić Boga swego* – pieśń dziękczynna Izraelitów (Wj 15,1-21). Por. także niżej, obj. do VII 3,1,16.

w. 11-16 *Maryja, wzięwszy bęben, siostra Aronowa, / za nią też z bębny, z cetry każda biała głowa – // którym pieśń Mojżeszową wdzięcznie zaczynała, / niewiastek wszystka trzoda w słowo powtarzała: // „Śpiewajmy Panu, bowiem chwalnie uwielbiony, / koń i jeździec od Niego w morze jest wrzucony”* – mowa o Miriam

(Marii), siostrze Mojżesza i Aarona, która po przejściu Izraelitów przez Morze Czerwone prowadziła kobiety, ciesząc się i intonując pieśń dziękczynną ku czci Boga (Wj 15,20-21): „Wzięła tedy Maria prorokini, siostra Aaronowa, bęben w rękę swoją, i wyszły wszystkie białogłowy za nią z bębny i z muzyką, którym zaczynała, mówiąc: Śpiewajmy Panu, chwalebnie bowiem uwielbiony jest, konia i jeźdźca jego zrzucił w morze!”. Por. także niżej, obj. do VII 3.1,16.

w. 17-18 *Na pamiątkę <z> Egiptu wybawienia swego / Żydzi co rok dzień święcą prześcia cudownego* – na pamiątkę wyzwolenia Izraelitów z niewoli egipskiej obchodzone jest święto Paschy (Pesach), które rozpoczyna się 15 dnia miesiąca nisan (zwykle wypadającego w kwietniu). Por. niżej, obj. do VIII 4,11,5; X 3.14,17; X 3.20,27-29.

w. 22 *sakrament święty okupu ludzkiego* – sakrament Eucharystii jako pamiątka odkupienia człowieka przez Boga dzięki męczeńskiej śmierci Chrystusa.

w. 23-24 *który jak wąż ognisty Izajaszowy / z dusze swych wiernych zakal wypala grzechowy* – mowa o ognistym węglu, za pomocą którego jeden z serafinów zmazał grzechy Izajasza (Iz 6,6-7).

w. 27 *jedzącym mannę* – tj. Izraelitom w czasie 40-letniej wędrówki na pustyni; por. Wj 16,4: „I rzekł Pan do Mojżesza: Oto ja spuszczę wam chleb z nieba: niechaj wychodzi lud a zbiera, co by dosyć było na każdy dzień, abym go doświadczył, jeśliż chodzi w Zakonie moim abo nie?”. Por. też niżej, X 3.20,33 i obj.

w. 27-28 *szaty nie wiotzaby, / przez czterdzieści lat wszystkim dotrwał obój cały* – sens: nie rozpadły się szaty i w dobrym stanie przetrwało obuwanie. Nawiązanie do słów Mojżesza skierowanych do Izraelitów (Pwt 8,4): „Odzienie twoje, którymś się odziewał, najmniej nie zwiotszało i noga twoja nie starła się. Oto czterdziesty rok jest”.

w. 31-32 *Helijasz, podplonnym chlebem posilony, / przez czterdzieści dni chodząc, nie był osłabiony* – Eliaz, jeden z proroków Starego Testamentu, posilony chlebem zesłanym przez Boga, pościł przez czterdzieści dni i nocy w czasie pieszej podróży na górę Horeb (1Krl 19,5-8).

w. 35 *miód, który Jonatas skusił spracowany* – Jonatan, syn króla Saula, próbując miodu, złamał zakaz Saula, który nakazał pościć w dniu bitwy z Filistynami. Idący za jego przykładem głodni żołnierze Izraela rzucili się na łupy wojenne i posileni pokonali wrogów (1Sm 14,24-46).

w. 36-38 *tak on chleb święty uczniom w Emaus lamany // oczom cieniem zabiegłym widzenie przywrócił, / a zmysły zatrzymane na rozum nawrócił* – mowa o spotkaniu zmartwychwstałego Chrystusa z dwoma uczniami podążającymi do Emaus, którzy poznali Go dopiero w czasie łamania chleba podczas wspólnej wieszki (Łk 24,13-35).

w. 46 *cudy stwierdzasz ten chleb Boga być żywego* – sens: potwierdzasz cudami, że ten chleb jest ciałem żywego Boga (cuda eucharystyczne); konstrukcja na wzór łacińskiej składni *accusativus cum infinitivo*.

w. 47-62 – poeta relacjonuje cud eucharystyczny, jaki miał się wydarzyć w Bolsenie w 1263 r.: w czasie mszy odprawianej przez księdza Piotra z Pragi hostia zaczęła krwawić. Przebywający niedaleko Bolseny, w Orvieto, papież Urban IV ogłosił cud eucharystyczny, a w 1264 r. ustanowił nowe święto: Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Pańskiej.

w. 47 marg.: „S[anctus] Anto[ninus] «Par[tis] 3» tit[ulo] 19, cap[ite] 13” – ANTONINUS, *Tertia pars „Historiarum”*, k. 110r-v. Na karcie, na której możemy zlokalizować ów nagłówek i rozdział, wspomina się wprawdzie o życiu Urbana IV, ale nie o cudach eucharystycznych. Owe *Historiae* (Dzieje) to w istocie *Chronicon partibus tribus distincta ab initio mundi ad MCCCLX* (Kronika, na trzy części podzielona, od początku świata do [roku] 1360), dzieło z roku 1477. Nicolaus SERARIUS (*Sacri peripatetici* 2,9: „De processione in Corporis Domini festo”, s. 172), z pracy którego Bartoszewski będzie czerpał w swoim dziełku *Dowody...* (zob. „Aneks”, s. 481-528 niniejszej edycji), powołuje się na to właśnie miejsce z *Dziejów Antonina*, pisząc o życiu i karierze Urbana IV.

„et Ioan[nes] Steph[anus] Durant[us] «De ritib[us] Eccl[esiae]» [libri] <2> cap[ite] 39” – o Urbanie IV oraz cudzie w Bolsenie zob. DURANTUS, *De ritibus*, ks. 2, rozdz. 39: „De forma consecrationis”, s. 227.

w. 52 *korporal* – kwadratowy obrus pod kielich, używany w czasie liturgii w Kościele katolickim.

w. 54 *Urbanowi świętemu* – zob. wyżej, obj. do VI 2,1.

w. 58 *w Wetanie mieście położono* – zakrwawiony korporal został złożony w katedrze w sąsiadującym z Bolseną Orvieto.

w. 61 *Po oktawie świątecznej czwartek decernował* – tj. wyznaczył pierwszy czwartek po oktawie Trójcy Przenajświętszej. Oktawa Bożego Ciała nie istnieje już w liturgii Kościoła.

w. 70 *że nie objawia wszystko razem swej winnice* – sens: Bóg nie objawia wszystkich swych tajemnic człowiekowi, który żyje na ziemi (w Bożej winnicy); por. wyżej, obj. do V 2,9,4.

[VII.] BEZOAR Z ŁEZ... CZASU POWIETRZA... 1624...

Tytuł: *Bezoar* – kamień włosiany, ciało obce w żołądku lub jelitach ssaków przeżuujących (niekiedy także formujące się w żołądku człowieka), złożone z sierści i połkniętych włókien roślinnych, w postaci kulek lub w kształcie żołądka. Późnośredniowieczna medycyna zachodnia używanie bezoarów zawdzięcza lekarskiej sztuce arabskiej, gdzie bezoary – zgodnie z etymologią (arabskie *badzebr* lub perskie *pad zahr* oznacza ‘antidotum’) – były odtrutkami. W czasach staropolskich wierzono, że starty bezoar chroni przed zarazą i spożywano go w postaci sproszkowanej, co rzekomo miało działanie napotne (por. zaraz niżej, obj. do VII 2,1). Tu metaforyczne określenie zbioru wierszy pełniących funkcje złożonego z łez „kamienia pokutnego”.

czasu powietrza morowego w Roku Pańskim 1624 – utwór został wydany dwukrotnie: w 1624 i 1630 r. Kulminacja zarazy w latach 1624-1625 doprowadziła do wyludnienia Wilna, a w latach 1629-1630 choroba ponownie nawiedziła miasto (zob. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem*, s. 70). Do wydania z 1630 r. dołączono *Naukę przeciwko morowemu powietrzu*, krótki poradnik profilaktyczno-leczniczy. Epidemie chorób zakaźnych – nie do końca rozpoznanych, stąd najczęściej określanymi mianem „moru”, „przy-morku”, „powietrza morowego” czy „zarazy morowej” – pustoszyły ziemie Rzeczypospolitej przez cały okres jej istnienia. Poza dżumą, której pandemia w Europie w latach 1348-1350 pochłonęła, jak się szacuje, 25 milionów istnień ludzkich i która wycofała się z kontynentu dopiero pod koniec XVIII w., określano tak m.in. tyfus plamisty, cholera, ospę naturalną, czerwonkę, odrę, dyfteryt i grypę.

[1.] Do Czytelnika

w. 2 *zapal morowy* – tj. zarzewie choroby epidemicznej.

w. 6 *rwie niebieskie płoty* – sens: otwiera drogę do nieba.

[2.] Do zacnego magistratu... Wilna

[1]

którego początek badacze rzeczy przyrodzonych tak jedni opisują – trudno wskazać bezpośrednio źródło Bartoszewskiego, zapewne mowa tu o autorach starożytnych i średniowiecznych traktatów z pogranicza medycyny oraz astrologii. Zachowania jeleni przedstawiane były m.in. w pismach Lukrecjusza, Lukana, Pliniusza Starszego, Izydora z Sewilli, w ikonografii (bestiariusze), ale też w dziełach o bardziej naukowym charakterze, np. w komentarzach Portugalczyka João Rodriguesa de Castel Branco (*Amatus Lusitanus*; 1511-1568) do dzieła greckiego lekarza Pedaniosia Dioskoridesa (ok. 40-90 n.e.), w łacińskim przekładzie znanego jako *De materia medica* (O materii leczniczej; gr. Περὶ ὕλης ἰατρικῆς [*Peri hyles iatrikés*]). Rodrigues de Castel Branco / Lusitanus (*In Dioscoridis libros enarrationes*, s. 196), na którego powołują się późniejsi autorzy, pisał także o kamieniu zwanym *lacrima cervi* ('łza jelenia') albo *lapis belzaharticum* ('kamień belzahartycki'), określając go jako *lapis antidotus* ('kamień odtrutkowy'). W Polsce o bezoarach wspominał m.in. botanik i lekarz Stefan FALIMIRZ (*O ziołach*, rozdz. 10: „O kamieniach drogich...”, s. 613-614).

jeleni za częstym jadanem gadzin i węzów – por. PEREGRYN Z OPOŁA, *Kazania* [s. 114-115]: „Również jeleni, polknąwszy jad węża, pije wodę ze źródła i zdrowieje”.

lzy jego polekku ze wnątrz na oczy się wylewają, które lipkością swą w źręcznych kącikach na kształt orzechów laskowych zrastają i w twardość się obracają – Bartoszewski mówi o bezoarze jelenim (*bezoar cervinus*), który powstaje

z oleistej cieczy z oczu jeleni oraz danieli, a wydzielanej zwłaszcza w okresie noszenia poroża i podczas rui.

[2]

pieśni, i nowych przyczyniwszy – zatem drugie wydanie *Bezoaru...* zostało przez autora rozszerzone o nowe pieśni.

tych, którzy ... ujść mogli, jako tych, którzy w domkach swych prze niedostatek zostać musieli – po wybuchu epidemii najbogatsi mieszkańcy wywodzący się spośród szlachty i mieszczaństwa opuszczali Wilno w obawie przed zarażeniem, pozostawiając tych, których nie było stać na ratowanie się ucieczką. Opuszczenie dotkniętych zarazą terenów jako najskuteczniejszy sposób ochrony zalecali ówczesni lekarze. Z miasta wyjeżdżali również przedstawiciele magistratu, a na czas epidemii mianowano tzw. władze powietrzne. Do grupy osób pozostających na obszarach ogarniętych morowym powietrzem należeli także oddelegowani przez przełożonych duchowni świeccy (diecezjalni) i zakonni, którzy sprawowali posługę duszpasterską (przede wszystkim udzielali sakramentów) i opiekowali się chorymi.

przed gniewem Pańskim – nawiązanie do tzw. teurgicznej przyczyny choroby, tj. teorii głoszącej, iż „powietrze morowe” jest oznaką Bożego gniewu, karą za grzechy. Taki sposób pojmowania epidemii prowadził do rozwoju tzw. jatroteologii, zgodnie z którą człowiek może przebłagać zagniewanego Boga poprzez pokutę i wstawiennictwo świętych. Teoria teurgiczna stała się podstawą światopoglądu wyrażonego w utworze naszego poety.

[3.] [Pieśni]

[3.1.] Pieśń pierwsza

w. 6 *żebyim żywot swój trawił przez czas niebezpieczny* – sens: abym przeczekał czas epidemii.

w. 8 *anioł dla nadętości pod ziemię strącony* – mowa o Lucyferze, strąconym przez Boga do piekieł (Iz 14,12-15; Ap 12).

w. 10 *on bogacz lakomy* – z przypowieści o bogaczu i Łazarzu (Łk 16,19-31): Łazarz leżał u bram pałacu bogacza, a po śmierci został zabrany do nieba.

w. 11-12 *choćbym uszedł w jaskinią – i tam też w zapłatę / królowie amorejscy wzięli zdrowia stratę* – podczas wojny Izraelitów z Amorytami, którzy zostali pokonani przez Jozuego pod Gibeonem, pięciu królów amorejckich uciekło i schroniło się w jaskini w okolicach miasta Maceda, ale Jozue kazał ich uwięzić w jaskini, a następnie powiesić na drzewach (Joz 10,16-27).

w. 13-14 *wyrok słuszny / odniósł przestępstwa swego Jonas nieposłuszny* – nawiązanie do opowieści o proroku Jonaszu, który sprzeciwił się Bogu, za co został ukarany wyrzuceniem za burtę statku. Ostatecznie Bóg ulitował się nad prorokiem i przysłał wielką rybę, która połknęła Jonasza, ratując mu życie (Jon 1-2); por. niżej, VII 3.4,22.

w. 16 *i tam faraó wieczną otrzymał zatopę* – w czasie ucieczki Izraelitów z Egiptu ścigające ich wojska faraona zostały zatopione w Morzu Czerwonym, które wcześniej rozstąpiło się przed prowadzonym przez Mojżesza ludem Izraela, zob. Wj 15,28: „I wróciły się wody, i okryły wozy i jezdne wszystkiego wojska faraonowego, którzy goniąc weszli byli w morze: nawet i jednego z nich nie zostało”. Por. także wyżej, obj. do VI 18,9-10, 11-16, oraz niżej VIII 4,11,6; X 3.20,27-29, 49-50 i obj.

w. 17-18 *Jesli się chce utaić między gęste pniewie – / i tam grzech judzki kaźnie w Twym ponaszał gniewie* – mowa o grzechu pierworodnym i okolicznościach, jakie nastąpiły zaraz po jego popelnieniu; por. Rdz 3,8: „A gdy usłyszeli głos Pana Boga przechodzącego się po Raju na wiatrku z południa, skrył się Adam i żona jego od oblicza Pana Boga między drzewa rajskie”; Pan Bóg w następstwie przeklina Ewę (Rdz 3,16) i Adama (Rdz 3,17-19) oraz wygania ich z Edenu (Rdz. 3,23-24). Por. także niżej, VII 3.8,15-16.

w. 19-20 *między niebotyczne skały – / i tam zapalu Twego Mojżesz uczul strzały* – Izraelici za brak zaufania zostali skazani przez Boga na czterdziestoletnią tułaczkę. Skalisty teren zapewne jest aluzją do wyprowadzenia wody ze skały, którego dokonał Mojżesz (por. Wj 17,5-6, oraz niżej, obj. do X 3.20,61-62).

w. 21-22 *szachowne Dawidowe gmachy – / i na te szturmowały morowe postrachy* – nawiązanie do zarazy zesłanej przez Boga na lud Izraela po tym, jak król Dawid zarządził przeprowadzenie spisu ludności, szukając bezpieczeństwa w sile militarnej Izraela, a nie w Bogu (2Sm 24).

w. 23-24 *między chlubne godowniki – / i tam synom Jobowym pomieszales szyki* – dzieci Hioba zginęły podczas uczty, tj. godów (Hi 2,18-19).

w. 26 *tam spadkiem Symon Cudak uczul Twe wyroki* – Szymon Mag (gr. Σίμων Μάγος [Simon Mágos], łac. *Simon Magus*), Samarytanin, zajmował się czarną magią i chciał kupić od apostołów dar udzielania Ducha Świętego (Ap 8,9-24). Jedną ze sztuczek Szymona miała być lewitacja nad ziemią. Szymon obiecał mieszkańcom Rzymu, że udowodni, iż św. Piotr wierzy w fałszywego Boga. Na oczach tłumu Szymon uniósł się w powietrze. Jednak Bóg wysłuchał modlitwy Piotra i sprawił, iż Szymon spadł z wysokości i złamał nogę. Po upadku został obrzucony kamieniami przez gapiów. Por. *DZIEJE PIOTRA*, s. 517-519.

w. 32 *i ponurzę się wszytek w skrytości ran Jego* – nawiązanie do kultu ran Chrystusowych, który zaowocował rozwojem modlitw ku czci pięciu ran Zbawiciela. Schemat kontemplacji członków ukrzyżowanego Chrystusa ma źródła w Średniowieczu; por. niżej, VII 3.2,15; VII 3.15,53; IX 3,18,37-38; X 3.17; X 3.18,1 i obj., a szczególnie obj. do X 3.15.

w. 41-42 *Posiłę się konfektem z niebieskiej apteki, / z której na duszną niemoc niepochybne leki* – wspomnianie i kontemplacja Męki Pańskiej pomagają pokonać strach przed szalejącą zarazą, niejako pogodzić się z własnym losem, pełnią funkcję terapeutyczną, leczniczą, co podkreśla leksyka farmaceutyczna.

[3.2.] Pieśń wtóra

w. 3-4 *Twoja śmierć bowiem jest zasługą moją, / mocną fortecą, ustaloną zbroją* – człowiek ponosi odpowiedzialność za krzyżową śmierć Chrystusa, która jednocześnie oznacza zbawienie.

w. 10 *włócznia i goździe* – mowa o *arma Christi*, narzędziach, których użyto do męczenia Chrystusa. Por. wyżej, obj. do VI 8,7-8.

w. 13 *Longin włócznią bok Pański otworzył i skrwawił* – por. wyżej, obj. do VI 7,3.

w. 15 *a jam wbiegł i tam śmieie przemieszkawam* – por. wyżej, obj. do VII 3.1,32.

w. 25-26 *Jeśliby cię obzartość, chciwość podżęgała, / gniew, lenistwo i zawiść serce przemagała* – mowa o pięciu z siedmiu grzechów głównych (*septem peccata capitalia*), nazywanych tak, ponieważ prowadzą do popełniania innych grzechów. Nazwy i liczba grzechów się zmieniały, a siedem ustalono ostatecznie w katechizmach w wieku XVI. Zob. np. Mt 15,19: „Abowiem z serca wychodzą złe myśli, mężobójstwa, cudzołóstwa, porubstwa, kradziejstwa, fałszywe świadectwa, bluźnierstwa”.

w. 28 *przy orężach Ukrzyżowanego* – mowa o narzędziach męki (*arma Christi*). Por. wyżej, obj. do VI 8,7-8.

w. 30 *te-ć są hamulcem zdrożnej roboty* – sens: *arma Christi* przypominają o śmierci krzyżowej Chrystusa i odwodzą człowieka od złych czynów.

w. 41 *pod skrzydła wziął swej miłości* – por. NKPP („Skrzydło” 12): „Wziąć pod skrzydła”.

[3.3.] Pieśń trzecia

w. 17-20 *Niech to za własne mam swoje wesele: / obelgę znosić Twoję na swym cieie / i z Tobą cierpieć rany Twoje krwawe / rozkosz to moja i kochanie prawe* – motyw *compassio Christi*; por. niżej, obj. do X 3.1,7-18.

[3.4.] Pieśń czwarta. Gwoli tym, co się w mieście zostaną czasu powietrza

w. 7 *nie mając o czym podjąć się tej drogi* – sens: nie mając możliwości, by wyruszyć w podróż.

w. 10 *ulepek gliniany* – por. Rdz 2,7: „utworzył tedy Pan Bóg człowieka z mułu ziemi”.

w. 16 *kochanna czeladka* – mowa o gronie zbawionych.

w. 18 *jak trzej młodzieniaszkowie w piecu palającym* – nawiązanie do biblijnej historii o trzech mężach żydowskich: Szadraku, Mészaku i Abed-Negu, którzy sprzeciwili się wydanemu przez króla Nabuchodonozora rozkazowi oddania czci złotemu posągowi i za karę zostali wrzuceni do rozżarzonego pieca, ale płomienie nie wyrządziły im żadnej szkody, ponieważ zaufali Bogu (Dn 3,8-24).

w. 19-20 *statecznie, / ... bezpiecznie* – podobny rym por. KOCHANOWSKI, *Pieśni* I 9, w. 29-30: „Chwałę szczęście stateczne; / Nie chce li też być wieczne”.

w. 20 *włos z głowy nie spadnie* – utarty zwrot; por. Łk 21,18: „A włos z głowy waszej nie zginie”.

w. 22 *od wieloryba jak Jonas polkniony* – zob. wyżej, obj. do VII 3.1,13-14.

w. 25 *Bym był wrzucony w jamę do lwów zajuszonych* – proroka Daniela wtrącił do jaskini lwów król Dariusz Med (prawdopodobnie panował w 539 r. p.n.e.), za to, że oddawał on cześć Bogu (Dn 6).

w. 26-28 *bądź się dostał do paszczek bestyj przemorzonych, / ... / jak Danijel z Eustachym będą zachowany* – mowa o św. Eustachym († ok. 118), który miał odmówić cesarzowi Hadrianowi złożenia ofiar rzymskim bogom i publicznie wyznawał wiarę chrześcijańską, za co został wrzucony do pieczary lwów, te wszakże nie uczyniły mu krzywdy. Przed przyjęciem chrztu nosił imię Placyd (*Placidus*), a nawrócił się po tym, jak podczas polowania w porożu jelenia zobaczył krzyż. Zob. JACOBUS DE VORAGINE, *Leg.aur.* 161(156): „*De sancto Eustachio*” [s. 712-718]; *GEST.ROM.* 110 [s. 168-175]. Por. niżej, IX 6.9,1.

w. 27 *daleś w dal dzień mojej ostatniej odmiany* – sens: odsunąłeś w czasie dzień mojej śmierci.

w. 30 *pożyczne zewłoki* – tj. ziemskie szczątki (ciało jako tymczasowe/do-czesne mieszkanie dla duszy).

w. 32 *lat przydasz jako Ezechijasowi* – mowa o cudownym uzdrowieniu króla judzkiego, Ezechiasza, przez Boga: oto Ezechiasz poważnie zachorował, jednak modlił się do Boga, który wysłuchał jego modlitw i zapowiedział, że władca będzie żył jeszcze 15 lat (2Krl 20,1-11). Por. niżej, obj. do VIII 4,12,5-6.

w. 33-34 *Bym i Ewanjelisty Jana był przykładem, / w oleju smażon wrzącym lub pojony jadem* – według Tertulliana św. Jan Ewangelista był torturowany poprzez zanurzenie we wrzącym oleju, jednak nie ucierpiał z tego powodu (TERT.*Praescr.haeret.* 36,3). W apokryficznych *Dziejach Jana w Rzymie* z II w. czytamy, że cesarz Domicjan miał wezwać Jana do Rzymu, gdzie ten udowodnił moc Jezusa – wziął kielich z silną trucizną, pomodlił się nad nim i wypił bez uszczerbku na zdrowiu (zob. *DZIEJE JANA WRZYMIE*, s. 343-344 [9-12: *Próba trucizny*]).

w. 37-39 *I Dawid nie umykał ... / ... / i nie dałeś mu polec* – chodzi o Bożą opiekę nad królem Dawidem. Król Dawid zarządził przeprowadzenie spisu powszechnego ludu Izraela. Według 2 Księgi Samuela 24,1 władcę skłonił do tego gniew Boży, którego przyczyna nie została określona, natomiast w 1 Księdze Kronik (21,1) czytamy, że Dawidem kierował szatan. Poznawszy wyniki spisu, Dawid poczuł pychę, za co Bóg postanowił go ukarać. Król mógł wybrać jedną z trzech kar: siedem lat głodu, trzy miesiące ukrywania się przed ścigającym go wrogiem lub trwającą trzy dni zarazę (2Sm 24,1-25). Dawid nie potrafił zdecydować, więc Bóg zesłał chorobę, która zabiła siedemdziesiąt tysięcy Izraelitów. Widząc to, władca złożył ofiarę całopalną i błagał Boga, by Ten oszczędził jego lud. Bóg ulitował się nad Izraelitami i powstrzymał Anioła, który ich zabijał (por. 2Sm 24,16: „A gdy wyciągnął rękę swą Anjół Pański nad Jeruzalem, aby

je wytracił, zlitował się Pan nad utrapieniem i rzekł Anjołowi lud bijącemu: Dostać, teraz zawściągni rękę twoją”). Por. niżej, VII 3.9,7-8 i obj.; VII 3.23d.

w. 38 *dufał, że się go nie tknie morowe karanie* – sens: wierzył, że nie umrze w wyniku zarazy, którą Bóg zesłał na jego lud.

w. 43-44 *gwiazdy mi śmierciosprawne zgoła / ni zarażone jadem zaszkożdzą żywiola* – dawniej wierzone, iż szczególny układ gwiazd i planet może mieć wpływ na pojawienie się oraz rozwój epidemii.

w. 46-48 *Aniola Stróża przydał każdemu człowiekowi / i przykazał na rękach nosić go zawszedy, / żeby o kamień nogi nie obraził kiedy* – por. Ps 90(91),11-12: „Abowiem Anjołom swoim rozkazał o tobie, aby cię strzegli na wszystkich drogach twoich. / Na rękę będą cię nosić, byś snadź nie obraził o kamień nogi twojej”.

w. 49 *na tym szańcu mieszkam śmieie* – sens: mieszkam w miejscu niebezpiecznym niczym podczas wojny.

w. 54 *i co się zwrócą zdrowo, będę Cię wymaszal* – sens: będę Cię wychwalał przed tymi, którzy ocaleją/wyzdrowieją.

[3.5.] Pieśń piąta

w. 5 *w dzień gniewu* – odniesienie do dnia Sądu Ostatecznego, por. wyżej, obj. do I 3,4.

w. 11-12 *Kto się oprze Tobie, / ... i ten powątpia o sobie* – sens: nawet jeśli ktoś się przed Tobą ukryje, będzie wątpił w skuteczność tego postępowania.

w. 18 *miecz swój w pochwy włożyć obosieczny* – por. Hbr 4,12: „Bo żywa jest mowa Boża i skuteczna, i prerażliwsza niżeli wszelaki miecz po obu stron ostry”.

w. 20 *pofołguj duszom naszym dla upokorzenia* – sens: ocal nasze dusze, mając na względzie upokorzenie, jakiego doznaliśmy, gdy doświadczaliśmy kary.

w. 23 *ani postępuj z nami według naszej winy* – por. Ps 103(102),10: „Nie według grzechów naszych uczynił nam / ani według nieprawości naszych oddał nam”.

[3.6.] Pieśń szósta

w. 5 *W jednych niezwykła gorącość panuje* – rozpoczyna się, mający w dziejach literatury europejskiej długą tradycję opis zarazy.

w. 6 *teskliwą mdłością* – mowa o osłabieniu i apatii.

w. 9-10 *Drudzy prze srogi ból i jad surowy / schodzą z rozumu* – sens: tracą rozum z powodu silnego bólu i trucizny.

w. 18 *a na rączego Śmierć wsadza woźnika* – mowa o wozach, na które służby porządkowe ładowały leżące na ulicach zwłoki.

w. 21 *krwią Twą opłacony* – tj. odkupiony śmiercią Chrystusa na krzyżu.

w. 24 *mają być zlekczone* – sens: mają zostać zmarnowane.

w. 35-36 *zajadowione przeczysć podmiesięczne / żywioly* – nawiązanie do teorii o wpływie faz Księżyca oraz innych ciał niebieskich na pojawienie się epidemii.

[3.7.] Pieśń siódma

w. 3-4 *przyjm ... / w święte swe uszy* – podobna fraza zob. niżej, VIII 5,44.

w. 13 *ręce Twe nas ulepiły / i kształt urody Twej w nas wyraziły* – por. wyżej, obj. do I 3,43-44.

w. 20 *śmiertne nachody* – tj. napady/najazdy śmierci.

w. 21-22 *Niech już nie żenie Śmierć w swą pastwę srogą / jako do szturmują lud przestroną drogą* – sens: niech Śmierć już nie ścina głów ludzkich niczym szturmujące wojska.

[3.8.] Pieśń ósma. Gwoli tym, co z miasta wyjeżdżają przed powietrzem

w. 1-4 *Kto by się nie złąkł, Panie, Twej zapalczywości / i w dalekie nie pobiegł skokiem odległości? / Kto by się taki znalazł, Boże wiecznej chwały, / co by się nie chciał umknąć pochopom Twej strzały?* – por. Ps 38(37),1-4: „Panie, nie w zapalczywości twojej strofuj mię / ani w gniewie twoim karz mię! / Abowiem strzały twoje utknęły we mnie / i zmocniłeś nade mną rękę twoję”.

w. 11 *bądź w głębokie morze* – aluzja do przygody Jonasza; por. wyżej, obj. do VII 3.1,13-14; VII 3.4,22 i obj.

w. 13 *Aboś kędy się utaję* – prawdopodobny sens: ale czyż kiedykolwiek zdołam się skryć?

w. 14 *bojąc się Twej różgi* – (łac. *virga ferrea* – ‘różga żelazna’) por. Ps 2,9: „Będziesz je rządził laską żelazną, a jako naczynie garnczarskie pokruszysz je”.

w. 15-16 *I Adam, Panie, gniewu przeleższy się Twego, / utaił się w drzewinie ogroda rajskiego* – por. wyżej, VII 3.1,17-18.

w. 17 *Kazałeś Ty sam korab Noemu budować* – por. niżej, obj. do IX tyt.

w. 19-20 *kazałeś i Lotowi uchodzić z Sodomy, / by go nie pożarł ogień z in-nemi lakomy* – biblijny Lot, mieszkaniec Sodomy, zdołał ująć z miasta, zanim Bóg je zniszczył, karząc Sodomitów za niegodziwość (Rdz 19,12-13).

w. 21 *Po strasznym Twym na króla Achaba wyroku* – izraelski król Achab został potępiony przez Boga za bałwochwalstwo, a wyrok Najwyższego przekazał władcy prorok Eliasz (1Krl 21,17-29).

w. 22 *Elijaszowiś kazał do Karyt ująć stoku* – gdy Eliasz zapowiedział królowi Achabowi nadejście kilkuletniej suszy, Bóg polecił prorokowi schronić się w okolicach potoku w wąwozie Kerit po wschodniej stronie Jordanu (1Krl 17,1-17).

w. 23-24 *i Elizeuszowym wdowa szła powodem / do Egiptu przed onym siedmioletnim głodem* – Bartoszewski przywołuje drugą część historii kobiety z Szunem, która dzięki wstawiennictwu Elizeusza doczekała się syna, mimo że mąż jej był już stary. Chłopiec dorastał, a kiedy nagle zmarł, Elizeusz wskrzesił go, ogrzewając ciepłem własnego ciała (2Krl 4,8-37). Po pewnym czasie Elizeusz uprzedził kobietę, że zbliża się głód, który będzie trwał przez 7 lat, i nakazał jej schronienie się w innej krainie. Kobieta wraz z rodziną udała się do krainy Filistynów (2Krl 8,1-6). Biblia jednak nie podaje, że kobieta z Szunem była już wówczas wdową. Bartoszewski

utożsamia ją najwyraźniej z wdową-bohaterką historii o rozmnożeniu oliwy (2Krl 4,1-7), podobnie jak określa kierunek emigracji Szunemitki jako Egipt, ponieważ w Biblii państwo faraonów było w owym czasie najczęstszym miejscem wygnania lub schronienia, utożsamiano je też z krainą dostatku.

w. 25-26 *Uszła i ona sławna przed głodem Noemi / do Moab kraju z mężem i synami swemi* – biblijna Noemi z powodu głodu w Betlejem wraz z mężem Elimelekiem i dziećmi przeprowadziła się do Moabu, gdzie mieszkali około 10 lat. Po śmierci męża i obu synów Noemi wraz z synowymi postanowiła wrócić do Betlejem (Rt 1,1-5).

w. 29-30 *Tobijasz, o złym wiedząc Niniwy skończeniu, / kazał stamtąd ustąpić swemu pokoleniu* – biblijny Tobiasz przed śmiercią rozkazał swoim potomkom opuścić Niniwę, gdyż jej mieszkańcy byli niegodziwi i nie chwalili Boga (Tb 14,8-15).

w. 31 i *Tys kazał swym wiernym uciec z Babel włości* – zob. Rdz 11,1-9.

w. 33-34 *Przed Herodowym gniewem kazałeś i swemu / ustąpić do Egiptu Synowi milemu* – mowa o ucieczce Józefa i Maryi z Jezusem do Egiptu przed gniewem Heroda Wielkiego, który kazał wymordować w Betlejem wszystkich chłopców do drugiego roku życia (Mt 2,13-15).

w. 37-38 *godzieniem w srogich / katuszach kaźni różnej dla mych grzechów mnogich* – aluzja do średniowiecznego przekonania o zależności kary piekielnej od rodzaju grzechu.

w. 49 *I dotąd się nie ruszę ku swej milej stronie* – sens: nie powrócę do domu.

w. 50-51 *aż Twoja zapalczywość z twarzy Twej oplonie / i oddalone będą pożary morowe* – epidemia rozumiana była jako oznaka gniewu Bożego.

[3.9.] Pieśń dziewiąta

w. 1 *bez obwieszczenia* – tj. bez ostrzeżenia, nieoczekiwanie.

w. 7-8 *aniola swego, / który stadem lud zgania do snu wiecznego* – odwołanie do biblijnej zarazy, jaką Bóg zesłał na lud Izraela; por. wyżej, obj. do VII 3.4,37-38.

w. 30 *wspomni na obietnicę chwalcom podaną* – aluzja do przymierza Boga z człowiekiem i obietnicy złożonej po potopie, że Bóg więcej nie zgładzi ziemskiego stworzenia (Rdz 8,20-21). Por. niżej, obj. do IX tyt.

w. 32 *aniolowi na powal lud bijącemu* – zob. wyżej, obj. do VII 3.9,7-8.

[3.10.] Pieśń dziesiąta

w. 3 *według obietnice* – zob. wyżej, obj. do VII 3.9,30.

w. 5-8 *Rzekłeś: „Wzywaj Mnie w potrzebie, / a ja poratuję ciebie, / lecz ty będziesz mię wyznawał, / winny mi pokłon oddawał”* – zob. Ps 50(49),15: „A wzywaj mię w dzień utrapienia: / wyrwę cię a czcić mię będziesz.”

w. 13-16 *„Żyję ja, nie chcę grzesznego / śmierci ani zguby jego, / ale do siebie nawrotu, / do wdzięcznego cnót przymiotu”* – por. Ez 33,11: „Żywe ja! mówi Pan

Bóg, nie chcę śmierci niebożnego, ale żeby się nawrócił niebożny od drogi swej a żył”.

w. 19 *Twoich dróg chcemy pilnować* – por. Pwt 8,2: „I pomnieć będziesz na wszystkie drogi, przez którą cię przeprowadził Pan Bóg”; Iz 63,17: „Czemuś nam, Panie, dopuścił błędzić z dróg twoich, zatwardziłeś serce nasze, abyśmy się ciebie nie bali?”; KOCHANOWSKI, *Psalterz* 119,1-2: „Szczęśliwi, którzy się Pańskim zakonem sprawują, / Którzy Pána i wyroków Jego nąszlądają”; 143,7: „Objaw náde mną, á okaż mi drogę, / Po której chodząc, bezpieczen być mogę”.

[3.11.] Pieśń jedenasta

w. 1 *Daj nam, o Chryste, wieku przedłużenie* – por. *PIEŚNI POSTNE 1617*, s. 58 [k. F_{4v}]: „Daj, Panie Chryste, żywota przedłużenie”.

w. 5 *bo mór, nadchodząc, nagłą śmiercią grozi* – por. tamże: „Bo śmierć okrutna tak nam barzo grozi”.

w. 13-16 *wielka Pomocnico, / ucieczko nasza i Orędownico, / okryj to miasto i nas z każdej strony / płaszczem obrony* – popularny w sztukach plastycznych motyw *Mater Misericordiae* (Matka Miłosierdzia). Na przedstawieniach tych ukazana frontalnie Matka Boża rozpościera nad zgromadzonymi adorantami opiekuńczy płaszcz. To jeden z najpopularniejszych tematów maryjnych sztuki europejskiej w Średniowieczu. W Polsce wizerunki *Mater Misericordiae* znane były w malarstwie ściennym w XIV i XV w. i pojawiły się ponownie w stuleciu XVII. Motyw płaszcza opiekuńczego wywodzi się ze starożytności (płaszcz królewski jako symbol władzy) (zob. Szafraniec, *Matka Boska*, s. 10-12). W biblijnej scenie powołania Elizeusza na proroka płaszcz staje się symbolem wybrania i namaszczenia (1Krl 19,19):

Poszedzsy tedy zonąd Eliasz, nalazł Elizeusza, syna Safat, orzącego dwiemanaście jarzm wołów, a on między dwanaścią jarzm wołów orzących jeden był. A gdy przyszedł Eliasz do niego, wrzucił nań swój płaszcz.

Por. także pochodzącą z III w. antyfonę *Pod Twoją obronę*: „O Pani nasza, Orędowniczko nasza, Pośredniczko nasza, Pocięzycielko nasza” (*Mszal rzymski*, s. 1762).

W refektarzu Akademii Jezuitów w Wilnie – dziś jest to aula biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego – na suficie odmalowani zostali jezuitci-zalążyciele Akademii okryci płaszczem Maryi. Fresk pochodzi z przełomu XVI i XVII w., następnie został zamalowany i odsłonięty dopiero w 1929 r. Możemy więc zakładać, że Bartoszewski jako jezuita oglądał to dzieło codziennie. Por. także niżej, obj. do VII 3.20,9; An[II.], 3.15,5-7.

w. 17-18 *strażniczy Miasta Wileńskiego, / Kazmierzu* – św. Kazimierz został pochowany w katedrze wileńskiej, a w 1604 r. rozpoczęły się tam uroczystości kanonizacyjne; zob. też wyżej, obj. do VI 7,7.

w. 21 *Benonie święty, biskupie prawdziwy* – do św. Benona († ok. 1106) zwracano się z prośbą o opiekę podczas epidemii (w Warszawie w 1623 r. powstało Bractwo św. Benona, którego członkowie opiekowali się ubogimi ofiarami epidemii).

w. 23 *Biorą cię miasta za patrona wszędzie* – np. w 1604 r. św. Benon został ogłoszony patronem Monachium.

w. 25 *Eustachy* – zob. wyżej, obj. do VII 3.4,26-28.

w. 29-30 *Rochu, który masz moc z Boskiego daru / lud z morowego wybawiać pożaru* – św. Roch (ok. 1295-1327), który opiekował się chorymi na dżumę, sam się zaraził, lecz cudownie wyzdrowiał, był jednym z najpopularniejszych patronów morowych.

[3.12.] **Pieśń dwunasta**

Pieśń, w odmiennej redakcji, opublikowana została w zbiorze *Pieśni postne starożytne człowiekowi krześcijańskiemu należące...* (Kraków 1617) z tytułem *Pieśń o świętym Sebestyjanie, męczenniku Bożym* (zob. *Pieśni postne*, s. 56-58 [k. F₃v-F₄v]).

po tytule: *Na tęż nutę* – na tę samą melodię, co pieśń poprzednia, czyli *Pieśń jedenasta* [„Daj nam, o Chryste, wieku przedłużenie”].

w. 1 *Sebestyjanie, święty męczenniku* – według pochodzącej z V w. *Passio sancti Sebastiani* cesarz Dioklecjan (panował w latach: 284-305) miał skazać św. Sebastiana na śmierć przez przywiązanie do słupa i przeszywanie strzałami z łuku (por. zaraz niżej, w. 21-24). Męczennik przeżył egzekucję, jednak i tak został zamordowany, a jego ciało wrzucono do miejskich kanałów. Strzały od starożytności uznawane były za symbol zarazy, dlatego uznano, iż opieka św. Sebastiana może uchronić przed chorobą, a szczególnie przed epidemią.

w. 9 *gdzie się jego podmyka podniata* – sens: gdzie się szybko zbliża, rozpała ognisko zarazy.

w. 13-16 *Na wierzchu ziemi porzucają zlemu / na rozszarpanie zwierzęciu głodnemu, / niektórych zasię do wody rzucają, / rybom oddają* – nieopgrzebane ciała zmarłych nierzadko leżały na ulicach lub były wrzucane do rzek, bo służby porządkowe miast czy specjalnie wyznaczeni członkowie bractw nie nadążali z ich grzebaniem.

w. 18 *twojej przyczyny do Boga żądamy* – sens: błagamy cię o wstawiennictwo u Boga.

[3.13.] **Pieśń trzynasta. O odwróceniu miecza, głodu i moru**

Tytuł: *miecza, głodu i moru* – wojna i głód były czynnikami, które często wpływały na wybuch epidemii. Działania wojenne nie pozwalały na obsianie roli i na prowadzenie działalności handlowej, ludność musiała utrzymywać wojsko, a zasiewy płađrowały obce armie, co prowadziło do klęski głodu i wybuchu zarazy. Również w tradycji biblijnej to elementy kary Bożej (np.

Jr 24,10: „Poszlę też na nie miecz i głód, i mór, aż będą wytraceni z ziemię, którąm im dał i ojcom ich”).

po tytule: *Na nutę pierwszej albo wtórej pieśni – Pieśń pierwsza* [„I któż mi to wyjedna, Boże nieprzeżyty”] lub *Pieśń wtóra* [„Wszystkę swoją nadzieję pokładam, strapiony”].

w. 3 *przeniosły piasku rachunek morskiego* – sens: przewyższyli liczbę ziaren piasku.

w. 6 *miecz, różgę, kosę Śmierci* – atrybuty śmierci w ikonografii, zwłaszcza średniowiecznej.

w. 9 *trzębą plagę* – tj. wojnę, głód i zarazę.

w. 18 *miasta i wsi miotłką już są wymiecione* – sens: miasta i wsie są już wyludnione/opustoszałe.

w. 24 *karania prasy* – por. wyżej, obj. do I 3,105-106.

w. 32 *w niewolą wielkie plony ludzi zawodzili* – sens: brali ludzi w jasyr.

w. 33-34 *spuść z gumna gwieździstego / zboża* – autor wprowadza motywy nieba jako wielkiego spichlerza.

w. 35 *siedząc na Syjonie* – tu Syjon, wzgórze jerozolimskie, rozumiane jest jako Ziemia Obiecana, w której Bóg mieszka wraz ze swoim ludem. Por. to samo znaczenie niżej, X 3.14,18; X 3.18,12.

w. 37 *Odpądź i te morowe przymiotne różniaty* – sens: uratuj nas od wewnętrznych rozterek, które odczuwamy w związku z panującą zarazą.

w. 38 *daj biec latom naszym we zdrowiu za lata* – sens: pozwól nam żyć w zdrowiu przez długie lata.

[3.14.] Pieśń czternasta. Czasu głodu

w. 5 *od niedostatku jednych puchlina rozpycha* – mowa o opuchliznie spowodowanej długotrwałym głodem.

w. 11-14 *Tys nigdy Salomona stwierdził słowy temi: / „Kto by mię w twym kościele błagał modły swemi, // ten ode mnie laskawie będzie wysłuchany / i hojnie podług potrzeb swych obdarowany”* – po wybudowaniu świątyni Salomon wypowiedział długą modlitwę o łaski dla ludu (1Krl 8,22-53). Por. „Dlatego wysłuchaj błaganie Twego sługi i Twego ludu, Izraela, ilekroć modlić się będzie na tym miejscu. Ty zaś wysłuchaj w miejscu Twego przebywania – w niebie. Nie tylko wysłuchaj, ale też i przebacz!” (1Krl 8,30). A kiedy Salomon zakończył modlitwę, „Pan tak przemówił do niego: «Wysłuchałem twoją modlitwę i twoje błaganie, które zanosileś przede Mną. Uświęciłem tę świątynię, którą zbudowałeś dla umieszczenia w niej na wieki mego Imienia. Po wszystkie dni będą na nią skierowane moje oczy i moje serce” (1Krl 9,3).

w. 28 *k swej wolej* – tj. zgodnie ze swoją wolą.

[3.15.] Pieśń piętnasta. Czasu głodu

w. 6 *tego, ach, prędkim końcem już dopięli* – sens: to już prędko się wyczerpało/skończyło.

w. 9 *Domów pobożnych upatrują* – mowa o szpitalach i lazaretach, gdzie zajmowano się ubogimi, głodnymi i chorymi. Jeden z takich szpitali prowadziło Bractwo św. Józefa z Arymatei i Nikodema, do którego należał Bartoszewski (por. niżej, obj. do VIII tyt.).

w. 9-10 *gdzie by / ich niedostatku ratowano chleby* – sens: gdzie by ich (głodnych) nakarmiono.

w. 31-36 *„O cokolwiek będziecie mię prosić, / macie odnosić, // i o co usta swoje otworzycie, / w imię me Ojca mego poprosicie, / da to wam wszystko dla mnie, Syna swego / ulubionego”* – zob. J 14,13-14: „Bo ja do Ojca idę, a o czokolwiek będziecie prosić Ojca w imię moje, to uczynię, aby był uwielbion Ociec w Synu. Jeśli mię o co będziecie prosić w imię moje, to uczynię”.

w. 37 *dla naszej zbrodniej* – tj. z powodu naszych występków.

w. 38 *nie czyni swej prawdy i szczerości ustrętu* – sens: nie pozbawiaj nas swej prawdy i szczerości; tj. nie odmawiaj nam swych łask.

w. 44 *człeka-robaka* – por. BRYGIDA, *Objawienia* IV 99 [s. 179]:

Następnie mówił Syn Boży: „Jestem uważany za robaka (zob. Ps 22,7), który jakby nieżywy leży w ziemi, a przechodzący plują na niego i deptają po nim. Tak postępują ze Mną Żydzi, którzy uważają Mnie za służącego na pogardę i odrzucenie [...]”.

Źródło owego porównania to Ps 22(21),7: „A jam jest robak, a nie człowiek, pośmiewisko ludzkie i wzgarda pospółstwa”. Por. niżej, X 3.5,40; X 3.7,60.

w. 45-47 *Puść ten gniew raczej na butne pogan, / ... / i na królestwa, które Cię nie znają* – por. KLONOWIC, *Hebdomas, Piosnka uczyniona czasu powietrza*, w. 42-43 [s. 95]: „A tę srogość Twoją puść na poganina, / Na królestwa, które nie poznały Ciebie”.

w. 53 *Dla Twoich w ciele pięciu ran pozostałych* – por. wyżej, obj. do VII 3.1,32.

[3.16.] **Pieśń szesnasta. O oddaleniu złej chwili głodu i moru**

w. 2 *na sprośne zbytki* – choroba epidemiczna postrzegana była również jako kara za nieskromne życie.

w. 3 *ogień w podniebnych krajach* – mowa o burzy z piorunami.

w. 5 *chmury obłoczne czynią strach w ludziach trzaskaniem* – sens: grzmoty z burzowych chmur wywołują strach.

w. 6 *a urodzajom ziemnym skazę swym błyskawicami* – chodzi o niszczytelni wpływ gwałtownych burz z błyskawicami i ulew na uprawy.

w. 19-20 *Wprawdzie w swych wszystkich jesteś drogach sprawiedliwym, / aleś w sprawach swych wszystkich dziwnie litościwym* – por. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 145,29-30: „We wszystkich swych postępkach Pan jest sprawiedliwy, / We wszystkich sprawach swoich dziwnie litościwy”.

w. 22 *z wiecznych gór* – tj. z nieba.

w. 27-28 *przywróć nam starożytne one złote lata, / które dotąd smakują krajom wszęgo świata* – por. wyżej, obj. do IV 2,94.

[3.17.] Pieśń siedmnasta. Czasu tego w utrapieniu

w. 6 *wojska ucisku* – tj. kary w postaci anomalii pogodowych i zarazy.

w. 7-8 *Znam się być ja winnym, jednak te Twe plagi / najmniej nie dochodzą grzechów moich wagi* – sens: zdaję sobie sprawę ze swych przewin, a kara jest zbyt łagodna w stosunku do winy.

w. 9-10 *nie gniewu to grzmoty, / któreś na mię puścił, lecz litości grotty* – nawiązanie do wizji Boga strzelca, z łuku mierzącego do grzeszników. W dawnej ikonografii dzumę przedstawiano jako deszcz strzał spadających z nieba.

w. 19 *i są sprawiedliwe sądy Twe bez miary* – Ap 16,7: „prawdziwe i sprawiedliwe sądy twoje” (*vera et iusta iudicia tua*); 19,2: „iż prawdziwe są i sprawiedliwe sądy jego” (*quia vera et iusta iudicia sunt eius*).

w. 24 *wieczne ucieśnienie* – tj. życie wieczne, zbawienie.

w. 27 *Czy list, co jest człowiek, z gliny ulepiony* – por. HOM.IL. 6,146-150: „Taki już los ludzkich rodów jak losy nietrwałych liści – / jedno na ziemię wiatr zrzuca liście, a inne wydaje / rozkwitający las, kiedy zbliża się pora wiosenna. / Z rodem człowieczym to samo: jeden rozkwita, a drugi / pada” (przełład K. Jeżewska). Por. także wyżej, VII 3.4,10 i obj.

w. 35 *i nie karz mię według mych przestępków mnogich* – zob. Ps 28(27),4: „Daj im według uczynków ich i według złości wymysłów ich”. Por. niżej, VII 3.19a,10.

[3.18.] Pieśń ośmnasta. W utrapieniu

w. 1-2 *Mój Boże, do Ciebie wołam z trosk głębokich, / a Ty ucha Twego schył z niebios wysokich* – parafraza Psalmu 129(130); por. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 130,1-4: „W troskach głębokich ponurzony, / Do Ciebie, Boże niezmierny, / Wołam: Rącz smutné próśby moje / Przyjąć w łaskawé uszy swoje”; SEP SZARZYŃSKI, *Parafrazy Psalmów*, [4.] IV. *Psalmu CXX<X>* „paraphrasis” [s. 44-45].

w. 9-10 *wiary ... / miłości ... nadzieje* – trzy cnoty Boskie; por. 1Kor 13,13: „A teraz trwają wiara, nadzieja i miłość, to troje: a z tych większa jest miłość”.

w. 11-12 *kielich ..., / któryś mi z swej ręki podał miłościwie* – mowa o biblijnym kielichu goryczy symbolizującym cierpienie i boleść; por. Mt 26,39.42; także Mk 10,38-39; 14,36; Łk 22,41-42. Por. niżej, VII 3.19a,37; X 3.11,23-24.

w. 13 *żeby żal mię nie uwodził* – sens: żebym miał siłę na żal za grzechy.

w. 14 *żeby z drogi prawa Twego nie uchodził* – sens: żebym nie łamał Twoich przykazań/nakazów.

w. 19-20 *abo niech znam tylko twarz Twoją litościwą: / póki chcesz, czyść smutkiem duszę mą troskliwą* – sens tych wersów wyjaśni poeta zaraz niżej (w. 23-24).

w. 26 *by też z ciałem dusze mojej do żegnania* – sens: także śmierć.

[3.19.] Pieśń dziewiętnasta. W niedostatku

w. 1-2 *Przed Tobą, Boże, nędze me przekładam, / me niedostatki Tobie opowiadam* – por. Ps 118(117),153: „Obacz uniżenie moje a wyrwi mię”.

w. 5 *Jakoż do Ciebie wołać nie mam* – por. Ps 28(27),1: „Do ciebie, Panie, będę wołał, Boże mój, nie milcz przede mną” (*ad Te, Domine, clamabo, Deus meus, ne sileas a me*); także 22(21),3; 30(29),9; 57(56),3; 86(85),3.

w. 8 *mnie ku żądaniu* – tj. bym o nie prosił/błagał.

w. 11-12 *samś mi kazał w każdej mej potrzebie / wołać do siebie* – zob. wyżej, obj. do VII 3.10,5-8.

w. 14 *przysięgając mi skutkiem to nadarzać* – sens: obiecując spełnienie próśb.

[3.19a.] *Pieśń na tęż nutę...*

w. 6 *kraj wieczny* – tj. niebo jako miejsce, gdzie żyje się wiecznie.

w. 7-8 *i stanąć musi przed Twoim surowym / tronem sądowym* – nawiązanie do sądu szczegółowego. Por. wyżej, obj. do I 3,4.

w. 10 *ani mię sądzić według moich złości* – por. wyżej, obj. do VII 3.17,35.

w. 14 *pomni, że ja krew i ciało Twe iste* – por. 1Kor 12,27: „Lecz wy jesteście ciałem Chrystusowym i członkami z członku”; może także Rdz 1,27 (por. wyżej, obj. do I 3,43-44).

w. 23-24 *że jest członkami członków ciała Twego / udręczonego* – por. 1Kor 12,12-27.

w. 34-36 *łańcuchy, bicze i raz zbrojnej ręki, / purpura, goździce, korona cier-nista, / włócznia ostrzyta* – odniesienie do *arma Christi*; por. wyżej, obj. do VI 8,7-8.

raz zbrojnej ręki – apokryficzny motyw spoliczkowania Chrystusa przez jednego z żołnierzy ręką uzbrojoną w żelazną rękawicę; por. np. *ROZ-MYŚLANIA DOMINIKAŃSKIE*, s. 315: „[...] a tedy jeden sługa biskupa nawyszszego wyciągnąwszy rękę, mając żelazną rękawicę, i dał Panu Jezusowi w lice, aże ranę wielką uczynił w licu jego”; ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka X*, w. 21 [s. 49]: „wyciął policzek Panu uzbrojoną ręką.” Por. także niżej, VIII 3,1,5 i obj.; VIII 3,38,1; IX 3,8,14, 33-36; X 3.1,13-16 i obj.; X 3.8,24 i obj.; X 3.20,34 i obj.

w. 37 *kielich* – por. wyżej, obj. do VII 3.18,11-12.

w. 39-40 *i bruzdy po Twym ciele, o mój Boże, / czerwono-roże* – tj. szramy/ blizny na ciele Chrystusa po biczowaniu czerwone od krwi; zob. Mt 27,26: „Tedy im wypuścił Barabasza, a Jezusa ubiczowanego podał im, aby był ukrzyżowany”; także Mk 15,15; Łk 23,16; J 19,1. Por. BRYGIDA, *Objawienia I 9* [s. 45-46]:

[...] zobaczyłam Jego ciało ubiczowane i pokaleczone tak, że było aż widać kości. Jeszcze boleśniesz było to, że po biczach pozostawały głębokie bruzdy na Jego ciele. Gdy Mój Syn stał cały obłany krwią i tak poraniony, że już w Nim nie było niczego, co by Go nie bolało i nie zostało ubiczowane. [...] wszystkie nerwy i żyły naciągnęły się i popękały [...] krew zalała Jego oczy, zatkała i poplamiała uszy i brodę.

Por. niżej, VIII 3,39,3, 4; VIII 4,8,8; VIII 4,9,7-8; IX 3,8,21; IX 3,13,16; X 3,5,7, 35-37, 38; X 3.12,21, 43; X 3.20,37.

w. 44 *sądu straszego* – por. wyżej, obj. do I 3,4.

w. 46-48 *abym był według zasług Twych sądzony, / gdyż to są moje i mnie poświęcone, / mnie przysądzone* – nawiązanie do odkupienia grzechów ludzkich i zbawienia człowieka przez męczeńską śmierć Chrystusa na krzyżu.

w. 49-52 *i mego są ciała, / któremu ... / jestem przez kąpiel krztu przysposobiony, / wiecznie wcielony* – chrzest uważany jest za pierwszy i podstawowy sakrament; jego przyjęcie oznacza zanurzenie w śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa, uświęcenie człowieka i unicestwienie w nim grzechu pierworodnego. Święty Paweł, nazywając chrzest „Chrystusowym obrzezaniem”, nauczał, iż sakrament ten włącza neofitę w Ciało Chrystusa, dzięki czemu staje się on członkiem tego Ciała (Kol 2,11): „w którym i obrzezani jesteście obrzezaniem nie ręką uczynionym, w zewleczeniu ciała cielesnego, w obrzezaniu Chrystusowym, pogrzebieni z nim we chrzcie”; (Ga 3,27): „Bo którykolwiek jesteście ochrzczeni w Chrystusie, oblekliście się w Chrystusa”.

w. 57-58 *Wspomni, żeś w srogiej umierając męce, / na swojej prawej napisał mię ręce* – aluzja do zbawienia lotra po prawicy (Łk 23,39-43):

A jeden z tych, którzy wisieli, lotrów, bluźnił go, mówiąc: Jeśli ty jest Chrystus, wybawże sam siebie i nas. A odpowiedziawszy drugi, fukał go, mówiąc: Ani ty Boga się nie boisz, gdyż teje skazniewy podległ? A my-ć sprawiedliwie, bo godną zapłatę za uczynki odnosimy, lecz ten nic złego nie uczynił. I mówił do Jezusa: Panie, pomni na mię, gdy przyjdiesz do Królestwa twego. A Jezus mu rzekł: Zaprawdę mówię tobie: dziś ze mną będziesz w raju.

Por. także Mt 25,33: „I postawi owce po prawicy swojej, a kozły po lewicy”.

Por. niżej VIII 3,45,4; X 3.12,27.

w. 63-64 *co by się w jakim nie znalazł nierządzie / na Twoim sądzie* – sens: który by podczas sądu indywidualnego okazał się całkowicie niewinny. Por. wyżej, obj. do I 3,4.

[3.20.] Pieśń dwudziesta

w. 6 *na nas strzałmi ognistymi natknioną* – zob. wyżej, obj. do VII 3,17,9-10.

w. 8 *następują, trzęsąc porożem śmieie* – zob. Ps 75(74),6: „Nie podnoście ku górze rogu waszego, nie mówcie przeciw Bogu nieprawości”; KOCHANOWSKI, *Psalterz* 75,13-14: „Kajcie się grzechów – upominam – kajcie / Ani porożem nązbyt potrząsajcie”.

w. 9 *Stań, Dziewico, przed tron Twórcy wiecznego* – nawiązanie do roli Matki Bożej jako orędowniczki człowieka przed tronem Bożym. W XVII i XVIII w. kult Matki Bożej Łaskawej jako opiekunki przed zarazą zaczął przewyższać cześć oddawaną świętym Rochowi i Sebastianowi. Inne utwory skierowane do Matki Bożej orędowniczki zadzumionych to *Dystych elegijny do Maryi Panny o powstrzymanie szalejącej zarazy* Pawła z Krosna (1515) oraz

Elegia do Matki Bożej Dziewicy Maryi o uśmierzenie zarazy (z Wojny pruskiej z roku 1516) Jana z Wiślicy. Zob. też wyżej, obj. do VII 3.11,13-16.

w. 18 *częste bacząc za nami Twe przyczyny* – sens: zważając na Twe ustawiczne prośby za nami.

w. 22 *z górnej stolice* – por. wyżej, obj. do I 3,240.

[3.21.] Pieśń dwudziesta pierwsza

w. 1 *Cesarzewno niebieskiego dworu* – por. przełożoną z łaciny najpewniej w końcu XV w. pieśń *Cesarzowno wszech naświętsza* (łac. *Imperatrix gloriosa*); zob. Kowalewicz, *Pieśń „Cesarzowno wszech naświętsza”*, s. 470.

w. 3 *w te dni nasze wielce utrapione* – por. Hi 30,16: „A teraz we mnie samym więdnie dusza moja i opanowały mię dni utrapienia”.

[3.22.] Pieśń dwudziesta wtóra

w. 3-4 *któras jest posadzona tuż przy Pańskim tronie / w nieskazitelnej szacie, z gwiazd w witej koronie* – w Piśmie Świętym nie pojawia się motyw koronowania Maryi na królową, podobnie też nie ma wzmianki o wniebowzięciu, jednak zgodnie z tradycją opisana w Apokalipsie św. Jana niewiasta w koronie z gwiazd utożsamiana jest właśnie z Matką Bożą (Ap 12,1): „I ukazał się znak wielki na niebie: Niewiasta obleczona w słońce a księżyc pod jej nogami, a na głowie jej korona z gwiazd dwunastu”. Por. Ps.-AUG. *Assumpt.* [PL 39,2130]: *reginam caelorum*.

[3.23.] Pieśń dwudziesta trzecia

[3.23a.]

Stella caeli extirpavit – XV-wieczna pieśń błagalna, napisana podczas epidemii:

*Stella caeli extirpavit,
 quae lactavit Dominum,
 mortem pestis, quam plantavit
 primus parens hominum.
 Ipsa stella nunc dignetur
 sidera compescere,
 quorum bella plebem caedunt
 dirae mortis ulcere.*

W czasach nowożytnych wielokrotnie aranżowana przez kompozytorów, m.in. Johanna Michaela Haydna w XVIII stuleciu. Bartoszewski pod utworem łacińskim podał parafrazę.

V[ersus] // R[esponsorium] – tj. ‘wers/werset’ i ‘odpowiedź’ (łac. *respondere* – ‘odpowiadać’). Responsorium to refren śpiewany przez chór lub wiernych na przemian z wersetami wykonywanymi przez kantora podczas celebracji liturgii godzin, będący odpowiedzią ludu Bożego na usłyszane słowo Boże.

[3.23c.] Pieśń też dwudziesta trzecia

w. 1 *Gwiazda niebieska* – w literaturze maryjnej często spotykamy metaforę astralną, która wpisuje się w szerszą kategorię figur maryjnych, tj. związanych ze światłem, jasnością i blaskiem ciał niebieskich (zob. Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni maryjne*, s. 53).

w. 2-3 *z korzenia wyrwała / śmierć jadowitą, szczep on nieszczęśliwy* – Maryja przez Niepokalane Poczęcie zniszczyła korzeń śmierci, czyli grzech pierworodny. Jest to dokładne tłumaczenie pojawiającego się w łacińskiej wersji czasownika *extirpare* – ‘wykorzenieć / wyrwać z korzeniami’, poeta zresztą kontynuuje metaforę „roślinną”, pisząc o „szczepie”, a słowo to oddaje łacińskie *plantavit* – ‘zasiał / posadził’.

w. 5-6 *Niechże ta gwiazda raczy z swej miłości / gwiazdy uśmierzyć* – w modlitwach skierowanych do Maryi proszono o odwrócenie moru, wierząc, iż Matka Boża jako królowa nieba ma władzę nad gwiazdami i innymi ciałami niebieskimi, których niekorzystny układ, jak już wspominaliśmy (zob. wyżej, obj. do VII 3.4,43-44), miał się przyczynić do wybuchu epidemii.

w. 9 *O gwiazdo morska* – określenie to pojawia się w wielu średniowiecznych pieśniach i hymnach maryjnych, np. *Witaj, Gwiazdo morska...* (*Ave, maris Stella*); por. „Aneks” II 3.23.

[3.23d.] Modlitwa

rzekłeś aniołowi zabijającemu lud Twój: „Zatrzymaj rękę twoją!” – por. wyżej, obj. do VII 3.4,37-39.

[4.] Nauka przeciwko morowemu powietrzu...

To krótki poradnik profilaktyczno-leczniczy, zawierający zalecenia służące uzdrowieniu zarówno ciała, jak i duszy. Podobne utwory łączące duchowe rady pokutne z praktycznymi zaleceniami, obejmującymi m.in. wskazówki dotyczące diety, sposoby izolowania zarażonych, porady zielarskie, a nawet chirurgiczne, wychodziły spod pióra kaznodziejów; por. np.: anonimowa *Przeestroga pewna przeciw morowemu powietrzu* (Poznań 1585); Hieronima Powodowskiego *Recepta duszna i cielesna przeciw powietrzu morowemu* (Poznań 1589); Hiacynta Przetockiego *Koleśda, którą podczas morowego powietrza w powiecie radomskim... ś. Mikołaj... parafiję swojej rozdał* (Kraków 1655); wygłoszona podczas procesji przeciwmorowej w Krakowie w 1660 r. *Prezerwatywa moralna od morowego powietrza...* Waleriana Gutowskiego czy okolicznościowa homilia zatytułowana *Prezerwatywa od powietrza morowego* Marcelego Dziewulskiego (Kraków 1720).

[4.1.] I. Jako się sprawować w domu

kurzenie w domu ... czynił – za jeden ze sposobów uniknięcia zarażenia uznawano okadzanie domostwa różnymi ziołami.

jałowcem albo drzewem jałowcowym – roślina iglasta z rodziny cyprysowatych (*Juniperus* L.).

piołunem suchym – mowa o wysuszonych gałązkach rośliny o nazwie bylica piołun (*Artemisia absinthium*), gatunku z rodziny astrowatych. W większym stężeniu działa toksycznie na ludzi i zwierzęta.

rutą – ruta zwyczajna (*Ruta graveolens*), gatunek z rodziny rutowatych, kwitnący na żółto, osiągający około metra wysokości. Jej właściwości lecznicze (uspokajające, przeciwbólowe, moczopędne i rozkurczowe) znano już w czasach starożytnych. W Średniowieczu uważana była za afrodyzjak (pleciono z niej wianki ruciane dla oblubienic).

koźlowym rogiem piłowanym – tj. okadzanie sproszkowanym rogiem kozła, czego nie zalecał profesor medycyny w Akademii Krakowskiej Jan Innocenty PETRYCY w swojej „*Praeservatio*” *abo Uchrona powietrza morowego* (k. A_{3r-v}): „Nie podobają mi się kurzenia gnojem, kośćciami, rogami, czartowym lajnem, prochem rusznicznym, choć je inszy chwala”.

[4.3.] III. Czym się bronić od zarazy wychodzącym z domu

jako laskowy orzech – tj. porcję wielkości orzecha laskowego.

korzenia dzięgielnego – arcydzięgiel (*Archangelica medicinalis* L.), bylina z rodziny selerowatych, nazywana dzikim selerem lub anielskim korzeniem.

cytwaru – cytwar (*Kaempferia*) to niewielka bylina z rodziny imbirowatych.

Kozłów starych nakupić, żeby po domu chodzili, bo ten park odgania powietrze – wierzono, iż smród zwierzęcia chroni przed zarażeniem. Odminną opinię na ten temat miał Jan Innocenty PETRYCY, który odradzał „chowanie kozła smrodliwego” (k. A_{3v}), gdyż „to jest rzecz zbyt przykra i przemierzła, ale też szkodliwa i niebezpieczna sercu i głowie” (k. A_{3v}).

[4.4.] IV. Jako się zachować na miejscach zarażonych

zwyż pomienionym zielem – tj. ziołami, które autor poleca do okadzania domostwa, por. wyżej, obj. do VIII 4.1.

[4.6.] VI. Jako się obchodzić z szatami powietrzem umarłych

Tytuł: – co robić z ubraniami tych, którzy umarli od zarazy.

po górze rozrzucić – sens: wynosić na strych.

drzewem mianowanym – tj. drewnem jałowcowym, dębowym i bukowym; por. VIII 4.5.

[4.8.] VIII. Co pomaga przy sobie mieć zawsze

korzenie ziela babczanego – babka zwyczajna (*Plantago maior*), pospolita roślina z rodziny babkowatych.

[4.9.] IX. Sekret doktorom i chorych opatrującym

pełną dryjakiew – driakiew (*Scabiosa*), roślina z rodziny szczeciowatych. Medykament na bazie driakwi uważany był za cudowny lek na wiele chorób.

oman – oman (*Inula* L.), bylina z rodziny astrowatych o dużych żółtych kwiatach.

martwe pokrzywy – mowa o jasnocie białej (*Lamium album*), nazywanej też głuchą pokrzywą. Roślina ta ma właściwości przeciwkrwotoczne i przeciwzapalne.

[4.10.] Czasu powietrza

bobkowymi lupinami – najprawdopodobniej mowa o lupinach wyki bobu (*Vicia faba* L.), których podczas epidemii dżumy używano do okadzania lub spożywano w sproszkowanej postaci.

jałowcem, piołunem – zob. wyżej, obj. do VII 4.1.

[4.11.] Insze recepty dla ludzi subtelnych

Tytuł: – tj. wskazówki dla zamożnych, którzy mają do dyspozycji ziola i pożywienie niedostępne ubogim.

Syropu ... piżmowego – najpewniej mowa o wyciągu ze ślazu piżmowego (*Malva moschata*), pochodzącej z południa Europy rośliny należącej do rodziny ślazowatych.

bobki kramne – najprawdopodobniej mowa o wysuszonych owocach nie-dojrzałej pomarańczy.

rucianych listów – liści ruty.

dryjakwią – zob. wyżej, obj. do VII 4.9.

jako laskowy orzech – zob. wyżej, obj. do VII 4.3.

[4.12.] Lekarstwa dla ludzi prostych

co czerwony złoty zaważy – w staropolskich zielnikach i poradnikach stosowano niekiedy porównawcze miary wagi lub objętości. Czerwony złoty, nazywany też florenem, a później dukatem, ważył ok. 3,5 g złota. W Polsce pierwsze floreny (dukaty) wybito ok. 1330 r. za Władysława I Łokietka.

Biedrzyńcowe korzenie – biedrzyniec (*Pimpinella*), bylina z rodziny selerowatych.

omanowe – zob. wyżej, obj. do VII 4.9.

macierza duszka – macierzanka (*Thymus*), roślina z rodziny jasnotowatych; por. wiersz POTOCKIEGO *Macierzonka albo macierza duszka, ziele (Ogród nie plewiony, s. 590)*.

[VIII.] CIEN POGRZEBU P[ANA] JEZUSOWEGO...

Tytuł: *Cień pogrzebu* – tj. pamiątka złożenia do grobu. Nawiązanie do zwyczaju składania krzyża lub figury Chrystusa w grobie Bożym po liturgii Wielkiego Piątku. Krzyż składano w budowanym na uroczystości wielkopiątkowe grobie Bożym, a następnie odbywało się podniesienie krzyża. Z czasem zamiast krzyża w grobie Pańskim umieszczano Najświętszy Sakrament, a zamiast podniesienia krzyża wprowadzono uroczystą procesję rezurekcyjną.

Józef z Arymatyjej, szlachetny senator – Józef z Arymatei należał do Wysokiej Rady (Wielkiego Sanhedrynu (gr. συνέδριον [*synédrión*]

– ‘zgromadzenie / rada / miejsce posiedzeń’), najważniejszego w starożytnej Judei organu władzy zarówno religijnej i politycznej, jak też administracyjnej i sądowniczej. W skład Wysokiej Rady wchodził wyżsi kapłani (zwierzchnicy), starsi (wpływowi arystokraci) oraz uczeni w Piśmie (najczęściej ze stronnictwa faryzeuszów). Sanhedrynowi przewodził arcykapłan, w czasach procesu Chrystusa funkcję tę sprawował Kajfasz (Łk 22,66-71). Józef z Arymatei jako jedyny spośród członków nie zaaprobował wyroku wydanego przez Radę (Łk 23,50-51). Szczegóły posiedzenia Rady podają apokryfy; por. *ROZMYŚLANIE PRZEMYSKIE*, rozdz. 380-391 [t. 2, s. 583-588]. Po śmierci Jezusa na krzyżu Józef udał się do Pilata z prośbą o wydanie ciała Nauczyciela i ofiarował mu przygotowany dla siebie grób (Mt 27,57-61; Mk 14,42-47). Nazwanie go „senatorem” jest przykładem polonizacji historii biblijnej, charakterystycznej dla staropolskich utworów pasyjnych; zob. też *EWANGELIA NIKODEMA*, s. 647-653 [Część II. *Historia Józefa z Arymatei*]. Por. niżej, VIII 3,10,5-7; VIII 3,12,1-2; VIII 3,42,5-6; VIII 3,43,2; IX 3,11,5-6; IX 3,15,4; X 3.4,3; X 3.6,39; X 3.7,9-10.

Nikodem z faruzów, książę żydowski – Nikodem był dostojnikiem żydowskim, który potajemnie spotkał się z Jezusem i odbył z nim rozmowę (J 3). Według apokryfów stanął w obronie Chrystusa przed Sanhedrynem, a po śmierci Nauczyciela wraz z Józefem z Arymatei zajął się Jego pochówkiem (J 19,38-40); zob. *EWANGELIA NIKODEMA*, s. 642-647; *ROZMYŚLANIE PRZEMYSKIE*, rozdz. 176 [t. 1, s. 236]: „na imię Nikodem, książę żydowski”.

Bractwo pod tytułem tychże świętych na poratowanie ubogich założonego – Bractwo św. Józefa z Arymatei i Nikodema zostało założone przy kościele Świętych Józefa i Nikodema w Wilnie (znajdującym się w pobliżu Ostrej Bramy) w czasie epidemii dżumy w 1625 r. przez jezuitę Jana Jachnowicza, który w 1630 r. opublikował utwór *Pochodnia gorejąca [o założeniu Bractwa SS. Józefa i Nikodema w Wilnie]*. Powołanie Bractwa sfinansował biskup wileński, Eustachy Wołłowicz. Członkowie konfraterni zajmowali się przede wszystkim pomocą ubogim, bezdomnym oraz grzebaniem zmarłych. 17 marca 1631 r. w Warszawie Zygmunt III wydał przywilej, na mocy którego Bractwo założyło szpital i szkółkę finansowane z prywatnych datków. Specjalnie wyznaczeni członkowie Bractwa, nazywani biczownikami, w czasie epidemii zabierali z ulic chorych i zawozili ich do brackiego szpitala. Bractwo podlegało bezpośrednio magistratowi wileńskiemu.

[1.] [Wiersz pod herbem Leliwa]

w. 1 *Świetny księżycu* – nawiązanie do herbu Leliwa: na niebieskim tle złoty półksiężyc odwrócony rogami do góry z umieszczoną nad nim sześcioramienną gwiazdą, w klejnocie godło powtórzone na pawich piórach. W klejnocie herbu Jerzego Tyszkiewicza widnieją oznaki władzy biskupiej: infuła, pastorał oraz stuła.

w. 3 *pod tobą „Cień” nasz pogrzebny niech chodzi* – prośba o objęcie utworu patronatem.

[2.] **Prześwietnemu... ks[iędzu] Jerzemu Tyszkiewiczowi...**

Tytuł: Jerzy Tyszkiewicz h. Leliwa (1596-1656), biskup żmudzki i wileński, sufragan wileński (1627), ordynariusz żmudzki (1633), biskup wileński (1649). Kształcił się w akademiach jezuickich w Wilnie, Lublinie i Poznaniu oraz w Akademii Krakowskiej; założyciel Bractw w Wilnie: Anioła Stróża i św. Izydora Oracza.

biskupowi meton[efskiemu] – Jerzy Tyszkiewicz od 1627 r. był biskupem tytularnym metoneńskim (Metone to stolica historycznej diecezji w Messenii na Peloponezie).

[1]

nietajno ... jako się uprzejmie księżyc konającemu stawił Chrystusowi – w dniu ukrzyżowania Jezusa Księżyc musiał być w pełni, gdyż w pierwszą wiosenną pełnię Księżyc wypada żydowska Pascha, która zaczynała się nazajutrz. Św. Łukasz pisze o ciemnościach i zaćmieniu Słońca w momencie śmierci Chrystusa na krzyżu (Łk 23,44-45):

A było jakoby o szóstej godzinie. I zstały się ciemności po wszystkiej ziemi aż do dziewiątej godziny. I zaćmiło się słońce, a zasłona kościelna rozdarła się w poły.

Natomiast ewangeliści Mateusz i Marek wspominają o ciemnościach, które ogarnęły ziemię (Mt 27,51; Mk 15,33). Jednak według badaczy św. Łukasz się pomylił – niezwykle zjawisko, które towarzyszyło śmierci Chrystusa, nie mogło być zaćmieniem Słońca. Zob. także Mt 27,51-53; Mk 15,38. Por. także niżej, obj. do VIII 3,43,5.

na ziemi, na marmurach, na opokach lamenty i bóle swe rysując – metaforyczne określenie trzęsienia ziemi po śmierci Jezusa na krzyżu (Mt 27,51): „i ziemia zadrżała, a skały się popadały”.

w tej naszej Hierozolimie litewskiej – Wilno aż do czasów II wojny światowej ze względu na dużą liczbę żydowskich mieszkańców nazywane było „litewską Jerozolimą” lub „Jerozolimą Północy”. U Bartoszewskiego Wilno staje się Jerozolimą na czas Wielkiego Tygodnia, gdy obchodzone są uroczystości upamiętniające śmierć i zmartwychwstanie Jezusa.

stolica W[ielkiego] Ks[ięstwa] tego wysypuje się ... do krzyża Chrystusowego – w Wielki Piątek w wielu miastach, również w Wilnie, organizowane były uroczyste procesje pokutne, w których brali udział mieszkańcy pod przewodnictwem biskupa. Uczestnicy procesji odwiedzali kościoły, nierzadko idąc boso, ubrani we włosiennice.

w tobie jednym i Józefa gorącego, i Nikodema odważnego upatrując – sens: dostrzegając u biskupa Tyszkiewicza gorliwą religijność Józefa z Arymatei i odwagę Nikodema.

[3.] Cień pogrzebu Jezusowego

1.

w. 5 *Poszyjki zbrojne, policzki brudziste* – por. WŁADYSŁAW Z GIELNIOWA, *Jezusa Judasz sprzedał*, w. 16 [s. 250]: „Poszyjki mu dawali, w lice jego bili”; OPEC, *Żywot*, s. 332: „Poszy<j>ki i policzki mu okrutne dawali”; BIAŁOBRZESKI, *Pasyja albo Kazanie o męce Pana* [s. 120]: „O jako tam był bolesny nocleg Pański w biciu, w policzkowaniu, w poszyjkowaniu i w pośmiewiskach!”; LATERNA, *Harfa duchowna*, s. 682: „Poszyjkami policzki okrutnie zmorzyli”. Por. wyżej, obj. do VII 3.19a,34.

w. 7 *głowę Mu cierniem do mózgu poroyo* – zob. ROZMYŚLANIE PRZEMYSKIE, rozdz. 541 [t. 2, s. 829]:

[...] wstaw<iw>szy tę istną koronę na głowę milemu Panu naszemu Jesukrystowi i wcisnęli ją dwiema drągoma w głowę tako silnie, iż ty istne ostry cierne przeszły jego świętą głowę aż do mozgu i oblał sie potem krwią z jego świętej głowy.

ROZMYŚLANIA DOMINIKAŃSKIE, s. 326:

I włożyli koronę abo czapkę cirzniową, i wciskali ją na głowę Panu Jezusowi. Ale iż cirznie było mięjsze, nie mogło ić prędko w głowę Jezusa błogosławionego. A tedy złoczyńcy wzięli dwa drągi wielkie i przyłożyli je na głowie na onej srogiej koronie abo czapce na krzyż, i przybijali onymi laskami koronę w głowę. O, dopiro gwałtem szło cirznie w głowę Jezusowę! O, tuć była boleść nad boleści głowie jego i wszystkim stawom! A oni przez lutości bili w głowę jego, aż leżała głowa jego na plecach. Bo w czolo przybijali koronę pirwej a potym w tył głowy. I wbieżały ostrożyny przez kości aż do mozgu. A tę własność cierne ma, iż bierze w się wszelką wilkość, bo jest wnątrz prozne. A gdy przyszło ku mozgu, tedy wpoilo w sie mozg z głowy Jezusowej;

OPEC, *Żywot*, s. 404: „A oblokwszy ji w jego suknią, koronę mu zasie na głowę wbili, którą byli z odzienim z jego świętej głowy zerwali, aż ciekł mosk z głowy”; ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka XXII*, w. 113-116 [s. 84]: „Długie cierznie aż wpojszród mózgu się okrywa, / drugie aż wskroś przenika i skroinie przesywa. / Krew pomieszana z mózgiem leje się na oczy, / po cieie, po purpurze na ziemię się toczy”. Por. także niżej VIII 4,10,6; IX 3,8,30; IX 3,10,17-18 i obj.; X 3.1,13-16 i obj.

2.

w. 2 *do zmrocznej godziny* – śmierć krzyżowa w czasach Chrystusa uważana była za szczególnie hańbiącą, a ciało skazanego uznawano za nieczyste, dlatego należało je pośpiesznie pochować, zanim zapadnie zmrok. Już w Księdze Powtórzonego Prawa czytamy (Pwt 21,23):

[...] nie zostanie na drzewie trup jego, ale tegoż dnia będzie pogrzebiony: bo przeklęty od Boga jest, który wisi na drzewie, i żadną miarą nie spługawisz ziemi twojej, którą Pan Bóg da w osiadłość.

Poza tym dzień po krzyżowej śmierci Jezusa zaczynało się święto Paschy, w czasie którego nie wolno było grzebać zmarłych, bo żydowskie prawo nakazywało pochówek przed rozpoczęciem szabatu (J 19,31.42) Por. niżej, VIII 3,11,5-6; VIII 3,19,7; VIII 3,23,5-6.

3.

w. 1-2 *A w tym się Wiara i Miłość ocuci / i do Józefa wnet się serca rzuci* – walka, jaką Wiara i Miłość toczą z Bojaźnią Ludzką, by Józef z Arymatei odważył się prosić Piłata o zgodę na zdjęcie ciała Chrystusa z krzyża, przypomina średniowieczną walkę dobrych i złych duchów o duszę moribunda.

4.

w. 8 *Mesyjasz ojcom obiecany* – proroctwa przepowiadające narodziny Chrystusa to np. Iz 7,14: „Przetoż da wam sam Pan znamię. Oto Panna pocnie i porodzi syna, i nazową imię jego Emanuel”; 9,6: „Abowiem MALUCZKI NARODZIŁ się nam i syn jest nam dany, i zstało się panowanie na ramieniu jego, i nazową imię jego: Przedziwny, Radny, Bóg Mocny, Ociec Przyszłego Wieku, Książę Pokoju”. Por. także np. Lb 24,17; 2Sm 7,12-14; Jr 23,5; Mi 5,2-3. Por. niżej, VIII 3,15,6-7.

5.

w. 1-2 *z judskiego domu przeniesione / berło drogiemi kamieniami sadzone* – ewangelista pisał, iż wyszydzanemu Jezusowi żołnierze włożyli do ręki trzcinę – berło „króla żydowskiego” (Mt 27,29-30): „i trcinę w prawicę jego. A kłaniając się przed nim, nagrawali go, mówiąc: Bądź pozdrowion, Królu Żydowski. A plując nań, wzięli trcinę i bili głowę jego”; także Mk 15,18-19; J 19,3. Starotestamentową zapowiedź Jezusa królującego stanowiły tron i berło króla Dawida, por. Rdz 49,10: „NIE BĘDZIE ODJĘTY scepter od Judy, ani WÓDZ z biodr jego, aż przydzie, który ma być posłan, a on będzie oczekawaniem narodów”. Por. niżej IX 3,8,33-36; X 3,2,21-22; X 3,6,25-26; X 3,12,39; X 3,20,39, 40 i obj.

w. 6-8 *Bóg Ociec wsadzi na tron wiecznożyty, / ... / i da Mu berło władze świata uszego* – w Nowym Testamencie wielokrotnie pojawia się obraz Chrystusa Króla, który w niebie „siedzi po prawicy ojca” (np. Mt 22,44; Mk 14,62; Łk 22,69). Przedstawienie Chrystusa Pantokratora było bardzo popularne w sztuce chrześcijańskiej. Por. niżej, IX 3,16,2.

berło władze – tj. berło władzy nad światem.

6.

w. 1 *ślepych oczy pootwarzał* – uzdrowienie niewidomego przez obmycie go w sadzawce Siloam (J 9); uzdrowienie niewidomego w Jerychu (Łk 18,35-43).

w. 2 *uszy głuchych słuchem poobdarzał* – uzdrowienie głuchoniemego (Mt 15,29-31; Mk 7,31-37).

w. 3-4 *chromi przez Jego skuteczne rzeczenie / skaczą jak kiedy porywczyciele jelenie* – uzdrowienie chromego od urodzenia (Dz 3,1-10); por. też Ps 18(17),34: „który pokrzepił nogi moje jako jelenie”.

w. 5 *niemi do mowy język wolny mają* – por. Mt 15,29-31; Mk 7,31-37.

w. 7 *przez Niego zmarli z grobowców powstałi* – wskrzeszenie córki Jaira (Mk 5,21-24); wskrzeszenie syna wdowy z Nain (Łk 7,11-17); wskrzeszenie Łazarza z Betanii (J 11,1-44).

7.

w. 3 *oni trzech mężowie...* – mowa o trzech bohaterach, którzy w czasie działań wojennych króla Dawida przeciw Filistynom w dolinie Refaim na prośbę władcy przedarli się do obozu wroga w Betlejem i zacerpnęli wody z tamtejszej studni. Dawid następnie złożył tę wodę w ofierze Bogu (2Sm 23,13-17; 1Krn 11,15-19).

8.

w. 1 *Galaad mieszkańcy...* – gdy mieszkańcy miasta Jabesz w Gileadzie, regionie na wschód od Jordanu, dowiedzieli się, iż Filistyni zbezczeszili ciało pierwszego króla Izraela, Saula, wyruszyli do miasta Bet-Szean, by zdjąć ciała Saula i jego trzech synów z murów miasta (1Sm 31,11-13; 1Krn 10,11-12).

9.

w. 2 *mężów Saulowych* – tj. mężczyzn, którzy spalili kości i pogrzebali prochy Saula oraz jego synów; por. zaraz wyżej, obj. do VIII 3,8,1.

w. 5-6 *żeście nad Saulem litość pokazali / i jego ciało do grobu oddali* – Saul jest tu prefiguracją Chrystusa, a śmierć izraelskiego króla stanowi zapowiedź Męki Pańskiej.

10.

w. 5-7 *Wszakżeś nie pozwałal / na tę złą Radę aniż też pochwałal / arcykapłaniskich nienawisnych złości* – zob. wyżej, obj. do VIII tyt.

11.

w. 5-6 *„Tęgo się – prawi – tykać ręką ciała, / kogo śmierć nader zelżywa potkała* – zob. wyżej, obj. do VIII 3,2,2.

12.

w. 1-2 *nie tylko sędziowie przebrani, / celni książęta i arcykapłani* – por. wyżej, obj. do VIII tyt.

w. 3 *Pilat, starosta on rzymski* – jak już wspominaliśmy, to charakterystyczna dla staropolskich poematów pasyjnych polonizacja nazw funkcji pełnionych przez postaci biblijne; por. WŁADYSŁAW Z GIELNIOWA, *Jezusa Judasz sprzedał*, w. 17 [s. 250]: „Jezus staroście wydan, leńcuchem swiązany”; MIASKOWSKI, *Zbiór rytmów*, Część pierwsza: VIII 3: *Godzina trzecia*,

w. 26-27 [s. 81]: „Z rąku od katów starosta bierze / i wiedzie znowu króla w ubierze”.

w. 4-5 *wszytek lud jerozolimski / osądził winnym śmierci obelżywej* – por. wyżej, obj. do VI 17,14-15.

w. 7 *i na to miejsce* – mowa o Golgocie (por. niżej, obj. do IX 3,10,1). Poeta podkreślił, iż Piłat skazał Jezusa na śmierć i jako miejsce wykonania wyroku wyznaczył Golgotę, gdzie karano zbrodniarzy, co stanowiło podwójną hańbę.

13.

w. 2 *i z magistratu radny pan i dawny* – zob. wyżej, obj. do VIII tyt.

w. 4 *możeli co być z Nazaret dobrego* – nawiązanie do słów pochodzącego z Kany (w Galilei) Natanaela (J 1,46): „Może-ż co dobrego być z Nazaret?”. Leżące w Galilei, zamieszkiwane przez niewielu mieszkańców prowincjonalne miasto Nazaret nie cieszyło się szczególnym poważaniem, podobnie jak cała Galilea. Za panowania Assyryjczyków jej mieszkańcy zostali wysiedleni, a na ich miejsce sprowadzono ludność nieżydowską (J 7,49: „Ale ten gmin, który nie umie Zakonu, przekłęci są”).

14.

w. 2 *wszedł w Piłatowy pałac złotostrójny* – zob. Mt 27,57-58.

w. 5 *jadowitość judska* – wściekłość/zajadłość ludu Judy (Mt 27,15-26; Łk 3,7); por. niżej, VIII 3,25,3.

w. 7-8 *silnieś w tym pracował, / jakobys judską wściekłość uhamował* – Piłat jedynie symbolicznie umył ręce przed ludem (Mt 27,24: „A widząc Piłat, iż nic nie pomagało, ale większy się rozruch dział, wzięwszy wodę, umył ręce przed pospółstwem, mówiąc: Nie winienem ja krwi tego sprawiedliwego: wy się patrzcie”). Por. także, niżej, IX 3,9,1. Być może słowa Józefa miały pozytywnie nastawić do niego prefekta w obliczu prośby o wydanie ciała.

15.

w. 6-7 *z dawna ojcom obiecany / i od proroków pismem obwieszczony* – zob. wyżej, obj. do VIII 3,4,8.

w. 8 *tak dowodami – trzymam ja – stwierdzony* – sens: dowodami (tj. starotestamentowymi prorocत्वami) – jak sądzę/jak mniemam – uprawomocniony/usankcjonowany/zatwierdzony.

17.

w. 3 *Pyta rotmistrza, do siebie wezwawszy* – w wojsku polskim rotmistrz (z niem. *Rottmeister*) był dowódcą podstawowej jednostki piechoty zaciężnej – rotę, odpowiadającej późniejszemu szwadronowi. Por. Mk 15,44: „A wezwawszy rotmistrza, pytał go, jeśli już umarł”.

18.

w. 5-8 *Nikodem, ... // ... // sto funtów mirry z aloesem mając* – por. J 19,39: „Przybył też i Nikodem, który był przyszedł w nocy do Jezusa przedtym,

niosąc przyprawę mirry i aloes jakoby sto funtów”. Zob. też Mt 27,59; Łk 23,53. Por. także niżej, VIII 3,42,3; IX 3,15,1-2.

19.

w. 3 *żałosna Matka wedle krzyża stała* – nawiązanie do motywu *compassio Mariae*.

w. 4 *z swą drużyną* – Matce Bożej pod krzyżem towarzyszyli św. Jan Ewangelista (zob. niżej, VIII 3,34,1 i obj.), Maria, żona Kleofasa, oraz Maria Magdalena (J 19,15-26). Por. niżej, VIII 3,21,2; IX 3,12,24 i obj.; IX 3,14,3; IX 6.13,1.

w. 7 *że nie mogą być pogrzebne obrzędy* – por. wyżej, obj. do VIII 3,2,2.

20.

w. 6 *mieczów boleści* – motyw pochodzi z biblijnego proroctwa Symeona podczas ofiarowania Jezusa w świątyni; Łk 2,35: „i duszę twą własną przeniknie miecz, aby myśli z wielu serc były objawione”. Por. także niżej IX 3,14,9; X 3.19,33-40 i obj.

21.

w. 2 *z białemi głowy* – zob. wyżej, obj. do VIII 3,19,4.

22.

w. 4 *nie widzi potrzeb* – sens: nie ma tego, co potrzebne do zdjęcia Chrystusa z krzyża / nie ma narzędzi.

w. 7-8 *według zwyczaju do miasta przybyła, / aby tam obchód Paschy odprawiła* – Żydzi zobowiązani byli do pielgrzymowania do Jerozolimy na święto Paschy, upamiętniające wyzwolenie Izraelitów z niewoli egipskiej (Pwt 16,16):

Trzykroć do roku ukaże się każdy mężczyzna twój przed oblicznością Pana Boga twego na miejscu, które wybierze: na święto Przaśników, na święto Tegodniów i na święto Kuczek.

23.

w. 1-2 *O, byśmy, Twórcu nieba wysokiego, / czuli Twej Matki ból serca smutnego* – motyw współodczuwania z Maryją i ukrzyżowanym Chrystusem; por. sekwencję *Stabat Mater dolorosa* (*Mszal rzymski*, s. 1472):

[...]

Matko, coś miłości zdrojem,
Przejmij mnie cierpieniem swoim,
Abym boleć z tobą mógł.

[...]

Matko święta, srogie rany,
Które zniósł ukrzyżowany,
Wryj mocno w duszy mej.

Męką Syna rodzonego,
Co dla dobra cierpiał mego,
Ze mną się podzielić chciej.

Pragnę płakać w twym pobliżu,
Cierpiąc z Tym, co zmarł na krzyżu,
Po mojego życia kres.

Chcę pod krzyżem stać przy tobie,
Ż tobą łączyć się w żalobie
I wylewać zdroje łez.

Panno czysta nad pannami,
Niechaj dobroć twoja da mi,
Płakać z żalu z tobą współ.

Bym z Chrystusem konał razem,
Męki Jego był obrazem,
Rany jego w sobie czuł.

w. 3-4 *snadź byśmy w krwawe łzy się rozplynęli, / a końca pławu do śmierci nie wzięli* – sens: byśmy płakali krwawymi łzami i nie przestali lać łez aż do śmierci. Por. późniejsze, bo po raz pierwszy opublikowane w 1707 r., *GORZKIE ŻALE, Część pierwsza, Hymn*, w. 5 [s. 13]: „Oby się serce we łzy rozplywało”.

w. 5-6 *Czym bowiem bliżej przypadał czas mroczny / i uroczysty nastawał dzień roczny* – zob. wyżej, obj. do VIII 3,2,2.
czas mroczny – zmrok.

24.

w. 5 *starosty pontskiego* – tzn. Poncjusza Piłata (gr. Πόντιος Πιλάτος [*Póntios Pilátos*], łac. *Pontius Pilatus*). W druku słowo *pontskiego* zapisane jest wielką literą, zgodnie z przejętym z łaciny do dawnej polszczyzny zwyczajem zapisywania właśnie w ten sposób wszelkich przymiotników odimiennych, określenie ‘poncki’ traktowano bowiem jako przymiotnik pochodzący od nazwy krainy nad Morzem Czarnym, w północno-wschodniej części Azji Mniejszej, tj. Pontu (dlatego w transkrypcji zapisaliśmy to słowo małą literą, niejako zgodnie z intencją autora). W rzeczywistości *Pilatus* – ‘Piłat’ to *cognomen* (‘przydomek’) namiestnika Judei, a nie *praenomen* (‘imię’), którego nie znamy, natomiast *Pontius* – ‘Poncki’ to *nomen gentile* (‘imię rodowe’), ponieważ Piłat pochodził z rzymskiego rodu Poncjuszy (*gens Pontia*).

25.

w. 1-2 *żeby bezecni Żydowie / z Nim i po śmierci nie poszli surowie* – stojące pod krzyżem kobiety obawiały się, że ciało Chrystusa może zostać zhańbione.

w. 3 *jadowite plemię* – por. wyżej, obj. do VIII 3,14,5.

w. 4 *nie wrzucili tajemnie pod ziemię* – sens: aby skrycie nie pogrzebali Chrystusa.

26.

w. 5-6 *jednak po Pańskiej płacziwej potrzebie / ani słoweczka mogły rzec do siebie* – sens: zalane łzami nie były w stanie rozmawiać.

27.

w. 5-6 *Stąd przykład, że gdy opak się nam dzieje, / nie mamy w niwczym utracić nadzieje* – zob. KOCHANOWSKI, *Pieśni* II 9, w. 1-4: „Nie porzucaj nadzieje, / Jakoć sie kolwiek dzieje: / Bo nie już słońce ostatnie zachodzi, / A po zlej chwili piękny dzień przychodzi”.

28.

w. 2 *prze niedostatek srodze się trapiła* – sens: zamartwiała się z powodu braku narzędzi koniecznych do zdjęcia ciała Chrystusa z krzyża i złożenia w grobie.

w. 3-4 *mieli na pieczy ... / ... dostawali rzeczy* – por. wyżej, obj. do I 3,235-236.

30.

w. 2 *Longini, żołnierze surowi* – nawiązanie do imienia żołnierza, który przebił bok Chrystusa na krzyżu, a który według apokryfów nosił imię „Longin / Longinus”; zob. wyżej, obj. do VI 7,3.

w. 3 *a ich drabinny – oszczepy się zdały* – sens: pod krzyż przyszli uczniowie z drabinami, aby zdjęć z niego ciało Zbawiciela, ale czekającym pod krzyżem zrozpaczonym kobietom wydawało się, że ponownie zbliżają się żołnierze, aby raz jeszcze przebić (tym razem drugi) bok Zbawiciela.

w. 6 *nie uczynili rany w drugim boku* – zob. wyżej, obj. do VI 7,3.

31.

w. 6 *Wielkie na wszystkich padło zapomnienie* – sens: wszystkich ogarnęło odrętwienie.

34.

w. 1 *Jan święty* – św. Jan Ewangelista jako jedyny z apostołów stał pod krzyżem umierającego Jezusa, który wyrzekł do niego swe ostatnie słowa: „Oto matka twoja” (J 19,27).

35.

w. 1-2 *cierniowy / wieniec* – korona cierniowa nałożona Jezusowi na głowę dla wyszydzenia go jako „króla żydowskiego”; Mt 27,29: „I upłótszy koronę z ciernia, włożyli na głowę jego”; także Mk 15,17; J 19,2. Por. też niżej VIII 4,10,5; IX 3,8,29; X 3,2,7; X 3,6,16 i obj., 17; X 3,8,5 i obj.; X 3.12,23; X 3.20,40 i obj.

w. 4 *Pychę tym głógiem starla Pańska głowa* – nawiązanie do korony cierniowej, której ekwiwalentem jest w poezji Bartoszewskiego głóg; por. także niżej X 3,2,7, 17; X 3,6,17. Być może wieniec cierniowy Chrystusa został upleciony z bodzieńca, czyli dwukolczaka śródziemnomorskiego (*Paliurus spina-christi* Mill.), rośliny z rodziny szakłakowatych (por. X 3,2,17). Poeta, mówiąc o koronie cierniowej, wspomina także o pozbywaniu się przez ludzi pychy (por. X 3.12,24).

37.

w. 4 *cyprysowe grono* – cyprys jest symbolem trwałości/wieczności; por. Pnp 1,13: „Grono cypru mi miły mój, w winnicach Engaddi”; oraz niżej, VIII 4,2,3.

w. 5-6 *Tyżeś to, Synu, z tysięcy obrany? / Tyżeś to, Jezu, biały i rumiany?* – por. Pnp 5,10: „Miły mój jest biały i rumiany, wybrany z tysięcy”. Zob. niżej, VIII 4,2,1-2; IX 3,7,11-12; IX 5.6,7-8; X 3.3,3.

38.

w. 1 *policzki od zbitcia nabrzmiałe* – zob. wyżej, obj. do VII 3.19a,34.

w. 4 *jako jagoda w prasie wytłoczona* – nawiązanie do popularnego, głównie w ikonografii, motywu prasy/tłoczni mistycznej (*torcular Christi*), ukazującego cierpienia Chrystusa poprzez analogię do wyciskania soku z winnych gron. Źródłem motywu jest prorocтво o Bożym sądzie w Edomie (Iz 63,1-3):

Któż to jest, który idzie z Edom, w farbowanych szaciech z Bosry?
Ten piękny w szacie swojej, idący w mnóstwie mocy swojej? Ja, który mówię sprawiedliwość, a jestem obrońcą na zbawienie. Czemuż tedy czerwone jest odzienie twoje a szaty twoje jako tłoczących w prasie? Samem tłoczył prasę, a z narodów nie masz męża ze mną. Tłoczyłem je w zapalczowości mojej i podeptałem je w gniewie moim, i przyskała krew ich na szaty moje, i spluskałem wszystkie odzienie moje.

Por. niżej, VIII 4,10,3; IX 3,7,15 i obj.; X 3.8,8; X 3.10,6-14.

w. 8 *serce otworem wiecznie zostawione* – mowa o ranie w boku Chrystusa; zob. wyżej, obj. do VI 7,3.

39.

w. 3 *ciało pod biczę skazane* – por. wyżej, obj. do VII 3.19a,39-40.

w. 4 *drutami jako pazurmi zszarpane* – apokryficzny motyw biczowania Chrystusa wymyślnymi narzędziami; por. np. *ROZMYŚLANIA DOMINI-KAŃSKIE*, s. 324: „A gdyż zewlekli Jezusa i wiedli na to miejsce, gdzie karano złośniki, jęli gotować nań miotły, biczę srogie, węzłowate i pęgi żelazne, i łańcuchy z <h>aczkami, i powrozy”. Por. wyżej, obj. do VII 3.19a,39-40

w. 5 *Widzę w nim wyraz Joba zbolalego* – biblijny Hiob jako starotestamentowa prefiguracja Chrystusa cierpiącego.

w. 6 *Łazarza w wrzodach wmurzonego* – okryty wrzodami żebrak Łazarz, leżący u bramy pałacu bogacza (zob. wyżej, obj. do VII 3.1,10), rozumiany jest tutaj jako prefiguracja Chrystusa cierpiącego.

w. 7-8 *dla złości / ludzkiej* – tj. ze względu na ludzkie grzechy.

40.

w. 6 *Jezu, mój kwiecie różany* – róża jest symbolem męczeństwa Chrystusa; por. pieśń *Dobranoc, Głowo święta*, w. 1: „Dobranoc, kwiecie różany” (cyt. [za:] *GORZKIE ŻALE*, s. 21).

w. 7-8 *mój kwiateczku bujny, / pociecho, Strózu, mój Pasterzu czujny* – por. ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka XXXV*, w. 91-92 [s. 129]: „Ochlodo serca mego, mój pasterzu czujny! / Korono głowy mojej, mój kwiateczku bujny!”

41.

w. 2 *jak ul bez miodu* – metafora określająca ciało bez duszy.

42.

w. 3 *Nikodem z Jozwem maszczą olejkami* – por. wyżej, obj. do VIII 3,18,5-8.

w. 5-6 *i uwinąwszy w prześcieradło one, / do skały niosą ciało namaszczone* – Chrystus pochowany został w grobie wykutym w skale (Mt 27,60). Por. wyżej, obj. do VIII tyt.

43.

w. 2 *dla Józefa grób był postawiony* – zob. wyżej, obj. do VIII tyt.

w. 5 *Wieczór już nocne zasłony prowadzi* – sens: zapada zmrok. Por. wyżej, obj. do VIII 2,1.

44.

w. 1-2 *O dusze braciej Nikodema cnego, / z Arymatyjej Józefa świętego* – poeta zwraca się do członków Bractwa św. Józefa z Arymatei i Nikodema.

<4>5.

w. 4 *miedzy lotrami gorszym ogłoszony* – por. wyżej, obj. do VII 3.19a,57-58.

<4>6.

w. 4 *nie przenosicie ludzi stradnych okiem* – sens: nie omijacie wzrokiem ubogich i chorych wyglądających odpychająco.

w. 5 *odważacie koszt na zubożale* – sens: wspomagacie ubogich.

w. 7-8 *że i przez spowiedź zmarłych dusze niebu / dawszy* – sens: dzięki spowiedzi, której udzielacie, dusze zmarłych trafiają do nieba.

w. 8 *nosicie ciała do pogrzebu* – do najważniejszych zadań wileńskiego Bractwa św. Józefa z Arymatei i Nikodema należało grzebanie ubogich zmarłych, a także ofiar chorób epidemicznych.

<4>7.

w. 8 *wszystko ludzkie plemię* – por. KOCHANOWSKI, *Psalterz 2,22*: „Dam ci w dziedzictwo wszystko ludzkie plemię”.

[4.] Zdumienie się dusze... nad zamordowanym P[anem] Jezusem

Salomon jest w tym utworze prefiguracją Jezusa (Salomon → Oblubieniec w chwale → Chrystus), dlatego określenia i zwroty zaczerpnięte przez Bartoszewskiego z Pieśni na Pieśni, tam odnoszące się do króla i osób z jego otoczenia, a zatem pisane małą literą, w *Zdumieniu się dusze nabożnej...* jako bezpośrednio już opisujące osobę Chrystusa zapisujemy wielką literą.

1.

w. 1-8 – por. Pnp 3,11: „Wynidźcie a oglądajcie, córki Syjońskie, króla Salomona w koronie, którą go ukoronowała matka jego w dzień zrękwoin jego i w dzień wesela serca jego”; ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka* XXIII, w. 1-4 [s. 85-86]: „Wychodźcie, o syjońskie wdzięcznej kraszy córzy, / obacźcie Salomona, króla swego, który / czeka na was, królewską szatą przyodziany, / w koronę od matki swej ukoronowany”; OPEC, *Żywot*, s. 380:

O tym koronowaniu stoi w Piosnkach Salomonowych, pisano: «Wynidźcie i obejrzyjcie corki Syjon, cuz dziewczki jerozolimskie, krola Zbawiciela, jakoć go ukoronowała matka jego, cuz Synagoga żydowska», bo wtenczas jego krasa była oddalona, bo jego święte lice ubito i zeplwano, jego święta głowa była ździurkowana, jego krasne i barzo rozkoszne weźrzenie to sie było zmienilo, bo okolo jego oczu więcej niżli tysiacy ran było.

Por. niżej, X 3.5,19-32; X 3.19,71.

2.

w. 1-2 *Znaćli, że to On z tysiadców obrany, / waszli miłośnik biały i rumiany?* – por. wyżej, obj. do VIII 3,37,5-6.

w. 3 *Onoli wdzięczne grono cyprysowe* – por. wyżej, obj. do VIII 3,37,4.

w. 4 *i snopek mirry, kwiecie lilijowe?* – por. Pnp 1,12: „Snopek mirry jest mi miły mój, między piersiami mojemu mieszkać będzie”. Por. niżej, X 3.3,12.

marg.: *Temi podobieństwuy opisał piękność Chrystusa Pana ... król Salomon w pieniach swoich* – ta część utworu Bartoszewskiego stanowi parafrazę biblijnej Pieśni nad Pieśniami. Urodę Oblubieńca nasz autor porównuje do ciała umęczonego Chrystusa. Podobne antytezy pojawiają się np. u LIBERIUSZA (*Kazanie trzecie na tenże dzień* [s. 287-288]). Por. też *Żale Maryi* dołączone do *EWANGELII NIKODEMA* [s. 670]: „Synu mój, Synu najślodszy! [...] Gdzie jest słodka piękność Twych kształtów? Jak bardzo wzgardzony stoisz przede mną. Dawniej byłeś doskonały dzięki piękności pośród synów ludzkich, teraz natomiast jesteś pogardzany, o najślodszy!”

w. 5-8 *Tenli, co głowę z brantu ma szczyrego / złota po dziewięćkroć przeplawionego, / włosy krukowi czarnemu podobne, / jak latorośli palmowe ozdobne?* – por. Pnp 5,11: „Głowa jego złoto najlepsze, włosy jego jako latorośli palmowe, czarne jako kruk”.

głowę z brantu ma szczyrego – por. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 12,14: „Pਾਂskić słowā brਾਂt szczyry”.

<3.>

w. 2-3 *który ma oczy jako gołębice, / nad strumieniami wód w mleku wykapanie* – por. Pnp 5,12: „Oczy jego jako gołębice nad strumieniami wód, które są w mleku wymyte i siedzą nad potoki napelniejszemi”.

w. 4 *a imię Jego olejki wylane* – por. Pnp 1,2: „woniające olejkami nawybor-niejszemi. Olejek wylany imię twoje, dlatego panienki umiłowaly cię”.

w. 6 *wdzięcznie ozdobne rozwija jagody* – por. Pnp 1,9: „Piękne są jagody lica twego jako synogarlice: szyja twoja jako klejnoty”.

w. 7-8 *jako ziół wonnych grządki ułożone, / od aptekarzy rządnie usadzo-ne?* – por. Pnp 5,13: „Policzki jego jako grządki wonnych ziół nasadzone od aptekarzy”.

4.

w. 1 *Tenli, którego postać pożądliva* – por. Pnp 5,16: „a wszystkim pożądlivy”.

w. 2-3 *a Jego wargi lilija właściwa, / usta przedniejszą mirrą kapające* – por. Pnp 5,13: „Wargi jego lilia kapiące mirrę przednią”.

w. 4 *gardło słodkością wyborną płynące* – por. Pnp 5,16: „Gardło jego nasłodsze”.

w. 6-7 *a Jego ręce, szczyrozłote obie, / pełne hiacyntów* – por. Pnp 5,14: „Ręce jego utoczone złote, pełne hiacyntów”.

w. 8 *piersi nad wino zapachu wonnego* – por. Pnp 1,1: „bo lepsze są piersi twe nad wino”.

5.

w. 2-4 *ozdobny jako Liban przewyborny? / Żywot ma z kości słoniowej złożo-ny / a szafirami wszytek usadzony* – por. Pnp 5,14-15: „Brzuch jego z kości sło-niowej, osadzony szafirami. Golenie jego słupy marmurowe, które postawio-no na podstawkach złotych, ozdoba jego jako Liban, wyborny jako cedry”.

w. 5 *podobny jest sarnie* – por. Pnp 8,14: „a bądź podobny sarnie”.

w. 7-8 *Golenie Jego z marmuru robota, / a nogi piękne podstawki ze złota* – por. Pnp 5,15: „Golenie jego słupy marmurowe, które postawiono na pod-stawkach złotych”.

6.

w. 3-4 *Jak jabłoń między leśnemi drzewami, / tak On jest między ludzkiemi synami* – por. Pnp 2,3: „Jako jabłoń między drzewem leśnym, tak miły mój między synami”.

7.

w. 4 *jak granatową szatą powleczoney* – por. Pnp 6,6: „Jako skórka jabłka granatowego tak jagody twoje”; porównanie do owocu granatu, łac. *malum granatum*. Apokryficzny motyw skrwawionego płaszcza łączy się z tematem prasy/tłoczni mistycznej (*torcular Christi*) (por. wyżej, obj. do VIII 3,38,4). Por. *ROZMYŚLANIA DOMINIAŃSKIE*, s. 311: „Takoz ze wszech stawow i członkow płynęła krew czysta i błogosławiona kropiami przez sukienkę aż na ziemię”.

w. 5-6 *Pełna Mu głowa krwaworzęsnej rosy / i roztergane pełne kropel wło-sy* – por. Pnp 5,2: „boć głowa moja pełna jest rosy a kędzierze moje kropeli nocnych”.

8.

w. 4 z *hyzopu* – hyzop lekarski (*Hyssopus officinalis* L.) nigdy nie występował w Ziemi Świętej. Prawdopodobnie mowa o lebiodce syryjskiej (*Origanum syriacum*), która z powodu opaczego tłumaczenia w Septuagincie hebrajskiego słowa *esov* błędnie nazywana jest hyzopem. Według Ewangelii św. Jana (J 19,29) nasączone octem gałązki „izopu” podawano Jezusowi na krzyżu do picia. Por. J 19,29: „Było tedy naczynie postawione, octu pełne. A oni gębkę pełną octu, obłożwszy izopem, podali do ust jego”; także Mt 27,48. Zob. niżej, X 3.6,48; X 3.7,34; X 3.12,37; X 3.20,63.

w. 7 *bok Mu przebity* – zob. wyżej, obj. do VI 7,3.

w. 8 *grzbiet posieczony różgami i drotem* – zob. wyżej, obj. do VII 3.19a,39-40.

9.

w. 7-8 *jedna już rana ze wszystkiego ciała, / tak w Nim calizna żadna nie została* – parafraza Iz 1,6: „Od stopy nogi aż do wierzchu głowy nie masz w nim zdrowia, rana i siność, i spuchły raz”; por. też BRYGIDA, *Objawienia* I 9 [s. 45-46] (zob. wyżej, obj. do VII 3.19a,39-40, oraz niżej, VIII 5,18; IX 3,14,7-8; X 3.7,41; X 3.20,7, 52).

10.

w. 3 *ciężka męki prasa* – zob. wyżej, obj. do VIII 3,38,4.

w. 5 *z ciernia w koronie uwitej* – por. wyżej, obj. do VIII 3,35,1-2.

w. 6 *niezbożnie trzcina do głowy przybitej* – por. wyżej, obj. do VIII 3,1,7.

11.

w. 1-2 *O Boże, gdzie się zagościł on mściwy / ogień, co zniósł grzech sodomski brzydliwy?* – nawiązanie do kary, jaką ponieśli rozpustni mieszkańcy Sodomy: miasto spłonęło od zesłanego przez Boga deszczu ognia i siarki (Rdz 19,1-29; Iz 1,7; Ez 16,46-50).

w. 3-4 *Gdzie potop, który świata nieprawości / zalał wodami wielkiej nawalności?* – por. niżej, obj. do IX tyt.

w. 5 *egipskich dziesięć plag* – klęski zesłane przez Boga na Egipt miały skłonić faraona do uwolnienia Izraelitów z niewoli (Wj 7,14-29; Ps 78(77),43-51). Por. wyżej, obj. do VI 18,17-18.

w. 6 *zguba w Czerwonym Morzu faraona* – por. wyżej, obj. do VII 3.1,16.

w. 7-8 *Gdzie się i węże ogniste podziały, / które złorzeczny lud na śmierć kasały?* – mowa o karze zesłanej przez Boga na przebywający na pustyni lud Izraela za to, iż zwątpił w Bożą opiekę i wyrzekął na Stwórcę; w wyniku ukąszeń węży wielu spośród Izraelitów zmarło (Lb 21,6). Por. niżej, VIII 6,9-10 i obj.

12.

w. 1-4 *Gdzie i rostepna ziemia, co namioty / pożarła jawnie przepysznej roboty, / pożarła Datan i Abiron, sprzeczne / hetmany, z zbozem ich na czasy wieczne?* – w czasie pobytu na pustyni 250 członków ludu Izraela z Datanem, Abiramem i Korachem na czele zbuntowało się przeciwko

władzy Mojżesza i Aarona. Bóg ukarał buntowników: rozstąpiła się ziemia i pochłonęła ich wraz z rodzinami oraz całym majątkiem (Lb 16). Por. też ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka XXII*, w. 75 [s. 83]: „jako Abiron, Datan do piekła przepadnie”.

w. 5-6 *on anioł, który / Senacheryba lud stał i tabory* – mowa o najeździe (701 r. p.n.e.) assyryjskiego Sennacheryba (panował w latach: ok. 705-681 p.n.e.) na Królestwo Judy, kiedy to judzki król Ezechiasz i prorok Izajasz modlili się do Boga, a ten zesłał anioła, który zabił asyryjskich żołnierzy (2Krl 18,13-36; 2Krn 32,1-26). Por. wyżej, obj. do VII 3,4,32.

w. 7-8 *Gdzie się niedźwiedzie one zagoniły, / co Elizeusza krzywdy się zmściły?* – aluzja do okrutnej opowiadki o dwóch niedźwiedziach, które wyszły z lasu i rozszarpały 42 dzieci za wyśmiewanie proroka Elizeusza (2Krl 2,23-24).

Elizeusza – wyraz należy czytać czterosylabowo.

13.

w. 1 *Wszystkie te* – mowa o wymienionych plagach.

w. 7-8 *aby nikt z zbójców plag tych nie ponosił, / o co sam Ojca, umierając, prosił* – zob. Łk 23,34: „A Jezus mówił: Ojczy, odpuść im: boć nie wiedzą, co czynią”; oraz niżej, X 3,19,23-24.

14.

w. 2-4 *targało niebo z smutku swe zawiasy, / słusznie się jasne słońce zamroczyło / i grubym partem światłość swą zakryło* – zob. wyżej, obj. do VIII 2,1.

w. 5-6 *ziemie okrag drżał szeroki, / słusznie się twarde kruszyły opoki* – zob. wyżej, obj. do VIII 2,1.

15.

w. 3-4 *nieme żywioty w żałobie / po utraconej stanęły ozdobie* – mowa o niezwykłych zjawiskach atmosferycznych po śmierci Jezusa, o których piszą ewangeliści (zob. wyżej, obj. do VIII 2,1).

16.

w. 4 *jeszczeż twe ręce w ranach Jego maczasz* – św. Tomasz, aby uwierzyć w zmartwychwstanie Jezusa, musiał włożyć rękę w ranę jego boku (J 20,24-29).

w. 7 *Jeszczeż krzyżujesz?* – por. WUJEK, *Historyja*, s. 146: „[...] ale Go jeszcze grzechami naszymi krzyżować nie przestajemy?”.

[5.] Płacz nabożnej dusze nad zmarłym P[anem] Jezusem

w. 1-14 – por. KOCHANOWSKI, *Treny I*, w. 1-6:

Wszystki płacze, wszyscy lzy Heraklitowe
 I lamenty, i skargi Simonidowe,
 Wszystkie troski na świecie, wszystkie wzdychania
 I żalę, i frasunki, i rąk łamania,

Wszystki a wszystkie za raz w dom sie mój noście,
A mnie plakać mej wdzięcznej dziewczki pomoście [...]

por. też ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka* XXXIV, w. 1-8 [s. 123-124].

w. 9 *żywiolów czterech widoki żalobliwe* – zob. wyżej, obj. do VIII 2,1.

w. 18 *nie znać, żeby był człowiek, tak srodze podrapany* – zob. wyżej, obj. do VIII 4,9,7-8.

w. 21-22 „*Oto człowiek*” – *co mówił Piłat, chcący dać sprawę, / że zgola i człowieka utracił już postawę* – słowa (łac. *Ecce homo*), które wypowiedział Piłat o Jezusie, okazując Go po ubiczowaniu przed ludem żydowskim (J 19,5). Por. też WUJEK, *Historyja*, s. 122: „«Oto człowiek», mówił Piłat, oto człowiek tak na całym ciele zbity, iż ledwie można poznać, że to człowiek”.

w. 44 *że moje prośby smutne przyjmiesz w swe święte uszy* – por. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 6,17-18: „Bo Pan głos płaczu mego przyjął w uszy swoje / I łaskawie wysłuchał smutne prośby moje”; 61,1-2: „Usłysz mé prośby, Boże władze wiecznej, / Á obróć ku mnie święte uszy swoje”; 143,1-4: „Wysłuchaj, wieczny Boże, prośby moje, / Á nakłoń ku mnie święte uszy swoje; / Według swój prawdy, według swój litości / Rącz mię ratować w mojej doległości”. Podobna fraza por. wyżej, VII 3,7,4.

[6.] Westchnienie dusze nabożnej do ran Pańskich

w. 5-6 *ale dla onych bytności / podadzą tyl wszystkie złości* – sens: dzięki obecności Chrystusa w sercu człowieka wierzącego odstąpią / nie będą miały przystępu wszelkie pokusy/grzechy.

w. 9-10 *Jeśli na węża nigdy miedzianego / patrząc, nikt nie zmarł od żądla śmiertnego* – Bóg ukarał Izraelitów za to, że po wyjściu z Egiptu złorzeczyli Jemu i Mojżeszowi, po czym zesłał węże ogniste, aby ich kąsały. Gdy Izraelici pożałowali swych grzechów, prosili Mojżesza, by modlił się do Boga o ratunek. Wówczas Pan nakazał Mojżeszowi sporządzić miedzianą figurę węża i umieścić ją na wysokim palu. Każdy, kto na nią spojrzał, był uzdrowiony (Lb 21,5-9). Por. wyżej, obj. do VIII 4,11,7-8.

w. 11 *wnętrzne oczy* – oczy duszy; zob. wyżej, obj. do III 3,33-40.

w. 16 *od żądla śmierci* – zob. wyżej, obj. do I 3,260.

[IX.] TĘCZA PRZYMIERZA WIECZNEGO...

Tytuł: *Tęcza przymierza wiecznego ... jako Noemu w obłokach okazana* – nawiązanie do historii ocalonego z potopu Noego, który wraz z rodziną zbudował arkę (zob. Rdz 6-8). Na znak przymierza z Bogiem Noemu ukazała się tęcza, będąca potwierdzeniem obietnicy, iż Bóg nie sprowadzi więcej potopu. Por. Rdz 9,11-16:

Postanowię przymierze moje z wami i żadną miarą więcej nie będę zagubione wszelkie ciało wodami potopu ani więcej będzie potop

pustoszący ziemię. I rzekł Bóg: To znak przymierza, który daję między mną i wami, i do wszelkiej dusze żywiącej, która jest z wami, na rodzaje wieczne: Łuk mój położę na obłokach i będzie znakiem przymierza między mną a między ziemią. A gdy okryję obłokami niebo, ukaże się łuk mój na obłokach i wspomnę na przymierze moje z wami i ze wszelką duszą żywiącą, która ciało obżywia: i nie będą więcej wody potopu ku wygładzeniu wszelkiego ciała. I będzie łuk na obłokach, i ujrzę ją, i wspomnę na przymierze wieczne, które się postanowiło między Bogiem a między wszelką duszą żywiącą każdego ciała, które jest na ziemi.

Por. wyżej, VII 3.8,17; VII 3.9,30 i obj., oraz niżej, IX 3,3,3-4; IX 3,5,1-2 i obj.; IX 3,6,2-3, 11-12, 13-18, 19-20, 21, 23-24, 25-26; IX 3,16,8. W utworze Bartoszewskiego Chrystus staje się tęczą – znakiem nowego przymierza człowieka z Bogiem, którego celem jest odkupienie grzechów i zbawienie ludzi.

świętym Józefowi i Nikodemowi ... bractwa na poratowanie ubogich założonego – zob. wyżej, obj. do VIII tyt.

[1.] [Wiersz pod herbem Trąby]

w. 1-5 *Sławo ... // ... // twoją to głośną trąbą zacne czyny głosić* – zwrot do Muzy Klio (gr. Κλειώ [Kleio], łac. *Clio*), ‘głoszącej sławę / sławiącej’ (gr. κλέος [kleos] – ‘sława’; κλέω/κλείω [kleo/kleio] – ‘rozgłaszać / wysławiać’).

w. 8 *w przesławnym domu Woynów trzy trąby herbowe* – opis herbu por. wyżej, obj. do VI 1. W klejnocie herbu biskupa Abrahama Woyny znajduje się infuła, po stronie prawej heraldycznej – pastorał, po lewej – miecz św. Piotra.

[2.] *Przeświecnemu... ks[iędzu], Abrahamowi Woynie...*

Tytuł: *ks[iędzu], Abrahamowi Woynie* – Abraham Woyna (1569-1649), biskup tytularny metoneński (1611), sufragan wileński, biskup żmudzki (1626), biskup wileński (1631), wielokrotnie wyznaczany senatorem rezydentem przy Władysławie IV Wazie.

[1]

sekretarz Jezusowy, Jan święty] ... powiada, że około stolice Jego Boskiej widział tęczę zielonemu podobną szmaragdowi – por. Ap 4,3: „a tęcza była około stolice, podobna pojrzeniu smaragdowemu”.

jednę mianował, którą nad inne celniejszą być rozumiał – autor spośród barw tęczy wyróżnia szmaragdową zielen jako symbol nadziei i miłosierdzia Bożego. Por. wyżej, obj. do I 3,240.

tłumacze Pisma Bożego – egzegeci komentujący teksty biblijne.

Jednorodzonego swego ... na krzyżu jako tęczę na obłokach jakich rozpiął – o Chrystusie jako tęczy por. też WUJEK, *Historija*, s. 155: „A teraz już wszyscy podniósłszy oczy swe, patrzmy na P. Jezusa ukrzyżowanego jako w tęczę. Boć to jest znak daleko pewniejszy przymierza i pokoju między Bogiem a między ludźmi”.

„*Commendat Deus caritatem suam, quoniam cum adhuc peccatores essemus, Christus pro nobis mortuus est*” – rzekł ś[więty] Paweł Rzymianom – Rz 5,8-9: *Commendat autem caritatem suam Deus in nobis: quoniam cum adhuc peccatores essemus, secundum tempus, Christus pro nobis mortuus est* („Lecz Bóg zaleca miłość swoją przeciw nam, że gdyśmy jeszcze byli grzesznymi, Chrystus za nas umarł”).

[2]

przy tej uroczystości składania obrazu Pańskiego z drzewa krzyżowego – nawiązanie do opublikowanego 3 lata wcześniej utworu [VIII.] *Cień pogrzebu...* i opisanego tam zdejmowania ciała Chrystusa z krzyża; por. wyżej, obj. do VIII tyt.

pozorem zieloności swojej – tj. swym miłosierdziem.

Ledwie się uwolniła prześwietność W[aszej] M[iłości] nieco była od zabaw Rzeczypospolitej wysokich i wielkich – szyk (czas zaprzeczony): prześwietność W[aszej] M[iłości] ledwie była się nieco uwolniła od zabaw Rzeczypospolitej wysokich i wielkich. W 1631 r. Abraham Woyna został biskupem wileńskim, a w 1633 senatorem rezydentem.

spuściłeś się zaraz aż do Bractwa naszego ubogiego – sens: objąłeś patronatem Bractwo św. Józefa z Arymatei i Nikodema.

szpital – przy wileńskim Bractwie funkcjonował również przytułek, w którym bracia nieśli pomoc ubogim i chorym.

„*caelum ornat variis miranda coloribus iris*” – niemal identyczny heksametr znajduje się w utworze należącym do zbioru 143 późnoantycznych epigramów opatrzonych imionami 12 autorów i podzielonych na 12 grup tematycznych – tzw. *Carmina duodecim sapientum*. Epigramy są w różnych metrach i o różnej długości (zaczynają się od monostychów). Jednym z tematów jest tęcza i z tej części pochodzi łacińskie wtrącenie Bartoszewskiego, zaczerpnięte z trzywersowego heksametrycznego epigramu, przypisanego Asmeniusowi (*Carm.sap.* 52,3): *Et caelum variis miranda coloribus ornat*. Część wierszy składających się dzisiaj na *Carmina duodecim sapientum* w Średniowieczu, i jeszcze we wczesnej nowożytności, przypisywano Wergilemu, dlatego znajdujemy je w rękopisach i w drukach zawierających dzieła Wergiliusza.

[3.] Tęcza przymierza wiecznego – Chrystus Jezus ukrzyżowany

„*Istud signum... Rupertus, «In „Genesim», lib[ri] 4, c[apite] 36*” – por. RUPERT. *Genes.comm.* 4,35 [PL 167,359C]. Komentarz do Księgi Rodzaju, autorstwa benedyktyna Ruperta z Deutz (*Rupertus Tuitiensis Abbas*; ok. 1070-1130), stanowił część dzieła *De Trinitate et operibus eius libri XLII* (ok. 1112-1116) [PL 167,199-1827]. Por. także edycję z XVI w.: *Ruperti Abbatis Tuitiensis... Libri XLII de operibus Sanctae Trinitatis...*, Lovanii 1551, k. 43v.

1.

w. 5 *oblączystością przyjemną ozdobna* – nawiązanie do harmonijnego kształtu łuku tęczy, symbolizującego podział na sferę górną (sakralną) i dolną (ziemską).

2.

w. 1-2 *Nie jest to córka Dziwu, jak pohańskie czasy / nazywać ją nawykły dla ślicznej okras* – mowa o postaci greckiej bogini Iris/Irydy personifikującej tęczę. Była ona córką Okeanidy Elektry i Taumasa (gr. Θαύμας [Thaímas]), syna Gai/Ziemi i Pontosa/Morza. Imię Taumasa, który miał uosabiać „cudowność morza”, wywodzono od słowa θαύμα ([tháima] – ‘cud/dziwo’), stąd *córka Dziwu*. Być może źródłem określenia był opatrzone imieniem Basiliusa epigram zaczynający się od słów (*Carm.sap.* 51,1): *Clara sub aetheriis fulget Thaumantia proles* (‘Jasna w czystym powietrzu lśni Thaumasa córka’) (zob. wyżej, obj. do VIII tyt.).

w. 5 *ani, chlubny Jowiszu, twój to posel* – Iryda była posłanką przede wszystkim Zeusa/Jowisza.

3.

w. 3-4 *darowałaś ją czasu potrzeby Noemu / na znak przymierza* – zob. wyżej, obj. do IX tyt.

w. 7 *przez sześćset lat żyjąc w niezbożnych gromadzie* – gdy nastąpił potop, Noe miał sześćset lat i żył wśród ludu, który nie przestrzegał nakazów Boga (Rdz 7,6). Por. Ps 1,1: „Błogosławiony mąż, który nie chodził w radzie niezbożnych”.

w. 10 *ani stóp swoich ludzi wszetecznych kładł torem* – por. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 1,2: „Áni stóp swoich torem grzesznych ludzi kładzie”; Ps 1,1: „i na drodze grzesznych nie stał”.

w. 12-13 *aby żył, jako Twoja wola brzmiała święta – / promienili się kładł dniowy, nocnyli cień wstawal* – por. Ps 1,2: „Ale w Zakonie Pańskim wola jego, a w Zakonie jego będzie rozmyślał we dnie i w nocy”.

4.

w. 1 *A gdy drogę swą wszelkie ciało zepsowało* – por. Rdz 6,12: „bo wszelkie ciało popsowało było drogę swą na ziemi”.

w. 2 *a na odwrót pogrózkom Boskim się nie dało* – sens: ludzie na zmienili swego postępowania pomimo ostrzeżeń Boga.

w. 3 *żałował Bóg, że kiedy człowieka utworzył* – por. Rdz 6,6: „żał mu było, że uczynił człowieka na ziemi”.

w. 5-6 *„Zglądę – pry – wszelki naród, zglądę wszelkie plemię / i cokolwiek szeroką wkrąg obsiadło ziemię* – por. Rdz 6,7: „Wyglądę człowieka, którego stworzył, z obliczności ziemi”. Por. też niżej, X 3.20,83-84.

5.

Wiersz jest silnie zależny od *Pieśni* 1 Jana Kochanowskiego z *Ksiąg wtórych*.

w. 1-2 *Gdy sto dwadzieścia lat im wyszło na poprawę / życia, a Noe skończył nad arką zabawę* – w czasach Noego ludzie żyli sto dwadzieścia lat (Rdz 6,3), a był to też okres, w którym mogli się nawrócić, zanim Noe skończy budować arkę. Por. wyżej, obj. do IX tyt.

w. 7 *wziął poroże* – tj. ujął róg, by w niego zadać.

w. 15 *Czterdzieści dni i nocy lał deszcz, nie przestając* – por. Rdz 7,17: „I zstał się potop przez czterdzieści dni na ziemi”; KOCHANOWSKI, *Pieśni II 1*, w. 13: „Sześć niedziel w ten czas lał deszcz nie przestając”.

w. 16 *ziemia rzek przymnażała, nowych źródeł dodając* – por. KOCHANOWSKI, *Pieśni II 1*, w. 14-15: „A ziemia, nowe źródła pobudzając, / Rzek przymnażała”.

w. 17 *Z gór deszcz leje rzekami, topi miasta, grody* – por. KOCHANOWSKI, *Pieśni II 1*, w. 17-18: „Z ludźmi pospołu i miasta, i grody / Nicuścierzone zatopily wody”.

w. 23-24 *Nie osiedził się żaden człowiek ni zwierz w cale, / ni ptaszęta na drzewie i na żadnej skale* – por. KOCHANOWSKI, *Pieśni II 1*, w. 19-20: „Nie wysiedził się pasterz z bydłem w cale / Na żadnej skale”.

w. 25-26 *ryby błędne po górach wysokich pływały, / gdzie przedtym i orlice ledwie dolatały* – por. KOCHANOWSKI, *Pieśni II 1*, w. 21-23: „Ryby po górach wysokich pływały, / Gdzie ledwie przedtym pióra donaszały / Mężnej orlice”.

6.

w. 1 *Po stu i pięćdziesiąt dni potopu onego* – por. Rdz 7,24: „I opanowały wody ziemię sto i pięćdziesiąt dni”.

w. 2-3 *Samowładca światowy wspomniął na Noego / i przywiódł wiatr na ziemię w wodzie zanurzoną* – por. Rdz 8,1: „Wspomniawszy potym Bóg na Noego i na wszystkie zwierzęta, i na wszystkie bydła, które były z nim w korabiu, przywiódł wiatr na ziemię i upadły wody”. Por. wyżej, obj. do IX tyt.

w. 4 *wszelką żywiącą duszę wiecznie zatopioną* – tj. na wszelką żywiącą duszę; sens: Bóg przypomniał sobie o tych mieszkańcach arki, którzy przeżyli potop.

w. 5-6 *Wnet się wody posłuszne do miejsc swych wracały / i upusty niebieskie lać były przestały* – por. Rdz 8,2-3: „i zawarte są źródła przepaści i upusty niebieskie, i zahamowane są dżdże z nieba. I wróciły się wody z ziemi idące i wracające się, i poczęły opadać po stu i pięćdziesięciu dni”.

w. 7-8 *tudzież zbytnopokoczne zawarły się zdroje / i rzeki niezścignione wpadły w brzegi swoje* – por. KOCHANOWSKI, *Pieśni II 1*, w. 45-46: „Potym i zbytnie zawarły się zdroje, / A bystre rzeki wpadły w brzegi swoje”.

w. 11-12 *Irzekł Noemu: „Wynidź z korabia na ziemię. / Niech wynidzie bezpiecznie z tobą i twe plemię”* – por. Rdz 8,15-17: „Rzekł tedy Bóg do Noego, mówiąc: Wynidź z korabiu ty i żona twoja, synowie twoi i żony synów twoich z tobą”. Por. wyżej, obj. do IX tyt.

w. 13-18 – por. wyżej, obj. do IX tyt. Por. też KOCHANOWSKI, *Pieśni* II 1, w. 62: „Że nigdy potom takich wód nie wzruszę”.

w. 19-20 *Uczynię już umowę moją wieczną z wami / więcej świata nie będę zalewał wodami* – por. wyżej, obj. do IX tyt.

w. 21 *Na obłokach położę pręgę barwy różnej* – por. wyżej, obj. do IX tyt. KOCHANOWSKI, *Pieśni* II 1, w. 65: „Włóż na niebo znakomitą pręgę”.

w. 23-24 *Gdy obłokami okrąg okryję miesięczny, / wnet na obłokach łuk mój ukáže się wdzięczny* – por. wyżej, obj. do IX tyt.

okrąg ... miesięczny – tj. księżyc.

w. 25-26 *I ujrzę go, i wspomnę na wieczne przymierze / między Bogiem a człekiem stanowione szczerze* – por. wyżej, obj. do IX tyt.

<7.>

w. 6 *Przedwiecznego Słońca* – por. hymn *Przedwieczne Słońce, Boże niepojęty...*

w. 8 *i wiecznego wesela z pokojem zażywa* – zob. Iz 61,7: „wesele wieczne mieć będą.”

w. 11-12 *Tys to jest wszytek piękny, wszytekeś rumiany, / Tys to on oblubieniec z tysięcy wybrany* – por. wyżej, obj. do VIII 3,37,5-6.

w. 15 *Ciebie ozdabia Twojej krwi płaszcz jacyntowy* – por. wyżej, obj. do VIII 4,7,4. Określenie poety opisujące płaszcz Chrystusa odwołuje się także do mitu znanego przede wszystkim z Owidiusza (*Met.* 10,162-219): oto piękny młodzieniec Hiacynt, umiłowany przez Apollina, ginie w czasie ich wspólnej zabawy, nieumyślnie zabity przez boga dyskiem – lot przyrzędu zmienił zazdrosny Zefir. Zrozpaczony Apollin sprawił, że z krwi Hiacynta wyrósł purpurowy kwiat (odmiana irysa), nazwany następnie jego imieniem (ma kształt liter AI, które układają się w grecki wykrzyknik oznaczający żalność).

8.

w. 5 *kapłani, celni faruzowie* – mowa o dwóch konkurujących ze sobą stronnictwach religijno-politycznych w Judei: saduceuszach i faryzeuszach.

w. 7-10 – scena aresztowania Jezusa przez żołnierzy w Ogrodzie Oliwnym/Ogrójcu po zdradzie Judasza (Mt 26,47-57; J 18,1-11).

w. 7 *żołnierza wtym przybrawszy* – zabrawszy ze sobą żołnierzy (Mt 26, 47).

w. 11-16 – zob. Mt 26,67-68; Mk 22,63-64; Łk 14,65. Na temat męczenia Jezusa po aresztowaniu w Ogrodzie Oliwnym por. *ROZMYŚLANIA DOMINIKAŃSKIE*, s. 312-313; ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka* XIII, w. 69-72 [s. 58]: „Jeszcze nie dosyć na tym, ale Pańskie oczy / zasłoniwszy, raz po raz to ten, to ów skoczy, / wycinając policzki: „Prorokuj nam, Boże, / kto cię bije”.

w. 14 *zbrojnemi pięściami do krwi policzkują* – zob. wyżej, obj. do VII 3.19a,34.

w. 21 *każe Go ubiczować* – zob. wyżej, obj. do VII 3.19a,39-40.

w. 23 *nad Rzymian dawne prawo nad Nim się pastwili* – sens: kaci męczyli Jezusa wyjątkowo okrutnie. Prawo rzymskie przewidywało ubiczowanie skazanego przed ukrzyżowaniem. Wątek ten rozwijają apokryfy; por. *ROZMYŚLANIA DOMINIKAŃSKIE*, s. 324-325.

w. 25-32 *Po usmaganiu* – por. wyżej, obj. do VII 3.19a,39-40.

w. 27 *purpurę Nań wrzuciwszy* – żołnierze nałożyli Jezusowi purpurowy płaszcz, wyszydzając go jako króla żydowskiego, zob. Mt 27,28: „A zwiókszy go, włożyli nań płaszcz szarłatny”; Mk 15,16: „I oblekli go w purpurę”; także J 19,2; por. niżej, X 3.12,33.

w. 27-28 *w rzeczy ku wytchnieniu / swemu* – tj. tak naprawdę, aby sami odpoczęli.

w. 28 *posadzą Pana we krwi na kamieniu* – odniesienie do motywu Chrystusa Frasobliwego, typu ikonograficznego, który przedstawia medytującego Jezusa, w pozie siedzącej, z głową wspartą na dłoni. Wizerunki te, najczęściej rzeźbiarskie, były popularne w Polsce szczególnie na przełomie XV i XVI w. Bardzo wiele rzeźb to przykłady sztuki ludowej. W XVII w. często występowały jako rzeźba przydrożna. Do spopularyzowania typu przyczyniły się apokryfy oraz teksty literackie; zob. np. JANICJUSZ, *Na wizerunek Chrystusa siedzącego na kamieniu* [s. 184]:

Co przemyśliwasz, na twardym kamieniu
Siedząc, na łokciu wsparłszy głowę, Chryste?
Pewnie zbawienia dzieło i spętanie
Śmierci, złamanie władzy pana Styksu.
Daj, bym też myślał o tym, póki żyję.
Dłoń twa niech wesprze mą znękaną głowę.

w. 29 *i uwiwszy koronę z ciernia kolącego* – por. wyżej, obj. do VIII 3,35,1-2.

w. 30 *trzciniami tłoczą w głowę do mózgu samego* – por. wyżej, obj. do VIII 3,1,7.

w. 33-36 *Wtym miasto królewskiego berła trzcinę długą / w rękę wrażają, w głowę tego bijąc drugą, / a co raz Mu policzki srogie wycinają, / „Zdrów bądź, królu żydowski” – klękając, witają* – por. wyżej, obj. do VII 3.19a,34; VIII 3,5,1-2.

w. 37-40 *Z tak srogiej męki żalem Pilat umiesiony / rzecze do Żydów: „Winnym nie jest należony” / Oni krzykną: „Ukrzyżuj, ukrzyżuj, Pilacie, / niech umrze na krzyżowym srogiem majestacie!”* – zob. Mt 27,22; Mk 15,13; Łk 23,21; J 19,6.

9.

w. 1 *Pilat, bojąc się większych buntów, na śmierć zdawa* – zob. wyżej, obj. do VIII 3,14,7-8.

w. 5-8 *Wiodąc, jedni za łańcuch k sobie pociągają, / drudzy, oszczepmi z tyłu koląc, popychają, / owi biją po głowie, po grzbiecie kijami, / ci upadającego podnoszą dragami* – tradycja apokryficzna uzupełnia katalog *arma Christi*

przedstawiony w Ewangeliach, bo np. według apokryfów Chrystus był prowadzony na Golgotę na łańcuchu; zob. *ROZMYŚLANIA DOMINIKAŃSKIE*, s. 328:

A kiedyż wychodzili z miasta z Jezusem, ciągnąc go za łańcuch i za ten powroz, kotorem był w poly uwiązany, a Jezus ledwie idzie zataczając się. A co go siepnęli za łańcuch, to padł za martwy na ziemię.

Por. także wyżej, obj. do VI 8,7-8.

10.

w. 1 *Jezusa na Eysą Górę wprowadzili* – na wzgórze w pobliżu Jerozolimy, gdzie dokonywano egzekucji skazańców (aram. *Gulgalta* – ‘Miejsce Czaszek’; gr. Γολγοθά [Golgothá]; łac. *Calvaria* – ‘Sklepienie Czaszki’) por. Mt 27,33: „I przyszedli na miejsce, które zowią Golgota, co się wyklada miejsce trupiej głowy”. Por. także wyżej, obj. do VIII 3,12,7.

w. 5-7 *do ran gorących przywrzala / szatę z Niego wskok zedra przez głowę zbolala, / zaczym na ziemie musial cierniowy spasc wieniec* – motyw obnażenia z szat pochodzi z *EWANGELII NIKODEMA*, s. 645-646: „A gdy przybyli na miejsce, zdarli z Niego szaty i przepasano go chustą”; por. też OPEC, *Żywot*, s. 368: „Jezusa milego gdy środ wietnice tako nędznie przywiedziono, katowie się nań rzucili z wielkiej okrutności i poczęli drzeć i siepać z niego odzienie, i zewlekli go, iż stał nag, jako się urodził od Matki”; tamże, s. 404:

Kiedy to żalosne skazanie się stało, żołnierze i sami Żydowie na Jezusa się rzucili i pawłokę s niego z koroną stargnęli, która się była wpoila w rany. A dlatego gwałtownego zerwania odnowiły się wszystkie jego rany, jakoby dopiero mu znowu zadany były. I padł Jezus miły dla silnej młodości, bo mu większą wtenczas boleść zadali, niżli kiedy go biczowali.

WUJEK, *Historija*, s. 144: „jakąż to boleść przyniosło Synowi Bożemu, kiedy ową sukienkę do ran przywrzala, niemilosiernie od ciała oddzielali”. Por. niżej, X 3.12,21; X 3.20,67.

w. 11-12 *potym Pana rzucono na krzyż bez litości, / tak że się poruszyły wszystkie w Nim wnętrzości* – por. WUJEK, *Historija*, s. 145: „ciało Jego święte na krzyż rzucili”, s. 147: „że się wszystkie Jego wnętrzości poruszyły”.

w. 17-18 *i gdy wieniec, od ziemie podjawszy, cierniowy / po wtore przytlaczano kijami do głowy* – por. WUJEK, *Historija*, s. 144: „kiedy koronę dla zwłeczenia tej sukni z głowy zdejmowali i na nowo ją na głowę przynajśw[ietszą] wkładali”. Por. wyżej, obj. do VIII 3,1,7.

w. 20 *a w skalę wykowaną krzyż z prędką wpuszczano* – motyw osadzenia krzyża w wykutym wcześniej otworze pochodzi z tradycji apokryficznej; por. *ROZMYŚLANIA DOMINIKAŃSKIE*, s. 331: „[...] kilonaście mocnych Żydów wzięwszy krzyż z Jezusem i postawili w jednej kamiennej, małej

rozpadłej skale. I upuścili krzyż w onę dziurę barzo ciężko”; WUJEK, *Historja*, s. 147: „krzyż w dół w skale przygotowany gwałtownie wpuścili”.

w. 21 *jako się wtenczas rany srodze rozszerzały* – por. *ROZMYŚLANIA DOMINIKANSKIE*, s. 331: „iż się zasie ciężko strząsnęło i rany rozszerzyły”; RACZKIEWICZ, *Lilija między cierniem podczas męki Pańskiej* [s. 427]: „nazbyt ostra dlatego, że przybity do krzyża wszystkim ciała swego ciężarem zawisł na ręku i nogach, prze co i kości się gruchotały, i żyły się targały, i rany się rozszerzały”. Por. niżej, X 3.10,15-16.

11.

w. 3 *a Bóg Józefa chował, męża pobożnego* – zob. wyżej, obj. do VIII tyt.

w. 5-6 *Nie zezwalał na rady niezbożnego kota / ani się dał nachylić pogrożkom ich zgola* – por. wyżej, obj. do VIII tyt.

w. 7-8 *mając na pieczy / ... prowadziła rzeczy* – por. wyżej, obj. do I 3,235-236.

w. 9 *oczekiwał i on sam królestwa górnego* – zob. Mk 15,43: „przyszedł Józef z Arymatyjej, zacny senator, który też oczekiwał Królestwa Bożego”. Wedle innego ewangelisty (J 19,38) Józef był uczniem Chrystusa, lecz ukrywał to. Por. też *EWANGELIA NIKODEMA*, s. 647: „Pochodził on z miasta Arymatei w Judei i oczekiwał przybycia Królestwa Bożego”.

12.

w. 2-4 *rozgniewana wnet ziemia z trzaskiem się otwiera. / Chcąc pochłonąć złoczyńce, runą się i opoki, / przebiegają się z ufmi dżdżów, ogniów obluki* – zob. wyżej, obj. do VIII 2,1.

przebiegają się z ufmi dżdżów ogniów obluki – sens: hufce dżdżów (tj. chmury deszczowe) przeganiają się/prześcigają się z oblukami ogni (błyskawicami).

w. 5-6 *Morze też wzbudza wały, chcąc wypaść na ziemię / i żydowskie zatopić jadowite plemię* – nawiązanie do biblijnego potopu (Rdz 7,6-24), podobnie jak w poprzednim utworze (IX 3,11,4).

w. 9 *sami z grobów umarli jak ze snu powstałi* – por. Mt 27,52: „I groby się otworzyły, i wiele ciał świętych, którzy byli posnęli, powstało”.

w. 21 *Do tej* – mowa o Tęczy jako figurze Jezusa.

w. 24 *z paniami świętymi* – mowa o Marii (żonie Kleofasa) i Marii Magdalenie, które wraz z Matką Bożą stały pod krzyżem (J 19,15-26); por. wyżej, obj. do VIII 3,19,4, oraz niżej, obj. do IX 6.13,1.

13.

w. 3-10 *tu widzieli na oko różnych barw tysiące / z nieobliczonych Jego ran wynikające...* – analogia pomiędzy sińcami i ranami na ciele ukrzyżowanego Chrystusa a barwami tęczy.

w. 11 *rąk, boku i nóg dziury* – w czasie przybijania do krzyża przebito Jezusowi stopy i dlonie, natomiast przed zdjęciem z krzyża jeden z żołnierzy przebił Jego bok, by upewnić się, że ukrzyżowany umarł (por. wyżej, obj. do VI 7,3).

w. 16 *żyby w ciele stargane a zdarcia szerokie* – por. BRYGIDA, *Objawienia* 19 [s. 45-46] (zob. wyżej, obj. do VII 3.19a,39-40).

w. 23 *nabożne panie* – zob. wyżej, obj. do IX 3,12,24.

w. 26 *a już wieczór nadchodził bliski świętej nocy* – zob. wyżej, obj. do VIII 3,2,2.

14.

w. 3 *zasmucone one zacnych ludzi grono* – por. wyżej, obj. do VIII 3,19,4.

w. 7-8 *Widzi, że miejsca nigdzie w Nim zdrowego ni ma: / już nie ciało, lecz jedną ranę w ręku trzyma* – zob. wyżej, obj. do VIII 4,9,7-8.

w. 9 *Wierzę, że ją tylekroć miecz bólów przeraził* – zob. wyżej, obj. do VIII 3,20,6.

15.

w. 1-2 *Wtym prześcieradło nowe posławszy na ziemi, / namaścili wszystkiej olejki drogiemi* – por. wyżej, obj. do VIII 3,18,5-8.

w. 4 *zanoszą do grobowej wyciętej opoki* – zob. Mk 15,46: „położył [tj. Józef z Arymatei] go w grobie, który był wyciosan z opoki. I przywalił kamień do drzwi grobowych”. Por. wyżej, obj. do VIII tyt.

16.

w. 2 *posadził w świetnym niebie po swym prawym boku* – por. wyżej, obj. do VIII 3,5,6-8.

w. 5-6 *Ojcu Syn kochany / ukazał się różnością krwi przyfarbowany* – popularny zwłaszcza w średniowiecznej ikonografii chrześcijańskiej motyw Chrystusa Bolesciwego (łac. *Vir Dolorum*, Mąż Bolesci), ukazującego Ojcu bok i rany.

w. 8 *przymierze swe od wieków z czlekiem uczynione* – por. wyżej, obj. do IX tyt.

17.

w. 7 *On nawyższym Kapłanem wiecznie zawołanym* – por. Hbr 5,5-6: „Tak i Chrystus nie sam siebie wślawił, że się został Nawyższym Kapłanem, ale który do niego mówił: *Syn mój jesteś ty, jam ciebie dziś urodził* [Ps 2,7]. Jako i na inszym miejscu mówi: *Tys jest kapłanem na wieki, wedle porządku Melchisedechowego* [Ps 110(109),4]”; 5,10: „Nazwany od Boga Nawyższym Kapłanem wedle porządku Melchisedecha”; 8,1: „A summa tego, co się mówi, takiego mamy Nawyższego Kapłana, który usiadł na prawicy stolicy Wielmożności na niebiesiech”. Por. wyżej, obj. do I 3,240.

w. 8-10 *On świętym, On niewinnym i niepokalanym. / On od grzeszników jawnie wszystkich odłączony / i nad górne niebiosa wszystkie wywyższony* – por. Hbr 7,26: „Abowiem przystało, abyśmy takiego mieli Nawyższego Kapłana: świętego, niewinnego, niepokalanego, odłączonego od grzeszników i który się stał wyższy nad niebiosa.”

w. 12 *rzecz przyczynną przed Ojcem za nas odprawuje* – Jezus jako pośrednik między Bogiem a człowiekiem (1Tm 2,5): „Bo jeden Bóg, jeden i pośrednik Boga i ludzi, człowiek Chrystus Jezus”.

w. 18 *z boku swojego wylał wodę krztu świętego* – zob. wyżej, obj. do VI 7,3.

w. 19 *grzechowe rdze* – por. SĘP SZARZYŃSKI, *Pieśni*, [1.] *Pieśń I. O Bożej opatrzenności na świecie*, w. 18 [s. 47]: „serca nasze osiadła rdza grzechów płacziwa”; BIRKOWSKI, *Sześć kazań*, s. 68: „Co to za chrzest ogniowy? [...] słowa kaznodziejskie, które z dusz ludzkich rdzę grzechową wypalivają, a zaraz pomaszczują grzeszniki na pokutę”.

18.

w. 1-2 *Wy, co się Pańskim ludem ozywacie / i znak przymierza na czołach swych macie* – por. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 3,20: „Ktorzy sie kolwiek ludem Twym ozywamy”; ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka* I, w. 3-4 [s. 31]: „i co się tyło Pańskim ludem ozywacie / a znak † jego zwycięstwa na swych czołach macie”. Mowa o znaku krzyża świętego, który kapłan czyni na czole chrzczonego podczas sakramentu chrztu. Por. też niżej, X 3.20,85-86.

w. 5 *cne Bractwo Józefa dobrego* – zob. wyżej, obj. do VIII tyt.

w. 10 *obierając się datkiem ku mizernym* – tj. wspomagając biednych datkami.

w. 19 *i prawym mieli przyczynią Go w niebie* – zob. wyżej, obj. do IX 3,17,12.

w. 21-22 *O Boże, któryś tak nas umiłował, / żeś Syna swego na śmierć nam darował* – por. słowa Jezusa wypowiedziane do Nikodema (J 3,16): „Abowiem tak Bóg umiłował świat, że Syna swego Jednorodzonego dał, aby wszelki, kto wierzy weń, nie zginął, ale miał żywot wieczny”.

w. 23-24 *Mara, nasze lata / próżny cień świata* – sens: jesteśmy niczym mary/zjawy, a czas naszego życia jest jak cień w porównaniu z trwaniem świata. Por. HOR. *Carm.* 4,7,16: *pulvis et umbra sumus* (‘jesteśmy prochem i cieniem’); KOCHANOWSKI, *Psalterz* 90,17-24: „Jako wodą sięknie w ziemię, / Tak niszczyje ludzkie plemię. / Podobnismy ku márnemu / Snu nocnému, nikczemnému. / Jako rossy trawą syta / Z poránku pięknie ząkwita, / Wieczór kosą podsieczona / Leży ná ziemi wżárdzona”.

w. 26-27 *a Syna Twego jedną z mąk gorzkości / cząstkę ... zważysz* – szyk: jeśli zważysz jedną cząstkę gorzkości mąk Twego Syna.

w. 28-29 *wnet to uważysz / że ta godniejsza, abys nas miłował* – sens: dostrzeżesz, że powinienes nas miłować [ponieważ nasze przewiny są niczym w porównaniu z mękami Twojego Syna – por. wyżej, w. 26-27].

w. 37-38 *O, który pięć ran, głębokie mąk pregi, / w swym ciele nosisz – znak przysięgi* – por. wyżej, obj. do VII 3.1,32.

w. 47-48 *póki noc koleń pójdzie nieodmiennym / za światłem dziennym* – zob. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 145,39-40: „póki nieodmiennym / Koleń pójdzie gwiazdzista noc zá światłem dziennym”; por. niżej, X 3.15,47-48.

19.

w. 4 *zastępujące w niebie niezwiędłe korony* – por. IP 5,4: „A gdy się okaże Książę pasterzów, weźmiecie nie wędnący wieniec chwały”.

w. 9-11 *gdy się były głody zagaściły / i po wsiach ludziom chorób różnych nabawiły, / że jedni puchli, drudzy jak dźbła w rękach schnęli* – mowa o klęsce głodu w Rzeczypospolitej z lat 1628-1631, nieuchronnie wiążącej się z epidemiami chorób zakaźnych.

w. 12-15 *a do Wilna jak do swej matki się cisnęli, / gdzie pełno po ulicach, pełno i po rynku, / nie było tego kąta i tego budynku, / pod którym by się nie miał położyć chudzina* – głód był przyczyną masowych migracji chłopstwa do miast, na Litwie głównie do Wilna, gdzie osłabieni i mało odporni umierali na ulicach.

w. 18 *z przemożenia swego* – tj. zgodnie ze swoimi możliwościami.

w. 19-20 *zaczynam pełne za murem były wieże, szopy: / leżeli tam wojskami jako drwa i snopy* – mieszkańcy miasta, którzy zapadli na chorobę zakaźną, byli izolowani w specjalnie zbudowanych szopach poza murami miasta.

20.

w. 2-12 *karmił głodne On chleby...* – nawiązanie do biblijnej opowieści o cudownym rozmnożeniu chleba (J 6,1-15).

w. 28 *im* – tj. darczyńcom.

w. 30 *pułku Jezusowy* – mowa o Towarzystwie Jezusowym (por. wyżej, w. 14), pod którego auspicjami działało w Wilnie Bractwo św. Józefa z Arymatei i Nikodema.

21.

w. 2 *maścicie co raz Pana w postaci nędznego* – por. Mt 25,40: „Zaprawdę powiadam wam: Pókiście uczynili jednemu z tych braci mojej namniejszych, mnieście uczynili”. Por. niżej, IX 6,7,9-10 i obj.

w. 10 *gdy tron sądowy osiedzie* – tj. będzie sędził na Sądzie Ostatecznym. Por. wyżej, obj. do I 3,4.

w. 11 *wieku niegodne* – tj. niegodne przetrwania na wieki.

[4.] **Do... braci i dobrodziejów Bractwa naszego**[4.1.] **Na klejnot ojczysty... ks[iędza] Abrahama Woyny...**

Tytuł: *Abrahama Woyny* – zob. wyżej, obj. do IX 2, tyt.

w. 1 *Na głos twych trąb* – mowa o herbie biskupa (zob. wyżej, obj. do IX 1,8).

w. 2 *się na serce lepsze zdobywają* – tj. zdobywają się na lepsze postęпки / na poprawę.

w. 3 *przeciwnik* – tu: adwersarz w polemice religijnej.

w. 4 *miecz Piotrow* – miecz umieszczony w herbie biskupa Woyny, symbolizujący jego władzę świecką: biskup wielokrotnie pełnił funkcję senatora rezydenta.

w. 6 *wsparcie z pastorala* – tj. pomoc duchową biskupa.

[5.] Do księstwa żmudzkiego**[5.1.] Na klejnot ojczysty... ks[iędza] Jerzego Tyszkiewicza...**

Tytuł: *Jerzego Tyszkiewicza* – zob. wyżej, obj. do VIII 2,tyt.

biskupa metońskiego – zob. wyżej, obj. do VIII 2,tyt.

w. 6 *hojnym jego dozorem Bractwo się krzewiło* – biskup Jerzy Tyszkiewicz słynął z pomocy ubogim, przez współczesnych nazywany był nawet „apostolem Żmudzi”.

w. 7 *mała gwiazda połyskuje* – w niebieskim polu herbu Leliwa znajduje się złoty półksiężyc, a nad nim gwiazda; por. wyżej, obj. do VIII 1,1.

w. 9 *Nie zna pluty ten księżyc* – tj. nie chowa się za chmurami.

choć się zda być młody – sens: choć jest w nowiu.

[5.2.] Na klejnot ojczysty... ks[iędza] Eustachijusza Wołłowicza...

Tytuł: Eustachy Wołłowicz h. Bogoria (1572 – 19 I 1630), kanonik wileński (1592), biskup wileński (1616). Herb Bogoria: w polu czerwonym rogacina (stylizowana czasem na żeleźce) srebrne, pod którą także rogacina (żeleźce) na opak w słup. W klejnocie paw z rozpostartym ogonem i strzałą złamaną żeleźcem w górę w dziobie.

w. 3-4 *dwojaka strzala znaczy różnie obrócona: / jedna do nieba, druga do ziemi spuszczone* – por. obj. zaraz wyżej.

w. 8 *a przywilejem stwierdził Urbana ósmego* – papież Urban VIII zatwierdził istnienie Bractwa.

w. 9 *jedna kresu w niebie już dognała* – Eustachy Wołłowicz zmarł 3 lata przed powstaniem cyklu Bartoszewskiego.

[5.3.] Na klejnot ojczysty... ks[iędza] Melchiora Gejsz Eliaszewicza...

Tytuł: Melchior Eliaszewicz-Gejsz h. Giejsz (†28 stycznia 1633 r.), pleban w Krożach, prałat archidiakon wileński, referendarz litewski, biskup żmudzki (od 1630).

w. 1 *Prędkoś od nas odleciał* – biskup Eliaszewicz zmarł w roku publikacji zbioru Bartoszewskiego.

w. 2 *Czy cię Helijaszowe w niebo wzięły konie* – zaprzężone do ognistego wozu konie ukazały się prorokom Elizeuszowi i Eliaszowi, po czym zabrały Eliasza do nieba (por. 2Krl 2,11). Gra słów z nazwiskiem biskupa wileńskiego.

w. 3-5 *bystremu podobny orłowi, / ... / Boć twoich przodków cnota w herbie skrzydło dała* – w prawym polu herbu Giejsz na czerwonym tle umieszczone jest czarne orle skrzydło.

[5.4.] Na klejnot starożytny... kapituły wileńskiej

Tytuł: *kapituły* – w Kościele katolickim kolegium kanoników przy katedrze lub kolegiacie.

w. 1-2 *Czy-li, ... / kochacie się w koronach klejnotu waszego* – kapituła posiadała własny herb Aaron (wspólny dla kapituł wileńskiej i krakowskiej), który przedstawia trzy złote korony w błękitnych polu.

[5.5.] Na klejnot ojczysty... ks[iędza] Marcina Michajłowicza Żagla...

Tytuł: Marcin Michałowicz Żagiel h. Trąby (†1643), doktor filozofii (1596), kanonik wileński (1604), proboszcz katedralny wileński i oszmiański, oficjal generalny diecezji wileńskiej, dziekan w kapitule wileńskiej (1630), prepozyt (1635), wychowawca Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła. Podróżował do Włoch.

w. 1 *Królewic sabaudyjski, Amedeus zwany* – najprawdopodobniej chodzi o księcia Amadeusza IX Sabaudzkiego (1435-1472), który słynął z pobożności i opieki nad ubogimi (został beatyfikowany w 1677 r.).

w. 5 *twoje trąby zwoluwają* – odniesienie do herbu Trąby; opis herbu por. wyżej, obj. do VI 1.

[5.6.] Na klejnot ojczysty... ks[iędza] Marcina Tryzny...

Tytuł: Marcin Tryzna h. Gozdawa (†1643), referendarz i pisarz Wielkiego Księstwa Litewskiego, infułat gieranoński, proboszcz trocki, kanonik wileński, członek kapituły wileńskiej.

w. 1 *Lilijo ślicznych kwiatów* – nawiązanie do herbu Gozdawa: w czerwonym polu srebrna podwójna lilia.

w. 5-6 *w tobie się chowa, w tobie swe pastwiska miewa / oblubienica czysta* – symbolizująca niewinność, czystość i dziewiczość lilia stała się figurą Matki Bożej (Pnp 2,2): „Jako lilia między cierniem, tak przyjaciółka moja między córkami”.

w. 7-8 *„Miły mój i wybrany między tysiącami / buja między czystymi sobie lelijami”* – por. wyżej, obj. do VIII 3,37,5-6.

w. 9-10 *ile z stołu twego jada / ubogi, tyle Jezus w twych lelijach siada* – zob. wyżej, obj. do IX 3,21,2.

[5.7.] Na klejnot ojczysty... ks[iędza] Franciszka Isajkowskiego...

Tytuł: Franciszek Dołmat Isajkowski h. Prus (†1654), kustosz i kanonik wileński, członek kapituły wileńskiej, referendarz wielki litewski, pisarz wielki litewski (1641), biskup smoleński (1650).

w. 4 *klejnotem jest, pralacie, twoim* – w czerwonym polu herbu Prus znajduje się srebrny półtorakrzyż.

[5.8.] Na klejnot ojczysty... ks[iędza] Adama Zabłockiego...

Tytuł: Adam Zabłocki h. Białynia (†1648), kanonik wileński, członek kapituły wileńskiej.

w. 2 *dano podkowę z krzyżem w herbowym klejnocie* – nawiązanie do herbu Białynia Zabłockich: w błękitnym polu srebrna podkowa ze złotym krzyżem.

w. 3 *placu dostawali* – tj. brali udział w działaniach wojennych.

w. 7 *Więcej-ć się nie pośliznie na tej drodze noga* – prawdopodobny sens: srebrna podkowa i krzyż uchronią cię przed każdym niebezpieczeństwem (poślizgnięciem się na drodze życia).

[5.9.] Do niegoż jako do dobrodzieja mego

w. 3-4 *ci mają być w niebieskich krajach dziedzicami, / których tu świat nędznymi widzi żebrakami* – por. Mt 20,16: „Tak ci ostateczni będą pierwszymi, a pierwszy ostatecznymi. Abowiem wiele jest wezwanych, ale mało wybranych”.

w. 5 *na przyszłe z dala patrzysz rzeczy* – sens: już zawczasu dbasz o własne zbawienie / o przyszłe życie wieczne.

w. 5-6 *rzeczy, / ... pieczy* – por. wyżej, obj. do I 3,235-236.

[5.10.] Na klejnot ojczysty... ks[iędz] Stanisława Nieborskiego...

Tytuł: Stanisław Nieborski h. Prawdzic (1578-1644), kanonik wileński, członek kapituły wileńskiej, biskup sufragan wileński (1634).

w. 1 *Lwie wspaniałe, wyniosłe któryś osiadł mury* – nawiązanie do herbu Prawdzic: w niebieskim polu blankowany mur z czerwonej cegły, a na nim złoty lew trzymający złotą obręcz.

w. 7 *niebo bierze Nieborski* – sens: do nieba trafi Nieborski.

[5.11.] Na klejnot ojczysty... ks[iędz] Kaspra Zaliwskiego...

Tytuł: Kasper Zaliwski h. Junosza (†1645), kanonik wileński (1626), wizytator plebanii Goniądz w biskupstwie wileńskim (1629), poseł kapituły na sejm elekcyjny (1632), archidiakon wileński (1634).

w. 1 *Nie złotąć twój baranek wełną przyodziany* – aluzja do mitu o złotym runie; zob. wyżej, obj. do III 11,1-4.

w. 2 *który za klejnot twoim przodkom jest nadany* – nawiązanie do herbu Junosza: w czerwonym polu srebrny baran.

w. 4 *od szczęścia złupiony* – tj. nieszczęśliwy, pozbawiony szczęścia.

w. 8 *nikodemskich nędznych* – podopiecznych Bractwa św. Józefa i Nikodema.

[5.12.] Na klejnot ojczysty... ks[iędz] Bartłomieja Cieszyńskiego...

Tytuł: Bartłomiej Cieszyński h. Topór (daty życia nieznane), kanonik i kanclerz katedralny wileński, członek kapituły wileńskiej, doktor teologii, proboszcz kowieński (1631).

w. 1 *Dzielny toporze* – nawiązanie do herbu Topór: w czerwonym polu srebrny topór o złotym toporzyску.

[5.13.] Na klejnot ojczysty... ks[iędz] Wojciecha Surowskiego...

Tytuł: Wojciech Surowski (daty życia nieznane), pleban wileński, członek komisji badającej okoliczności wydarzeń, które doprowadziły do likwidacji zboru ewangelickiego w Wilnie.

w. 4 *krzyż zgoła Jezusowy podkowę twą wspiera* – w źródłach brak informacji o herbie Surowskiego. Krzyż i podkowa znajdują się w wielu polskich herbach, np. Lubicz, Pobóg, Podkowa.

[6.] Do Jaśnie Wielmożnych... braci i dobrodziejów tegoż Bractwa

[6.1.] Na klejnot ojczysty... Leona Sapiechy...

Tytuł: Leon Iwanowicz Sapieha h. Lis (1557-1633), wojewoda wileński (1621), hetman wielki litewski (1625), sekretarz królewski, starosta słonimski, mohylewski i brzeski.

w. 2 *zgoła jesteś straszny z imienia samego* – gra słów pomiędzy imieniem Leon a łacińskim słowem *leo* ('lew'), z którego imię to się wywodzi.

w. 3 *któż się lwa nie złąknie abo ostrej strzały* – nawiązanie do herbu Lis: w czerwonym polu skierowana w górę srebrna strzała (rogacina), dwa razy przekrzyżowana.

[6.2.] Na klejnot ojczysty... Aleksandra Słuszki...

Tytuł: Aleksander Słuszka h. Ostoja (1580-1647), kasztelan żmudzki (1628), wojewoda miński (1633), nowogrodzki (1638) i trocki (1642-1647), marszałek Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1641).

w. 1 *Miecz herbowy* – w herbie Ostoja w czerwonym polu między złotymi półksiężycami znajduje się miecz o srebrnej głowni i złotym jelicu.

w. 2 *znakiem Marcina świętego hojności* – legenda o św. Marcynie z Tours (316/317 – 397), legionście, a później biskupie Tours, opowiadała, że kiedy spotkał zimą półnagiego żebraka, rozciął mieczem swój żołnierski płaszcz i połowę podarował biedakowi; w świętomarcińskiej ikonografii ten właśnie epizod jest przedstawiany wyjątkowo często.

w. 4 *część ojczyźnie ... rozdaje* – mowa o służbie Słuszki na różnych stanowiskach państwowych.

w. 6 *hojność kasztelana* – na przykład w 1633 r. Słuszka ufundował klasztor Bernardynek w Mińsku.

w. 8 *żeby z obu stron świecił w miesięcznej jasności* – nawiązanie do dwóch księżyców widniejących w herbie Ostoja.

[6.3.] Na klejnot ojczysty... Jana Alfonsa Lackiego...

Tytuł: Jan Alfons Lacki (ok. 1580-1646), podkomorzy wileński (1618), kasztelan miński (1630), starosta żmudzki (1643).

w. 1 *Smokiem się twój dom zdobi* – herb własny Lackich przedstawia w polu czerwonym zwróconego w prawo skrzydlatego smoka, w prawej połowie srebrnego, w lewej czarnego, z krzyżem kawalerskim nad głową.

[6.4.] Na klejnot ojczysty... Jerzego Zienowicza...

Tytuł: Jerzy Jan Zienowicz (Zenowicz) h. Deszpot (†1648), sędzia ziemski wileński, starosta opeski.

w. 1 *Ptak twój herbowy trzyma w nosie pierścień złoty* – w klejnocie herbu Deszpot (Zenowicz) znajduje się kruk z pierścieniem w dziobie.

[6.5.] Na klejnot ojczysty... Konstantego Zaleskiego...

Tytuł: Konstanty Zaleski (daty życia nieznane), podsędek ziemski wileński (1625-1634), dworzanin i rotmistrz królewski, podwojewodzi.

w. 1 *zła przygoda* – tj. nieszczęście.

w. 2-3 *bo widzę w bramie twojej żołnierza zbrojnego. / Niech wieże twe dostatkim wszelkim opływają* – autor opisuje herb Grzymała: w złotym polu czerwony mur o trzech blankowanych basztach, w bramie rycerz zbrojny z mieczem w prawej i tarczą w lewej ręce. W klejnocie nad hełmem w koronie na pięciu piórach strusich – trzy wieże.

[6.6.] Do niegoż

w. 3 *od nich będziesz ratowany* – zapewne mowa o ratunku za pomocą modlitwy.

w. 4 *gdy będziesz i ty na Sąd Pański zapozwany* – mowa o sędzie indywidualnym; por. wyżej, obj. do I 3,4.

[6.7.] Na klejnot ojczysty... Jana Brzostowskiego

Tytuł: Jan Brzostowski, jak można wnioskować z listu dedykacyjnego do utworu [X.] *Zale serdeczne...*, zmarł przed 1632 r., pozostawiając część majątku Bractwu św. Józefa z Arymatei i Nikodema.

w. 1 *Mocno stoi w hartownej krzyż Pański podkowie* – w źródłach brak informacji o herbie Jana Brzostowskiego. Na Litwie wysokie stanowiska piastowali Brzostowscy h. Strzemię.

w. 8 *z czczą ręką* – tj. bez darów/jalmużny.

w. 9-10 *gdzie Ukrzyżowany / cne twe dzieła odwdzięcza w nędznych miłowany* – sens: nie wątpię, że trafiłeś do miejsca, gdzie miłujący ubogich Chrystus nagradza cię za twoje czyny (tj. do nieba). Por. wyżej, obj. do IX 3,21,2.

[6.8.] Na klejnot ojczysty... Piotra Pukińskiego

Tytuł: Piotr Pukiński (daty życia nieznanne), być może przedstawiciel rodziny Pukińskich z Pukinina w ziemi rawskiej.

w. 2 *panny niedźwiedziów srogich objeżdżały* – nawiązanie do herbu Rawicz: w złotym polu panna w czerwonej sukni i złotej koronie siedząca na niedźwiedziu.

[6.9.] Na klejnot ojczysty... Tomasza Bildziukiewicza...

Tytuł: Tomasz Bildziukiewicz (Bildziukiewiczus, Bildziuk) (daty życia nieznanne), sekretarz królewski (1621), wójt wileński (1621-1652).

w. 1 *Twój jeleń* – najprawdopodobniej mowa o herbie Brochwicz (Jeleń): w srebrnym polu czerwony jeleń.

jeleń Placyda świętego – zob. wyżej, obj. do VII 3.4,26-28.

[6.10.] Na klejnot ... magistratu wileńskiego

w. 3 *czy-li to twoje kolumny wspierają* – być może mowa o tzw. Słupach Giedymina. Kraszewski pisał (*Wilno*, s. 379): „Inni herb Kolumny przyznają miastu” i dodał rysunek Słupów Giedymina.

[6.11.] Do tegoż

w. 3-4 *mąż silny, wzrostu niezwykłego, / na swych ramionach dźwiga Boga wcielonego* – nawiązanie do herbu Wilna, przedstawiającego św. Krzysztofa

(† ok. 250), który niesie na ramionach Dzieciątka Jezus. Herb został nadany miastu w 1330 r. W języku greckim Krzysztof oznacza 'niosący Chrystusa'.

[6.13.] Do wszystkich... dobrodziejek tegoż Bractwa

w. 1 *trzy święte panie* – mowa o trzech niewiastach stojących pod krzyżem; por. wyżej, VIII 3,19,4 oraz IX 3,12,24.

w. 6 *Chrystusowym członkom w nędznych usługują* – zob. wyżej, obj. do IX 3,21,2.

[X.] ŻALE... OBLUBIENICE... I DUSZ NABOŻNYCH...

Tytuł: *Żale* – zbiór lamentów pasyjnych; zob. też wyżej, obj. do V tyt.

Oblubienice bojującej – nawiązanie do Oblubienicy z Pieśni nad Pieśniami rozumianej jako figura Kościoła. Por. także Ap 21,2.

Oblubieńcem – Oblubieniec z Pieśni nad Pieśniami był starotestamentową prefiguracją Chrystusa.

Bractwa świętych Józefa i Nikodema – zob. wyżej, obj. do VIII tyt.

[1.] [Wiersz pod herbem Trąby]

Opis herbu zob. wyżej, obj. do VI 1.

[2.] Wielebnemu... ks[iędzu] Marcinowi Michajłowicza Żagielowi...

Tytuł: *Marcinowi Michajłowicza Żagielowi* – zob. wyżej, obj. do IX 5.5, tyt.

[1]

jako nadobnie Chryzostom s[więty] mówi – stosownego cytatu nie udało się znaleźć.

Rzymian przy rycerskich, a zwłaszcza hetmańskich pogrzebach trąby płacziwe ostatnią wygraną wodzom rzymskim wygrywając – Rzymianie trąbę towarzyszącą pogrzebom nazywali *tuba funebris/funesta* (zob. PROP. 2,7,12).

[2]

Jana Brzostowskiego – zob. wyżej, obj. do IX 6.7, tyt.

[3.] Żale serdeczne Oblubienice bojującej i dusz nabożnych...

[3.1.] Żal 1

w. 7-18 – deklaracje współcierpienia z ukrzyżowanym Chrystusem (*compassio cum Christo*) są charakterystyczne dla lamentów pasyjnych, a zwłaszcza dla planktów maryjnych; por. np. *EWANGELIA NIKODÉMA, Żale Maryi* [s. 671]: „Obym, o Synu mój, i ja umarła z Tobą!”. Por. wyżej, obj. do VII 3.3,17-20.

w. 9 *krwawym potem* – krwawy pot wystąpił na ciało Chrystusa podczas modlitwy w Ogrodzie Oliwnym (Łk 22,44). Motyw ten rozwijany był w tradycji apokryficznej; por. też np. WŁADYSŁAW Z GIELNIOWA, *Jezusa Judasz sprzedał*, w. 7 [s. 249]: „Krwawy pot s niego płynął dla boju silnego”.

w. 11-12 *żebym w stopy za Tobą po kamieniach twardych / boso była do sędziów prowadzona hardych* – motyw apokryficzny; por. *ROZMYŚLANIE PRZEMYSKIE*, rozdz. 435 [t. 2, s. 660-661]:

A kiedyz przybliżał się [tj. Jezus] ku potokowi, jen zwał Cedron, gdzież była skała wielika a pełna kamienia ostrego, a jako stąpali na doł, sepchnęli ji tako silnie, iżże padł na ostre kamienie i skrwawił swe wszystko oblicze;

ROZMYŚLANIA DOMINIKAŃSKIE, s. 314:

A kiedy przyszli ku rzece, którąż zwano Cedron, dla drzewa cedrowego, któreż około rzeczki było i jest dotychmiast, a tedy oni szli przez ławicę, która przez rzeczkę położona. A Pana Jezusa zepchnęli w rzeczkę barzo kamienistą, abociem widzieli, iż Jezus pożałował picia jako człowiek umęczony i umordowany.

w. 13-16 *gdzie bym poszyjki brała i policzkowania, / brzydkie na twarz płwociny, po ziemi miotania, / i gdzie by mię u słupa usiekli różgami, / ciernie z igrzyskiem w głowę wtoczyli kijami* – por. WŁADYSŁAW Z GIELNIOWA, *Jezusa Judasz sprzedał*, w. 14-16 [s. 249-250]: „Do Kajifasza posłan, a tamo jest upłwan; / Oczy mu zawiązali Żydowie okrutni, / Poszyjki mu dawali, w lice jego bili”. Por. wyżej, obj. do VII 3.19a,34-36, 39-40; VIII 3,1,7; X 3.7,28.

w. 19-20 *Wzdymci Oblubienica Twoja ulubiona / i przed wszytkiemim córą Tobie poślubiona* – odniesienie do weselnej uczty Baranka (Ap 19,7-8):

Weselmy się i radujmy się, i dajmy mu chwałę, iż przyszło wesele Barankowe, a Małzonka jego zgotowała się. I dano jej, aby się oblekała w bisior świetny i czysty. Abowiem bisior są usprawiedliwienia Świętych.

Por. też niżej, X 3.2,1-2.

[3.2.] Żal 2

w. 1-2 *Cóż mi po złotych już teraz ubiorach, / co po kosztownych i świetnych bisiorach* – zob. wyżej, obj. do X 3.1,19-20.

w. 7 *koronowania obrządek od głogu* – por. wyżej, obj. do VIII 3,35, 4.

w. 12 *od krętnych stryczków ręce sinokrwawe* – tj. ręce poranione sznurem, którym związano Chrystusa. Por. *ROZMYŚLANIE PRZEMYSKIE*, rozdz. 486 [t. 2, s. 745]: „Błogosławiona dziewica Maryja tu napirwej użrała jętego swego milego syna, tako trudno związanego powrozmi i rzeciądźmi, i poruszyło się w niej wnętrze wszystko nad jej milem synem”. Por. niżej X 3.8,15-16, 19-20 i obj.; X 3.12,15 i obj.

w. 15 *a ja nosić mam od złota* – sens: a ja mam nosić złotą koronę.

w. 17 *wieniec z bodzieńca uwity* – por. wyżej, obj. do VIII 3,35,4.

w. 21-22 *Co i po berle, gdy u Pana widzę / inaksze* – por. wyżej, obj. do VIII 3,5-1-2.

w. 25 *Nic mi po kluczach* – por. wyżej, obj. do VI 4,4.

w. 27 *kiedy Mu serce przez bok przekrojono* – por. wyżej, obj. do VI 7,3.

w. 33 *I nie mamże się prochem posypować* – na znak pokuty (Joz 7,6; 2Sm 13,19; Hi 2,12. 42,6).

[3.3.] Żal 3

w. 3 *jako Panic on biały, rumiany* – zob. wyżej, obj. do VIII 3,37,5-6.

w. 5 *Emmanuel wzięty* – imię Emmanuel oznacza po hebrajsku ‘Bóg jest z nami’; por. Iz 7,14: „Oto Panna pocznie i porodzi syna, i nazową imię jego Emanuel”.

w. 12 *własny snopek mirry słońcem upalony* – zob. wyżej, obj. do VIII 4,2,4.

w. 18 *droga, prawda, żywot* – por. J 14,6: „Rzekł mu Jezus: Jam jest droga i prawda i żywot”; oraz niżej, X 3.7,21-23 i 50.

pierwszy, ostateczny – ta sama fraza niżej, X 3.6,64.

[3.4.] Żal 4

w. 3 *Pan, w użyzonym zatajony grobie* – tj. w grobie należącym do Józefa z Arymatei; zob. wyżej, obj. do VIII tyt.

w. 9-10 *Jasne, przecz świecisz, słońce? ... / Lotne niebo, przecz okrąg twój dzisiaj się toczy?* – odniesienie do tradycji *planctus naturae*, zgodnie z którą nawet przyroda rozpaczała po śmierci Chrystusa; zob. też wyżej, obj. do VIII 2,1. Por. pieśń *O Jezu, jakoś ciężko skatowany z Kancjonalu staniąteckiego* (1586; cyt. [za:] *Polskie pieśni pasyjne XIII* 1, strofa 6 [s. 297]): „Boleje słończe, gwiazdy omdlewają, / Miesiącz się krwawi, niebiosą ustają”.

w. 11 *Oto Józefa ciało bestyje zszarpały* – nawiązanie do opowieści o patriar-sze Józefie uznawanym za prefigurację Chrystusa (Rdz 37,33): „Którą poznaw-szy ociec, rzekł: Suknia syna mego jest, zwierz okrutny zjadł go, bestia pożarła Józefa.” Por. też *LAMENT MARYI*, rozdz. 1, akapit 14 [s. 38]: „Jakub płakał z powodu obcej krwi i podartej odzieży, którą dzikie zwierzęta zdążyły rozszarpać. Dziś zaś jest to Boska rozlana krew nad skałą, którą oplakuje Dziewica”.

w. 13-14 *Wstrząśni grzmiotem twe wnętrzości! / Twarde skały, od zbytniej rwicie się żalości* – mowa o zjawiskach po śmierci Chrystusa; zob. wyżej, obj. do VIII 2,1.

w. 17-18 *I wy się, groby, z trzaskiem wielkim otwierajcie, / spróchniałe zmar-łych ciała na widok wydajcie* – zob. wyżej, obj. do IX 3,12,9.

w. 19 *umarł i wrzucony w ziemię* – według apokryfów Chrystus po śmierci zstąpił do otchłani; por. *EWANGELIA NIKODEMA*, s. 653-664.

[3.5.] Żal 5

Utwór jest przykładem pieśni będącej wyrazem kultu pięciu ran Chrystu-sowych (słowa odnoszą się do poszczególnych członków ciała Zbawiciela). Łaciński poemat Arnulfa z Lowanium składa się z siedmiu części, z których

każda poświęcony jest mistycznej kontemplacji konkretnej części ciała ukrzyżowanego Chrystusa (ARNULF.LOV.*Rhythm.orat.* [PL 184,1319-1324]): *Ad pedes* ('Na nogi [Chrystusa]'), *Ad genua* ('Na kolana'), *Ad manus* ('Na ręce'), *Ad latus* ('Na bok'), *Ad pectus* ('Na piersi'), *Ad cor* ('Na serce'), *Ad faciem* ('Na twarz'). Z tym że Bartoszewski pozwala sobie tutaj na pewną swobodą poetycką, wyliczając również inne części ciała Chrystusa, natomiast w *Żalu 17* wymienia pięć członków; por. niżej, X 3.7,25; X 3.17.

w. 7 *członek od członka i kość od kości odstala* – por. np. BRYGIDA, *Objawienia* I 9 [s. 45-46]; zob. wyżej, obj. do VII 3.19a,39-40.

w. 13 *nad syny ludzkie* – por. Ps (45)44,3: „Nadobniejszy w postawie nad syny ludzkie”.

w. 18 *dziur tak pełna jako rzeszoto* – mowa o ranach od korony cierniowej; por. OPEC, *Żywot*, s. 380: „jego święta głowa była żdziurkowana”.

w. 19-32 – *passus* będący parafrazą Pieśni nad Pieśniami; zob. wyżej, VIII 4,tyt. (marg.).

w. 31 *Bok do samego serca włócznią otworzony* – por. wyżej, obj. do VI 7,3.

w. 35-37 *Jako prawie odarte, prawie ociągnięte, / wszystkie przez skórę kości mogą być zliczone. / Owa w co pojrzysz, wszystko krwią ociekło* – podobne drastyczne opisy skatowanego ciała Chrystusa pojawiają się na przykład w *Objawieniach* św. Brygidy (zob. wyżej, obj. do VII 3.19a,39-40); por. też *ROZMYŚLANIE PRZEMYSKIE*, rozdz. 533 [t. 2, s. 818]: „Bo tak o nędzno bit, aże się częstokroć mięso biczmi wyrywało z jego świętego ciała i ostawało na pęgach i na powroziczech”.

wszystkie przez skórę kości mogą być zliczone – por. Ps 22(21),18: „Przebodli ręce moje i nogi moje, policzyli wszystkie kości moje”.

w. 38 *tu się ciało podarte spiekło* – sens: poranione ciało jest pokryte zaschniętą krwią. Por. wyżej, obj. do VII 3.19a,39-40.

w. 40 *Robak raczej aboli człowieka cień żywy* – zob. wyżej, obj. do VII 3.15,44.

w. 41 *zdrowie swe położył* – sens: poświęcił swoje życie.

[3.6.] Żal 6

w. 7-8 *O duszo wierna, zapomni wesela, / płacz Pana swego, płacz Odkupiciela!* – por. ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka* XXXIV, w. 89-90 [s. 126]: „O duszo, zapomni wesela, / płacz Chrystusa, płacz Pana, płacz Odkupiciela!”.

w. 12-13 *O Królu świata, toż Boska stolica, / toż tron królewski – krzyż i szubienica?* – odniesienie do obrazu Chrystusa Króla (Ap 4-5).

w. 16 *Tenże to wieniec, toż zwycięskie ziele* – porównanie korony cierniowej do wieńców (laurów) będących w grecko-rzymskiej starożytności symbolem zwycięstwa. Por. wyżej, obj. do VIII 3,35,1-2.

w. 17 *objęło głowę głogu wiele* – por. wyżej, obj. do VIII 3,35,4.

w. 23 *toż ogniste strzały* – motyw Boga Sędziego zsyłającego na ziemię ogniste strzały (Ps 7,13-14): „Jeśli się nie nawrócicie, miecza swego dobędzie,

łuk swój naciągnął i nagotował ji. I nałożył na nim naczynie śmierci, strzały swe palającymi sprawił”.

w. 25-26 *Toż berło złote Przedwiecznego Syna – / na pośmiewisko w rękę dana trzcina* – por. wyżej, obj. do VIII 3,5,1-2.

w. 27 *ubiór ręką Matki Twojej tkany* – motyw apokryficzny; por. *ROZMYŚLANIE PRZEMYSKIE*, rozdz. 114 i 138 [t. 1, s. 141 i 159].

w. 34 *toż słudzy przebrani* – być może aluzja do Bożych sług opisanych w Janowej Apokalipsie (Ap 7,1-8).

w. 36 *podnóżek maszyny troistej* – tj. ziemia, na której wzniesiono krzyż Męki Pańskiej; por. Iz 66,1: „To mówi Pan: Niebo stolicą moją, a ziemia podnóżkiem nóg moich”; także Ps 99(98),5; Ps 110(109),1; Mt 5,35; Ps 132(131),7; 1Krn 28,2. Por. też niżej, X 3,7,37.

w. 37 *sfery potoczystej* – tj. ziemskiego okręgu.

w. 39 *grób w nieużytej skale wykowany* – zob. wyżej, obj. do VIII tyt.

w. 45 *toż wojenne miecze* – por. Mt 10,34: „Nie mniemajcie, żebym przyszedł puszczać pokój na ziemię, nie przyszedłem puszczać pokoju, ale miecz”.

w. 46 *włócznia, po której krew Twa z wodą ciecze* – por. wyżej, obj. do VI 7,3.

w. 47 *czasza słodyczą nalana* – najprawdopodobniej odniesienie do kielicha zbawienia; por. Ps 115,13: „Kielich zbawienia wezmę, a imienia Pańskiego wzywać będę”.

w. 48 *w occie i w żółci gębka umaczana* – zob. wyżej, obj. do VIII 4,8,4.

w. 49 *zdrój wód żywych* – por. Iz 49,10: „bo który litość ma nad nimi, będzie je sprawował, a nad zdrojami wodnymi napawać je będzie”.

w. 56-57 *A Ty me serce, tak zniżony Panie, / na gorzkiej męki odmień ukochanie* – sens: a Ty, tak bardzo pohańbiony Chryste, odmień moje serce tak, by pokochało Twoją gorzką mękę.

w. 62 *Jezu mój kochany* – ta refreniczna fraza pojawia się w *Lamencie duszy nad cierpiącym Jezusem* w późniejszych – wydanych w 1707 r. – *Gorzkich żalach* (s. 14, 17-20).

w. 64 *pierwszy, ostateczny* – ta sama fraza wyżej, X 3,3,18.

[3.7.] Żal 7

w. 5 *gdy w miasto gmin Pana prowadził z pieśniami* – obraz wjazdu Chrystusa do Jerozolimy (Mt 21,1-11; Mk 11,1-11; Łk 19,29-40; J 12,12-19).

w. 6 *i z jakowemi przemógł wtenczas obrzędami* – sens: jak uroczysty nastrój panował podczas wjazdu do Jerozolimy.

w. 7 *zazdrosnym faruzom srodze zabojeje* – apokryficzny motyw zazdrości faryzeuszy wywołanej triumfalnym wjazdem Chrystusa do Jerozolimy.

w. 9-10 *Zaraz do skrytej Rady wszyscy się udadzą: / jako by Go wieść w hańbę, na podstęp się sadzą* – zob. wyżej, obj. do VIII tyt.

w. 14 *pospółstwo jad wszytek swój Nań wyrzuciło* – zob. Mt 27,15-26.

w. 15 *O którym... wskok targu czynią umocnienie* – szybko dobijają targu w Jego sprawie (i namawiają Judasza do wydania Jezusa). Por. niżej, X 3.12,11.

w. 17 *Za trzydzieści srebrników sługa Cię sprzedaje* – zob. Mt 26,14-16.

w. 19-20 *Żadnym na szalach gwichtem nieprzeważonego / nad Cię, o Jezu, nie masz klejnotu droższego* – sens: nie da się położyć na szali nic cenniejszego niż Chrystus.

w. 21-23 *Tys i drogą ... / prawdą żywą ... / żyłem wiecznym* – por. J 14,6 (zob. wyżej, obj. do X 3.3,18).

w. 25 *Aż nie jest kochanną mocarstwom wszem głową?* – tu i niżej (w. 25-44), odniesienie do motywu kontemplacji pięciu ran Chrystusa; zob. wyżej, obj. do X 3.5 tyt.

w. 28 *Tak żydowską plwociną jest oszkaradzona* – por. Mk 14,65: „I poczęli nań niektórzy płwać i zakrywać oblicze jego”; *ROZMYŚLANIA DOMINIKAŃSKIE*, s. 319: „I upłwali też oczy Jezusowe najjaśniejsze, że ich nie znać było przed plwocinami. I spełniło się prorostwo Izajasza rzekąc: «Nie skryłem oczu moich od plujących»». Por. wyżej, obj. do X 3.1,13-16, oraz niżej, X 3.8,22-23 i obj.; X 3.12,19.

w. 34 *żółcią gorzką, cierpiącym octem zdrajcy morzą* – zob. wyżej, obj. do VIII 4,8,4.

w. 36 *do krzyża przykowane, z stawów wyruszone* – podobna fraza por. niżej, X 3.14,2; X 3.15,4.

w. 37 *Nogi, których podnóżkiem jest wszytek świat wiecznie* – por. wyżej, obj. do X 3.6,36.

w. 39 *bok grotem otwarty* – por. wyżej, obj. do VI 7,3.

w. 41 *Nie zostało zdrowego w Tobie prócz języka* – zob. wyżej, obj. do VIII 4,9,7-8.

w. 44 *gdy Cię mirrą i żółcią napoił gorzkości* – według Ewangelii najpierw próbowano Jezusa napoić winem zaprawionym żółcią lub mirrą, lecz Zbawiciel odmówił przyjęcia napoju; Mt 27,34: „I dali mu pić wino z żółcią zmieszane. A gdy skosztował, nie chciał pić”; Mk 15,23: „I dawali mu pić wino z mirrą. I nie wziął”; zob. niżej, X 3.8,38; X 3.12,35-36.

w. 48 *Żle by to potykało samego zoczyńcę* – sens: kara, na jaką skazano Chrystusa, jest zbyt surowa nawet dla zoczyńców.

w. 50 *nieomylną drogą* – zob. wyżej, X 3.7.21-23, oraz obj. do X 3.3,18.

w. 60 *albo raczej cień człeczcy, abo robak starty* – por. wyżej, obj. do VII 3.15,44.

w. 61-62 *Opakes to uczynił, sługo przewiniony: / tyś, a nie Pan, tak srodze miał być udręczony* – KOCHANOWSKI, *Treny XIII*, w. 19-20: „Opakes to, niebaczna Śmierci, udziała: / Nie jać onej, ale mnie ona płakać miała”.

sługo przewiniony – grzeszniku.

[3.8.] Żal 8

Pieśń nawiązuje do improperiów (*improperium* – ‘wyrzut / skarga / narzekanie’), tj. śpiewów towarzyszących adoracji krzyża w liturgii Wielkiego Piątku, które zestawiają dobrodziejstwa odkupiciela wobec ludzi z niewdzięcznym

postępowaniem grzeszników, z tym że w utworze Bartoszewskiego narzekającym jest grzesznik, a nie Chrystus. Por. także niżej, X 3.20 oraz obj.

Utwór wykazuje wyraźne podobieństwa z „Użaleniem niewinności Pana Jezusa ukrzyżowanego, z pobudką do skruchy, Augustyna świętego” z *Harfy duchownej* Marcina LATERNY (s. 342-345). „Użalenie” jest tłumaczeniem rozdz. 7 *Rozmyślań* świętego Augustyna (Ps.-AUG.*Meditat.* 7 [PL 40,906]).

w. 1 *Grzeszny przewinił, a jest skaran sprawiedliwy* – LATERNA, *Harfa duchowna*, s. 343: „Grzeszy niesprawiedliwy, a karany bywa sprawiedliwy”.

w. 2 *obraził złośnik, cierpiał dobrotliwy* – LATERNA, *Harfa duchowna*, s. 343: „obraża złośliwy, a na śmierć skazany bywa bogobojny”.

w. 3 *Pan to wyplacił, w czym się sługa był zadłużył* – sens: Chrystus poniósł karę za grzechy ludzi.

w. 5 *O baranku niewinny, w jakieś trafil ciernie* – nawiązanie do symboliki eucharystycznej i do korony cierniowej (por. wyżej, obj. do VIII 3,35,1-2 i 4).

w. 7 *jako się miłość Twoja wielce rozżarzyła* – LATERNA, *Harfa duchowna*, s. 343: „o jakoż się miłość twoja rozżarzyła?”

w. 8 *w ciasną prasę gorzkiej męki Cię wtoczyła* – zob. wyżej, obj. do VIII 3,38,4.

w. 14 *jam nad ustawę Twą się ważył złego* – sens: złamałem prawa ustanowione przez Boga, tj. 10 przykazań.

w. 15-16 *a Tyś łańcuchy wolal na Twój kark przyjmować / i dać ręce wspak tegim postronkiem skrępować* – zob. wyżej, obj. do X 3.2,12.

w. 19-20 *jak więc idzie baranek, stryczkiem uskromiony, / milczkiem za wodzem swoim pod nóż wyostrzony* – zob. Iz 53,7: „Jako owca na zabicie wiedzion będzie, a jako baranek przed strzygącym go zamilknie”. Por. ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka* VIII, w. 25-26 [s. 46]: „Ale jako baranek stryczkiem uskromiony / za wodzem bieży milczkiem pod nóż wyostrzony” – druk Roźniatowskiego jest o 22 lata wcześniejszy niż zbiorek Bartoszewskiego, wektor zależności jest więc oczywisty. Por. wyżej, obj. do X 3.2,12.

w. 22-23 *jak psi jelenia podpadzły w obławie: / to tam, to sam targając, jedni-ć na twarz plwali* – jelen w pismach Ojców Kościoła uznawany jest za symbol Chrystusa. Identyczne porównanie u Roźniatowskiego (*Pamiętka* XIII, w. 65-66 [s. 58]): „jak wściekli psi jelenia popadzły w obławie, / to tam, to sam po leśnej obracają trawie”. Por. wyżej, obj. do X 3.7,28.

w. 24 *drudzy, hańbiąc, policzki srogo wycinali* – por. ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka* XXIII, w. 123 [s. 85]: „«Witaj, królu!» – policzki drudzy wycinają”. Por. wyżej, obj. do VII 3.19.a,34.

w. 31 *wilcy otyli* – por. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 22,33-34: „Wilcy mię zewsząd srodzy otoczyli, / Zewsząd mię wilcy zawarli otyli”.

w. 38 *śmierć w żółci zmaczaną* – zob. wyżej, X 3.7,44.

w. 39 *Jam się ukochał jabłkiem słodkosmakowitym / Ty<ś> się dręczył krzyżowym drzewem gorzkowitym* – zob. Rdz 3,6: „Ujrzała tedy niewiasta, że dobre było drzewo ku jedzeniu i piękne oczom, i na wejrzeniu rozkoszne, i wzięła

z owocu jego, i jadła, i dała mężowi swemu, który jadł”; LATERNA, *Harfa duchowna*, s. 344: „jak się ukochał jabłkiem, ty się dręczysz krzyżowym drzewem”.

[3.9.] Żal 9

w. 5 *równie jak pasterz...* – początek homeryckiego porównania (w. 5-10) i nawiązanie do opowieści o wypasającym owce Dawidzie, który stanął w obronie zwierząt i pokonał niedźwiedzia oraz lwa (1Sm 17,34-37).

w. 8 *korzystać z paszczek odbiera* – sens: zabiera drapieżnikowi zdobycz z paszczy; por. 1Sm 17,35: „i wydzieralem z paszczki ich”.

w. 15-18 *równie jak Dawid, choć szczupły na ciele, / lecz uderzył tak śmieie / na Golijata sześciolokietnego, / że odciął głowę jego* – aluzja do opowieści o Dawidzie i Goliacie (1Sm 17), którą przywołał również ROŻNIATOWSKI (*Pamiętka II*, w. 5-20 [s. 34-35]).

Golijata sześciolokietnego – według Biblii Goliat miał sześć łokci wzrostu, czyli ok. 3 metrów; por. 1Sm 17,4: „I wyszedł mąż bękart z obozu Filistyńskiego, imieniem Goliat, z Get, wzwyż na sześciu łokiet i piędzi”.

w. 25 *równie jak słowik, gdy nań smok nadchodzi* – por. KOCHANOWSKI, *Treny I*, w. 9-14:

Tak więc smok, upatrzwszy gniazdo kryjome,
Słowiczki liche zbiera, a swe łakome
Gardło pasie; tym czasem matka szczebiece
Uboga, a na zbójcę co raz sie miece,
Próżno: bo i na samę okrutnik zmierza,
A ta nieboga ledwe umyka pierza.

Kochanowski porównuje śmierć do smoka pożerającego pisklęta słowika. Źródłem porównania jest przekład *Iliady* Homera autorstwa Cyclerona, z tym że u Homera mowa nie o „słowiczkach”, a o „wróbelkach”. Jan z Czarnolasu sparafrazował strofę z edycji Nideckiego (zob. Axer, *Smok i słowiczki*, passim).

w. 34 *pod cień skrzydeł swoich* – por. Ps 17(16),8: *sub umbra alarum tuarum proteges me* („pod cieniem skrzydeł twoich obroń mnie”); także 57(56),2: „I w cieniu skrzydeł twoich nadzieję mieć będę”.

w. 35-40 *równie jak kokosz, kiedy kania leci, / czuwając na jej dzieci, / z wielkim biegając wrzaskiem, ledwie żywa, / do kupy je zwolotywa, / onym podając skrzydła, w głos wykrzyka, / mężnie z nią się potyka* – por. Mt 23,37: „Ilekrót chciałem zgromadzić syny twoje, jako kokosz kurczęta swoje pod skrzydła zgromadza, a nie chciałość”. Podobny motyw walki kokoszy z kanią por. MIJAKOWSKI, *Kokosz II*, w. 50-53: „Pana Boga zatym prosimy, aby nas przez tę godzineczkę za kurczątką pod skrzydła łaski swojej niebieskiej przyjął, bo inaczej ona drapieżna kania z krajów piekielnych i mnie do mówienia, i wam do słuchania przeszkadzać będzie”.

w. 44 *bok swój dał rozciąć* – por. wyżej, obj. do VI 7,3.

w. 45-50 *jako pelikan laskawy...* – zob. wyżej, obj. do VI 7,1.

[3.10.] Żal 10

w. 6-14 – nawiązanie do motywu Chrystusa w prasie mistycznej; zob. wyżej, obj. do VIII 3,38,4.

w. 9-12 *Jako gdy z mirry na wiosnę sok tłoczą ... / ... wnet skórę do drzenia rysują* – mowa o balsamowcu mirra (*Commiphora habessinica*), z którego pozyskiwana jest żywica nazywana mirrą. Kora drzewa jest nacinana, a w miejscu nacięcia pojawia się płynna żywica, która po chwili zastyga w postaci żółto-brązowych kryształków. Mirra od czasów starożytnych uważana jest za substancję oczyszczającą i bakteriobójczą. Topiona używana była między innymi do leczenia chorób układu oddechowego.

w. 15-16 *więc z ran szerokich ciało gdy ziewało, / krew poskocznemi strumyczkami lało* – zob. wyżej, obj. do IX 3,10,21.

w. 14-18 *topniał miłości ogniem upalony ... / dała bok rozściąć żelazem pogańskim* – sens: miłość Jezusa do ludzi sprawiła, że poświęcił swoje życie dla ich zbawienia.

dała bok rozściąć żelazem pogańskim – por. wyżej, obj. do VI 7,3.

w. 23 *skazę pierwszą* – tj. grzech pierworodny.

w. 27 *występek zakazu* – mowa o grzechu pierworodnym.

w. 29-30 *Jeśli się tak mścił nad drzewkiem zielonym, / cóż będzie czynił z cieraniem ususzonym?* – odniesienie do przypowieści o nieurodzajnym drzewie figowym (Mt 21,18-22):

A rano, wracając się do miasta, [Jezus] łaknął. A ujrząwszy jedno figowe drzewo przy drodze, przyszedł do niego. I nie znalazł nic na nim, jedno tylko liście, i rzekł mu: Niechaj się nigdy z ciebie owoc nie rodzi na wieki. I uschła zarazem figa. A ujrząwszy uczniowie dziwowali się, mówiąc: Jakoś natychmiast uschła? A odpowiadając Jezus, rzekł im: Zaprawdę powiadam wam, jeślibyście mieli wiarę, a nie wątpilibyście, nie tylko z figowym drzewem uczynicie, ale też gdybyście tej gorze rzekli: Podnieś się a rzuć się w morze, stanie się. I wszystko, o co byście prosili w modlitwie wierząc, weźmiecie.

Ponadto Mk 11,12-14. 20-15.

w. 34 *co to jest z toru świętych cnót wyboczyć* – tj. co oznacza złamanie Bożych przykazań.

w. 35-36 *Ty też przez trudy swe kwap się do Boga, / przez nie do nieba uścieleć się droga* – por. łacińską paremię: *per aspera ad astra* ('przez trudy do gwiazd').

[3.11.] Żal 11

w. 23-24 *jam z szczyrej złości / kubek Tobie zgotował gorzkości* – mowa o grzechach ludzkich i kielichu goryczy; por. wyżej, obj. do VII 3.18,11-12.

w. 38 *którym serceś rozrzewnił grzesznice* – nawiązanie do opowieści o nawróceniu jawno grzesznicy, w tradycji chrześcijańskiej kobiety utożsamianej z Marią Magdaleną (Łk 7,36-50).

w. 44-48 *rzew z nich ścieram myśli mych włosami. // Niech napoję blizny ciała Twego / olejkami serca skruszzonego! / Niech ręce, nogi / ucałuję-ć* – zob. Łk 7,38: „i stanawszy z tyłu u nóg jego [tj. jawnogrzeznicza], poczęła łzami polewać nogi jego, a włosami głowy swojej ucierała, i całowała nogi jego, i olejkiem mazała.”

[3.12.] Żal 12

w. 7-8 *Dla swowolnych dróg naszych po twardych chodziliś / kamieniach, jemi święte nogi Twe raziliś* – zob. wyżej, obj. do X 3.1,11-12.

w. 11 *Za małą cenę Ciebie faruzom przedano* – zob. wyżej, obj. do X 3.7,15.

w. 13 *Wdzięczne pocałowanie dałeś zdrajcy swemu* – mowa o pocałunku Judasza w Getsemani (Mt 26,47-49).

w. 15 *Dobrowolnie<ś> się imać i wiązać dopuścił* – apokryfy podkreślają pokorną postawę Jezusa podczas pojmania w Ogrodzie Oliwnym; por. np. *ROZMYŚLANIA DOMINIKAŃSKIE*, s. 312: „A mógł tu Pan Jezus ująć, by był chciał, ale stał przed niemi jako <baranek>”. Por. wyżej, obj. do X 3.2,12.

w. 19 *Prześliczną chciałeś swoje mieć twarz splugawioną* – por. wyżej, obj. do X 3.7,28.

w. 21 *Biczowanyś od katów, z szatyś obnażony* – por. wyżej, obj. do VII 3.19a,39-40.

w. 23 *Cierniowym bodłem głowę świętą nacisnęli* – por. wyżej, obj. do VIII 3,35,1-2.

w. 24 *abyśmy swych serc dumnym wiatrem nie nadęli* – por. wyżej, obj. do VIII 3,35,1-2 i 4

w. 27 *Na wzgardęś między dwiema lotry wystawiony* – por. wyżej, obj. do VII 3.19a,57-58.

w. 29 *Jeden z żołnierzów włóczył bok Tobie otworzył* – por. wyżej, obj. do VI 7,3.

w. 31 *Zastłona oczu Twoich* – zapewne nawiązanie do sceny, w której żołnierze zasłaniali Chrystusowi oczy i kazali mu zgadywać, kto Go bije (Łk 22,64). W ikonografii średniowiecznej niekiedy przedstawiano Chrystusa podczas wyszydzania z opaską na oczach; por. np. *Wyszydzienie Chrystusa* Fra Angelico (fresk, 1440-1441, Klasztor San Marco we Florencji) czy *Dyptyk Winterfeldów*, kwatera *Naigrawanie* (tempera na desce dębowej, ok. 1430, Muzeum Narodowe w Warszawie).

w. 33 *A szata co też Twoja przyniosła czerwona?* – por. wyżej, obj. do IX 3,8,27.

w. 34 *Już nasza Tobie dusza purpurą upstrzona* – sens: już nasza dusza za-barwiona purpurą – kolorem królewskiego płaszcza.

w. 35-36 *Gorzkawa żółć? Aż ją Adama starego / pokarm się nie zmieniał w smak pokarmu nowego?* – analogia pomiędzy zakazanym owocem, którego Adam i Ewa zakosztowali w raju, a winem z żółcią, które żołnierze próbowali podać Chrystusowi na krzyżu (Rdz 3,6; Mk 15,23). Por. wyżej, obj. do X 3.7,44.

w. 37 *A gębka?* – zob. wyżej, obj. do VIII 4,8,4.

w. 39 *Trzcina?* – por. wyżej, obj. do VIII 3,5,1-2.

w. 42 *na nim odważoną sunę człek ma wszelki* – sens: w ofierze krzyża każdy człowiek ma zagwarantowaną tę część, która została ofiarowana indywidualnie za niego (Rz 3,23-24; Hbr 9,15; Ef 1,7).

w. 43 *Wielka się krwi obfitość z ciała wytoczyła* – motywy obfitej krwi Chrystusa pojawia się w opowieściach apokryficznych; por. np. *ROZMYŚLANIE PRZEMYSKIE*, rozdz. 539 [t. 2, s. 827]:

A też nie telko jego stopy było znać krwawe, ale kędykoli szedł, tędy dwiema strumienioma krew płynęła z jego świętych nog, aż sie suknia we krwi maczała, a ta ista suknia wszytka była czerwona, jakoby ją we krwi rozmaczał, bo sie krew przytrąciwszy przez nią ażę na ziemię kapala;

BRYGIDA, *Objawienia* I 9 [s. 45-46] (zob. wyżej, obj. do VII 3.19a,39-40).

w. 51-52 *da ciężkie wzdychanie / po dziś dzień chleb i napój* – sens: męcząca ofiara Chrystusa [symbolizowana przez ciało i krew – chleb i napój] skłania nas do żalu/do oplakiwania.

[3.13.] Żal 13

w. 1. 4 *O wszyscy, którzy tędy przechodzicie, // ... // równy mnie smutek i boleść najdziecie* – por. Lm 1,12: *O vos omnes, qui transitis per viam* („O wy wszyscy, którzy idziecie przez drogę”); ROŻNIATOWSKI, *Pamiętka* XXXIII, w. 349-351 [s. 122]: „Wszyscy wy, którzykolwiek tą drogą mijacie, / słuchajcie, przypatrzcie się, a łączno uznacie, / jestli na świecie boleść równa mej boleści”.

oreża męki – zob. wyżej, obj. do VI 8,7-8

w. 6-7 *Com ci wzdam, ludu mój umiłowany, / złego wyrządził* – por. Mi 6,3: „Ludu mój, cóżem ci uczynił abo w czymem ci się uprzykrzył? Odpowiedz mi!”. Od tego momentu utwór przybiera charakter improperium (por. niżej, X 3.20).

w. 19 *podniosłeś, Judo, na Ojca swą rękę* – nawiązanie do odwiecznego konfliktu chrześcijan i żydów oraz oskarżeń o zabicie Jezusa. Por. wyżej, obj. do VI 8,9.

[3.14.] Żal 14

w. 1 *piątna herbu krzyżowego* – tj. rany na ciele Chrystusa.

w. 2 *helkami męki Twej zapierzonego* – tj. ozdobionego narzędziami męki (gwoźdźmi). W dawnej Polsce i na Litwie herb szlachecki ozdabiano wizerunkami tych członków ciała, które w jakiś szczególnie sposób były związane z ofiarą dla Rzeczypospolitej (kolano, łokieć itp.). Umieszczano je nad hełmem, których mogło być więcej niż jeden, zwłaszcza jeśli ród był dawny. Hełm (szyszak) to ozdoba szlachecka, a w herbach był motywem starszym niż korona. Jeśli w rodzie była taka tradycja, hełm był ozdobiony pawimi albo strusimi piórami (*zapierzony*). Pióra wychodziły z hełmu w górę przez nałożoną na hełm koronę. Zob. Wielądko, *Heraldyka, czyli opisanie herbów*, s. 8-9.

w. 12 *kiedy zawołał, dodałeś ratunku* – por. Hi 14,15: „Zawołasz mię, a ja odpowiem tobie”.

w. 14 *do krzyża ręce i nogi przykował* – podobna fraza por. wyżej, X 3.7,36, oraz niżej, X 3.15,4.

w. 17 *przodków jego wyprowadzić z jęctwa* – mowa o niewoli egipskiej; por. wyżej, obj. do VI 18,17-18.

w. 18 *był wieczny zjednać mu w Syjonie* – zob. wyżej, obj. VII 3.13,35.

[3.15.] Żal 15

w. 4 *goździami srogami było przykowane* – podobna fraza por. wyżej, X 3.7,36; X 3.14,2.

w. 14-24 – charakterystyczne frazy wyliczające rany poszczególnych części ciała (tu tylko 4: ręce, bok, serce, nogi) nawiązują do średniowiecznych żalów do członków Chrystusowych. Por. wyżej, obj. do VII 3.1,32.

w. 15-16 *ach, ręce święte wszystkie ukrwawione, / wielkimi goździami srodze przebodzone* – por. ROZMYŚLANIA DOMINIKAŃSKIE, s. 331: „A zwłaszcza rany w rękach, bo ony mięszce goździce rozdarły rany jego, porąc kości w ręku jego i rozdarły rany wielkie i długie”.

w. 27-28 *rzeczy, / ... pieczy* – por. wyżej, obj. do I 3,235-236.

w. 31 *krwią stwierdź, a wodą moję omyj duszę* – por. GORZKIE ŻALE, w. 9 [s. 12]: „Jezu mój, we krwi ran swoich / Obmyj duszę z grzechów moich!”.

w. 32 *w jasności zaraz śnieżnej stanąć muszę* – por. Ps 51 (50),9: „Pokropisz mię hizopem, a będę oczyszciony, omyjesz mię, a będę nad śnieg wybielony”.

w. 43-44 *lecz jam był winien, a Tyś obwiniony, / jam śmierci godzien, a Tyś umęczony* – fraza ta przypomina wersety pieśni *Ludu, mój ludu*, lecz nie jest to bezpośredni cytat; por. niżej, obj. do 3.20.

w. 47-48 *niechże ta dobroć dotąd wszędy sływie, / póki gwiazdzista noc za dniem poplynie* – por. obj. do IX 3,18,47-48.

[3.16.] Żal 16

w. 9 *Kamienne by serce było* – por. KOCHANOWSKI, *Treny* XIV, w. 15: „Gdzie by też tak kamienne ten Bóg serce nosił”; NKPP („Serce” 67): „Serce jak kamień (krzemień)”.

w. 15-16 *Nieprzeżyty wiek się skroci, / któż to twej splaci dobroci?* – sens: kto odwdzięczy się za poświęcenie Jezusa; KOCHANOWSKI, *Treny* XIX, 71-72: „Żyjem wiek nieprzeżyty, wiecznej używamy / Dobrej myśli, przyczyny wszystkich rzeczy znamy”.

Nieprzeżyty wiek – żywot wieczny, nieskończony.

w. 22-23 *leję na Twe święte rany / hojne z oczu mych potoki* – por. GRABOWIECKI, *Rymy duchowne, Setnik pierwszy* XCVI, w. 16-18 [s. 102]: „tak też z mych oczu przez jagody s<t>oki / jasne w swojej własności / mają hojne potoki”, a także *Setnik wtóry* XXV, w. 1-3 [s. 129]: „Najsłiczniejszy Jezu, przez srogie wylanie / krwie Twej niechaj źródło gorzkich łez powstanie / z serca skruszonego”.

[3.17.] *Żal 17*

Pieśń do poszczególnych członków Zbawiciela. Por. wyżej, obj. do VII 3.1,32, a szczególnie do X 3.5.

w. 5 *O twarzy, kwiatku różany* – por. wyżej, obj. do VIII 3,40,6.

[3.18.] *Żal 18*

w. 1 *O święte rany miłości* – utwór wpisuje się w tradycję kultu pięciu ran Chrystusowych, zwłaszcza kultu Najświętszego Serca Pana Jezusa; por. AR-NULFLOV *Rhythm.orat.* [PL 184,1322-1323: *Ad cor*]. Por. także wyżej, obj. do VII 3.1,32; X 3.17 tyt.

w. 3-4 *wy żywotaście świadkami / nam płynącego rzekami* – sens przenośny: [rany zadane Jezusowi na krzyżu] zaświadczaają o naszym przyszłym zbawieniu / dowodzą, iż czeka nas życie wieczne.

w. 12 *do syjońskiej gory* – zob. wyżej, obj. do VII 3.13,35.

w. 13-15 *O strzały Pańskiej miłości, / którymi razi ... / serca ludzkie* – por. TWARDOWSKI, *Pochodnia, Pieśń czwarta*, w. 27: „porwie się Anioł do łuku i chciwie / pięć strzał założył na tęgiej cięciwie. [...] jam upadł w serce postrzelony”.

w. 27-28 *niech i nieszczęście przypadnie – / wszystkie razy strzyma snadnie* – zob. KOCHANOWSKI, *Psalterz* 112,21-22: „Więc gdy nieszczęście przypadnie, / Każdému wytrzyma snadnie”.

[3.19.] *Żal 19*

w. 6-7 *dźwięku ślicznego Łabęcia, / Łabęcia, co się wylągl z gniazda Dziewicy* – śpiew umierającego labędzia odnoszono do męki Syna Maryi Dziewicy na krzyżu. Por. wyżej, obj. do V 4,28.

w. 9 *Ten, bitwę tocząc krwawą z wężem jadowitym* – nawiązanie do walki Boga z szatanem, tutaj pod postacią węża.

w. 11 *żydowscy sępowie* – animalizacja oprawców Chrystusa jest charakterystyczna dla poezji pasyjnej.

w. 17-20 *Krucy jerozolimscy krzyczą: „Biada Tobie, / co plujesz Kościół Boży, daj dziś radę sobie: / zstąp z krzyża, jeśliś Bożym Synem jest istotnie, / jeśliś Królem żydowskim – zstąp z drzewa ochotnie”* – mowa o wyszydzeniu Chrystusa na krzyżu (Mt 27,39-40): „A przechodzący mimo bluźnili go, chwycąc głowami swymi i mówiąc: Hej, co rozwalasz kościół Boży, a za trzy dni ji zasię budujesz: zachowaj sam siebie! Jeśliś Syn Boży, zstąp z krzyża”.

w. 23-24 *„Ojczy, odpuść im, odpuść z hojnej swej miłości, / boć nie wiedzą, co czynią! Puść mimo ich złości”* – por. wyżej, obj. do VIII 4,13,7-8.

w. 31 *mówiąc: „Zaprawdę dzisiaj będziesz w raju ze mną”* – por. wyżej, obj. do VII 3.19a,57-58.

w. 33-40 *A bacząc Rodzicielkę z uczniem utrapioną, / wszystkie ostrych boleści mieczami zranioną, / żalem zjęty ku Pannie te słowa przemowi: / „Biała głowo, oto syn Twój”, w tym rzekł uczniowi: / „Oto Matka twoja, Janie, / po mnie*

przy tobie zostanie, / którego ja miłował, z którym przestawałem, / tego wiecznie klejnotem takim darowałem” – zob. J 19,26-27: „Gdy tedy ujrział Jezus matkę i ucznia, którego miłował, stojącego, rzekł matce swojej: Niewiasto, oto syn twój. Potym rzekł uczniowi: Oto matka twoja. I od onej godziny wziął ją uczeń na swą pieczęć”.

ostrzych boleści mieczami zranioną – zob. wyżej, obj. do VIII 3,20,6.

w. 43 *Boże mój, o Boże mój, czemuś mię opuścił?* – czwarte z ostatnich siedmiu zdań Jezusa wypowiedzianych na krzyżu; zob. Mt 27,46: „A około dziewiątej godziny zawołał Jezus głosem wielkim, rzekąc: *Eli, Eli lama sabachtani*, to jest: Boże mój, Boże mój, czemuś mię opuścił?”

w. 49-50 *Już przemagał waleczny Samson Filistyny, / przemagał Pan grzech i śmierć, piekielne gadziny* – nawiązanie do opowieści o Samsonie, który osłą szczęką pokonał armię Filistynów (Sdz 15,9-20). Porównanie Zbawiciela do Samsona (rozumianego jako starotestamentowy typ Chrystusa) pojawia się w *ROZMYŚLANIU PRZEMYSKIM*, rozdz. 419 [t. 2, s. 624]: „O tem, jako Samson jedną czeluścią osłową pobił tysiąc mężów bronych, przez ktore się znamieniuje wicięstwo milego Jesukrysta”.

w. 52 *i upragniony wołał: „Pragnę, zdroju hojny!”* – zob. J 19,28: „Potym, wiedząc Jezus, iż się już wszystko wykonało, aby się wykonało Pismo, rzekł: Pragnę”.

w. 58 *dobytwszy, krwie ostatek wytoczyli z boku* – por. wyżej, obj. do VI 7,3.

w. 62 *gdys rzekł: „Już się wypełniło”* – zob. J 19,30: „Jezus tedy, gdy wziął ocet, rzekł: Wykonało się”.

w. 66 *i cokolwiek przed laty wieszczym rzekł prorokom* – odniesienie do proctw mesjańskich; zob. wyżej, obj. do VIII 3,4,8.

w. 68-70 *„Ojczy, oddawam ducha mego do Twych ręku” / To wyrzekszy, zamknął mowę / i umarł, skłoniwszy głowę* – por. Łk 23,46: „A Jezus zawoławszy głosem wielkim, rzekł: Ojczy! W ręce twe polecam ducha mego! A to rzekłszy, skonał”.

w. 71 *córki syjońskie* – zob. wyżej, obj. do VIII 4,1,1-8.

w. 72 *na sercach swych napiszcie takie słowa Pańskie* – mowa o słowach Jezusa wypowiedzianych na krzyżu; por. zaraz wyżej, w. 68-70.

[3.20.] Żal 20 abo Skarga Pańska na niewdzięczność ludu izraelskiego

Utwór jest przykładem staropolskiego improperium (por. wyżej, obj. do X 3.8). Najstarsze ślady improperiów znajdują się w liturgii jerozolimskiej z końca IV w., a do liturgii rzymskiej weszły na przełomie XI i XII w. Najbardziej znanym improperium w języku polskim jest – datowana na XVII w. – pieśń *Ludu, mój ludu, cóżem ci uczynił*, do dziś śpiewana w czasie liturgii Wielkiego Piątku podczas adoracji krzyża. Nie jest znany autor polskiego tłumaczenia. Zależności pomiędzy utworem Bartoszewskiego a pieśnią *Ludu, mój ludu* są łatwe do wskazania – wileński poeta wykorzystał całe wersy utworu, szerzej opisując opisane w niej wątki biblijne.

w. 7 *zranion był od stopy do głowy* – zob. w tymże *Żalu*, w. 52, oraz wyżej, obj. do VIII 4,9,7-8.

w. 9 *com ci złego uczynił? W czymem cię wżdam zasmucil?* – por. Mi 6,3 (zob. wyżej, obj. do X 3.13,6-7). *Ludu, mój ludu*, w. 1 [s. 201]: „Ludu, mój ludu, cóżem ci uczynił? W czymem zasmucił albo w czym zawinił?”

w. 11 *Wykształtowałem ciebie na obraz Bóstwa swego* – por. Rdz 1,27 (zob. wyżej, obj. do I 3,173).

w. 12 *na ziemim cię uchwalil panem stworzenia wszego* – por. Rdz 1,26 (zob. wyżej, obj. do I 3,43-44).

w. 14 *i kazał, aby każdy z nich tobie usługował* – w legendach i apokryfach żydowskich pojawia się motyw aniołów usługujących Adamowi i Ewie, np. w apokryfie *Pokuta Adama* 20-21 [s. 32]:

Adam zapłakał i prosił Boga za nią. A oto zstąpili z nieba dwaj Aniołowie i dwie Moce. Podeszli do Ewy i stanęli przed nią. [...] Moce rzekły jej: „Ewo, błogosławiona jesteś dzięki Adamowi, wybrańcowi Bożemu, gdyż jego modlitwy są potężne i przez niego pomoc od Boga dotarła do ciebie. Bez niego nie zdołałabyś przeżyć tego porodu!”. Anioł rzekł Ewie „Przygotuj się, a ja będę dla ciebie położną”.

w. 17-18 *Jam dla ciebie z nizczego ziemię rodną wyprawił, / morze pławne i niebo kryształowe wystawił* – por. Rdz 1,6-10:

I rzekł Bóg: Niech się stanie utwierdzenie między wodami, a niech przedzieli wody od wód. I uczynił Bóg utwierdzenie, i przedzielił wody, które były pod utwierdzeniem, od tych, które były nad utwierdzeniem. I stało się tak. I nazwał Bóg utwierdzenie Niebem. I był wieczór i zranek, dzień wtóry. Potym rzekł Bóg: Niech się zbiorą wody, które są pod niebem na jedno miejsce, a niech się ukazuje sucha. I stało się tak. I nazwał Bóg suchą – Ziemią, a zebranie wód przezwał Morzem. I widział Bóg, że było dobre.

w. 19-22 *Jam dzień i noc rozmierzył, jam słońca kolo wdzięczne / nieugaszenie zażęgl i oblicze miesięczne / i natknąłem gwiazdami okrąg nieba lotnego, / abys z biegów ich wiedział godzinę żytla swego* – por. Rdz 1,14-18:

I rzekł Bóg: Niech się staną światła na utwierdzeniu nieba a niech dzielą dzień od nocy i niech będą na znaki i czasy, i dni, i lata, aby świeciły na utwierdzeniu nieba a oświecały ziemię. I stało się tak. I uczynił Bóg dwie światła wielkie: światło większe, aby rządziło dzień, i światło mniejsze, aby rządziło noc; i gwiazdy. I postawił je na utwierdzeniu nieba, aby świeciły nad ziemią, żeby rządziły dzień i noc i dzieliły światłość od ciemności. I widział Bóg, iż było dobre.

Por. także KOCHANOWSKI, *Psalterz* 8,15-16: „Ty coraz nowym światłem zdobisz wdzięczné / Kolo miesięczné”.

w. 27-29 *Jam z ciebie jarzma złożył egipskie i okowy, / ... / Jam cię wywiódł z Egiptu i wyrwał z rąk pogańskich* – por. Wj 20,2: „Jam jest Pan Bóg twój, którym cię wywiódł z ziemi Egipskiej, z domu niewolej”; *Ludu, mój ludu*, w. 1 [s. 201]: „Jam cię wyzwolił z mocy faraona”. Por. też wyżej, obj. do VII 3.1,16.

tyś łańcuch zanitował nad mym karkiem stalowy – zob. wyżej, obj. do IX 3,9,5-8.

w. 31 *jam cię wprowadził w ziemię rozkosznej okwitości* – mowa o ziemi obiecanej; por. *Ludu, mój ludu*, w. 2 [s. 201]: „Jam cię wprowadził w kraj miodem płynący”.

w. 33 *jam cię karmił na puszczy manną niebieskiej rosy* – *Ludu, mój ludu*, w. 8 [s. 202]: „Jam ciebie karmił manny rozkoszami”; por. wyżej, obj. do VI 18,26.

w. 34 *a tyś mię pogębkował* – por. *Ludu, mój ludu*, w. 8 [s. 202]: „tyś Mi odpłacił policzkowaniami”. Por. wyżej, obj. do VII 3.19.a,34.

w. 35-36 *Jam dla ciebie udreńczył plagami rozlicznymi / wszystkie Egipt, ogółem z jego pierworodnymi* – zob. Wj 7,14-29 (zob. wyżej, obj. do VIII 4,11,5); *Ludu, mój ludu*, w. 4 [s. 201]: „Jam dla cię spuszczał na Egipt karanie”.

w. 37 *tyś mię, biczami siekąc do nóg od samej głowy* – por. *Ludu, mój ludu*, w. 4 [s. 201]: „A tyś Mnie wydał na ubiczowanie”. Zob. wyżej, obj. do VII 3.19.a,39-40

w. 39 *Jam cię obdarzył berłem i królewską koroną* – por. Rdz 49,10 (por. wyżej, obj. do VIII 3,5,1-2); *Ludu, mój ludu*, w. 11 [s. 202]: „Jam ci dał berło Judzie powierzone”.

w. 40 *tyś mię trzcina i z tarnie koroną uplecioną* – por. wyżej, obj. do VIII 3,5,1-2; VIII 3,35,1-2; *Ludu, mój ludu*, w. 10, 11 [s. 202]: „a ty zaś trzcina i białe Mnie po głowie. [...] a tyś Mi wtłoczył cierniową koronę”.

w. 43 *dla ciebiem chananejskie króle zbil i z wojskami* – nawiązanie do historii o królach kananejskich pokonanych przez Izraelitów; por. Joz 12,7-24; *Ludu, mój ludu*, w. 10 [s. 202]: „Jam dał, że zbici Chanaan królowie”.

w. 44 *tyś moję głowę potłukł trzcina i palcatami* – zob. w tymże *Żalu*, obj. do 40.

w. 45 *Przed tobą chodził w słupie ognistoobłokowym* – Bóg prowadził Izraelitów przez pustynię po wyjściu z Egiptu, ukazując im ognisty słup w nocy i obłok za dnia; por. Wj 13,21: „A Pan szedł przed nimi na okazanie drogi we dzień w słupie obłoku, a w nocy w słupie ognistym: żeby był wodzem na drodze obojogo czasu”; *Ludu, mój ludu*, w. 7 [s. 202]: „Jam ci był wodzem w kolumnie obłoku”; w tymże *Żalu*, w. 65-66.

w. 47 *tyś mię wodził na ratusz do Pilata Pontskiego* – por. Mt 27,2: „I zwiawszy, przywiedli go i podali Pontiusowi Pilatowi, staroście”; *Ludu, mój ludu*, w. 7 [s. 202]: „tyś Mnie wiódł słuchać Pilata wyroku”.

w. 49-50 *jam dla ciebie w pół prawie rozciął Morze Czerwone, / żeś nogą suchą przeszedł na brzegi ulubione* – por. wyżej, obj. do VII 3.1,16; *Ludu, mój ludu*, w. 6 [s. 202]: „Morzem otworzył, byś szedł suchą nogą”; w tymże *Żalu*, w. 71.

w. 52 *od głowy do stóp mięśca zdrowego nie zostało* – zob. w tymże *Żalu*, w. 7, oraz wyżej, obj. do VIII 4,9,7-8.

w. 55 *Jam ciebie przez czterdzieści lat na puszczy przechował* – Bóg opiekował się ludem Izraela w czasie czterdziestoletniej wędrówki przez pustynię; zob. Wj 16,35: „A synowie Izraelowi jedli Man czterdzieści lat, aż weszli do ziemie mieszkalnej. Tym pokarmem żywieni są, aż przyszli do granic ziemie Chananejskiej”.

w. 56 *a tyś mnie, zbawcy swemu, krzyż srogi nagotował* – por. *Ludu, mój ludu*, w. 2 [s. 201]: „tyś Mi zgotował śmierci znak hańbiący”.

w. 59-60 *i szczepilem cię sobie winnicą nawdzięczniejszą, / ale ty memu sercu stał-e>ś się nagorzkiejszą* – *Ludu, mój ludu*, w. 3, 9 [s. 201-202]: „Jam ciebie szczepił, winnicę wybrana, [...] a tyś mnie poił goryczą żółciową”. Por. wyżej, obj. do V 2,9,4.

w. 61-62 *Jam cię napawał zdrową wodą źródła żywego, / z twardych żył opoczystych cudownie dobytego* – odniesienie do wyprowadzenia przez Mojżesza wody ze skały na pustyni; por. Wj 17,5-6: „I rzekł Pan do Mojżesza: Idź przed ludem a weźmi z sobą z starszych Izraelowych; i łaskę, którąś uderzył w rękę, weźmi w rękę twoją a idź. Oto ja stanę tam przed tobą na skale Horeb: i uderzysz w skałę, a wypłynie z niej woda, aby pił lud. Uczynił tak Mojżesz przed starszemi Izraelowemi”; *Ludu, mój ludu*, w. 9 [s. 202]: „Jam ci ze skały dobył wodę zdrową”.

w. 63 *tyś mię napoił cierpkim octem* – por. *Ludu, mój ludu*, w. 3 [s. 201]: „a tyś Mnie octem poił, swego Pana”; por. wyżej, obj. do VIII 4,8,4.

w. 65-66 *jam cię od nieprzyjaciół we dniu miasto zastłony / obłokiem zakrył, w nocym stawiał słup rozpalony* – zob. w tymże *Żalu*, w. 45, oraz obj.

w. 67 *tyś mię z moich szat własnych obnażył niewstydliwie* – por. wyżej, obj. do IX 3.10,5-7.

w. 71 *Jam przed tobą otworzył wody morza wielkiego* – zob. w tymże *Żalu*, w. 49-50, oraz obj. Por. wyżej, obj. do VII 3.1,16

w. 74 *Ciebiem ja umiłował nade wszystkie narody* – por. np. Pwt 7,8: „ale iż was Pan umiłował i strzegł przysięgi, którą przysiągł ojcom waszym”.

w. 77 *Jam cię nawiedził* – nawiązanie do zesłania Mesjasza.

w. 83-84 *Więc ty, chrześcijaninie, moje kochane plemię, / kędyżkolwiek posiadło obfitorodną ziemię* – zob. wyżej, obj. do IX 3,4,5-6.

w. 85-86 *i kto się tylko moim służą chętnie ożywa, / na czoło swe znak krzyża kładąc, imię me wzywa* – zob. wyżej, obj. do IX 3,18,1-2.

[3.21.] *Żal 21*

Utwór jest zależny od wiersza XVI z *Setnika pierwszego Rymów duchownych* Sebastiana Grabowieckiego.

w. 17-18 *Niech tedy w sobie żadnej rzeczy nie smakuję, / przy której Ciebie, Boga, być nie czuję* – por. GRABOWIECKI, *Rymy duchowne, Setnik pierwszy XVI*, w. 5-6 [s. 31]: „Niech, co Tobie miło, me kochanie będzie, / niech, czego Ty nie chcesz, mnie się przykrzy wszędzie”, w. 9 [s. 31]: „Niech się nie wesele, gdzie Ciebie nie będzie”.

w. 23-24 *Niech mi omierzną, niech to podawam w ohydę, / co Ty, Panie, pomiatasz w pogardną obrzydę* – por. GRABOWIECKI, tamże, w. 6: „niech, czego Ty nie chcesz, mnie się przykrzy wszędzie”.

w. 31 *Imię Twe święte moją niech będzie ochłodą* – por. GRABOWIECKI, tamże, w. 1: „Niech mi Twoje imię za ochłodę będzie”.

SŁOWNIK WYRAZÓW ARCHAICZNYCH

- a* – o ile tylko, jeżeli tylko; **VII** 3.4,31
abatysa – ksieni, opatka; **An**[I.] 1.4,6,3
afekt – chęć, silna skłonność; **I** 3,271; **IX** 2,2; **An**[I.] 4.1,3
akomodować – przystosować, przysposobić; **An**[II.] 2,2
animować – dodawać odwagi, zagrzewać do walki; **IV** 2,143
animusz – chęć, wola, zamiar; **II** 1,13; **III** 2,4; **VI** 2,2; **VIII** 2,1; **An**[I.] 1,1; 2,1
– charakter, temperament, usposobienie; **III** 7,14; **VIII** 2,2
aparat – atrybuty, wyposażenie; **VI** 2,1; **An**[I.] 2,11; **An**[II.] tyt.; 2,1
– strój, ubiór; **X** 3.2,13
arfa – harfa; **An**[I.] 4.2,2
arkabuzer (*arkebuzer*) – żołnierz jazdy wyposażony w broń palną nazywaną arkebuzem; **VI** 9,5
atoli – mianowicie, otóż; **VII** 2,1
azaby – czyby; **I** 3,284
azaż – czyż; **I** 3,19, 21, 281, 334; **X** 3.7,25; 3.12,35
- baczenie* – rozum, rozważa; **V** 2,6,5
baczny – opiekuńczy, uważny; **V** 2,7,2; **VII** 3.13,25
baczyć – dostrzec, widzieć, zauważyć; **I** 3,257; **II** 4,50; 6,7, 8; **IV** 2,8, 98; **VI** 3,40; **VII** 3.13,23; 3.20,18; **IX** 3,18,44; **X** 3.19,33; **An**[II.] 3.6,23; 3.8,23
balsam – wonny, żywiczny sok roślinny; **An**[II.] 3.22,9
bankietować – karmić, podejmować; **VII** 3.14,21
bawić (*się*) – nakłaniać, zachęcać; **IV** 2,100
– angażować, zajmować (kogo); **IV** 5,2; **V** 3,7; **VI** 16,13; **IX** 6.8,4; **X** 3.18,37
bezpiecznie – odważnie, śmiało, bez bojaźni; **II** 1,10; **VII** 3.2,39; 4,9; **X** 3.7,38; **An**[I.] 4.5,b,1; 6.2,2
beźmiertnie – nieśmiertelnie, na zawsze; **IX** 5.2,10
bieżeć – śpieszyć się, udać się; **I** 3,54; **II** 8,8; **VII** 2,1; 3.2,18; 3.10,18; **An**[II.] 3.12,14
– przemijać, upływać; **VII** 3.13,38
bisior – cenna jedwabna tkanina; **X** 3.2,2
bisurmianin – poganin; tu: muzułmanin; **IV** 2,108
blagać – koić, łagodzić, przejednywać; **VII** 3.14,12; 3.22,8

- blank* – zębate wycięcia na szczytach murów obronnych, dziś: blank, blanka; **VI** 3,34
- blawy* – jasnobłękitny; **X** 3,2,11
- blędliwy* – błędzący, błakający się; **III** 3,15
- błędny* – zabłąkany, błakający się; **IX** 3,5,25
- blóbosny* – chlubny, godny, chwalebny; **III** 8,46
- bodlo* – kolce cierniowe; tu: korona cierniowa; **X** 3.12,23
- bodziec* – żelazny bolec; **I** 3,365
- bogacic* – doświadczać, traktować; **I** 3,59
- bożny* – pobożny; **An**[II.] 3.14,5
- Bóstwo* – boskość, Boska natura; **VIII** 5,36; **X** 3.20,11; **An**[I.] 4.1,1, 2; **An**[II.] 3.18,9, 14
- bóść* – dotykać nieszczęściem, gnębić, ranić; **I** 3,102
– dźgać, kłuć; **I** 3,385
- bracki* – dotyczący bractwa, związany z bractwem; **IX** 3,20,26
- bractwo* – brać, kompania; **I** 3,442
- brak* – przebieranie w czym, brakowanie; **VII** 3,9,21
- brakować* – przebierać w czym, wybierać kogo; **I** 3,502
- bramowany* – obramowany, obszyty; **An**[I.] 5,3
- brana (brona)* – brama; **VII** 3,7,2; **An**[II.] 3,25,11
- brant* – wytopiony szlachetny kruszec; **VIII** 4,2,5
- brona* zob. *brana*
- brzmieć (zabrzmieć)* – słynać; **I** 2,2; **II** 4,14, 37; 9,1, 2, 3
– śpiewać, opiewać; **VII** 3,6,40; 3.13,43
– głosić, ogłaszać; **An**[II.] 3,20,7
- brzydłość (brzydliwość)* – brzydota, szpetota; **I** 3,360; **V** 3,11
- brzydliwy* – obrzydliwy, odrażający; **VIII** 4,11,2; **X** 3,5,10
- buczny* – butny, dumny, hardy; **IV** 2,147
- budownik* – budowniczy, twórca; **IX** 5,12,1
- bystrze* – bystro, inteligentnie, sprytnie; **IV** 2,188
- bytność* – obecność; **VIII** 6,5
- bywać* – przybywać, zjawiać się; **I** 3,496
- cale: w cale* – całkowicie; **III** 2,4; **VI** 3,16
– w całości; tu: przy życiu; **IX** 3,5,23; **X** 3.18,24, 50
- calizna* – cale, niezranione miejsce; **VIII** 4,9,8
- całopalenie* – ofiara całopalna; **IX** 3,6,14
- cekausz* – arsenał, zbrojownia; **VI** 3,33
- celny* – doborowy, znakomity; **VIII** 3,12,2; **IX** 2,1; 3,8,5
- cera* – barwa skóry twarzy; **VII** 3,6,13
- chananejski* – kananejski; **X** 3,20,43
- chciwy* – niestrudzony, wytrwały; **X** 3,19,14
- chęć* – przychylność; **III** 2,3; **IV** 1,2; 2,86; **V** 1,2; **VI** 18,68; **IX** 6,9,4, 6; **X** 2,2; **An**[I.] 1,2
- chędogi* – czysty, piękny, porządny; **VI** 12,22
- chędožyc* – czyścić, porządkować; **VII** 4,2
- chętliwie* – chętnie, z ochotą; **IV** 2,118; **IX** 3,7,7

- chętliwy* – chętny, przychylny; **III** 3,16; **An**[II.] 2,1
- chluba* – nadzieja, szansa; **I** 3,327
- chlubny* – butny, chępliwy, pyszny; **VII** 3.1,23; **IX** 3,2,5
- chłodzić się* – (przenośnie) wzrastać w siłę, umacniać się; **III** 5,26
- chorzejący* – chorujący; **VIII** 3,46,6
- chowac* – chronić, strzec; **IX** 3,11,3; 5.10,6; **An**[II.] 2,3
- gromadzić, pozyskiwać; **I** 3,114
  - przestrzegać, zachowywać; **I** 3,239; **IV** 2,66;
  - traktować kogo, postępować z kimś; **An**[I.] 4.1,2
- chrapno* – gniewnie, groźnie, wściekle; **I** 3,389
- chromota* – człowiek kulawy, chromy, (przenośnie) kaleki moralnie; **I** 3,423
- chuć* – chęć, pragnienie; **IX** 5.10,5
- chudoba* – biedacy, nędzarze; **IX** 3,20,20
- chudy* – biedny, ubogi; **IX** 3,20,22
- chudzina* – biedak, nędzarz; **IX** 3,19,15; **X** 3.9,27
- chwalnie* – chwalebnie, wzniosłe, zaszczytnie; **VI** 18,15
- chwalny* – chwalebny, godny pochwały; **III** 8,24; **VIII** 3,18,7
- chwiać się* – kołysać się, poruszać się; **I** 3,450; **VIII** 3,13,5
- cichość* – milczenie, łagodność; **An**[II.] 3.18,3
- cielec* – byczek, cielę; **An**[I.] 4.2,2
- ciężkość* – trud, trudność; **VIII** 3,39,8; **X** 3.13,15
- cudak* – magik; **VII** 3.1,26
- cudzy* – obcy, wrogі, nieprzyjacielski; **II** 17,5
- niespokrewniony; **V** 2,8,7
- cug* – bieg życia, rozwój wydarzeń; **IV** 1,1; **V** 8,4
- czas: czasu życia* – za życia; **I** 3,61, 249
- czerstwość* – dziarskość, wigor, zdrowy wygląd; **III** 3,28; **V** 3,6
- czestować* – uczcić; **IV** II,161
- cześć* – uczta, poczęstunek; **I** 3,394; **IV** 2,162
- część: częścią* – częściowo, po części; **IX** 3,1,9, 10; **An**[II.] 2,2
- człeczeństwo* – człowieczeństwo; **An**[I.] 4.1,1, 2
- czuhać* – czaić się, czyhać, nastawać (na kogo); **An**[I.] 5,1
- czujny* – czuły, wrażliwy; **VIII** 3,40,8; **IX** 2,2
- czuwać* (na kogo, na co) – czyhać, polować; **X** 3.9,36
- czworograny* – mający cztery boki, zbudowany na planie prostokąta; **I** 3,85
- czystość* – dziewictwo, niewinność; **VI** 7,8; **An**[I.] 7,5; **An**[II.] 3.11,52; 3.13,27; 3.18,11; 3.23,20; 3.28,7; 3.30,3
- czyście* – łatwo, otwarcie, swobodnie; **I** 3,462
- ćma* – ciemność, mrok; **I** 3,27; **X** 3.18,25
- ćwiczenie* – edukacja, wychowanie; **III** 7,9; **IV** 2,80
- dank* – nagroda, sława; **II** 4,5; 8,2; **III** 6,28; **IV** 1,1
- darować* (kogo) – obdarować (kogo); **X** 3.19,40
- darSKI* – dziarski, dzielny; **VI** 10,2
- decernować* – stanowić, uchwalać; **VI** 18,61

- despekt* – obelga, zniewaga; **An**[I.] 5,3
- deszczka* – deska; **I** 3,38
- dla* – z powodu, ze względu na; **I** 3,42, 47, 234; **IV** 2,164; **VI** 2,1, 2; **VII** 3.1,8; 3.6,24; 3.8,38; 3.11,33, 34; 3.14,4; 3.15,27, 35, 37, 53; 3.21,21; 4,9; **VIII** 3,26,7; 3,39,7; 4,15,7, 8; 5,23; 6,5; **IX** 3,2,2; 6,2,7; **X** 3.5,10, 24, 41, 46; 3.10,24; 3.12,7, 38, 39; 3.21,16; **An**[II.] 3.14,32; 3.18,3
- doba* – czas, okres, pora; **VII** 3.3,13; 3.10,18; **IX** 3,4,8; **An**[II.] 3.26,7
- dobrota* – dobrodziejstwo, dobra rzecz; **An**[I.] 4.5,6, 5
- dobrotny* – dobry, dobrotliwy, serdeczny; **X** 3.14,3
- dochodzić* zob. *dojść*
- dochować* – tu: pozostać wiernym; **IX** 3,11,14
– wychować, doprowadzić do samodzielności; **V** 3,44
– ocalić, przechować; **IX** 3,15,6
- dochwytka*: w *dochwytkę* – nagle, naprędce; **V** 1,2
- docinać* – chłostać, smagać; **I** 3,379
- doczciewać* – dochodzić, osiągać; **V** 3,6
- dogodny* – dobroczynny, pomocny, pożyteczny; **IX** 3,19,1
- dojść* (*dochodzić*) – przydarzać się; **I** 3,314
– dorównać, dosięgnąć; **III** 4,22; 8,42, 48; **VII** 3.17,8; **IX** 2,2;
An[II.] 1,5
- dokazać* – dowieść, pokazać, udowodnić; **I** 3,264; **III** 6,14; **IV** 2,169
– dopiąć, doprowadzić, osiągnąć; **VII** 3.9,9; **X** 3.19,59
- doległość* – dolegliwość, cierpienie; **An**[I.] 4,6,2
- domieścić* – doprowadzić, dopuścić; **VI** 19,12; **An**[II.] 3.14,25, 48
- dopuszczenie* – pozwolenie, zgoda; **VII** 3.4,41
- dostać* – dostąpić; **III** 5,22; **X** 3.17,15; **An**[II.] 3.28,13
– obfitować, wystarczyć; **V** 2,6,7
– nabyć, zdobyć; **VIII** 3,28,4; **An**[I.] 1,1; 5,1, 3, 5
- dostatczyć* – dostarczyć, zaopatrzyć, zapewnić; **V** 3,22
– wystarczyć; **An**[I.] 4.3.b,1
- dostatnie* – dostatecznie, wystarczająco; **An**[II.] 3.18,22
- dowcip* – bystrość, inteligencja, talent, zdolność; **I** 2,3; 3,449; **II** 2,2; **VI** 18,39; **IX** 2,2;
X 3.11,31; **An**[I.] 4.4.b,1; **An**[II.] 2,1
- dowcipny* – utalentowany, uzdolniony; **I** 2,3
- drogosc* – drożyzna, wysokie ceny; **VII** 3.14,3
– cenne przedmioty; **X** 3.21,19
- drużyna* – bliscy sobie ludzie; **VIII** 3,19,4
- drzeń* – tkanka wypełniająca centralną część łodygi i korzenia niektórych roślin i pni drzew; **X** 3.10,12
- dubitować* – rozmyślać, zastanawiać się; **VI** 18,48
- duchowny* – duchowy; **I** 3,50; **VI** 19,3; **An**[I.] 4.3,2; 6,2,1
- dufać* – ufać, wierzyć; **I** 2,2; **V** 3,14; **VII** 3.4,38, 49, 56
- duma* – pieśń śpiewana; **V** 2,1,3; **VI** 10,12
- duszny* – duchowy, dotyczący duszy; **VI** 18,34; **VII** 3.1,42
– duszący; **X** 3.8,26
- dysonancja* – dysonans, niezgodność brzmienia; **X** 2,1

dziarskość – dzielność, odwaga, śmiałość; **II** 8,2

– bystrość, rączość; **IV** 2,102

dziatki – dzieci; **I** 3,127; **II** tyt.; 1,4; 4 tyt.; **IV** 2,100; **V** 2,8,1; 3,41, 44; **VII** 3,9,19; **IX** 3,5,20; **An**[I.] 4.6,4, 3; 5,1; 7,3; **An**[II.] 3.11,45

dziedzina – kraina, ojczyzna; **III** 7,7

– niebo; **IV** 2,17; **X** 3,18,10

dzierzawa – obszar państwa; **II** 4,3

dziewosłab – swat; **An**[II.] 3.12,2

dzięk (*dzięka*) – podziękowanie, wdzięczność; **II** 19,8; **III** 4,10; **IV** 1,1; **VI** 12,32; 17,49; **VIII** 4,16,1; 5,33; **IX** 3,18,11; **X** 3.16,19; 3.20,80; 3.21,1; **An**[I.] 4.4,1, 4

dziw – cud, dziwowisko; **VII** 1,1; 3.16,3; **IX** 3,2,1; 3,13,1; **X** 3.11,7

dziwnie – cudownie, w niezwykły sposób; **III** 2,3; **IV** 2,102; **VII** 3.16,20; **An**[II.] 3.13,14

dziwny – cudowny, niezwykły, szczególny, wyjątkowy; **VI** 18,41; **IX** 3,1,1, 7, 8; 3,3,2; 5,6,4; **X** 3.17,20; **An**[I.] 4.4.b,3; 4,6,5; **An**[II.] 3.3,27; 3,5,46; 3.18,11; 3.20,17; 3,28,1, 19

dziwować się – dziwić się, zdumiewać się; **VI** 16,23; **An**[I.] 4,3,2

dźwięczec – głosić, ogłaszać; **VI** 7,12

ekspektacja – oczekiwanie; **III** 2,4

faleczny – fałszywy, złudny; **I** 3,132

farba – barwa, kolor; **IX** 2,1; 3,7,4; 3.13,12; 3.20,23

faruz – faryzeusz; **VIII** tyt.; **IX** 3,8,5; 3,11,11; **X** 3,7,7; 3.12,11

fatum – los, przeznaczenie; **IV** 3,5

figura – alegoria, symbol, wyobrażenie; **VI** 2,1; 3,40; 4 tyt., 13; 5 tyt., 11; 6 tyt., 10; 7 tyt., 11; 8 tyt., 11; 9 tyt., 11; 10 tyt., 11; 11 tyt., 13; 16,3; **An**[I.] 4.1,3; 4.2,1, 1; 4.2,2; 4.2.a; 4.4.b,2, 3; 4,6,2; 6,1; 6,3,2; 7.1 tyt.; 7.2 tyt.; 7.3 tyt.; 7.4 tyt.; 7.5 tyt.; 7.6 tyt.; 7,6,1

figurny – symboliczny; **VI** 12,33

folga – ulga, wytchnienie; **I** 3,350; **VII** 3.19,10

folgować – odpuszczać, pobłażać, zaprzestać; **I** 3,467, 500; **IV** 2,74, 133; **VII** 3,5,20

foldrowanie – oskarżenie, kara; **I** 3,142

fortuna – los, powodzenie, szczęście; **II** 4,19; **IV** 2,167; **An**[II.] 2 tyt.

frasować – dręczyć, martwić; **VII** 3.10,28; 3.18,23

frasunek – strapienie, udręka, zmartwienie; **VII** 3.19,18; **VIII** 3,27,1; **X** 3.14,11; 3.18,45; 3.20,42

frymarczyć – przeobrażać, przekształcać; **V** 2,7,8

fundować się – opierać się; **III** 8,3

– obwarować się, osiedlić się; **X** 3.18,33

gadka – zagadka; **An**[I.] 4.2.b

gadzina – płaz lub gad; **VII** 2,1

gębka – gąbka (nasączona octem, podana Jezusowi do picia); **VII** 4,7; **X** 3.6,48; 3.12,37

gielt – kapitał, pieniądze; **I** 3,450

- glans* – blask, połysk; **I** 3,44; **An**[II.] 3.13,13
- glejt* – dokument zapewniający nietykalność, poświadczający poparcie ze strony mojej osoby; **I** 3,439
- gładkość* – piękno, uroda; **I** 3,45
- głodzić (głodać)* – gryźć, obgryzać; **I** 3,146
- głupstwo* – głupota umysłowa; **I** 3,417
- gmach* – forteca; **An**[II.] 3.5,19
- godować* – biesiadować, ucztować; **I** 3,495
- godownik* – biesiadnik; **VII** 3.1,23
- godzić* – dopadać, zmierzać; **II** 6,4
– dążyć; **III** 5,24
– czyhać; **V** 5,2; **VII** 3.12,6; **X** 3.9,26
- gorącość* – zapal, zarliwość; **VI** 18,77; **VIII** 3,22,6; **An**[II.] 2,1
– gorączka, wysoka temperatura; **VII** 3.6,5
– gorąco, upał; **IX** 3.6,9
- gorzkość* – (przenośnie) boleść, udręczenie, załość; **I** 3,70; **VII** 3.2,31; 3.8,48; 3.17,33;
VIII 4,10,8; **IX** 3,18,26; **X** 3.11,24; 3.13,20
– gorycz; **VII** 3.3,23; **VIII** 4,8,4; **X** 3.7,44
- gospoda* – dom zajezdny; (przenośnie) schronienie; **X** 3.6,60
- gościa: być gością* – forma żeńska od: gość; **VIII** 3,22,5
- grabia* – hrabia (tytuł); **An**[I.] 4.6,5
- granatowy* – ziarnisty; **VIII** 4,7,4
- grof* – graf, hrabia; **An**[I.] 4.6,5
- gruntować (się)* – umacniać w wierze; **VI** 18,25
– opierać się; **An**[I.] 4.5,b,2
- gruntowny* – podstawowy, zasadniczy; **I** 1,3; **VIII** 2,2; **An**[I.] 1,2
- grześć (pogrześć)* – grzebać; **I** 3,58; **VII** 3.12,12; 4,4; **VIII** 3,8,7; 3,16,2; 3,24,7; 3,27,2
- gromotny* – donośny, głośny, huczny; **VI** 12,27
- gummo* – (przenośnie o niebie) spichlerz; **VII** 3.15,41
– spichlerz na wsi; **VII** 3.13,33
- gwałciciel* – ten, kto występuje przeciw prawu; **IX** 3,3,9
- gwałtowny* – duży, znaczny; **An**[I.] 2,2
- gwicht* – odważnik; **X** 3.7,19
- gwoli* – dla, ze względu na; **VII** 3.4 tyt.; 3.8 tyt.; 3.20 tyt.; **X** 3.16,1
– z okazji, z powodu; **VIII** tyt.; **IX** tyt.; **X** tyt.
- hadrunek* – starcie, zwada; **III** 6,13
- hanbienie* – urąganie, złorzeczenie; **I** 3,157
- harc* – bitwa, starcie; **I** 2,1; **IV** 2,10, 127
- harcerz* – harcownik, rycerz pojedynkujący się przed bitwą; **I** 2,3; **II** 10,1; **VI** 4,7
- hart* – grot, ostrze; **I** 3,98
– hartowanie, utwardzanie; **III** 8,16
- hartowny* – hartowany, twardy, utwardzony na skutek hartowania; **III** 8,13; **IX** 6.7,1
- helm* – (przenośnie) gwóźdź, narzędzie męki; **X** 3.14,2
- heroida* – heroina, bohaterska, zasłużona kobieta; **VI** 2,1,5

- bojnie* – obficie, szczerze; **VII** 3.13,42; 3.14,14; **VIII** 6,20
- bojność* – duża ilość, obfitość; **VII** 3,3,4
- bojny* – obfity; **VII** 3.14,2, 18; 3.16,30; **VIII** 3,34,2; 4,9,2; 5,40; **X** 3.4,6; 3.11,43; 3.15,8; 3.16,23; 3.19,52
- boldować* – okazywać cześć, służyć; **III** 8,4
– podbijać, zdobywać; **III** 8,26
- borda* – oddział wojska w szyku bojowym; **I** 3,22; **II** 4,28
- hospodar* – tytuł książąt ruskich; **II** 4,27
- bufiec (huf)* – grupa, oddział, zastęp; **IV** 2,132, 154; **VI** 3,36; 7,7
- buk* – ogólne poruszenie, ruch, szum; **VI** 12,35
- hurmem* – gromadnie, tłumnie; **VII** 3,8,5
- igrzysko* – bój, walka; **II** 15,5; **IV** 5,2
– naigrawanie się (z kogo), pośmiewisko, zabawa; **IX** 3,8,26; **X** 3.1,16
- imać* – chwycić, ująć, złapać; **X** 3.12,15
- impres* – napad zbrojny, napaść; **IV** 2,136
- inakszy* – inny; **X** 3.2,22, 26
- inkaust* – atrament; **VII** 3.19a,59
- inskrypt* – inskrypcja, napis; **VI** 6,6
- intrata* – dochód, majątek; **I** 3,140; **V** 2,3,4
- ist (isty)* – niewątpliwy, pewny; **VII** 3.19a,14; **An**[I.] 4.5.b,3
- istnie* – istotnie, rzeczywistość; **VI** 15,1; **An**[I.] 4.1,1, 1
- istność* – istota, natura; **An**[I.] 1,1; 4,5,2
- istotnie* – cieleśnie; **VI** 17,46
– dokładnie, rzeczywistość; **X** 3.11,9; 3.19,19
- istotny* – cieleśny; **An**[I.] 4.4,2; 4.4.b,6
- isty* zob. *ist*
- iście* – z pewnością; **I** 3,461
– przejście; **VI** 12,26
- izali (izaliż)* – czy, czyż; **I** 3,109, 256; **IX** 4.1,8; **X** 3.20,25
- izaż* – czyż; **I** 3,17
- jacyntowy* – fioletowy, hiacyntowy; **IX** 3,7,15
- jad* – trucizna; **I** 3,10, 237, 371, 457, 488; **VII** 2,1; 3.1,36; 3.4,34, 36, 44; 3.6,9; 3.13,17; 3.16,24; 3.21,6; 4,4
– (przenośnie) wściekłość, zajadłość; **I** 3,134; **III** 3,6; **IV** 2,138; **X** 3.7,14; 3.12,30; 3.20,38; **An**[I.] 5,2
- jadowitość* – wściekłość, złość; **VIII** 3,14,5
- jadowity* – wrogi, zajadły, złośliwy; **IV** 2,91; **VII** 3.23c,3; **VIII** 3,25,3; **IX** 3,8,3; 3,10,4; 3,12,6; **X** 3.7,18
– śmiertelny; **VII** 4,2
- jagoda* – lice, policzek; **VIII** 4,3,6; 4,7,8; **IX** 3,13,8; **X** 3,5,28
- jakowy* – jaki; **VIII** 3,31,3, 4; **X** 3.7,6; 3.11,18; 3.21,1
- jałmużnica* – kobieta dająca jałmużnę; **V** 2,3,2
- jarzmo* – niewola, ucisk; **I** 3,181; **X** 3.20,27
- jawa: na jawi* – w rzeczywistości; **I** 3,1, 154

- jąć* – zacząć; **An**[I.] 4.6,3; 5,4; **An**[II.] 3.8,14; 3.21,15
jedno – tylko; **I** 3,221, 435; **IV** 2,56; **VI** 15,7; **VII** 3.3,5; **VIII** 3,47,4; **IX** 6.7,6
jedurny – jedyny, wyjątkowy, wybrany; **X** 3.14,7
jedwabny – (przenośnie) pochlebny, przymilny; **I** 3,233
jedza – jedzenie, pokarm; **I** 3,184
jęszcze – dotąd, dopóty; **An**[II.] 3.14,20, 21
jętowo – niewola; **II** 4,49; **IV** 2,116; **X** 3.14,17
judzki (judski) – żydowski; **VI** 17,4; **VII** 3.1,18; **VIII** 3,2,7; 3,5,1; 3,14,5, 8; **X** 3.14,7; 3.20,1
junak – młodzieniec, młody żołnierz; **III** 6,16, 22
juniec – młody żołnierz (dosłownie: byczek); **III** 6,17

kacerski – heretycki; **III** 2,1; 10,6, 8; **An**[I.] 4.5.b,2
kacerstwo – herezja, innowierstwo; **An**[I.] 1,1; 2,11; 4.4,2, 4
kacierz – heretyk, innowierca, odstępcza; **III** 3,1; **An**[I.] 4.5,6, 8
kadłub – (przenośnie) trumna z drewnianych desek (właściwie: wydrążony pień drzewa); **I** 3,110
karność – kara; **I** 3,358
katownia – miejsce kaźni; **VI** 17,15
     – katusza, udręka; **X** 3.1,7
kazić – niszczyć, szpecić; **III** 10,10
kazńdzieja – kaznodzieja, duchowny protestancki; **III** 11,7
kitajka – gładka tkanina bawełniana lub jedwabna; **VII** 4,8
klejnot – herb; **I** 1 tyt.; **IX** 4.1 tyt.; 5.1 tyt.; 5.2 tyt., 1; 5.3 tyt.; 5.4 tyt., 2; 5.5 tyt.; 5.6 tyt.; 5.7 tyt., 4, 5; 5.8 tyt., 2; 5.10 tyt.; 5.11 tyt., 2; 5.12 tyt.; 5.13 tyt.; 6.1 tyt.; 6.2 tyt.; 6.3 tyt.; 6.4 tyt.; 6.5 tyt.; 6.7 tyt.; 6.8 tyt.; 6.9 tyt.; 6.10 tyt.; **X** 1,1
kłuba – dyby; **VII** 3.15,24
kłuć – dziobać, kłuć; **I** 3,330; **X** 3.19,12
kłopot – trud, wysilek; **I** 3,115
kmiotek – chłop; **I** 3,500; **An**[I.] 4.6,5
knieje – krainy, tereny; **VII** 3.11,11
kokonauski – kokenhuski, tj. odnoszący się do miejscowości Kokenhausen; **IV** 2,129
kokosz – kura; **VII** 3.9,35
kompanija – grupa osób; **VI** 12,1
koncent – harmonia; **X** 2,1
koncylijum – sobór; **An**[I.] 3; 6,1
konfekt – syrop leczniczy; **VII** 3.1,41
koniecznie – całkowicie, w końcu; **III** 3,7
kontentować się (czym) – poprzestać (na czym), zadowolić się (czym); **II** 2,2; **IV** 2,134
konterfet – obraz, podobizna, wizerunek; **VI** 3,39; **IX** 6.4,3
konterfetować – odmalowywać, wiernie przedstawiać; **III** tyt.
kończaty – kończasty, ostro zakończony; **X** 3.9,47
kopieniak – okrycie, suknia bez rękawów; **An**[I.] 4.6,5
korab – arka, łódź; **VII** 3.8,17; **IX** 3.4,7; 3.6,11; 3.11,4
korzyść – łup, zdobycz; **X** 3.9,8

- koszt* – majątek; **IV** 1,1
 – przepych, wystawność; **VI** 2,1
 – wydatek; **VIII** 3,46,5
 – zapłata; **III** 6,29
- kosztowny* – okazały, świetny; **III** 7,22; **VI** 3,38
- kosztunek* – koszt, wydatek; **IV** 5,6
- kowany* (*wykowany*) – kuty, wykuty; **III** 6,18; **IX** 3,10,20; **X** 3.6,39; 3.7,38
- krasa* – piękno, uroda; **VIII** 4,5,6; 4,10,4; **An**[III.] 3.16,6
- krasić* – upiększać, zdobić; **IX** 3,7,13
- kredecować* – iść na przedzie, przewodzić; **VI** 5,7
- krewni* – delikatny, słaby; **IV** 2,105
- krewność* – delikatność, słabość, ułomność, wątłość; **I** 3,217; **VI** 19,11; **VII** 3.10,10; 3.20,11,16; **IX** 3,18,30; **X** 3.10,21
- krętny* – skręcony, spleciony; **X** 3,2,12
- krojnika* – kronika; **II** 9,1; 18,8
- krom* zob. *okrom*
- krotofila* – rozrywka, uciecha, zabawa; **I** 3,241
- krzykliwy* – głośny, donośny; **VI** 1,1; 6,10; 10,12; 12,39; **An**[I.] 7.2
- krzyw* – fałszywy, niegodziwy, nieprawy; **VII** 3.17,20
- ksenodochija* – przytulki dla chorych funkcjonujące przy klasztorach (gr. ξένος [ksénos] – ‘gość, cudzoziemiec, tułacz’ + δοχή [doché] – ‘przyjęcie, ugoszczenie’); **V** 1,1
- księżtwo* – duchowni, księża; **IX** 5 tyt.
- kształt* – piękno, uroda; **VI** 11,3; **VIII** 4,1,5; **X** 3.5,16
- kształtnie* – przemyślnie, zręcznie; **VI** 3,28
- kunst* – sztuczka, umiejętność; **VI** 16,13
- kunstować* – walczyć, wykazywać się kunsztem wojennym; **IV** 2,144
- kupić się* – zbierać się, gromadzić się; **IX** 20,22
- kurzenie* – odymianie, okadzanie; **VII** 4.1
- kurzyć* (*się*) – dymić (*się*), okadzać (*co*); **I** 3,362; **VII** 4.1; 4.4; 4.5; 4.6; 4.10
- kusić* – skłaniać, zachęcać; **III** 11,9
- kwartniczek* (*kwartnik*) – moneta równa ¼ grosza polskiego; **I** 3,138
- kwestyja* – pytanie, zagadnienie, problem; **An**[I.] 4.1.a tyt.; 4.1.b,1; 4.2.a tyt.; 4.3.a tyt.; 4.4.a tyt.; 4.4.b,5; 4.5.a tyt.
- lampart* – skóry lamparcie; **VI** 3,35
- lato: za laty* – po latach; **VII** 3.13,38
- latoroślny* – młody; **V** 4,18
- lekki* – błahy, prosty; **II** 3,8
 – nikczemny, niegodny, podły; **X** 3.20,15
- lekować* – leczyć; **VII** 3.13,40
- lepak* – zaś; **IX** 3,6,13
- lichota* – bieda, nędza; **VII** 3.15,8
- lichowity* – lichy, słaby; **VII** 3.16,18
- lipkość* – kleistość, lepkość; **VII** 2,1
- list* – liść; **VII** 3.17,27; 4.1; 4.11; 4.12
- litawowy* – litewski; **VI** 12,16; 17,29

- litosny* – litościwy, miłosierny; **VII** 3.15,22; 3.17,1
- litować* (czego) – odmawiać, oszczędzać, skąpić, żałować (czego); **II** 19,6; **IV** 3,1;
X 3,9,3
- litujący* (czego) – użalający się; **An**[II.] 3.10,10
- lost* – przyjemność, rozrywka, uciecha; **I** 3,71
- lostowanie* – hulanka, przyjemność, zabawa; **I** 3,63
- lotny* – chyży, prędko, szybki; **I** 3,98; **III** 5,18; **An**[II.] 3.13,2
– obracający się, ruchomy; **X** 3.4,10; 3.20,21
- lśniący* – lśniący, błyszczący; **An**[II.] 3.27,7
- lubieżny* – bogaty, ostentacyjny; **I** 3,25
- lubny* – dający zadowolenie, przyjemny; **I** 3,69
- lubo* – albo; **VIII** 1,2; **IX** 1,2
– choć, chociaż; **X** 2,1, 2; 3.19,57,59
- lubosny* – ukochany; **III** 8,45; **X** 3.8,41
- lubość* – przyjemność, rozkosz; **I** 3,69, 301; **IV** 2,105; **X** 3.8,43
- lubować* – kochać, upodobać sobie; **VII** 3.2,11; **VIII** 6,1
- luby* – miły, przyjemny; **VII** 3.7,26; **X** 3.11,33; 3.21,26
- ludzkość* – dobroć, łaskawość; **I** 2,4; **II** 1,1; **III** 2,4; 8,36; **VIII** 3,47,5; **IX** 2,2; 6,3,4;
X 1,3; **An**[I.] 4.6,5
- lza* – można, wolno; **I** 3,107
- łagodliwy* – delikatny, łagodny, subtelny; **VI** 12,31, 40; **An**[II.] 3.8,14
- lątka* – zabawka, lalka, marionetka; **I** 3,223
- łektanie* – pieszczota; **I** 3,90
- łknienie* – przelknięcie; **I** 3,117
- łomić* – łamać, burzyć; **An**[I.] 4.4,5, 3; **An**[II.] 3.5,13
- łona* – luna; **VI** 12,13
- łowiec* – łowca, myśliwy; **I** 3,97
- łów* – (przenośnie) sukces wojenny, wyczyn; **II** 18,2
- łszczący* – błyszczący, świecący; **I** 3,28
- łyko* – niewola, więzy; **VII** 3.13,11
- ływy* – kłamliwy, obłudny; **I** 3,209
- machina* – budowla, gmach; tu: mury; **II** 16,4
- macica* – główny źródło, źródło; **III** 5,27
- maciora* – matka; **An**[II.] 3.24,9
- macloch* – dziura, otwór; **VIII** 3,39,2; **X** 3.4,7
- mandat* – przykazanie, rozkaz, rozporządzenie; **VI** 16,5
- manele* – bransolety; **X** 3.2,10
- marność* – coś bezwartościowego moralnie, próżność; **I** 2,2; 3,302, 456, 519; **VI** 19,12
- marsowy* – odważny, wojenny; **II** 9,1; 13,8; **III** 6,13, 29; **IV** 2,19; 5,2
- maszkara* – maska; **II** 4,47
- maścić* – namaszczać; **IX** 3,21,2
- maść* – barwa, kolor; **IX** 3,13,6
– olej do namaszczenia; **IX** 6.13,4, 7
- matrona* – starsza, godna szacunku kobieta; **IX** 3,19,3

- mąż* – człowiek, mężczyzna; **II** 4,38; **IV** 1,1; 2,19, 21, 70, 180; 4,3; **VIII** 3,3,6, 7; 3,7,3; 3,9,2; 3,28,3; 3,29,1; **IX** 3,5,20; 3,11,3; 3,13,23; 3,19,3, 5; 6.11,3; **An**[I.] 3; 4,2,2; **An**[II.] 3.12,7
- młdość* – osłabienie, słabość, wycieńczenie; **VII** 3.6,6
- młgłość* – niemoc, osłabienie, słabość; **VIII** 3,40,2
- mianować (się)* – nazywać, wspominać z nazwiska, wyliczać; **II** 2,1; **IX** 2,1; **An**[I.] 4.1,3; 4.5,4
– być wspomnianym; **II** 2,2; 18 tyt.; **VII** 4.6
– nazwany, spisany; **An**[II.] 3.8,20; 3.28,22
- miar*: *nad miar* – ponad miarę; **X** 3.8,41
- miasto* – zamiast; **I** 3,139, 247, 377; **VIII** 4,16,1; 5,16; **IX** 3,8,33; **X** 3.6,15, 37; 3.20,65, 80
- mienić (się)* – zmieniać (się); **I** 3,70; **An**[II.] 3.23,8
- mierny* – niewielki, umiarkowany; **IX** 3,17,15
- miesięczny* – księżycowy; **IX** 3,6,23; 6,2,8; **X** 3.20,20
- mieszek* – sakiewka; **I** 3,435
- mieszkac* – zwlekać, ociągać się; **An**[II.] 3.5,38
- mieszkanie* – zwlekanie, zwłoka; **An**[II.] 3.5,26
- mignąć* – mrugnąć; **I** 3,438
- milośnik* – ukochany, umiłowany; **VIII** 4,2,2; **X** 3.6,64
– zwolennik; **An**[I.] 1,1; 7.5
- mimo* – obok; **VI** 16,17, 25; **X** 3.19,24
- minister* – duchowny protestancki; **VI** 15,13; **An**[I.] 4.5.b,1
- mir* – pokój, przymierze; **I** 3,167; **IX** 3,18,9
- misterstwo* – podstęp, sztuczka; **II** 17,5
- mizernie* – niegodziwie, okrutnie; **X** 3.8,6, 28
- mizerny* – biedny, nędzny; **I** 3,49, 349; **IX** 3,18,10; **X** 3.2,16; **An**[II.] 3.29,14; 3.32,8
- młód* (*młody*): *z młodu* – w młodości, za młodu; **III** 3,22; 6,13
- młody* – tu: w nowiu (o księżycu); **IX** 5.1,9
- młodź* – młodzież, młodzi ludzie; **I** 3,501; **III** 7,19; **IV** 2,79, 105; **V** 4,18; **VI** 3,37; 11,3; **An**[II.] tyt.
- mnieć* – wspominać; **II** 18,1
- mnogi* – obfity, wielki; **III** 7,18; **VII** 3.3,28
– liczny, niejedyn; **V** 3,12; **VII** 3.8,38; 3.12,11; 3.17,35
- mord* – rana; **IX** 3,13,15; **X** 3.7,40; 3.19,41
- morderstwo* – męczenie; **X** 3.15,12
- Moskwita* – Moskal, tj. żołnierze moskiewscy; **IV** 2,169
- możny* – potężny, władający; **An**[II.] 3.13,2
- munsztuk* – wędzidło; **II** 4,55
- murowy* – murowany; **III** 6,5
- muteta* – pieść; **X** 2,1
- nabawić* – obdarzyć, zesłać; **VI** 17,26; **IX** 3,19,10; 3,20,10; 5.5,4; 6.1,5; 6.4,6; **An**[II.] 3.3,30; 3.10,28; 3.22,30
– uczynić, sprawić; **X** 3.10,22
- nabieg* – najazd, napaść; **VII** 3.2,32

- nabiegający* – atakujący, nacierający; **IV** 2,140
- nabożeństwo* – nabożność, pobożność; **VI** 3,17; 18,76; **An**[I.] 2,2; 4.1,2; 4.3,1, 3; 4.3,3; 4.6,5; **An**[II.] 2,1, 2
– cześć, kult; **VI** 18,74
- nachód* – najazd, natarcie; **VII** 3.7,20
- nachylać się* – ugiąć się; **IX** 3,11,6
– skłaniać się; **An**[I.] 5,4
- nadarzyć* – odpłacić, nagrodzić; **VII** 3.19,14
- nadobnie* – pięknie, składnie, umiejętnie; **X** 2,1; **An**[I.] 3
- nadobny* – miły, piękny; **III** 8,52; **VI** 11,4; **VIII** 4,6,1
- nadolny* – ziemski; **IX** 3,2,6
- nadziewać się* (na kogo) – liczyć (na kogo), polegać (na kim); **I** 3,123
- nagana* – skaza, ułomność, wada; **X** 3.11,19
– potępienie, skazanie na piekło; **An**[II.] 3.19,22
- nagotować* – przygotować; **X** 3.20,56
- nagrawanie* – szyderstwo, urąganie; **X** 3.12,17
- nakłoniony* – zwrócony; **IX** 5,2,6
- nalany* – napelniony; **X** 3.6,47
- naleźć* – znaleźć; **VII** 3.3,15; **IX** 3,3,5; **An**[I.] 2,5; **An**[II.] 3.8,16
- namacać* – wysledzić, znaleźć; **IV** 2,198
- namazać* – pomaścić, posmarować maściami, olejkami; **IX** 6.13,7
- namienić* – nadmienić, wspomnieć; **An**[I.] 4.5.b,2; 5,5
- napawać* – dawać (komu) pić, poić; **IV** 2,52; **V** 2,7,6; **VII** 3.14,22; **IX** 3,19,26; **X** 3.20,61
- napierać się* – domagać się; **An**[I.] 5,4
- napięty* – skierowany, skupiony; **IX** 3,3,11
- naprzód* – najpierw, przede wszystkim; **II** 2,1; **VII** 4.1; **IX** 3,5,11; **An**[I.] 4.5,3; 7.1; 7.4
- napсовать* – utracić, zmarnować; **III** 6,24
- naród* – lud; **I** 3,254; **VI** 7,4
– rodzaj, gatunek; **VIII** 3,1,2; **IX** 3,4,5; **X** 3.10,20; **An**[II.] 3.10,16; 3.12,41
- nastawić* – narazić, poświęcić (co); **IV** 2,109; **X** 3.9,19
- nastąpić* – atakować, nacierać; **III** 6,8; **VII** 3.20,8
– nadejść, nastać; **IV** 2,5; **VII** 3.15,14; **An**[I.] 4.6,6, 4; 7.4
– schwytać, ująć; **IX** 3,8,9
- następca* – agresor, najeźdźca; **IV** 2,161
- naście* – najazd zbrojny; **IV** 2,114
- natkniony* – uzbrojony; **VII** 3.20,6
- natrupiony* – pokryty trupami; **IV** 2,153
- nawa* – łódź, statek; **III** 7,25; **IV** 2,155
- nawałność* – atak, krytyka; **VI** 18,66
– gwałtowność, nawałnica; **VIII** 4,11,4; **IX** 3,11,1; 3,13,22
- nawiedzać* zob. *nawiedzić*
- nawiedzenie* – doświadczenie; **III** 3,22; **VII** 3.6,31; **An**[II.] 2,1
- nawiedzić* (*nawiedzać*) – doświadczać, nękać; **VII** 3.21,4
– naprowadzić; ukierunkować; **I** 3,218
– obdarzać; **III** 8,50

- odwiedzić; **III** 11,6; **VII** 3,9,1; **IX** 2,2; **X** 3.20,77; **An**[I.] 2,9; **An**[II.] 3.29,21
- nawieść (nawodzić)* – sprowadzić, sprowadzać; ściągnąć, ściągać; **V** 4,27
- naznaczyć* – powołać, wybrać; **An**[II.] 3.20,10
– wskazać, wybrać; **An**[I.] 2,8
- nazwisko* – nazwa; **VII** 2,1
- nenija* – pieśń żałobna; **X** 2,1
- nędzak* – biedak, nędzarz; **VII** 3.15,43
- nic: z niczego* – z niczego; **IX** 3,1; **X** 32,17
- niebaczny* – lekkomyślny, nierozważny; **IV** 2,92
- niebezpieczność* – niebezpieczeństwo; **VII** 3,4,4
- niebiański* – niebiański, boski; **I** 3,340; **III** 3,22; **VI** 1,2; 16,20; 19,1; **VII** 1,6; 3.1,41; 3.11,4; 3.16,23; 3.19,7; 3.21,1; 3.23c,1; **IX** 2,1; 3.6,6; 3.10,8; 5.5,6; 5.9,3; **X** 2,3; 3.5,44; 3.6,63; 3.18,10; 3.19,42; 3.20,33; **An**[I.] 4.2,2; 4.3,2; 4.4.b,3; 7,1; 3.3,2, 10; 3.5,41; 3.8,3; 3.11,26; 3.12,4; 3.13,6; 3.14,42, 50; **An**[II.] 3.17,5; 3.20,13; 3.21,6; 3.24,13; 3.29,7
- niebujny* – cherlawy, mizerny, słaby; **VI** 12,52
- nieczystota* – nieczystość; **VII** 3.1,39
- niedobyty* – niezdołbyty; **I** 1,4; **II** 4,9; 6,9
- niedorostek* – młody chłopiec; **IV** 2,110
- niedościgły* – nieosiągalny, nieuchwytny; **III** 8,21
- niegdy* – kiedyś, niegdyś; **I** 3,2; **IV** 2,150; **VII** 3.14,11; **VIII** 6,9; **IX** 3,8,1; 3,11,4
- nieistotny* – nieobecny cieleśnie; **An**[I.] 4.1,3
- niekiedy* – niegdyś; **IX** 5.5,2; **An**[I.] 5,1
- nielutościwie* – bezlitośnie; **X** 3.20,68
- nielutościwy* – bezlitosny, nielitościwy, niemilosierny; **I** 3,492; **V** 2,10,4; **VIII** 3,12,6
- niemocny* – chory, słaby; **An**[I.] 4.6,2
- nienadany* – gwałtowny, nieokrzesany; **IV** 2,146
- nieobłądliwy* – nieprowadzący na manowce, niezawodny; **IX** 3,7,10
- niepochybnie* – niewątpliwie; **IV** 1,1; **VII** 3.19a,15
- niepochybny* – celny, trafny; **VII** 3.1,42
- niepodobieństwo* – nieprawdopodobieństwo; **An**[I.] 4.3.b,1
- niepoliczne* – nieprzebrane, niezliczone; **VIII** 6,17
- nieponośny* – niezawiniony, powstający bez winy (czyjej); **VIII** 3,19,6
- niepróżny* – nie bez znaczenia, ważny; **IX** 3,6,22
- nieprzebrany* – bogaty, nieoszacowany, nieograniczony; **VII** 3.6,29; 3.9,29; 3.16,30; **IX** 3,3,5; **X** 3.6,63; 3.18,5
- nieprzeczepany* – nieskończony, niewyczerpany; **VII** 3.5,6
- nieprzeparty* – nieugięty, niezłomny; **IV** 2,71, 177
- nieprzeplacony* – bezcenny, nieoceniony; **VI** 12,19; **VIII** 6,19
- nieprzeżycie* – nieśmiertelnie, wiecznie; **III** 5,11
- nieprzeżyty* – nieskończony, nieśmiertelny, niezmierny, wieczny; **VII** 3.1,1; **X** 3.16,15
- nieprzystojnie* – niegodnie, zdroźnie; **I** 3,178
- nierozjętny* – taki, którego nie można rozdzielić; trwały; **VII** 3.19a,18
- nieskoro* – nieprędko, nieskwapliwie, nie śpiesząc się; **IV** 2,162
- niesłuszna* – bezzasadnie, niesłusznie, niesprawiedliwie; **II** 2,2

- miesparty* – niepokonany; **VI** 4,22
- miesprawiedliwy* – fałszywy, nieprawdziwy; **III** 2,1; **IX** 3,3,8
- niestateczny* – lekkomyślny, niestały, zmienny; **I** 3,185
- niestatek* – niemoralność, nieobyczajność; **I** 3,50
- niestwora* – grzech, nieprawość, występki; **An**[II.] 3.11,68
- niestworny* – niekarny, nieprawy; **IV** 2,59
- nietrefny* – niestosowny do okazji; **X** 2,1
- nieunoszony* – gwałtowny, popędliwy, porywczy; **II** 4,54; **IV** 2,71, 177
- nieuproszony* – niedający się uprosić, nieustępliwy; **IV** 2,72, 177
- nieużyty* – nieprzejednany, nieubłagany, niewzruszony, zawzięty; **II** 4,10; **IV** 2,92, 175; **VII** 3.6,8; **VIII** 3,15,3; **IX** 3,5,4
– mocny, odporny, wytrzymały; **III** 8,6; **X** 3.6,39
- niewątpliwy* – niewątpiący; **VIII** 3,3,8
- niewidomy* – niewidzialny; **An**[I.] 5,1
zob. *widomy*
- niewłasny* – niewłaściwy, nieodpowiedni; **An**[I.] 6.2,1
- niewrotny* – bezpowrotny, miniony; **I** 3,47
- niewstydliwie* – bezwstydnie; **X** 3.20,67; **An**[I.] 1,1
- niewściągly* – szeroko rozpostarty, nieograniczony; **III** 8,20
- niezbedny* – niegodziwy; **IV** 2,35; **VIII** 3,45,2; **IX** 3,8,13, 21
- niezborowy* – katolicki; **VI** 15,15, 16
- niezbożnie* – niepobożnie; **VIII** 4,10,6
- niezbożność* – bezbożność; **IX** 3,11,2
- niezbożny* – bezbożny; **VIII** 4,16,5; **IX** 3,3,7; 3,11,5
- niezłomny* – ostateczny, pewny; **VIII** 3,15,1
- niezmazany* – niezatarty, pozostający na zawsze; **An**[II.] 3.19,21
- niezmożony* – niepokonany, niezwyknięty; **II** 4,13; **VII** 3.20,5; **An**[II.] 3.5,18
- nieznaczny* – niewidoczny, skryty; **X** 3.4,7
- nigromancyk* – nekromanta, tj. wróżbita wywołujący duchy zmarłych (por. gr. νεκρομαντῆς [*nekrómantis*]: νεκρός [*nekrós*] – ‘trup, zwłoki’ + μάντις [*mántis*] – ‘wieszczek, wróżbita’); **VI** 16,12, 23
- nikędy* – nigdzie; **VII** 3.3,15
- niskąd* – znikąd; **VIII** 3,20,7
- niwczym* – w niczym; **VIII** 3,27,6
- nominat* – osoba mianowana, wyznaczona na urząd; **IX** 5.1,tyt.
- noszenie* – naszyjnik; **I** 3,25; **X** 3.2,9
- nowina* – nowinka, coś nowego; **An**[I.] 5,4
- nowowierny* – nowo nawrócony, konwertyta; **An**[I.] 4.5,1, 1; 6 tyt.
- nota* – nuta; **X** 3.6,9, 20, 31, 42, 53; 3.19,16
- nuż* (*nużeż*) – dalej (okrzyk ponaglenia, zachęty); **II** 7,4; **V** 2,1,1
- obaczyć* – dostrzec, zobaczyć; **IV** 1,2; **VI** 18,55; **VII** 3.9,9; 3.20,3; **VIII** 3,33,1; 4,1,3; 4,10,1; **An**[I.] 2,4; 4.4,5, 2; 6,2
- obchód* – obchody, uroczystość; **VIII** 3,22,8
- obciążliwy* – pełen narzekai, utyskiwań; **IV** 2,67
- obelga* – hańba, zniewaga; **VII** 3.3,18; **X** 3.6,58

- obelżenie* – potwarz, zhańbienie; **VII** 3.19a,37
- obelżywy* – hańbiący; **VIII** 3.12,5; 5,42
- obelżyć* – pohańbić, znieważyc; **VII** 3.16,12; **X** 3.2,3; 3.6,6
- oberszter* – pułkownik; **IX** 3,5,8
- obesłać* (czym) – zawiadomić (kogo o czym); **An**[II.] 3.17,3
(kim) – zawiadomić (przez kogo), zostać obdarzonym przez posła; **An**[II.] 3.6,10
- obiata* – ofiara całopalna; **IX** 3,6,15
– ofiara (ciała Pańskiego); **VI** 18,72
- obiecanie* – obietnica; **An**[II.] 3.10,5
- objaśnić* – być słynnym, sławnym, znakomitym; **I** 2,3
– być znanym; **X** 3.8,45
– rozślawić, uświetnić; **III** 2,1
- objeżdżać* – ujeżdżać; **IX** 6.8,2, 6
- oblegać* – obsadzić, zalec; **I** 1,4
- obliczność* – oblicze, twarz; **IX** 3,7,6
- oblubienica* – narzeczona lub panna młoda; **III** 9,1
- oblanki* – blanki, zwieńczenie murów obronnych i baszt w postaci tzw. zębów (merlonów); **II** 14,2
- obląpić* – objąć, ogarnąć rękami; **X** 3.17,11
- oblaz:* *bez oblazu* – bez wahania, niewiele myśląc; **V** 5,3
- oblączystość* – lukowatość, wypukłość; **IX** 3,1,5
- obloczny* – burzowy; **VII** 3.16,5
- oblów* – połów, zdobycz; **IV** 2,133; **VII** 3.7,24; **IX** 5.5,4
- obnaga* – obnażenie, rozebranie; **VIII** 5,35
- obnaza* – hańba, obraza, pokalanie; **VII** 3.12,21
- obnażony* (z czego) – pozbawiony (czego); **I** 3,45; **IV** 2,32
- obój* – obuwie, onuce; **VI** 18,28
- obrada* – radość, uciecha; **VII** 3.9,24
- obrawy* – wybrany spośród innych; **I** 3,175; **VIII** 3,37,5; 4,2,1
- obrazić* – urazić, zranić; **VII** 3.4,48
- obrok* – (przenośnie o krwi Chrystusa) pokarm; **X** 3.8,32
- obronicielka* – obrończyni; **An**[II.] 3.22,40
- obrotny* – ruchliwy, szybki, zwinny; **VI** 12,28
- obrzęd* (*obrzędek*) – zwyczaj, obrzęd; **X** 3.2,7; 3.7,6
- obsiąść* (co) – osiąść, zająć, zasiedlić (co); **IX** 3,4,6
- obstalony* – wzmocniony, zahartowany; **III** 8,16
- obwieszczenie* – ostrzeżenie, zapowiedź; **VII** 3.9,1
- obwinać* – zawinać; **IX** 3,15,3
- obwolać* – ogłosić, obwieścić publicznie; **VIII** 3,11,8
- obyść się* (z kim) – obejść się (z kim), postąpić (wobec kogo); **An**[II.] 3.29,16
- obżartość* – obżarstwo; **VII** 3.2,25
- ochędństwo* – czystość, porządek; **VII** 4,2
- ochłoda* – odpoczynek, pocieszenie, ulga; **I** 3,48; **IX** 3,20,25; **X** 3.15,30; 3.21,31
- ochota* – gotowość, zapal; **III** 2,4; 5,20; 6,28; 10,7; **VIII** 3,34,8; 3,44,3; **IX** 5.5,7
- ochotnie* – chętnie, ochoczo, pilnie; **II** 19,5; **VII** 3.2,35; **X** 3.19,20

- ociągniony* – opięty, naciągnięty, ściągnięty; **X** 3.5,35
- ocz* – o co; **II** 4,45
- odbić* (kogo) – odejść, umrzeć; **V** 2,3,1
– opuścić, zostawić (kogo); **I** 3,35
- odęcie* – śmierć; **V** 1,1; 3 tyt.; **An**[II.] 3,27,11
- odmówić* (kogo) – odciągnąć, odwieść (od czego); **I** 3,164
- odnieść* (*odnosić*) (komu) – okazać (komu), wyrazić (co); **I** 3,20; **VI** 12,32
– dać, przekazać; **II** 2,2
– oświadczyć, doznać (czego); **III** 2,2; **VII** 2,1; 3.15,32;
VIII 3,8,8; **IX** 3,18,18
- odplata* – nagroda, zapłata; **II** 2,2; 8,6
- odprawić* (*odprawować*) – wykonać, zrealizować; **III** 8,27; **VI** 12,7; **VIII** 3,22,8; **IX** 3,17,12; **An**[II.] tyt.; 2,1;
- odrazić* – odeprzeć, odstraszyć; **IV** 5,5; **VIII** 3,26,2
- odstrzelić się* (od kogo) – odejść (od kogo), opuścić (kogo); **I** 3,119
- odstrzygać* – odciąć, odłączyć; **VII** 3,9,16
- odważyć* (co) – narazić (kogo na co), poświęcić (co), zaryzykować (co); **II** 19,5; **III** 5,10; **IV** 1,1; 5,6; **VIII** 2,1; 3,7,4; 3,46,5
– zważyć, odmierzyć; tu: przeznaczyć (komu); **X** 3.12,42
- odwłoka* – zwłoka; **An**[II.] 3,3,28; 3,18,16
- odwołać* (kogo) – zaapelować (do kogo); **III** 4,16
- odyskać* – odzyskać; **II** 4,15; **X** 3.12,20
- odyscie* – odejście, śmierć; **IV** 2,176
- odzierżec* – otrzymać; **An**[I.] 7,2
- ogrodzić* (czym) – wyposażyć (w co); **I** 3,172
- ogromny* – głośny, donośny; **VI** 1,1; **An**[I.] 7,2
- ohyda* – hańba, wstyd; **I** 3,150; **X** 3.21,23
- ohydzić* – mamić, zwieść; **I** 3,233
- oko: baczyć* (widzieć) *na oko* – widzieć na własne oczy; **I** 3,415; **II** 6,7
wystawiać na oko – obnosić się (z czym), szczycić się (czym); **III** 2,3
- okolo* – wokół; **An**[I.] 2,3; 4.1.b,4; 4,6,2; 7.
– w kwestii, w związku z; **An**[I.] 4,5,5; 5,5
- okrasa* – ozdoba, piękność; **I** 2,3; **II** 1,14; **III** 8,40; **V** 3,2; **IX** 3,2,2; **X** 3,7,27
- okrom* (*krom*) – bez, oprócz, z wyjątkiem; **VII** 3,3,15, 16, 24; **X** 3,21,20; **An**[II.] 3,15,18
- okup* – odkupienie, zbawienie; **VI** 18,22; **X** 3,10,20; 3,16,8
- okupiony* – odkupiony; **X** 3,18,7
- okwitość* – obfitość; **X** 3,20,31; **An**[I.] 4.1.b,3
- okwity* – bogaty, dostatni, obfity; **VII** 3,13,14
- oślnąć* – oslepnąć; **An**[I.] 4,6,3
- omylić* – zawieść, oszukać, złudzić; **An**[I.] 4,4.b,3
- omywać* (*się*) – obmywać (*się*); **X** 3,19,28; **An**[I.] 4,3,2
- onych* – onyks; **VI** 12,21
- opiekać się* – opiekować się; **IV** 2,43
- oplónąć* – ostygnąć lub udobruchać się; **VII** 3,8,50
- opoczysty* – urwisty, stromy; **X** 3,20,62
- opodalszy* – pobliski, sąsiedni; **V** 1,2

- opoka* – kamień, skała; **VIII** 2,1; 4,14,6; **IX** 3,12,3; 3,15,4;
– podpora; **X** 3,18,21
- opowiedź* – opowiedzenie, wyrażenie słowami; **VII** 3,9,21
- ordynek* – porządek, szyk; **An**[I.] 7,2; 7,5
- organki* – działo wielolufowe; **VI** 3,34
- osadzić* – obsadzić (drzewami); **VI** 3,29
– otoczyć (kogo), towarzyszyć (komu); **VI** 5,2
– inkrustować, zdobić; **IX** 3,1,9
- osiadać* zob. *osiąść*
- osiadłość* – posiadłość; **IV** 2,97
- osiąść* (*osiadać*) – dosiąść, dosiadać; ujeździć, ujeżdżać; **II** 4,54
- osiedzić się* – ostać się, utrzymać się; **IX** 3,5,23
- osięgnąć* (*osięść*) – objąć w posiadanie, opanować; **I** 1,3; 3,284
- osoba* – postać, forma; **VI** 15,8; **VIII** 4,2 marg.; 4,4,5; **X** 3,5,15; **An**[I.] 4,5,2, 3; 4,5.a; 4,5.b,2; 5,4; 7,3; **An**[II.] 3,26,2
- osobliwie* – szczególnie, zwłaszcza; **III** 2,3; **VII** 4,2; **IX** 2,2; **An**[I.] 1,1; 2,2; 5,2
- osobliwy* – nadzwyczajny, szczególny, wyjątkowy; **VI** 2,1; **IX** 2,1; **An**[I.] 4,1,2; **An**[II.] 2,1; 3,19,17
– pojedynczy, poszczególny; **An**[I.] 2,2
- ostąpić* – obstąpić, otoczyć; **I** 3,375
- ostrzysty* – ostry; **VII** 3,10a,36
- oszczędza* – oszczędzanie; **X** 3,10,6
- osrzoniały* – podeszły wiekiem, stary (dosłownie: o włosach pokrytych siwizną);
V 4,17
- oświadczyć* (*się*) – dowieść, pokazać, okazać; **III** 2,1; **IV** 2,163; **VIII** 3,25,6; 3,34,8;
3,44,8; **An**[I.] 1,1, 2
– ogłosić, zademonstrować; **III** 2,3; **VI** 3,16
- oświata* – oświecenie; **VII** 3,2,29
- oświecić* (*się*) – doznać oświecenia; **V** 2,5,3; **VI** 14,2
- otrząskać* – ubiczować; **I** 3,221
- otucha* – nadzieja; **I** 1,5; 3,123; **II** 17,6; **IV** 2,127, 181
– igraszka, rozrywka, zabawa; **I** 3,345
- otworzysty* – otwarty; **I** 3,369
- otyły* – gruby; **I** 3,388; **X** 3,8,31
- owa* – oto, otóż; **X** 3,5,37
- owszeki* – całkowity, zupełny; **I** 3,307
- ozdoba* – piękno, uroda; **I** 3,173, 409; **III** 8,9; **V** 2,5,2; **VIII** 4,15,4; **IX** 3,20,19;
X 3,5,16
– chwała, świetność, splendor; **II** 5,7; **IX** 6,11,2; **X** 3,4,12; 3,6,2; **An**[I.] 7,6,2;
An[II.] 2,3
- ozdobny* – piękny, urodziwy; **III** 8,51; **VI** 10,7; 12,17; 17,22; **VIII** 4,2,8; 4,3,6; 4,5,2
- ozwać się* – odezwać się; **VIII** 3,7,2
– nazwać się (kim); **IX** 3,18,1; **X** 3,20,85
- pacholę* – chłopiec, sługa; **IX** 3,20,7
- padać* – szturmować; **II** 17 tyt.

- padół* – ziemia jako miejsce życia doczesnego; **IV** 1,1; **IX** 3,16,1
– dolina, nizina; **IX** 3,5,18
- palcat* – laska, pręt; **X** 3.20,44
- palasz* – typ broni siecznej; **II** 15,6; **An**[I.] 7.6,2
- panieństwo* – dziewictwo; **An**[I.] 4.3.b,2; **An**[II.] 3.5,10; 3.13,13; 3.18,24; 3.22,36; 3.28,18
– panny (l.mn.); **An**[I.] 7.5
- państwo* – dostatek, władza; **I** 3,226, 228
- park* – odór zwierząt w okresie godowym, smród; **VII** 4.3
- part* – zgrzebne płótno; **V** 2,1,4; **VIII** 4,14,4; **X** 3.2,18
- paszczęka* – paszcza; **I** 3,75; **IV** 2,150; **VII** 3.4,26; 3.9,34; **VIII** 4,16,2; **X** 3.9,8; **An**[II.] 3.13,23
- pawęża* – (przenośnie) ochrona (właściwie: drewniana tarcza pokryta skórą); **V** 4,21
- pełnić* – spełnić, wykonać; **I** 3,193
– czynić; **VI** 17,5
- peregrynacja* – podróż, pielgrzymka, wędrówka; **An**[I.] 2,3
- petyhorca* – żołnierz średniozbrojnej jazdy litewskiej wspierającej husarię; **VI** 9,3
- pewnie* – na pewno, z pewnością; **I** 3,55; **V** 2,7,8; **VIII** 6,15
- piechotny* – piechur, żołnierz piechoty; **VI** 4,8; 9,6; **An**[I.] 7.2
- pień* – pieśń, śpiew; **II** tyt.; 1,4; 2,2; 4 tyt.; **V** 4,28; **VI** 3,12; 11,4; 12,32; 17,30; 18,10; **VII** 3.13,43; 3.16,29; **VIII** 4,2 marg.; **IX** 3,18,46; **X** 3.16,17; **An**[I.] 2,11; **An**[II.] passim
- pierwej* – najpierw, wcześniej; **VII** 4.3; **An**[I.] 4.5.b,2, 4; **An**[II.] 3.21,10
- piezchliwy* – łekliwy, tchórzliwy; **III** 6,17
- pisac się* – zostać opisanym, zapisanym; **An**[I.] 4.2.b
- piwnica* – zapas trunków, zwłaszcza win, przechowywanych w podziemnym pomieszczeniu; **I** 3,101
- plaga* – raz, uderzenie; **VIII** 4,7,3
– kara, konsekwencja; **VIII** 4,13,5, 7
- plemię* – rodzaj ludzki; **I** 3,465; **VII** 3.7,11; **VIII** 3,47,8; **IX** 3,4,5; **X** 3.4,20; **An**[II.] 3.6,32
– lud, naród; **II** 4,8, 31; **VIII** 3,25,3; **IX** 3,6,12; 3,12,6; **X** 3.20,1
– potomek; **III** 6,22; **X** 3.3,9; 3.20,83
– ród; **An**[II.] 3.11,24
- plon* – jeńcy wojenni, zdobycz wojenna; **IV** 2,137; **VII** 3.13,32
- pluta* – niepogoda, ślota; **IX** 5.1,9
- pluć* (z*epłuć*) – pluć, opluć; **IX** 3,8,18; **X** 3.8,23; 3.13,14; 3.20,24
- plaw* – nurt, strumień; **VIII** 3,23,4
- plawny* – nadający się do pływania lub splawiania; **X** 3.20,18
- plód* – potomek; **An**[II.] 3.3,22; 3.18,24; 3.22,34; 3.25,6
- plużyć się* (komu) – odpłacać się, odwzajemniać się (komu); **I** 3,392
- plynąć* – być zalany, zatopiony; **I** 3,102
- plywający* (w czym) – opływający (w co); **I** 3,83
- pniewie* – pnie drzew, pniaki; **VII** 3.1,17
- pobaczyć* – dostrzec, zobaczyć; **II** 2,2
- pobój* – masowa śmierć, rzeź; **VII** 3.12,10

- pobracia* – bliscy ludzie, rodzina; **V** 3,34
- pobractwo* (*pobrat*) – bliskość, zbratanie się; **I** 3,122; **IV** 2,59
- pobudka* – nakłanianie, namawianie; **IX** 2,2; **An**[II.] 2,2
- pochadzać* – przechadzać się, spacerować; **V** 3,18
- pochodzić* (z czego) – wychodzić, wyrastać (z czego); **I** 3,361
– wynikać (z czego), opierać się (na czym); **IV** 2,49
- pochop* – pęd, ruch; **VII** 3.8,4
- pochwał* – pochwalenie, wyrażenie uznania; **I** 3,466
- pochyba* – wątpienie, wątpliwość; **IX** 2,1
- poczcić* – oddać cześć, okazać uszanowanie; **I** 2,2
- poczciwość* – cześć, uszanowanie; **An**[I.] 4.1,3
- poczesny* – poważany, szanowany; **VIII** 3,11,4
- poczet* – grono, orszak; **II** 5,1; **III** 5,13; **V** 2,5,4; **X** 3.12,28; **An**[II.] 1,2; 3.29,27
- poczytać* (jako co) – uznać (za co), traktować (jako co); **III** 8,3
- podać* – przekazać (komu co); **I** 3,248; **IV** tyt.; 1,1; **VI** 17,35; **VII** 3.9,30; **X** 3.7,18;
An[I.] 6.2
– wydać (komu co); **III** 9,6; **VI** 12,35; **X** 3.10,28; **An**[II.] 2,2
– oddać pod opiekę (komu co); **IV** 2,54
- podarty* – poraniony; **X** 3.4,8; 3.5,38; 3.7,40
- podczas* – wówczas; **VIII** 3,31,5; **An**[I.] 2,4
- podjmować* zob. *podjąć*
- podemknąć się* – przybliżyć się niepostrzeżenie i szybko; **VII** 3.12,9
- podjąć* (*podjmować*) – ugościć (ugaszcząć); **VII** 3.14,22
– doświadczyć (doświadczać), doznać (doznawać), odnieść
(odnosić); **VII** 3.12,24; **VIII** 3,39,8; 4,15,7; 5,2,4; **X** 3.7,5,4; 3.9,2, 12, 22, 32, 42;
3.12,47; 3.16,5; **An**[II.] 3.14,18
– podnieść; **IX** 3,10,17
- podlej* – gorzej, mniej żarliwie; **VI** 16,1
- podług* – według, zgodnie z; **II** 2,1; **VI** 13,4; **VII** 3.14,14; **IX** 6.8,5; **An**[II.] 3.21,38
- podły* – lichy, tani; **I** 3,36
– pospolity, prosty; **V** 2,9,2
- podmykać* (*się*) – podchodzić szybko, przybliżyć się; tu: rozpalać; **VII** 3.12,9
- podniata* – zarzewie, ogień, ognisko (zarazy); **VII** 3.12,9
- podniesienie* – wywyższenie; **An**[I.] 4.2,2
- podobieństwo* – alegoria, parabola; **VIII** 4,2 marg.; **An**[I.] 6.2,1
- podobno* – prawdopodobnie, zapewne; **II** 2,1; 18,8
- podpierać* – bronić, strzec; **III** 7,24
- podtenczas* – wtedy, wtenczas; **VII** 3.4,5; **VIII** 2 tyt.; **X** 2,1
- poduszczać* – podżegać; **IX** 3,8,6
- podwyższenie* – wywyższenie, wyniesienie; **An**[I.] 1,1
- podwyższony* – wywyższony, wyniesiony; **An**[II.] 3.25,2
- podziwienie* – podziw, zadziwienie; **An**[II.] 3.15,9; 3.18,13
- podziwny* – godny podziwu, zadziwiający; **VI** 2,1
- pogardny* – godzien pogardy; **X** 3.21,24
- pogębek* – bicie po twarzy, policzek; **X** 3.12,17
- pogębkować* – policzkować; **X** 3.20,34

- poglądać* – kierować wzrok, patrzeć; **VII** 3.15,3; **VIII** 3,2,5; 3,45,3; **IX** 5.10,3; **X** 3.12,32
- pogłos* – pogłoska, wieść; **VII** 3.2,10
- pogoda* – sposobność, sprzyjająca chwila, okazja; **An**[II.] 2,1
- pogotowiu* – do dyspozycji, pod ręką; **VII** 3.4,12; **VIII** 4,13,1
- pogrzebny* – pogrzebowy; **VIII** 1,1; 3.19,7; **X** 2,1
- pogrześć* zob. *grześć*
- pogański* – pogański, starożytny; **IX** 3,2,1
- pokładać* – ofiarować, poświęcać; **III** 5,2; **An**[I.] 4.5,1, 4
– predestynować, uprawniać; **III** 5,14
- pokładny* – ofiarny, poświęcony Bogu; **An**[I.] 4.4.b,2
- pokolenie* – potomstwo; **I** 3,46,1; **VII** 3.8,30; **IX** 3,18,7; **An**[II.] 3.11,39; 3.16,3
– lud, ród; **VI** 8,9; **X** 3.14,7
- pokolatany* – zbity; **VIII** 4,8,6
- pokosztować* – spróbować; **III** 11,10
- pokrewny* – krewny, powinowaty; **V** 2,8,3; 3,33
- pokryć* – przykryć, zakryć; **I** 3,38
– przemilczeć, ukryć; **X** 3.20,92
- pokryty* – skryty, tajemny; **VI** 12,22
- polekku* – powoli; **VII** 2,1; **VIII** 3,36,3; 3,37,2
- policzony* (w czym) – zaliczony (do czego); **I** 3,46
- politować się* – ulitować się, pożałować, zmiłować się; **X** 3.17,4
- polot* – latanie, unoszenie się; **V** 4,8
- polotny* – latający, szybki; **IV** 2,144
- polomiony* – pokonany, rozgromiony; **IV** 2,154
- położyć* – poświęcić, ofiarować życie; **II** 21,3; **V** 2,4,6; **X** 3.5,41
– ogłosić, oznajmić; **IV** 1,1
- polów* – zdobycz wojenna; **IV** 2,138
- pomaścić* – namaszczać; **VIII** 3,22,1; 3,45,8
- pomiar* – umiar, wstrzeźliwość; **VII** 3,4,2
- pomiatać* – nie doceniać, odrzucać; **I** 3,17, 452; **X** 3.2,35; 3.21,24
- pomieniony* – wspomniany, wymieniony; **I** 3,49,1; **VII** 4,4; **X** 2,1, 3; **An**[I.] 4.5.b,4
- pomiotek* – urodzony martwy płód; **X** 3.5,14
- pomnieć* – pamiętać; **VII** 3.5,5; 3.7,13; 3.15,21, 29; 3.19a,13, 14; **X** 3.20,82; **An**[I.] 4.6,2; **An**[II.] 3.23,5; 3.27,9
- pomsta* – zemsta; **VII** 3.13,24; **IX** 3,5,6; 3,12,10
- ponieść* – doznać, odnieść; **III** 3,9; **VIII** 4,13,7; **An**[I.] 4,3,3
- ponurzyć* – zanurzyć; **VII** 3.1,32; 3,4,21
– pogrążyć, ukryć, schować; **I** 3,9; **VII** 3.18,5
- poprzestać* – przestać, zaprzestać; **I** 3,359, 408; **V** 2,1,2
- poradca* – doradca; **An**[II.] 3,5,46
- poroże* – róg (instrument muzyczny); **IX** 3,5,7
- porównać (się)* (z czym) – dorównać (czemu), równać się (z czym); **VIII** 5,26; **An**[I.] 4.1.b,1
- poruczyć* – oddać pod opiekę, polecić; **VII** 3.11,9
- porywczy* – żywiołowy; **VIII** 3,6,4
– rozogniony, rozgorączkowany; **IX** 3,13,2

porząc, porze zob. *pruć*

posilek – pomoc, wsparcie; **IX** 3,20,29; **An**[II.] 1,4

poskoczny – rwący, wartki; **X** 3.10,16

poskok – skok, sus; **VII** 3.2,17

posmyk – posuwisty ruch naprzód, sus; **VII** 2,2

posoczny – brutalny, krwawy, niebezpieczny; **III** 6,7

pospolicie – powszechnie, publicznie; **II** 3,1

pospolity – ogólny, powszechny, publiczny; **IX** 3,8,4; **An**[I.] 2,6; 4.3,1, 1

pospołu – jednocześnie; **II** 4,30

– razem, wspólnie; **IX** 3,13,10

postanowienie – ustanowienie; **An**[I.] 6,1

postawa – postać, wygląd; **I** 3,517; **VIII** 5,22

postępek – sposób postępowania; **An**[I.] 4.5,6, 2

postradać – utracić; **III** 3,18; **VII** 3.9,36

postrzegać – zważać (na co) lub pamiętać (o czym); **I** 3,62

– dostrzec, zauważyć; **II** 2,1

– przestrzegać; **IV** 2,186

poszóstno – w sześć koni; **VI** 11,1

poszyjek – cios w kark, w szyję; **VIII** 3,1,5; **X** 3.1,13

pościągnienie – powściągliwość; **VII** 3.2,24

pośledniejszy – mniejszy, słabszy; **I** 3,200

pośledzić – pozbawiać, ustępować; **VI** 11,12

pośmiech – szyderstwo, wyszydzenie; **III** 3,42

potężnie – przekonująco; **III** 2,3

– gwałtownie; **VIII** 3,7,6

potkać (się) – spotkać (się); **I** 3,317; **V** 5,5; **VIII** 3,11,6; **An**[I.] 4.6,5

– stać się udziałem (czyim) lub czekać; **II** 19,11, 12

potłumić – pokonać, rozgromić, zwyciężyć; **II** 4,22; **An**[I.] 4.4,4

potnieć – pocić się; **IV** 2,15

potoczysty – łatwo się obracający, toczący się; **X** 3.6,37

potrzeba – trudna sytuacja; **VII** 3.10,5; 3.19,11; **VIII** 3,26,5; **IX** 3,3,3; 3,17,5; 3,18,20; 3,19,23; **An**[II.] 3.15,19

– to, co jest potrzebne; **VII** 3.19,6; **VIII** 3,22,4; 3,27,4

– (przenośnia) pożywienie; **VII** 3.19,21

potucha – podnieta, zachęta; **I** 3,229

potwarca – oszczerca; **VI** 17,38

potwarzany – fałszywie oskarżany, szkalowany; **VIII** 3,1,3

potykać się – walczyć; **X** 3.9,40

powabić – skusić, zachęcić; **III** 2,3; **IV** 2,99; **VI** 12,60; **An**[I.] 4.1,2

powaga – poważanie, znaczenie; **V** 2,6,6; **VI** 12,12; **VIII** 2,1; 3.45,1; **IX** 4.1,7; **X** 3.5,11; 3.6,3; **An**[I.] 4.1,2, 3; **An**[II.] 2,1

powal: na powal – pokotem, stosami; **IV** 2,132; **V** 5,4; **VII** 3.9,32

poważenie – szacunek, uszanowanie, uznanie; **III** 2,1; **VI** 16,6

poważny – poważany, znaczny; **II** 1,10; **III** 7,17; **IV** 2,184; **VII** 2,1; **VIII** 3,18,6; 4.1,5; **An**[I.] tyt.; 5,2; **An**[II.] tyt.

powierzchny – widzialny, słyszalny; **III** 3,33; **An**[I.] 4.3,2

- powierzchnowy* – figuralny, symboliczny; **VI** 16,3
- powietrze* – epidemia, mór, zaraza; **VII** tyt.; 2,1, 2; 3,4 tyt.; 3,8 tyt.; 3.12,19; 3.13,17; 3.23c,10; 3.23d; 4 tyt.; 4,3; 4,4; 4,5; 4,6 tyt.; 4,9; 4.10 tyt.
- powietrzny* – epidemiczny, morowy; **VII** 3,4,52
- powinny* – krewny, powinowaty; **I** 3,445; **V** 2,8,5
– należny, przysługujący; **IX** 3,3,14
- powolny (powolen)* – posłuszny, uległy; **I** 3,274; **VII** 2,2
- powód* – kierowanie, prowadzenie; **VII** 3,8,23; **VIII** 2,1; 3,13,7; **IX** 3,20,15
- pozbyć* – wziąć (ze sobą); **II** 9,4
- pozornie* – okazałe, wspaniałe; **IX** 3,20,18
- pozorny* – okazały, świetny; **VI** 12,5; **VIII** 4,5,1; **IX** 2,1, 2; 3,19,6
- pozór* – wygląd; **VIII** 4,1,7; **IX** 2,2; 3,1,4
– obraz, wzór; **IX** 2,1
- pożar* – (przenośnie) ogień piekielny; **I** 3,71, 170; **III** 10,8
– (przenośnie) epidemia, zaraza; **VII** 2,2; 3,1,30; 3,4,1, 36; 3,5,7; 3,8,51; 3,11,30
- pożądlivy* – pożądaný, upragniony; **VIII** 4,4,1
- pożychny* – (przenośnie) przemijalny, tymczasowy; **VII** 3,4,30
- pożyć* – pogryźć, przeżuć; **II** 4,56
– pokonać, zniszczyć; **II** 20,2; 22,5
– spożyć; **VI** 15,15; 18,25, 29, 33; **VII** 4,11; **An**[I.] 4,2,2; 4,5,4; 4,5,b,1, 4
- pożywanie* – spożywanie, przyjmowanie; **An**[I.] 4,3,2; 4,5,b,1, 3, 4
- pójść (z kim)* – obejść się (z kim), potraktować (kogo); **VIII** 3,25,2
- prasa* – narzędzie męki; **I** 3,106; **VII** 3,13,24
– urządzenie przeznaczone do tłoczenia soku; **VIII** 3,38,4; 4,10,3; **X** 3,8,8, 9; 3,10,13
- prawie* – naprawdę, prawdziwie, rzeczywiście; **I** 3,451; **IV** 2,22; **VIII** 3,28,1; 4,9,4; **IX** 3,11,2; **X** 3,5,35; 3,19,41; 3,20,49; **An**[I.] 2,4; 4,5,b,4
- prawnie* – sprawiedliwie, zgodnie z ustanowionym prawem; **I** 3,170, 474
- prawny* – prawowity, sprawiedliwy, uprawniony; **I** 3,299
- prawy* – prawdziwy; **III** 4,3; **VI** 14,3; 19,11; **VII** 3,3,20; **VIII** 4,6,7; 4,13,3; **IX** 3,18,19; **X** 3,9,46; **An**[I.] 4,5,1, 5; **An**[II.] 3,20,16; 3,23,7
- prega* – (przenośnie) luk, tęcza; **IX** 3,6,21
– rana; **IX** 3,18,37
- prostak* – człowiek prosty, pochodzący z gminu; **An**[I.] 4,3,2
- prosty* – zwyczajny, skromny; **VI** 15,10; **X** 3,2,4; **An**[I.] 4,5,b,1
- prószyć* – niszczyć, rozsypywać w proch; **III** 8,6
- próżny* – pozbawiony (czego), pusty; **X** 3,2,23
- pruć* – rozrywać, rozdzierać; **VI** 12,50; **An**[II.] 3,13,7
- pry* – mówi, powiada, prawi; **I** 3,301; **IX** 3,4,5
- pryskowany* – piętnowany wypalonym lub naciętym znakiem; **X** 3,6,35
- prywet* – toaleta, wychodek; **VII** 4,2
- prze* – dla; **V** 2,3,4
- przebaczyć* (kogo, co) – zapomnieć (o kim, o czym); **II** 2,1; **V** 3,51
- przebiec się* (z kim) – przegonić się, prześcignąć się (z kim); **IX** 3,12,4
- przebodzony (przebodziony)* – przebitý, przekłuty, przesyty, przedziurawiony; **VIII** 3,36,4; 4,9,4; **X** 3,15,16; **An**[I.] 4,1,3

- przebóg* – na Boga, w imię Boga (wykrzyknienie); **I** 3,7; **V** 3,33; **X** 3,3,1
- przebrany* – doborowy, przedni; **VIII** 3,12,1; **X** 3,6,34
- przebycie* – przetrwanie; **An**[II.] 3,23,22
- przebyć* – przetrwać; **An**[II.] 3,14,46
- przebył* – bytowanie; **An**[II.] 3,14,10, 57
- przebodzić* – przewyższać, przerastać; **I** 1,2; **IX** 3,11,2; **An**[I.] 4,2,1, 2; **An**[II.] 3,18,19, 20; 3,28,10
- przeciw* (*przeciwko*) – wobec, w stosunku do; **II** 2,1; **III** 2,3; **IV** 1,2; **VI** 2,1; **An**[II.] 2,1
- przez* – dla czego, za co; **I** 3,159, 196, 305, 457, 466; **III** 5,26; **IV** 2,179, 180; **V** 3,38; 4,1; **VI** 16,24; **VIII** 3,10,5; 4,15,1, 2; **X** 3,4,9, 10, 13; 3,11,15
- przeczyć* – sprzeciwiać się; **VII** 3,17,26
- przedrożyć* – przebić, przekłuć; **X** 3,7,26
- przedsię* – jednak, przecież; **X** 3,16,17; **An**[I.] 4,6,3
- przedsięwzięcie* – przekonanie, przeświadczenie; **III** 8,18
- przedwieczny* – niemający początku, wieczny; **VI** 16,18; 19,9; **VIII** 5,41; **X** 3,6,25; 3,7,51; **An**[I.] 1,1; 4,5.b,3; **An**[II.] 2,3; 3,5,45; 3,18,2; 3,21,29
- przedziwny* – cudowny; **An**[I.] 7,6,2; **An**[II.] 3,18,30
- przegwożdżony* – przebity gwoździami; **VIII** 3,38,7
- przejednać* – przebłagać; **X** 3,5,43
- przejma: w przejmny* – na przemian, na zmianę; **IX** 3,8,24
- przejrzany* (*przejrzany*) – przeznaczony, wybrany; **An**[II.] 3,3,20; 3,6,9; 3,21,5; 3,22,15; 3,29,10
- przejrzeć* – postanowić, zdecydować; **An**[II.] 3,20,18
- przejrzany* zob. *przejrzany*
- przekłęctwo* – przekleństwo; **IX** 3,6,18
– wieczne potępienie; **X** 3,14,16; **An**[II.] 3,10,16; 3,22,27
- przekładać* – przedkładać, stawiać wyżej; **III** 5,1
– opisywać, przedstawiać; **VII** 3,19,1; **X** 3,20,8
- przekłóć* – przebić, przekłuć; **An**[II.] 3,14,32
- przekonać* – pokonać, przemóc, zwyciężyć; **An**[I.] 1,1
- przekopany* – przebity, przekłuty; **VIII** 4,8,5
- przekowany* – przebity, przekłuty; **X** 3,18,42
- przełom* – otwór wylamany lub wybity w murze, wylom; **II** 6,5
- przełomić* – przełamać, złamać; **II** 4,10; **IV** 2,125
- przełożyć* – wyłożyć, przedstawić; **An**[I.] 4,4.b,1
- przemagać* zob. *przemóc*
- przemiana: na przemiany* – na przemian; **An**[II.] 3,24,6
- przemorzony* – wygłodzony; **VII** 3,4,26
- przemóżenie* – (l.mn.) możliwości; **IX** 3,19,18
- przemóżność* – możliwości, siły; **VI** 13,4
- przemóc* (*przemagać*) – pokonać, zwyciężyć; pokonywać, zwyciężać; **VII** 3,2,26; **VIII** 6,4; **X** 3,7,6; 3,19,49, 50; **An**[I.] 4,4,4
- przemysł* – fortel, podstęp, pomysłowość; **II** 10,4; **III** 11,3
- przenagabanie* – kuszenie; **An**[I.] 4,6,7
- przenająć* – przekupić, dać łapówkę; **IX** 3,8,22

- przenosić* – wyżej cenić; **III** 2,4; 7,6; 11,16; **An**[I.] 4.1,2
 – przewyższać liczebnie; **VII** 3.13,3
 – ignorować, omijać; **VIII** 3,46,4
- przepędzić* – przebić; **X** 3.15,7
- przeplawiony* – oczyszczony, przetopiony; **VIII** 4,2,6
- przepomnieć* – zapomnieć; **III** 5,20; **VII** 3.21,14
- przepuścić* – darować, odpuścić; **VII** 3.9,13
- przerazić* – przebić, przekłuć, przeszyć; **IX** 3,14,9
- przestanie: bez przestania* – ciągle, bez przerwy, stale; **I** 3,212
- przestawać* (na czym) – poprzestawać (na czym), zadowalać się (czym); **IX** 3,3,8;
An[I.] 4.4.b,4
- przestępca* (*przestępstwo*) – grzech, występki; **I** 3,275; **VII** 3.1,14; 3.17,35; **VIII** 5,30;
X 3.19,48
- przestrzeżenie* – popuścić, rozluźnić; **I** 3,63
- prześcieradło* – całun; **VIII** 3,18,4; 3,22,2; 3,42,2, 5; **IX** 3,15,1; 5,7,2
- prześwietny* zob. *świetny*
- przewaga* – dokonanie, osiągnięcie, wyczyn; **III** 6,27
 – trud, wysiłek; **III** 8,15
- przeważny* – odważny, śmiały; **II** 6,2; **III** tyt.; 5,20; 11,1; **IV** 2,102
 – bogaty, drogi; **VI** 2,1; 3,18
- przewinić* – zawinić, zgrzeszyć; **VII** 3.8,36, 37; **X** 3.8,1
- przewiniony* – winny (czemu), odpowiedzialny (za co); **X** 3,7,61
- przewrót* – fałsz, podstęp, przewrotność; **I** 3,287
- przewyborny* – doskonały, świetny, znakomity; **III** 8,30; **VI** 3,37; **VIII** 4,5,2; **An**[II.]
 3,23,17
- przodkować* – prowadzić, przewodzić, wyprzedzać; **II** 6,3; **VI** 4,11; 10,6
- przyczyna* (*przyczynienie*) – orędownictwo, wstawiennictwo; **VII** 3.12,18; 3.20,18;
 3.21,9; **An**[II.] 3.8,34; 3.13,31; 3.17,19; 3.31,7
- przyczynić* – dodać, pomnożyć, powiększyć; **VI** 18,74; **VII** 2,2; 3.17,28, 29; **An**[II.]
 2,2
- przyczynienie* zob. *przyczyna*
- przyczynny* – polecający, wstawienniczy; **IX** 3,17,12
- przyczynca* – orędownik; **IX** 3,18,19
- przyczytać* – przypisać, przyznać; **IX** 6.1,6
- przydać* (komu co) – dodać, dołożyć (komu co); **VII** 3.4,32; **IX** 3,10,22; **X** 3.20,57,
 64; **An**[I.] 4.5.b,4; 6,1, 2; **An**[II.] 3.14,16
 – przydzielić jako opiekuna (kogo komu); **VII** 3.4,46
- przydatek* – dodatek, suplement; **An**[I.] 6 tyt.
- przygoda* – nieszczęście, klęska, tragedia; **IV** 2,6; **X** 3.20,95
 – przypadek, zdarzenie losu; **IX** 6,5,1
- przygożdżony* – przybity do krzyża, ukrzyżowany; **IX** 3,10,19
- przyjmować* (kogo) – trzymać, ujmować (kogo); **VI** 6,2
- przyjść* (w co) – osiągnąć (co); **III** 7,18
- przykować* – przybić do krzyża, ukrzyżować; **X** 3.7,36; 3.14,14; 3.15,4
- przykrzykiwać* – okrzykiwać, pokrzykiwać; **I** 3,378

- przylipny* – zaraźliwy, zakaźny; **VII** 3.6,33
przymiotny – zaraźliwy, zakaźny; **VII** 3.13,37
przynętny – kuszący, przyciągający, wabiący; **X** 3.7,1
przyapaść – nastąpić, przydarzyć się; **I** 3.41,4; **VIII** 3.23,5; **X** 3.18,27; **An**[I.] 4.6,5
przypuszczać – dopuszczać, dozwalać; **VII** 3.19a,2
przyrodny – naturalny, właściwy, wrodzony; **VII** 3.6,8; **VIII** 5,10
przyrodzenie – natura, wrodzona właściwość; **VII** 3.9,42; 3.12,7; 3.15,15; **An**[I.] 4.3.b,1, 2; 4.4.b,2; **An**[II.] 3.5,13
przysięgły – zaprzysięgły, gorliwy, bezkompromisowy; **An**[I.] 4.5.b,1
przysłuchać – należeć; **I** 3.272; **X** 3.2,8
przyspór – przysporzenie, zwiększenie; **II** 19,9
przystęp – dostęp, dojście; **III** 11,9; **An**[II.] 3.25,7
przystojnie – zgodnie z nakazami Bożymi, stosownie, jak należy; **An**[II.] tyt.
przystojność – dobry obyczaj, zwyczaj; **VIII** 3,16,2
przyspiesić – przybyć, spaść na kogoś; **VII** 3.11,19
 – dokonać; **An**[II.] 3.14,21
przytomność – cielesna obecność; **An**[I.] 4.4,2; 4.4b,6; 4.5,2; 4.5.b,1; 6 tyt.
przytomny – cielesny, obecny; ten, który jest (o Bogu); **II** 19,12; **An**[I.] 4.1,1, 1; 4.1,3; 4.4.a
przywodzić – kierować, prowadzić; **II** 6,3; **V** 8,4; **VI** 1,6; **IX** 5.13,2
przywzwały – przyschnięty; **IX** 3,10,5
przywoity (komu, czemu) – odpowiedni, stosowny, właściwy (dla kogo, czego); **X** 2,1; 3.2,18; 3.7,56; **An**[I.] 2,1, 3
 – należący (do kogo, czego); **An**[I.] 4.1.b,3
psota – zepsucie, żądza; **X** 3.5,10
psrocina – grzech, plama; **IX** 3,17,13
puchlina – opuchlizna; **VII** 3.14,5
puk – głośny dźwięk, hałas; **VI** 12,27
punkt – kres, ostateczność; **An**[II.] 3.26,8
puszcza – pustkowie, pustynia; **X** 3.20,33, 55; **An**[I.] 4.2,2
puścić – spuścić, zesłać; **VII** 3.13,17; 3.15,45; 3.17,10
 – opuścić (miejsce); **An**[II.] 3.11,26
pycha – chluba, przedmiot dumy; **VI** 17,7
pyramis – piramida; **VI** 4,11; 5,8; 6,6; 8,9; 10,9
puzan – puzon; **VI** 5,12; 12,31
- rachować* – liczyć; **An**[II.] 3.12,11
rachunek – liczba; **VII** 3.13,3
racyja – argument dowodzący słuszności (czyjej); **VI** 13 tyt.; 14 tyt.; 15 tyt.; 16 tyt.; 17 tyt.; 18 tyt.; **An**[I.] 3
raczenie – przychyłność, życzliwość; **An**[II.] 3.23,15
radzić (o kim) – opiekować się (kim), dbać (o kogo); **An**[II.] 3.20,17
rakuski – austriacki; **An**[I.] 4.6,5
rata – pomoc, ratunek; **I** 3,405
raz – niebezpieczeństwo, zagrożenie; **III** 3,30; 6,24; **VII** 3.11,7; **An**[I.] 1,1
rąbek – chusta, płótno; **IX** 6.13,3

- rekuperowanie* – odebranie, odzyskanie; **II** tyt.
- rewokowanie* – zmiana wyznania; **III** 2,3
- robić* – (przenośnie) wdychać; **II** 4,41
– pracować, trudzić się; **IX** 5.12,6
- robota* – trud, udręka; **II** 1,7; 19,8; **IV** 2,156; **VIII** 3,21,8; 3,34,7
– dzieło, efekt pracy; **VIII** 2,2; 4,5,7; **IX** 3,3,2
- roczny* – coroczny; **VI** tyt.; **VIII** 3,23,6; **IX** 6,3,7; **An**[I.] tyt.; 2,2; 4 tyt.
- rodny* – płodny, urodzajny; **X** 3,20,17
- rodzaj* – ród; **I** 3,465; **III** 8,32; **V** 2,2,3
– gatunek; **I** 3,471; **VI** 3,3
- rodzica* – matka, rodzicielka; **VII** 3.11,13; 3,20,21; **X** 3.19,77; **An**[II.] 3.12,6; 3.26,4; 3,30,2
- rodzicze* – macierzyńskie, rodzicielskie; **IX** 3,14,4
- rok* zob. *lato*
- rokować* – rozprawiać, radzić; **IX** 6,7,3
- rośny* – pelen rosy, wilgotny; **An**[II.] 3.10,21
- rota* – oddział wojska liczący 10, 15 lub 20 dziesiątek żołnierzy; **II** 14,1; 15,5; **IV** 2,143; **VI** 10,8
- rotmistrz* – stopień wojskowy w kawalerii odpowiadający kapitanowi; **II** 15 tyt.; 18 tyt.; 20 tyt.; **III** 5 tyt.; **IV** 2,14; **VIII** 3,17,3
- rozbierać* – rozważać, roztrząsać; **An**[I.] 4.1.b,3
- rozdziwić* (kogo) – rozdzielić, rozłączyć (kogo); **V** 3,30
- rozcznać* – odróżnić, rozróżnić; **An**[I.] 4,3,2; 4,4,5, 4
- rozgart* – pastwisko; **I** 3,93
- rozjadły* – rozwścieczony, zajadły; **VIII** 3,25,7
- rozkazanie* – przykazanie, rozkaz, polecenie, zarządzenie; **An**[I.] 2,3
- rozkosznik* – lubieżnik, rozpustnik; **I** 3,102
- rozkwilić* – doprowadzić do lez, pobudzić do płaczu; **V** 2,1,10; 2,2,10; 2,3,10; 2,4,10; 2,5,10; 2,6,10; 2,7,10; 2,8,10; 2,9,10
- rozliczność* – rozmaitość, różnorodność; **IX** 2,1
- rozmaity* – wyszukany, urozmaicony; **An**[I.] 4.4.b,2
- rozpadły* – spękany; **VIII** 3,38,6
- rozpust* – rozpusta, rozwiązłość; **I** 3,64
- rozrywka* – bystry umysł, rozsądek, roztropność; **IV** 2,19
- rozsadzony* – wybrzmiewający (o muzyce); **VI** 12,41
- rozsądzić* – upatrzeć, wybrać, zdecydować; **III** 8,34
- rozszerzać się* – rozkładać się, rozpychać się; **I** 3,107
- rozterk* – spór, waśń; **II** 19,3
- roztruchan* – kielich, puchar; **I** 3,100; **VI** 3,24
- roztworzyć* (czym) – rozpuścić (w płynie); **VII** 3.1,38
- rozum* – mądrość; **II** 5,10; **IV** 2,27, 64, 82
- rozwodzić* (się) – szeroko rozpościerać; **VII** 3.2,34
– puchnąć, rozszerzać się; **VII** 3.6,12
- rozżny* – wydawany przez róg, trąbę (o dźwięku); **VI** 12,29
- ród* – naród; **II** 4,36
– rodzaj; **X** 3.14,6

- róść* – (przenośnie) przypadać (komu); **I** 3,193
 – rosnąć, wyrastać (o roślinie); **IX** 5,6,2
- różdżka* – gałązka; **III** 5,27; **An**[II.] 3.11,5
- różniata* – rozterka, wewnętrzne rozdarcie; **VII** 3.13,37
- różność* – różnica, rozróżnienie, inność; **II** 2,2
- rum* – gruzowisko, ruina; **I** 3,24; **IV** 2,147
- rydzaawy* – rudawy; **IX** 3,13,7
- rym* – wiersz; **VI** 17,22; **IX** 3,21,11; **An**[II.] 1,1
- rysować* – ryc, rytować; **IV** 2,16
 – zapisywać; **VI** 18,5; **IX** 6,7,4
- rytm* – wiersz; **II** 22 tyt.
- rząd* – stanowisko, urząd; **IV** 2,185
 – władza; **An**[II.] 3.21,24
- rządnie* – porządnie, równo; **VIII** 4,3,8
- rządzielka* – władczyni; **I** 3,182
- rządzić się* (podług czego) – postępować (zgodnie z), kierować się (czym); **IX** 6,8,5
- rzecz* – mowa; **I** 3,160, 215; **VIII** 3,7,2; **IX** 3,17,12; **An**[II.] 3,3,27
 – czyn, sposób postępowania; **III** 2,2; **V** 1,2
 – fakt, rzeczywistość; **An**[I.] 4,3,3; 4.4.b,4; 4.5.b,4; 5,2; 6,3,1
- rzetelnie* – cielesnie, dosłownie, fizycznie; **An**[I.] 4,1,3
- rzetelny* (*źrzetelny*) – cielesny, dosłowny, prawdziwy; **An**[I.] 4,5.b,1; 6 tyt.
- rzew* – obficie płynące łzy; **X** 3,11,44
- rzewliwy* – intensywny, niepomamowany; **VII** 3,15,18
 – płacziwy, rzewny, rozpacziwy; **I** 3,197; **V** 2,1,3; **VII** 3,5,2; 3,19a,2; **VIII** 2,1; **IX** 13,24
 – oplakiwany (po śmierci); **V** 3,38
- rzewniwy* – płacziwy, rzewny; **VIII** 3,41,3; **X** 3,6,61
 – skłaniający do płaczu, do rozpaczy; **VII** 3,8,8
- rzewno* – rzewnie; **I** 3,399, 412
- sadzić* (*się*) – stawiać (na czym); **I** 3,100
 – zasadzać się, zamierzać się; **I** 3,221; **X** 3,7,10
 – opierać się (na czym), polegać (na czym); **An**[I.] 1,1
 – inkrustować, wysadzać kamieniami; **VIII** 3,5,2
- sakramentarz* – heretyk, innowierca, odstępcza; **An**[I.] 4,4,1, 2; 4,4,4
- samurny* – macierzyński; **V** 3,6
- sądownie* – sprawiedliwie; **VII** 3,17,13
- schnąć* – (przenośnie) chudnąć, tracić na wadze; **VII** 3,14,6; **IX** 3,19,11
- schodzić* (na czym) – zbywać (na czym), nie dostawać (czego); **An**[I.] 1,2
- schorzały* – schorowany; **III** 3,26
- schowanie* – schronienie, kryjówka, azyl; **X** 3,17,9
- schybić* – chybić, spudłować; **I** 3,484
 – opóźnić; **V** 4,30
- senat* – magistrat, władze magistrackie; **IX** 3,19,17; **An**[II.] tyt., 2
- serce* – odwaga, dzielność; **II** 1,9; **IV** 2,28; **IX** 4,1,2

- serdecznie* – mężnie, odważnie; **X** 3.9,27
 – szczerze, prawdziwie; **An**[I.] 4.4,3
- serdeczny* – emocjonalny, rzewliwy; **I** 3,251; **X** tyt.; 2,2, 4; 3 tyt.; 3.5,48
 – mężny, odważny; **III** 5,14; 6,22
- sfera* – glob, kula ziemiska; **VI** 4,4; **X** 3.6,37
- sfrasowany* – zasmucony, zatroskany, zmartwiony; **X** 3.19,1
- siepacz* – kat, oprawca; **IX** 3,8,13; **X** 3.6,35; 3.8,18
- sierdliwość* – gniew, zapalczywość; **VII** 3.8,39
- sierota* – człowiek ubogi; **I** 3,433
- silny* – głośny, mocny (o dźwięku); **VI** 12,30
- skaza (skaża)* – grzech; **I** 3,191; **X** 3.10,23
 – szkoda, uszkodzenie; **VII** 3.16,6; **An**[II.] 3.13,11
 – zguba; **VII** 3.4,24; 3.11, 12
- składać* – ścinać, ścinać; **II** 15,6
 – walczyć; **IV** 2,145
 zob. *złożyć*
- składanie* – zdejmowanie, opuszczanie na ziemię; **IX** 2,2
- skłonny* – łaskawy, przychylny, życzliwy; **VII** 3.14,23
- skory* – prędki, szybki; **I** 3,437, 483
- skować* – zakuć, uwięzić; **An**[II.] 3.14,17
- skrytość* – miejsce ukrycia, kryjówka; **VII** 3.1,32
 – tajemnica; **III** 3,36; **An**[II.] 3.5,29
- skrzypce* – skrzypce; **VI** 5,11; 12,40; 17,32; **An**[I.] 4.2,2
- skuteczny* – pewny, faktyczny, rzeczywisty; **IX** 2,2
- skutek* – czyn, dzieło, uczynek; **VII** 3.19,14
- skwapić się* (do czego) – zabrać się (za co) skwapliwie; **V** 2,1,8
- skwapienie* – pośpiech, gorączkowość; **VI** 2,2
- skwapliwy* – przedwczesny, szybki; **V** 1,1
- skwapnie* – pośpiesznie, gorączkowo; **I** 3,31
- skwarzyć* – smażyć, topić; **I** 3,78
- skwierk* – narzekanie, skarga, żal; **I** 3,5
- stawić* – cenić, poważać, szanować; **II** 6,8
- słodkość* – witalność, żywotność; **III** 5,27
- słodycz* – słodki płyn; **X** 3.6,47
- smak* – przyjemność; **An**[II.] 2,2
- smakować* (komu) – podobać się (komu), zadowalać (kogo); **V** 4,26; **VII** 3.16,28
- smętny* – pogrążony w żalu; **IV** 2,5; **V** 3 tyt.
 – skruszony, sponępniały; **I** 3,3; **An**[II.] 3.11,36
- smukowny* – gładki, wymuskany; **I** 3,91
- śladnie* – chętnie, dobrze, łatwo; **I** 3,489; **II** 3,11; 18,5; **VII** 3.20,15; **IX** 3.13,20;
X 3.18,28; **An**[II.] 3.30,7
 – śmiało; **I** 3,393
- śladź* – najwyraźniej, widocznie, zapewne; **I** 3,469; **II** 18,5; **VII** 3.4,4; **VIII** 3.23,3; **IX** 3,8,22; 6.1,8; **X** 3.19,53
- snopie* – snopy, wiązki zżętego zboża; **VII** 3.9,11

- spadek* – dziedzictwo, spuścizna; **VI** 12,20
- sparty* zob. *niesparty*
zob. *zeprzeć*
- spiec się* – przyschnąć; **X** 3,5,38
- spiekły* – przyschnięty, zaschnięty; **IX** 3,10,10
- spisa* – dzida; **IV** 2,146
- spłodzić* (kogo) – stworzyć (kogo); **I** 3,171
- spoić się* – połączyć się, sprzymierzyć się, złączyć się; **I** 3,167; **IV** 2,64
– skleić się; **X** 3,5,27
- spoecznie* – razem, wspólnie; **VII** 3.15,55; **An[II.]** 3.23,27; 3.24,19; 3.25,15; 3.26,11; 3.31,15
- spoeczny* – wspólny, zgodny; **VII** 3.6,44
- spolem* – razem, wspólnie; **VII** 3.9,39
- spory* – szybki, prędki; **I** 3,483; **VIII** 3,13,8
- sporządzić* – uczynić, spowodować, sprawić; **VII** 3.3,9
- sporzyć* – obdarować, szczęścić; **III** 8,49
- sposobić się* – dostosować się; **II** 2,1
- sposzony* – zakrwawiony; **IV** 2,129
- spólnie* – wspólnie, razem; **An[II.]** 3.20,25
- spólny* – wspólny; **III** 2,3; **An[II.]** tyt.; 2,2
- spółkować* – wspólnie działać, współpracować; **IV** 2,60
- sprawa* – czyn, działanie, uczynek; **I** 3,286; **II** 2,1; 4,9; 9,3; 12,1; 16,3; 18,4, 5; 19,3; 22,4; **III** tyt.; **IV** 2,39, 84; 5,10; **VI** 18,40, 80; **VII** 3.9,7; 3.16,20; **VIII** 5,33; **IX** 3,20,13; 3,21,12; 5.10,2; 6.4,4; 6.13,9; **X** 3.11,8; **An[II.]** 3.21,29
– postępek; **X** 3.4,20; **An[I.]** 5,3; **An[II.]** 3.29,17
- sprawować* (*się*) – czynić, powodować, wykonywać; **I** 3,187, 198; **II** 17,10; **III** 11,13; **IV** 2,65; **V** 2,3,7; **VIII** tyt.; 2,1, 2; **X** 3.15,46; **An[II.]** 3.3,8
– wpływać (na co); **II** 2,1
– nawigować, sterować, prowadzić; **III** 7,26
– postępować; **VII** 4.1 tyt.
- sprośnie* – okropnie, strasznie; **I** 3,383
- sprośny* – okropny, plugawy; **VII** 3.15,21; 3.17,2; **X** 3.5,14
- sprzeczny* – szkodliwy, niebezpieczny, niezdrowy; **VII** 3.12,7
– zbuntowany, nieposłuszny; **VIII** 4,12,3
- spust* – spuszczenie, udzielenie łaski; **I** 3,407
- spuścić* – dać, przekazać; **VII** 3.16,22; **An[II.]** 3.14,3
- spuścić* (*się*) – okazać łaskę; **IX** 2,2; **An[II.]** 3.29,6
- srodze* zob. *srogo*
- srogi* – mocny, silny; **I** 3,75, 141, 379; **II** 15,7; **III** 10,1; **VII** 3.1,3; 3.6,9; 3.8,37; 3.17,4; 3.19a,33; 3.20,3; **VIII** 5,30; **IX** 6.8,2, 6; **An[II.]** 3.29,7
– bolesny, okrutny, straszliwy; **I** 3,345, 368; **IV** 2,22, 137; **V** 4,5; **VII** 3.4,2; 3.13,21; 3.17,36; 3.19a,57; 3.21,4; 3.22,12; **VIII** 3,11,8; **IX** 3,8,35, 37, 40; 3,14,10; **X** 3.11,25; 3.13,9; 3.15,2; 3.18,52; 3.20,56; **An[II.]** 3.29,19
– poważny, duży; **VI** 18,66; **An[II.]** 2,1
– surowy, bezlitosny, bezwzględny; **VII** 3.19a,54; **X** 3.19,64
– ostry, zastrzony; **X** 3.5,30; 3.15,4

- srogo* (*srodze*) – strasznie; **I** 3,107
 – bardzo, mocno, silnie; **II** 17,4; **VII** 3.13,5; 3.17,3; **VIII** 3,28,2; 3,41,8;
 4,7,7; 5,18; **IX** 3,10,21; **X** 3,5,6; 3,7,7, 62; 3,15,16; 3,8,24
 – surowo, bezlitośnie, bezwzględnie; **IX** 3,5,27
- srogość* – surowość, bezwzględność; **VII** 3,8,32; 3.19a,9; **IX** 6,3,3; **X** 3,7,43; 3.14,15
- sromocenie* – lżenie, zlorzeczenie; **I** 3,158
- sromota* – wstyd; **III** 2,2
- sromotnie* – hańbiąco; **X** 3.11,10; 3.20,70
- sromotny* – hańbiący; **VI** 17,15; **VII** 3.12,21; **VIII** 3,10,3; **X** 3,7,12; 3.21,2; **An**[I.] 4,3,3
- stać* (*się*) (*stawać*) – wystarczyć, wystarczać; **I** 3,447; **V** 2,6,8; **IX** 3,19,22, 25, 27;
 3,20,4; **X** 3.18, 26, 32; **An**[II.] 3,28,27
 – pojawić się; **An**[I.] 4,6,3
- staja* – dawna jednostka powierzchni (1,2-1,5 ha); **I** 3,128
- stalny* – stalowy, twardy; **IV** 2,182
- stanowić się* – szykować się, zbierać się; **IX** 3,5,10
 – umieszczać, lokować; **An**[I.] 4,4,3
- starosta* – rządcą, włodarz; **VIII** 3,12,3; 3,24,5; **An**[II.] 3.14,17
- starozakonnny* – starotestamentowy; **An**[I.] 4,4,b,3; 7,1
- starożytny* – dawny, przeszły, z tradycjami, istniejący od bardzo dawna; **I** 1 tyt.;
III tyt.; 8,41; **V** 1,1; **VII** 3.16,27; **IX** 5,4 tyt.; **An**[I.] 1,1; 2,9
- statecznie* – cnotliwie, obyczajnie; **I** 3,285
 – stale, wytrwale; **VII** 3,4,19; **IX** 3,11,7
- statek* – nowo opanowane ziemie; **II** 4,7
 – rozważa, stateczność; **V** 2,6,5; **VIII** 2,2
 – naczynie; **An**[I.] 5,3
- stawić* (*się*) – jawić się, okazać się, pokazać się; **I** 3,274; **IV** 2,88; **VI** 16,15; **VII** 3.14,23;
IX 6,3,5; **An**[II.] 3.11,31
 – chronić, ujmować się (za kim); **III** 4,26
 – postawić, ustawić (na czym); **VI** 3,21
 – pojawić się; **VII** 3.19a,55; **VIII** 2,1; **IX** 3,20,18
- stąpić* – kroczyć, postąpić; **IX** 3,8,12
 – zstąpić, zejść; **X** 3.20,77
- stęchlina* – fetor, smród; **I** 3,32
- stok* – źródło, zdrój, krynica; **VII** 3,8,22; **X** 3.19,57
- stolec* – ostoja, siedziba; **III** 8,17
 – tron, krzesło; **An**[I.] 1,2; **An**[II.] 3.11,43; 3.21,23
- stradać* – postradać, utracić; **IV** 2,7
- stradny* – biedny, nieszczęśliwy, zagubiony; **VII** 3.1,27; **VIII** 3,13,6; 3,46,4; **X** 3.1,1
- stradza* – cierpienie; **VII** 3,5,23
- straż* – opieka, piecza, troska; **VII** 3,4,40; **VII** 3.11,17
- straża* – straż, warta; **I** 1,1; **VII** 2,2; **An**[II.] 3.14,15
- strofować* – karać, wymierzać sprawiedliwość; **VII** 3,17,5
- strojno* – strojnie, wspaniale; **VI** 9,4; **An**[I.] 6,3,2
- strojny* – wspaniały; **I** 3,439
 – ozdobny; **VI** 3,19, 35; 11,11

- strona* – struna; **V** 2,1,2; **X** 3.16,3
- strój* – narzędzie; tu: możliwość; **III** 7,10
- stryczek* – powróż, sznur; **X** 3.1,10; 3.2,12; 3.8,19
- strzelba* – salwa, strzały, strzelanie; **II** 16 tyt.; **VI** 11,14
- strzymać* – wytrzymać, ścierpieć, znieść; **I** 3,32; **X** 3.18,28
- stulony* – skulony, zamknięty, zapadnięty; **I** 3,113
- stwierdzić* – umocnić, wzmocnić; **VII** 3.14,11
– potwierdzić, zatwierdzić; **VIII** 3,15,8; 4,16,8; **IX** 5.2,8
- stwolin* – olbrzym, gigant; **IV** 2,112
- suchość* – susza; **An**[I.] 2,6
- suknia* – strój, szata; **IX** 3,10,9
- suma* – należność; tu: odkupienie win, grzechów; **X** 3.12,41
- sumpt* – nakład pieniężny, koszt, wydatek; **X** 2,3
- swoboda* – wolność, niezależność; **An**[I.] 2,5
- swoi* – ludzie należący do tego samego narodu; **X** 3.7,54
- szachowny* – ozdobny, wykonany z czworokątnych kamieni; **VII** 3.1,21
- szacować* – cenić, oceniać; **I** 3,33; **IV** 5,10; **X** 3.12,12
- szafarz* – administrator, rządca, włodarz; **VII** 3.7,1; **IX** 3,21,6
- szafować* – dysponować, zarządzać; **I** 3,255
– dawać, obdarowywać, udzielać; **VII** 3.13,39; 3.14,2; **X** 3.10,6
- szafowanie* – dysponowanie, rozporządzanie; **VII** 3.16,14
- szaniec* – okop wojenny; **VII** 3.4,49
- szaniec* – niebezpieczeństwo, ryzyko; **III** 5,2
- szaniecować się* – podkopywać się, podkraść się; **I** 2,4
- szarlat* – purpura, szkarlat; **I** 3,91; **X** 3.2,19
- szarlatny (szarlatowy)* – czerwony, purpurowy, szkarlatny; **VII** 3.3,12; **IX** 3,13,5; **X** 3.6,28
- szczep* – plemię, wspólnota; **VII** 3.23c,3
- szczęsny* – szczęśliwy, pomyślny; **An**[II.] 3.23,4
- szczodrota* – dary, dobra, nagroda; **II** 19,7
– hojność, szczodrość; **V** 2,3,7
- szczupły* – niewielki, o niewielkiej objętości; **V** 1,2
- szczypliwy* – uszczypliwy, złośliwy; **I** 3,203; **X** 3.8,11; 3.19,2
- szczyry* – prawdziwy, właściwy, rzeczywisty; **III** 8,2; **VI** 11,7; **VIII** 4,2,5; **X** 3.11,23;
An[I.] 4.5,1, 6; 4.5.b,4
– szczerzy; **X** 3.16,11;
- szczyt* – obrona, tarcza; **III** 4,19
- szedziwy* – sędziwy, siwy; **VI** 6,4; **VIII** 3,32,4
- szkaradość* – brzydota, szpetota, szkaradność; **I** 3,248
- szkarady* – szkaradny, wstrętny; **X** 3.19,46
- szlachcic* – człowiek uczciwy, prawy; **I** 3,431
- szłyk* – wysoka futrzana czapka; **II** 4,52; **IV** 2,30
- szmalcować* – powlekać (np. złotem); **VI** 3,22
- szmatek* – kawalek; **I** 3,128
- sznur* – reguły, zasady; **An**[I.] 1,1
- szpaler* – kobierzec, ozdobna zasłona; **I** 3,92; **VI** 3,27

- szpieg* – dowód, świadek; **VIII** 3,47,4
szpital – przytułek, miejsce schronienia, przytulisko; **V** 2,7,7; 2,9,5; 2,10,6; **IX** 2,2; 6,3,6; 6,10,2; 6,11,7
szpocić – hańbić, lżyć; **I** 3,40
szrank – niebezpieczeństwo, zagrożenie; **I** 3,129
szranka – bitwa, walka; **III** 6,7; **IV** 2,158; 5,2; **V** 2,4,7
szucznie – zmyślnie, zręcznie; **VI** 11,2; 12,34
szuczny – zmyślny, zręczny; **VI** 11,8
sztuka – fortel, koncept, pomysł; **II** 10,4; **An**[I.] 4,4,5, 3
szurm – burza, nawałnica; **An**[I.] 4,5,3
szyk – (przenośnie) wróg ustawiony w szeregu; **I** 3,4
szyrynk – płótno, tkanina; **An**[I.] 2,8
- ście* – dostęp, przejście; **IV** 2,170
ścierw – ciało, zwłoki; **I** 3,222
ślakować (kogo) – iść, postępować (za kim, za czym), śledzić (kogo); **I** 2,2; **I** 3,22
     – naśladować, wzorować się; **II** 13,1
śledzić – towarzyszyć, współistnieć; **IV** 2,62
ślub – przyrzeczenie, przysięga, zapewnienie; **An**[II.] 3,5,40
     – wotum, przedmiot ofiarowany Bogu, ofiara; tu: dziewictwo; **An**[II.] 3,17,14
ślubiony – zaślubiony; **An**[II.] 3,21,4
śmiertny – śmiertelny; **VII** 3,7,20; **VIII** 6,10
śmigownica – (inaczej: falkonet) małokalibrowe działo o długiej lufie, używane w Europie w XVI i XVII w.; **VI** 12,28
światowy – ziemski; **X** 3,11,30
świętnica – świątynia; **VI** 12,14
świecić – być wzorem; **II** 11,4; **III** 2,1; **V** 2,5,8
świecki – związany z życiem doczesnym, ziemski; **I** 3,219, 223, 236, 288, 416, 466; **VI** 18,26; 19,24; **X** 3,3,8; 3,7,1; **An**[II.] 3,5,22
     – należący do świata, światowy; **I** 3,288
światny (*przeświatny*) – sławny, znakomity, znamienity; **I** 2,3; **III** 9,6; **VI** 12,15; **VIII** 1,1; 2 tyt.; **IX** 2 tyt.; 2,2; 3,7,6; 3,21,3; 4 tyt.; 5,1,5; **X** 3,2,2; 3,4,5; **An**[II.] 3,13,21; 3,21,42; 3,27,2
     – błyszczący, świecący; **VI** 3,5; 7,2; **IX** 3,16,2; **An**[II.] 3,13,9, 13
- tajemnie* – skrycie; **VIII** 3,25,4
tajemny – ukryty, zatajony; **I** 2,1; 3,163; **II** 4,11; **VII** 1,4
taksować – oceniać; **II** 3,7
tameczny – tamtejszy; **IV** 2,111
taneczek – taniec, zabawa; **I** 3,241
tanie – nisko szacować/cenić; **I** 3,33
taras – więzienie; **I** 3,108; **An**[II.] 3,32,4
     – gruzowisko, góra kamieni; **X** 3,8,10
tarcica – deska nieoheblowana; **I** 3,111
targ – dokonana transakcja; **X** 3,7,15
targot – chelpliwość, próżność, wywyższanie się, popisywanie; **I** 3,288

- tchnący* – tkliwy, wrażliwy; **I** 3,277
tchnąć – oddychać; **I** 3,400
termin – koniec, kres; **II** 12,2
teskliwy – markotny, smutny; **VII** 3.6,6; 3.13,19
tesknica – smutek, udręka; **VIII** 5,4; **X** 3.21,27
testament – obietnica zbawienia; **VII** 3.9,31
tępy – lichy, marny, słaby; **I** 2,1
thumbić – nękać, niszczyć; **III** 2,3; **IV** 2,112; **VII** 3.6,8; **IX** 3,13,22
tluszczą – gromada, tłum; **IX** 3,20,11; **An**[I.] 2,3
towarzystwo – wspólnie, zbiorowo; **II** 2,1
trawić – marnować, tracić; **III** 5,8; 8,28; **IV** 1,1; 2,57; **VII** 3.1,6
     – nękać, dręczyć, niepokoić; **IV** 2,114
trocha – odrobina, mała ilość; **I** 3,38; **VII** 2,1; 4,3; **IX** 2,2
trop – ślad; **VI** 4,8
troskliwy – pełen trosk, zatroskany; **II** 4,43; **VI** 18,4; **VII** 3.18,20; **VIII** 3,34,3; **An**[II.] 3,8,13
trudzenie – dręczenie, nękanie; **I** 3,184
truma – trumna; **I** 3,36, 152
trwać się – być wiernym; **An**[I.] 4,4,3
trybularz – kadzielnica; **VI** 7,6
trzaskanie – grzmoty; **VII** 3.16,5
trzęsawica – trzęsawisko, bagno; **An**[I.] 5,2
trzymać (co, o czym) – mniemać, sądzić (co, o czym); **VIII** 3,15,8 **An**[I.] 4,5,5
tuszyć – mieć nadzieję, spodziewać się; **IX** 5,5,8; **An**[I.] 4.2,b
tuwalnia – całun, prześcieradło, ręcznik; **VIII** 3,35,6; **IX** 6,13,8
twardy – mocny, wytrzymały; **II** 4,55; 21,1; **III** 3,10
tytuł – napis, inskrypcja; **VI** 7,9; 9,8
     – nazwa, imię; **VIII** tyt.
- ubezpieczyć* – polegać, zdać się; **II** 4,18
ubiór – ozdoba; **IX** 3,1,7
ubliżenie – obelga, obelżywość, zniewaga; **VII** 3.15,39
uchodzić – schodzić, zbaczać; **VII** 3.8,13; 3.18,14
     – uciekać; **VII** 3.8,19; **IX** 3,5,21
uchować – wykształcić, wyedukować; **II** 1,6
uchrona – miejsce schronienia; **VII** 3.4,6
uchronić się – ochronić się, ukryć się; **VII** 3.1,27
uchwalić (kogo, co) – ogłosić, mianować (kogo kim); **X** 3.20,12
     – ustanowić, wprowadzić (co); **An**[I.] 4,4,4
uciecha – szczęśliwe wydarzenie; **III** 2,3
     – pociecha; **III** 6,10; **An**[II.] 3,3,5
     – radość; **IX** 5,5,4; **An**[II.] 2,3
ucieszny – pocieszający, radosny; **An**[II.] 3.18,26; 3.29,23
ucisk – to, co uciska (np. głód, ubóstwo); **VII** 3.15,12; 3.17,6, 31
uczciwość – cześć, poszanowanie; **VI** 16,26; 18,58; **An**[I.] 2,8; 4.1,3; 4.1.b,2, 4; 4.3,2; 4.5.b,1; 4.6,5, 8; **An**[II.] 2,1

- uczciwy* – należyty, właściwy; **An**[I.] 4.5.b,2
- uczuc* – doznać emocji, poczuć (co); **III** 2,3; **VII** 3.1,20, 36; **VIII** 3,41,7
- ufiec (uf)* – hufiec, oddział wojska, zastęp; **I** 2,1; 3,21, 119; **II** 8,3; **IV** 2,125, 187; **IX** 3,12,4
- uгодніć* – (przenośnie) osiągnąć celu, utrafić; **IV** 1,1
– ugodzić, uderzyć; **V** 4,20
– zrozumieć; **An**[II.] 3.20,20
- ugonić* – dogonić, doścignąć; **VII** 3.1,28; 3.8,45
- układność* – grzeczność, uprzejmość; **III** 8,30
- układny* – obyty, skromny, zgodny; **IV** 2,88; **VII** 3.2,23; **X** 3.8,17
- ukłonność* – grzeczność, układność; **III** 8,4
- ukoić* – uspokoić, poskromić (kogo), zapanować (nad kim); **IX** 3,8,20
- ukryć* – osłonić, zakryć; **X** 3.9,28
- ukusić* – spróbować, skosztować; **An**[II.] 3.11,16
- ulubiony* – ukochany, umiłowany, najdroższy; **VII** 3.11,33; 3.15,36; **VIII** 3,1,3; **X** 3.1,1, 19; **An**[II.] 3.13,18
- ulożytość* – pokora, uległość; **VII** 3.2,21
- umiatać* – zamiatać (miotłą); **VII** 4,2
- umiejętność* – wykształcenie; **An**[I.] 1,2
- umorzyć* – zniszczyć; **I** 3,428; **X** 3.12,30
– uśmiercić, zabić, zamordować; **VIII** 3,4,3
- umieść* – wykraść; **III** 11,4
- upad* – nieszczęście, upadek, zagłada; **I** 3,307, 423; **IV** 2,44
- upał* – palenie, pieczenie; **VII** 3.3,36
- upamiętanie* – opamiętanie, rozsądek; **VIII** 5,37
- upatrzeć* – dostrzec, zobaczyć; **I** 3,326; **IX** 5.10,4
- upokorzony* – korzący się, pokorny; **VII** 3.13,27
- upominać* – napominać, zwracać uwagę (na co); **An**[I.] 2,2
- upornie* – uparcie, zacięcie, zawzięcie; **III** 2,2
- uprawiony* – wprawiony, wykształcony; **IV** 2,82
- uprzedzać (kogo)* – iść (przed kim), poprzedzać (kogo), wyprzedzać (kogo); **VI** 11,11
- uprzejmy* – życzliwy, serdeczny; **III** 2,3; **IV** 1,2; **V** 1,1, 2
- upust* – tama, śluza; **VII** 3.17,37; **IX** 3,6,6
- uraczyć się* – ukontentować się, zadowolić się; **VII** 3.8,42
- uraz (uraza)* – okaleczenie, rana, zranienie; **IV** 2,157; **VII** 3.12,22
- urobek* – dzieło stworzenia; **VII** 3.16,17
- uroczny* – coroczny, doroczny; **VI** 12,57
- urokować* – uradzić, zdecydować; **X** 3.7,24
- urychlony* – przedwczesny, przyspieszony; **V** 3,23
- urząd* – obowiązki, powinności, zadania; **IV** 2,20
– postanowienie, decyzja; **An**[II.] 3.6,1
- usadzony* – inkrustowany, wysadzany; **VIII** 4,5,4
- usiłować* – pracować, trudzić się; **V** 1,2
- uskarżanie* – skarga, żal; **V** 1,1
- uskoczyć (uskakiwać)* – uciec, umknąć; uciekać, umykać; **VII** 3.4,5
- uskromiony* – okielznany, ujarzmiony, poskromiony; **X** 3.8,19

- uslonić* – uchronić, zaslonić; **VII** 3,5,14; **X** 3,9,23
- usmaganie* – ubiczowanie; **IX** 3,8,25
- ustać* – osłabnąć, nadwątłeć; **VII** 3,6,15; **VIII** 3,26,8; **X** 3,17,18; 3,20,96
– nie wystarczyć; **An**[I.] 4,3,b,1
– (przenośnie) zająć (o słońcu); **IX** 1,2
- ustalony* – czyniony twardym jak stal; **VII** 3,2,4
- ustawa* – decyzja, prawo, przykazanie; **V** 2,5,7; **X** 3,8,14
– ustanowienie (sakramentu, święta); **An**[I.] 3; 4,4,b,5
- ustawić* – ustanowić, uchwalić; **VI** 17,9; 18,20; **An**[I.] 3; 4,4,4, b,1
- ustawnie* – ciągle, nieustannie, ustawicznie; **I** 3,169, 296, 473; **V** 3,22
- ustawny* – ciągły, nieustanny, ustawiczny; **IV** 2,36; 4,4
- ustąpić* – odejść, opuścić; **I** 3,11; **VII** 3,8,30, 34
- ustronić się* – uchronić się, ukryć się; **VII** 3,1,23
- ustrzygniony* – obcięty, skrócony; **I** 3,24
- usypiać* (w czym) – zaniedbywać (co); **IX** 3,19,17
- usmierzyć* – poskromić, powściągnąć; **I** 3,183; **VII** 3,16,23; 3,23c,6
– przebłagać, przejednać; **X** 3,12,10
- utać się* – schować się, ukryć się; **VII** 3,1,17; 3,8,13, 16; **X** 3,18,49
- utrafiony* – ufryzowany, ułożony, utrefiony; **X** 3,5,19
- utrapiony* – umartwiony (podczas pokuty); **X** 3,11,35
- utrata* – strata, utracenie; **VII** 3,12,10
– koszt, wydatek, rozrzutność; **An**[I.] 4,2,3, 5
- utrątnik* – marnotrawca, utracjusz; **I** 3,227
- utwierdzić* – zatwierdzić, uprawomocnić, usankcjonować; **I** 3,143; **An**[II.] 2,2
- utworzyć* – stworzyć (człowieka); **IX** 3,4,3
– popelnić, uczynić, zrobić; 3,17,2
- utyskować* – narzekać, utyskiwać; **V** 3,30, 36
- uwaga* – namysł, refleksja; **X** 3,20,4
- uważyć* – dostrzec, widzieć; **III** 2,3; **VIII** 3,44,7; **IX** 3,18,28; **X** 3,13,3; 3,20,88
– rozważyć, zastanowić się; **IV** 2,39; **VIII** 6,13
- uwdzięczon* – przebłagany, przejednany; **IX** 3,6,15
- uwinąć* – zawinąć (w co), okryć; **VIII** 3,22,2; 3,42,5
- uwimienie* – zawinięcie, okrycie; **VIII** 3,28,8
- uznać* – doświadczyć, doznać; **I** 3,125, 319; **VII** 3,18,28; **VIII** 3,20,6; **X** 3,20,6; **An**[I.] 4,6,4, 2
- używanie* – przyjmowanie, spożywanie; **An**[I.] 4,5,1, 3; 4,5,4; 4,5,b,1
- wadzić* (komu) – przeszkadzać, zawadzać; **III** 11,10
– trapić, nękać (kogo); **IX** 5,12,4
- walić* – bić, uderzać; **IV** 2,26, 147
- walny* – ogólny, powszechny, wielki; **II** 4 tyt.
- warować* – wystrzegać się (czego), zabezpieczać się (od czego); **IV** 2,109
- warowny* – chroniony, zabezpieczony; **III** 3,13; 7,21; **X** 3,18,30
– ochronny, zabezpieczający; **III** 8,14
- ważyc (się)* – cenić, poważać; **VI** 2,2; 16,2
– odważyć się, zdobyć się; **IX** 2,2
– mieć znaczenie; **An**[I.] 6,3

- wągl* – węgiel; **VI** 18,23
- wątek* – dostatek, majątek, pieniądze; **I** 3,447
- wątpliwy* – pelen wątpliwości, wątpiący; **VIII** 3,17,1
- wczas* – beczynność, odpoczynek; **IV** 2,133
– wygoda; **VIII** 2,1
- wczesny* – młody; **III** 4,18
– dogodny, odpowiedni, w porę; **VIII** 5,31
- wdzięcznie* (*wdzięczna*) – miło, przyjemnie, uprzejmie; **I** 3,505; **VI** 2,2; 17,37; 18,13;
VII 2,2; **VIII** 4,3,6; **An**[I.] 1,2
– dobrze, pożytecznie; **IX** 3,17,16
- wdzięczny* – miły, piękny, przyjemny; **I** 3,237; **III** 2,4; 8,36; 9,5, 7; **V** 3,37, 46; **VI** 3,12, 26; 12,40; **VIII** 4,2,3; **IX** 3,6,24; 3,20,19; **X** 2,1; 3,12,13; 3,20,19, 59; **An**[II.] 3,11,1
– zdrowy; **VII** 3,6,36
- wedle* (*wedla*) – obok, przy, w pobliżu; **V** 3,20; **VIII** 3,19,3; 3,31,2
– według, zgodnie z; **VII** 3,18,25, 27
- węjsć* – wzęjsć (o słońcu); **An**[I.] 2,6
- welens* – wierzchnia suknia zakładana na zbroję; **VI** 3,35
- wetna* – fala (na wodzie); **VIII** 3,13,5
- wesele* – radość, szczęście; **II** 4,5; **III** 2,3; 8,53; **V** 2,1,2; **VII** 3,3,17; **IX** 3,7,8; **X** 3,2,20, 37; 3,6,7, 18, 29, 40, 51; 3,21,27; **An**[II.] 2,3; 3,12,31; 3,21,10
- wesolo* – szybko, raźnie; **VIII** 3,18,1
- wespólek* – razem; **An**[I.] 4.1.b,1
- węzel* – więzy; **X** 3,12,16
- wgrzebać* – pogrzebać, pochować; **I** 3,58
- wiadom* zob. *wiadomy*
- wiadomość* – wiedza, świadomość; **An**[I.] 4,3,2
- wiadomy* (*wiadom*) – znany, nieobcy; **II** 2,1; 19,2
– świadomy, wiedzący; **VII** 3,19,3; **VIII** 3,17,7
- widany* – widziany; **VIII** 2,1
- widomy* – widzialny; **An**[I.] 5,1
zob. *niewidomy*
- widzieć się* – zdawać się, jawić się; **VIII** 3,24,8; 3,30,1
- wiec* – sejmik, rada; **An**[II.] 3,14,24
- wielebny* – potężny, wielki; **II** 4,20
- wielkość* – liczba, ilość; **I** 3,124; **VII** 3,2,7; 3,3,3; 3,12,11; 3,13,2; **An**[I.] 4.1.b,4
- wielmi* – bardzo, wielce; **IV** 2,102
- wierzch* – góra, szczyt, wierzchołek; **III** 8,19; **VIII** 3,32,8; 3,33,1
- wieszczy* – prorokujący, wieszczący; **X** 3,19,66
- wieszczyć* – zgadywać, domyslać się; **IX** 3,8,16
- winczować* – winczować, życzyć; **I** 2,4
- winny* – należny, należyty; **VI** 15,2; 16,26; 17,21; **VII** 3,10,8; **IX** 3,18,11
- winować* – obarczać winą, winić; **I** 3,162, 196, 261, 262
- witanie* – powitanie, pozdrowienie; **An**[II.] 3,6,34; 3,12,29
- wity* – upleciony, uwity; **II** 21,4
- własność* – natura, właściwość; **VII** 3,19a,66; **VIII** 3,16,5
- własny* – istny, prawdziwy, właściwy; **I** 3,282; **IX** 3,20,1; 6,9,1; **X** 3,3,12

- właśnie* – właściwie; **I** 3,156, 390; **III** 8,2
- włodarz* – władca; **I** 3,19
- włość* – okolica, region; **IV** 2,159
- wnetki* – wnet, zaraz; **X** 3.7,2
- wnęta* – ozdoba, powab; **X** 2,1
- wnętrzości* – wnętrze; **I** 3,200, 518; **V** 4,13; **X** 3.4,13; 3.15,26; 3.20,58; **An[II.]** 3.20,15; 3.24,8
- wnętrzny* – wewnętrzny; **III** 3,37; **VIII** 6,11; **An[I.]** 4.3,2; 6,1; **An[II.]** 3.24,12
- wnąć* – wejść, wspiąć się; **VIII** 3,21,5; **IX** 6,5,1
- wniwecz* – całkiem, zupełnie; **I** 3,12
- wmurzony* – wrzucony, wtracony; **I** 3,230, 344
– pokryty (wrzodami); **VIII** 3,39,6
- wobec* – wspólnie, razem; **II** 15 tyt.; 19 tyt.
- wotować* – głosować; **X** 3.7,12
- wpadły* – zapadnięty, taki, który się zapadł; **X** 3.5,26
- wprawować* (co, do czego) – wprawiać, ćwiczyć (co, do czego); **III** 6,7; **IX** 6.4,4
- wrócić* – oddać, zwrócić; **VI** 17,11; **An[II.]** 3.8,21
- wróg* – (przenośnie) szatan, ontologiczny przeciwnik człowieka; **I** 3,238
- wskok* – prędko, szybko; **V** 4,23; **VII** 2,1; 3.1,31; **VIII** 3,24,1; **IX** 3,10,6; **X** 3.7,15
- wslawiony* – sławiony, rozslawiony; **An[II.]** 3.14,
- wspanoszony* – wyniesiony, wywyższony; **II** 4,37
- wspominać* (komu, kogo) – przypomnieć, wspomnieć (komu, kogo); **IX** 3,21,12;
An[II.] 3.14,18
- wspomnieć* – przypomnieć sobie; **VII** 3.2,21, 22; 3.9,3, 5, 29, 30, 31; 3.19a,57; **IX** 3,6,2;
3,8,1; 3,16,7; **An[II.]** 3.26,1
- współ* – wspólnie, razem; **I** 3,410
- wstęp* – wejście, dotarcie; **II** 8,5
- wstręt* – odpór, odparcie; **II** 8,4; **IV** 5,5
– przeciwność, trudność; **IV** 2,70; **VII** 3.11,22
– odmowa; **VII** 3.15,38
- wstyd* – skromność, wstydlivość; **III** 8,26
- wsze* – wszelkie, wszystkie; **I** 1,2; 3,481; **VI** 7,12; 18,34; **X** 3.20,70
- wszetczny* – gorszący, nieprzyzwoity; **IX** 3,3,10; **X** 3.3,17
- wszędzy* – wszędzie; **VII** 3.3,7, 16; **X** 3.15,47
- wściągnąć* – powściągnąć, powstrzymać; **I** 3,169; **III** 3,6
- wwinąć* – zawinąć, okryć; **I** 3,139
- wybłyskać* – być widocznym, ukazać się; **IV** 1,1
- wybończyć* – wykroczyć, zboczyć; **X** 3.10,34
- wyciąć*: *wyciąć policzek* – spoliczkować; **IX** 3,8,35; **X** 3.8,24
- wyciągać* – wymagać, żądać; **I** 2,2; 3,268; **VI** 16,36
- wycieczka* – wypad zbrojny; **IV** 2,108
- wygodny* – pożyteczny; **IX** 3,21,12
- wygodzić* – dogodzić, zaspokoić; **VII** 3.15,27; **VIII** 1,4; **IX** 6.7,6; **X** 3.4,4; 3.21,5
- wyjawić się* – wyjść na jaw; **X** 3.8,47; **An[I.]** 5,3
- wykowany* zob. *kowany*
- wykręt* – przewinięcie, występki, wykroczenie; **VII** 3.15,37

- wykroczyć* – zgrzeszyć; **X** 3.10,33; **An**[I.] 4.1.b,2
- wykrzykać* – wołać; **I** 3,405; **VI** 4,14; 17,30; **X** 3.9,39
- wykształtować* – stworzyć, uformować; **I** 3,364; **X** 3.20,11
- wylatać* – ulecieć, wylatywać; **I** 3,219; **VI** 12,50
- wylot* – rozcięcie po wewnętrznej stronie rękawa kontusza, zazwyczaj bogato zdobione; **I** 3,288
- wyłożyć się* – zostać wytłumaczonym, objaśnionym; **An**[I.] 4.4.b,5
- wynaleźca* – autor, sprawca; **I** 3 tyt.
– stwórca; **An**[I.] 4.3.b,1
- wyniknąć* – mieć źródło, powstać; **II** 4,32; **An**[II.] 3.16,4
– wydobyć się, wystąpić; **IV** 1,1; **IX** 3,13,4
- wyniosły* – wysoki, strzelisty, potężny; **IX** 3,5,21; 5.10,1
- wyniść* – wyjść; **VII** 3.4,23; **VIII** 3,44,3; **IX** 3,6,11, 12
- wynosić* – chwalić, opiewać, wysławiać; **III** 7,1; **VI** 4,14; 17,24; **X** 3.12,2; 3.16,18;
An[I.] 4.1.1, 4
– górować, być wyższym od otoczenia; **I** 2,3; 3,29; **An**[II.] 3.5,20
– wywyższać; **II** 4,23; 4,38; **III** 3,10; **X** 3.20,69; **An**[II.] 3.16,5; 3.20,5
- wypadać* – wschodzić (przenośnie o słońcu); **V** 8,1
- wypowiedzieć (się)* – opisać słowami; **I** 3,80; **An**[I.] 4.3.b,1
- wyprawić* – wyzwolić; **VII** 3.19a,56
– wydobyć, pokazać; **I** 2,1; **VIII** 3,20,4
– uczynić, stworzyć; **IX** 3,3,2; **X** 3.20,17
- wyprawny* – doświadczony, wprawiony; **IV** 2,24
– gładki, wytworny; **An**[II.] 1,1
- wyprawować się* – wyprawiać się, wyruszać; **An**[I.] 2,7
- wyroek* – postanowienie, zarządzenie; **I** 3,352; **II** 4,26; **IV** 2,186; **VII** 3.1,26; 3.4,29; 3.8,21; 3.17,36; **VIII** 3,11,7; 4,16,8; **X** 3.11,9; 3.12,38; 3.19,65; **An**[II.] 3.3,29
– powiedzenie, sentencja; **IV** 1,1
– kara; **VII** 3.1,13
- wyrozumieć* – zrozumieć, pojąć; **IX** 3,8,19
- wyrozumienie* – sens, znaczenie; **An**[I.] 1,1; 4.5.b,2; 6,3; 6.2,1, 2
- wyruszony* – poruszony, wyrwany; **X** 3.7,36
- wyrzchtować* – wycelować, wymierzyć, wykierować; **VI** 3,33
- wyrządzić* – oddawać, okazać; **VI** 16,4; **IX** 6.13,2; **An**[I.] 4.1.3; 4.1.b,2, 4, 5; 4.5,4;
An[II.] 3.8,30
- wyrzucić* – odrzucić, odtrącić; **I** 3,31; **X** 3.20,10
– skierować (na kogo); **X** 3.7,14
- wysadzić* – docenić, opiewać; **I** 2,3
– wyrzucić; **IX** 3,5,14
– wygnać; **An**[II.] 3.11,14
- wysęknąć* – utkwieć, stanąć (kością w gardle); **I** 3,103
- wysiąść* – wylegać, wystąpić (na twarz); **X** 3.5,22
- wysłowić* – opisać, opowiedzieć; **VI** 12,56; **An**[II.] 3.18,21; 3.24,2
- wystawić* – przedstawić, ukazać; **I** 2,3; **IX** 2,1; 3.12,14; 3.17,20; **X** 2,3; 3.12,27
– napisać, przygotować; **VIII** tyt.
– stworzyć, uczynić; **IX** 3,3,1; **X** 3.7,35; 3.20,18

- występ* – grzech, występpek; **VII** 3,9,43
- wystrychniony* – wystawiony, zbudowany; **I** 3,30
– chwalony, wyniesiony w górę; **II** 1,2
– ustrojony, upiękuszony; **VI** 3,20
- wyświadczyć* – poświadczyć, potwierdzić; **An**[I.] 5,2
- wywiercić się* – uwolnić się, wyswobodzić się; **I** 3,490
- wyznawać* – głosić, sławić; **III** 4,9; **VI** 12,24; 13,3; 14,3; 16,30; **VII** 3,9,41; 3,10,7; **IX** 3,18,12, 13, 45; **X** 3.20,89
- wzbudzić* – budzić, rozbudzić; **IV** 2,190; **VIII** 3,3 marg.; **IX** 2,2
– poruszyć, rozbudzić, skłonić; **VI** 1,2; 2,1; 12,59; **VIII** 4,15,5; **IX** 3,19,25;
X 3.20,4, 5
– poruszyć, przesunąć; **IX** 3,12,5
- wzięty* – szanowany, poważany; **III** 8,36; **IX** 3,3,5
- wzgard* – pogarda; **VIII** 3,8,6; **IX** 3,8,25
- wzgórze* – do góry, wysoko; **I** 3,29, 219; **VIII** 3,27,4; **IX** 3,5,18; 3,10,19; 5.1,8; **X** 3.7,2
- wzmóc* – powrócić do zdrowia, wyzdrowieć; **I** 3,114
- wznawiać* – budzić, ożywiać; **VI** 3,17; **An**[II.] 3.17,1
- wzór* – przykład; **IV** 1,2; 2,76; **V** 2,5,4; **IX** 3,3,9; 5.8,6
- wzruszyć* (do czego, czym) – poruszyć; **III** 6,2; **VII** 3.20,3; **IX** 2,2; 3.4,4; 3.18,41; 3.20,5
– popchnąć (do czego), sprowokować; **VII** 3.17,4;
An[I.] 4.1,3
– sprowadzić, zesłać; **IX** 3,6,18
- wždy* – jednak, wszakże; **I** 3,459; **II** 12,2; **IV** 2,6; **VII** 3.16,17; **X** 3.7,49
- zabawa* – aktywność, obowiązek, praca, zajęcie; **II** 9,1; 13,2; 22,3; **III** 6,12; **IV** 2,99, 142; **V** 2,7,7; **IX** 3,5,2; **An**[II.] 1,4
- zabawić się* – zająć się; **VIII** 4,12,5
- zabiec* – przeszkodzić, zapobiec; **IV** 2,48
- zabrzmieć* zob. *brzmieć*
- zachorzeć* – zachorować; **V** 2,4,5
- zachowany* – ocalony, uratowany; **VII** 3.4,28; **X** 3.17,6
- zachwycenie* – widzenie, wizja; **I** 3,1
- zaciągnąć* – nakłonić, skłonić; **IX** 2,2
- zaciekły* – zalany (krwią); **VIII** 4,8,1
- zaciemnić* – zaciemnić, utrudnić zrozumienie (czego); **An**[I.] 4.2,1, 1
- zadumiały* – zdumiony, zdziwiony; **An**[II.] 3.21,26
- zagonić się* – goniąc, zapędzić się dokąds; **VIII** 4,12,7
- zagubić* – zabić; **II** 14,2; **X** 3.7,24
- zająć* (kogo) – porwać, zabrać (kogo); **IV** 2,180
- zająkawy* – jękliwy, łzawy, płaczkliwy; **IV** 2,4; **V** 4,1; **VIII** 5,2
- zajątrzyć* – zakazić, zaognić; **I** 3,487
- zajemnie* – wzajemnie; **VI** 18,76
- zajrzeć* – poskąpić, pożałować; **IV** 2,175; 3,4
- zajść* (kogo) – zastać, znaleźć (kogo); **I** 3,509
- zajuszony* – gniewny, rozjuszony, rozwścieczony; **IV** 2,137; **VII** 3.4,25

- zakal* – grzech, plama, zmaza; **V** 4,14; **VI** 18,24; **VII** 3.1,33
zakamiały – zatwardziały; **IX** 3,5,3
zakładać – chronić, bronić, osłaniać; **IV** 1,1
zalecać (się) – zyskiwać uznanie; **II** 11,3; **III** 8,31
     – zachwalać; **An**[I.] 1,2; 3
zalecenie – poważanie, uznanie; **VI** 2,2
zalecony – polecony, zarekomendowany; **IV** 2,81; **VI** 3,2
zaliż – czyż; **VII** 3.14,15, 17
zalożyć – oprzeć, podbudować; **IV** 1,1; **An**[I.] 1,1
zamknięcie – miejsce zamknięte, chronione; **III** 11,4
zamorzny – pochodzący zza morza; **IV** 2,135
zamożność – zasługi; **II** 2,1
zamysł – zamiar; **I** 3,64; **IV** 2,103, 173
zaniecony – rozniecony, wzniecony; **VII** 3.5,8
zapadać – zachodzić (o słońcu); **V** 8,2; **IX** 1,2
zapal – zarzewie; **I** 3,74; **VII** 1,2; 3.4,52; 3.16,4
     – namiętność, pasja; **VI** 1,2; **VII** 3.1.20; 3.2,19
zapęd – atak, gwałtowność, impet, natarcie; **I** 3,51; **IV** 2,139
zapierzony – ozdobiony piórami; **X** 3.14,2
zapocząć – zacząć, zapoczątkować; **IV** 2,117
zapomniały – ogarnięty bólem, żalem; **VIII** 3,3,4
zapomnienie – odrętwienie, osłupienie; **VIII** 3,31,6
zapozwany – wezwany, przywołany; **IX** 6.6,4
zaprawa – zaczyn, zapoczątkowanie, załówek, inicjatywa; **IX** 3,20,14
zarabiać zob. *zarobić*
zarani – młody; **IV** 2,51
zaranny – poranny, wczesny; **VI** 3,4; **An**[I.] 4.1.b,1
zarażliwy – szerzący zarazę, trujący, zarażający; **VII** 3.16,24
zarobić (zarabiać) (co, na co, u kogo) – zasłużyć (na co); **I** 3,263; **III** 5,21; **IX** 6.13,9;
     X 2,2; 3.7,49
zarzliwy – pożądlivy; **I** 3,121
zasadzić (na czym) – opierać, utwierdzać; **An**[I.] 4.5.b,4
zasieść – zasiąść, usadowić się; **V** 2,7,5
zasię – natomiast, zaś; **VII** 3.12,15; **An**[I.] 5,2
zasięgnąć – osiągnąć, otrzymać; **II** 8,2; **IV** 5,9
     – czerpać, uzyskiwać; **IV** 2,14
zasłona – baldachim; **VI** 11,5
     – zasłonięcie, zakrycie; **X** 3.12,31
zasmolić – uszczelnić, zapieczętować smołą; **I** 3,36
zastawa – trud, koszt; **II** 9,2
zastawić (zastawować) się (czemu, za kim, za co) – bronić się (przed czym), sprzeciwić się (czemu); **I** 3,216
     – ująć się (za kim); **III** 2,1; **VIII** 5,27
     – stanąć w obronie (kogo); **IV** 2,113
zatłumić – zagłuszyć; **I** 3,382
zatopa – utopienie, zatopienie; **VII** 3.1,16

- zatrącenie* – potępienie; **An**[II.] 3.10,10; 3.18,29
zatrudnienie – kłopot, przeszkoda, trudność; **VIII** 3,17,5
zatem – następnie, po czym; **I** 3,155, 297; **VIII** 3,29,1
zawada – przeszkoda, niebezpieczeństwo; **II** 7,2
zawarty – zamknięty (o oczach); **I** 3,113
     – ukryty, zamknięty; **X** 3.4,7; 3.7,59
zawdy – zawsze; **VII** 4,5
zawichlać – zawiklać, zwieść; **I** 3,163
zawieść (kogo) – oszukać, zwieść, wprowadzić w błąd; **I** 3,288; **III** 2,3
zawiklawać się – skazywać się (na karę); **I** 3,356
zawisnąć (w czym) – zależeć (od czego); **II** 2,2
     (na czym) – skoncentrować się, skupić się (na czym); **IV** 1,1
zawitać (*zawitawać*) (kogo, co) – powitać, witać; **I** 3,440; **II** 4,1, 3; **An**[II.] 3.16,3
     – odwiedzić; **IX** 3,2,6
zawołany – sławny, ważny; **IX** 3,17,7
zawrzeć (*się*) – zamknąć (*się*), ukryć; **I** 3,206; **IV** 2,2; **IX** 3,6,7
zawszedy – zawsze; **I** 3,507; **VII** 3.4,47; **IX** 3,17,11
zawściagnąć – powściągnąć, powstrzymać; **X** 3.19,3
zawziąć (*się*) – obrać, powziąć; **II** 22,1
     – wyruszyć w drogę; **III** 7,8
zawždy – zawsze; **An**[II.] 3.12,42; 3.24,6
zazdrościwy – zawistny, zazdrosny; **II** 18,6; **IV** 2,68
zazęgać – zapalać; **X** 3.20,20
zazżyć (czego) – doświadczyć, przeżyć; **III** 3,23; **IV** 2,160; **VII** 3.8,48; **IX** 3,7,8; **X** 3.18,36; **An**[I.] 2,4
     – czynić, dokonać; **VII** 3.4,2; 3.5,4
     – użyć (czego), posłużyć się (czym); **VII** 3.19a,9; 3.23d
     – okazać (komu co); **VIII** 3,7,8; 3,8,2; 5,31; **IX** 6.3,3,4
zbodziony – (przenośnie) zniszczony bronią kłującą; **II** 4,21
zbożny – pobożny; **V** 3,45; **VI** 10,10; **An**[II.] 3.14,13
     – pomyślny, dostatni; **An**[II.] 3.14,9, 56
zbór – towarzystwo, zgromadzenie; **VIII** 4,12,4
zbrodzień – morderca; **VIII** 3,12,8
zbućniały – zepsuty, zły, zdegenerowany; **An**[II.] 3.5,16
zbyć – przemienić się; **IX** 3,20,12
     – stracić, pozbyć się; **An**[II.] 3.22,36
zbyteczny – nadmierny, obfity; **VI** 18,52
zbytni – duży, obfity; **V** 2,10,2; 3,40; **VI** 17,6
zdać (czym, na co) – skazać (dekretem); **I** 3,180
     – skazać (na śmierć); **IX** 3,9,1
zdarzyć – sprawić, zapewnić; **VII** 3.11,4; 3.19,19; **VIII** 3,47,7; **X** 3.19,92; **An**[II.] 3.23,7, 21
zdradny – zdradliwy, zdradziecki; **X** 3.14,9
zdrapać – poranić, umęczyć; **X** 3.19,11
zdrowie – życie; **III** 5,2, 10; 6,23; **IV** 1,1; **VII** 3.1,12; 3.2,6; 3.4,11; 3.7,1; 3.16,14; **VIII** 3,7,4; **IX** 3,8,6; **X** 3.5,41; 3.19,54; 3.20,48; **An**[II.] 3.14,16; 3.25,12

- zdrowy* – uczciwy, sprawiedliwy; **IV** 2,186
- zelżywość* – hańba, wstyd; **VII** 3.8,46; **X** 3.14,9; 3.20,32
- zelżywy* – haniebny, obraźliwy; **VIII** 3,11,6; **IX** 3,14,1
- zephwać* zob. *plwać*
- zepszyć: sparty* – tu: bijący, pokonujący (kogo); **I** 3,466
- zepsować* – zepsuć; **IX** 3,4,1
- zesromocony* – zhańbiony, poniżony, znieważony; **VI** 17,13
- zeście* – (przenośnie) śmierć; **IV** tyt.; 2,37; **V** tyt.; **An[II.]** 3.32,8
- zetrwać* – wytrwać, wytrzymać; **I** 3,32
- zewleczony* – obdarty (ze skóry); **VIII** 4,9,6
- zewłoki* – ciało, zwłoki; **V** 4,7; **VII** 3.4,30
- zgodzić się* – przydać się, nadać się; **II** 13,8
– być podobnym, zbieżnym, zbliżonym; **An[I.]** 2,4
- zgrzebie* – włókno konopne lub lniane; **I** 3,458
- ziewać (ziać)* – otwierać się, rozszerzać się (o ranach); **X** 3.10,15
- zjadły* – wściekły, zajadły; **X** 3.4,8
- zjawić (się)* – objawić, uczynić jawnym; **VI** 18,73; **X** 3.5,34; **An[II.]** 3.11,11; 3.14,29; 3.22,35;
– objawić się, pojawić się; **An[I.]** 4.4,2
– objawić, zwiastować; **An[II.]** 3.8,6
- zjęty* – ogarnięty, ujęty; **III** 7,7; **X** 3.19,35
– spojony, złączony; **VIII** 3,36,1
- zlekczony* – zelżony, zlekceważony; **VII** 3.6,24
- zlorzeczny* – zlorzeczący; **VIII** 4,11,8
- złościwy* – niegodziwy, zły; **I** 3,271
- złość* – przewinienie, występki, grzech; **I** 3,134, 320; **VI** 7,10; **VII** 3.2,9; 3.5,8; 3.6,28; 3.13,2; 3.19a,10; 3.20,4; **VIII** 3,39,7; 6,6; **IX** 3.5,27; 3,11,10; **X** 3.8,45; 3.10,22, 25; 3.11,3; 3.12,6; 3.16,12; 3.19,24, 26, 59, 75; 3.20,73, 79, 92; **An[II.]** 3.5,15; 3.11,4; 3.21,44; 3.23,19
– krzywda, zło; **V** 4,6; **X** 3.11,18
- złośliwy* – niesprawiedliwy, krzywdzący; **I** 3,39, 133
– niegodziwy, zawistny; **I** 3,287; **IX** 3,18,32; **X** 3.7,32; **An[I.]** 5,3, 5
- złośny* – grzeszny, występny; **X** 3.11,14
– niegodziwy, złośliwy; **VIII** 3,19,5
- złotarz* – złotnik; **VI** 3,22
- złożyć* – opuścić na ziemię, zdjąć; **VIII** 3,45,7
– ustanowić; **An[I.]** 2,6
– położyć; **An[I.]** 4.1.b,3
zob. *składać*
- zlupić* – obedrzeć, odrzeć (właściwie: obrabować); **I** 3,384
- zmierzać* – celować, mierzyć; **I** 3,98
- zmieszkać* – wytrwać, zostać; **An[I.]** 4,6,7
- zmocniony* – wzmocniony; **VIII** 3,44,7
- zmóc (kogo, co)* – pokonać, zwyciężyć w walce (kogo); **VI** 8,9, 10
– wytrzymać, znieść; **VII** 3.18,22
- zmykać* – podkraść, polykać; **X** 3,9,5

- zmysł* – rozum, umysł; **I** 3,270; **X** 3.19,4; **An**[I.] 4.5,5
zmyślony – legendarny, mityczny; **IX** 3,2,3
znacznie – jawnie, otwarcie, publicznie; **An**[II.] 2,1
znaczny – znamienity, wybitny, znakomity; **IV** 2,23; **An**[I.] 4.6,7
znakomie – skutecznie, efektywnie; **III** 8,26
znamię – atrybut; **II** 19,11
znikomy – przemijający, znikający; **X** 3.3,16
znaszać – dźwigać, nieść; **VI** 12,34
znojny – upalny, skwarny; **IX** 3,6,9
znój – upał, spiekota; **VII** 3.9,12; **VIII** 3,37,8
zobopólny – obopólny, wzajemny; **An**[I.] 6,3
zoczyć – zobaczyć; **IX** 3,16,4; **An**[I.] 4.1,3
zostalec – człowiek zachowany, pozostawiony przy życiu; **VII** 3.4,31
zrażony – pokonany, porażony; **IV** 2,9
zsiadły – przyschnięty, zakrzepły (o krwi); **X** 3.5,20
zskąd – dlatego, z tej przyczyny; **II** 6,8
zstarzały – stary, w podeszłym wieku; **III** 10,5
związka – związek, więź; **I** 3,121
związanie – oświadczenie, deklaracja; **An**[II.] 3.3,12
zwodca – innowierca; ten, kto zwodzi, namawia do konwersji; **III** 3,5, 32
zwolony – wybrany; **An**[II.] 3.14,2
zwrot – powrót, zawrócenie; **VIII** 3,24,2
zwrócenie – powrót, przybycie; **I** 2,4
zwrócić się – iść z powrotem, wrócić; **VI** 16,21, 31
zyszczyć – pozyskać, zjednać; **An**[II.] 3.14,3

żrzaby – dojrzały, dorosły; **IV** 2,110; **V** 4,18
żrzetelny zob. *rzetelny*

żałobliwy – żaloszny, wyrażający żal; **IV** tyt.; 2 tyt.; **VIII** 5,9; **X** 3.16,3
żałosny – pełen żalu, udręki; **I** 3,401; **V** 3,47; **VIII** 3,19,3; 3,26,7; **X** 3.5,39
żarki – żarliwy, gorliwy, pełen emocji; **I** 3,323
żarliwy – silny, potężny; **I** 3,75; **IV** 2,151; **VII** 3.4,24; 3.13,20
żartki – doskwierający, silny; **X** 3.8,30; 3.10,10
żartko – prędko, szybko; **VI** 4,6
żartować – igrać, bawić się; **X** 3.8,43
żądać – błagać, prosić; **II** 4,45; **VI** 6,8; **VII** 3.12,18; 3.15,4; 3.20,2; 3.21,9; **VIII** 5,34;
IX 5.10,4; **An**[I.] 4.1.b,3; **An**[II.] 3.11,10; 3.15,15; 3.17,18
– potrzebować, wymagać; **II** 16,8; **IX** 3,19, 23
– chcieć, pragnąć, pożądać; **III** 3,17; **V** 4,11; **IX** 3,20,32
żądanie – błaganie, prosba; **VII** 2,2; 3.19,8
żądło – (przenośnie) jadowite, śmiertelne ukąszenie; **I** 3,260; **VIII** 6,10, 16
żądłość – pożądanie, pragnienie; **VIII** 6,3
żoltarz – psalterz; **An**[II.] 3.8,10
żuć (o kim) – obmawiać (kogo), źle mówić (o kim); **I** 3,159
żuwawy – zacięty, zażarty, żarliwy; **VI** 14,4

żytło – życie; **IV** 1,1; 4,6; **V** 4,27; **X** 3,7,23

żywiący – żyjący, żywy; **VII** 3.15,2; **IX** 3,6,4

żywo – za życia, żywcem; **I** 3,58

żywot – życie; **I** 3,242, 272, 452; **IV** 1,1; **V** 2,5,1; **VII** 3.1,6; 3.8,18; 3.11,2; 3.15,8; 3.19,20; **X** 3.3,18; 3.6,50; 3.9,49; 3.11,20; 3.13,16; **An**[II.] 3.14,10, 57

– ciało; **I** 3,269

– życie wieczne; **V** 5 tyt., 6; **VI** 19,9; **VII** 3.2,6; 3.7,26; 3.22,16; **IX** 6.12,4; **X** 3.6,10, 21, 32, 43, 54; 3.12,48; 3.15,42; 3.18,3; 3.20,93; **An**[I.] 7.2; **An**[II.] 3.19,21; 3.22,21

– brzuch, łono; **VIII** 4,5,3; **An**[I.] 4.5,6, 6; **An**[II.] 3.5,44; 3.12,30; 3.18,6, 16; 3.21,19; 3.22,31; 3.24,4; 3.32,7

żywotny – dający życie, ożywiający; **X** 3.2,28

SŁOWNIK WYRAZÓW ZŁOŻONYCH

blagochwalny – błogosławiony i wychwalany (o Jezusie); **An**[I.] 3.32,7
błyszczozbrojny – odziany w błyszczącą zbroję (o żołnierzach); **VI** 3,36
bogobójca – zabójca Boga (o żołnierzach krzyżujących Jezusa); **IX** 3,11,1
bogoczymny – otrzymany od Boga (o trzech cnotach boskich, teologicznych); **I** 3,427
bojowaleczny – odważny w boju (o Litwie = mieszkańcach Wielkiego Księstwa Litewskiego); **I** 2,2

chciwożarłok – wyjątkowo żarłoczny (o czarcie) **I** 3,350
ciemnostraszy – ciemny i wywołujący strach (o wrotach piekielnych); **VII** 3.7,25
cnotoprzykładny – będący wzorem do naśladowania, kierujący ku cnocie (o słowach Jezusa); **X** 3.19,74
czerwonoróży – o różnym odcieniu czerwieni (o ranach Jezusa); **VII** 3.19a,40; **VIII** 4,8,1
czworograny – o czterech bokach (o wieżach); **I** 3,85

dobrorzeczenie – dobre/życzliwe słowa (o przemowie posłów króla Saula); **VIII** 3,9,3
drogotkany – utkany z drogich materiałów (o szatach); **I** 3,289; **VIII** 3,2,35
duszogubca – prowadzący duszę do zguby (o czarcie, szatanie); **X** 3.18,52
dwojsiedmletny – trwający dwa razy po 7 lat (o posługach biblijnego Jakuba); **III** 8,27
dziejochwalca – opowiadający o odważnych czynach; **III** 5,19
dziemnoślepy – niewidzący za dnia (o sowach); **VI** 12,51
dziękoczymny – dziękczynny (o pieśniach); **VII** 3.16,29

głębokokryjomy – głęboko ukryty (o piekle); **VII** 3.1,9
głośnobrzmiący – wydający głośne dźwięki (o dzwonach); **VI** 12,25
głuchociemny – ciemny i niezgłębiany (o lasach); **VII** 3.5,14

gorzkosłowy (l.mn.) – gorzkie słowa, obelgi (o wypowiedzi upersonifikowanego Ciała); **I** 3,210

goździostry – wywołany ostrymi gwoździami (o śmierci Jezusa); **X** 3.8,28

górolotny – podniebny, sięgający nieba (o cnocie); **II** 1,8

gwiazdostrojny – ustrojony, udekorowany gwiazdami (o Maryi, Królowej niebios); **An**[II.] 3.16,1

hardogroźny – bardzo groźny (o oddziałach wojska); **IV** 2,154

jamokryty – kryjący się w jamie, żyjący w jamie (o tchórzach, gryzoniach); **VI** 12,52

jasnościwny – błyszczący (o biskupim pierścieniu z diamentem; o zbrojach); **VI** 12,13, 36

krwaworzęsty (*krwaworzęsny*) – wyjątkowo krwawy (o razach zadanych Jezusowi; o kroplach krwi); **VIII** 3,1,6; 4,7,5

leniwochodny – pochodzący/wynikający z lenistwa (o zdolnościach poetyckich); **I** 2,3

ludogubny – śmiertelny, niosący śmierć narodom (o Śmierci); **VII** 3.6,38

miękkosłany – miękko posłany (o łóżu); **I** 3,89

młodokwitniący – młody (o wieku człowieka); **I** 3,460

modroblady – bładoniebieski (o wargach Jezusa); **IX** 3,13,9

móżgorodny – wywodzący się z rozumu / wynikający z mądrości (o cnotach); **III** 7,6

murołamca – wysadzający mur; **II** 6,2

nocnoczarny – nocne i ciemne (o cieniach); **VIII** 3,29,4

nowowstępcą (o Zygumencie III) **II** 4,3

obfitorodny – obficie rodzący (o ziemi); **X** 3.20,84

ognistoobłokowy – mający postać ognistego obłoku (o słupie ognia); **X** 3.20,45

ognistosmoczy – pochodzący od ziejącego ogniem smoka (o gniewie); **X** 3.8,12

ostrogęsty – ostry i gęsty (o kopiach); **IV** 2,146

ostrorzewny – wyjątkowo rzewny, rozpaczliwy (o żalu/żałości); **VIII** 5,5

ostrzęby – ostry, naostrzony (o sierpce); **VII** 3,9,11

ostrozimny – wyjątkowo zimny (o wietrze); **VII** 3.8,7

prawosłuszny – sprawiedliwy i słuszny (o zemście); **IX** 3,4,10

różnofarby – wielobarwny (o tęczy); **IX** 3,1,8

różnogłosy – brzmiący różnymi głosami, wielogłosowy (o słowiku); **V** 3,27

rychłobiegły – szybko mijający (o godzinie, czasie); **X** 3.11,2

samokostny – złożony tylko z kości (o upersonifikowanej Śmierci); **IV** 4,10

sercowładny – panujący nad sercem, nad uczuciami (o cnocie, słowach); **III** 8,10; **X** 3.19,73

siniożółty – żółtosiny (o oczach Jezusa); **XI** 3.13,7

sinokrwawy – posiniały i pokrwawiony (o ranach na ciele i rękach Jezusa); **VIII** 5,19;

X 3,2,12

skarbodajny – przynoszący bogactwo (o włościach); **I** 3,19

słodkobrzmiący – wydający przyjemny dla ucha dźwięk (o bandorach); **VI** 17,31

słodkosmakowity – słodki i smaczny (o jabłku); **X** 3,8,39

starochwalebny – dawny i godny pochwały (o zwyczaju adoracji Najświętszego Sakramentu); **VI** 3,17

szczyroserdeczny – szczerzy i duchowy (o bólu); **VIII** 5,39

sześciolokietny – mierzący sześć łokci (tj. ok. 3 m) (o Goliacie); **X** 3,9,17

szkaradostraszny – szkaradny i przerażający (o diabelskich rogach); **I** 3,361

śmierciogroźny – zagrażający życiu (o epidemii); **VII** 3,12,5

śmierciosprawny – prowadzący do śmierci (o gwiazdach); **VII** 3,4,43

śpiewosłodka – słodko śpiewający (o Łabędziu, tj. o Jezusie); **X** 3,19,73

światłoskrzydlny – o świetlistych skrzydłach (o oddziałach wojsk); **I** 3,21

świetnopozorny – okazały i zbudowany na konkretną okazję (o dekoracjach na Boże Ciało); **VI** 3,20

świeżonowy – najnowszy (o cudzie); **VII** 3,15,26

trupięgłowy – mający postać trupiej głowy, śmiertelny (o pładze, karze Bożej); **VII** 3,1,4

trząsążnisty – gruby na trzy sążnie (tj. ok. 5,5 m); **II** 10,2

wartkonogi – szybko się poruszający / galopujący (o koniu); **VI** 4,6

wiecznodługi – wiecznie trwający (o czasie); **VII** 3,19a,42

wiecznokrwawy – odwieczny i krwawy (o wojnie Ciała i Duszy); **I** 2,2

wiecznopomny – wiekopomny (o skazaniu Jezusa na śmierć); **VIII** 3,15,2

wiecznosemny – śmiertelny (przenośnie: o mroku); **I** 3,27

wiecznostajny – wiecznie trwający (o karach piekielnych); **I** 3,338

wiecznożyty – wiecznie istniejący (o tronie Bożym); **VIII** 3,5,6

wiekopomny – na zawsze zapamiętany (o rodzie Kryskich);

wiekotrwały – wieczny (o czasie); **II** 1,2

Wielgopiątkowy – Wielkopiątkowy; **VIII** tyt.; **IX** tyt.; **X** tyt.; 2,1

wielgosławny – bardzo znany (o imieniu Bożym); **VII** 3,15,27

wierszokładca – układający wiersze, poeta (o Bartoszewskim); **I** 2,1

wieszczbomówny – wieszczący (o Apollonie); **I** 2,3

wonnopachniący – wydzielający mocny, przyjemny zapach, wonny (o ziołach); **I** 3,95

wszystkowladny – władający wszystkim (o chwale); **X** 3,6,24

zbrojnoszumny – szumiący husarskimi skrzydłami (o oddziałach wojsk); **I** 3,21

zbytniohojny – zbytkowny, przesadnie wystawny (o uczcie Pytiusza); **III** 7,3

zbytnioposkoczny – szybko płynący, rwący, wartki (o zdrojach); **IX** 3,6,7

zguboządny – dążący do zguby, żądający zguby (o śmierci); **X** 3,8,34

zielonomodrawy – zielononiebieskawy (o licach Jezusa); **IX** 3,13,8

złotoblyszczący – błyszczący jak słońce (o Heliosie); **VI** 3,5

złotobujny – obfitujący w złoto (przenośnie: o szczęściu); **I** 3,454

złotostrojny – udekorowany złotem (o pałacu Pilata); **VIII** 3,14,2

złotokany – przetykany złotą nicią (o kobiercach); **I** 3,92

żartkobystry – przenikliwy, wszystkowiedzący (o Boskiej źrenicy); **VII** 3.5,15

żartkoletni – upalny, gorący (o znoju); **VII** 3.9,12

żółciorodzący – powodujący wyrzuty sumienia (o goryczy); **I** 3,70

żółtogorący – jaskrawożółty (o tęczy); **IX** 3,1,10

żółtośmiady – ciemnożółty (o ciele Jezusa); **IX** 3,13,10

INDEKS

Indeks zawiera nazwy postaci (mitologicznych, biblijnych, personifikacji cnót i figur z procesji Bożego Ciała), a także nazwy instytucji, instrumentów muzycznych oraz nazwy geograficzne.

Z uwagi na dużą liczbę wystąpień objaśnienia postaci mitologicznych i biblijnych, a także nazw geograficznych i instrumentów muzycznych zamieszczono właśnie w indeksie, natomiast szczegóły dotyczące osób współczesnych poecie i komentarze kontekstowe znajdują się w „Objaśnieniach”.

Skróty:

bibl. – postać lub miejsce biblijne

mit. – postać mityczna

Aaron [Aron], (bibl.) syn Amrama i Jokobed z pokolenia Lewiego, starszy brat Mojżesza (zob.) i prorokini Miriam (zob.), pierwszy arcykapłan (zob.); rozmawiał z faraonem (zob.) w imieniu Mojżesza, gdyż ten nie potrafił płynnie przemawiać; wraz z Mojżeszem wyprowadził lud Izraela z niewoli egipskiej; zmarł na górze Hor, zanim Izraelici weszli do Kanaanu (zob.)...**VI** 18,11

Abinadab, (bibl.) mieszkaniec miasta Kiriat Jearim; w jego domu przez 70 lat przechowywano Arkę Przymierza (zob.)...**An**[I.] 4,2,2

Abiram [Abiron], (bibl.) przywódca z pokolenia Rubena, który spierał się z Mojżeszem (zob.), chcąc uzyskać prawo do sprawowania funkcji kapłańskich; w czasie wędrówki do Kanaanu (zob.) wraz z bratem Datanem (zob.) wziął udział w buncie przeciwko władzy Aarona (zob.) i Mojżesza (zob.), za co został ukarany śmiercią...**VIII** 4,12,3

Abraham [Abraham, Abram], (bibl.) pierwszy z hebrajskich patriarchów, ojciec narodu żydowskiego; na wezwanie Boga wyruszył do Kanaanu (zob.), tj. Ziemi Obiecanej; gdy on i jego żona Sara byli już starzy, Bóg dał im syna Izaaka (zob.); Bóg wystawił go na próbę, każąc mu złożyć syna w ofierze, gdy jednak ten już miał spełnić prośbę Pana, anioł powstrzymał jego rękę...**III** 8,33; **VI** 9,2; 10,9, marg.; **An**[I.] 4.2.b; 6,2,1; 7,5; **An**[II.] 3.11,38

figura procesyjna...**VI** 10,1

- Achab, (bibl.) król izraelski panujący w latach 873-853 p.n.e., rezydował w Samarii; mimo napomnień proroka Eliasza (zob.) i upomnień Bożych (kilkuletnia susza) zezwalał na kult bóstwa Baala, a Eliaz został zmuszony do ucieczki; zmarł po bitwie o Ramot w Galilei (zob.) przeciwko Aramejczykom...**VII** 3,8,21
- Achilles, (mit.) syn Peleusa i bogini Thetydy, najdzielniejszy z Greków/Achajów walczących pod Troją, bohater Homerowej *Iliady*; chcąc zapewnić dziecku nieśmiertelność, matka zanurzyła go w wodach rzeki Styks, trzymając za piętę, dlatego ta część jego ciała była najsłabsza; zmarł pod Troją ugodzony w piętę przez Parysa (o czym wiemy z przekazów innych niż *Iliada*)
- Achill wielki litewski zob. Chodkiewicz Jan Karol
- Adam, (bibl.) pierwszy człowiek, który żył w rajskim ogrodzie (Edenie), jednak skuszony przez Ewę (zob.) złamał Boży zakaz, za co Stwórca ukarał go wygnaniem, a rodzaj ludzki skazany został na śmierć...**VII** 3,8,15; 3,23c,4; **X** 3,12,35; **An**[II.] 3,2,22; 3,3,21; 3,10,8; 3,11,37; 3,14,23
- Afryka, jedna z czterech części świata, bogata w zboże...**II** 5,5; **An**[I.] 7,4
- Akademia i Uniwersytet Wileński Towarzystwa Jezusowego zob. Wilno
- albigenski [albingenczy] zob. ruchy religijne
- Alexandrinus Cyrillus* zob. Cyryl Aleksandryjski
- Alkestis [Alcesta], (mit.) córka króla Jolkos, Peliasa, która jako jedyna spośród córek władcy nie uczestniczyła w zabójstwie ojca; również jako jedyna z bliskich mu osób zgodziła się umrzeć za swego męża Admeta, jednak poruszony takim oddaniem Herkules wyrwał ją z rąk Tanatosa i przywrócił do świata żywych...**V** 2,4,3
- Amadeusz IX Sabaudzki [królewic sabaudyjski Amedeus], (1435-1472) książę Sabaudii i Piemontu; słynął z pobożności i opieki nad ubogimi; został beatyfikowany w 1677 r. przez papieża Innocentego XI...**IX** 5,5,1
- Ambroży z Mediolanu św. [*Ambrosius*], (*Ambrosius Aurelius Mediolanensis*; 339 – 4 IV 397) biskup Mediolanu, teolog...**An**[I.] 2,9; 4,5,3
- Amoryci, lud semicki pokrewny Kananejczykom, toczący wojny z Izraelitami
amorejscy królowie zob. król
- Anchizes, (mit.) członek trojańskiej rodziny królewskiej, kochanek bogini Afrodyty, która urodziła mu syna Eneasza (zob.); po upadku Troi Eneasza wyniósł ojca z płonącego miasta na plecach
ojciec Eneasza...**III** 10,2
- Andromacha [Andromache], (mit.) córka króla Teb, Eetiona, żona Hektora (zob.); podczas najazdu Greków na rodzinne miasto straciła ojca i siedmiu braci, którzy zginęli z ręki Achilleasa (zob.)...**III** 8,9
- Aner, (bibl.) amorycki książę, który wraz z braćmi, Eszkolem (zob.) i Mamrem (zob.), zawarł przymierze z Abrahamem (zob.) w Hebronie przeciwko królom mezopotamskim
figura procesyjna...**VI** 9,1
- anioł, Anioł Stróż [*angelus*, anioł, Anioł Stróż]...**II** 4,25; **VI** 4,3; 5,6; 7,2, 3; 8,3, 6; 11,3; **VII** 3,1,8; 3,4,46; 3,9,7, 32; 3,23b; 3,23d; **VIII** 4,12,5; **IX** 3,12,7; **X** 3,4,5; 3,7,33; 3,20,13; **An**[I.] 4.1.b,4, 5; 7,6,2
anielski chór...**VII** 3,21,2
anielski napój...**VI** 19,1
anielski poczet...**X** 3,12,28

- anielski żywot...**V** 2,5,1
 anielskie koło...**V** 3,51
 anielskie śpiewanie...**X** 3,7,31
 figura procesyjna...**An**[I.] 7,1; 7,6,1
 anioł / *angelus* zob. Gabriel
 Antiochia, starożytne miasto w Syrii, nad rzeką Orontes (dziś: Antakya w Turcji)
 antiocheńczycy [*populus Antiochenus*], mieszkańcy...**An**[I.] 4,5,4
 Antoninus Pius [*Antonius Pius Imperator*], (*Antoninus Pius*; 86-161) cesarz rzymski
 (panował w latach: 138-161)...**An**[I.] 4,5,3
 aoński poczet zob. Muzy
 Apollon [Apollo], (mit.) syn Zeusa i Leto, bóg muzyki, poezji i wróżbiarstwa, przedsta-
 wiany jako przewodzący na Parnasie (zob.) zabawom Muz...**V** 2,1,1; 3,40
 Apollona siostry zob. Muzy
 Febus, (gr. Φοῖβος [*Foibos*], łac. *Phoebus* – ‘Jaśniejący’), przydomek boga...**I** 2,3;
I 3,424; **An**[II.] 1,2, 6
 apostołowie [apostołowie, uczniowie], (bibl.) dwunastu uczniów Jezusa (zob.)...**VI**
 18,63; **An**[I.] 2,3; 4,1.a; 4,2.b; 4,3.b,2; 4,5.b,2, 4; 6,1; 6,2,1, 2
 apostołskie czasy...**An**[I.] 4,5,3
 apostołskie pielgrzymowanie...**An**[I.] 2,4
 apostołskie podanie...**An**[I.] 4,5,b,2
 Arabia, kraina historyczna
 arabski ubier...**An**[I.] 7,2
Arcades zob. Arkadyjczycy
Arcadius zob. Arkadiusz
 archanioł / *archangelus* zob. Gabriel
 arcykapłan, najwyższy dostojnik religijny w starożytnym Izraelu; w czasie procesu Je-
 zusa (zob.) funkcję tę pełnił Kajfasz...**VIII** 3,12,2
 arcykapłańskie złości...**VIII** 3,10,7
 arianin [aryjanie], wyznawca arianizmu...**An**[I.] 4,4,4
 arianizm [aryjańska herezja], doktryna teologiczna odrzucająca dogmat Trójcy
 Świętej, potępiona na Soborze Nicejskim I (325) i Soborze Konstantynopo-
 litańskim I (381)...**An**[I.] 2,11
 kacerstwo Aryjuszowe...**An**[I.] 4,4,4
 Aristajos [Arysteusz], (mit.) syn Apollona (zob.) i nimfy Kyrene, opiekun sadów, stad
 i pasiek...**An**[I.] 4,1,2
 Ariusz [Aryjusz], (*Arius*; ok. 260 – po 327) twórca arianizmu, kapłan i teolog z egip-
 skiej Aleksandrii...**An**[I.] 4,4,4
 Arka Przymierza [Arka Przymierza, Skrzynia, Skrzynia Boża, Skrzynia Przymierza,
 Skrzynia Testamentu], skrzynia (łac. *arca* – ‘skrzynia’) z drewna akacjowego, po-
 krytego płytami czystego złota, z wiekiem ozdobionym postaciami cherubinów
 z rozpostartymi skrzydłami. Była jednym z pierwszych przedmiotów kultu, które
 nakazał zbudować Bóg, i stanowiła symbol jego przymierza z człowiekiem (Wj
 25,10-22). W Arce złożone zostały kamienne tablice z dziesięciorgiem przykazań,
 naczynie na manę (dla chrześcijan będącą prefiguracją chleba eucharystycznego)
 oraz laska Aarona, która na dowód jego prawdziwego kapłaństwa wydała li-
 ście, kwiaty i owoce...**VI** 11,1; 16,8; 16,2, 6; **An**[I.] 2,3; 4,1,3; 4,2,2; 4,2.a; 4,6,2; 7,1

- arkabuzer zob. wojskowe formacje i stopnie
- Arkadiusz [*Arcadius*], (*Flavius Arcadius*; ok. 378-408) cesarz wschodniorzymski (panował w latach: 395-408)...**An**[I.] 2,8
- Arkadyjczycy [*Arcades*], mieszkańcy krainy historycznej położonej na Peloponezie, czciciele Arysteusza...**An**[I.] 4.1,2
- Aron zob. Aaron
- Arymatea [Arymatyja, Arymatja], miasto w starożytnej Judei (zob.); (bibl.) z Arymatei pochodził Józef (zob.), członek Wysokiej Rady (zob.), który zajął się pochówkiem Jezusa (zob.)...**VIII** 3,3,6; 3,13,1
mąż z Arymatyjej zob. Józef z Arymatei
- Arysteusz zob. Aristajos
- Asyz, miasto w środkowych Włoszech, już niemal zdobyte przez Saracenów...**An**[I.] 4.6,3
- Atena, (mit.) córka Zeusa, bogini mądrości, sztuki oraz sprawiedliwej wojny; patronka Aten, władająca na Akropolu miasta; jej atrybutami były włócznia i tarcza, a rzymskim odpowiednikiem Minerwa
Pallada [Pallada, Pallas], przydomek ('Potrząsająca włócznią')...**II** 13,1, 3, 6, 7; **III** 7,9; **IV** 2,52
- Atlas
Atlas, pasmo górskie w Mauretanii, w północno-zachodniej Afryce, ciągnące się od Morza Śródziemnego do Sahary
wierzch Atlantowy...**III** 8,19
Atlas, (mit.) Tytan, syn Japeta i Okeanidy Klimeny, za udział w tytanomachii skazany przez Zeusa na dźwiganie na barkach sklepienia niebieskiego...**IV** 2,46
- Augustyn z Hippony św. [Augustyn święty], (*Augustinus Hipponensis*; 354-430) Doktor i Ojciec Kościoła, filozof i teolog...**An**[I.] 4.5,4; 4.5.b,3; 4.6,7; 6,2
- Austria, monarchia w latach: 1282-1780 rządzona przez dynastię Habsburgów; Austria w języku czeskim nosiła miano Rakousko, od nazwy granicznego miasta i tamtejszego zamku Ratgoz (dziś: Raabs an der Thaya) w Dolnej Austrii, pierwszego większego ośrodka po przekroczeniu granicy z Marchią Wschodnią
rakuscy arcyksiążęta [arcyksiążęta rakuskie], potomkowie Rudolfa I Habsburga (zob.)...**An**[I.] 4.6,5
- Azja [Azyja], jedna z czterech części świata...**An**[I.] 7.4
- Babel zob. Babilon
- Babilon [Babilon, Babel], stolica Babilonii, położona nad rzeką Eufrat; (bibl.) w okolicach miasta ludzie budowali olbrzymią, sięgającą nieba wieżę, która stała się symbolem ludzkiej pychy, ale Bóg pomieszał budowniczym języki i rozproszył ich po całej ziemi, aby nie dokończyli budowy...**VII** 3.8,31
- Bachus zob. Dionizos
- bandora zob. instrumenty muzyczne
- bardon zob. instrumenty muzyczne
- Baroniusz Cezar [*Baronius*], (Cesare Baronio; 1538-1607) włoski kardynał, doktor obojga praw, historyk Kościoła...**An**[I.] 2,10 marg.
- Bartoszewski Walenty, autor...**I** 2,4; **II** tyt.; **III** tyt.; 2,4; **IV** tyt.; 1,2; **V** tyt.; 1,2; **VI** tyt.; 2,2; **VII** tyt.; 2,2; **VIII** tyt.; 2,2; **IX** tyt.; 2,2; **X** tyt.; 2,4; **An**[I.] tyt.; 1,2; **An**[II.] tyt.; 2,3

- Bellarmin Robert św. [*Bellarminus*], (*Robertus Bellarminus*; 1542-1621) włoski jezuita, kardynał, Doktor Kościoła...**An**[I.] 4.5.b,1
- Bellona, (mit.) rzymska bogini wojny, uznawana za żonę lub siostrę Marsa (zob.), utożsamiana z grecką Enyo...**IV** 2,97
- Enyo [Enijo]...**IV** 2,121
- Benon z Miśni św. [Benon święty], († ok. 1106) niemiecki benedyktyn, z saksońskiej rodziny hrabiowskiej, od 1066 r. biskup Miśni; patron Miśni, Monachium i Bawarii...**VII** 3.11,21
- bęben zob. instrumenty muzyczne
- Berengar z Tours [*Berengarius*], (*Berengarius Turonensis*; ok. 1000-1088) francuski filozof i teolog...**An**[I.] 4.4,3
- Bernard z Clairvaux św. [Bernard], (*Bernardus Claervallensis*; 1090-1153) cysters, teolog, kaznodzieja, mistyk, Doktor Kościoła...**An**[I.] 4.4.b,1
- Bęże Teodor de [Beza], (1519-1605) francuski reformator religijny...**An**[I.] 6.3,1
- Biały Kamień, (niem. Weissenstein) miasto w Inflantach (zob.), w którego okolicy 25 września 1604 r. odbyła się zwycięska dla Polaków bitwa ze Szwedami...**IV** 2,149
- Bildiukiewicz Tomasz, (daty życia nieznanne) sekretarz królewski, wójt wileński...**IX** 6.9 tyt., 5
- biskup
- metoneński zob. Tyszkiewicz Jerzy
  - miśnieński zob. Benon z Miśni
  - wileński zob. Wołowicz Eustachy
    - zob. Woyna Abraham
    - zob. Woyna Benedykt
  - źmudzki zob. Eliazewicz-Gejsz Melchior
- bisurmanie zob. muzułmanie
- blagosławieństw osiem [ośmioro Błogosławieństwa]
 figura procesyjna...**An**[I.] 7.6,1
- bogacz, (bibl.) postać z przypowieści o bogaczu i ubogim Łazarzu...**VII** 3.1,10
- Bóg...*passim*
- Boska chwała...**IX** 5.12,1; **An**[I.] 4.5,4
  - Boska cześć...**An**[I.] 4.1,2; 4.5.b,2
  - Boska istność...**An**[I.] 1,1
  - Boska łaskawość...**An**[II.] 3.21,34
  - Boska miłość...**An**[II.] 3.18,4
  - Boska moc...**An**[I.] 4.3.b,1; **An**[II.] 3.6,19
  - Boska mowa...**An**[II.] 3.21,36
  - Boska natura...**An**[I.] 6.1
  - Boska ręka...**VII** 3.14,16
  - Boska stolica...**IX** 2,1; **X** 3.6,12
  - Boska tajemnica...**VI** 16,36; 18,69
  - Boska twarz...**I** 3,44
  - Boska wielmożność...**X** 3.3,15
  - Boska żrzenica...**X** 3.12,32
  - Boska życzliwość...**An**[II.] 3.24,7
  - Boski dar...**VII** 3.11,29

- Boski dekret...**I** 3,143
 Boski lep...**II** 4,18
 Boski majestat...**IX** 3,16,4
 Boski pogrzeb...**VIII** 2,2
 Boski przybytek...**V** 2,5,8
 Boskie cuda...**III** 3,2
 Boskie dostojęstwo...**VIII** 3,6,8
 Boskie herby...**VI** 8,7
 Boskie miłosierdzie...**IX** 2,1
 Boskie objawienie...**An**[I.] 1,1
 Boskie pogrożki...**IX** 3,4,2
 Boskie ręce...**IX** 3,2,7
 Boskie serce...**VII** 1,6
 Boskie słowa...**An**[II.] 3,5,34
 Boskie sprawy...**X** 3.10,33
 Boskie wyroki...**An**[II.] 3,3,29
 Boskie rządzenie...**An**[II.] 3,21,2
 Boża chwała...**VI** 8,12; **An**[I.] 4,2,3, 6
 Boża cześć...**An**[I.] 1,1; 1,2; 4,1,2
 Boża łaska...**III** 4,9; **V** 2,6,3; **VI** tyt.; 2 tyt.; **VII** 2,2; **VIII** 2 tyt.; **IX** 2 tyt.;
     An[II.] 3,21,11
 Boża moc...**III** 3,48
 Boża pomoc...**II** 16,7; **An**[I.] 2,2
 Boża Skrzynia...**VI** 16,6; **An**[I.] 4,6,2
 Boża świątnica...**VI** 12,14
 Boża woła...**An**[I.] 7,2; **An**[II.] 3,6,23; 3,8,23
 Boże ciało...**VI** 16,32; **An**[I.] 1,2; 3
 Boże dary...**An**[I.] 4,4,b,3
 Boże imię...**I** 3,404
 Boże kościoły...**V** 2,3,5
 Boże przykazanie...**An**[I.] 6,1
 Boże słowo...**An**[II.] 3,6,31
 Boże tajemnice...**An**[I.] 7,3
 Boży Kościół...**III** 3,39; **X** 3.19,18
 Boży lud...**VI** 1,6
 Boży nieprzyjaciele...**IX** 6,3,5
 Boży tron...**VII** 3,22,10
Deus...**VI** 5,9 marg.; 7,9 marg.; **VII** 3,23b; **IX** 2,1
     Ojciec [Ojciec, Ociec, Ociec czeladny, *Pater*]...**VII** 3,5,1; 3,6,44; 3,15,34;
     55; 3,17,22; 3,18,3; 3,19,24; 3,19a,11; **VIII** 3,1,1; 3,5,6;
     4,13,8; **IX** 3,tyt.; 3,12,11; 3,16,5, 7; 3,17,6, 12; 3,18,33, 39;
     X 3,2,30; 3,3,11; 3,5,43; 3,6,66; 3,7,42, 59; 3,12,46; 3,13,8,
     19; 3,19,22, 23, 42, 63, 68; **An**[I.] 6,2,1; 7,1; **An**[II.]
     3,4,49; 3,5,50; 3,10,13; 3,13,22; 3,23,25; 3,24,19; 3,25,15;
     3,26,11; 3,31,10, 15

- Ojcowska jasność...**VI** 19,5
 Ojcowska litość...**X** 3.18,2
 Ojcowski tron...**X** 3.20,77
 Ojcowskie wyroki...**X** 3.19,65
 Przedwieczne Słońce...**IX** 3,7,6; **An**[II.] 3.25, 10
 Samowładca światowy...**IX** 3,6,2
 Sędzia...**I** 3,262, 299; **VII** 3.19a,1
 Sprawca nieba...**VII** 3.17,25
 Stworzyciel...**VII** 3.10,12
 Stwórca...**I** 3,270; **An**[II.] 3.3,3
 Szafarz zdrowia...**VII** 3.7,1
 Twórca...**I** 3,285; **V** 2,3,7; **VI** 15,2; **VII** 3.8,36; 3.16,18; 3.20,9; **VIII** 3.23,1; 4,14,7; 5,23; **X** 3.2,8; 3.5,4; 3.6,1; 3.12,14; **An**[II.] 3.12,36; 3.14,27; 3.22,2; 3.25,4
 Baranek zob. Bóg / Chrystus
 Chrystus [*Christus*, Chryst, Chrystus, Chrystus Jezus, Chrystus Pan, Pan Chrystus]...**III** 3,13; **VI** tyt.; 2 tyt.; 7,9; 12,23, 55; 13,1; 15,8; 16,26; 17,1, 10, 43; 18,68; **VII** 3.11,1, 9; 3.15,29, 54; 3.20,21; 3.21,13; 3.23a; 3.23c,2; **VIII** 2,1, 2; 3.13,3; 3.14,6; 3.15,4; 3.17,8; 3.24,4; 3.29,2; 3.47,1; 4.2 marg.; 6,17; **IX** 2,1, 2; 3 tyt.; **X** 3.3,5; 3.8,46; 3.14,21; 3.15,21; 3.18,21; 3.19,25; 3.21,2; **An**[I.] 2,3; 4.1,1, 1; 4.1,2, 3; 4.1.b,1, 2, 5; 4.2,2; 4.2.b; 4.3,2; 4.3.a; 4.3.b,2; 4.4,2; 4.4.a; 4.4.b,2, 4, 6; 4.5,1, 3; 4.5,2; 4.5,6, 5, 7; 4.5.b,1, 2; 5,1; 6,1, 2; 6.2,1; 7,2; **An**[II.] 3.1,3,5; 3.10,27; 3.16,8
 Chrystusowa chwała...**An**[I.] 4.1.b,2
 Chrystusowa owczarnia...**III** 2,3
 Chrystusowa śmierć...**An**[I.] 4.4.b,2
 Chrystusowe ciało...**An**[I.] 4.1,3; 4.4.b,2; 4.5,2, 3; 4.5.a
 Chrystusowe członki...**IX** 6.13,6
 Chrystusowe narodzenie...**An**[I.] 4.2.b
 Chrystusowe obietnice [*promisiones Christi*]...**VII** 3.23a; 3.23c,18
 Chrystusowa Oblubienica...**An**[I.] 4.1.b,2; 7.5
 Chrystusowe serce...**X** 3.18,17, 18
 Chrystusowe żaloby...**X** 3.20,2
 Chrystusowy, Chrystusów Kościół...**III** 2,1; **VI** 18,19
 Chrystusowy krzyż...**VIII** 2,1
 Chrystusowy pogrzeb...**VIII** 2,1
 zob. Jezus
 baranek [*Agnus Dei*, baranek niewinny, baranek przeczysty]...**VI** 19,4; **X** 3.8,5; **An**[II.] 3.9
 Dawca pociech...**VII** 3.18,4
 Dawidowe plemię...**X** 3.3,9
 Dobroczynca...**X** 3.7,47
 Dobrodziej...**VII** 3.5,24; **VIII** 4,10,1; **X** 3.20,48
 Dozorca górnych kół...**VIII** 4,14,8

- Emmanuel [Emanuel]...**X** 3,3,5
 Hetman...**X** 2,2
 Jednorodzony...**IX** 2,1
 Jezus, [*Jesus, Iesus Christus*, Jezu, Jezu Chryst, Jezus, Jezus Chrystus, Jezus Pan, Pan Jezus]...**I** 3,40,2; **V** 3,52; **VI** 16,28; 19,1-24; **VII** 3,2,11; 3,3,40; 3,22,17; 3,23a; 3,23b; 3,23c,15; 3,23d; **VIII** 3,37,6; 3,40,6, 7; 4 tyt.; 5 tyt.,32, 35; **IX** tyt.; 3,7,9; 3,9,2; 3,10,1; 3,12,15; 3,17,2, 17; 3,20,5, 9; 3,21,8; 5,6,10; **X** tyt.; 3 tyt.; 3,1,5; 3,2,39; 3,3,5; 3,6,10, 21, 32, 43, 54, 62, 65; 3,7,16, 20; 3,10,1; 3,11,48; 3,12,5; 3,14,3; 3,15,1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37, 41, 45; 3,16,21; **An**[I.] 4,2.b; 4,4,3; 4.b,4; 5,4; **An**[II.] 3,1,5; 3,8,19; 3,14,35, 47, 48; 3,21,21; 3,22,37; 3,23,24; 3,31,6; 3,32,9
 Jezusowa męka...**X** 2,1
 Jezusowe ciało...**IX** 5,7,6
 Jezusowe imię...**VI** 5,5
 Jezusowi szafarze...**IX** 3,21,6
 Jezusowi ubodzy...**X** 2,4
 Jezusowy krzyż...**IX** 5,13,4
 Jezusowy pogrzeb...**VIII** tyt.; 3 tyt.
 Jezusowy pułk zob. jezuici / Towarzystwo Jezusowe
 Jezusowy sekretarz zob. Jan Ewangelista
 Jezusów uczeń zob. Józef z Arymatei
 zob. Nikodem
 zob. Chrystus
 Józef [Józef], syn patriarchy Jakuba i Racheli, prefiguracja Jezusa Chrystusa...**X** 3,4,11
 Kapłan...**VI** 19,2; **IX** 3,17,7
 Król
 Król [Król niebieski, Król wiekuisty, Król wieczny, Król wielki, Król świata]...**VI** 19,4; **VIII** 3,40,7; 4,6,7; **X** 3,6,12; 3,7,4; 3,15,9; **An**[II.] 3,3,23; 3,11,42; 3,14,42; 3,20,9, 13, 24; 3,25,9
 Król chwały [Król chwały, *Rex gloriae*]...**VII** 3,23d; 3,25; **An**[II.] 3,4,12; 3,5,11; 3,20,9
 Król żydowski...**IX** 3,8,36; **X** 3,19,20
 kwiateczek bujny...**VIII** 3,40,7
 Lew z Judy pokolenia...**VI** 8,9
 Łabęć...**X** 3,19,6, 7, 73
 Mesjasz [Mesjasz]...**VIII** 3,4,8; **IX** 3,8,10; **X** 3,3,10; **An**[II.] 3,10,20; **An**[II.] 3,12,16
 Miłośnik...**X** 3,6,64
 Mistrz...**VIII** 3,4,5; 3,41,8; **An**[I.] 5,6
 Młodzieniec niebieski...**IX** 3,10,8
 Mocarz...**An**[II.] 3,5,3, 17
 Monarcha...**An**[II.] 3,13,6
 Najwyższy...**An**[II.] 3,6,12, 17

- Nosiciel...**VIII** 4,14,7; **X** 3,4,15
- Oblubieniec...**VIII** 4,2 marg.; 4,6,8; **IX** 3,7,12; **X** tyt.; 2,4; 3 tyt.; 3,1,2;
An[I.] 4,1,b,2
- Obrońca...**VII** 3,17,32; **X** 3,6,66
- Odkupiciel...**VII** 3,2,22; **X** 3,6,8, 19, 30, 41, 52; **An**[I.] 4,1,2; **An**[II.]
 3,10,22; 3,11,35; 3,29,2;
- Panic...**VIII** 4,3,1; **X** 3,3,3
- Pasterz [Pasterz czujny, Pasterz łaskawy]...**VI** 19,6; **VIII** 3,40,8
 pelikan...**VI** 19,2
 pociecha...**VIII** 3,40,8
- Pocieszyciel...**VII** 3,3,1; **An**[II.] 3,11,36
- Rządca [Rządca, Rządzca]...**IX** 3,17,6; **X** 3,6,23; 3,11,1; **An**[II.] 3,24,3
- Salomon, prefiguracja Jezusa Chrystusa...**VIII** 4,1,2; 4,5,1; 4,6,8
- Sprawca świata...**X** 3,6,34
- Stróż...**VIII** 3,40,8
- Syn [*Filius*, Przedwieczny Syn, Syn, Syn Boży, Syn Ojca wiecznego, Synaczek]...**VII** 2,2; 3,1,31, 43; 3,3,1; 3,8,34; 3,15,35; 3,20,10, 17; 3,21,5; 3,22,7; 3,23a; 3,23c,12; **VIII** 3,1,1; 3,2,1; 3,19,5; 3,21,3; 3,22,6; 3,37,5, 7; 3,39,1, 7; 3,40,5; 4,13,3; **IX** 3; 3,16,5; 3,18,14, 22, 26, 34, 35; **X** 3,6,25; 3,7,59; 3,10,28; 3,14,22; 3,19,8, 19, 47; **An**[II.] 3,3,40; 3,4,44; 3,5,45; 3,6,7, 18; 3,7,2; 3,8,17; 3,10,6, 12; 3,11,7, 23, 47, 52, 65; 3,12,20; 3,13,22, 26; 3,14,2, 5, 12, 41; 3,17,18; 3,18,2, 28, 30; 3,19,15; 3,21,19, 22, 32; 3,22,37; 3,23,12, 16, 26; 3,27,5, 9; 3,28,2, 6; 3,29,24; 3,30,2, 17; 3,31,9
 synowska krzywda...**IX** 3,12,17
 synowskie ciało...**IX** 3,14,11
- Tęcza (Pańska)...**IX** tyt.; 3 tyt.; 3,12,13, 15; 3,13,2; 3,17,2
- twierdza żywiołów...**VIII** 4,14,8
- Ukrzyżowany...**VII** 3,2,28; **IX** 6,7,9; 6,9,2
- Włewca dusz...**X** 3,4,19
- Wódz...**X** 3,4,7
- Zbawiciel [*Salvator*, Zbawca, Zbawiciel]...**V** 3,47; **VI** 12,24, 55; 17,45; 19,6; **VII** 3,2,21; 3,3,2, 40; 3,4,56; 3,11,36; **VIII** 3,1,2; 6,21; **IX** 3,20,1; **X** 1,3; 3,6,45; 3,7,3; 3,12,1; 3,15,1; 3,20,56; **An**[I.] 4,1,3; 4,1,b,3; 4,3,1, 4; 4,3,3; 4,3,4, 3; 5,6; 6,3,1, 2; 7,2; **An**[II.] 3,1,1; 3,2,4; 3,10,21; 3,11,66; 3,12,38; 3,26,1
- Zwycięzca...**X** 2,4
- Duch Święty...**VII** 3,6,44; 3,15,55; **VIII** 3,13,7; **An**[I.] 4,6,6, 2; **An**[II.] 3,6,20, 29; 3,12,26; 3,20,15; 3,22,33; 3,23,26; 3,24,14, 19; 3,25,15; 3,26,11; 3,31,10, 15
- Duch Przedwieczny...**An**[I.] 3,21,29
- Pan [Pan, Pan Bóg]...*passim*
- Pańscy miłośnicy...**VIII** 3,2,4
- Pańscy służebnicy...**VI** 12,3
- Pańscy uczniowie...**VIII** 5,6
- Pańska cnota...**X** 3,5,9
- Pańska dostojność...**VIII** 4,1,6

- Pańska głowa...**VIII** 3,35,2, 4
 Pańska krew...**X** 3.10,32; **An**[I.] 4.1.b,3; 4.4.b,6; 4.5.b,2, 4; 6 tyt.; 6,1
 Pańska męka...**VI** 7,5; **An**[I.] 6,1
 Pańska miłość...**X** 3.18,13
 Pańska niewinność...**VIII** 3,10,8
 Pańska obecność...**An**[I.] 4.1,3; 4.5.b,1, 2
 Pańska potrzeba...**VIII** 3,26,5
 Pańska ręka...**VII** 2,2
 Pańska skarga...**X** 3.20 tyt., 4, 5
 Pańska śmierć...**VIII** 3,3,4
 Pańska Tęcza... **IX** 3,17,2
 Pańska zniewaga...**VIII** 3,45,2
 Pański adwent...**An**[II.] tyt.; 2,1; 3.10,1
 Pański bok...**VII** 3.2,13, 18; **X** 3.18,42
 Pański gniew... **VII** 2,2
 Pański grób...**X** 3,5,1
 Pański Kościół...**V** 2,3,1
 Pański krzyż...**IX** 5.7,3; 5.8,8; 6.7,1
 Pański lud...**IX** 3,18,1
 Pański obraz...**IX** 2,2
 Pański przybytek...**An**[II.] 3.13,21
 Pański Sąd...**IX** 6.6,4; **An**[I.] 6.2,2
 Pański tron...**VII** 3.22,3
 Pańskie boleści...**X** 3.14 tyt.
 Pańskie ciało...**VI** 18,71; **VIII** 3,28,5, 6; 3,32,2; **IX** 3,14,2; 5.7,1; 6.13,2; **X** 3.5,5; 3.10,17; **An**[I.] 3; 4.1.b,3; 4.2,2; 4.4,2; 4.4.b,4, 6; 4.5,2, 4; 4.5.b,1, 2, 3, 4; 4.6,2, 7; 6 tyt.; 6,1
 Pańskie dobrodziejstwa...**An**[I.] 2,2
 Pańskie iście...**VI** 12,26
 Pańskie łono...**VII** 3.13,36
 Pańskie nawiedzenie...**An**[II.] 2,1
 Pańskie pielgrzymowanie...**An**[I.] 2,4
 Pańskie piersi...**X** 3.2,11
 Pańskie przykazanie...**An**[I.] 6,1
 Pańskie rany...**VIII** 6 tyt., 12; **X** 3.5,48
 Pańskie rozkazanie...**An**[I.] 2,3
 Pańskie serce...**X** 3.15,19; **An**[II.] 3.11,59
 Pańskie skinienie...**IX** 3,5,9
 Pańskie skronie...**X** 3.2,6
 Pańskie słowa...**X** 3.19,72; **An**[I.] 4.4.b,3; 4.5.b,2; 6.1; 6.3,1
 Pańskie wcielenie...**An**[II.] tyt.; 2,1, 2
 Pańskie wzywanie...**X** 3.13 tyt.
 Pańskie zdrowie...**IX** 3,8,6
 Salomon zob. Chrystus
 Stworzyciel zob. Bóg
 Stwórca zob. Bóg

- Syn (Boży) zob. Chrystus
 Twórca zob. Bóg
 Ukrzyżowany zob. Chrystus
 Wódz zob. Chrystus
 Zbawiciel zob. Chrystus
 Zwycięzca zob. Chrystus
- Bogarodzica zob. Maryja
 Bojaźń Ludzka, personifikacja...**VIII** 3,11,2, marg.
 Borecki zob. Górecki Stanisław
 Boża Rodzicielka zob. Maryja
 Bractwo św. Józefa z Arymatei i Nikodema [Bractwo, Bractwo dogodne, Bractwo Józefa dobrego, Bractwo świętych Józefa i Nikodema], w Wilnie...**VIII** tyt.; tyt., 2; **IX** tyt.; 2,1, 2; 3.18,5; 3.19,1, 25; 3.20,20; 4 tyt.; 5.1,6; 5.2,7, 10; 5.12,5; 5.13,1; 6 tyt.; 6.7,7; 6.12 tyt.; 6.13 tyt., 5; **X** tyt.; 2 tyt.; 2,2
     hojność bracka...**IX** 3,20,26
     nikodemscy nędzni...**IX** 5.11,8
     szpital, przytułek prowadzony przez członków Bractwa...**IX** 2,2; 6.11,7
     szpital Józefa świętego...**IX** 6.10,2
     szpital nikodemski...**IX** 6,3,6
- Bredembach Tillmann [*Tilmanus Bredembachius*], (1526-1587) niemiecki duchowny i teolog...**An**[I.] 5,4
- Brutus zob. Juniusz Brutus Młodszy, Marek
 Brzostowscy, rodzina szlachecka...**IX** 6,7,2
 Brzostowski Jan, darczyńca Bractwa św. Józefa z Arymatei i Nikodema...**IX** 6,7 tyt.; **X** 2,2
- Bucer (Butzer) Martin [*Bucerus*], (*Martinus Bucerus*; 1491-1551) niemiecki teolog ewangelicki, reformator, kaznodzicza...**An**[I.] 4,5,b,1
- Calliope* zob. Muzy / Kalliope
 Ceres zob. Demeter
 Cesarzowna niebieskiego dworu zob. Maryja
 Cezar zob. Juliusz Cezar, Gajusz
 chananejskie króle zob. Kanaan
 Charon, (mit.) przewoźnik dusz przez rzekę Styks w Podziemiu; przedstawiany jako starzec w lachmanach, sternik łodzi, wykonujący swoją usługę za cenę obola Charonowa łódź...**IV** 2,11
- Charybda [Charybdy], (mit.) potwór morski żyjący w Cieśninie Messyńskiej; wciągał w swą paszczę całe morze wraz z płynącymi po nim okrętami, tworząc śmiertelne wiry, a trudno było go ominąć, bo naprzeciw znajdował się drugi potwór, Scylla...**III** 2,2
- Charyty, (mit.) greckie boginie piękna, wdzięku i radości: Aglaja, Eufrozyna i Talia (zob.), zwykle przedstawiane jako stojące obok siebie nagie dziewczęta ze splecionymi wzajemnie wokół bioder rękami; utożsamiano je z rzymskimi Gracjami...**III** 8,51
- Łaski...**III** 8,51

Chodkiewicz

Chodkiewicz Jan Karol, (1560-1621) hetman wielki litewski

Achill wielki litewski...**III** 5,16

hetman...**IV** 4,5

Chodkiewicz Krzysztof, († 1652) wojewoda wileński, mąż Elżbiety z Kiszków

Chodkiewiczowej...**III** 9,1

Chodkiewiczowy dom...**III** 8,43, 44

oblubieniec...**III** 9 tyt.

Chodkiewiczowa z Kiszków Elżbieta [Elżbieta Chryzstofowa Chodkiewiczowa,

Helzbieta], (1600-1632) żona Krzysztofa Chodkiewicza (zob.)...**III** 8 tyt., 44

oblubienica...**III** 9 tyt., 1

Chodkiewiczowy zob. Chodkiewicz Krzysztof

Chołchło (Chołchla), niegdyś miasteczko szlacheckie w Wielkim Księstwie Li-

tweskim, w województwie mińskim; w XIX i na pocz. XX w. w gminie Gró-

dek w powiecie wilejskim, dziś na Białorusi, obwód miński, rejon Mołodeczno;

w 1. połowie XVI w. należało do Radziwiłłów, a następnie przeszło w ręce rodziny

Kiszków (zob.)...**III** 11,5

chorąży

chorąży anielski, anioł niosący chorągiew

figura procesyjna...**An**[I.] 7.6,1

zob. wojskowe formacje i stopnie

Christianus zob. chrześcijaństwo

Chrysta rycerz zob. Eustachy Rzymyński

Chrystus zob. Bóg

Chryzostom zob. Jan Chryzostom

chrześcijaństwo [chrześcijanie, *Christianus*], wyznawcy monoteistycznej religii obja-

wionej, opartej na nauczaniu Jezusa (zob.) przekazanym przede wszystkim

w Nowym Testamencie (katolicy, protestanci i prawosławni)...**VII** 3.15,46;

X 3.13,21; 3.20,83; **An**[I.] 2,9; 3; 4.5,3; 5,1

chrześcijańscy ludzie...**X** 3.20,3

chrześcijańska dusza...**IX** 3,17,1; 3,10,31; 3,14 tyt.; 3,19,71

chrześcijańska pokora...**IX** 2,2

chrześcijańskie dziatki...**An**[I.] 5,1

Ciało, personifikacja...**I** *passim*

Cieszyński Bartłomiej, (daty życia nieznane) kanonik wileński...**IX** 5.12 tyt.

Clio zob. Muzy / Klio

Cnota, personifikacja...**V** 2,9,8

Cromerus zob. Kromer Marcin

Cycon, Marek Tulliusz [*Tullius* Rzymianin], (*Marcus Tullius Cicero*; 106-43 p.n.e.)

wielki rzymski mówca, polityk i filozof...**IV** 1,1

cymbały zob. instrumenty muzyczne

Cyryl Aleksandryjski [*Cyrillus Alexandrinus*], (ok. 375-444) teolog, Doktor i Ojciec

Kościola...**An**[I.] 4.5,4

cytara zob. instrumenty muzyczne

czart zob. diabeł

- Daniel [Danijel], (bibl.) prorok żydowski, który wychowywał się na dworze królów babilońskich i dzięki nieprzeciętnym zdolnościom oraz mądrości, objawiającym się zwłaszcza w darze wykładania snów i Bożych znaków, piastował najwyższe godności; tradycja przypisywała mu autorstwo biblijnej Księgi Daniela...**VII** 3,4,28
- Datan, (bibl.) syn Eliaba, pochodził z pokolenia Rubena; w czasie wędrówki do Kanaanu (zob.) wraz z bratem Abiramem (zob.) wziął udział w buncie przeciwko władzy Aarona (zob.) i Mojżesza (zob.), za co został ukarany śmiercią...**VIII** 4,12,3
- Dawid [*David*, Dawid], król izraelski (ok. 1040-970 p.n.e.); (bibl.) pasterz, syn Jessego (zob.), wybrany przez Boga na króla Izraela w miejsce Saula (zob.), ojciec Salomona (zob.); pokonał Filistyna Goliata (zob.), wybrał Jerozolimę (zob.) na stolicę królestwa i sprowadził tam Arkę Przymierza (zob.)... **VI** 16,7, 33; **VII** 3,4,37; **VIII** 3,7,4, 7; 3,8,6; 3,9,1; **IX** 2,1; **X** 3,9,15; **An**[I.] 2,3; 4,2,2; 4,2,3, 1, 4; 4,2.a; 4,6,2; 6,2; **An**[II.] 3,2,24; 3,11,41; 3,21,23
- Dawidowe gmachy...**VII** 3,1,21
- Dawidowe plemię...**An**[II.] 3,11,24
- Dawidowy tron...**An**[II.] 3,3,24
- Dawidów rodzaj...**III** 8,32
- figura procesyjna...**VI** 11,10; 12,33
- Demal, (mit.) grecki architekt, rzeźbiarz i wynalazca; wygnany z Aten za zabójstwo Talosa, swego siostrzeńca i ucznia, udał się na Kretę, gdzie królowi Minosowi wybudował Labirynt; uciekł z wyspy wraz z synem Ikarem na skrzydłach własnej konstrukcji; po śmierci syna udał się na Sycylię
- Dedalusowe wieże...**I** 3,29
- Dei Genitrix* zob. Maryja / Boża Rodzicielka
- Demeter, (mit.) bogini płodności i urodzaju, opiekunka kobiet i ich potomstwa, identyfikowana z rzymską Ceres (Cererą)
- Ceres...**III** 8,50
- Deus* zob. Bóg
- diabeł...**An**[II.] 3,14,15
- diabeł potępienie...**An**[II.] 3,14,29
- czart [czart, Czart]...**I** 3,167, 345, 360, 389, 403; **III** 3,42; **VI** 8,8, 10; 9,10; 15,9; 16,14, 15, 20, 25; **X** 3,5,42; 3,9,33; **An**[II.] 3,10,7
- czartowska moc...**An**[II.] 3,30,8
- czartowski jad...**I** 3,134
- czartowskie męki...**I** 3,300
- duszogubca srogi...**X** 3,18,52
- piekielne gadziny...**X** 3,19,50
- piekielne władania...**X** 3,12,18
- wąż jadowity...**X** 3,19,9
- Diana [Dyjana], (mit.) rzymska bogini, utożsamiana z grecką Artemidą, córką Latony, bliźniaczą siostrą Apollona (zob.), dziewiczą boginią łowów, panią lasów i dzikich zwierząt; jej najświeższa świątynia znajdowała się w Efezie...**An**[I.] 4,1,2
- Diogenes [Dyjogenes], (ok. 413-323 p.n.e.) filozof grecki ze szkoły cyników, uczeń i następca Antystenesa; skrajny abnegat, ograniczający do minimum własne

potrzeby: mieszkał w beczce, chodził boso, wyśmiewał wszelkie społeczne konwenanse (m.in. załatwiał na agorze swoje fizjologiczne potrzeby); głosił, że wyrzeczenie się dóbr materialnych i życie zgodne z naturą wystarcza człowiekowi do szczęścia; w biały dzień wędrował z zapaloną latarnią po Atenach, twierdząc, że szuka człowieka, a kiedy Aleksander Macedoński chciał z nim porozmawiać, poprosił, żeby „się odsunął, bo zasłania mu słońce”...**I** 2,1

Dionizos, (mit.) bóg winnej latorośli, wina, płodności i mistycznego szału

Bachus [Bachus, Bakchus, Bach]...**I** 3,67; **III** 5,8; **An**[I.] 4.1,2

Dionizy Areopagita zob. Pseudo-Dionizy Areopagita

Dionysius zob. Pseudo-Dionizy Areopagita

Doktorzy Kościoła [czterej Doktorowie], święci w Kościele katolickim, którzy wnieśli wkład w jego rozwój, pierwszymi byli: Hieronim (zob.), Ambroży (zob.), Augustyn (zob.) i Grzegorz Wielki

figury procesyjne...**VI** 5,4; **An**[I.] 7.3

Domina zob. Maryja / Pani

dominikanie, Zakon Kaznodziejski założony przez św. Dominika...**An**[I.] 5,2

Dorohostajski Krzysztof Mikołaj [Chryztof Monwid Dorohostajski, Dorostajski], (1562-1615) marszałek wielki litewski...**II** tyt.; 1 tyt.; 6 tyt.; 11 tyt., 1

Dorostajski zob. Dorohostajski

Drobnin, (właściwie: Drobin) miasto na Mazowszu, majątek Kryskich herbu Prawdzic...**I** 2, tyt.

Duch Święty zob. Bóg

Dusza, personifikacja...**I** *passim*

dworzanin Zygmunta III zob. Kiszka Krzysztof

zob. Kiszka Mikołaj

dziekan wileński zob. Żagiel Marcin Michałowicz

Dziewica zob. Maryja

Echo, (mit.) nimfa górską (oreada), która – z różnie przedstawianych przyczyn (rozpac po tym, jak została odtrącona przez Narcyza; odrzucenie miłości Pana, który sprawił, że rozszarpali ją pasterze) – stała się samym głosem „odbijającym” inne głosy, tj. powtarzającym ostatnie sylaby wypowiedzianych przez kogoś słów...**VI** 12,37

Ecclesia zob. Kościół

Efez, miasto w Azji Mniejszej, na pograniczu Jonii i Lidii

efezyjczycy [Efezi], starożytni mieszkańcy miasta, którzy czcili Artemidę/Dianę...**An**[I.] 4.1,2

Efraim, (bibl.) syn patriarchy Józefa

figura procesyjna...**An**[I.] 7.2

Egipt, państwo w północno-wschodniej Afryce, które zasiedlali również Izraelci; (bibl.) z powodu prześladowań faraona (zob.) Izraelci opuścili kraj pod przewodnictwem Mojżesza (zob.) i rozpoczęli trwającą 40 lat wędrówkę do Kanaanu (zob.)...**VI** 17,33, 36; 18,17; **VII** 3.8,24, 34; **X** 3.20,29, 36; **An**[I.] 7.2

egipskie jarzma...**X** 3.20,27

egipskie plagi...**VIII** 4,11,5

egiptscy królowie, figura procesyjna...**An**[I.] 7.2

egiptscy książęta, figura procesyjna...**An**[I.] 7.2

Eliasz [Elijasz, Helijasz], (bibl.) prorok żyjący za czasów izraelskiego króla Achaba (zob.); Bóg posłał go do władcy, by przekazał mu, iż ukarze Achaba za bałwochwalstwo, zsyłając na kraj suszę; następnie prorok ukrywał się przed Achabem w okolicach potoku Karyt (właściwie: w wąwozie Kerit); Bóg wziął go do nieba w ognistym rydwanie...**VI** 18,31; **VII** 3.8,22; **An**[I.] 4.4.b,2

Helijaszowe konie...**IX** 5.3,2

Eliaszewicz-Gejsz Melchior [Melchior Gejsz Eliaszewicz], (†28 I 1633 r.) biskup żmudzki...**IX** 5.3 tyt.

Elizeusz, (bibl.) prorok, uczeń Eliasza (zob.); gorliwie walczył z kultem Baala i wspomagał potrzebujących; zasłynął licznymi cudami...**VII** 3.8,23; 4.12,8

Elżbieta św., (bibl.) żona Zachariasza (zob.), krewna matki Jezusa (zob.), Maryi (zob.), matka Jana Chrzciciela (zob.); urodziła syna w podeszłym już wieku...**An**[II.] 3.12,10, 17, 21; 3.21,33

Emaus, (bibl.) wieś w Palestynie, do której w dniu zmartwychwstania szli dwaj uczniowie Chrystusa (zob.); początkowo nie rozpoznali w napotkanym przechodniu Zbawiciela, dopiero podczas wspólnej wieczery, spożywanej właśnie w tej wiosce, zrozumieli, kogo spotkali...**VI** 18,36

Emmanuel [Emanuel] zob. Bóg / Chrystus

Eneas, (mit.) syn Anchizesa (zob.) i Afrodyty, uczestnik wojny trojańskiej, najdzielniejszy po Hektorze (zob.) spośród Trojan; po upadku Troi uciekł z miasta wraz z ojcem i synem Askaniuszem i po długiej tułaczce osiadł w Italii; jego historię opisał Wergiliusz w *Eneidzie*...**III** 10,1

Enyo/Enijo zob. Bellona

Epifaniusz z Salaminy (?) [*Epiphanius*], (ok. 315-403) mnich...**An**[I.] 6,1

Erato zob. Muzy

Eszkol [Eschol], (bibl.) amorycki książę, który wraz z braćmi, Anerem (zob.) i Mamrem (zob.), zawarł w Hebronie przymierze z Abrahamem (zob.) przeciwko królom mezopotamskim

figura procesyjna...**VI** 9,1

Eucharystia [Eucharystyja], w chrześcijaństwie sakrament będący pamiątką Ostatniej Wieczery...**VI** 3,8

Eugeniusz [Eugenijusz], (*Eugenius*; ok. 350-394) cesarz rzymski (panował w latach: 392-394), pokonany przez Teodozjusza I Wielkiego (zob.)...**An**[I.] 2,7

Euripus/Euripos [Eurypy morskie], (gr. Εὐριππος [*Euripos*], łac. *Euripus*) wąska (w najwęższym miejscu ma 38 m) morska cieśnina oddzielająca wyspę Eubeję od stałego lądu Attyki i Beocji, znana z silnych prądów, często zmieniających kierunek...**III** 2,2

Europa, jedna z czterech części świata...**An**[I.] 7,4

Eustachy Rzymski św., (*Eustachius Romanus*; † ok. 118) przed nawróceniem nazywał się Placyd i był generałem cesarza Trajana; legenda głosi, iż nawrócił się po tym, jak podczas polowania dostrzegł uwikłany w porożu jelenia krzyż; patron strażaków, myśliwych i leśników...**VII** 3.4,28; 3.11,25

Chrysta rycerz...**VII** 3.11,25

Placyd...**IX** 6.9,1

Euterpe zob. Muzy

Euzebiusz

Euzebiusz z Cezarei [*Eusebius*], (*Eusebius Caesariensis*; ok. 265-340) historyk, egzegeta, apologeta i polemista, biskup Cezarei Nadmorskiej (Palestyńskiej)...
An[I.] 2,10 marg.

Euzebiusz z Kremony [*Eusebius*], (*Eusebius Cremonensis*; †423) uczeń i towarzysz św. Hieronima (zob.), asceta...**An**[I.] 4.1.b,3

Ewa [Jewa], (bibl.) pierwsza kobieta, która wraz z Adamem (zob.) żyła w rajskim ogrodzie (Edenie)...**An**[II.] 3.19,7; 3.23,8; 3.25,5; 3.32,3

Ewangeliści [Ewanjelistowie], czterej autorzy kanonicznych Ewangelii zawartych w Nowym Testamencie: Mateusz, Marek, Łukasz (zob.), Jan (zob.)

uczniowie...**VI** 18,36; **VIII** 3,29,2; 5,6

figura procesyjna...**VI** 5,3; **An**[I.] 4.5.b,4; 7.4

Ezechiasz [Ezechijasz], król Judy (zob.) (panował w latach: 716-687 p.n.e.); (bibl.) od początku swego panowania ściśle współpracował z kapłanami; popierany przez proroka Izajasza (zob.), zaczął wprowadzać reformy religijne i polityczne; cudownie uzdrowiony z ciężkiej choroby...**VII** 3.4,32

faraon

faraon, (bibl.) władca Egiptu (zob.) w czasach, gdy przebywał tam patriarcha Józef (zob.)...**An**[I.] 7.2

faraon [farao], (bibl.) nieznan nam z imienia władca Egiptu (zob.) w czasach wyjścia Izraelitów z egipskiej niewoli; pod wpływem prorocstwa Mojżesza (zob.) o plagach, jakie Bóg zesłał na Egipt, wyraził zgodę, by Izraelici wyruszyli do Kanaanu (zob.), a następnie zmienił zdanie i posłał za nimi wojsko, które Bóg zatopił wodami Morza Czerwonego (zob.)...**VI** 17,35; **VII** 3.1,16; **VIII** 4,11,6

faryzeusze [faruzowie], żydowskie stronnictwo religijne; (bibl.) wchodził w skład Wysokiej Rady (zob.), która skazała Jezusa (zob.) na śmierć...**VIII** tyt.; **IX** 3,8,5; **X** 3,7,7; 3.12,11

Fatum [Fata (l.mn.)], (mit.) bóstwo przeznaczenia, personifikacja nieodwracalnego losu...**II** 9,4; **IV** 3,5

Febus zob. Apollon

figura procesyjna zob. Abraham

zob. Aner

zob. anioł

zob. Błogosławieństw osiem

zob. chorąży / chorąży anielski

zob. Dawid

zob. Doktorzy Kościoła

zob. Efraim

zob. Egipt / egipcscy królowie

zob. Egipt / egipcscy książęta

zob. Eszkol

zob. ewangeliści

zob. Florian św.

- zob. Jerozolima / Jeruzalem święte
 zob. Jerzy św.
 zob. Jesse
 zob. Józef Egipski
 zob. Kazimierz Jagiellończyk
 zob. Kościół
 zob. kozacy
 zob. król, królowie / królowie czterej
 zob. lewici
 zob. Mamre
 zob. Melchizedek
 zob. Miłość
 zob. Miłość / Miłość Boska
 zob. Mojżesz
 zob. Nabożność
 zob. Nadzieja
 zob. Paweł św.
 zob. Prawda
 zob. prorocy / prorocy mniejsi
 zob. prorocy / prorocy więksi
 zob. Religia
 zob. Rycerz Chrześcijański
 zob. Sebastian św.
 zob. trębacz
 zob. Wiara
 zob. Wiktoria
 zob. wojskowe formacje i stopnie / arkabuzer
 zob. wojskowe formacje i stopnie / chorąży
 zob. wojskowe formacje i stopnie / giermek
 zob. wojskowe formacje i stopnie / hetman
 zob. wojskowe formacje i stopnie / petyhorca
 zob. wojskowe formacje i stopnie / żołnierze / żołnierze konni
 zob. wojskowe formacje i stopnie / żołnierze / żołnierze piechoty
 Filistyni [Filistyny], lud zamieszkujący południowe wybrzeże palestyńskiej Równiny Nadbrzeżnej; (bibl.) byli jednymi z głównych przeciwników Izraelitów...
X 3.19,49
 filistynowe mury...**VIII** 3,8,3, 4
 filistyński obóz...**VIII** 3,7,5
 flet zob. instrumenty muzyczne
 Florian św. [Floryjan], (*Florianus martyr*; †304) męczennik; przyszedł na świat w chrześcijańskiej rodzinie, był dowódcą armii cesarskiej w jednej z rzymskich prowincji; zginął w czasie prześladowań chrześcijan za czasów cesarza Dioklecjana (panował w latach: 284-305), podczas próby uwolnienia chrześcijańskich więźniów wrzucono go do rzeki *Anisus* (dziś: niem. Enns, pol. Aniza), prawego dopływu Dunaju, z kamieniem młyńskim przywiązany do szyi
 figura procesyjna...**VI** 6,5; **An**[I.] 7.3

- Fortuna, (mit.) rzymska bogini uosabiająca przypadek, a szczególnie powodzenie i pomyślność, odpowiednik greckiej Tyche...**II** 18,5
- Francja [Francja], państwo w Europie...**An**[I.] 3; 4.3,3
- Fryderyk II Hohenstauf [cesarz Fryderyk], (1194-1250) cesarz (panował w latach: 1220-1250)...**An**[I.] 4.6,3
- Furiusz Kamillus, Marek [Kamillowie], (*Marcus Furius Camillus*; ok. 446-365 p.n.e.) rzymski wódz i dyktator...**II** 19,2
- Gabriel [Gabryjel, *Gabriel*], (bibl.) archanioł pełniący funkcję posłannika i wykonawcy woli Bożej, posłany do Maryi, by zwiastować Jej narodziny Jezusa (zob.)...**An**[II.] 3.2,6; 3.3,6; 3.12,1; 3.20,21; 3.21,1
- Gabryjelowa cześć...**An**[II.] 3.17,2
- anioł [*angelus*]...**An**[II.] 3.4,2; 3.6,13, 24; 3.8,4, 7; 3.11,21; 3.19,5; 3.20,21; 3.21,9, 16, 25; 3.22,3
- anielskie słowa...**An**[II.] 3.8,12; 3.23,5, 6; 3.28,3
- anielskie witanie...**An**[II.] 3.6,34
- archanioł [*archangelus*]...**An**[II.] 3.4,4; 3.5,5, 31; 3.6,10; 3.8,13; 3.11,49; 3.12,1; 3.21,1
- poseł...**An**[II.] 3.3,26; 3.5,6, 27, 41; 3.6,26; 3.8,3, 24; 3.12,2; 3.24,13
- Galaad zob. Gilead
- Galilea [Galileja], kraina historyczna w Palestynie...**An**[I.] 2,3
- gąsłeczka zob. instrumenty muzyczne
- Gejsz Eliaszewicz Melchior zob. Eliaszewicz-Gejsz Melchior
- Gerson Jean, (*Ioannes Gersonius*; 1363-1429) teolog i filozof...**An**[I.] 4.4,3
- Getsemani [Ogrojec], (bibl.) miejsce dwukrotnie wymienione w Ewangeliach, o nieznannej dokładnie lokalizacji: znajdowało się albo w pobliżu, albo na samej Górze Oliwnej (na jej zachodnim zboczu), gdzie Jezus (zob.) przebywał przed pojmaniem...**IX** 3,8,9
- gęśle zob. instrumenty muzyczne
- giermek zob. wojskowe formacje i stopnie
- Gilead [Galaad], (bibl.) kraina na wschód od Jordanu...**VIII** 3,8,1
- Gnoiński Jan, żołnierz...**IV** 2,18, 21
- Goliat [Golijat], (bibl.) Filistyn niezwyklego wzrostu, który wywoływał strach u Izraelitów; został pokonany przez Dawida (zob.)...**X** 3.9,17
- Górecki Stanisław [Borecki], rotmistrz, który poniósł śmierć podczas szturmowania twierdzy smoleńskiej (omyłka Bartoszewskiego)...**II** 20 tyt.
- Gradywus zob. Mars
- Grecy, achajscy wojownicy walczący pod Troją...**II** 19,1
- grekokatolicy [grekowie], członkowie Kościołów katolickich obrządku bizantyńskiego...**An**[I.] 4.5,5
- Grzegorz I Wielki św. [Wielki Grzegorz święty], (*Gregorius Magnus*; ok. 540-604) papież (w latach: 590-604)...**An**[I.] 2,2; 4.3,2
- Hannibal, (*Hannibal*; 247-183 p.n.e.) wódz kartagiński, zaciekły wróg Rzymu...**III** 5,9
- Hektor, (mit.) syn króla Troi, Priama, i Hekabe, mąż Andromachy (zob.), najdzielniejszy Trojanin podczas walk o miasto; zginął z ręki Achillesa (zob.); bohater *Iliady* Homera...**II** 19,1; **III** 7,18; 8,11

Helena św., (*Helena*; ok. 248-250 – ok. 328) matka Konstantyna I Wielkiego (zob.)...

An[I.] 2,5

Helijasz zob. Eliasz

Helikon, masyw górski w Beocji, w Grecji środkowej, z którego wypływały dwa źródła: Hippokrene i Aganippe; (mit.) uważany za siedzibę Muz (zob.)

helikońska skała...**II** 1,5

helikońskie Muzy zob. Muzy

Helios, (mit.) syn Tytana Hyperiona, bóg słońca; codziennie przemierzał niebo ze wschodu na zachód na złotym rydwanie zaprzężonym w cztery konie

Tytan...**VI** 3,5

henrycjanie [henrycjani] zob. ruchy religijne

Herod I Wielki, (*Herodes Magnus*; 72-4 p.n.e.) król Judei (zob.) z dynastii herodiańskiej (panował w latach 37-4 p.n.e.); (bibl.) według Ewangelii św. Mateusza, chcąc zgładzić Jezusa (zob.), kazał wymordować wszystkie nowo narodzone dzieci płci męskiej w Betlejem

Herodowy gniew...**VII** 3.8,33

hetman zob. wojskowe formacje i stopnie

Hieronim ze Strydonu [Doktor Kościelny, Jeronim święty, *sanctus Hieronymus*], (*Hieronymus Stridonensis*; ok. 347-419) teolog, jeden z czterech Ojców Kościoła (zob.)...**An**[I.] 2,8 marg.; 4.1.b,3

Hieruzalem zob. Jerozolima

Hiob [Job], (bibl.) prawy człowiek, który stracił zdrowie, rodzinę i majątek, a mimo to nie odwrócił się od Boga, ale Bóg nagrodził go za trwanie w wierze i oddał wszelkie utracone dobra; bohater Księgi Hioba...**VIII** 3,39,5

Jobowi synowie...**VII** 3.1,24

Hiszpania [Iberyja], państwo na Półwyspie Iberyjskim, na którego terenie znajdowały się obfite złoża złota...**II** 5,3

Holszany [Olszany], dawne miasteczko litewskie, gniazdo rodowe ruskich książąt Algimuntowiczów Holszańskich; w XVI w. przeszło w ręce Sapiechów (dziś: wieś na Białorusi w obwodzie grodzieńskim, na Wysoczyźnie Oszmiańskiej, nad Holszanką)...**V** 1 tyt.

hospodar Carstwa Moskiewskiego zob. Zygmunt III Waza

Iberyja zob. Hiszpania

Iesus Christus zob. Jezus

Imperium Osmańskie zob. Turcja

Indie [Indyja], państwo w Azji Południowej, kojarzone z przepychem i cennymi towarami...**II** 5,4; **VII** 2,1; **An**[I.] 7.4

indyjskie kamienie (tj. perły)...**III** 7,12

Inflanty, kraina historyczna nad Dźwiną i Zatoką Ryską, od 1561 r. w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów; w XVII w. wielokrotnie toczono o nie walki ze Szwecją...**IV** 5,3

inflancka kraina...**IV** 2,118

inflantskie włości...**IV** 2,159

inflantskie wojsko...**IV** 2,185

- innowierca, osoba należąca do innego wyzwania, tu: innego niż katolickie
 bluźnierca...**VI** 14,4
 heretyk...**VI** 12,45; **An**[I.] 4.4.b,4; 4.5.b,1; 5,5; 6,1, 2
   heretycka hardość...**An**[I.] 4.2,3, 3
   heretycka kwestyja...**An**[I.] 4.1.1 tyt.; 4.2.a tyt.; 4.3.a tyt.; 4.4.a tyt.; 4.5.a tyt.
   heretyckie błędy...**III** 2,2, 3
   heretyckie sztuki...**An**[I.] 4.4,5, 3
 kacerz...**III** 3,1; **An**[I.] 4.5,6, 8
   kacerski pożar...**III** 10,8
   kacerskie błędy...**III** 2,1; 10,6
   kacerskie wykryty...**An**[I.] 4.5.b,2
 nowowierny...**An**[I.] 6 tyt.
 poganie [pogany]...**VII** 3.13,10; 3.15,45
   pogański kark...**III** 6,8
   pogańskie ręce...**X** 3.20,29
   pogańskie żelazo...**X** 3.10,18
   pogańskie czasy...**IX** 3,2,1
 przeciwnik...**An**[I.] 4.5.b,3
 sakramentarz...**An**[I.] 4.4,1, 2; 4.4,4
 zwodca...**III** 3,5, 32
- instrumenty muzyczne
- bandora, (inaczej: pandora) dawny instrument szarpany przypominający lutnię...
VI 17,31
 bardon, dawny instrument strunowy przypominający lutnię lub lirę...**V** 2.1,1; **VI**
 7,11
 bęben, jeden z najstarszych instrumentów, należący do grupy membranofonów,
 wykorzystywany podczas uroczystości rodzinnych i religijnych...**VI** 9,12;
 12,30; 18,11, 12
 cymbały [cymbał, na cymbalech, przy cymbale], instrument należący do grupy
 chordofonów...**VI** 17,32; **An**[I.] 4.2,2; 7.6,1
 cytara [cytara, cytra], dawny instrument strunowy szarpany w rodzaju liry, o płaskim
 pudle rezonansowym, popularny w Europie do końca XVIII stulecia...
VI 8,12; 12,33; 17,32; 18,12
 flet, instrument z grupy aerofonów wargowych...**VI** 12,40
 gęśle [gąsłeczka, gęśle], dawny instrument strunowy...**I** 3,377; **An**[I.] 4.2,2
 klawicymbał, dawny instrument klawiszowy, kształtem przypominający fortepian
 (dziś nazywany klawesynem); w Europie w powszechnym użyciu od 2. połowy
 XIV stulecia...**VI** 8,11
 kornet, instrument dęty w formie drewnianej piszczałki z kilkoma otworami
 bocznymi; pochodził ze Wschodu, w Europie pojawił się w Średniowieczu...
VI 6,10; 12,39
 lutnia, instrument strunowy szarpany o kształcie gruszki; jej prototyp znany
 był już kilka tysięcy lat p.n.e.; w Europie znany od wczesnego Średniowiecza,
 jeden z najpopularniejszych instrumentów epoki Renesansu...**VI** 8,12;
 12,34

- multanki, (inaczej: piszczałki, dudki) dawny ludowy instrument pasterski zbudowany z szeregu równolegle połączonych różnej długości piszczałek; jego nazwa pochodzi od nazwy krainy historycznej we wschodniej części Wołoszczyzny – Multanów (zob. Muntenia)...**VI** 10,11
- pomort, dawny instrument dęty drewniany o podwójnym stroiku, wytwarzany w siedmiu wielkościach; jego najstarszą odmianę zwano szalamają (zob.)...**VI** 6,10
- puzan, dawny instrument z grupy aerofonów ustnikowych, składający się z dwóch długich cylindrycznych blaszanych rur połączonych ruchomym suwakiem...**VI** 5,12; 12,31
- regal, dawny instrument dęty klawiszowy przypominający małe przenośne organy, najczęściej w kształcie skrzynki, o piszczałkach stroikowych; skonstruowano go w XV w. ...**VI** 5,11
- serby, dawny instrument przypominający skrzypce
serbin, muzyk grający na serbach...**VI** 10,11
- surma, dawny instrument dęty, używany w wojsku do wygrywania sygnałów; pochodził ze Wschodu, do Europy został przywieziony w Średniowieczu...**VI** 9,11
- szalamaja, dawny instrument dęty drewniany z bocznymi otworami i podwójnym stroikiem, używany od Średniowiecza do XVIII stulecia; najdawniejsza wersja pomortu (zob.)...**VI** 12,31
- szort, dawny instrument w formie prostego jednolitego kawałka drewna, w którym równolegle biegną dwa kanały, u dołu połączone kanalikiem poprzecznym; wydawał donośny dźwięk i uznawany jest za prototyp fagotu...**VI** 6,9; 12,39
- Iris/Iryda, (mit.) córka Thaumasa, grecka bogini uosabiająca tęczę, przedstawiana jako skrzydlata postać, która w słońcu przyjmuje barwy tęczy; odgrywała rolę posłańca bogów
córka Dziwu...**IX** 3,2,1
- Isajkowski Franciszek Dołmat, (†1654) kustosz i kanonik wileński...**IX** 5,7 tyt.
- Iulius* Cesarz zob. Juliusz Cezar, Gajusz
- Izaak, (bibl.) patriarcha izraelski, syn Abrahama (zob.) i Sary, mąż Rebeki (zob.), ojciec Ezawa i Jakuba; na żądanie Boga, chcącego wypróbować wierność i posłuszeństwo Abrahama, miał być złożony przez ojca w ofierze na górze Moria, lecz w ostatniej chwili Bóg wysłał anioła, który powstrzymał Abrahama...**III** 8,34;
An[1.] 7.5
- Izajasz, (bibl.) pierwszy spośród proroków większych, syn Amosa, najprawdopodobniej pochodził z Jerozolimy (zob.); Bóg wezwał go, by został prorokiem, kiedy ten przebywał w świątyni; jego przepowiednie miały charakter mesjański
Izajaszowy wąż...**VI** 18,23
- Izrael zob. Żydzi
- Izraelczycy zob. Żydzi
- izraelski lud zob. Żydzi
- Jagiellonowie, dynastia królewska zapoczątkowana przez Władysława II Jagiellę panująca w Polsce (1386-1572), na Litwie (1377-1401, 1440-1572), w Czechach (1471-1526) i na Węgrzech (1440-1444, 1490-1526)
Jagiellowe plemię...**II** 4,31

- Jakub, (bibl.) patriarcha, syn Izaaka (zob.) i Rebeki (zob.); pracował dla Labana (zob.) jako pasterz w zamian za rękę jego córki Racheli (zob.), z którą miał syna, przyszłego patriarchę Józefa (zob.)...**III** 8,25
- Jakubowy dom [*domus Iacob*]...**An**[II.] 3.2,25; 3.3,25; 3.21,24
- Jan
- Jan Chryzostom św. [Chryzostom], (*Ioannes Chrysostomus*; ok. 350-407) patriarcha Konstantynopola, Doktor Kościoła; słynął z porywających kazań, dlatego otrzymał przydomek Chryzostom – ‘Złotousty’...**X** 2,1; **An**[I.] 2,11; 4.1.b,4; 4.5,4
- Jan Chrzciiciel św. [Jan, Twego Syna Chrzciiciel], (bibl.) syn Zachariasza (zob.) i Elżbiety (zob.), krewny Jezusa (zob.), któremu udzielił chrztu nad rzeką Jordan; wzywał do nawrócenia...**An**[II.] 3.12,10; 3.14,5
synaczek...**An**[II.] 3.21,34
- Jan Ewangelista św. [Ewangelista Jan, Jan], autor jednej z Ewangelii, trzech Listów i Apokalipsy; (bibl.) jako pierwszy poszedł za Jezusem (zob.), towarzyszył Mu także w drodze do Getsemani (zob.), a pod krzyżem Zbawiciel powierzył mu opiekę nad swoją Matką, Maryją (zob.)...**VII** 3.4,33; **VIII** 3,34,1; 3.42,4; 5,5; **IX** 2,1; 3.12,23; **X** 3.19,37; **An**[I.] 4.2.b; 7.3
sekretarz Jezusowy...**IX** 2,1
uczeń...**X** 3.19,33, 36
- Jazon, (mit.) heros, syn króla Jolkos, Ajzona; ponieważ przyrodni brat jego ojca, Pelias, zajął tron Jolkos, zażądał zwrotu należnego mu dziedzictwa; Pelias obiecał ustąpienie z tronu, jeśli heros przywiezie złote runo (skórę i sierść/welnę skrzydlatego złotego barana); zbudował statek i stanął na czele wyprawy Argonautów, która wyruszyła do Kolchidy (zob.); w zdobyciu złotego runa pomogła mu zakochana w nim czarodziejka Medea...**III** 11,1, 15
- Jeronim zob. Hieronim ze Strydonu
- Jerozolima [Hieruzalem, Jerozolima, Jeruzalem], jedno z głównych miast starożytnej Judei (zob.); (bibl.) doszło tu do najważniejszych wydarzeń poprzedzających ukrzyżowanie Chrystusa...**IX** 3,8,2; **An**[I.] 2,3; 4.1.b,1
jerozolimscy obywatele...**An**[I.] 4.1.b,1
jerozolimski lud...**VIII** 3,12,4
Jeruzalem święte, figura procesyjna...**An**[I.] 7.6,1
- Jerozolima Litewska zob. Wilno
- jerozolimscy krucy zob. Żydzi
- Jerycho, miasto w dolinie Jordanu, na północny wschód od Jerozolimy (zob.); (bibl.) było otoczone wielkim murem, który miał runąć od dźwięku trąb, w które mieli dmuchać oblegający miasto Izraelici...**An**[I.] 2,3; 4.6,2
- Jerzy z Kappadocji [święty Jerzy], (*Georgius Cappadocensis*; †303) ok. 300 r. zaczął służbę wojskową jako żołnierz cesarza Dioklecjana (panował w latach: 284-305); według popularnej legendy pokonał smoka, który prześladował mieszkańców Kappadocji; uznawany za męczennika
figura procesyjna...**VI** 8,4
- Jesse, (bibl.) ojciec króla Dawida (zob.), przodek królewskiego rodu Judy...**An**[II.] 3.16,3
Jesse różdżka...**An**[II.] 3.11,5
figura procesyjna...**An**[I.] 7.3

Jewa zob. Ewa

jezuici [*Societas Iesu*], zakon, do którego najprawdopodobniej należał Walenty Bartoszewski...**IX** 3,20,14

Akademia i Uniwersytet Wileński Towarzystwa Jezusowego [Akademija *Societatis Iesu*, Akademija Wileńska], uczelnia przekształcona z kolegium jezuickiego...**VI** 2,1; 3,37; **An**[I.] 6,3,2

Towarzystwo Jezusowe [*Societas Iesu*]...**VI** 2,1; 3,37; **IX** 3,20,14; **An**[I.] 6,3,2

Jezusowy pułk...**IX** 3,20,30

Jezus Chrystus zob. Bóg

Job zob. Hiob

Jobowi synowie zob. Hiob

Jonasz [Jonas], (bibl.) prorok izraelski, autor Księgi Jonasza; Bóg polecił mu udać się do Niniwy (zob.), gdzie miał nawoływać mieszkańców, by zrezygnowali z niego-dziwego życia, ten jednak wsiadł na statek płynący w przeciwnym kierunku, za co został ukarany przez Boga: załoga wyrzuciła proroka za burtę, ale ten nie utonął, połknięty przez wielką rybę...**VIII** 3.1,14; 3.4,22

Jonatan [Jonatas], (bibl.) najstarszy syn króla Saula (zob.) i przyjaciel Dawida (zob.); walczył przeciwko Filistynom (zob.); po jego śmierci w jednej z bitew Dawid ułóżyl na jego cześć pieśń żalobną...**VI** 18,35

Jowisz/Juppiter [Jowisz], (mit.) najważniejszy bóg rzymskiego panteonu, ojciec bogów i ludzi, utożsamiany z greckim Zeusem...**I** 3,424; **IX** 3,2,5; **An**[I.] 4,1,2

Józef

Józef, (bibl.) patriarcha izraelski, syn Jakuba (zob.) i Racheli (zob.); był faworyzowany przez ojca, co budziło zazdrość braci, dlatego został przez nich sprzedany do Egiptu (zob.), gdzie zasłynął mądrością, bowiem tłumaczył faraonowi (zob.) sny, ten mianował go zarządcą Egiptu...**VI** 17,33; **X** 3.4,11

Józefowy tryumf...**An**[I.] 7.2

figura procesyjna...**An**[I.] 7.2

Józef z Arymatei [Józef z Arymatyjej, Józwa], (bibl.) uczeń Jezusa (zob.) należą-cy do Wysokiej Rady (zob.); wraz z faryzeuszem Nikodemem (zob.) zabiegali o zdjęcie ciała Chrystusa z krzyża; udał się do Poncjusza Piłata (zob.), by prosić o wydanie ciała, i ofiarował Jezusowi swój grób wykuty w skale...**VIII** tyt.; 2 tyt.; 2,1; 3,3,2 marg.; 3,7,3 marg.; 3,10,1; 3,11,1 marg.; 3,13,6; 3,14 marg.; 3,17,6; 3,27,3; 3,42,3; 3,43,2; 3,44,2; 3,47,7; **IX** tyt.; 2,1; 3,11,3; 3,12,21; 3,20,17; 5,7,1

Jezusów uczeń...**VIII** 3,3,8

mąż

mąż pobożny...**VIII** 3,3,7

mąż z Arymatyjej...**VIII** 3,3,6

radny pan...**VIII** 3,13,2

zob. Bractwo św. Józefa z Arymatei i Nikodema

Józef z Nazaretu [Józef], (bibl.) małżonek Maryi (zob.), opiekun świętej rodzi-ny...**An**[II.] 3,8,5; 3,21,4

Juda, (bibl.) syn Jakuba i Lei, jego potomkami byli król Dawid (zob.), Salomon (zob.) i Jezus Chrystus (zob.)

z Judy pokolenia Lew zob. Jezus

- Juda zob. Judea
zob. Żydzi
- Judasz Iskariota [Judasz], (bibl.) jeden z dwunastu apostołów (zob.), pełniący funkcję skarbnika; wydał Jezusa (zob.) na śmierć, a widząc skutki swego czynu, powiesił się...**IX** 3,8,9; **An**[I.] 4.2,3, 2, 5; 5,6
zdrajca...**X** 3.12,13
- Judea (Juda), kraina geograficzna i historyczna, położona w środkowej części historycznego Izraela, na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego
judska jadowitość...**VIII** 3,14,5
judska wściekłość...**VIII** 3,14,8
judska zapalczliwość...**VIII** 3,2,7
judzki dom...**VIII** 3,5,1
judzki grzech...**VII** 3.1,18
judzkie natrząsanie...**VI** 17,4
żydowska ziemia...**An**[I.] 2,8
- judzki naród zob. Żydzi
- Juliusz Cezar, Gajusz [*Julius Cezar*], (*Caius Iulius Caesar*; 100-44 p.n.e.) rzymski wódz i mąż stanu...**An**[I.] 4.1.b,1
- Junius Brutus Młodszy, Marek [*Brutus*], (*Marcus Iunius Brutus*; 85-32 p.n.e.) wódz rzymski, jeden z zabójców Cezara w idy marcowe (15 III 44 p.n.e.)...**III** 5,11
- Junona, (mit.) małżonka Jowisza (zob.), opiekunka rodziny i małżeństwa utożsamiana z grecką Herą...**IX** 3,2,4
- Justyn Męczennik św. [*Iustinus Męczennik*], (*Iustinus Martyr*; ok. 100-165) filozof i apologeta...**An**[I.] 4.5,3
- Kalliope zob. Muzy
- Kalwaria [Kalwaryja], wzniesienie w obrębie Bazyliki Grobu Świętego w Jerozolimie (zob.); (bibl.) miejsce ukrzyżowania Jezusa (zob.)...**VIII** 3,4,3; 3,18,2
Łysa Góra...**IX** 3,10,1
- Kalwin Jan, (1509-1564) francuski teolog, reformator religijny i współtwórca Kościoła ewangelicko-reformowanego...**An**[I.] 6.1
Kalwinów duch...**An**[I.] 4.5.b,1
- kalwini [kalwiński, kalwinowie], wyznawcy doktryny religijnej utworzonej przez Jana Kalwina (zob.)...**An**[I.] 4.1,3; 4.3.b,2; 4.4,4; 5,5; 6.3,1
kalwiński poddani...**An**[I.] 4.3,3
kalwińska Biblija...**An**[I.] 6.3,1
kalwińska wiara...**An**[I.] 4.3,3
kalwiński duch...**An**[I.] 6.1
- Kameny zob. Muzy
- Kamillowie zob. Furiusz Kamillus, Marek
- Kanaan, starożytna nazwa kraju, którego dokładnych granic nie da się dzisiaj wyznaczyć (obszary Izraela i Libanu); (bibl.) Ziemia Obiecana przyrzeczona przez Boga Izraelitom
chananejskie króle...**X** 3.20,43
- kanonik wileński zob. Cieszyński Bartłomiej
zob. Isajkowski Franciszek Dolmat
zob. Kiszka Stanisław

- zob. Nieborski Stanisław
 zob. Zabłocki Adam
 zob. Zaliwski Kasper
- kapituła wileńska zob. Wilno
- kardynał zob. Baroniusz Cezar
 zob. Bellarmin Robert
 zob. Radziwiłł Jerzy
- Karkus / Karkhus, miasto w Inflantach (zob.); 29 X 1600 r. polskie wojska odniosły tu zwycięstwo nad Szwedami
 karkuskie zagony...**IV** 2,130
- Karol IX Waza, (1550-1611) król szwedzki (panował w latach: 1604-1611)
 Karoloman...**IV** 2,155
 Suderman, książę Sudermanii (Södermanland), historycznej prowincji szwedzkiej...**IV** 2,119, 160
- Karoloman zob. Karol IX Waza
- Karyt zob. Kerit
- kasztelan miński zob. Lacki Jan Alfons
- kasztelan żmudzki zob. Służka Aleksander
- katolicy...**An**[I.] 4 tyt.; 4.1,2; 4.3,4, 1; 4.4,1, 1; 4.4.b,1, 6; 4.5.a; 5 tyt.; 5,1; 6,2,2
 katolicka pokora...**An**[I.] 4,2,3, 4
 katolickie serca...**An**[I.] 4,3,2
- katolicyzm [katolicka wiara], religia wyznawana przez członków Kościoła katolickiego...**An**[I.] 4,3.b,1; 4,4,3
 katolicka nauka...**An**[I.] 4,5.b,1, 2
 katolicka odpowiedź...**An**[I.] 4,1.b tyt.; 4,2.b tyt.; 4,3.b tyt.; 4,4.b tyt.; 4,5.b tyt.
 katolicka prawda...**An**[I.] 1,1, 2; 4,1.b,5
 katolickie dziatki...**An**[I.] 5,1
- Katon Starszy [Kato], (*Marcus Porcius Cato Maior Censorius*; ok. 234-149 p.n.e.) rzymski polityk, mówca i pisarz, także dowódca wojskowy i nieprzejednany wróg Kartaginy, domagający się jej zniszczenia; w opozycji do środowisk filhelleńskich miał głosić i kultywować starorzymskie obyczaje i ideały, na których zasadzała się pomyślność i siła republiki rzymskiej; dla następnych pokoleń był ucieleśnieniem powagi, prostoty i surowości...**III** 7,17
- kawaler maltański zob. Nowodworski Bartłomiej
- Kazimierz Jagiellończyk św. [król wicz Kazimierz], (1458-1484) król wicz polski...**VII** 3.11,18
 strażnicy Miasta Wileńskiego...**VII** 3.11,17
 figura procesyjna...**VI** 7,7; **An**[I.] 7,5
- Kerit [Karyt], (bibl.) potok w wąwozie po wschodniej stronie Jordanu, gdzie prorok Eliasz (zob.) schronił się przed gniewem króla Achaba (zob.)...**VII** 3,8,22
- Kies, (dawniej: Wenden) miasto w Inflantach (zob.), stolica województwa wendeńskiego (kieskiego); 7 I 1601 r. polskie wojska odniosły tu zwycięstwo nad Szwedami
 kieskie zagony...**IV** 2,130
- Kircholm, miasto w Inflantach (zob.); 27 IX 1605 r. polskie wojska stoczyły tu zwycięską bitwę ze Szwedami o Inflanty
 kiercholmskie pola...**IV** 2,153

Kiszka

Kiszka Janusz, (ok. 1586-1654) starosta parnawski, rotmistrz królewski...**III**
2 tyt.; 5 tyt.

Kiszka Krzysztof [Chrzysztof], (ok. 1590-1646) dworzanin Zygmunta III...**III**
2 tyt.; 7 tyt., 5

Kiszka Mikołaj, (ok. 1588-1644) dworzanin Zygmunta III...**III** 2 tyt.; 6 tyt., 28
Kiszków plemię...**III** 6,22
junak...**III** 6,22

Kiszka Stanisław, (1584-1626) kanonik wileński, proboszcz gieranoński, schola-
styk wileński...**III** 2 tyt.; 4 tyt.; 10 tyt.; 11 tyt.
prałat...**III** 10,5; 11,5, 13

Kiszka Stanisław, (ok. 1554-1617) wojewodzie witebski...**III** 1,8; 2 tyt.; 3 tyt.
ojciec...**III** 2,3; 4,4, 6; 10,5; 11,5, 8, 14

Kiszkowie, rodzina szlachecka...**III** tyt.; 1,2; 2,3; 5,3; 8,39; 9, 2

Kiszków plemię zob. Kiszka Mikołaj

Klara z Asyżu św. [abatyssa, święta Klara], (Chiara Offreduccio; 1194-1253) włoska
mistyczka, założycielka zakonu klarysek...**An**[I.] 4,6,2, 3

klawicymbał zob. instrumenty muzyczne

Klemens V [*Clemens* Piąty], (Raymond Bertrand de Got; ok. 1260-1314) papież
(w latach: 1305-1314)...**An**[I.] 3

Klio zob. Muzy

Kokenhausen, miejscowość w Inflantach (zob.); 23 VI 1601 r. polskie wojska odnio-
sły tu zwycięstwo nad Szwedami w czasie wojny o Inflanty
kokonauski mur...**IV** 2,129

Kolchida [Kolch], historyczna kraina na południowo-wschodnim wybrzeżu Morza
Czarnego (dziś: Gruzja); (mit.) cel wyprawy Jazona (zob.), który stanął na czele Ar-
gonautów i wyruszył tu po złote runo...**III** 11,1

koniuszy litewski zob. Sapieha Paweł Stefan

Konstantyn I Wielki, (*Constantinus Magnus*; ok. 272-337) cesarz rzymski (panował
w latach: 306-337), św. Kościoła prawosławnego...**An**[I.] 2,5; 2,10; 2,10 marg.

Konstantynopol [Miasto Carogrodzkie], miasto nad Bosforem (dziś: tur. İstanbul, pol. Stam-
bul); stolica imperium rzymskiego (od 330 r.), a potem cesarstwa bizantyńskiego;
Konstantyn I Wielki (zob.) na obszarze dawnego Byzantion/Biznacji um
założył (w 324 r.) nowe miasto, które nazwał swoim imieniem i wznosił nowe
mury; uroczysta inauguracja odbyła się 11 V 330 r. ...**An**[I.] 2,10

carogrodzkie ulice, miasto zwano także Miastem Cesarzkim (*Βασιλική Πόλις*
[*Basilis Pólis*]), skąd wywodzi się nazwa Carogród...**An**[I.] 2,11

kornet zob. instrumenty muzyczne

Korona Polska zob. Polska

Kościół...**An**[I.] 2,2, 9; 4.1.a; 4.4.4; 4.5,1, 2; 4.5,2, 3; 4.5,6, 3; 4.6,8; 6,2,2; 7.1; 7.5; 7.6,2
kościelne ceremonie...**An**[I.] 4,3,3

kościelne obrzędy...**An**[I.] 4,3,2

kościelne wyrozumienie...**An**[I.] 4,5.b,2

kościelni pisarze...**An**[I.] 2,5

Kościół Bojowny, personifikacja i figura procesyjna...**VI** 4,1

Ecclesia militans, personifikacja i figura procesyjna...**An**[I.] 7,4

Kościół Boży...**An**[I.] 3; 4.1.b,2; 4.4,1, 3; 4,6,3

- Kościół Chrystusowy, Kościół Chrystusów...**An**[I.] 2,2, 5; 4.5.b,1; 7.3
 Kościół łaciński...**An**[I.] 4.5,5
 Kościół Pański...**An**[I.] 4.4,5, 2
 Kościół powszechny...**An**[I.] 2,3
 Kościół starodawny...**An**[I.] 6.1
 Matka Kościół, figura procesyjna...**An**[I.] 7.4
 Oblubienica bojująca, personifikacja...**X** tyt.; 2,4; 3 tyt.; 3.1,19
 Oblubienica Chrystusowa...**An**[I.] 4.1.b,2; 7.5
Ecclesia militans zob. Kościół / Kościół bojowny
 Kościół, personifikacja i figura procesyjna...**An**[I.] 7.3
 zob. Doktorzy Kościoła
 kozacy, żołnierze lekkiej jazdy
 figura procesyjna...**An**[I.] 7.2
 Krezus, (*Croesus*; † ok. 546 r. p.n.e.) ostatni król Lidii, jeden z najbogatszych ludzi swoich czasów; zgromadzone przez niego skarby stały się przysłowiowe...**III** 7,1
 Kromer Marcin [*Cromerus*], (*Martinus Cromerus*; 1512-1589) historyk, biskup warszawski...**An**[I.] 5,2
 król, królowie
 Król chwały zob. Bóg / Jezus
 król izraelski zob. Achab
     zob. Dawid
     zob. Salomon
     zob. Saul
 król polski zob. Władysław II Jagiełło
     zob. Zygmunt III Waza
 król sodomski, (bibl.) Bera, król Sodomy, który wyszedł na spotkanie Abrahamowi po jego zwycięstwie nad Kedorlaomerem
 figura procesyjna...**VI** 10,3
 król szwedzki zob. Karol IX Waza
     zob. Zygmunt III Waza
 Król żydowski zob. Bóg / Jezus
 królowie amorejcy, (bibl.) pięciu królów z czasów wojny Amorytów z Izraelitami; Amoryci zostali pokonani przez Jozuego pod Gibeonem; po klęsce salwowali się ucieczką...**VII** 3.1,12
 królowie czterej, figura procesyjna...**An**[I.] 7.4
 Królowna nieba zob. Maryja
 Królowa zob. Maryja
 Kryscy, rodzina szlachecka...**I** 1 tyt., 7, 8; 2,3
 Kryski Feliks, (1562-1618) podkanclerzy koronny...**I** 2 tyt.
 Kryski Szczęsny zob. Kryski Feliks
 Krzysztof św., (*Christophorus Martyr*; † ok. 250) męczennik, patron Wilna; według podania ze *Złotej legendy* był pełnym dzikości olbrzymem, który chciał służyć najsilniejszej istocie, dlatego został sługą Chrystusa (zob.) i przenosił pielgrzymów przez rzekę Jordan; gdy pewnego razu przenosił tak Chrystusa, który przybrał postać małego chłopca, ten zapowiedział mu męczeńską śmierć; zginął w czasie prześladowań chrześcijan przez cesarza Decjusza (panował w latach: 249-251)...**IX** 6.11,1, 8

Krzyż Święty...**An**[I.] 2,5, 6

książę Księstwa Litewskiego zob. Zygmunt III Waza

Laban, (bibl.) Aramejczyk, brat Abrahama (zob.) i Rebeki (zob.), wuj i teść patriarchy Jakuba (zob.), ojciec Racheli (zob.), której rękę oddał Jakobowi (zob.) w zamian za wieloletnią służbę pasterską

Labanowy dom...**III** 8,25

Lachesis zob. Parki

Lacki

Lacki Jan Alfons, (ok. 1580-1646) kasztelan miński...**IX** 6.3 tyt., 1

Lacki Teodor, (†1616) rotmistrz królewski...**IV** 2,7, 14, 20, 21

lewici [lewite], (bibl.) w Starym Testamencie jedna z grup kapłańskich wywodząca się z pokolenia Lewiego, później ich rola została ograniczona do utrzymywania porządku w świątyni i zajmowania się przygotowaniem liturgii (oprawa muzyczna, śpiew)...**II** 16,1, 8

figura procesyjna...**VI** 7,6; 10,6; 11,5

Liban, (bibl.) kraina, z której przychodzi Oblubienica w Pieśni nad Pieśniami...**VIII** 4,5,2

Litwa...**I** 2,2; **II** 3,1; 4,38; **III** 19,3

litawowa ziemia...**VI** 17,29

litawowe czoło...**VI** 12,16

litewski koniuszy zob. Sapicha Paweł Stefan

litewskie rozłogi...**V** 1,2

litewskie wojsko...**I** 2,1

północny kraj...**V** 2,2,1

Wielkie Księstwo Litewskie [Księstwo, Księstwo Litewskie, Księstwo Wielkie Litewskie]...**I** 2,1; **II** 4,2; **III** 5 tyt.; **IV** 2,43, 69; **V** 2,2,2; **VI** 2,1; **VII** 2 tyt.; **IX** 5.1,5; **An**[II.] 2 tyt.

Longin z Cezarei św. [Longin], (bibl.) w przekazach apokryficznych i hagiograficznych utożsamiany z rzymskim centurionem, który według Ewangelii św. Jana przebił bok Chrystusa i pod wpływem śmierci Ukrzyżowanego nawrócił się...**VII** 3,2,13

żołnierz...**X** 3.12,29

Longini, żołnierze rzymscy...**VIII** 3,30,2

Lot, (bibl.) bratanek Abrahama (zob.); towarzyszył stryjowi w wędrówce do Kanaanu (zob.); osiedlił się w okolicach Sodomy (zob.), jednak uciekł z miasta, zanim Bóg (zob.) je zniszczył, karząc mieszkańców za złe uczynki; jego żona (beziemien-na) złamała zakaz Boga: podczas ucieczki odwróciła się, by ostatni raz spojrzeć na płonąącą Sodomę, za co została zamieniona w słup soli...**VII** 3,8,19

Luter Marcin [Luter], (1483-1546) niemiecki teolog i reformator religijny...**An**[I.] 4.5.b,1

luterański duch...**An**[I.] 6.1

Lutrów duch...**An**[I.] 6.1

luteranie [luterani], wyznawcy doktryny religijnej stworzonej przez Marcina Lutra (zob.)...**An**[I.] 4.1,3; 4.4,4; 4.5,1, 1; 5,5

sasi [sasowie, wileńscy sasi]...**An**[I.] 4.5.b,3

lutnia zob. instrumenty muzyczne

Łaski zob. Charyty

Łazarz, (bibl.) bohater przypowieści o żebraku i bogaczu; za życia leżał u bram pałacu bogacza, a po śmierci został wzięty do nieba...**VIII** 3,39,6

Łażeńska Dorota zob. Łażecka Dorota

Łażecka Dorota [Dorota Łażeńska], kobieta, która miała sprofanować Hostię (prawdopodobnie omyłka Bartoszewskiego)...**An**[I.] 5,3

Łotrzy, (bibl.) dwaj zbrodniarze ukrzyżowani razem z Chrystusem...**VIII** 3,45,4;
X 3.12,27; 3.19,30

Łowicz, miasto na zachodnim Mazowszu...**An**[I.] 5,3

Łukasz św., jeden z czterech ewangelistów (zob.)...**An**[I.] 4.5.b,4; 6.3,1

Łysa Góra zob. Kalwaria

machabejscy męczennicy, (bibl.) siedmiu braci nazywanych „Machabeuszami” od przydomka przywódców żydowskiego powstania (167-160 p.n.e.) przeciw władzy Seleukidów; byli torturowani przez króla Syrii, Antiocha IV Epifanesa, bo nie wyrzekli się swej wiary...**An**[I.] 2,9

Magdalena zob. Maria Magdalena

magistrat zob. wileński magistrat

zob. Wysoka Rada

Mamre [Mambre], (bibl.) amorycki książę, który wraz z braćmi, Anerem (zob.) i Eszkolem (zob.), zawarł przymierze z Abrahamem (zob.) w Hebronie przeciwko królom mezopotamskim

figura procesyjna...**VI** 9,1

Manasses, (bibl.) syn patriarchy Józefa (zob.)...**An**[I.] 7,2

Marcin z Tours św. [Marcin święty], (*Martinus Turonensis*; 316/317 – 397) urodził się w rodzinie pogańskiej na Węgrzech, jednak dorastał w Pawii we Włoszech, gdzie jego ojciec pełnił służbę wojskową; tam zetknął się z chrześcijanami i zamierzał zostać mnichem, jednak z woli ojca w wieku 15 lat wstąpił do wojska; pewnego razu, w czasie służby w Galii, przy bramie miasta Ambianum (dziś: Amiens) połowę swego płaszcza oddał marznącemu żebrakowi, a w nocy ukazał mu się Chrystus (zob.) przykryty właśnie tą połową płaszcza; pod wpływem tej wizji przyjął chrzest, odszedł z wojska i został pustelnikiem, a z czasem zaczął głosić Słowo Boże; w 371 r. został wybrany biskupem Miasta Turonów (*Civitas Turorum*; dziś: Tours)...**IX** 6,2,2

Marek Diakon [Marek pisarz], (*Marcus Diaconus*; V w.) mnich, biograf św. Porfiriusza (zob.)...**An**[I.] 2,6

Maria

Maria, żona Kleofasa [Maryja], (bibl.) uczennica Jezusa (zob.) obecna przy ukrzyżowaniu...**IX** 6.13,10

nabożna pani...**IX** 3,13,23

święte panie...**IX** 3,12,24; 6.13,1

Maria Magdalena / Maria z Magdali [Magdalena, Maryja Magdalena, Maryja], (bibl.) przyłączyła się do uczniów Jezusa (zob.), gdy ten wypędził z niej siedem złych duchów; stała pod krzyżem wraz z Matką Boską i św. Janem (zob.); była pierwszą osobą, której ukazał się Jezus...**VIII** 3,34,5; 5,4; **IX** 6.13,10; **An**[I.] 4.1,3; 4.2,3, 2

nabożna pani...**IX** 3,13,23

święte panie...**IX** 3,12,24; 6.13,1

zob. Maryja

zob. Miriam

Mars, (mit.) rzymski bóg wojny, utożsamiany z greckim Aressem...**II** 13,1, 4, 6; 15,4;
III 8,13; **IV** 2,158

marsowa praca...**III** 6,29

marsowe hadrunki...**III** 6,13

marsowe igrzysko...**IV** 5,2

marsowe serce...**IV** 2,19

marsowe zabawy...**II** 9,1

marsowy bój...**II** 13,8

Gradywus [Gradyw], (*Gradivus* – ‘Kroczący na czele wojska na polu bitwy’)
przydomek

Gradywa boje...**III** 7,9

Gradywa robota...**III** 5,15

marszałek trybunalski wileński zob. Słuszka Krzysztof

marszałek wielki litewski zob. Dorohostajski Krzysztof Mikołaj

Maryja [*Maria*], (bibl.) Matka Boża...**VIII** 3,20 marg.; **IX** 6.13,10; **X** 3.8,44; **An**[I.]
2,2, 10; 4.5,6, 6; **An**[II.] 3.2,1; 3.3,1; 3.5,42; 3.6,14; 3.7,2; 3.8,8; 3.12,3, 23, 33;
3.14,1, 2, 41; 3.15,4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36; 3.18,2; 3.21,5, 17, 25; 3.22,1;
3.26,5; 3.27,3; 3.28,4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 29, 32; 3.31,1, 5; 3.32,10

Bogarodzica...**VIII** 5,1; **An**[II.] tyt.; 2,2; 3.14,1

Boża Rodzicielka [*Dei Genitrix*]...**VII** 3.23a; 3.23c,17

Cesarzówna niebieskiego dworu...**VII** 3.21,1

Dziewica [Dziewica, *Virgo*, *Virgo Mater*]...**VII** 3.20,9; 3.23a; **X** 3.19,78; **An**[II.]
3.2,15, 16, 20, 29; 3.3,32; 3.4,1, 10, 36; 3.5 tyt., 4; 3.12,3, 5; 3.14,1, 41;
3.15,3; 3.26,3; 3.30,1

Dziewicze gniazdo...**X** 3.19,7

gwiazda [gwiazda morską, gwiazda morza, gwiazda niebieska, *stella caeli*, *stella
maris*]...**VII** 3.23a, 3.23b; 3.23c,1, 5, 9; 3.23d; **An**[II.] 3.11,2; 3.19,1; 3.23 tyt.,
1; 3.27,7

Królowna nieba...**An**[II.] 3.20,1

Królowa, Królowa niebios [*Regina*, *Regina caelorum*]...**An**[II.] 3.16 tyt., 1;
3.28,22; 3.32 tyt., 1

Matka [Matka, Matka Boża, Matka Święta, Święta Matka, *Mater*]...**VII** 3.11,33;
3.20,1, 17, 23; 3.21,17; 3.22,19; 3.23c,16; **VIII** 3,19,3; 3.20,5; 3.23,2,
7; 3.27,1; 3.30,7; 3.31,7; 3.34,3; 4,1,4; **IX** 3,14,6; **X** 3.6,27; 3.8, 44;
3.19,37; **An**[I.] 4.1.b,1; **An**[II.] 2,2; 3.2,4, 20, 36; 3.3,3, 20, 36; 3.4,23;
3.5,23; 3.6,12; 3.8,17; 3.12,16; 3.13,3, 29; 3.14,2; 3.15,1; 3.18,2, 5, 18;
3.19,2, 13; 3.20,23; 3.22,35; 3.23,2, 13; 3.26,5, 6; 3.27 tyt., 1, 9; 3.28,14;
3.30,12; 3.31 tyt., 1, 2; 3.32 tyt., 1

matczyzna robota...**VIII** 3,21,8

matczyne serce...**IX** 3,14,10

Matuchna...**VII** 3.21,22

Nadzieja chrześcijańska...**VII** 3.21,1

Naświętsza Panna...**IX** 3,12,24; **An**[II.] tyt.; 3.6,35

Oblubienica, Oblubienica Pańska...**VII** 3.22,2; **An**[II.] 3.13,19

Obronicielka...**An**[II.] 3.22,40

- Orędownica [Orędownica, Orędowniczka]...**VII** 3.11,14; **An**[II.] 3.5,25; 3.15,5; 3.32,5
- Pani [*Domina*, Pani, Pani anielskiego choru, Pani aniołów dostojnych]...**VII** 3.21,2; 3.23a; 3.23c,11; **An**[II.] 3.16,2; 3.25 tyt., 1; 3.28,21
- Panna, [czysta Panna, Panna, Panna bolesna, Panna Maryja, Panna smutna]...
VIII 3,20 marg.; 3,22,5; 3,28,1; 3,32,3; 3,37,3; 3,40,1; 3,42,1, 4, 7; **IX** 3,13,24; 3,14,4; **X** 3.14,3; 3.19,35; **An**[II.] 3.3,16, 20; 3.5,9, 32, 36; 3.6,9, 14, 21, 35; 3.8,4, 7, 10, 13, 15, 22, 31, 34; 3.10,15; 3.11,21, 47, 53; 3.12,7; 3.13,17, 26, 29; 3.15,2, 21; 3.16,7; 3.17,1, 4; 3.18,21, 23, 25; 3.19,17; 3.20,19, 23, 26; 3.21,2, 37; 3.22,32; 3.23,3, 17; 3.24,4, 14, 18; 3.25,12, 14; 3.26,10; 3.28,1, 26; 3.30,9, 18; 3.31,5, 9, 14
- panieńska czystość...**An**[II.] 3.13,27; 3.30,3
- panieński kwiat...**An**[II.] 3.27,3
- panieński żywot...**An**[II.] 3.18,16
- panieńskie ciało...**An**[II.] 3.6,30
- panieńskie wnętrzości...**An**[II.] 3.24,8
- Panienska...**An**[II.] 3.19,3
- Pomocnica...**VII** 3.11,13; **An**[II.] 3.15,7
- Rzecznicza...**An**[II.] 3.15,6
- Rodzicielka...**VII** 3.23c,17; **X** 3.19,33; **An**[II.] 3.22,5, 39
- Rodzica Boża, Rodzica Boska...**VII** 3.11,13; 3.20,21; **X** 3.19,77; **An**[II.] 3.12,6; 3.26,4; 3.30,2
- Skrzynia Boga...**An**[II.] 3.22,14
- święte panie...**IX** 6.13,1
- Maryja zob. Maria Magdalena
zob. Maria, żona Kleofasa
zob. Miriam
- Mater* zob. Maryja / Matka
- Matka zob. Maryja
- Matuchna zob. Maryja / Matka
- Maximus*, nie wiemy, o jaką postać chodzi (może Maksyma z Turynu lub Maksyma Wyznawcę?)...**An**[I.] 4.3,b,1
- Meander, rzeka w Jonii, w Azji Mniejszej (dziś: Menderes)...**III** 7,2
- Melchizedek [Melchizedech], (bibl.) król Szalemu (tj. Jerozolimy [zob.]), kapłan Boga Najwyższego, który powitał i pobłogosławił Abrahama (zob.) po wygranej bitwie z królem Elamu, Kedorlaomerem; wzór kapłana Melchizedechów chleb...**An**[I.] 4.4,b,2, 4
- figura procesyjna...**VI** 10,4
- Melpomena zob. Muzy
- Metone, miasto na Peloponezie, stolica historycznej diecezji biskup metoneński zob. Tyszkiewicz Jerzy
zob. Woyna Abraham
- Miasto Wileńskie zob. Wilno
- Michol(a) zob. Mikal
- migdoński zob. Mygdonia

Mikal [Michol, Michola], (bibl.) córka króla Saula (zob.), pierwsza żona króla Dawida (zob.); uratowała Dawida, gdy Saul chciał go zabić...**VI** 11,10; 16,8; **An**[I.] 4.2,3, 1, 3

Miłość

Miłość Boska, personifikacja...**VIII** 3,3,1; 3,7,2 marg.

Miłość Boża, personifikacja i figura procesyjna...**An**[I.] 7.5

figura procesyjna...**VI** 7,1

minister, duchowny w kościołach protestanckich...**VI** 15,13; **An**[I.] 4.5.b,1

ręce ministrowskie...**III** 11,14

Miriam [Maryja], (bibl.) córka Amrama i Jokobed z pokolenia Lewiego, siostra Mojżesza (zob.) i Aarona (zob.); po przejściu Izraelitów przez Morze Czerwone (zob.) zaintonowała pieśń dziękczynną; zmarła w Kadesz, zanim Izraelci dotarli do Kanaanu (zob.)...**VI** 18,11

Miśnia, miasto na terenie Marchii Miśnieńskiej, stolica historycznej diecezji miśnieński biskup zob. Benon z Miśni

Mnemozyny córzy zob. Muzy

Moab, starożytna kraina na wschód od Morza Martwego, zamieszkiwana przez Moabitów; podbita przez Izraelitów pod wodzą króla Dawida (zob.), aż do IX w. p.n.e. pozostawała pod wpływami Izraela...**VII** 3.8,26

Mojżesz, (bibl.) syn Amrama i Jokobed z pokolenia Lewiego; przyszedł na świat w Egipcie (zob.) w czasach, gdy faraon zarządził represje i mordowanie Izraelitów; został uratowany przez córkę faraona, która ukryła unoszący się na wodach Nilu kosz z niemowlęciem; potem wychowywał się przy egipskim dworze królewskim; stanął na czele uciekających z Egiptu Izraelitów, przeprowadził ich przez Morze Czerwone (zob.) i przez 40 lat prowadził przez pustynię do Kanaanu (zob.), tj. Ziemi Obiecanej; nie dotarł do celu, ale oglądał przyszlą ojczyznę Izraelitów z góry Nebo, za Jordanem, na której zmarł...**VI** 18,9, 13; **VII** 3.1,20; **An**[I.] 4.2.b

figura procesyjna...**VI** 6,4

monarcha Królestwa Polskiego zob. Zygmunt III Waza

Morze, morze

morze, wody opływające Ziemię...**V** 8,2; **IX** 3,5,8, 13; 3,12,5; 3,13,19; **X** 3.20,18; **An**[II.] 3.24,1

zob. ocean

Morze Czerwone, w sensie biblijnym albo tzw. Morze Sitowia (dziś: zatoka Akaba między Półwyspem Arabskim a półwyspem Synaj, jedna z zatok dzisiejszego Morza Czerwonego), albo dzisiejsze Morze Czerwone oddzielające Afrykę od Półwyspu Arabskiego; (bibl.) Bóg sprawił, iż jego wody rozstały się przed Izraelitami uciekającymi z Egiptu (zob.) przed wojskami faraona (zob.)...**VI** 18,9; **VIII** 4,11,6; **X** 3.20,49, 71; **An**[I.] 4.2,2

Morze Tyberyjadzkie zob. Tyberiadzkie Jezioro

Moskale, żołnierze moskiewscy...**II** 4,52; **IV** 2,167

Moskwici, żołnierze moskiewscy...**IV** 2,169

Moskwa, stolica Wielkiego Księstwa Moskiewskiego

moskiewska głowa...**II** 15,6; 22,2

moskiewska krew...**II** 15,2

- moskiewska robota...**II** 1,7
 moskiewska strona...**IV** 2,166
 moskiewski kark...**II** 4,10; 21,1
 moskiewski ród...**II** 4,36
 moskiewski szlyk...**IV** 2,30
 moskiewski tyran...**II** 4,48
 moskiewskie dzierżawy...**II** 4,3
 moskiewskie role...**II** 4,24
 moskiewskie strony...**II** 13,4
 moskiewskie ufce...**IV** 2,187
 stolica carów...**II** 4,29
 Wielkie Księstwo Moskiewskie...**II** 4,22; 13,8; 20,2; **III** 5,4; **IV** 5,3
 Moskwić zob. Moskale
 Mulciber zob. Wulkan
 multanki zob. instrumenty muzyczne
 Multany zob. Muntenia
 Muntenia [Multany], kraina historyczna we wschodniej części Wołoszczyzny...**IV** 5,3
 muzułmanie, wyznawcy islamu
   bisurmanie [bisurmiany]...**IV** 2,108
   Saraceni, w starożytności nazwa plemion arabskich zamieszkujących półwysep Synaj; w Średniowieczu terminem tym określano wszystkich muzułmanów, zwłaszcza walczących z krzyżowcami...**An**[I.] 4,6,3
 Muzy, (mit.) boginie sztuki i nauki, córki Zeusa i Mnemosyne, bogini pamięci; należały do orszaku Apollona (zob.), nazywane Aonidami i utożsamiane z rzymskimi Kamenami (zob.); najważniejsze miejsca ich kultu to masyw Pieria i góra Olimp na północy Grecji oraz góry Helikon (zob.) i Parnas (zob.) w środkowej Grecji (na północ od Zatoki Korynckiej)...**I** 2,1; **III** 2,3; **An**[I.] 1,2
   Muzy helikońskie...**III** 8,52
   Muzy parnaskie...**II** 1,6
   Muzy wileńskie...**I** 2,1
   aoński poczet...**An**[II.] 1,2
   Apollona siostry...**V** 2.1,3
   boginie dziewiętnie...**V** 3,39
   boginie parnaskie...**V** tyt.
   Kameny, rzymskie nimfy, utożsamiane z greckimi Muzami...**I** 2,1; **III** 2,3
   Mnemozyny córny...**II** 21,3
 Erato, opiekunka poezji miłosnej i muzyki; w ikonografii przedstawiana z małą lirą w dłoniach...**V** 2.4 tyt.
 Euterpe, opiekunka poezji lirycznej; w ikonografii zwykle przedstawiano ją grającą na aulosie...**V** 2.6 tyt.
 Kalliope [*Calliope*], opiekunka poezji epickiej; w ikonografii przedstawiana z tabliczką i ryłcem...**V** 2.3 tyt.
 Klio [*Clio*], opiekunka historii; w ikonografii przedstawiana z symbolem chwały – trąbą w prawej dłoni...**V** 2.2 tyt.
 Sława...**IX** 1,2

- Melpomena [*Melpomene*], opiekunka tragedii i śpiewu; w ikonografii przedstawiana z maską tragiczną...**V** 2.9 tyt.
- Polihymnia [*Polyhymnia*], opiekunka sztuki tanecznej i poezji hymnicznej; w ikonografii przedstawiana jako kobieta pogrążona w myślach, bez atrybutów...**V** 2.8 tyt.
- Talia [*Thalia*], opiekunka komedii i poezji pasterskiej; w ikonografii przedstawiana z maską komiczną, kijem pasterskim i wieńcem bluszczowym...**V** 2.5 tyt.
- Terpsychora* [*Terpsichore*], opiekunka tańca; w ikonografii przedstawiana z lirą i plektronem, często w tanecznej pozie...**V** 2.7 tyt.
- Urania*, opiekunka astronomii i astrologii; w ikonografii przedstawiana z cyrklem i kulą...**V** 2.10 tyt.
- Mygdonia, historyczna kraina położona w północno-zachodniej części Azji Mniejszej migdońskie skały...**I** 3,30
- Nabożność, personifikacja i figura procesyjna...**VI** 6,2
- Nadzieja, personifikacja i figura procesyjna...**VI** 6,1, 7
- Nalewajko Semen [Nalewajka], (1560-1597) ataman kozacki...**IV** 2,114; 5,4
zdrajca...**IV** 2,115
- Naświętsza Panna zob. Maryja
- Nauclerus Ioannes [„*Chronicae*” *Naucleri*], (Johannes Naukler; ok. 1425-1510) niemiecki historyk i humanista...**An**[I.] 5,4
Chronicae, dzieło historyczne...**An**[I.] 5,4
- Nazaret, miasto w Dolnej Galilei; (bibl.) wychował się tu Jezus (zob.), pochodzili stąd Józef (zob.) i Maryja (zob.)...**VIII** 3,13,3, 4; **An**[II.] 3.21,3
- nekromanta [nigromańczyk], człowiek wywołujący duchy zmarłych...**VI** 16,12, 23
- Nestor, (mit.) król Pylos, najstarszy z wodzów greckich walczących pod Troją, według Homera żył 3 pokolenia
Nestorowe lata...**V** 2.9,7
- Nicefor Kallistos [*Nicephorus*], (*Nicephorus Callistus Xanthopoulos*; ok. 1256-1335) historyk bizantyński...**An**[I.] 2,10 marg.; 2,11
- Nieborscy h. Prawdzic, rodzina szlachecka...**IX** 5.10,2, 6
- Nieboriski Stanisław, kanonik wileński...**IX** 5.10 tyt., 7
- Niemcy, państwo w środkowej Europie...**An**[I.] 4.3,3
niemiecki kraj...**II** 13,3
- nigromańczyk zob. nekromanta
- Nikodem [Nikodem, Nikodem faruz, Nikodem z faruzów], (bibl.) dostojnik żydowski, faryzeusz i członek Wysokiej Rady (zob.); zgodnie z przekazami apokryficznymi wraz z Józefem z Arymatei (zob.) zatroszczył się o zdjęcie ciała Jezusa (zob.) z krzyża i złożenie go w grobie...**VIII** tyt.; 2,1; 3.18,5; 3.42,3; 3.44,1; 3.47,7; **IX** tyt.; 3.11,11; 3.12,23; 3.20,18
Nikodema pokolenie...**IX** 3,18,7
książę żydowski...**VIII** tyt.
uczeń Jezusowy...**IX** 3,11,12
zob. Bractwo św. Józefa z Arymatei i Nikodema
- nikodemski zob. Bractwo św. Józefa z Arymatei i Nikodema
- Noe, (bibl.) ojciec Sema, Chama i Jafeta; prawy człowiek, którego Bóg ostrzegł, iż ześle na ziemię potop jako karę za grzechy ludzi oraz nakazał mu zbudować arkę;

- dzięki arce wraz z rodziną przetrwał potop; Bóg obiecał mu, iż nigdy więcej w podobny sposób nie ukarze ludzi, a symbolem tego przymierza stała się tęcza...**VII** 3,8,17; **IX** tyt.; 2,1; 3.3,3; 3.4,7; 3.5,2; 3.6,2, 11, 13; 3.11,4; 3.12,22
- Noemi, (bibl.) teściowa Rut (zob.), matka Machlona i Kilionia; mieszkała w Betlejem, jednak z powodu panującego tam głodu wraz z mężem Elimelekiem przeprowadziła się do Moabu (zob.); po śmierci małżonka i synów wróciła do Betlejem, a Rut wyruszyła wraz z nią...**VII** 3,8,25
- Niniwa, miasto nad Tygrysem, stolica królestwa assyryjskiego zdobyta i zniszczona przez Medów (612 r. p.n.e.)...**VII** 3,8,29
- Nowodworski Bartłomiej, (ok. 1552-1625) kawaler maltański...**II** 10 tyt.
- Obed-Edom, (bibl.) dziad króla Dawida (zob.); w jego domu przechowywano Arkę Przymierza (zob.), zanim Dawid wprowadził ją do Jerozolimy (zob.)...**An**[I.] 4,2,2; 4,6,2
- Oblubienica (Pańska)
 zob. Kościół katolicki / Oblubienica bojująca
 zob. Kościół katolicki / Oblubienica Chrześcijańska
 zob. Maryja, Matka Boża
- Oblubieniec zob. Bóg / Chrystus
- Ocean, woda móż i oceanów... **V** 8,1; **VI** 3,6
 zob. morze
- Ogrojec zob. Getsemani
- ojciec, Ojcowie
 Ojciec zob. Bóg
 ojciec Eneasza zob. Anchizes
 ojciec Stanisława Kiszki, kanonika wileńskiego, zob. Kiszka Stanisław, wojewódzic witebski
 Ojcowie Kościoła katolickiego [Ojcowie święci], starożytni pisarze i teologowie...**An**[I.] 4.1.b,5; 6,1, 3
- Ojczyzna, personifikacja...**IV** tyt.; 2 tyt.; 3,1; 4,4; 5,5
- Olimp, najwyższy masyw górski w Grecji; (mit.) siedziba bogów...**III** 8,19
- Olszany zob. Holszany
- omelski starosta zob. Sapieha Paweł Stefan / starosta homelski
- Orędowniczka zob. Maryja / Orędownica
- Orfeusz, (mit.) tracki poeta i pieśniarz, słynący z cudownej mocy swej muzyki
 Orfeowa lira...**An**[II.] 1,5
- Orvieto [Wetana], (łac. *Urbs Vetus*) miasto we Włoszech, w regionie Umbria...**VI** 18,58
- Palestyna [Ziemia Święta], kraina historyczna i geograficzna na Bliskim Wschodzie, nad Morzem Śródziemnym (dziś: w granicach Izraela i Autonomii Palestyńskiej)...**An**[I.] 2,5, 6
- Pallada / Pallas zob. Atena
- Pan Chrystus zob. Bóg / Chrystus
- pandora zob. instrumenty muzyczne / bandora
- Pani zob. Maryja
 zob. Śmierć

- Panienka zob. Maryja
- Panna zob. Maryja
- papież zob. Grzegorz I Wielki
 zob. Klemens V
 zob. Urban IV
 zob. Urban VIII
- Parki, (mit.) trzy rzymskie boginie przeznaczenia, utożsamiane z greckimi Mojrami; przedstawiano je jako prządki odmierzające długość ludzkiego życia: Kloto przędła nić ludzkiego życia, Lachesis ją snuła, a Atropos przecinała w czasie śmierci (choć ich prerogatywy nie były ściśle ustalone)...**I** 3,492; **V** 2,6,8; 2,8,4; 3,7
 Lachesis... **V** 4,5
- Parnas, pasmo górskie w środkowej Grecji; (mit.) miejsce kultu Muz (zob.) i siedziba Apollona (zob.)...**V** 2.1,3
 parnaski krzew...**An**[II.] 1,1
 parnaskie boginie zob. Muzy
 parnaskie Muzy zob. Muzy
- Parnawa, stolica wchodzącego w skład Inflant (zob.) województwa parnawskiego (dziś: miasto w Estonii)
 starosta parnawski zob. Kiszka Janusz
- Pater* zob. Bóg / Ojciec
- Paweł z Tarsu św., (*Paulus Tarsensis*; ok. 10-67) jeden z apostołów (zob.), nie należał jednak do dwunastu; męczennik, autor zamieszczonych w Nowym Testamencie listów...**IX** 2,1; **An**[I.] 4.1.b,3; 4.2,2; 4.4.b,3, 6; **An**[II.] 2,1
 figura procesyjna...**VI** 5,5
- Persja [Persyja], starożytne państwo na Bliskim Wschodzie...**VII** 2,1
 zob. Persowie
- personifikacja zob. Bojaźń Ludzka
 zob. Ciało
 zob. Cnota
 zob. Dusza
 zob. Fatum
 zob. Kościół katolicki / Kościół
 zob. Kościół katolicki / Kościół bojowny
 zob. Kościół katolicki / Oblubienica bojująca
 zob. Miłość / Miłość Boska
 zob. Miłość / Miłość Boża
 zob. Nabożność
 zob. Nadzieja
 zob. Ojczyzna
 zob. Prawda
 zob. Religia
 zob. Śmierć
 zob. Świat
 zob. Wiara

- zob. Wiktoria
 zob. Wilno
 Persowie, starożytny lud pochodzenia irańskiego...**II** 5,5
   perski ubiór...**An**[I.] 7.2
   perskie szaty...**An**[I.] 7.4
   zob. Persja
 petrobruzjanie [petrobruzjani] zob. ruchy religijne
 petyhorca zob. wojskowe formacje i stopnie
 Piaski zob. Poznań
 Pierozzi Antonin św. [święty *Antoninus*], (Antonino Pierozzi; 1389-1459) dominika-
   nin, arcybiskup Florencji...**An**[I.] 3
 Piłat zob. Poncjusz Piłat
 Piotr św., (bibl.) apostoł (zob.); uznawano, iż miał pierwszeństwo pośród dwunastu
   uczniów; zwierzchnik Kościoła powszechnego...**An**[I.] 4.2.b; 4.6.2
   Piotrowa skała...**III** 3,11
   Piotrów głos...**An**[I.] 1,1
   Piotrów miecz...**IX** 4.1,4
 Placyd zob. Eustachy Rzymski
 pleban wileński zob. Surowski Wojciech
 podkanclerzy koronny zob. Kryski Szczęśny
 podsędek ziemski wileński zob. Zaleski Konstanty
 poganie zob. innowierca
 pohańskie czasy zob. innowierca / poganie
 Polacy...**II** 3,1
   polscy kronikarze...**An**[I.] 5,2
   polski język...**I** tyt.; 2,2; **VII** 3.23c tyt.
   polskie kroniki...**An**[I.] 5,2
   zob. Polska
 Polihymnia zob. Muzy
 Polska...**II** 4,37; 5,7; **An**[I.] 5,2
   polska kraina...**II** 4,34
   Korona Polska...**I** 2,1, 2, 3; **II** 4,30
   Królestwo Polskie...**II** 4,1
   ojczyzna...**An**[I.] 7.6,2
   Rzeczpospolita...**IV** 1,1; **IX** 2,2; **An**[II.] 2,3
   Sarmacja
     sarmacka dziedzina...**III** 7,7
   zob. Polacy
Polyhymnia zob. Muzy
 pomort zob. instrumenty muzyczne
 Pompejusz Wielki, Gnejusz, (*Cnaeus Pompeius Magnus*; 106-48 p.n.e.) rzymski poli-
   tyk i wódz...**An**[I.] 4.1.b,1
 Poncjusz Piłat [Piłat, Piłat Pontski], rzymski prefekt Judei (zob.) (w latach: 26-36);
   (bibl.) skazał na śmierć Jezusa Chrystusa (zob.)...**VIII** 3,12,3; 3,13,8;
   3,14,3; 3,17,1; 5,21; **IX** 3,8,17, 19, 37, 39; 3,9,1; **X** 3.20,47
 Piłatowy pałac...**VIII** 3,14,2

- sędzia...**VIII** 3,15,2
 starosta pontski...**VIII** 3,24,5
 starosta rzymski...**VIII** 3,12,3
 Porfiriusz z Gazy św. [święty *Porphyrius*], (*Porphyrius Gazaicus*; ok. 347-420) biskup Gazy...**An**[I.] 2,6
 Potoccy h. Pilawa, rodzina szlachecka...**II** 9,1
 Potocki
 Potocki Jakub, (ok. 1554-1613) wojewoda braclawski...**II** 8 tyt.
 Potocki Stefan, (1568-1631) starosta feliński...**II** 9 tyt.
 Poznań, stolica Wielkopolski...**An**[I.] 5,2
 poznańska diecezja...**An**[I.] 5,3
 Piaski, historyczna część miasta...**An**[I.] 5,2
 prałat zob. Kiszka Stanisław
 zob. Żagiel Marcin Michałowicz
 Prawda, personifikacja i figura procesyjna...**VI** 5,7; **An**[I.] 7,3; 7,4
 Prawda Wieczna...**IX** 5,9,1
 proboszcz
 proboszcz gieranowski zob. Kiszka Stanisław
 proboszcz oszmiański zob. Żagiel Marcin Michałowicz
 prorocy Starego Testamentu, (bibl.) ogłaszali ludziom Bożą wolę...**VIII** 3,15,7; **X** 3,19,66; **An**[I.] 4,2.b
 prorocy mniejsi [dwanaście proroków], (bibl.) autorzy dwunastu ksiąg wchodzących w skład Starego Testamentu
 figury procesyjne...**VI** 6,3
 prorocy więksi [szedziwi], (bibl.) autorzy największych ksiąg proroczych wchodzących w skład Starego Testamentu: Izajasz (zob.), Jeremiasz, Ezechiel i Daniel (zob.)
 figury procesyjne...**VI** 6,4
 Pseudo-Dionizy Areopagita [*Dionysius*], (*Pseudo-Dionysius Areopagites*; V/VI w.) autor 4 pism teologicznych i 10 listów...**An**[I.] 4,5,3
 Pukiński Piotr, (daty życia nieznane) darczyńca Bractwa św. Józefa z Arymatei i Nikodema...**IX** 6,8 tyt.
 puzan zob. instrumenty muzyczne
 Pytiusz [Pytyjusz], (łac. *Pythius*) bankier z Syrakuz, bohater jednego z egzemplów w dziele *O powinnościach* Cycerona (zob.)...**III** 7,3

 Rachela [Rachel], (bibl.) córka Labana (zob.) i Lei, żona patriarchy Jakuba (zob.), matka patriarchy Józefa; zakochany Jakub zgodził się służyć jej ojcu jako pasterz dwa razy po siedem lat...**III** 8,25
 Rada zob. Wysoka Rada
 Radziwił Jerzy [Radziwił], (1556-1600) kardynał...**IV** 2,78, 85
 Radziwiłłowa z Kiszaków Anna [Anna Chryztofowa Radziwiłłowa], († po roku 1642) księżna, żona Krzysztofa II Radziwiłła...**III** 8 tyt., 43
 rakuski zob. Austria
 Rebeka, (bibl.) żona patriarchy Izaaka (zob.), synowa Abrahama (zob.), siostra Labana (zob.), matka bliźniąt: Ezawa i Jakuba (zob.), który został patriarchą Izraela...**III** 8,33

regal zob. instrumenty muzyczne

Regina (caelorum) zob. Maryja / Królowa

Religia [Religija], personifikacja i figura procesyjna...**VI** 6,2

Roch św. [Roch], (*Rochus Monspensulanus*; ok. 1295-1327) pochodził z Montpellier w południowej Francji (zob.); zgodnie z legendarnym życiorysem po śmierci rodziców rozdał majątek ubogim i pielgrzymował po świecie; posiadał dar leczenia chorych na dżumę, dlatego uznawany jest za jednego z najważniejszych patronów chroniących przed zarazą...**VII** 3.11,29

Romulus, (mit.) założyciel Rzymu (zob.)...**An**[I.] 4.1.b,1

rotmistrz królewski zob. Górecki Stanisław

zob. Kiszka Janusz

zob. Lacki Teodor

zob. Sapięha Jan Piotr

ruchy religijne

albigensi [albingencycy], (inaczej katarzy) uczestnicy średniowiecznych ruchów społeczno-religijnych, których powstanie wiązało się z rozwojem ruchów pokutniczych w X i XI stuleciu (m.in. bogomili)...**An**[I.] 4.4,4

henrycjanie [henrycjani], średniowieczny ruch religijny, zapoczątkowany przez Henryka z Lozanny (†1148), mnicha, eremity i wędrownego kaznodziej; odrzucali grzech pierworodny, sakramenty oraz tradycję religijną...**An**[I.] 4.4,4

petrobruzjanie [petrobruzjani], średniowieczny ruch religijny, zapoczątkowany przez Piotra z Bruys (1117-1131), francuskiego przywódcę religijnego...**An**[I.] 4.4,4

Rucki

Rucki Adam, (daty życia nieznane) siostrzeniec Adriana Wojtkowskiego (zob.); adresat *Monodyi Ojczyzny żalobliwej*...**IV** 1 tyt.; 1,1, 2

Rucki Jan, (daty życia nieznane) siostrzeniec Adriana Wojtkowskiego (zob.); adresat *Monodyi*...**IV** 1 tyt.; 1,1, 2

Rucki Jędrzej, (daty życia nieznane) siostrzeniec Adriana Wojtkowskiego (zob.); adresat *Monodyi*...**IV** 1 tyt.; 1,1, 2

Rudolf I Habsburg [*Rodolphus, comes* albo grabia ausburski], (1218-1291) król niemiecki (panował w latach: 1273-1291)...**An**[I.] 4.6,5

Rufin z Akwilei [*Rufinus*], (*Rufinus Aquileiensis*; ok. 345-411) mnich, teolog i historyk...**An**[I.] 2,7 marg.

Rupert z Deutz [*Rupertus*], (*Rupertus Tuitiensis Abbas*; ok. 1070-1309) benedyktyn, teolog i mistyk, autor komentarzy biblijnych i traktatów teologicznych; interesował się przede wszystkim chrystologią, trynitologią i sakramentologią...**IX** 3

Rut, (bibl.) kobieta pochodząca z Moabu (zob.), wyszła za mąż za syna Noemi (zob.), Machlona, a po jego śmierci powędrowała wraz z teściową do Betlejem, następnie poślubiła Booza, z którym miała syna Obeda, wnukiem zaś Obeda był król Dawid (zob.)...**III** 8,29

Rzeczpospolita/rzeczpospolita zob. Polska

zob. Rzym, stolica starożytnego imperium

Rzym, miasto

Rzym, stolica chrześcijaństwa

- rzymski Kościół...**III** 3,4; **VI** 2,1
 rzymski starosta zob. Poncjusz Piłat
 Rzym, stolica starożytnego imperium...**An**[I.] 2,5
   rzeczpospolita, ustrój w historii państwa rzymskiego (509-27 p.n.e.)...**IV** 1,1
   rzymscy wodzowie...**X** 2,2
   rzymskie Gracje zob. Charyty
 Rzymianie, mieszkańcy starożytnego miasta...**II** 8,5; 19,2; **IX** 2,1; 3.8,23; **X** 2,1;
   An[I.] 4.1,2
   Rzymianin...**IV** 1,1 (Cyceron)
 Rycerz Chrześcijański, figura procesyjna...**VI** 4,5
- Saba, królestwo na południu Półwyspu Arabskiego, o początkach sięgających XI w.
 p.n.e.; importowano stamtąd m.in. kadzidło do użytku liturgicznego...**II** 5,5
 Salomon, (bibl.) syn króla Dawida (zob.) i Batszeby, król izraelski; słynął z mądrości
   i uznawany był za mędrca; zbudował Pierwszą Świątynię w Jerozolimie (zob.),
   a bogactwo i przepych jego królestwa stały się legendarne...**VII** 3.14,11; **VIII**
   4,2 marg.
   zob. Bóg / Chrystus
- Samson, (bibl.) jeden z sędziów większych z pokolenia Dana; jego narodziny zapo-
 wiedział anioł, dlatego Samson uchodził za wybrańca; był samotnym wojowni-
 kiem, który walczył z Filistynami (zob.), jednak zakochał się w Filistynie z Tim-
 ny, co skonfliktowało go zarówno z Filistynami, jak i z Judejczykami; gdy został
 zdradzony i wydany Filistynom, opanował go duch Boży, dzięki czemu z pomocą
 osłej szczęki pobił wielu przeciwników; zginął zdradzony przez kochankę Dalilę,
 która wyjawiała Filistynom, iż sekret potężnej siły Samsona tkwi w jego włosach
 ...**X** 3.19,49
- Samuel, (bibl.) izraelski prorok i sędzia, kapłan świątyni Jahwe w Szilo...**An**[I.] 2,8
- Sapieha
- Sapieha Andrzej, (†1611) wojewoda mścisławski...**IV** 2,27
 Sapieha Jan Piotr, (1569-1611) rotmistrz królewski...**IV** 2,23
 Sapieha Leon Iwanowicz, (1557-1633) wojewoda wileński, hetman wielki litew-
   ski...**IX** 6.1 tyt., 1
 Sapieha Paweł Stefan, (1565-1635) koniuszy litewski, mąż Elżbiety z Wesseli-
   nich...**V** tyt.; 1 tyt., 1, 2; 2.2,6; 2.4,3; 2.8,1
   małżonek...**V** 3 tyt.
   starosta
   homelski [omelski]...**V** tyt.; 1 tyt.
   meteleński [metelski]...**V** tyt.; 1 tyt.
   oszmiański...**V** tyt.; 1 tyt.
   simneński [siemieński]...**V** tyt.; 1 tyt.
 Sapieha Stanisław Jan, (1589-1635) starosta słonimski...**II** 13 tyt.
- Sapiehowa z Wesselinich Elżbieta [Elżbieta Weselewna, Elżbieta Weselówna Sapie-
   żyna], (ok. 1586-1615) żona Pawła Stefana Sapiehy (zob.), bohaterka utworu
   Bartoszewskiego *Threnodiae*...**V** tyt.; 1.1, 2; 2.2,5; 3,24, 29, 52; 5,1; 6,1, 2
   koniuszyna...**V** 2.6,7

- małżonka...**V** 3 tyt.
 zmarła...**V** 5 tyt.
 Sapiehowie h. Lis, rodzina szlachecka
 dom Sapihy...**V** 3,2
 starożytna familija...**V** 1,1
 Saraceni zob. muzułmanie
 Satyrus [Satyr], (*Satirus*; †378) młodszy brat św. Ambrożego (zob.), prawnik...**An**[I.] 4,5,3
 Saul, (bibl.) pierwszy król izraelski, wywodził się z pokolenia Beniaminitów; prowadził wojny przeciw Filistynom (zob.); prześladował Dawida (zob.), obawiając się, iż może pozbawić go władzy; wraz ze swymi synami zginął, walcząc przeciw Filistynom w górach Gilboa...**VIII** 3,9,5
 Saulowe ciało...**VIII** 3,8,4
 Saulowi mężowie...**VIII** 3,9,2
 Sąd Ostateczny [Sąd Ostateczny, Sąd Pański]...**I** 3,293; **IX** 6,6,4
 Scherer Georg [Jerzy *Schererius*], (1540-1605) jezuita, wybitny kaznodzieja...**An**[I.] 4,3,3
 Sebastian św. [Sebastyan, Sebestyan], († ok. 288) męczennik skazany na śmierć przez cesarza Dioklecjana (panował w latach: 284-305), patron cierpiących na choroby zakaźne...**VII** 3.12,1, 25
 figura procesyjna...**An**[I.] 7.3
 sekretarz królewski zob. Bildziukiewicz Tomasz
 Sennacheryb [Senacheryb], władca Assyrii z dynastii Sargonidów (panował w latach: ok. 705-681 p.n.e.); (bibl.) toczył wojnę z Królestwem Judy, którym rządził Ezechiasz (zob.); jego wojsko wymordował zesłany przez Boga anioł; zginął z ręki własnych synów...**VIII** 4,12,6
Serarius Nicolaus/Serariusz Mikołaj [*Nicolaus Serarius*], (1558-1609) jezuita, autor pism polemicznych, egzegetycznych i historycznych...**An**[I.] 2,1 marg.
 serbin zob. instrumenty muzyczne / serby
 sędziowie
 Sędzia zob. Bóg
 sędzia zob. Poncjusz Piłat
 sędzia ziemski wileński zob. Zienowicz/Zenowicz Jerzy Jan
 zob. Wysoka Rada
 Sława zob. Muzy / Klio
 Słońce, gwiazda najbliższa Ziemi...**V** 8,1
 Słuszka
 Słuszka Aleksander, (1580-1647) kasztelan żmudzki...**IX** 6.2 tyt., 6
 Słuszka Krzysztof [Chryzstof Słuszka], (†1619) wojewoda wendeński...**An**[I.] tyt.; **I** tyt.; 1,2
 Słuszkowie h. Ostoja, rodzina szlachecka...**IX** 6.2,1
 Smoleńsk, miasto nad Dnieprem, najbardziej wysunięte na wschód miasto Pierwszej Rzeczypospolitej; w 1611 r. zostało zdobyte przez polskie wojska po wielomiesięcznym oblężeniu...**II** tyt.; 2,1; 4,9, 16; 5 tyt.; **III** 6,16
 smoleński zamek...**II** 6,2

- smoleńskie mury...**II** 17,3
 smoleńskie olbrzymy...**II** 7,3
 Sochaczew, miasto na zachodnim Mazowszu...**An**[I.] 5,3
Societas Iesu zob. jezuita / Towarzystwo Jezusowe
 Sodom, (bibl.) najważniejsze miasto kananejskie, spalone przez Boga deszczem ognia i siarki z powodu niegodziwości mieszkańców...**VII** 3,8,19
 sodomski grzech, stosunki płciowe inne niż heteroseksualne...**VIII** 4,11,2
 Sokrates Scholastyk [*Socrates*], (*Socrates Scholasticus*; ok. 380 – po 439) historyk bizantyński...**An**[I.] 2,11
 Sozomen, Hermiasz [*Sozomenus*], (*Salaminius Hermias Sozomenus*; ok. 400-450) historyk bizantyński...**An**[I.] 2,11
 starosta
   feliński zob. Potocki Stefan
   homelski [omelski] zob. Sapieha Paweł Stefan
   meteleński [metelski] zob. Sapieha Paweł Stefan
   oszmiański zob. Sapieha Paweł Stefan
   parnawski zob. Kiszka Janusz
   pontski zob. Poncjusz Piłat
   rzymski zob. Poncjusz Piłat
   simneński [siemieński] zob. Sapieha Paweł Stefan
   słonimski zob. Sapieha Jan
   zakroczymski zob. Kryski Szczesny
stella caeli zob. Maryja / gwiazda
stella maris zob. Maryja / gwiazda
 Stolica Apostolska [Stolica Apostolska, Stolica Pasterska]...**IX** 2 tyt.; **An**[I.] 1,1
 stolica Księstwa Litewskiego, stolica Wielkiego Księstwa zob. Wilno
 Suderman zob. Karol IX Waza
 Surlusz Wawrzyniec [*Surlus*], (*Surlus Laurentius*; 1522-1578) mnich kartuski, historyk Kościoła i hagiograf...**An**[I.] 2,6 marg.; 5,4
 surma zob. instrumenty muzyczne
 Surowski Wojciech, (daty życia nieznane) pleban wileński...**IX** 5.13 tyt.
 Sydon, starożytne portowe miasto fenickie nad Morzem Śródziemnym, słynne z wyrobu barwionych purpurą tkanin
 sydońskie szarlaty...**I** 3,91
 Sydoniusz Apollinaris [*Sidonius*], (*Caius Sollius Modestus Apollinaris*; ok. 430 – po 479) poeta i epistolograf, biskup późniejszego Clermont, święty katolicki...**An**[I.] 2,1
 Syjon, wzgórze w Jerozolimie (zob.), gdzie król Dawid (zob.) umieścił Arkę Przymierza (zob.); tu: Ziemia Obiecana, w której Bóg mieszka wraz ze swoim ludem...**VII** 3.13,35; **VIII** 4,1,1; **X** 3.14,18
   syjońska góra...**X** 3.18,12
   syjoński dwór...**VIII** 4,1,8
   syjońskie córki...**X** 3.19,71
 Symon Cudak zob. Szymon Mag
 szalamaja zob. zob. instrumenty muzyczne
 Szimei [Semei], (bibl.) Żyd z pokolenia Beniamina, krewny króla Saula (zob.)...**An**[I.] 4.6,2
 Sołomski Jan, (daty życia nieznane) porucznik...**IV** 2,13, 21

sztort zob. instrumenty muzyczne

Szwedzi [Szwedy], żołnierze szwedzcy...**IV** 2,11, 25, 126, 131

szwedzki kark...**IV** 2,29

szwedzkie paszczęki...**IV** 2,150

smoki...**IV** 2,151

zbójca zamorzny...**IV** 2,135

Szymon Mag [Symon Cudak], (bibl.) postać pojawiająca się w Dziejach Apostolskich; zajmował się czarną magią i chciał skłonić apostołów (zob.), by sprzedali mu dar Ducha Świętego...**VII** 3.1,26

Śmierć, personifikacja...**I** 3,117, 243, 260, 330, 460, 467, 468, 471; **II** 4,4; **IV** 2,9, 22, 31, 35, 68, 71, 90, 91, 175, 177, 196; 3,3; 4,10; **V** 2,10,4; 3,30, 43; 4,4, 16, 20, 22; 5,1; **VII** 3.6,18, 38; 3.7,21; 3.13,6; **X** 3.3,6; 3.19,14

okrutnica surowa...**IV** 2,72, 178

pani...**I** 3,479

Świat, personifikacja...**I** 3,11, 167, 229, 245, 343, 460, 522

święta, święty zob. Ambroży z Mediolanu

zob. Augustyn z Hippony

zob. Bellarmin Robert

zob. Benon z Miśni

zob. Eustachy Rzymski

zob. Florian

zob. Fontaine Bernard de

zob. Grzegorz I Wielki

zob. Jan

zob. Jan Chryzostom (Złotousty)

zob. Jan Ewangelista

zob. Jerzy

zob. Justyn Męczennik

zob. Kazimierz Jagiellończyk

zob. Klara z Asyżu

zob. Konstantyn I Wielki

zob. Krzysztof

zob. Łukasz

zob. Marcin

zob. Paweł

zob. Picrozzi Antonin

zob. Piotr

zob. Porfiriusz z Gazy

zob. Roch

zob. Sebastian

zob. Tomasz Apostoł

zob. Tomasz z Akwinu

Tabor, góra w Galilei (zob.), na południowy zachód od Jeziora Tyberiadzkiego (zob.); (bibl.) miejsce Przemienienia Pańskiego...**An**[I.] 2,3

Talia zob. Muzy

Tamaryci [Tamarytowie], albo lud sąsiadujący z Hyrkanami, albo w istocie mowa o Kamarytach (*Camaritae*), ludzie zamieszkującym południowo-wschodnie wybrzeża Morza Czarnego, w pobliżu Kolchidy...**An**[I.] 4.1,2

Teodozjusz I Wielki [cesarz *Theodosius* starszy, Teodozjusz], (*Flavius Theodosius*; 347-395) cesarz rzymski (panował w latach: 379-395)...**An**[I.] 2,7; 2,9

Terpsychora zob. Muzy

Thalia zob. Muzy

Tobiasz Starszy [Tobijasz], (bibl.) syn Tobieła z pokolenia Neftalego, bohater Księgi Tobiasza; żył w diasporze w Niniwie (zob.), stolicy Assyrii, był człowiekiem głęboko wierzącym i przestrzegał prawa Bożego; Bóg nagrodził jego sprawiedliwość, wzbudzając łaskawość króla Salmanassara, który powierzył mu stanowisko w asyryjskiej administracji; za czasów króla Sennacheryba (zob.), który mordował Izraelitów, Tobiasz musiał się ukrywać...**VII** 3.8,29

Tomasz

Tomasz Apostoł św., (bibl.) jeden z dwunastu apostołów (zob.); początkowo nie uwierzył w zmartwychwstanie Jezusa (zob.)...**An**[I.] 4.1,3

Tomasz z Akwinu św. [Tomasz *de Aquino*], (*Thomas de Aquino*; ok. 1225-1274) teolog i filozof, dominikanin...**An**[I.] 3

Towarzystwo Jezusowe zob. jezuita

Tracja [Tracyja], kraina historyczna na Półwyspie Bałkańskim...**An**[I.] 2,8

trębacz, figura procesyjna...**An**[I.] 7.2

Troja, miasto położone w Troadzie, w Azji Mniejszej, nad rzeką Skamander; (mit.) Homer opisał w *Iliadzie* toczącą się na równinie trojańskiej dziesięcioletnią wojnę Trojan z Achajami/Grekami; najdzielniejszym obrońcą miasta był syn króla Priama, Hektor (zob.), a jego małżonką Andromacha (zob.)...**III** 10,1, 8

trojańskie domy...**III** 8,9

Tryzna Marcin, (†1643) referendarz i pisarz Wielkiego Księstwa Litewskiego...**IX** 5.6 tyt.

Tryznowie h. Gozdawa, rodzina szlachecka...**IX** 5.6,2

trzej mężowie

trzej mężowie, (bibl.) mężczyźni, którzy na polecenie króla Dawida (zob.) przedarli się do wrogiego obozu Filistynów (zob.) w Betlejem i zacerpnęli z tamtejszej studni wody, złożonej następnie w ofierze Bogu...**VIII** 3,7,3

trzej młodzieniaszkowie, (bibl.) Żydzi: Szdrak, Meszak i Abed-Nego, którzy sprzeciwili się rozkazowi króla Nabuchodonozora, by oddać cześć posągowi ze złota, za co zostali wrzuceni do rozżarzonego pieca...**VII** 3.4,18

Tullius zob. Cynceron

Turcja [Turcyja; w Turcech], tj. Imperium Osmańskie, państwo, z którym Rzeczpospolita w wiekach XVI i XVII toczyła wiele wojen...**III** 5,4

Tyber, rzeka w środkowej części Półwyspu Apenińskiego, uchodząca do Morza Tyrreńskiego; leżał nad nią Rzym (zob.)...**III** 10,4

Tyberiadzkie Jezioro [Morze Tyberyjadzkie], inaczej Morze Galilejskie / Genezaret, położone w Galilei (zob.)...**An**[I.] 4.2.b

Tyfon, (mit.) najczęściej uchodził za syna Gai/Ziemi i Tartaru, był potworem o ciele olbrzymia, mającym 100 smoczyczych głów zamiast palców i węże zamiast nóg; chciał pomścić klęskę Gigantów, nasłanych przez Gaję na Zeusa i bogów olimpijskich po tym, jak zwyciężyli oni w walce o panowanie nad światem najstarsze potomstwo Ziemi – Tytanów; przerażeni Olimpijczycy (z wyjątkiem Ateny i samego Zeusa) skryli się przed szturmującym niebo Tyfonem na pustyni egipskiej, przybierając postaci zwierząt; Zeusowi udało się w końcu pokonać rannego olbrzymia: przygniótł go wyspą Sycylią (lub górą Etną)...**III** 4,21

Tyszkiewicz Jerzy, biskup metoneński, nominat żmudzki...**VIII** 2 tyt.; **IX** 5.1 tyt., 10 Tytan zob. Helios

uczeń zob. Jan Ewangelista
zob. Nikodem

uczniowie zob. apostołowie
zob. ewangeliści

Urania zob. Muzy

Urban IV [Urban święty], (Jacques Pantaléon; 1200-1264) papież w latach 1261-1264; w 1264 r. mocą bulli *Transiturus* ustanowił święto Bożego Ciała...**VI** 18,54, 59; **An**[I.] 3

Urban VIII [Urban ósmy, Urban święty], (Maffeo Barberini; 1568-1644) papież (w latach 1623-1644); zatwierdził istnienie wileńskiego Bractwa św. Józefa z Arymatei i Nikodema (zob.)...**IX** 5.2,8

Urbis Vilnensi zob. Wilno / Miasto Wileńskie

Vienne [Wienna], miasto w południowo-wschodniej Francji (zob.)...**An**[I.] 3

Virgo zob. Maryja / Dziewica

Virgo Mater zob. Maryja / Dziewica

Wajer Marcin zob. Wejher Jan

Wejher Jan [Marcin Wajer], (†1626) rotmistrz biorący udział w szturmie twierdzy smoleńskiej (omyłka Bartoszewskiego)...**II** 14 tyt.

Wenden zob. Kieś

wendeński starosta zob. Słuszka Krzysztof

Wenus, (mit.) rzymska bogini miłości, utożsamiana z grecką Afrodytą...**I** 3,68

Weselewna Elżbieta zob. Sapiehowa z Wesselinich Elżbieta

Wesselini (Wesselényi), rodzina

Weselenowy dom...**V** 2.2,5

Weselenowy ród...**V** 3,1

Wetana zob. Orvieto

Węgry, państwo w środkowej Europie...**III** 5,4

Wiara

figura procesyjna...**VI** 5,1, 8

personifikacja...**VIII** 3,3,1, 5, marg.; 3,7,1

Wielkie Księstwo Litewskie zob. Litwa

Wielkie Księstwo Moskiewskie zob. Moskwa

Wienna zob. Vienne

Wiktoria [Wiktoryja], personifikacja zwycięstwa i figura procesyjna...**VI** 7,1

Wilno

Wilno, personifikacja...**II** 4,45

Wilno, stolica Wielkiego Księstwa Litewskiego...**II** tyt.; 4,1,5, 6; 5 tyt.; **IV** 2,198;
V 1,2; **VI** 3,10; **VII** 2, tyt., 2; 3.11,15; **VIII** 2,2; **IX** 2,2; 3.19,12; 6.11,1;
An[I.] 4.6,2; 7.6,2

marszałek trybunalski wileński zob. Słuszka Krzysztof

podstępdek ziemski wileński zob. Zaleski Konstanty

sędzia ziemski wileński zob. Zienowicz Jerzy Jan

Wileńska Akademia zob. jezuici

wileńska kapituła, kolegium kanoników przy katedrze wileńskiej...**IX** 5.4
tyt.

prałaci Miasta Wileńskiego...**IX** 5.4,1

wileński biskup zob. Wollowicz Eustachy

zob. Woyna Abraham

zob. Woyna Benedykt

wileński dziekan zob. Żagiel Marcin Michałowicz

wileński kanonik zob. Cieszyński Bartłomiej

zob. Isajkowski Franciszek Dołmat

zob. Kiszka Stanisław

zob. Nieborski Stanisław

zob. Zabłocki Adam

zob. Zaliwski Kasper

wileński klasztor...**V** 2.5,3

wileński kościół farski...**An**[I.] 7.1

wileński magistrat [magistrat, magistrat Miasta Wileńskiego]...**VII** tyt.; 2
tyt.; **IX** 6.10 tyt.; **An**[II.] 2,2

panowie radni...**IX** 6.11,5

Rada Miasta Wileńskiego...**IX** 6.10,1

Senat Miasta Wileńskiego...**IX** 3,19,17; **An**[II.] tyt.; 2 tyt.

wileński pleban zob. Surowski Wojciech

wileński Rynek...**An**[I.] 6.3,2

wileński wojewoda zob. Chodkiewicz Krzysztof

zob. Sapieha Leon Iwanowicz

wileński wójt zob. Bildziukiewicz Tomasz

wileńskie Muzy zob. Muzy

wileńskie szkoły...**IV** 2,53

Jerozolima Litewska [Hierzolima litewska]...**VIII** 2,1

Miasto Wileńskie [Miasto Wileńskie, *Urbis Vilmensii*]...**II** 4 tyt.; **V** 1,1; **VI** 2,1;

VII tyt.; 2,2; 3.11,17; **IX** 3,19,17; 6.10,1; **An**[II.] tyt.; 2 tyt., 1, 2

strażniczy Miasta Wileńskiego zob. Kazimierz Jagiellończyk

stolica Księstwa Litewskiego, stolica Wielkiego Księstwa...**VI** 3,9; **VIII** 2,1

stolica litawowej ziemi...**VI** 17,29

Władysław II Jagiello [Władysław Jagiello], (ok. 1351 lub 1361 – 1434) król polski
(panował w latach: 1386-1434)...**VI** 3,15; **An**[I.] 5,2

Włosi, mieszkańcy Włoch, państwa kojarzącego się z rozwiniętymi miastami
i bogactwem

Włochowie...**II** 5,6

- Wojciech św., (ok. 956-997) biskup praski, mnich i męczennik; zabity przez Prusów, których zamierzał nawracać na wiarę chrześcijańską; patron Polski...**An**[II.] 3.14 tyt.
- wojewoda braclawski zob. Potocki Jakub
- wojewoda mścisławski zob. Sapieha Andrzej
- wojewoda wendeński zob. Słuszka Krzysztof
- wojewoda wileński zob. Chodkiewicz Krzysztof
zob. Sapieha Leon
- województwo witebski zob. Kiszka Stanisław
- wojskowe formacje i stopnie
- arkabuzer [arkabuzerz], żołnierz jazdy
figura procesyjna...**VI** 11,5
- chorąży, żołnierz niosący chorągiew lub sztandar pułkowy
figura procesyjna...**VI** 9,7; **An**[I.] 7.2; 7.4
- giermek, sługa żołnierza
figura procesyjna...**VI** 9,4; 10,7; **An**[I.] 7.2; 7.4; 7.5
- hetman, od XV w. najwyższy dowódca wojsk w Polsce i na Litwie
figura procesyjna...**An**[I.] 7.4
- hetman polny koronny zob. Żółkiewski Stanisław
- hetman wielki litewski zob. Chodkiewicz Jan Karol
zob. Kiszka Stanisław Piotrowicz
zob. Sapieha Leon Iwanowicz
- petyhorca, żołnierz średniozbrojnej jazdy litewskiej
figura procesyjna...**VI** 9,3
- żołnierz, żołnierze
- żołnierze konni
figury procesyjne...**An**[I.] 7.2; 7.4
- żołnierze piechoty [żołnierze piechotni]
figury procesyjne...**An**[I.] 7.2
- zob. Gnoiński Jan
- zob. Jerzy z Kappadocji
- zob. kozacy
- zob. Longin z Cezarei
- zob. Longini
- zob. Moskwici
- zob. Szwedzi
- zob. Wojtkowski Adrian
- Wojtkowski Adrian, (daty życia nieznane) żołnierz walczący w wojnie o Inflanty (zob.), porucznik; bohater *Monody*...**IV** tyt.; 1,2; 3,33, 36, 81, 141, 173, 183, 194; 4,3, 9
- nieprzestraszony młodzian...**IV** 2,128
- piastun wierny...**IV** 2,34
- porucznik prawy...**IV** 2,143
- praktyk w bojowych dziełach...**IV** 4,2
- weteran waleczny...**IV** 4,2
- Wółłowicz Eustachy [Eustachijusz Wołowicz], biskup wileński...**IX** 5.2 tyt., 2

- Wołmar / Wołmierz, miasto w Inflantach
     wołmierskie zagony...**IV** 2,130
- Wołoszczyzna, kraina historyczna położona między Południowymi Karpatami a Dunajem
     wołoskie krainy...**IV** 2,104
- Wołowicz Eustachijusz zob. Wollowicz Eustachy
- Woyna
     Woyna Abraham, biskup wileński...**IX** 2 tyt.; 4.1 tyt., 1
     Woyna Benedykt, biskup wileński...**VI** tyt.; 2 tyt.
- Woynowie h. Trąby, rodzina szlachecka...**IX** 1,8
- wódz zob. Żółkiewski Stanisław
- wójt wileński zob. Bildziukiewicz Tomasz
- Wulkan, (mit.) rzymski bóg ognia i kowalstwa, utożsamiany z greckim Hefajstosem
     Mulciber ("Zmiękczejący/Pieszczejący [metal]")...**III** 8,15
- Wysoka Rada [Rada], (Sanhedryn) najwyższa żydowska władza w czasach Jezusa (zob.); jej członkowie pełnili funkcje religijne i administracyjne...**VIII** 3,10,6; 3,11,7; **X** 3,7,9
     magistrat...**VIII** 3,13,2
     sędziowie...**VIII** 3,12,1; **X** 3,1,12
- Zablocki Adam, (†1648) kanonik wileński...**IX** 5.8 tyt., 1; 5,9,5
- Zachariasz [Zacharyasz], (bibl.) kapłan, mąż świętej Elżbiety (zob.), ojciec Jana Chrzciciela (zob.)...**An**[II.] 3.12,15
- Zaleski Konstanty, (daty życia nieznane) podstępdek ziemski wileński...**IX** 6.5 tyt.; 6,6,1
- Zaliwski Kasper, (†1645) kanonik wileński...**IX** 5.11 tyt.
- Ziemia Święta zob. Palestyna
- Zienowicz/Zenowicz Jerzy Jan [Jerzy Zienowicz], (†1648) sędzia ziemski wileński...
     IX 6.4 tyt., 5
- Zwingli Ulrich [Zwinglijusz], (1484-1531) szwajcarski reformator religijny...**An**[I.] 4,5,b,1
- Zygmunt II August, (1520-1572) król polski (panował w latach: 1530-1572)...**An**[I.] 5,3, 4
- Zygmunt III Waza, (1566-1632) król polski (panował w latach: 1587-1632) i szwedzki (panował w latach: 1592-1599)...**II** 4,2, 7, 13, 19, 25, 33, 51, 53; 5 tyt.; 6,7; 19,7; 21,2; **III** 5,19; 6,19; **IV** 2,116, 170
     głowa Polski i Litwy...**II** 4,39
     hospodar Carstwa Moskiewskiego...**II** 4,27
     książę Księstwa Litewskiego...**II** 4,2
     monarcha Królestwa Polskiego...**II** 4,1
- Żagiel Marcin Michałowicz [Marcin Michajłowicz Żagiel], (†1643) dziekan wileński, proboszcz oszmiański, oficjal generalny wileński...**IX** 5.5 tyt.; **X** 2 tyt. prałat...**X** 1,1
- Żmudź, historyczny region w zachodniej części Litwy
     żmudzki biskup zob. Eliaszewicz-Gejsz Melchior
     żmudzki kasztelan zob. Słuszka Aleksander

- żmudzkie grody...**IX** 5.1,4
 żmudzkie księstwo...**IX** 5 tyt.
 żmudzkie niebiosy...**IX** 5.1,2
 żołnierze zob. wojskowe formacje i stopnie
 Żółkiewski Stanisław, (1547-1620) hetman polny koronny
 wódz...**IV** 2,115
 Żydzi [Izraelczycy, Żydowie], naród semicki w starożytności zamieszkujący Palestynę...**VI** 16,2; 17,12; 18,18; **VIII** 3,25,1; **IX** 3,8,38
 żydowscy książęta...**An**[I.] 5,6
 żydowscy lewitowie...**II** 16,1
 żydowscy sępowie...**X** 3.19,11
 żydowska niewierność...**IX** 3,12,18
 żydowska plwocina...**X** 3.7,28
 żydowska wściekłość...**VIII** 3,33,4
 żydowska ziemia zob. Judea
 żydowska złość... **VIII** 3,17,8
 żydowski gmin...**X** 3.20,16
 żydowskie książę zob. Nikodem
 Izrael...**An**[I.] 4.2,2
 izraelowe plemię...**X** 3.20,1
 izraelski lud...**X** 3.20 tyt.; **An**[I.] 2,3;
 jadowite plemię... **VIII** 3,25,3; **IX** 3,12,6;
 jerozolimscy krucy...**X** 3.19,17
 Juda...**X** 3.13,19
 judzki naród...**X** 3.20,1
 judzkie pokolenie...**X** 3.14,7
 naród lekki...**X** 3.20,15
 żydzi [żydowie, żydy], wyznawcy judaizmu...**An**[I.] 4.1,3; 4.2,2; 4.4.b,3, 4; 4.5.b,1; 5.1, 2, 3, 4, 5

ZESTAWIENIE WERSYFIKACYJNE

Wiersz stychiczny

1. 8 aabb
X 3.16-3.18
2. 9 aabb
VI 19
3. 11 aabb
X 3.2, 3.10
4. 12 aabb
X 3.3
5. 13 aabb
I 3 (w. 359-386); II 1, 3-21; IV 2-5; IX 1, 3.1-3.17, 3.19-3.21, 4-6; X
1, 3.1, 3.4, 3.7
6. Wersy 8-, 11- i 13-zgłoskowe, rymy aabb
X 3.8
7. Wersy 11- i 13-zgłoskowe, rymy aabb
X 3.12, 3.21

Strofy dwuwiersowe równowersowe

1. 8 aabb
An[II.] 3.27
2. 11 aabb
VIII 1; An[II.] 3.16
3. 13 aabb
I 1, 3 (w. 1-150, 203-252, 333-358, 399-402, 511-522); III 9-11; V 2,
4-8; VI 1, 3-18; VII 1, 3.14; An[II.] 1, 3.18, 3.32
4. 14 aabb
VIII 5

Strofy dwuwiersowe różnowersowe

1. 13 a, 11 a
III 7

Strofy trzywersowe równowersowe

1. 8 aaa
An[II.] 3.29
2. 10 aaa
An[II.] 3.8

Strofy trzywersowe różnowersowe

1. 13 a, 11a, 5b
III 6

Strofy czterowersowe równowersowe

1. 6 aabb
I 3 (w. 387-398); An [II.] 3.6, 3.23
2. 8 aabb
I 3 (w. 297-320); VII 3.10; An[II.] 3.11, 3.19, 3.24, 3.25, 3.26, 3.30, 3.31
3. 8 (4 a + 4 a), 7 b
I 3 (w. 479-510)
4. 11 aabb
I 3 (w. 403-410); VII 3.6, 3.20, 3.23c
5. 12 aabb
VII 3.9, 3.17, 3.18; An [II.] 3.21
6. 13 aabb
I 3 (w. 151-202, 253-296, 411-478); III 5; V 3; VII 3.1, 3.4, 3.5, 3.8, 3.13; An[II.] 3.10

Strofy czterowersowe różnowersowe

1. 6 a, 8 a, 9 b, 6 b
An[II.] 3.12
2. 6 aa, 11 bb
I 3 (w. 321-332)
3. 7 a, 6 aa, 8 b (refren)
An[II.] 3.15
4. 7 aa, 13 bb
VII 3.22
5. 7a, 13a, 11bb
X 3.15
6. 8 aa, 11 bb
III 4
7. 9 a, 8 a, 8 a, 10 b (refren)
An[II.] 3.28

8. 10 aa, 5 b, 10 b
X 3.11
9. 11 aab, 5 b
III 3; VII 3.7, 3.11, 3.12, 3.15, 3.19, 3.19a; IX 3.18; An[II.] 3.13, 3.17,
3.20
10. 11 aabb, 9 c
X 3.13, 3.14
11. 13 aa, 11b, 9b
X 3.5

Strofy pięciowersowe równowersowe

1. 6 abcba
An[II.] 3.5

Strofy pięciowersowe różnowersowe

1. 6 aabb, 12 b
An[II.] 3.3

Strofy sześciowersowe równowersowe

1. 6 aabccb
An[II.] 3.22

Strofy sześciowersowe różnowersowe

1. 13 aa, 11 bb, 10 cc
VII 3.2

Strofy ośmiowersowe równowersowe

1. 11 aabbccdd
VIII 3, 4
2. 14 aabbccdd (+ 3-zgłoskowy refren)
X 3.20

Strofy ośmiowersowe różnowersowe

1. 10 a, 8 a, 10 b, 8 b, 8 c, 10 c, 8 d, 9d
VII 3.21
2. 11 aabb, 8 cc, 11dd
VIII 6
3. 11 aabb, 12 cc, 11 dd
VII 3.3
4. 13 aabb, 8 cc, 13 dd
III 8; X 3.19

Strofy dziesięciowersowe równowersowe

1. 13 aabbccdde
VII 3.16

Strofy dziesięciowersowe różnowersowe

1. 13 aa, 13 bb, 11 c, 7 c, 11 d, 7 d, 11 e, 7 e
X 3.9

Połączenie strofy sześć- i pięciowersowej

1. 11 aabbcc
11 aabbb
X 3.6

ANEKS

[I.]
**DOWODY PROCESYJNEJ NABOŻNEJ
 I POWAŻNEGO TRYUMFU W DZIEŃ ROCZNY
 PRZENAŚWIĘTSZEGO CIAŁA BOŻEGO
 JAŚNIE WIELMOŻNEMU PANU, JEGO MOŚCI PANU,
 P[ANU] CHRYSZTOFOWI SŁUSZCE,
 WOJEWODZIE WENDENSKIEMU *ETC.*,
 NATENCZAS
 MARSZAŁKOWI TRYBUNALSKIEMU WILEŃSKIEMU
 OFIAROWANE PRZEZ WALENTEGO BARTOSZEWSKIEGO**

**[1.] Jaśnie Wielmożnemu Panu,
 Jego M[o]ści Panu Chryzstofowi Słuszce,
 wojewodzie wendeńskiemu *etc.*, memu Miłościwemu Panu**

[1] Niezwyciężony jest, W[ielce] M[iłościwy] Panie, nie ten, na którego nigdy nie biją, ale którego w rozmaitych razach nigdy przekonać nie mogą. Rzadkiemu i owszem żadnemu oprócz samej prawdy w takim szańcu placu dostać kiedy dano, a nie bez przyczyny: wspiera się bowiem na nieodmiennej istności Boskiej i pod sznur prawdy przedwiecznej iść musi, cokolwiek się prawdą szczyli. Lecą błędy, łamią się kacerstwa, nauki nowe ustają, bo od prawidła nieodmiennej mądrości odstępili. Sama prawda wiecznością jest uprzywilejowana, acz wszelka, ale osobliwie owa, która fundament na objawieniu Boskim założyła, którą głos Piotrów z Stolicy Pastorskiej po wszystkie wieki świata ogłaszał. I acz wiele szturmów na nią powstaje od ludzi na rozumie się tylko swoim w wyrozumieniu Pisma sadzących, którzy cześć Bożą niszczą, z wiary przodków naszych niewstydliwie się natrzęsają, prawda jednak katolicka stoi nienaruszona. Każdego miłośnika starożytnej przodków swych wiary animusz więcej się zapala i czym kto może, miłość swoją ku Bogu i podwyższeniu wiary świętej oświadcza.

[2] Ja, Wiel[ce] M[iłościwy] Panie, nie gruntowniejszemi, na których mistrzyniej prawdy, wierze naszej nie schodzi, ale prostszemi dla prostych dowodami prawdę o czci sakramentu ciała Bożego objaśnić tą jakąkolwiek pracą moją usiłowałem, która aby znakomitsza na jawie wyszła, poddałem ją pod obronę W[aszej] M[ości] M[iłościwego] P[ana], którego godność senatorska – panem mądrym, trybunalski stolec – marszałkiem w sprawiedliwości się kochającym, umiejętność – Muzom łaskawem mecenasem wszystkim zaleca.

Wejrzysz, W[asza] M[ość], M[iłościwy] P[anie], nie na pracę błahość, ale na chęć, którą-m chciał W[aszej], M[ości] m[emu] M[iłościwemu] Panu, oświadczyć, prawdę katolicką ogłosić i onę, jako Pan we czci Bożej się kochający, pod obronę swoją wdzięcznie przyjąć będziesz raczył.

W[aszej] M[ości] mego M[iłościwego] P[ana] naniższy służebnik,
Walenty Bartoszewski

[2.] Co jest ogólnie procesycja

[1] Jest nabożne modlących się ludzi z pewnymi ceremonijami i obrzędami obchodzenie. *Sidonius* (*lib[ro]* 5 *epist[ula]* 14¹) nazywa pokornymi modłami albo suplikacją, które słowo nam jest przyzwoite.

[2] Suplikacje tedy albo procesyje w katolickim Kościele z dawna się odprawują. Albo ze wszystkich kościołów, jako Krzyżowych Dni, procesyje, o których sam Wielki Grzegorz ś[więty] mówi: „Uroczystość nabożeństwa rocznego, bracia namilejszy, nas upomina, abyśmy litaniją, którą większą wszyscy nazywają, z wielkim nabożeństwem i z gorącym sercem (za Bożą pomocą) odprawili”. Tenże na innym miejscu: „Z każdego kościoła wychodząc, z modlitwami i z płaczem do kościoła Panny Maryjej zgromadzić się mamy”. Albo przy osobliwym każdym kościele jakie są coniedzielne procesyje. Albo zaś osobliwie przy jednym którym kościele lub na pamiątkę dobrodziejstw Pańskich znakomitych, lub też dla gwałtownych potrzeb Kościoła Chrystusowego na rozmaitych miejscach postanowione.

[3] Suplikacje takie albo procesyje, stanowi pielgrzymowania naszego wielce przyzwoite, w Kościele powszechnym starodawne są: w Starem Zakonie zwyczajne – od Boga około Jerycha miasta wszystkiemu ludowi izraelskiemu rozkazane, od Dawida króla przed Skrzynią Testamentu czynione; od Chrystusa Pana w peregrynacyjej do Hieruzalem z Galilejej i potem z tłuszczą wielką ludu izraelskiego po górach i polach, gdzie i po dwa razy cudownie je nakarmił, także po zmartwychwstaniu od uczniów z Hieruzalem do Galilejej na górę Tabor z rozkazania Pańskiego, jako świadczy *Matth[aei]* 28, zachowane.

[4] Pielgrzymowaniu Pańskiemu i apostołskiemu nasze procesyje są podobne i definicyją prawie się zgadzają, ponieważ i modlący się często w gromadzie chodzili i pewnych ceremonij podczas zażywali, jako u *Mat[t]h[aei]* 28: „Obaczywszy Pana, pokłon Mu boski dali”.

[5] Od czasów zaś Konstantyna Wielkiego, kiedy swoboda Kościołowi Chrystusowemu większa jest dana, zwyczajniejsze były i znakomitsze procesyje, tak w Ziemi Świątej, gdy Helena Krzyż Świąty nalazła, jako i w Rzymie, gdy przenaszano relikwije wielu świątych, i po innych różnych miejscach, o czym u pisarzy kościelnych częste wzmianki.

[6] Świąty *Porphyrus*, gdy tak wielka suchość w Palestynie nastąpiła, że głód począł nieznośnie ludzi trapić, złożył dzień pewny postu i procesyjnej pospolitej dla dżdżu uproszenia, o czym pisze Marek, jego pisarz, w te sło-

P[ate]r Nicolaus Serari[us] Soc[ietatis] Iesu lib[ri] 1 c[apit]ulo 1 procesio[n]es in <a>g[ra]m[m]a[n]e sic definit²

In princip[io] [ibri] 2 epist[ularum] eius, ind-i-ct[i]o[n]e] 10, seu anno 2 eius ordinationis; lib[ro] 10, in princip[io] p[aginae] 567³

Apud Suriu[m] tom[o] 1⁴

¹ Sydoniusz (w księdze 5 list 14)

² Ojciec Mikołaj Serariusz z Towarzystwa Jezusowego w rozdziale 1 księgi 1 tak określa procesje w pochodzie

³ Na początku 2 księgi jego listów, w indykcji 10, czyli w 2 roku jego powołania; w księdze 10, na początku strony 567

⁴ U Suriusza, w tomie 1

wa: „Skoro słońce weszło, wzięwszy znak Krzyża Świętego, który przed nami niesiono, wyszliśmy z pieśniami do starego kościoła, który jest na zachód słońca położony”.

Rufin[us], lib[ri] 2 cap[itu]le] 33⁵ [7] Cesarz *Theodosius* starszy, na wojnę się wyprawując przeciwko Eugenijuszowi, z kapłanami i z ludem procesyją wszystkie modlitw miejsca obchodził.

S[anctus] Hieron[ymus], „Adversus Vigilantium”⁶ [8] Syn jego *Arcadius* kości świętego Samuela po długim czasie z żydowskiej ziemi do Tracji gdy przeniósł, wszyscy biskupi ciało w proch obrócone, szyrynkami kosztownymi uwinąwszy, w naczyniu złotym nieśli. Wszystkich kościołów ludzie zasłali relikwjom świętym i z taką radością, jakoby obecnego i żywego proroka widząc, przyjęli i wdzięcznymi głosami chwalać Boga, z uczciwością do miejsca naznaczonego poprowadzili.

[9] Także zwykli z dawna chrześcijanie, gdy w uroczyste święto którego świętego kościół nawiedzali, obyczajem to procesyjnej z hymnami czynić, jako święty Ambroży (*epist[ula]*⁷ 29): „Mnisi – powiada – psalmy śpiewając według zwyczaju starożytnego, szli odprawować święto machabejskich męczenników”. Ten list świętego Ambrożego pisany jest do cesarza Teodozjusza, który począł panować Roku od narodzenia Pańskiego 379, skąd znać, że te procesyje jeszcze przed Teodozjusza panowaniem w Kościele katolickim bywały.

Eusebius lib[ri] 3 „Vita[e] Co[n]stantini” cap[itu]le] 47; Niceph[orus] lib[ri] 8, cap[itu]le] 26; Baron[us] tom[us] 3⁸ [10] Konstantyn Wielki, budowanie Miasta Carogrodzkiego skończywszy i to miasto Bogu na cześć Błogosławionej Panny Maryjej Roku od narodzenia P[ąńskiego] 330 ofiarowawszy, i biskupów zewsząd naprosiwszy, mury, rynki, ulice i co naprzędniejsze miasta miejsca z krzyżami, z chorągwiami, z piszczkami, trębaczami, śpiewakami obchodził.

[11] Ś[więty] Jan Chryzostom na potępienie arijańskiej herezy i na hardego kacerstwa zawstydzenie kosztowne i z wielkim aparatem procesyje, które by w nabożnym pienu Przenaświętszej Trójcy chwałę dały, nie tylko we dnie, ale i w nocy po ulicach carogrodzkich prowadził, jako świadczą: *Socrates lib[ri] 6 cap[itu]le] 8, Sozomen[us] lib[ri] 8 ca[pitu]le] 8, Niceph[orus] lib[ri] 13 cap[itu]le] 8⁹*.

[3.] O procesyjnej w dzień święty Przenachwalebniejszego Ciała Bożego

Acz w Kościele Bożym zawsze ten sakrament ciała Pańskiego czczono i chwalono, jednakże błogosławiony papież Urban Czwarty, cudami wielkimi

⁵ Rufin w 33 rozdziale księgi 2

⁶ Święty Hieronim, *Przeciw Wigilancjuszowi*

⁷ w liście

⁸ Euzebiusz, w *Żywocie Konstantyna* księgi 3 rozdziale 47; Nicefor, w rozdziale 26 księgi 8; Baroniusz, w tomie 3

⁹ Sokrates w rozdziale 8 księgi 6, Sozomen w rozdziale 8 księgi 8, Nicefor w rozdziale 8 księgi 13

w sakramencie ciała Bożego będąc poruszony i dla inszych wielu przyczyn to święto uroczyste szczęśliwie zaczął i wszystkim chrześcijanom ustawił. Niektóre racyje tak rok w *Pobudce* na obchodzenie tego święta krótko opisałem. Tę ustawę *Clemens* Piąty na koncylium w Wiennie mieście, które jest we Francyi (gdzie natenczas biskupów samych było 300 oprócz innych wielkich mężów), wszystkim pięknie zaleca (*lib[r]i 3 tit[ulo] 6¹⁰*) i święty *Antoninus* (*ex „Historiae” parte 3, tit[ulus] 19, ca[put] 13¹¹*) nadobnie wychwala, i święty *Tomasz de Aquino in opusculo eiusdem festi*¹² wspomina.

[4.] Czemu z tak wielką pompą i tryumfem wszyscy my, katolicy, ten dzień roczny Bożego Ciała obchodzimy

[4.1.] Pierwsza przyczyna

- [1] Że wierzym być istotnie Chrysta przytomnego w hostyi według Bóstwa i człeczeństwa Jego, którą kapłan po rynku dzisiaj jawnie nosi, przeto z nas każdy w takiej chwale Go wynosi.

[2] Wiemy, że cześć Boża zawsze za wiarą idzie. Poganie im większe o swoich bogach mniemanie mieli, tym onych w większej powadze chowali. Dla czego każdy naród swego jednego Boga nad inne osobliwszą chwałą przenaśzał: tak Rzymianie *Jowisza*, *Tamarytowie Bachusa*, *Arcades Arysteusza*, *Efezi Dyjanę*, my zaś, katolicy, wierząc Odkupiciela naszego w tym sakramencie być obecnego, cześć Jemu Boską oddajemy, ku której same nabożeństwo każdego by czleka powabiło, kiedy by Chrystusa cielesnemi oczyma widział.

[3] Dobrze i mądrze kalwinowie działają, że takiego honoru i poczciwości swemu sakramentowi nie wyrządzają, wierząc tylko być znak, figurę albo metaforę ciała Chrystusowego, nieprawdziwego i nieistotnego Chrystusa. Mądrze, mówię, działają, abowiem za jawne by ich żydy miano, jeśliby figurę i znak od miejsca do miejsca z takim tryumfem i uczciwością, z jaką żydowie *Skrzynię* i *mannę* prowadzili. Lecz luterani niemądrze czynią, którzy wierząc prawdziwą w chlebie *Zbawiciela* swego obecność, jednakże *Jego* ani chwala, ani wzywają, ani takiej czci, gdy Go przymują, jako *Bogu* przytomnemu nie czynią, co jasny znak jest, że oni oprócz chleba nic inszego nie przyjmują. Przynamniej w tym jednym ta obecność *Pańska* ich afekt do uczczenia wzruszyć by miała, ponieważ nie mniejszej jest powagi i majestatu (jeśli rzetelnie jest w sakramencie, gdy go przymują), jako był *natenczas*, gdy *Go* *Maryja Magdalena* zoczywszy, do nóg *Mu* upadła, albo *Tomasz*, gdy mu *Pan* ukazał bok i serce swoje przebodzone.

¹⁰ w tytule 6 księgi 3

¹¹ z 3 części *Historii*, tytuł 19, rozdział 13

¹² z *Akwinu* w dziełku na to właśnie święto

- [4] Jeśli ci są błogosławionemi,
którzy czego nie widząc, wierę temu dają,
jak daleko ci są szczęśliwszemi,
którzy to, co nie widzą, wierząc, wyznawają.

[4.1.a.] Kwestyja heretycka

Jeśli wszystek z początku Kościół i apostołowie toż wierzyli o tym sakramencie, co i wy wierzyacie, czemuż tedy oni nie tym obyczajem chwałę mu oddawali, którym wy teraz oddawacie?

[4.1.b.] Odpowiedź katolicka

[1] Kwestyja tu barzo podobna onej, którą ja mogę wam zagadnąć: czemu Romulus na początku panowania swego nie z tak wielką pompą tryumfował jako *Iulius* Cesarz lub Pompeusz? Albo czemu się zaranna zorza południowemu światłu nie porówna? Albo mi więc na to, adwersariusz, odpowiedz: czemu Pana Chrystusa nie w takim tryumfie obywatele jerozolimscy przyjęli, gdy Pan, mając dwanaście lat, wspólek z Matką swoją wchodził do Jeruzalem (*Luc[ae]* 2), jako kiedy przed męką swoją wjeżdżał, siedząc na osłicy? (*Mat[t]h[aei]* 21).

[2] Oblubie<ni>ca Chrystusowa zawsze co dalej, tym więcej chwałę Chrystusową szerzyć usiłuje i w dzień ten przechwalebny śpiewa: *Quantum potes, tantum aude, quia maior omni laude*¹³. Nie bój się, duszo wierna, abyś miała kiedy wykroczyć i nie podobać się Oblubieńcowi twemu dla zbytnej czci, którą Mu wyrządzasz, ile możesz, tyle śmieć, albowiem większy jest nad wszystkiej twojej chwałę, którego czcisz. Pewna i to, że jaka wiara zawsze była o tym sakramencie w Kościele Bożym, taka cześć, to jest pokłon boski Chrystusowi Panu wyrządzany i uczciwość niezwykajna w przymowaniu tak wielkiego gościa.

[3] Jaśnie Paweł ś[więty] w onych słowach: *Probet autem se ipsum homo*¹⁴; niech doświadcza, niech pilnie rozbiera i nędzę, i niegodność swoją (to bowiem słowo to znaczy) ten, który ma do tej świętości przystępować, i kto niegodnie, nie tylko z sercem splugawionem, ale i z nieuczciwością przywoitą przystąpi, winnym będzie ciała i krwi Pańskiej. Jako tedy czcić nie rozkazuje sakramentu tego, o którego niegodne przyjęcie tak potępia, jakoby samego Zbawiciela, Boga i człowieka, śmierci winnem się stał niegodnie przyjmujący? Zaczny Doktor Kościelny Jeronim ś[więty], że inszych nie przypomnie, jako świadczy *Eusebius in „Vita s[ancti] Hieronymi”*¹⁵, trochę przed tym niż umarł, żądał, aby mu dano Naświętszy Sakrament, a gdy z nim przychodzono, kazał się złożyć na ziemię na jeden wór i pokłękawszy z wielką okwitością

¹³ „Ile zdołasz, sław Go śmiało, / Bo przewyższa wszystko chwałą” [przekład wedle *Mszalu rzymskiego*, s. 711]

¹⁴ „Niechajże doświadczy samego siebie człowiek”

¹⁵ Euzebiusz w *Żywocie świętego Hieronima*

wylania lez, przyjął go. Widzisz pokłon boski Zbawicielowi w tem sakramencie oddany?

[4] Święty Jan Chryzostom opisuje (*lib[ro]* 6 „*De Sacer[dotio]*”¹⁶), jako za czasów swoich jeden staruszek barzo nabożny widział wielką wielkość aniołów w niewypowiedzianej jasności około Naświętego Sakramentu stojących, którzy mu uczciwość wyrządzali na podobieństwo jako żołnierze hetmana swego mijają.

[5] Ta jest wiara i to wyznanie prawdy katolickiej u wszystkich Doktorów i pisarzów starożytnych, że Chrystusa Pana w tem sakramencie aniołowie ś[więci] tak jako w niebie czczą i pokłon Mu Boski oddają, według której wiary i ludzie zawsze pokłon Boski sakramentowi temu wyrządzali, o czym pełno świadectw. Który cokolwiek Ojców świętych czytał, jaśnie widział, nad co nic więcej nie czyniem, gdy jako Boga w procesyjnej tej wszelaką cześć, którą możemy, oddajem.

[4.2.] Wtóra przyczyna

- [1] Żeby figura prawdy nie zaćmiła
i swą zacnością jej nie przechodziła.

[2] Ś[więty] Paweł (*1Cor[inthios]* 10) mówi: „Wszystko przydało się żydom w figurze”, dla czego *Ioan[nis]* 3: „Podniesienie węża na puszczy prefigurowało podniesienie Chrystusa na krzyżu”. I Morze Czerwone znaczyło krzest (*1Cor[inthios]* 10), tak manna w Skrzyni Przymierza zachowana znaczyła ten sakrament ciała Pańskiego (*Ioan[nis]* 6). Miała się tedy i ta figura wypełnić, lecz bez uroczystego obchodzenia dostatecznie by się nie wypełniła, abowiem w większej by cenie i zacności była rozumiana sama figura, o której czytamy (*2Reg[um]* 6 *et 2Parali[pomenon]* 14), że Dawid i wszystkie Izrael z domu Abinadab ze czterdziestą tysięcy mężów prowadził Skrzynię do domu Obed-Edoma, grając na wszelakich drzewach misternie uczynionych: i arfach, i skrzypicach, i bębniach, i gęślach, i cymbalech. Znowu z domu Obed-Edoma onę w dom swój prowadząc, ze wszystkim Izraelem grał, mając przy sobie siedm chórów i ofiarę cielca, a postąpiwszy sześć kroków, ofiarował woła i barana. Tych wszystkich rzeczy Dawid by nie czynił, kiedy by duchem prorockim nie widział być figurę chleba onego niebieskiego, którego pożywając, na wieki żyć mieli (*Ioan[nis]* 6).

- [3] Michol wzgardziła z tańca Dawida świętego,
a Judasz Magdalenę z dzieła chwalebnego,
gdy za Micholą idzie hardość heretycka,
za Dawidem, pokoro, idź ty katolicka.

¹⁶ w księdze 6 [działa] *O kapłaństwie*

- 5 Niech spyta Judasz: „Na co tak utrata wielka?”
Powiedz: „Jest to czyn dobry, Boża chwała wszelka”.

[4.2a.] Kwestyja heretycka

Gdzie napisano, że Dawid czcił dlatego Skrzynię, że wiedział figurą być tego sakramentu?

[4.2b.] Odpowiedź katolicka

Gdzie napisano w Starym Testamencie, że Abraham widział dzień narodzenia Chrystusowego i uradował się? A jednak Chrystus o nim to świadczy (*Ioan[nis]* 8). Rozgrzyź sobie już swoją gadkę, a odpowiedz mi na to: co Chrystus po swoim zmartwychwstaniu wykladał we wszystkich piśmiech, które o Nim były, uczniom swoim, począwszy od Mojżesza aż do proroków? (*Luc[ae]* 24). Albo na to: co Pan Chrystus u Morza Tyberyjadzkiego czynił i mówił z Piotrem i z inszemu uczniami? O czym tak ś[więty] Jan w ostatnim rozdziale Ewanjelijej swojej: „I innych wiele rzeczy czynił Pan Jezus, które gdyby się z osobna pisały, tuszę, iż i sam świat nie mógłby ogarnąć ksiąg, które by się pisać miały”.

[4.3.] Trzecia przyczyna

- [1] Aby lud pospolity, widząc, że śpiewają sakramentowi temu i cześć wszelką dają, z gorętszym nabożeństwem ku przyjęciu jego przystępował do stołu Zbawiciela swego.

[2] To, co święty Grzegorz mówi o obrazach, że one są wiernych prostaków księgi, my mówimy, iż wszystkie kościelne obrzędy są przykłady i wizerunki prostych ludzi, na które patrząc i onym się dziwując, radzi się pytają u mędrzych, co by znaczyły, i tak za tą okazją w tajemnicach wiary do zbawienia potrzebnych nauczeni bywają. I sam Pan Chrystus nie dla inszej przyczyny powierzchne sakramentów znaki zostawił, abyśmy przez nie przyszli do wiadomości wewnętrznych i duchownych tajemnic. Tak woda, którą się omywamy we krzcie, znaczy nam zasługi krwi wylanej Chrystusa Pana, która na duszy omywa. Ponieważ tedy ten sakrament wielki jest, to jest wieczerza ona wielka, o której *Luc[ae]* 14, i chleb on, który z nieba zstąpił (*Ioan[nis]* 6), do którego przystępując, człowiek niechże doświadczy samego siebie (to jest niech rozzna chleb ten od domowego i tak z niego niech je, żeby sądu i śmierci sobie nie jadł) (*1Cor[inthios]* 11). Dobrze to, że się takimi obrzędami wielka pokora i uczciwość ku Bogu w sercach katolickich wkorzenia, z którą do pożywania tego chleba niebieskiego przystępować mają.

[3] Przeciwną rzecz widzimy u tych, którzy te ceremonije kościelne wzgardzili, abowiem za tym wzgardzeniem wszelkie też nabożeństwo w ludziach zaginęło. Od zacnych o tym słyszałem, że w Niemcech i we Francyi,

gdziekolwiek ta nieszczęsna wiara kalwińska panuje, tam po wsiach chłopi, a zwłaszcza młodzi, nic o Bogu nie wiedzą. Tak-że o sobie Jerzy *Schererius Societa[tis] Iesu* powiada, iż gdy ukazał dzieciom i inszym, już dorosłym, kalwińskim poddanym obraz ukrzyżowanego Zbawiciela naszego, Nań patrząc, zdziwili się i pytali, co by to było i co by to za człowiek był, który takie męki sromotne mógł ponosić na sobie.

- [4] My tedy, katolicy,
w inszych sakramentach swoje zbawienie czcimy,
w tym zaś sakramencie Zbawcę swego chwalimy.

[4.3a.] Kwestyja heretycka

Jako może Chrystus według człowieczeństwa zaraz być i w niebie, i tu w tym sakramencie chleba?

[4.3b.] Odpowiedź katolicka

[1] Mógłbyś ci to powiedzieć, co rzekł *Maximus* o tym sakramencie: „Wypowiedzieć się nie może, wierzyć się może, jeśli język ustaje, wiara dostaczy. Wielki jest początek wiary, gdy tak wiele o Bogu swoim może wyłożyć”, jednak abyś zupełną i doskonałą wiarę katolicką być wiedział, odpowiadam tobie nie tylko z teologami, ale i z samymi naturalnymi filozofami, którzy pozwalają nie przez naturę albo przyrodzenie, ale przez moc Boską, że to być może, aby jedno ciało było na różnych i od siebie odległych miejscach położone, a w tym niemasz żadnego niepodobieństwa, gdyż Bogu jako wynalazcy natury godzi się odmienić porządek natury. Jako to być może, przydź do szkoły, a nauczysz się.

[2] Ale odpowiedzcie mi, kalwinowie, jako przeszedł Chrystus w narodzeniu swoim panieństwa nic nie naruszywszy? Jako przez zapieczętowany grób? Jako przez zatarasowane drzwi do uczniów? Jako przeniknął nieskazitelne niebiosą, gdy wstępował? (*Heb[raeos]* 4) Ponieważ niebiosą są mocne, jakoby z miedzi ulane (*Job* 37), i twardsze, jako powiadają, niż dyament, i rozdzielaniu nie są podległe jako nieskazitelne. Jeśli tedy może Bóg to dla porządku przyrodzenia uczynić, aby dwoje ciała były na jednym miejscu, czemu nie może uczynić, aby jedno ciało było na wielu miejscach?

[4.4.] Czwarta przyczyna

- [1] Że wierni katolicy jawnie zwyciężyli sakramentarzów i ich błędy potępili, dlatego Kościół Boży dzisiaj tryumfuje, dzięki Bogu oddając, „Ijo!” wykrzykuje.

[2] Najpierwsze źródło kacerstwa przeciw przytomności istotnej ciała Pańskiego w tym Przenachwałniejszym Sakramencie zjawilo się jeszcze za

czasów Chrystusa (*Ioan[nis]* 6), gdzie wiele ich tak mówiąc: „Jako może ten nam dać ciało swoje do jedzenia?” odstąpili od Pana.

[3] Ta herezja długo była pograżona, którą potym wynurzył *Berengarius*. W onej przez długi czas błędu się trwając, miał wielu przy sobie kolegów i pomocników, nierychło zatym sam się nawróciwszy, w wierze katolickiej umarł, rzewnie płacząc i serdecznie żalując błędu swego. Gerson („*Serm[o] de paenitentia in cena Domini*”¹⁷) powiada, że on tak mówił czasu śmierci, który był w dzień Trzech Królów: „Dzisiaj przed sąd Pana mego Jezusa się stanowią, albo mię do chwały, jako się spodziewam, dla pokuty mojej weźmie, albo mi do ognia wiecznego każe, jako się boję dla onych, których-em zawiódł, a na drogę prawdy nawrócić nie mógł”.

[4] Po nim szli henrycjani, petrobuzjani, albingenczycy, których wszystkich prawda Kościoła katolickiego zwalczywszy, ten dzień Roku P[ąńskiego] 1262 uchwaliła, jako też dla potępienia kacerstwa Aryjuszowego, które przeciw Przenajświętszej Trójcy bluźniło, dzień obchodzenia Świętej Trójcy ustawiła. A przeto jako obchodząc to święto Trójcy Ś[więtej], nowych teraz aryjanów potlumiamy, tak święcąc ten dzień Ciała Bożego, zawstydzamy nowych sakramentarzów, zwłaszcza kalwinów i luteranów, to jest tym zawstyżeniem, którym zwyciężeni zawsze się wstydzą fałszerze, gdy ich prawda przemaga.

- [5] Ucz się stąd, wierny prawdy sakramentu tego,
obacz potęgę wielką Kościoła Pańskiego,
który sam łomić może heretyckie sztuki
i prawdę od fałszywej rozeznac nauki.

[4.4a.] Kwestya heretycka

Może-li pokazać z Pisma prawdziwie być Chrystusa przytomnego w Eucharystyjej?

[4.4b.] Odpowiedź katolicka

[1] Uchowaj Boże, abyśmy z dowcipu i rozumu swego, my, katolicy, chcieli co nowego knować albo mówić, gdyż według ś[więtego] Bernar[da] („*Serm[o] de hoc sacramento*”) sakrament Boga Najwyższego mamy przyzwować – nie roztrząsać, czcić – nie rozsądzać, wiarą ustawiony – nie wrodzony, podaniem święty – nie rozumem naleziony. Przeto z Pism tę prawdę czteroma dowodami nawięcej pokazujemy, które ja tu króciuchno przełożę.

[2] Pierwszy dowód: jeśliby nie był Chrystus prawdziwie obecny w Eucharystyjej, tedyby figury niektóre były zarówno zacne jako chleb Melchizedechów (*Gen[esis]* 14), chleb pokładny (*1R[egum]* 21), chleb on, którym posilony Eliasz chodził przez czterdzieści dni (*3Reg[um]* 19). Niektóre by były zacniejsze, jako manna (*Exod[us]* 16), bo ta uczyniona rękoma anielskimi

¹⁷ Kazanie o pokucie na [mszę] Wieczery Pańskiej

(*Psalm[orum]* 77), chleb zaś nasz rękoma ludzkimi, i ona smak rozmaity miała, czego w Eucharystyjnej niemasz; baranek wielkonocny (*Exod[us]* <1>2), bo lepszy jest baranek w przyrodzeniu swoim niżeli chleb, nadto w znaczeniu lepiej by się wyraziło ciało Chrystusowe przez ciało barankowe, śmierć Chrystusowa przez śmierć baranka *etc.*

[3] Przeto abyśmy dary Boże większe w tem sakramencie pokazali niż w figurach i cieniach starozakonnym, co według Pawła świętego (1*Cor[inthios]* 10, *Gal[atas]* 3, *Heb[raeos]* 10) być musi, słusznie słowa Pańskie, tak jako są rzeczony, przyjmujemy i wyznawamy, że nie jest niepodobne Bogu wszelakie słowo i jako potężną moc jego znali żydowie w cudach dziwnych pokarmu onego niebieskiego, tak daleko potężniejszą w tem sakramencie, gdyż nam co większego zachował.

[4] Wtóry dowód (*Ioan[nis]* 6): „Chleb, który ja wam dam, jest ciało moje”. Pytam tu: czy mógł nas omylić Chrystus? Czy-li nie to dał, co obiecał? Chrystus tedy chleb, który miał dać, twierdzi być ciałem swoim. Skądże ty masz, heretyku, z którego pisma, z którego objawienia, że nie jest ciałem Pańskim, ale tylko znakiem ciała Pańskiego, nie inaczej jako był on chleb Melchizedechów i albo baranek żydowski? Miej sobie cienie z żydami, my na rzeczy przestajemy i Jezusa Pana nie pod cieniem, ale w rzeczy samej, jako Boga w tym sakramencie czcimy.

[5] Trzeci dowód: z ustawy tego sakramentu (*Marc[i]* 14, *Luc[ae]* 22, *Mat[thaei]* 26, 1*Cor[inthios]* 11): „To jest ciało moje, które za was będzie wydane, ta jest krew moja, która za was będzie wylana”, które słowa w innej kwestyi lepiej się wyłożą.

[6] Czwartý dowód: Pawła świętego 1*Cor[inthios]* 10: „Chleb, który łamiemy, jeżeli nie jest uczestnictwem ciała Pańskiego” *et* *Cor[inthios]* 11: „Kto by kolwiek jadł ten chleb albo pił krew Pańską niegodnie, będzie winien ciała i krwi Pańskiej”. Z tych tedy miejsc Pisma Świętego my, katolicy, prawdziwą i istotną Chrystusa Pana przytomność twierdzimy.

[4.5.] Piąta przyczyna

- [1] By wszystkich nowowiernych luteranów błędy Kościół potępił temi jawnymi obrzędami,
którzy ciało Chrystusa w samym używaniu
tylko zwykli pokładać, a nie w poświęcaniu,
5 i przed przyjęciem w usta za prawy nie mają
sakrament, ale szczyrym chlebem nazywają.

[2] Wyznawa tedy Kościół katolicki tę przytomność ciała Pańskiego, nie przypisując jej przymowaniu w usta ludzkie nieczyste, ale słowom samym Chrystusa nad tem chlebem wyrzeczonym, które tak wielkiej są mocy, że istność wszystka chleba odmienia się w istność ciała Chrystusowego, którą względem osoby chleba mogą nosić na różne miejsca, zatył i na ulicy samej mogą dać onej część i chwałę.

[3] A że Kościół wszytek zawsze wierzył, że trwa ciało Chrystusowe pod osobą chleba po poświęceniu, świadkami są starożytni i zacni pisarze Kościoła katolickiego: naprzód *Iustinus* Męczennik, który przed tysiącem dwiemaśmi lat żył, powiada o zwyczaju nosienia tego sakramentu do chorych (*in 8 „Apolog[ia] pro Christianis ad Antonium Pium imperatorem”*), a *Dionysius* (*cap[ite] 3 „Eccles[iasticae] hierar[chie]”*) świadczy, że za czasów apostołskich zawsze wystawiano ten sakrament po poświęcaniu, aby mu wierni ludzie cześć oddawali. Ś[więty] Ambroży wyznawa o swym bracie Satyrze, że jadąc przez morze, wziął z sobą ten sakrament, za którego dobrodziejstwem cudownie był z morskich szturmów wybawiony (*Ambr[osius]*, „*Orat[ionis] fun[ebris] de excessu fratris” c[aput] 4<3>*).

[4] Jeśliby tedy pierwszych czasów nigdy nie miano za sakrament, aż tylko w samym używaniu, tedyby go nie wystawiano ludziom dla czci wyrządzania, tak bowiem święty Chryzostom (*Hom[ilia] 61, ad populum Antioch[enum]*): „Bij wprzód przed nim czołem, potym go pożywaj”, i ś[więty] Augustyn (*in Psalm[um] 9<8>*¹⁸): „Żaden nie przyjmuje ciała Pańskiego, aż wprzód mu da Boską chwałę”. *Cyryl[Alexandrinus]* (*„Epist[ula] ad Calosyrium”*¹⁹) nazywa tych głupcami i szalonymi, którzy po komunijej albo przystępowaniu cząstek pozostałych nie rozumieli za święte i błogosławione.

[5] Daj to, Boże, aby wszystkie herezyje ludzkich zmysłów nie tak barzo zaślepiały, aby starożytności naukę o tym sakramencie uznali, która jaśnie twierdzy Kościoła tak łacińskiego, jako i greckiego we wszystkim zgodne rozumienie. Abowiem grekowie, którzy około tego sakramentu żadnej wątpliwości nie mają, jednakąż wiarą jako i my o Przenaświetszej Eucharystyjej trzymają i tym obrzędem, którym i my, ludziom do chwały czynienia pokazują i wystawiają.

- [6] To z dawna herezyja każda w sobie miała
i takiego postępu swego przestrzegala,
ucząc co przeciw Pismu i też Kościołowi,
uczyla razem przeciw rozumowi:
5 co było Chrystusowi po takiej dobrocie,
że się poczał w dziewice Maryjej żywocie,
ponieważ Chrystus teraz i czasu wszelkiego
może się poczyć w uściach kacerza każdego?

[4.5a.] Kwestyja heretycka

Skąd wy, katolicy, próbujecie, że sakrament i przed przyjmowaniem, i po przyjmowaniu jest pod osobą chleba ciało Chrystusowe?

¹⁸ [Objaśnienie] do Psalmu 98

¹⁹ Cyryl Aleksandryjski (*List do Kalosyriusza*)

[4.5b.] Odpowiedź katolicka

[1] Pierwszy, który wymyślił tę herezję, że same tylko używanie czyni przytomność ciała Pańskiego, był *Bucerus*, który jako pisze *Bellarminus* (*lib[r]i 4 „De Euchar[istia]” cap[ite] 1*), aby Zwinglijusza i Lutra pojednał Roku Pańskiego 1536 dnia 23 maja namowami swemi i wykrętami, jakoby z pisma Lutra jeszcze, przytomność rzetelną ciała Chrystusa Pana wyznawającego i czczącego przed pożywaniem Eucharystyj, przywiódł do tego, aby nauczał nieszczęsnych uczniów swoich, iż niemasz przytomności Chrystusa Pana w tym sakramencie, jedno kiedy go pożywają; aby tak przysięgły nieprzyjaciel Kościoła Chrystusowego naukę katolicką poniekąd wyrzucił i acz przyznawał obecność Pańską przekonany jasnymi słowy Ewanjelij: „To jest ciało moje”, nie mogąc tego rozumieć według ducha swego prywatnego (z którego heretycy pisma wykładają) o ciele Pańskim, którego by tylko trzeba wiarą sięgać, jako sięgali żydowie, gdy baranka pożywali, tak jako duch prywatny Kalwinów i Zwinglów wykladał. Jednak aby się nauką swoją prawowiernej nauce sprzeciwił, obecność tylko w ustach ludzkich wyznawał, zaczynając by to szło, że Sakramentowi temu Naświętszemu pokłonu boskiego oddawać nie trzeba ani do chorych przez ulice z uczciwością nosić, ani procesyjnej żadnej czynić i tak przed pożywaniem za chleb tylko prosty tę świętość mieć, i poświęcone hostyje bezpiecznie jako inny prosty chleb psom albo wieprzom dać móc, co i przekłęci ministrowie teraz czynią, nauczał.

[2] Lecz jakom przedtym namienił, starsza jest nad wszystkie kacerskie wykręty i od samych apostołów wzięta nauka katolicka, która i osobom chleba na uczciwym miejscu dla chorych zachowanym cześć Boską oddaje, i na ulicach przed obecnością Pańską na ziemię pada, i w procesyjnej jako na tryumfie ze wszystkich herezji Pana, ile może, wielbi, a gruntuje się na słowach Pańskich i na wyrozumieniu kościelnym, i podaniu apostołskim: „Pan bowiem, wzięwszy chleb w ręce, błogosławił, łamał i dał im, i rzekł: «Jedzcie, to jest ciało moje»”. Pytam tedy: albo kiedy Pan rzekł te słowa, było ciało Pańskie pod osobą chleba, albo nie? Jeśli było, toć tedy przed przyjmowaniem, gdyż niepodobna prawie jest, aby wtenczas w uściech wszyscy razem mieli Eucharystyją, kiedy Pan te słowa mówił. Co jeszcze jaśniejsza jest w picciu kielicha, abowiem jeśli, kiedy Pan mówił: „Ta jest krew moja”, w kielichu była krew Pańska, pewnie była przed napojem. Dwanaście bowiem uczniów z jednego kielicha piło nie razem, ale jeden po drugim, a zatym idzie, że ponieważ niż się wszyscy obeszl, Chrystus Pan te słowa mówił, a zaraz po słowach w kielichu była krew Pańska, toć przynamniej pierwszej niż wtóry z apostołów pił.

[3] Jeśli zaś rzeką przeciwnicy, że wtenczas kiedy Pan mówił, nie było ciało Pańskie, toć prawda przedwieczna fałszywie (o bluźnierstwo!) pokazała tam być swoje ciało, gdzie nie było, i krew swoją, gdzie nie była, czego wiem, że jeszcze żaden z wileńskich sasów twierdzić nie będzie. Jeśli tedy prawdziwie, kiedy Pan w rękę trzymał chleb, trzymał i ciało swoje, jako Augustyn święty mówi, którego niżej przytoczę, pewna ista, że przed pożywaniem jest ciało

Pańskie, któremu i sasowie, gdy do ust niosą, na kolana pokłękając, pokłon boski dają, a zatym jeśli jest przez jeden kwadrans, czemu i nie dłużej? I jeśli zaraz po wyrzeczeniu słów pokłon mu boski dają, czemu i nie potem?

[4] Rzeką: „Ale Pan pierwaj dał uczniom, jako świadczą ewanjelistowie, niż rzekł słowa pomienione”. Toć rzekł, kiedy pożywali? Odpowiadam, iż na słomianym prawie gruncie, nędznicy, błędy wasze albo raczej zbawienie dusz waszych zasadzacie. Nie widzicie, że chociażby tak było w pożywaniu ciała Pańskiego, żeby razem wszyscy w ustach mieli, i wtenczas by Pan słowa one rzekł? Ale co rzeczenie o napoju? Jako wszyscy razem z jednego kielicha pić mogli i jako wszyscy razem w ustach mieli? Toć tedy w kielichu krew była pierwaj niż w uściech, jako Pan jaśnie mówi u Łukasza (*Luc[ae]* 22): „Ten jest kielich Nowy Testament we krwi mojej”. Toć była krew w kielichu pierwaj, niż z niego pili? Nadto jeśli porządku słów, a nie sensu i rzeczy samej patrzysz, pewnie wyznać musisz, że apostołowie w kielichu krwi Pańskiej nie przyjęli, gdyż (*Marc[i]* 14) tak jest wyrażono: „Pili – prawi – z niego, to jest z kielicha, wszyscy”, aż potem przydaje: „Ta jest krew moja”. Pierwaj tedy pili, niż Pan słowa mówił, a zatym nie krew Pańską, ale szczyre tylko wino pili, co fałsz jest.

[4.6.] Szósta przyczyna

- [1] Aby Bóg błogosławić raczył miastu temu
i wiernemu ludowi w nim mieszkającemu.

[2] Jeśli Bóg błogosławił dom Obed-Edoma dla Skrzynie Bożej, która figurą była sakramentu ciała Pańskiego (*2Reg[um]* 6), jeśli od cienia przemijającego Piotra ś[więtego] niemocni bywali uzdrowieni, co rozumieć mamy o mocy i skutku tego sakramentu? Jako upadły baszty i mury Jerycha, gdy około niego nieśli Skrzynię Przymierza (*Iosue* 6), tak twoi adwersarze i wszystkie sekty, o Miasto Wileńskie, które się po budynkach twoich rozkrzewiły, same przez się od obecności tego sakramentu poginą i poupadają. Ani się dlatego zasmucaj, jeśli który Semei zlorzeczy naszemu Dawidowi (*2Reg[um]* 16), Bóg mścicielem jego będzie. A nie wątę, żeby w przypadkach i w doległościach twoich Pan ratunku tobie nie dodawał, pomniąc na wiarę świętej Klary.

[3] Gdy cesarz Fryderyk trapił Kościół Boży, iż Saraceni weszli do Asyżu i już się przez mury darli do klasztoru, aby zelżyli one święte zakonnice, o czym gdy dano znać świętej Klarze jako abatysie, która natenczas była chora, jednak przedsię z wielką wiarą wzięła w ręce kustodyją, gdzie był Najswiętszy Sakrament, i położyła go ku tej stronie, którądy leżeli nieprzyjaciele, i modliła się w ten sposób: „Panie, racz strzec służebnic Twoich, które aby Tobie służyły, świat opuścili i dla miłości Twojej tu się zamknęły. Bronże Ty ich, mój namilszy Panie, bo ja ich bronić nie mogę”. Tego ledwie domówiła, alić się stał głos, mówiąc: „Ja was zawsze będę strzegł”. Natychmiast Saraceni wzięli z wielkim pędem uciekać, tak iż jedni z murów pospadali, drudzy olśniali

i tak, gdzie iść mieli, nie wiedzieli (*Suri[i] tom[us] 4, Vil-le>g[as] „De fruct[o] sanct[orum]” disc[ursus] 27*).

- [4] Pan cię uczci i w pokoju
nie uznasz żadnego boju,
rozmnoży twe miłe dziatki,
zakwitną jak śliczne kwiatki,
5 uwielbi ich wieczną chwałą
za twoją pobożność stałą.

[5] Dziwny Bóg w czci oddawaniu: *Rodolphus, comes* albo grabia ausburski, będąc jednego czasu w łowiech, przypadł wielki deżdż, i potkawszy się z jednym kapłanem, który sam szedł, spytał go, dokąd by miał drogę w tak wielki deżdż. Odpowiedział, iż szedł, aby dał komunię jednemu kmiotkowi choremu. On pan, usłyszawszy to, zaraz skoczył z konia i padł z pokorą na ziemię, dając chwałę Naświętszemu Sakramentowi, potym zjąwszy z siebie kopieniak, włożył go na kapłana, któremu też dał i konia swego, a sam pieszo szedł za Naświętszym Sakramentem aż do domu onego chłopka chorego. On dobry kapłan, zadziwiwszy się pobożności i ludzkości onego grabie, dziękował mu barzo i prosił Pana Boga, żeby mu to nagroził. Rzecz dziwna, w krótkim czasie on grof był obrany na cesarstwo. Tego potomkowie arcyksiężęta rakuskie, panowie i królowie rozlicznych państw i po dzisiejszy dzień dostojność cesarska przy nich. Przeto wprawdzie się rzecz może, iż zacność domu rakuskiego urodziła się z nabożeństwa i uczciwości przeciw Naświętszemu Sakramentowi (*„Theatrum vitae humanae”, volu[minis] 27 lib[er] 3, tit[ulus]: Sac[erdotes et quosvis alios divinos homines colere ac revereri*)²⁰).

- [6] Bóg domy twe umiłuje,
Ducha Świętego daruje,
żadne strachy, żadne trwogi
nie nastąpią na twe progi.

[7] Augustyn święty pisze (*lib[ri] 22 „De civit[ate] Dei” cap[ite] 8, col[umna] 4*²¹), jako za czasów jego był jeden znaczny człowiek, w którego domu wielkie strachy i przeganania od szatanów były, tak iż nie tylko ludzie, ale bydło tam zamieszkać nie mogło, a iż jeden kapłan miał tam mszę i z Naświętszym Sakramentem ciała Pańskiego obszedłszy wszędzie, on dom od wszystkiego złego wybawił.

²⁰ *Teatr życia ludzkiego*, księga 3 tomu 27, tytuł: [O] czci i szacunku dla kapłanów i wszystkich ludzi służących Bogu

²¹ w rozdziale 8 księgi 22 [dzieła] *O Państwie Bożym*, w kolumnie 4

[8] I te są przyczyny, dla których Kościół święty katolicki po wszystkim świecie chwalebny dzień Ciała Bożego z wielką uczciwością obchodzi.

[5.] Jasny dowód, że u nas, katolików, tylko jest prawdziwy sakrament Eucharystyjej

[1] Jako często żydowie na ten sakrament czuhają i jako barzo przez swe zlefortele jego dostać pragną, wszystkiemu światu wiadomo. Nie dla inszej przyczyny, jedno jako Pana Chrystusa niekiedy na ziemi widomego prześladowali, tak i teraz nad Nimże niewidomym zakrwawieni pastwić się żądają. Owszem, co więtsza, żydowie nas tylko katolikami nazywają i za prawdziwych chrześcijan mają, abowiem kiedy krwie niewinnych dziatek chrześcijańskich do swoich zabobonów szukają, nie inszych dzieci krwie, jedno katolickich dostawają, o czym pelno w księgach kryminalnych przy różnych sądach, kto chce, znajdzie.

[2] Lecz o sakramencie mówmy, co się w Polsce stało, a jeślibyśmy historykom poważnym w tej mierze wierzyć nie chcieli, tedyć same kamienie tę prawdę wyświadczają, osobliwie kościoła znamenitego w Poznaniu na Piaskach pod imieniem Ciała Bożego zbudowanego. Tego fundatorem był król Jagiełło Roku Pańskiego 1402 z tej przyczyny: jedna nieszczęśliwa niewiasta, wzięwszy sakrament w kościele u ojców dominikanów, potajemnie z ust go wyjąwszy, w chustkę zawinęła i żydom na pośmiewisko przedała. Oni zaś jako główni nieprzyjaciele tajemnic wiary naszej, zwłaszcza wrodzony jad przeciw tej przenaświętszej świętości mając, jako i na którym miejscu kłuli, jak wiele krwie wypłynęło, jako ją w ogień rzucali, aż na ostatek jako na to miejsce, gdzie teraz jest kościół, a tam była trzęsawica, w błoto wrzucili. Jako potym bydło około miejsca onego, które się na onym błoniu pasło, kłęzące widziane było i innemi cudami z nieba. Rzecz ta biskupowi i wszystkiemu miastu oznajmiona się stała, o tym *Cromerus (lib[ro] 16²²)*, także inni kronikarze polscy.

[3] Nadto jeszcze bliżej czasów naszych, Roku Pańskiego 1556 w Sochaczewie, w diecezji poznańskiej, trzy mile od Łowicza, służyła jedna niewiasta, na imię Dorota Łażeńska, u żyda, który ją namówił, obiecując jej suknią czerwoną, aksamitem bramowaną, i pieniędzy, aby sakramentu dostała. Ona na to zezwoliwszy, szła z drugimi do ołtarza, a wzięwszy Naświętszą Hostyją w usta, potym w chustkę włożyła i żydowi panu swemu oddała. On zawołał trzech drugich żydów i tak wszyscy czterej w swojej bożnicy na despekt Pana naszego nożami kłuli Naświętszą Hostyją, z której cudownie tak wiele krwie wyszło, iż zbierając z ziemi łyżką, niemały statek napelnili. Ta przekłeta sprawa zaraz się wyjawiała, a złośliwi żydowie pojmani, za rozkazaniem króla Zygmunta Augusta, w ogniu są spaleni.

²² Kromer (w księdze 16)

[4] Tego czasu wiele już było takich, co się napierali obojej osoby, rozumiejąc, iż pod jedną osobą nie mieli krwi Pana Jezusowej, tak iż i sam król Augusty począł się był niejako ku temu błędowi nachylać, lecz kiedy ten cud jął się rozgłaszać, dał pokój tej nowinie, mówiąc: „Ponieważ w Świętej Hostyji jest krew, dosyć tedy w komunijej na jednej osobie”. *Surius in A<p>pendi-c>e „Chronicae” Naucle[ri]*²³, *Tilmanus Bredemb[achius]*, „*Coll[at]ionum*” *lib[ri]* 9 *capit[e]* 21²⁴ i wszystkie kroniki polskie o tym świadczą.

[5] Niechże teraz powiedzą heretycy kalwinowie i luterani, kiedy i jako, nie mówię te cuda około ich sakramentu żeby się przytrafiły, ale niech ukazą albo namieniają jeden przykład, jeśli żydowie kiedy ze zborów ich sakramentu dostać pragnęli. Ani to też służą, co mówić mogą, iż wiedzą żydowie, że żadnego tak złośliwego kalwinisty ani luterana nie masz, który by takie świętokradztwo chciał popełnić, abowiem oni mają tysiączne fortele i tysiączne sposoby.

[6] Potężniejsze też w Judaszu były książąt żydowskich pieniądze niżeli pobożność Mistrza, Zbawiciela naszego.

[6.] Przydatek o przytomności żrzelnej ciała i krwi Pańskiej w Eucharystyji przeciw nowowiernym

[1] Na siódmym synodzie generalnym przed osiemset lat (*Actione* 6) *Epi-phanius*, od koncylijum i zgromadzenia walnego na dysputacyją z heretykami będąc wybrany, mówi: „Żaden z świętych apostołów albo z błogosławionych Ojców naszych niekrwawą ofiarę na pamiątkę męki Pańskiej uczynioną wyobrażeniem albo figurą samego ciała nigdy nie mówił”. I trochę dalej: „Nie mówił Chrystus: «Bierzcie znak albo obraz ciała mego», ale: «Ciało moje»”. I trochę niżej przydaje: „Czytaj, póki jedno chcesz, nigdzie nie znajdziesz ani Pana, ani apostołów, ani Ojców onę niekrwawą ofiarę, którą kapłan ofiaruje, żeby miał mówić: «To jest wyobrażenie», ale: «To same ciało i sama krew Pańska»”.

[2] Jeśli przyjmują heretycy naukę świętego Augustyna, niech też o tym sakramencie przyjmują, tak on bowiem „*Concione 1 in Psalm[um]* 33”, *ubi tractat verba illa, 1Reg[um]* 21²⁵, które o Dawidzie rzezono, czytając („Był niesiony w rękach swoich”), przydaje, jakoby się to znalazło w Dawidzie, według litery nie znajdujemy, a w Chrystusie znajdujemy, abowiem był niesiony Chrystus w rękach swoich, kiedy zalecając same ciało swoje, mówił: „To jest ciało moje”. Abowiem nosił ciało swoje w rękach swoich, gdzie obacz ono słowo według litery, to jest bez metafory, abowiem przez metaforę nie wątpił o tym święty Augustyn, żeby nie mógł być słów onych o Dawidzie wyłożyć.

²³ Suriusz w Apendyksie do *Kroniki* Naclera

²⁴ Tilmann [!] Bredembach [!] w rozdziale 21 księgi 9 *Zestawień*

²⁵ W *Kazaniu o psalmie 33*, gdzie rozważa owe słowa z Pierwszej Księgi Królewskiej 21

[3] Lecz u nich ani Pismo Święte, ani Ojcowie święci, ani wszystkich wieków zobopólne wyrozumienie nic nie waży. Oni dopiero, nie wiem skąd-ci wylazszy, więcej widzą, niż wszystek świat przez tysiąc i kilkaset lat widzieli i rozumieli. A iż tak bystre i sokole oczy macie, rozwiążcież mi tych kilka węzłków.

[6.1.] Pierwszy węzełek

Kto objawił Kalwinowi i tym, którzy za jego błędem idą, że słowa Pańskie przy postanowieniu sakramentu tego wyrzeczone mają być rozumiane: „To jest ciało moje”? Ten chleb znaczy ciało moje? Gdzie tak napisano? Kto tak kiedy w Kościele starodawnym wykladał? Każdy, rzeką, ma ducha w sobie, który stosując miejsce z miejscem, wyklada przez wewnętrzne natchnienie Pismo Święte. Boję się, by nie był on duch, który w raju wykladał przykazanie Pańskie. Pan rzekł: „Śmiercią umrzesz”, a on duch powiada: *Nequaquam moriemini, sed eritis sicut Dei*²⁶. *Metaphorice*²⁷ to Pan Bóg gadał: „Nie pomrzecie śmiercią własną, ale jakoby w podobieństwo śmierci wpadniecie, przemieniając się z natury ludzkiej w Boską”, bo to jest *metaphorica mors*²⁸ i tak trzeba rozumieć przykazanie Boże, który z ludźmi, kiedy im co rozkazuje albo ich czego naucza nie po prostu, ale *figurate*²⁹, po krasomówsku, aby ich rychlej mógł oszukać, zwykł gadać. Więc czemu Lutrów duch przez wewnętrzne natchnienie nie tak-że pisma, jak Kalwinów, wykladał? Któremuż tu duchowi pisma wykładającemu, luterskiemu czy kalwińskiemu, wierzyć? O, jako kłamliwy to duch i ociec kłamstwa, który tak różnie naucza.

[6.2.] Wtóry

[1] Testamentu, sakramentu i nauki wiary nigdy przez metaforę ani ludzie, ani daleko więcej Bóg ludziom nie podaje ani stanowi, gdyżby to były niezgody między dziedzicami w testamencie, między wierzącymi w wierze i w sakramencie niepewność i omyłki siać. I przetoć Abraham, kiedy mu obrzezanie przykazano, nie duchowne, ale cielesne, według litery, to jest tak, jako słowa brzmiały, przyjął i wykonał. Lecz Eucharystya jest testament, jest sakrament, jest nauka wiary. Toć tedy Chrystus Pan nie chciał nas oszukać przez niewłaśne słów wyrozumienie, a zwłaszcza onej godziny, kiedy już nie w przypowieściach ani w podobieństwach nauczał, ale jako od Ojca wziął, tak otwarzał tajemnice królestwa miłym uczniom swoim.

[2] Bezpiecznym tedy na Sądzie Pańskim, każdy katoliku, z strony tego artykułu wiary staniesz i bezpiecznie rzecz będziesz mógł: „W tajemnicy tak wielkiej rozumiałem słowa Twoje tak, jako brzmią, nie według mego, ale według Kościoła Twego wyrozumienia, gdyżżeś Ty apostołem Twoim

²⁶ „I rzekł wąż do niewiasty: Żadną miarą nie umrzecie śmiercią [...] i będziecie jako bogowie”

²⁷ Przenośnie / Metaforycznie

²⁸ symboliczna / metaforyczna śmierć

²⁹ obrazowo / przenośnie

i następcom ich jaśnie rzekł: «Kto was słucha, Mnie słucha». Przeciwnicy, co rzeczenie? Więc jeśli tu nie właśnie Pan mówił, czemuż tam właśnie: „*baptizantes eos in nomine Patris et Filii*”³⁰ etc.? Gdyż to słowo „krzest” albo „*baptismus*” wiele razy w piśmie *metaphorice* się rozumie? (1Cor[*inthios*] 15, Marc[*i*] 10, Luc[*ae*] 12).

[6.3.] Trzeci

[1] U Łukasza we 22 według greckiego tekstu tak stoi: *Hoc est poculum Novum Testamentum in sanguine meo, quod pro vobis effundetur*³¹, to jest: „Ten jest kielich Nowy Testament we krwi mojej, który (to jest kielich, nie która krew) za was będzie wylany”. Ta tedy rzecz słów Pańskich była w kielichu, która za nas jest wylana. Lecz nie wino, ale krew jest za nas wylana, toć nie wino, ale krew w kielichu była? Nie mógł węzła tedy przekłety Beza rozwiązać i wołał miejsce to w greckim tekście według mózgu swego wyrzucić (choć, jako sam świadczy, na wszystkich egzemplarzach greckich, tak jakom przytoczył, znalazł) i w swojej kalwińskiej Biblijej wydrukować: *Hoc poculum Novum Testamentum in meo sanguine, qui pro vobis effundetur*³², niżli błędu i uporu odstąpić. Stojąc tedy przy własnym tekście, jaśnie, wyraźnie, tak że metafora żadna wleźć nie może, sam Pan Zbawiciel nasz rzekł, że w kielichu nie wino, ale krew sama była. Gryźcie to, kalwinowie.

[2] A ja tymczasem figury będę krótko opisywał, które sławna Akademia Wileńska, strojno się przybrawszy, Boga i Zbawiciela swego w sakramencie obecnego przez Rynek prowadzi.

[7. Figury z procesji w święto Bożego Ciała]

[7.1.] Pierwsza figura

Który zstąpił z nieba, aby nas karmił chlebem niebieskim, godna jest rzecz, aby jako Ociec czeladny w Kościele swoim z swemi umiłowanemi biesiadujący tryumfował. Przetóż chorągwie kościoła farskiego wileńskiego wynoszą, za nimi cienie starozakonne. Naprzód anioł śliczno ubrany z takim napisem: *Triumphus Iesu Domini convivantis*³³, lewitowie z chlebami, drudzy lewitowie z Skrzynią Przymierza postępują.

[7.2.] Wtóra figura

Józef, który z wolej Bożej posłany do Egiptu, aby świat nie zaginął, zboże zgromadzone przez siedm lat zachował i dlatego od faraona tryumf odzierał. Daleko godniej Chrystus, który Zbawicielem świata nazwany, nie tylko od śmierci wiecznej nas wybawił, ale i chleb żywot zachowujący nam zostawił.

³⁰ „[...] chrzcząc je w imię Ojca i Syna”

³¹ „Ten jest kielich Nowy Testament we krwi mojej, który za was wylan będzie”

³² ‘To/Oto kielich Nowy Testament we krwi mojej, która za was będzie wylana’

³³ Triumf Pana Jezusa karmiącego

W tryumfie Józefowym idą trębacze z trąbami krzykliwymi i z bębnami z napisem ubrany: *Iosephus triumphans*³⁴, Efraim, syn Józefów, za nim giermek, chorągwy z chorągwią, dwa książęta egipscy konni w ubierze perskim niosą w rękach kłosa, dwa konni żołnierze w lampartach, królowie egipscy dwa także konni w ubierze arabskim z kłosami, kozacy dwa z strzałami na koniach. Tymże sposobem i tymże ordynkiem postępuje drugi syn Józefów, Manasses, przed nim jeden z napisem: *Ioseph-us> salvator mundi*³⁵. Sam Józef na wozie tryumfalnym, około niego żołnierze piechotni. Potym muzyka ogromna.

[7.3.] Trzecia figura

Jako w niebie od świętego Jana widziany baranek opisany jest, przy którym sto czterdzieści i cztery tysiące *etc.*, które dziewicami są i chodzą za barankiem, gdziekolwiek idzie. Czemuż Kościół Chrystusów z tymże barankiem pod osobą chleba nie ma tryumfować? A iż ten baranek jest, któremu dana jest otworzyć pieczęć ksiąg tajemnic Bożych, przeto baranek na górze wysokiej stoi. Dzieciak niewinnych za nim gromada wielka z lilijami, krzyż wielki z inszemi znakami pasyjnej, ś[więty] Floryjan, ś[więty] Sebastyjan, ś[więty] Jerzy – wyznawcy wiary na koniach, dziatki we zbrojach, jeden z napisem *Veritas*³⁶; Prawda ze czterema Doktorami tryumfująca na wozie kosztownie przystrojonym, muzyka za nim.

[7.4.] Czwarta figura

Za Prawdą sama Matka Kościół, któremu wszyscy królowie ziemscy służą, z ewangelistami, tryumfując, jedzie. Naprzód konnych dwa z krzyżami, chorągwy królów, jeden z napisem *Ommes reges servient Ei*³⁷. Królowie czterej na koniach ze czterech części świata: Azyjey, Afryki, Europy, Indyjey, hetman przy nich, konni w perskich szatach, giermkowie ich. Konni trzej w szyszakach, zaś znowu z napisem *Ecclesia militans*³⁸. Kościół na wozie ze czterema ewangelistami, na wozie ślicznie przybranym. Muzyka następuje.

[7.5.] Piąta figura

Bóg, który w ogródku Kościoła obiecał wino rodzące dziewice, to uczynił w tym Naświętszym Sakramencie, dla czego, o Matko, Kościele święty, wesel się, bo ty sama jesteś Oblubienica Chrystusowa, w której trwa dziewictwa i czystości miłość. W tym ordynku pelikan idzie, Izaak z Abrahamem, giermkowie zbrojni za nim, Miłość Boża, towarzyski Miłości z znakami, ś[więty] Kazimierz – miłośnik czystości. Dzieci z kielichami, jeden

³⁴ Józef triumfujący

³⁵ Józef zbawiciel świata

³⁶ Prawda

³⁷ „I będą mu się kłaniać wszyscy królowie ziemscy”

³⁸ Kościół wojujący

z napisem *Vinum germinans virgines*³⁹. Na wozie panieństwo ślicznie ubrane. Muzyka zatym.

[7.6.] Szósta figura

[1] Zamyka figury miasto święte Jeruzalem nowe zstępujące z nieba, do którego w tym pielgrzymowaniu wzdychamy. Dwa z kosturkami srebrnymi, dwa z krzyżami, w pośrodku chorągiewka kwadratowa, na niej napis *Octo beatitudines*⁴⁰. Ośmioro chłopiąt z lichtarzami, ośmioro Błogosławieństwa z chorągwiami, na których napisano ośm błogosławieństw, wóz ośmią koni, za nim wież dwanaście, na każdej wieży anioł. We śródkiem trzynasty anioł na wyższej wieży z trąbą. Chorągży anielski z białą chorągwią, na której napis w jednej strony: *Angeli tutelares urbium*, z drugiej strony: *Militia caelestis*⁴¹. Za chorągwiami dwanaście aniołów z dobytymi pałazami. Muzyka przy cymbale.

[2] Tobie, Panu aniołów, ze wszystkim orszakiem Miasta Wileńskiego cześć i boski pokłon w przedziwnym sakramencie oddaje Kościół święty, oddają i ja tę pracą moją na czci i chwały Twojej rozmnożenie, ozdobę ojczyzny naszej, której Ty temi czasy błogosławić będziesz raczył, i wszystkich prawowiernych pociechę.

OPIS ŹRÓDŁA

Karta tytułowa: [w ozdobnej ramie; antykwa:] DOWODY / PRO-CESSEY NABOZNEY, / Y POWAZNEGO TRIVMPHV / W DZIEŃ ROCZNY / PRZENASWIETSZEGO / CIAŁA BOZEGO. / Iáśnie Wielmożnemu Pánu / [szwabacha:] Jeo Mości Pánu P. [antykwa:] CHRI- / SZTOPHOWI SŁWSZCE / WOIEWODZIE WEN= / DENSKIEMV &c. / Nà ten czas Marfzałkowi Trybunalskie= / mu Wilenskiemu ofiarowane. / Przez / WALENTEGO BARTOSZEWSKIEGO. / [ozdobnik] / W WILNIE, / V Iozephà Kàrcanà. Roku 1615.; 4°, k. 13: s.nlb. [26], sygn. k. [x]¹ A⁵ B⁴ C² D¹.

Spis zawartości tomu:

k.tyt. v – [szwabacha:] Jáśnie Wielmożnemu Pánu Jego / [antykwa:] Mści Pánu CHRYSZTOPHOWI SŁWSZCE, Woie- / wodzie Wendenskiemu &c.

Memu Miło- / ściwemu Panu.; niżej list dedykacyjny;

k. A₁r – [szwabacha:] Co iest ogulnie Procefsià?;

k. A₁r-A₂r – tekst prozą;

k. A₂r – [szwabacha:] O Procesyey wdzień święty / [antykwa:] Przenachwalebnięfzego Ciała Bożego.; niżej tekst;

³⁹ „wino, które rodzi panny”

⁴⁰ Ośiem błogosławieństw

⁴¹ Anioły stróże miast... Wojsko niebieskie

- k. A₂r – [szwabacha:] Cżemu z tak wielką Pompą / y tryum= / phem / Wfzyfcy my Kátholicy ten dzień Rocżny Bożego / Ciałá obchodżimy? / [antykw:] PIERWSZA PRZYCŻYNA.;
- k. A₂r-v – tekst;
- k. A₂v – [antykw:] Quæstia Heretycka.; niżej tekst; niżej: [antykw:] ODPOVVIEDZ KATHOLICKA.;
- k. A₂v-A₃v – tekst;
- k. A₃v – [antykw:] WTORA PRZYCŻYNA.;
- k. A₃v- A₄r – tekst;
- k. A₄r – [antykw:] QVÆSTIA HERETICKA.; niżej tekst; [antykw:] ODPOVVIEDZ KATHOLICKA; niżej tekst; [antykw:] TRZECIA PRZYCŻYNA.;
- k. A₄r-v – tekst;
- k. A₄v – [antykw:] QVÆSTIA HERETICKA.; niżej tekst; [antykw:] ODPOVVIEDZ KATHOLICKA.;
- k. A₄v-A₅r – tekst;
- k. A₅r – [antykw:] CZWARTA PRZYCŻYNA.;
- k. A₅r-v – tekst;
- k. A₅v – [antykw:] QVÆSTIA HERETICKA.; niżej tekst; [antykw:] ODPOVVIEDZ KATHOLICKA.;
- k. A₅v-B₁r – tekst;
- k. B₁r – [antykw:] PIĄTA PRZYCŻYNA.;
- k. B₁r-B₂r – tekst;
- k. B₂r – [antykw:] QUÆSTIA HERETICKA.; niżej tekst; [antykw:] ODPOVVIEDZ KATHOLICKA.;
- k. B₂r-B₃r – tekst;
- k. B₃r – [antykw:] SZOSTA PRZYCŻYNA.;
- k. B₃r-B₄r – tekst;
- k. B₄r – [antykw:] IASNY DOWOD. / [szwabacha:] Ze v nas Kátholikow tylko iest Prawdziwy / Sákráment Eucharistiey.;
- k. B₄r-C₁r – tekst;
- k. C₁r – [antykw:] PRZYDATEK. / [szwabacha:] O Przytomności źrzelnelney Ciałá y krwi Páńkicy / w Eucháristiey przeciw Nowowiernym.; niżej tekst;
- k. C₁v – [antykw:] PIERWSZY WĘZELEK.; niżej tekst; [antykw:] WTORY.;
- k. C₁v-C₂r – tekst;
- k. C₂r – [antykw:] TRZEĆI.; niżej tekst;
- k. C₂v – [antykw:] PIERWSZA FIGVRA.; niżej tekst; [antykw:] WTORA FIGVRA.; niżej tekst; [antykw:] TRZECIA FIGVRA.;
- k. C₂v-D₁r – tekst;
- k. D₁r – [antykw:] CZWARTA FIGVRA.; niżej tekst; [antykw:] PIĄTA FIGVRA.; niżej tekst; [antykw:] SZOSTA FIGVRA.;
- k. D₁r-v – tekst prozą.

Znane są 3 egzemplarze druku przechowywane w: Bibliotece Kórnickiej PAN (sygn. 2300), w Bibliotece Narodowej (sygn. SD XVII.3.1209) w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego (sygn. VUB-III 11524), egzemplarz zdefektowany.

Edytorka korzystała z egzemplarza kórnickiego; druk jest dostępny cyfrowo: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/19132/edition/31293>.

APARAT KRYTYCZNY

[2.] Co jest ogólnie procesyja

[1] marg. „*in <a>g[mi]ne*” – popr. i transkr. wyd.; „*in gnie*” – druk

[2] marg. „*ind<i>ct[i]one*” – popr. i transkr. wyd.; „*in duct.*” – druk

[4.1.b.] Odpowiedź katolicka

[2] *Oblubie<ni>ca* – popr. wyd.; *Oblubieńca* – druk (bł.)

[4.3.b.] Odpowiedź katolicka

[1] *dostatczy* – popr. wyd.; *dostartczy* – druk (bł.)

[4.4.b.] Odpowiedź katolicka

[2] „*Exod[us]*” <1>2 – popr. wyd.; „*Exod.*” 22 – druk (bł.)

[4.5.] Piąta przyczyna

[3] „*c[aput]*” 4<3> – popr. wyd.; *c. 4* – druk (bł.)

[4] „*in Psalm[um]*” 9<8> – popr. wyd.; „*in Psalm.*” 91 – druk (bł.)

[4.6.] Szósta przyczyna

[3] *Vil<le>g[as]* – popr. wyd.; *Vilg.* – druk (bł.)

[5.] Jasny dowód...

[1] „*niewidomym*” – popr. wyd.; *niewiadomym* – druk (bł.)

[4] „*A<p>pendi<c>e*” – popr. wyd.; *Apendie* – druk (bł.)

[7.2.] Wtóra figura

„*Ioseph<us>*” – popr. wyd.; „*Ioseph*” – druk (bł.)

OBJAŚNIENIA

Tytuł: *w dzień roczny przenaświętszego Ciała Bożego* – por. wyżej, w edycji, obj. do VI 2,1.

P[anu] Chryzstofowi Sluszcze – Krzysztof Sluszcza herbu Ostoja (†1619), brat wojewody trockiego Aleksandra i rotmistrza królewskiego Mikołaja, podsedek miński (1600-1602), wojewoda wendeński (1607-1619), młodość spędził na dworze cesarza Rudolfa II Habsburga.

województwie wendeńskiemu – stanowiące część Inflant województwo wendeńskie zostało utworzone przez Zygmunta III Wazę w 1598 r.; siedzibą wojewody było miasto Wenden (dziś: lot. Cēsis, pol. Kieś na Łotwie).

[1.] Jaśnie Wielmożnemu Panu... Chryzstofowi Słuszcze...

[1]

Rzadkiemu i owszem żadnemu oprócz samej prawdy w takim szańcu placu dostać kiedy dano – sens: jedynie prawda może się obronić w polemice religijnej.

placu dostać – nie dać się pokonać, wytrwać na placu boju.

pod sznur prawdy przedwiecznej iść musi – sens: musi być zgodne z prawdą (kanonem wiary katolickiej).

pod sznur – por. łac. *ad amussim* – ‘według reguły’ (dosłownie: ‘według pionu ciesielskiego’).

Lecą błędy, łamią się kacerstwa, nauki nowe ustają – sens: upadają herezje.

[2]

poddalem ją pod obronę – sens: zwróciłem się o aprobatę, akceptację.

[2.] Co jest ogólnie procesyja

[1]

marg.: „*Nicolaus Serari[us]*” – Bartoszewski oparł się na pracy tego niemieckiego jezuita, zatytułowanej *Sacri peripatetici, sive De sacris Ecclesiae Catholicae processionibus libri duo* (Coloniae Agrippinae 1607). Serarius (1558-1609) był wykładowcą filozofii i teologii scholastycznej na Uniwersytecie w Würzburgu oraz egzegezy Pisma Świętego w kolegium jezuickim w Moguncji, autorem pism polemicznych, egzegetycznych i historycznych.

„*lib[ri] ... c[apite]*” – rozwiązujemy skrót z marginałe zaledwie na jeden z możliwych sposobów; inne to: *lib[er] ... c[aput]* – ‘księga... rozdział’, *lib[ro] ... c[apite]* – ‘w księdze... rozdziale’.

Jest nabożne ... obchodzenie – Bartoszewski niemal dosłownie tłumaczy SERARIUSA (*Sacri peripatetici*, s. 5): *est religiosa precabundi agminis, certo cum ritu ac ceremonia, obambulatio*.

„*Sidonius*” – Sydoniusz Apollinaris (*Caius Sollius Modestus Apollinaris*, ok. 430 – po 479), arystokrata galo-rzymski, polityk, poeta i epistolograf, biskup późniejszego Clermont (rzymskie *Augustonemetum* w kraju Arvernów), święty katolicki; jego listy, wzorowane m.in. na korespondencji Pliniusza Młodszego, są ważnym źródłem do poznania ówczesnej epoki.

nazywa ... suplikacją – w starożytności słowo *supplicatio* oznaczało ‘uroczystość/modły błagalne lub dziękczynne’ (*supplico* – ‘na klęczkach proszę pokornie/błagam’, a także ‘modłę się’). Sydoniusz, którego list (*SIDON.Epist.* 5,14) Bartoszewski przywołuje tu za SERARIUSEM (*Sacri peripatetici*, s. 5), używa określenia *supplicationes*, pisząc o uroczystych modłach błagalnych (*rogationum solemnitatis*), wprowadzonych przez Mamerta z Vienne (zob. niżej, obj. do [I],2,2), i przeciwstawiając je dawnym modłom, które były ‘przygodne, letnie, nieczęste i ospałe’ (*SIDON.*, tamże: *erant quidem prius [...] vagae, tepentes infrequentesque [...] oscitabundae supplicationes*). W Kościele katolickim

„suplikacjami” nazywa się pieśni błagalne śpiewane m.in. w czasie uroczystych procesji.

[2]

jako Krzyżowych Dni – tj. jak w czasie uroczystości Dni Krzyżowych. Dniami Krzyżowymi (*Dies Rogationum/Rogationes* – ‘Dni Błagalne’) nazywane są: poniedziałek, wtorek i środa przed uroczystością Wniebowstąpienia Pańskiego (święto ruchome, obchodzone w 40. dniu od Zmartwychwstania, we czwartek; obecnie w Polsce w VII Niedzielę Wielkanocną), a także święto Marka Ewangelisty (25 kwietnia). Odbywają się wówczas procesje błagalne. Uroczystość ustanowił w roku 470 (lub 469) biskup Mamert w diecezji Vienne; za pontyfikatu Leona III (795-816) nabożeństwo wprowadzono w całym Kościele katolickim.

Wielki Grzegorz s[więty] – Grzegorz I, zwany Wielkim (*Gregorius Magnus*; ok. 540-604), papież, święty, Doktor i Ojciec Kościoła katolickiego, autor listów, pism homiletycznych, moralnych, liturgicznych; był jednym z głównych reformatorów liturgii.

marg.: „*In principio* ... *p[aginae]*” 567 – zob. SERARIUS, *Sacri peripatetici*, s. 128-129.

„*ind<i>ct[ione]*” // *w indykcji* – list Grzegorza pochodzi z września 591 r. Datowany jest – zgodnie z konwencją, zapoczątkowaną jeszcze przez cesarza Konstantyna Wielkiego – za pomocą indykcji, tj. 15-letniego okresu, który początkowo służył do wyznaczania podatków, a z czasem do datowania dokumentów.

„*Uroczystość ... odprawili*” – GREG.MAGN.*Registr.epist.* 2,2 (cyt. [za:] SERARIUS, *Sacri peripatetici*, s. 128): *Solemnitas annuae devotionis nos, fratres dilectissimi, admonet, ut litaniam, quae maior ab omnibus appellatur, sollicitis ac devotis debeamus (auxiliante Deo) mentibus celebrare.*

litanią, którą większą wszyscy nazywają – litania większa/błagalna połączona była z procesją odprawianą 25 kwietnia (święto Marka Ewangelisty).

„*Z każdego ... mamy*” – cyt. [za:] SERARIUS, *Sacri peripatetici*, s. 129: *De singulis ecclesiis exeuntes cum precibus ac lacrimis ad B[eatae] Mariae semper Virginis, genitricis Domini Dei nostri Iesu Christi, basilicam congregemur.* Serarius słowa Grzegorza Wielkiego podaje za Grzegorzem z Tours, a więc informacja bibliograficzna podana przez Bartoszewskiego w marginałach odnosi się raczej nie do pism Grzegorza Wielkiego, lecz Grzegorza z Tours, który w 10 księdze *Historiarum libri decem / Historia Francorum* (Dziejów ksiąg dziesięć / Historia Franków) przytacza *Oratio/Praefatio Gregorii papae ad plebem* (Mowę papieża Grzegorza do ludu), zawierającą zacytowany *passus*. Nie udało się odnaleźć konkretnego dzieła, na którego stronie 567 wydrukowano w całości lub we fragmentach mowę Grzegorza Wielkiego (umieścił ją np. w *De vitis sanctorum* Luigi Lippomano, podając jako

źródło księgę 10 *Dziejów* Grzegorza z Tours, i Cesare Baronio w *Annales ecclesiastici*).

[3]

w *Starem Zakonie zwyczajne – od Boga około Jerycha miasta wszystkiemu ludowi izraelskiemu rozkazane* – nawiązanie do procesji kapłanów z Arką Przymierza wokół murów Jerycha podczas oblężenia miasta przez Izraelitów (Joz 6,1-27).

od Dawida króla przed Skrzynią Testamentu czynione – nawiązanie do uroczystego przeniesienia Arki Przymierza do Jerozolimy przez króla Dawida (2Sm 6,1-23).

od Chrystusa Pana w peregrynacyjnej do Hieruzalem z Galilejej – nawiązanie do podróży Jezusa do Jerozolimy, w czasie których nauczał (np. Mt 19; Łk 9,51-56; 13,22).

z tłuszczą wielką ludu izraelskiego po górach i polach, gdzie i po dwa razy cudownie je nakarmił – nawiązanie do dwukrotnego cudownego rozmnożenia chleba przez Jezusa w czasie jego nauczania w Galilei (Mt 14,13-21; Mk 6,30-44; Łk 9,12-17; J 6,1-15).

po zmartwychwstaniu od uczniów z Hieruzalem do Galilejej na górę Tabor z rozkazania Pańskiego, jako świadczy „Matth[aei]” 28, zachowane – nawiązanie do przybycia uczniów na górę Tabor, gdzie Jezus nakazał im nauczać wszystkie narody; zob. Mt 28,16-20.

[4]

jako u „Mat[t]h[aei]” 28: „Obaczywszy Pana, poklon Mu boski dali” – zob. Mt 28,17: „I ujrzawszy go, pokłonili się”.

[5]

Od czasów zaś Konstantyna Wielkiego – Konstantyn I Wielki (*Caius Flavius Valerius Constantinus*, ok. 272-337), cesarz rzymski w latach 306-337, święty Kościoła prawosławnego. Na mocy edyktu, który wraz z cesarzem Licyniuszem ogłosił w 313 r. w Mediolanie, wprowadził w całym cesarstwie swobodę wyznaniową.

gdy Helena Krzyż Święty znalazła – zgodnie z tradycją Helenie (ok. 250-330), matce Konstantyna Wielkiego, przypisuje się odnalezienie relikwii Krzyża Świętego.

[6]

marg.: *„Apud Surium”* – Laurentius Surius (Laurenz Sauer; 1522-1578), mnich kartuski, historyk Kościoła i hagiograf, autor wielotomowego zbioru żywotów świętych: *De probatis sanctorum historiis, partim ex tomis Aloysii Lipomani..., partim etiam ex egregiis manuscriptis codicibus...*, nunc recens optima fide collectis per f[ratrem] Laurentium Surium carthusianum (Coloniae Agrippinae 1570-1575; o odnalezieniu przez Helenę relikwii Krzyża Świętego: t. 3, s. 53-54), a także dzieła historycznego *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum ab Anno Salutis 1500 usque in Annum 1568, ex optimis quibusque scriptoribus congestus et nunc recens multis locis non parum auctus et*

locupletatus per... (Coloniae 1568; wzmianka o Helenie i Krzyżu Świętym, pojawia się tu w kontekście polemiki z autorami protestanckimi przedstawiającymi matkę Konstantyna jako osobę zabobonną: s. 725). Na Suriusa kilkakrotnie powołuje się źródło Bartoszewskiego – Serarius.

Święty „*Porphyrius*” – Porfiriusz z Gazy (Πορφύριος Γαζαῖος [*Porphyrios Gazaïos*], *Porphyrius Gazaicus*; ok. 347-420), biskup Gazy, święty Kościoła prawosławnego. W roku objęcia przez niego biskupstwa w Gazie (dziś: w Autonomii Palestyńskiej) miasto i okolice miała dotknąć klęska suszy.

o czym pisze Marek, jego pisarz – mowa o Marku Diakonie (Μάρκος Διάκονος [*Márkos Diákonos*], *Marcus Diaconus*; V w.), mnichu i autorze *Żywota Porfiriusza*, przez długi czas znanego jedynie z łacińskiego przekładu (*Vita Porphyrii*).

„*Skoro słońce ... położony*” – MARC.DIAC.*Vit.Porph.* 3,20; cyt. [za:] SERARIUS, *Sacri peripatetici*, s. 24: *Facto mane, accepto signo venerandae crucis, quod nos praecedebat, egressi sumus cum hymnis ad antiquam ecclesiam, quae est a parte occidentali civitatis.*

[7]

marg.: „*Rufin[us]*” – Rufin z Akwilei (*Tyrannius Rufinus / Rufinus Aquileiensis*; ok. 345-411), mnich, teolog i historyk, tłumacz z języka greckiego (m.in. Orygenes), był zwalczany przez św. Hieronima. Do przetłumaczonej przez siebie na łacinę (w istocie – sparafrazowanej) *Historii kościelnej* Euzebiusza z Cezarei (zob. niżej, obj. do [I],2,10) dodał dwie własne księgi (10 i 11), kończąc narrację na śmierci Teodozjusza Wielkiego w 395 r.

Cesarz „*Theodosius*” starszy, na wojnę się wyprawiając przeciwko Eugenijuszowi – mowa o wyprawie zbrojnej rzymskiego cesarza Teodozjusza I Wielkiego (*Flavius Theodosius*; 347-395) przeciwko uzurpatorowi Eugeniuszowi, który w latach 392-394 władał zachodnią częścią cesarstwa, sprzyjając wyznawcom dawnej religii. Teodozjusz pokonał Eugeniusza w bitwie nad rzeką Frigidus (dziś: prawdopodobnie Vipava w Słowenii) w 394 r.

z kapłanami i z ludem procesyjną wszystkie modlitw miejsca obchodził – RUFIN.*Hist.eccl.* 11,33; cyt. [za:] SERARIUS, *Sacri peripatetici*, s. 22: *circumibat cum sacerdotibus et populo omnia orationum loca.*

[8]

marg.: „*S[anctus] Hieron[ymus]*, «*Adversus Vigilantium*»” – Hieronim ze Strydonu (*Eusebius Sophronius Hieronymus Stridonensis*; ok. 347-419), kapłan, teolog, jeden z czterech Ojców Kościoła łacińskiego, święty, przełożył na język łaciński Pismo Święte, a także wiele dzieł greckich, pozostawił po sobie pisma egzegetyczne, dogmatyczne, historyczne oraz listy. W przywołanym tu traktacie *Przeciw Wigilancuszowi* bronił m.in. kultu relikwii.

Syn jego „*Arcadius*” – Arkadiusz (*Flavius Arcadius*; ok. 378-408), cesarz wschodniorzymski, syn Teodozjusza I Wielkiego.

„*Arcadius*” kości świętego Samuela po długim czasie z żydowskiej ziemi do Tracylej gdy przenoślił – HIER.*Adv.Vigil.* 5; cyt. [za:] SERARIUS, *Sacri*

peripatetici, s. 22: *Arcadius ossa b[eati] Samuelis longo post tempore de Iudea translulit in Thraciam*. Za rządów Arkadiusza relikwie św. Samuela zostały przeniesione z Judei do leżącego w południowo-wschodniej Tracji Konstantynopola.

[9] *święty Ambroży („epist[ula]” 29)* – Ambroży z Mediolanu (*Ambrosius Aurelius Mediolanensis*; ok. 340-397), biskup Mediolanu, teolog, święty, jeden z czterech Ojców Kościoła łacińskiego, autor pism dogmatycznych, moralno-ascetycznych, egzegetycznych, a także mów, listów i hymnów.

„*psalmy ... męczenników*” – AMBROS.*Epist.* 74,16; cyt. [za:] SERARIUS, *Sacri peripatetici*, s. 23): *psalmos canentes ex consuetudine usuque veteri pergebant ad celebritatem Machabaeorum martyrum*.

[10]

marg.: „*Eusebius ... Niceph[orus] ... Baron[ius]”* – zob. SERARIUS, *Sacri peripatetici*, s. 20.

„*Eusebius*” – Euzebiusz z Cezarei (Εὐσέβιος Καισαρείας/Παμφίλου [*Eusebios Kaisareias/Pamfilu*], *Eusebius Caesariensis*; ok. 265-340), historyk, egzegeta, apologeta i polemista, biskup Cezarei Nadmorskiej (Palestyńskiej), jako autor *Historii kościelnej* (Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία [*Ekklesiastiké historia*], *Historia ecclesiastica*) uchodzi za twórcę historii Kościoła.

„*Niceph[orus]”* – Nikefor/Nicefor Kallistos (Νικηφόρος Κάλλιστος Ξαρθόπουλος [*Nikefóros Kállistos Ksanthópulos*], *Nicephorus Callistus Xanthopulus*; ok. 1256-1335), autor *Historii kościelnej* (Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία [*Ekklesiastiké historia*]; *Historia ecclesiastica*) w 18 księgach, opartej na dziełach Euzebiusza, Sokratesa Scholastyka, Sozomenosa i innych, a także m.in. poematu o zdobyciu Jerozolimy.

„*Baron[ius]”* – Cezar Baroniusz (łac. *Caesar Baronius*, wł. Cesare Baronio; 1538-1607), włoski kardynał, doktor obojga praw, historyk Kościoła, autor nowego (zrewidowanego) opracowania *Martyrologium rzymskiego* (*Martyrologium Romanum*); jego najważniejszym dziełem były *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198* (Roczniki kościelne od narodzenia Chrystusa do roku 1198), w 12 tomach przedstawiających 12 pierwszych wieków Kościoła (Romae 11588-1593).

Konstantyn Wielki, budowanie Miasta Carogrodzkiego skończywszy i to miasto Bogu na cześć Błogosławionej Panny Maryjej Roku od narodzenia P[anńskiego] 330 ofiarowawszy, i biskupów zewsząd naprosiwszy, mury, rynki, ulice i co naprzędniejsze miasta miejsca z krzyżami, z chorągwiemi, z piszczkami, trębaczami, śpiewakami obchodził – zob. SERARIUS, *Sacri peripatetici*, s. 20:

[...] *cum Constantinopolitanae urbis exaedificationem absoluisset Constantinus Magnus, eam ipsam urbem Deo in Beatissimae Virginis honorem anno 330 dedicavit [...], id vero ad Hierosolymitanae dedicationis, de qua supra, numero 5, exemplar factum esse muralesque cum hymnis ac precibus, solenni caeremonia circuitus peractos [...];*

oraz s. 17: *Sacerdotes hic erant et musici, et hymni, odae organaque varia [...]*. Ten passus, w tekście Serariususa wcześniejszy, odnosi się do uroczystości uświetniającej odbudowę murów Jerozolimy, o czym Bartoszewski już nie pisze.

budowanie Miasta Carogrodzkiego skończywszy i to miasto Bogu ... ofiarowawszy – dedykacja (konsekracja) Konstantynopola, założonego nad cieśniną Bosfor w 324 r. w miejscu greckiej kolonii Byzantion/Bizancjum, zniszczonej, a potem odbudowanej (jako *Augusta Antonina*) przez cesarza Septymiusza Sewera na przełomie II i III w., wedle jednomyślnych w tej sprawie źródeł antycznych odbyła się 11 maja 330 r., oczywiście nie kończąc rozbudowy Nowego Rzymu. Jakkolwiek niewątpliwie wspaniale, opisywane uroczystości nie wyglądały tak, jak przedstawiali je autorzy chrześcijańscy, zwłaszcza późniejsi – m.in. odbyły się igrzyska (w cyrku) i miały one na celu przede wszystkim uczczenie postaci Konstantyna.

Miasta Carogrodzkiego – mowa o Konstantynopolu ('Miasto Konstantyna'), nazywany też był 'Miastem Cesarskim' (*Βασιλὴς Πόλις [Basilís Pólis]*), skąd wywodzi się nazwa Carogród.

[11]

Ś[więty] Jan Chryzostom na potępienie aryjańskiej herezy i na bardego kacerstwa zawstyżenie kosztowne i z wielkim aparatem procesyje, które by w nabożnym pienu Przenaświetszej Trójcy chwałę dały, nie tylko we dnie, ale i w nocy po ulicach carogrodzkich prowadził – zob. SERARIUS, *Sacri peripatetici*, s. 24:

Ad Arianorum haeresin haereticam sive insolentiam debilitandam curavit S[anctus] Io[annes] Chrysostomus insignes admodumque splendidas et pias, quae S[ancitissimae] Trinitati laudes dicerent, per Constantinopolitanae urbis vicos processiones, etiam nocturnas.

Ś[więty] Jan Chryzostom – (*Ἰωάννης Χρυσόστομος [Ioannes ho Chrysóstomos]* – 'Złotousty', *Ioannes Chrysostomus*; ok. 350-407), święty i Doktor Kościoła, biskup Konstantynopola, jego (prawie w całości zachowana, głównie w postaci homilii i listów, ale także – traktatów) twórczość obejmuje zagadnienia moralne, ascetyczne, liturgiczne, egzegetyczne, dogmatyczne.

aryjańskiej herezy – arianizm był jedną z doktryn chrystologicznych wczesnego chrześcijaństwa, odrzucających równość Osób w Trójcy Świętej; arianie uważali, że Chrystus został zrodzony w czasie przez Ojca i jako taki ma inną naturę oraz jest mu podporządkowany (nie jest współistotny, gr. *ὁμοούσιος [homóusios]*). Nazwa doktryny pochodziła od imienia jej twórcy, Ariusza (*Ἀρειός [Areios], Arius*; ok. 260 – po 327), kapłana i teologa z egipskiej Aleksandrii. Arianizm został przez Kościół katolicki uznany za herezję (w 325 r. na soborze w Nikai/Nicci) – odrzucał dogmat o Trójcy Świętej, podczas gdy święto Trójcy Świętej jest jedną z najważniejszych uroczystości liturgicznych, w Kościołach zachodnich obchodzone jest w niedzielę po Zesłaniu Ducha Świętego.

procesyje ... prowadził – jak pisze Sokrates Scholastyk i opierający się na nim późniejsi autorzy, arianie, pozbawieni świątyń w Konstantynopolu, gromadzili się nocą w miejscach publicznych i śpiewali, włączając do tych śpiewów (wykonywanych na sposób antyfonalny) elementy wykładu swej wiary czy doktrynalne „polemiki”; rankiem, także śpiewając, wychodzili za mury miasta do swych świątyń. W reakcji na to Jan Chryzostom wprowadził nocne śpiewy i pochody w bardzo bogatej oprawie (SOCR.SCHOL.Hist. eccl. 6,8).

„Socrates” – Sokratesa Scholastyka (Σωκράτης Σχολαστικός [Sokrátēs Scholastikós], *Socrates Scholasticus*; ok. 380 – po 439) znamy tylko z *Historii kościelnej* (Ἐκκλησιαστική ιστορία [Ekklesiastiké historia], *Historia ecclesiastica*), będącej kontynuacją dzieła Euzebiusza z Cezarei i kończącej się na roku 439.

„Sozomen[us]” – Hermiasz Sozomen (Σαλαμίνιος Ἐρμείας Σωζομενός [Salamínios Herméias Sozomenós], *Salaminius Hermias Sozomenus*; ok. 400-450), autor dwóch niezależnych dzieł poświęconych historii Kościoła (Ἐκκλησιαστική ιστορία [Ekklesiastiké historia], *Historia ecclesiastica*). Pierwsze, niezachowane, obejmowało okres od Wniebowstąpienia do roku 324, drugie, zachowane w całości (9 ksiąg) – lata 324-439. Praca Sozomena była rozszerzeniem i uzupełnieniem *Historii kościelnej* Sokratesa Scholastyka, wykorzystywała też analogiczne dzieło Rufina z Akwilei, *Żywot Konstancyjny* Euzebiusza z Cezarei, a także pisma Atanazego.

[3.] O procesyje w dzień święty Przenachwalniejszego Ciała Bożego

papież Urban ... wspomina – zob. SERARIUS, *Sacri peripatetici*, s. 172-173. Tym razem Bartoszewski wykorzystuje dłuższy fragment pracy Serariusza, pomijając niektóre elementy, np. informacje o karierze kościelnej przyszłego Urbana IV.

papież Urban Czwarty, cudami wielkimi w sakramencie ciała Bożego będąc poruszony – Urban IV (Jacques Pantaléon; ok. 1200-1264, papież w latach 1261-1264) ustanowił święto Bożego Ciała w roku 1264 (bulla *Transiturus de hoc mundo*). Według późniejszej tradycji uczynił to pod wpływem cudu eucharystycznego, jaki wydarzył się w Bolsenie w 1263 r. Por. wyżej, w edycji, obj. do VI 18,47-62.

tak rok – tj. rok wcześniej.

w „Pobudce” na obchodzenie tego święta krótko opisałem – por. [VI.] *Pobudka na obchodzenie nabożne świątości rocznej tryumfu i pompy Ciała Bożego...*

„Clemens” Piąty – Klemens V (Raymond Bertrand de Got; ok. 1260-1314, papież w latach 1305-1314).

na koncylijum w Wiedniu – mowa o soborze powszechnym we Wiedniu, obradującym w latach 1311-1312.

„lib[ri]” 3, „tit[ulo]” 6 – podana tu lokalizacja odnosi się do zbioru prawa kanonicznego zwanego *Constitutiones Clementinae* (pol. ‘Klementyny’),

opracowanego z polecenia Klemensa V, opublikowanego w 1317 r., już po jego śmierci.

„święty „Antoninus” – Antonin Piorozzi (1389-1459), dominikanin, arcybiskup Florencji.

„ex «Historiae»” – chodzi o pracę Piorozziego zatytułowaną *Chronicon partibus tribus distincta ab initio mundi ad MCCCCLX*, a znaną także jako *Chronicorum opus* lub *Historiarum opus* (1477).

„święty Tomasz „de Aquino” – św. Tomasz z Akwinu (*Thomas de Aquino*; ok. 1225-1274), dominikanin, filozof scholastyczny, teolog, święty Kościoła katolickiego, Doktor Kościoła.

„in opusculo eiusdem festi” – św. Tomasz uznawany jest za autora oficjum na dzień liturgiczny Bożego Ciała. O tym, jak oficjum powstało, a także jak jego powstanie upamiętniono na drzwiach kościoła w Bolsenie, pisze SERARIUS (*Sacri peripatetici*, s. 188-189).

[4.] Czemu z tak wielką pompą... my, katolicy, ten dzień roczny Bożego Ciała obchodzimy

[4.1.] Pierwsza przyczyna

[1]

wierzym być istotnie Chrysta przytomnego / w hostyi – sens: wierzymy w cielesną obecność Chrystusa w sakramencie Eucharystii.

[2]

Rzymianie Jowisza – Jowisz (łac. *Iuppiter*), najważniejsze bóstwo rzymskiego panteonu; poświęcono mu najważniejszą świątynię Rzymu – świątynię Jowisza Najlepszego Największego (*Iuppiter Optimus Maximus*) na Kapitolu.

Tamarytowie Bachusa – informację o Tamarytach (łac. *Tamaritae*) czczących Bakchusa mógł znaleźć Bartoszewski (albo jego bezpośrednie źródła) w pracach o charakterze słownikowym czy encyklopedycznym, jak np. Jeana Tixiera de Ravisi (*Ioannes Textor Ravisius*; ok. 1480-1524) *Officina...* (po raz pierwszy wydana w roku 1503 jako *Officina partim historicis, partim poeticis referta disciplinis*), gdzie w części poświęconej bogom oraz ich kultowi czytamy o sąsiadujących z Hyrkanami Tamarytach, którzy przyjęli i uczcili powracającego z Indii Bakchusa/Bachusa (TEXTOR RAVISIUS, *Off.*, f.226r). Tymczasem autor starożytny, Dionizjos Periegeta (1. połowa II w.), w poemacie geograficznym *Opis świata zamieszkanego / O położeniu świata zamieszkanego* (Περιήγησις τῆς οἰκουμένης [*Periēgesis tes oikumenēs*]), znanym również z łacińskiego przekładu autorstwa Awiena (*Ruff(i)us Festus Avienus*; 2. połowa IV w.), mówi w tym kontekście o Kamarytach (Καμαρίται [*Kamaritai*], *Camaritae*), lokalizując ich na obszarze między Morzem Kaspijskim i Czarnym (AVIEN. *Descr.orb.* 877-882); por. także AMM. 22,8,24.

„Arcades” Arysteusza – położona w środkowej części Półwyspu Peloponeskiego Arkadia była jednym z regionów kultu Aristajosa/Arysteusza

(Ἀρισταῖος [*Aristaios*], *Aristaeus*), po wyspie Keos, na której wedle mitu miał się on urodzić; zob. SERV. *in Georg* (1,14): *apud Arcadas pro Iove colitur...* ('wśród Arkadyjczyków czczony jest jak Jowisz'). Aristajos, syn nimfy Kyrene i Apollona, uchodził za herosa-cywilizatora lub – według niektórych mitów – boga o wielu domenach: był m.in. opiekunem trzód i pszczół, znalazł się na sztuce lekarskiej i wróżbiarstwie, mleczarstwie i uprawie winnej latorośli; przypisuje mu się wynalezienie siedel oraz sieci, a także prasy do oliwek.

Efezi Dyjanę – Efez, portowe miasto na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej, był od najdawniejszych czasów miejscem kultu wschodniej bogini płodności, z czasem utożsamionej z grecką Artemidą (przez Rzymian identyfikowaną z Dianą); efeską świątynię Artemidy zaliczano do siedmiu cudów świata.

[3]

Dobrze i mądrze kalwinowie działają ... wierząc tylko być znak, figurę albo metaforę ciała Chrystusowego – Jan Kalwin głosił, iż Chrystus cieleśnie obecny jest jedynie w niebie, natomiast eucharystyczny chleb i wino są tylko symbolami ciała i krwi.

żydowie Skrzyamię i mannę prowadzili – zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 16,4. *luterani niemądrze czynią ... jako Bogu przytomnemu nie czynią* – Marcin Luter uznawał substancjalną obecność ciała i krwi Chrystusa pod postacią chleba i wina, lecz odrzucał Przeistoczenie i adorację Najświętszego Sakramentu.

gdy Go Maryja Magdalena zoczywszy, do nóg Mu upadła – zob. J 20,14-16.

Tomasz, gdy mu Pan ukazał bok i serce swoje przebodzone – zob. J 20,24-29.

[4]

Jeśli ci są błogosławionemi, / którzy czego nie widząc, wiarę temu dają, / jak daleko ci są szczęśliwszemi, / którzy to, co nie widzą, wierząc, wyznawają – parafraza passusu (J 20,29): „Błogosławieni, którzy nie widzieli, a uwierzyli”.

[4.1b.] Odpowiedź katolicka

[1]

Romulus – legendarny założyciel i eponim Rzymu, brat bliźniak Remusa; zazwyczaj przedstawiano ich jako synów Rei Sylwii i boga Marsa.

nie z tak wielką pompą triumfował – Bartoszewski oczywiście używa tego wyrażenia przenieśnie, zarazem mając świadomość, że w starożytnym Rzymie odbywały się uroczyste procesje triumfalne (*pompa triumphalis* / *triumphus*), stanowiące najwyższe wyróżnienie, jakie zwycięski wódz mógł otrzymać z woli senatu.

„Julius” Cesarz – Gajusz Juliusz Cezar (*Caius Iulius Caesar*; 100-42 p.n.e.), rzymski wódz i mąż stanu, wielokrotny konsul, dyktator, reformator państwa. Jego przydomek (*Caesar*) stał się tytułem władców rzymskich, on sam w oczach późniejszych pokoleń uchodził za twórcę cesarstwa. Był znakomitym mówcą i pisarzem.

Pompejusz – Gnejusz Pompejusz Wielki (*Cnaeus Pompeius Magnus*; 106-48 p.n.e.), wybitny dowódca wojskowy i polityk ostatnich lat republiki rzymskiej. Jego przegrana (i śmierć) w wojnie z Cezarem otworzyła temu ostatniemu drogę do jedynowładztwa.

czemu Pana Chrystusa nie w takim tryumfie obywatele jerozolimscy przyjęli ... wespółek z Matką swoją wchodził do Jeruzalem („Luc[ae]” 2) – zob. Łk 2,41-50. kiedy przed męką swoją wjeżdżał, siedząc na osłicy? („Mat[t]h[aei]” 21) – zob. Mt 21,1-11.

[2]

Oblubie<ni>ca Chrystusowa – mowa o Kościele katolickim.

„*Quantum potes, tantum aude, quia maior omni laude*” – cytat z łacińskiej sekwencji na Boże Ciało *Lauda, Sion, Salvatorem* (*Zbawiciela chwał, Syjonie*), stanowiącej część oficjum na Boże Ciało, którego autorstwo przypisuje się św. Tomaszowi z Akwinu.

[3]

Jaśnie Paweł ś[więty] w onych słowach – zob. 1Kor 11,28.

jako świadczy „Eusebius in «Vita s[ancti] Hieronymi»” – przedstawiając śmierć i ostatnią komunię św. Hieronima, Bartoszewski przywołuje, zapewne niebezpośrednio, tekst przypisywany niegdyś Euzebiuszowi z Kremony (†423, uczeń i towarzysz św. Hieronima, asceta, przyczynił się do potępienia przez papieża Anastazego I pism Orygenesesa), znany jako „list Euzebiusza do papieża Damazego o śmierci św. Hieronima”, a wydawany (jeszcze w 2. połowie XV w.) razem z dwoma innymi pseudoepigrafami: rzekomymi listami św. Augustyna i Cyryla Jerozolimskiego, opisującymi cuda, jakie uczynił Hieronim na łożu śmierci. Scena ostatniej komunii św. Hieronima była popularna również w ikonografii: przedstawili ją m.in. Sandro Botticelli i Domenichino.

kazał się złożyć na ziemię na jeden wór – zob. Ps.-EUSEB.*Mort.Hier.* 12 [PL 22,245]: [...] *nuda humo protinus tradiderunt et ipsum sacco lineo coopererunt* (‘na nagiej ziemi zaraz go położyli i okryli lnianym worem’).

[4]

opisuje („lib[ro] 6 «De sacer[dotio]»”) ... jako żołnierze hetmana swego mijają – *passus*, do którego, nawiązuje Bartoszewski, pochodzący z pisma św. Jana Chryzostoma *O kapłaństwie* (Περὶ ἱερωσύνης [*Peri hierosynes*]), w łacińskim przekładzie brzmi (IOAN.CHRYSOST.*Sacerdot.* 6,424d [PG 48,681]):

Ego [...] olim narrans audivi quendam senem [...] dixisse [...] multitudinem angelorum derepente vidisse, quantum eius facultas ferebat, splendidis vestibus indutorum et altare circumdantium inclinato capite ac si quis milites praesente imperatore stantes videret.

Słyszałem kiedyś, jak pewien starzec opowiadał, że ujrzał nagle tłum aniołów tak wielki, jak tylko mógł objąć wzrokiem: odziani w lśniące

szaty, z pochylonymi głowami stali wokół ołtarza, jak widzi się żołnierzy stojących przed wodzem.

(przekład K. Różycka-Tomaszuk)

[4.2.] Wtóra przyczyna

[2]

Ś[więty] Paweł (1„Cor[inthios]” 10) mówi: „Wszystko przydało się żydom w figurze” – 1Kor 10,11: „A to wszystko przydało się im w figurze”.

„Ioan[nis]” 3: „Podniesienie węża na puszczy przefigurowało podniesienie Chrystusa na krzyżu” – J 3,14: „A jako Mojżesz podwyższył węża na puszczy, tak potrzeba, aby podwyższon był Syn Człowieczy”.

I Morze Czerwone znaczyło krzew (1„Cor[inthios]” 10) – 1Kor 10,2: „i wszyscy byli ochrzczeni w Mojżeszu, w obłoku i w morzu”.

tak manna ... znaczyła ten sakrament ciała Pańskiego („Ioan[nis]” 6) – J 6,32: „Zaprawdę, zaprawdę mówię wam: nie Mojżesz wam dał chleb z nieba, ale Ociec mój daje wam chleb z nieba prawdziwy”.

w Skrzyni Przymierza – zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 11,1-2.

o której czytamy (2„Reg[um]” 6 et 2„Parali[pomenon]” 14), że Dawid i wszyscy Izrael z domu Abinadab ... ofiarował woła i barana – 2Sm 6,1-13; 2Krn 14. grając na wszelakich drzewach – tj. na instrumentach muzycznych.

chleba onego niebieskiego, którego pożywając, na wieki żyć mieli („Ioan[nis]” 6) – J 6,51: „Jeśliby kto pożywał tego chleba, żyć będzie na wieki”.

[3]

Michol wzgardziła z tańca Dawida świętego – zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 11,9-10.

a Judasz Magdalenę z dzieła chwalebnego – nawiązanie do niezadowolenia Judasza, gdy Maria (siostra Marty i Łazarza), utożsamiana z Marią Magdaleną, podczas uczyty w Betanii namaściła stopy Jezusa drogim olejkiem (J 12,3-6).

Niech spyta Judasz: „Na co tak utrata wielka?” – J 12,5: „Przecz tego olejku nie przedano za trzysta groszy a nie dano ubogim?”.

[4.2b.] Odpowiedź katolicka

a jednak Chrystus o nim to świadczy („Ioan[nis]” 8) – J 8,56: „Abraham, ociec wasz, z radością żądał, aby oglądał dzień mój: i oglądał, i weselił się”.

co Chrystus po swoim zmartwychwstaniu wykladał ... („Luc[ae]” 24) – nawiązanie do ostatnich pouczeń Jezusa podczas podróży do Jerozolimy (Łk 24,44-49).

we wszystkich pismiech, które o Nim były, uczniom swoim, począwszy od Mojżesza aż do proroków – stara formuła, wielokrotnie powtarzająca się w Nowym Testamencie (np. Dz 28,23).

co Pan Chrystus u Morza Tyberyjadzkiego czynił i mówił z Piotrem i z innymi uczniami? – po zmartwychwstaniu Jezus ukazał się uczniom nad Jeziorem Tyberiadzkim (J 21,1-14).

O czym tak ś[więty] Jan w ostatnim rozdziale Ewangelii swojej: „I innych wiele rzeczy czynił Pan Jezus ... które by się pisać miały” – J 21,25: „A jest i innych

wiele rzeczy, które czynił Jezus, które gdyby się z osobna pisały, tuszę, iż i sam świat nie mógłby ogarnąć ksiąg, które by się pisać miały”.

[4.3.] Trzecia przyczyna

[2]

To, co święty Grzegorz mówi o obrazach, że one są wiernych prostaków księgi – Bartoszewski przywołuje słynną frazę: *Quod legentibus scriptura, hoc idiotis pictura*, pochodzącą z listu Grzegorza Wielkiego do Serenususa, biskupa Mazylii; jej pełniejszy kontekst jest następujący (GREG.MAGN.Registr.epist. 11,10 [PL 77,1128]):

Nam quod legentibus scriptura, hoc idiotis praestat pictura cernentibus, quia in ipsa etiam ignorantes vident, quid sequi debeant, in ipsa legunt, qui litteras nesciunt. Unde et praecipue gentibus prolezione pictura est.

Albowiem czym dla umiejących czytać jest książka [dosłownie: ‘zapis / pismo / dokument’], tym dla ludzi bez wykształcenia jest oglądany obraz, bo na nim nawet nieposiadający wiedzy widzą, co powinni naśladować, z niego czytają ci, którzy nie znają liter.

(przekład K. Różycka-Tomaszuk)

powierzchnie sakramentów znaki – obrzędy związane z sakramentami.

Ponieważ tedy ten sakrament wielki jest, to jest wieczerza ona wielka, o której „Luc[ae]” 14 – Łk 14,12-24.

i chleb on, który z nieba zstąpił („Joan[nis]” 6) – J 6,41: „Jam jest chleb żywy, który z nieba zstąpił”.

do którego przystępując, człowiek niechże doświadczy samego siebie ... (1„Cor[inthios]” 11) – 1Kor 11,28-29: „Niechajże doświadczy samego siebie człowiek, a tak niech je z chleba tego i z kielicha pije. Abowiem który je i pije niegodnie, sąd sobie je i pije, nie rozsądzając ciała Pańskiego”.

[3]

Jerzy „Schererius Societa[tis] Iesu” powiada... – Georg Scherer (1540-1605), jezuita, wybitny kaznodzieja, jeden z czołowych niemieckich kontrreformatorów, autor antyprotestanckich polemik. Nie udało się zlokalizować konkretnego źródła informacji, Bartoszewski raczej na pewno znalazł go z drugiej ręki.

[4.3b.] Odpowiedź katolicka

[1]

co rzekł „Maximus” o tym sakramencie... – chodzi o Maksyma z Turynu (Maximus Taurinensis; 380? – 408-423 lub 465), Ojca Kościoła, pierwszego znanego nam biskupa Turynu, a potem patrona miasta, świętego Kościoła katolickiego i wschodniego; do jego wypowiedzi (homiliae, sermones, tractatus) odwoływano się w późniejszych epokach. Słowa przytoczone przez Bartoszewskiego odnoszą się do narodzin Chrystusa (MAXIM.TAURIN.Hom. 10

[PL 57,243A]: [...] *generatio Christi, si narrari non potest, credi potest. Si lingua deficit, fides proficit. Magnus enim profectus est fidei, cum tantum de Deo suo concipit, quantum sermo non potest parturire* (ostatnie zdanie, którego zakończenie nie znalazło się w cytacie, można przetłumaczyć: 'Wielki jest bowiem postęp/ rozwój wiary, skoro o Bogu swoim pojmuje/wie tyle, ile nie potrafi wyrazić mowa').

[2]

Jako przeniknął nieskazitelne niebiosa, gdy wstępował? („*Heb[raeos]*” 4) – Hbr 4,14: „Mając tedy Nawyższego Kapłana wielkiego, który przeszedł niebiosa, Jezusa, Syna Bożego, trzymajmy się wyznania”.

Ponieważ niebiosa są mocne, jakoby z miedzi ulane („*Iob*” 37) – Hi 37,18: „Podobność ty z nim budował niebiosa, które są barzo mocne, jakoby z miedzi ulane?”

[4.4.] Czwarta przyczyna

[1]

„*Ijo!*” *wykrzykuje* – w języku łacińskim *io* to okrzyk wzywający boga lub boskie moce, także okrzyk radości (por. np. CATULL. 61,124: *Io Hymen, Hymenaeae* – okrzyk wznoszony podczas uroczystości zaślubin; HOR.*Sat.* 1,3,7: *Io Bacche*). *Io triumphae* wołali żołnierze kroczący w pochodzie triumfalnym na Kapitol.

[2]

przeciw przytomności istotnej – przeciwko cielesnej obecności.

(„*Ioan[nis]*” 6) ... „*Jako może ten nam dać ciało swoje do jedzenia?*” – J 6,52: „Jakoż nam ten może dać ciało swe ku jedzeniu?”

[3]

Ta herezja długo była pogrążona, którą potym wynurzył „Berengarius” – Berengar z Tours (ok. 1000-1088), filozof i teolog, świętny dialektyk, sensualista, nominalista. Głosił symboliczno-spirytualistyczną koncepcję Eucharystii, twierdząc, iż rzeczywista obecność Chrystusa w Eucharystii nie jest możliwa, a chleb przemienia się w ciało duchowo. W swojej argumentacji odwoływał się do pism najwybitniejszych autorów wczesnochrześcijańskich, których doskonale znał. Wielokrotnie potępiany przez Kościół, dwa razy oficjalnie odwołał swoje stanowisko (1059, 1079).

Gerson („Serm[o] de paenitentia in cena Domini”) powiada ... „Dzisiaj przed sąd Pana mego Jezusa się stanowią, albo mię do chwały, jako się spodziewam, dla pokuty mojej weźmie, albo mi do ognia wiecznego każe, jako się boję dla onych, których-em zawiódł, a na drogę prawdy nawrócić nie mógł” – Jean Gerson (*Ioannes Gersonius*; 1363-1429), teolog i filozof, kanclerz uniwersytetu paryskiego, koncyliarzysta, autor traktatów teologicznych, poeta. Przyczynił się do zakończenia schizmy zachodniej. O śmierci Berengara pisał Gerson w: *Sermo de Eucharistia in die Corporis Christi* oraz *Tractatus contra Romantium de Rosa*, a na Gersona powoływali się różni autorzy XVI- i XVII-wieczni.

[4]

henrycjani – henrycjanie, średniowieczny ruch religijny, zapoczątkowany przez Henryka z Lozanny (†1148), mnicha, eremity i wędrownego kaznodzieję. Odrzucali grzech pierworodny, sakramenty oraz tradycję religijną.

petrobruzjani – petrobruzjanie, średniowieczny ruch religijny, zapoczątkowany przez Piotra z Bruys (1117-1131), francuskiego przywódcę religijnego. Wyznawcy ruchu byli przeciwni chrzczeniu dzieci, odrzucali doktrynę Przeistoczenia, nawoływali do burzenia kościołów i niszczenia krzyży.

albingenczy – albigenski (inaczej katarzy), uczestnicy średniowiecznych ruchów społeczno-religijnych, których powstanie wiązało się z rozwojem ruchów pokutniczych w X i XI stuleciu (m.in. bogomili). Ich główne poglądy zostały zaczerpnięte z manicheizmu, a głosili m.in., iż zbawienie dokonuje się przez naukę, a nie przez mękę Jezusa, odrzucali katolickie sakramenty i nabożeństwa, propagowali ubóstwo oraz ascezę.

ten dzień Roku P[olskiego] 1262 uchwalila – większość źródeł (nb. późniejszych od bulli Urbana IV ustanawiającej święto Bożego Ciała) podaje, iż cud eucharystyczny w Bolsenie zdarzył się w roku 1263. Por. wyżej, w edycji, obj. do VI 18,47-62.

[4.4b.] Odpowiedź katolicka

[1]

według ś[więtego] Bernar[da] – tj. Bernarda z Clairvaux (Bernard de Fontaine, łac. *Bernardus Claraevallensis*; 1090-1153), cysters, teolog, kaznodzieja, mistyk, Doktor Kościoła, święty Kościołów zachodnich, doradzał papieżom i monarchom. Spośród jego licznych pism szczególnie wpływowo były traktaty ascetyczno-mistyczne oraz kazania, zwłaszcza kazania na temat Pieśni nad Pieśniami.

(„*Serm[o] de hoc sacramento*”) *sakrament Boga Najwyższego mamy przymować – nie roztrząsać, czcić – nie rozsądzać, wiarą ustawiony – nie wrodzony, podaniem święty – nie rozumem należony* – ten często cytowany passus pochodzi z listu-traktatu o chrzcie, adresowanego do Hugona od Świętego Wiktora (BERN.CLARAEV.*Epist. Hug.* 1,2 [PL 182,1033]: *Sacramentum Dei altissimi suscipiendum est, non discutiendum, venerandum, non diiudicandum, fide formatum, non renatum, traditione scitum, non ratione inventum.*

[2]

chleb Melchizedechów („Gen[esis]” 14) – Rdz 14,18-19: „Ale Melchisedech, król Salem, wyniósł chleb i wino, bo był kapłanem Boga Najwyższego, błogosławił mu i rzekł [...]”; zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 10,4-5.

chleb pokładny (1„R[egum]” 21) – 1Sm 21,6: „A tak dał mu kapłan chleb poświęcony, bo nie było tam chleba, jedno tylko chleby pokładne”.

chleb on, którym posilony Eliasz chodził przez czterdzieści dni (3„Reg[um]” 19) – 1Krl 19,8: „Który wstawszy jadł i pił, i chodził mocą onego jedła

czterdzieści dni i czterdzieści nocy aż do góry Bożej Horeb”; zob. także wyżej, w edycji, obj. do VI 18,31-32.

manna („*Exod[us]*” 16) – nawiązanie do opowieści o zsyłaniu przez Boga manny Izraelitom na pustyni; zob. Wj 16,4-5.

uczyniona rękoma anielskimi („*Psalm[orum]*” 77) – Ps 77(78),24-25: „I dździł im mannę ku jedzeniu, i dał im chleb niebieski. Chleba anielskiego pożywał człowiek: posłał im pokarmów dostatkim”.

baranek wielkonocny („*Exod[us]*” <1>2) – opis ofiary paschalnej, Wj 12,1-11.

[3]

według *Pawła świętego* (1,*Cor[inthios]*” 10, „*Gal[atas]*” 3, „*Heb[raeos]*” 10) – 1Kor 10,14-33 (ostrzeżenie przed bałwochwalstwem); Ga 3,1-9 (usprawiedliwienie wiernych wzorem Abrahama); Hbr 10,1-18 (zniesienie ofiary starego przymierza).

[4]

(„*Ioan[nis]*” 6): „*Chleb, który ja wam dam, jest ciało moje*” – J 6,51: „A chleb, który ja dam, jest moje ciało za żywot świata”.

[5]

(„*Marc[i]*” 14, „*Luc[ae]*” 22, „*Mat[thaei]*” 26, 1,*Cor[inthios]*” 11): „*To jest ciało moje, które za was będzie wydane, ta jest krew moja, która za was będzie wylana*” – Mk 14,22-24; Łk 22,19-20; Mt 26,26-28; 1Kor 11,24-25.

[6]

Pawła ś[więtego] 1 „*Cor[inthios]*” 10: „*Chleb, który łamiemy, jeżeli nie jest uczestnictwem ciała Pańskiego*” – 1Kor 10,16: „I chleb, który łamiemy, izali nie jest uczestnictwem ciała Pańskiego?”.

„*Cor[inthios]*” 11: „*Kto by kolwiek jadł ten chleb albo pił krew Pańską niegodnie, będzie winien ciała i krwi Pańskiej*” – słowa Chrystusa wypowiedziane podczas Ostatniej Wieczerzy (Kor 11,27): „A tak kto by kolwiek jadł ten chleb albo pił kielich Pański niegodnie, będzie winien ciała i krwi Pańskiej”.

[4.5.] Piąta przyczyna

[2]

słowom samym Chrystusa nad tem chlebem wyrzeczonym – zob. Mt 26,26: „Bierzcie i jedzcie: to jest ciało moje”.

[3]

„*Iustinus*” *męczennik* – Justyn Męczennik / Filozof (Ἰουστίνος ὁ Μάρτυρ [*Iustínos ho Mártyr / Filósofos*], *Iustinus Martyr/Philosophus*; ok. 100-165), filozof i najwybitniejszy apologeta II w., męczennik, święty wschodniego i zachodniego chrześcijaństwa. Jako pierwszy łączył naukę chrześcijańską z filozofią grecką (Platon, stoicy). Spośród zachowanych pism Justyna za autentyczne uznaje się przede wszystkim dwie *Apologie* (Ἀπολογία πρώτη ὑπὲρ Χριστιανῶν πρὸς Ἀντωνίνον τὸν Ἐυσεβή [*Apologia próte hypér Christianón prós Antonínon tón Eusebē*], *Apologia prima pro Christianis ad Antonium Pium*

– ‘Apologia pierwsza w obronie chrześcijan do Antonina Piusa’; Ἀπολογία δευτέρα ὑπὲρ Χριστιανῶν πρὸς Ῥωμαίων σύγκλητον [*Apologia deutera hypér Christianón prós Rhomaíon sýnkleton*], *Apologia secunda pro Christianis*) oraz *Dialog z Żydem Tryfonem* (Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος [*Prós Tryfóna Iudaíon diálogos*], *Dialogus cum Tryphone Iudaeo*).

powiada o zwyczajach noszenia tego sakramentu do chorych („in 8 «*Apolog[ia] pro Christianis ad Antonium Pium imperatorem*»”) – w rzeczywistości Justyn mówi nie o chorych, lecz o nieobecnych podczas zgromadzenia, którym diakoni przynoszą chleb, wino i wodę (IUST.MART.*Apol. I* 65 [PG 6,427]): [...] *diaconi panem et vinum, et aquam [...] ad absentes perferunt*. Bartoszewski niewątpliwie nie znalazł pisma Justyna (w łacińskiej wersji) z pierwszej ręki.

„*Antonium Pium imperatorem*” – Antoninus Pius (*Titus Aurelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus*; 86-161), cesarz rzymski (panował w latach: 138-161), został adoptowany przez Hadriana; czasy jego panowania uchodziły za okres pokoju i pomyślności.

„*Dionysius*” – autor wymienionego tu traktatu starał się uchodzić za Dionizego Areopagite (Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης [*Dionysios Areopagites*], *Dionysius Areopagites*; † ok. 96 r.), ateńczyka nawróconego przez św. Pawła (Dz 17,34); na wiedzy zaczerpniętej bezpośrednio od apostoła miał się też opierać w swoich pismach. W rzeczywistości żył na przełomie V i VI w., prawdopodobnie był uczniem Proklosa, przeniósł do teologii chrześcijańskiej pogański neoplatonizm. Wywarł wielki wpływ na mistykę zachodnią i – ogólnie – duchową kulturę Europy. Jego zachowane dzieła to 4 traktaty (w tym Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας [*Peri tes ekklesiastikés hierarchías*], *De ecclesiastica hierarchia*) i 10 listów.

(„*cap[ite] 3 «Eccles[iasticae] hierar[chie]»*”) świadczy ... *aby mu wierni ludzie cześć oddawali* – rozdział, który przywołuje Bartoszewski (za innym autorem), zawiera opis obrzędu określanego przez Pseudo-Areopagite jako σύναξις [*synaksis*] albo κοινονία [*koinonía*] (w łacińskich przekładach: *synaxis* albo *communio*), czyli opis zgromadzenia eucharystycznego (Ps.-DIONYS.AREOP. *Eccl.hier.* 3,2 [PG 3,426D]): [...] *pontifex [...] divinissima consecrat misteria, quae etiam celebrata [...] in aspectum ducit* (‘arcykapłan sprawuje najświętsze tajemnice i ukazuje, co sprawował’).

Ś[więty] Ambroży wyznawa o swym bracie Satyrze ... („*Ambr[osius]*», «*Orationis fun[e]bris de excessu fratris*»”, «*c[aput]*»” 4<3>) – Satyrus (*Satirus*; † 378), młodszy brat św. Ambrożego, prawnik, wysoki urzędnik cesarstwa, a potem świecki zarządca biskupstwa mediolańskiego, przeżył katastrofę statku, na którym wracał z Afryki. Jak czytamy w mowie pogrzebowej, był wówczas dopiero katechumenem, zatem poprosił o (AMBROS.*Exces.fratr.* 1,43) –

[...] *divinum illud fidelium sacramentum poposcit, [...] ligari fecit in orario et orarium involvit in collo atque ita se deiecit in mare, non requirens de*

navis compage resolutam tabulam, cui supernatans iuaretur, quoniam fidei solius arma quaesierat.

[...] ów Boski sakrament wiernych, włożył go w chustę, tę zaś zawinął wokół szyi i tak skoczył do morza, nie potrzebując deski z rozbitego statku, dzięki której mógłby utrzymać się na powierzchni, albowiem w samej wierze szukał ratunku.

(przekład K. Różycka-Tomaszuk)

[4]

święty Chryzostom („Hom[ilia]” 61: „ad populum Antioch[enum]”): „Bij wprzód przed nim czolem, potym go pożywaj” – homilia ta w przekładzie łacińskim benedyktyna Luki Bernarda (*Bernardus Brixianus*; 1. połowa XVI w.) była początkowo publikowana jako jedna z 80 homilii do Antiocheńczyków, jej łaciński tytuł brzmiał zaś: *De sacrorum participatione mysteriorum*. W rzeczywistości składa się ona m.in. z fragmentów homilii 46(45) o ewangelii św. Jana. Słowa, które Bartoszewski przypisuje Chryzostomowi, być może są parafrazą czy nawiązaniem do ostatniego zdania następującego passusu (IOAN. CHRYSOST.*Sacr.particip.* [t. 5, kol. 401]):

Considera, quaeso, mensa regalis est apposita, angeli mensae ministrantes, ipse rex adest et tu adstas oscitans. Sordescunt tibi vestimenta et nihil est tibi curae. At pura sunt, igitur adora et communica.

Zastanów się, proszę: oto stół królewski zastawiony, usługują przy nim aniołowie, sam król już jest, a ty stoisz i ziewasz. Brudne są twoje szaty i nic cię nie obchodzi? Są czyste? Zatem oddawaj cześć i przystąp do stołu (komunikuj).

(przekład K. Różycka-Tomaszuk)

ś[więty] Augustyn („in Psalm[um]” 9<8>): „Żaden nie przyjmuje ciała Pańskiego, aż wprzód mu da Boską chwałę” – św. Augustyn z Hippony (*Augustinus Hipponensis*; 354-430), Doktor i Ojciec Kościoła, filozof i teolog, biskup Hippony. Por. AUG.*Enarr.Ps.* 98,9 [PL 37,1264 – *ad versum* 5]: *Nemo autem illam carnem manducat, nisi prius adoraverit* ('Nikt zaś nie spożywa tego ciała, jeśli go pierwej nie uwielbił').

„Cyril[lus] Alexa[n]d[rinus] (<Epist[ula] ad Calosyrium>)” nazywa tych głupcami i szalonymi, którzy po komunijej albo przystępowaniu cząstek pozostałych nie rozumieli za święte i błogosławione – Cyryl Aleksandryjski (Κύριλλος ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας [*Kýrillos archiepiskopos Aleksandreias*], *Cirillus Alexandrinus archiepiscopus*; ok. 375-444), teolog, Doktor i Ojciec Kościoła, autor pism dogmatycznych (antyariańskich i antynestoriańskich), egzegetycznych i apologetycznych (w tym Πρὸς Καλοσίριον ἐπίσκοπον Ἀρσενοίτην κατὰ τῶν λεγόντων ἀνθρωπόμορφον εἶναι τὸ θεῖον [*Prós Kalosírion epískopon Arsenoítēn katá tón legónton anthropómorfon éinai tó theíon*], *Ad Calosyrium episcopum Arsenoitem adversus anthropomorphitas*). Zob. CYRIL.*Calosyr.*, k. 3v:

Porro alios etiam esse audio, qui mysticam benedictionem nihil ad sanctificationem proficere dicant, si quid ex ea fiat reliqui in alium diem. Insaniunt vero, qui hae asserunt.

Słyszę ponadto, że są też inni, którzy powiadają, iż to, co zostało z Eucharystii na drugi dzień, nie ma mocy uświęcającej. Zaiste, szaleni są ci, którzy tak twierdzą.

(przekład K. Różycka-Tomaszuk)

[4.5b.] Odpowiedź katolicka

[1]

herezją, że same tylko używanie czyni przytomność ciała Pańskiego – zdaniem wyznawców luteranizmu Chrystus jest realnie obecny w Najświętszym Sakramencie jedynie w chwili, gdy wierny przyjmuje Eucharystię.

„Bucer”, który jako pisze „Bellarm[inus] (lib[ri] 4 «De Euchar[istia]» cap[it]e] 1) – Martin Bucer/Butzer (1491-1551), niemiecki teolog ewangelicki, reformator, kaznodzieja, dominikanin, który dokonał konwersji, zetknął się m.in. z Lutrem i Zwinglim. Robert Bellarmin (wł. Roberto Bellarmino, łac. *Robertus Bellarminus*; 1542-1621), włoski jezuita, kardynał, święty i Doktor Kościoła katolickiego, inkwizytor; zob. BELLARMINUS, *Disputationes*, t. II, s. 402.

Zwinglijusza i Lutra pojednal Roku Pańskiego 1536 dnia 23 maja namowami swemi i wykrętami – nawiązanie do zawartej w 1536 r. tzw. zgody wittenberskiej (*Formula concordiae Lutheri et Bucerii*), wspólnego stanowiska przedstawicielei wyznań reformowanych dotyczącego nauki o Wieczerzy Pańskiej.

Zwinglijusza – Ulrich Zwingli (1484-1531), szwajcarski reformator religijny; jeden z twórców, obok Jana Kalwina, ewangelicyzmu reformowanego.

Lutra – Marcin Luter (1483-1546), niemiecki teolog i reformator religijny, twórca luteranizmu. W 1517 r. na drzwiach kościoła w Wittenberdze przybił 95 tez, protestując przeciwko katolickiej praktyce sprzedaży odpustów.

słowy Ewangelijnej: „To jest ciało moje” – Łk 22,19.

[2]

„Pan bowiem, wzięwszy chleb w ręce, błogosławił, łamał i dał im, i rzekł: «Jedzcie, to jest ciało moje»” – Mt 26,26; Mk 14,22; Łk 22,19.

„Ta jest krew moja” – Mt 26,28; Mk 14,24; Łk 22,20.

[3]

wileńskich sasów – mowa o luteranach przybyłych do Wilna z Saksonii, wyznawcach „saskiej wiary”; „sas” jest tu określeniem przynależności religijnej. *jako Augustyn święty mówi* – zob. wyżej, obj. do 4.5,4.

[4]

jako Pan jasnie mówi u Łukasza („Luc[ae]” 22): „Ten jest kielich Nowy Testament we krwi mojej” – Łk 22,20: „Ten jest kielich Nowy Testament we krwi mojej, który za was wylan będzie”.

gdyż („*Marc[i]*” 14) tak jest wyrażono: „*Pili – prawi – z niego, to jest z kielicha, wszyscy*”, aż potem przydaje: „*Ta jest krew moja*” – Mk 14,23-24: „[...] i pili z niego wszyscy. I rzekł im: *Ta jest krew moja Nowego Testamentu*”.

[4.6.] Szósta przyczyna

[2]

Jeśli Bóg błogosławił dom Obed-Edoma dla Skrzynie Bożej, która figurą była sakramentu ciała Pańskiego (2, „Reg[um]” 6) – w domu Obed-Edoma przez trzy miesiące przechowywano Arkę Przymierza, zanim król Dawid wprowadził ją do Jerozolimy (2Sm 6,10-11).

od cienia przemijającego Piotra ś[więtego] niemocni bywali uzdrowieni – nawiązanie do Dz 5,15: „[...] tak iż na ulice wynaszali niemocne i kładli na łożach i łózkach, aby gdy Piotr chodził, przynajmniej cień jego zaćmił którego z nich, a byli uzdrowieni od niemocy swoich”.

Jako upadły baszty i mury Jerycha, gdy około niego nieśli Skrzynię Przymierza („Iosue” 6) – zob. wyżej, obj. do 2,3.

Semei zlorzeczy naszemu Dawidowi (2, „Reg[um]” 16) – w czasie buntu Absaloma jeden z Żydów z pokolenia Beniamina, Szimei, spotkawszy króla Dawida uciekającego z Jerozolimy, przeklinał go, oskarżając o śmierć Saula (2Sm 16,5-14).

[3]

Nawiązanie do rzekomego cudu, jaki miał się wydarzyć w 1240 r. podczas ataku wojsk Fryderyka II Hohenstaufa (1194-1250) na klasztor klauzurowy San Damiano pod Asyżem, którego ksienią była św. Klara z Asyżu (1194-1253), miała ona w ekstazie modlić się do Boga, co sprawiło, iż żołnierze Hohenstaufa zrezygnowali z ataku.

Saraceni – pierwotnie nazwa plemion arabskich zamieszkujących półwysep Synaj, w Średniowieczu terminem tym określano wszystkich muzułmanów, zwłaszcza walczących z krzyżowcami.

„*Suri[i] tom[us]*” 4 – SURIUS, *De probatis sanctorum*, t. 4, rozdz. 14, s. 615-616; na tym rozdziale z żywota św. Klary oparł się Bartoszewski.

„*Vil-le-g[as] <De fruct[o] sanct[orum]> disc[ursus]*” 27 – podajemy wydanie późniejsze: Alonso de Villegas, „*Fructus sanctorum*”, y quinta parte de „*flos sanctorum*”, que es libro de exemplos, assi de hombres illustres en santidad..., por el maestro..., theologo y predicador, capellan en la Capilla Mocarabe de la Santa Iglesia de Toledo, beneficiado de San Marcos y natural de la misma ciudad, Barcelona 1728, *discursus* 27: „De Eucharistia”, s. 235. Alonso de Villegas (1533-1603), zwany także Selvago, był profesorem teologii na uniwersytecie w Toledo, a także kapłanem w tamtejszych kościołach św. Sebastiana i św. Marka; zresztą niemal całe życie spędził właśnie w Toledo. Jednym z trzech znanych nam dzisiaj jego dzieł jest *Flos sanctorum* (Toledo 1578; Zaragoza 1580) – zbiór opowiadań w 6 księgach o życiu Jezusa, Maryi, apostołów i wszystkich świętych katolickich oraz patriarchów i proroków.

[5]

Nawiązanie do legendy, według której Rudolf I Habsburg (1218-1291), wówczas hrabia, użyczył swego konia kapłanowi idącemu z wiatykiem do chorego; legenda ta stała się inspiracją dla malarzy, m.in. dla Rubensa.

„«*Theatrum vitae humanae*», volu[minis] 27 lib[er] 3, tit[ulus]: Sac[er]dotes et quosvis alios divinos homines colere ac revereri” – ks. 12, kol. 134:

Illud idem [i.e. quod de Ludovico Crasso] de Rodolfo Hapsburgensi comite narratur, qui cum in itinere sacerdotem cum aedituo sacra ferentes invenisset, sacerdotem suo, aedituum servi equo impositos, pedes comitatus est. Qua quidem humilitate non sibi tantum, verum et posteris suis ad amplissimos in republica Christiana honores aditum fecisse a multis creditur.

To samo [co o Ludwiku Grubym] opowiadają również o księciu Rudolfie Habsburgu, który spotkawszy w podróży kapłana wraz z zakrystianem niosących komunię [dla umierającego], posadził kapłana na swego konia, zakrystiana – na konia sługi, a sam towarzyszył im pieszo. Tą pokorą, jak wierzy wielu, nie tylko sobie, ale i potomkom swoim zapewnił dostęp do najwyższych zaszczytów w państwie Chrystusowym.

(przekład K. Różycka-Tomaszuk)

Autorem *Teatru życia ludzkiego* był Theodor Zwinger Starszy (1533-1588), uczony humanista i medyk szwajcarski. Jego słynna encyklopedia ukazała się po raz pierwszy w Bazylei, w roku 1565 (potem liczne reedycje: 1571, 1586, 1596 i 1604). Nie wiemy, skąd Bartoszewski (czy raczej jego źródło) zaczerpnął taką lokalizację anegdoty o Rudolfie I, ponieważ całe dzieło Zwingera liczy tylko 19 ksiąg.

[7]

Augustyn święty pisze („lib[ri] 22 «De civitate Dei» cap[ite] 8, col[umna] 4) – św. Augustyn opisuje historię niejakiego trybuna Hesperiusza, któremu złe duchy dręczyły służbę i bydło, lecz zostały przepędzone dzięki kapłanowi, który odprawił mszę w domostwie trybuna (AUG.Civ. 22,8).

[5.] Jasny dowód...

[2]

kościola znamienitego w Poznaniu na Piaskach pod imieniem Ciała Bożego zbudowanego – nawiązanie do historii o założeniu kościoła Bożego Ciała w Poznaniu, łączonej z legendą o sprofanowaniu Eucharystii przez żydów.

fundatorem był król Jagiello Roku Pańskiego 1402 – dokument fundacyjny Jagielly pochodzi z 1406 r., a do profanacji miało dojść w roku 1399.

Rzecz ta biskupowi... oznajmiona się stała – mowa o biskupie Wojciechu Jastrzębcu (ok. 1362-1436), który zgodnie z przekazami kronikarskimi miał przybyć na miejsce cudu.

o tym „Cromerus” („lib[ro] 16) – relacja KROMERA (*Kronika polska*, ks. 16 [s. 758-759]) różni się od informacji podanych przez Bartoszewskiego.

Historyk pisze, że kobieta zrezygnowała z przekazania żydom hostii i sama porzuciła ją na podmiejskich łąkach; nie przekazuje żadnych szczegółów profanacji. O zdarzeniu tym mówi również w swych kazaniach wielkopostnych (ok. 1491 r.) ojciec Michał z Janowca z klasztoru w Trzemesznie. Zakonnik opisuje, jak żydzi w piwnicy mieli klucz hostię, co spowodowało krwawienie, a następnie porzucili ją na błoniu; zob. Belcarzowa, *Glosy*, s. 60.

także inni kronikarze polscy – legendę o ufundowaniu kościoła Bożego Ciała w Poznaniu zamieścił m.in. DŁUGOSZ (*Roczniki*, ks. 10 [s. 308]). Dziejopis podaje tylko ogólne informacje, a przy tym szczegół, że do profanacji hostii doszło 15 sierpnia 1399 r.

[3]

jedna niewiasta, na imię Dorota Łazeńska, u żyda – sprofanowania hostii w Sochaczewie w 1556 r. miała się dopuścić niejaka Dorota Łazęcka z namowy żyda Beszeima, u którego pracowała. Oboje zostali skazani na śmierć i spaleni na stosie. Zdarzenie znane jest m.in. ze wzmianki Marcina BIELSKIEGO (*Kronika*, ks. V [s. 1120-1121]) oraz z relacji nuncjusza apostolskiego Luigiego Lippomana, jednego z inicjatorów procesu Łazęckiej.

[4]

się napierali obojej osoby – domagali się przyjmowania Eucharystii pod dwiema postaciami: chleba i wina.

sam król August począł się był niejako ku temu błędowi nachylać – Zygmunt August głosił ideę utworzenia Kościoła narodowego, nawiązującego do Kościoła anglikańskiego: w liturgii miał być używany język narodowy, a komunია przyjmowana pod dwiema postaciami. Postulat utworzenia w Polsce Kościoła narodowego został jednak odrzucony przez Stolicę Apostolską.

„*Surius in A<p>pendi<c>e <Chronicae> Naucle[ri]*” – zob. *Appendix ad Ioannis Naucleri „Chronica”, ex optimis quibusque scriptoribus bona fide congesta per [ratrem] Laurentium Surium carthusianum, [w:] Ioannes Naucleus..., Chronicon... tomus secundus, Coloniae 1564, s. 740-743.*

„*Naucleri*” – Johannes Naukler (Ioannes Naucler(us); ok. 1425-1510), niemiecki historyk i humanista, autor dzieła *Memorabilium omnium aetatis et omnium gentium chronici commentarii* (1516).

„*Tilmanus Bredemb[achius] <Coll[ationum]> lib[ri]*” 9 „*capit[e]*” 2 – zob. Tilmannus Bredenbachius, *Collationum sacrarum libri VIII*, Coloniae Agrippinae 1600, s. 90-92. Tilmann Bredenbach (1526-1587) był niemieckim duchownym i teologiem. Ksiądz Bredenbach, o czym sam informuje w tytule rozdziału opisującego rzekome zdarzenia w Sochaczewie, korzystał z dzieła Suriusza oraz pracy innego zakonnika, włoskiego karmelity Rovero Pontano, zatytułowanej *Rerum memorabilium, iam inde ab Anno Domini M.D. ad annum fere LX in republica Christiana gestarum libri quinque* (Coloniae 1559). Nie potrafimy wytłumaczyć zapisu Bartoszewskiego – w składającym się z 8 ksiąg dziele Bredenbacha historia sochaczewskiej profanacji znajduje się w księdze 1. pod numerem 50.

[6]

Potężniejsze też w Judaszu były książąt żydowskich pieniądze – zob. Mt 27,3-10.

[6.] Przydatek o przytomności żrzelnej ciała i krwi Pańskiej...

[1]

Na siódmym synodzie generalnym przed osmiąset lat – mianem „siódmy synod – czy raczej: sobór – ogólny” określa się Sobór Nicejski Drugi, który odbył się w roku 787, zatem mniej więcej *przed osmiąset lat*, i na którym ostatecznie potępiono kult obrazów (odniesienie do ikonoklazmu).

(„*Actione*” 6) „*Epiphanius*” ... mówi: „*Żaden z świętych apostołów ... nie mówił*”. *I trochę dalej*: „*Nie mówił Chrystus*: «*Bierzcie znak albo obraz ciała mego*», *ale*: «*Ciało moje*»”. *I trochę niżej przydaje*: „*Czytaj ... ale*: «*To same ciało i sama krew Pańska*»” – nie udało się wskazać, który Epifaniusz i w jakich okolicznościach wypowiedział się na temat realnej obecności krwi i ciała Chrystusa w Eucharystii.

[2]

Jeśli przyjmują heretycy naukę świętego Augustyna, niech też o tym sakramencie przyjmują, tak on bowiem „*Concione 1 in psalm[um] 33*», *ubi tractat verba illa IReg[um]*” 21, *które o Dawidzie rzeczono, czytając* („*Był niesiony w rękach swoich*”), *przydaje* – Augustyn (AUG.*Enarr.Ps.* 33,2 [PL 36,301]) przytacza te słowa (ówcześnie, choć nie u Wujka) Pierwszej Księgi Królewskiej – Dawid u Akisza/Achisa (1Sm 21,13): „*I odmienił usta swoje przed nimi, i upadał między rękoma ich, i tłukł się o drzwi u forty, i zściekały śliny jego na brodę*”. Akapit jest dosłownym tłumaczeniem passusu z dzieła hiszpańskiego jezuita Franciszka Suareza (Francisco Suárez de Toledo; 1548-1617): *Commentariorum ac disputationum in tertiam partem divi Thomae tomus tertius*, Moguntiae 1619, kol. 515-516 (*disputatio XLVI, sectio III, quaestio LXXV, articulus 1*).

[6.1.] Pierwszy węzelek

Pan rzekł: „*Śmiercią umrzesz*” – Rdz 2,17: „*ale z drzewa wiadomości dobrego i złego nie jedz, bo którego dnia będziesz jadł z niego, śmiercią umrzesz*”.

on duch powiada: „*Nequaquam moriemini, sed eritis sicut Dii*” – Rdz 3,4-5.

„*Nie pomrzecie śmiercią własną, ale jakoby w podobieństwo śmierci wpadniecie, przemieniając się z natury ludzkiej w Boską*” – por. Rdz 3,4-5: „*I rzekł wąż do niewiasty: Żadną miarą nie umrzecie śmiercią, bo wie Bóg, iż któregokolwiek dnia będziecie jeść z niego, otworzą się oczy wasze i będziecie jako bogowie, wiedząc dobre i złe*”.

czemu Lutrów duch ... nie tak-że pisma, jak Kalwinów, wykladał? – zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 11,20.

[6.2.] Wtóry

[1]

Abraham, kiedy mu obrzezanie przykazano – nawiązanie do przymierza Boga z Abrahamem, czego symbolem był nakaz obrzezania Abrahama i wszystkich jego potomków (Rdz 17,9-11).

onej godziny, kiedy ... otwarzał tajemnice królestwa miłym uczniom swoim – mowa o Ostatniej Wieczerzy.

[2]

Kto was słucha, Mnie słucha – Łk 10,16.

„Baptizantes eos in nomine Patris et Filii” – Mt 28,19 (to nakaz Jezusa dla uczniów, to oni mają udzielać chrztu wszystkim narodom).

„Cor[inthios]” 15 – 1Kor 15,29: „Bo inaczej cóż uczynią ci, którzy się chrzczą za umarłe, jeśliż koniecznie umarli nie powstają? Przeczcie się chrzczą za nie?”

„Marc[i]” 10 – Mk 10,38: „A Jezus im rzekł: Nie wiecie, ocz prosicie. Możecie pić kielich, który ja piję? abo być chrzczeni chrztem, którym się ja chrzczę?”

„Luc[ae]” 12 – Łk 12,49-50: „Przyszedłem puścić ogień na ziemię, a czegoż chcę, jedno, aby był zapalon? Lecz mam być chrztem ochrzczone, a jakom jest ściśnion, aż się wykona!”

[6.3.] Trzeci

[1]

U Łukasza we 22 – Łk 22,20.

„Hoc est poculum Novum Testamentum in sanguine meo, quod pro vobis effundetur” – Łk 22,20 (Wulgata): *hic est calix novum testamentum in sanguine meo quod pro vobis funditur.*

„Ten jest kielich Nowy Testament...” – Bartoszewski niemal wiernie przytacza passus za Wujkiem.

przekłety Beza – Teodor Beza (Teodor de Bèze; 1519-1605), francuski teolog ewangelicko-reformowany, reformator religijny, następca Jana Kalwina; opracował wydania krytyczne łacińskiego i greckiego tekstu Nowego Testamentu.

[2]

figury będą krótko opisał, które sławna Akademia Wileńska ... Boga i Zbawiciela swego w sakramencie obecnego przez Rynek prowadzi – w wymowie wileńskiej inscenizacji z 1615 r. podkreślony został motyw Kościoła Matki, który dzięki Eucharystii (przedstawionej pod postacią symboli eucharystycznych: Arki Przymierza, chleba, zboża, kłosów i ofiarnego baranka) prowadzi świat do zdobycia królestwa niebieskiego, Nowego Jeruzalem. Interpretacja poszczególnych figur i całej inscenizacji zob. Okoń, *Dramat i teatr*, s. 93.

Akademia Wileńska, strojno się przybrawszy – wileńskie procesje Bożego Ciała organizowane były przez środowisko akademickie (zob. „Wprowadzenie do lektury”, s. 9).

[7.1.] Pierwsza figura

kościola farskiego wileńskiego – zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 3,18.

lewitowie z Skrzynią Przymierza postępują – elementem budującym pierwszą figurę jest Arka Przymierza, którą niosą lewici, bo zgodnie z nakazem króla Dawida nikt poza nimi nie powinien jej nosić (1Krn 14,2).

[7.2.] Wtóra figura

Józef... od faraona tryumf odzierał – biblijny patriarcha Józef uchronił Egipcjan przed głodem, nakłaniając ich do zgromadzenia zapasów zboża (Rdz 41).

Daleko godniej Chrystus... chleb żywot zachowujący nam zostawił – patriarcha Józef pojmowany był jako starotestamentowy typ (prefiguracja) Chrystusa. W tradycji egzegetycznej jego zwycięstwo zapowiadało triumf Chrystusa.

niosą w rękach kłosa – chleb, zboże i kłosa pojawiające się w dwóch pierwszych figurach symbolizują pokarm eucharystyczny.

[7.3.] Trzecia figura

od świętego Jana widziany baranek opisany jest, przy którym sto czterdzieści i cztery tysiące „etc.” – motywem konstrukcyjnym trzeciej figury jest baranek ukazany na wysokiej górze: kolejny symbol ofiary Chrystusa. To nawiązanie do Apokalipsy św. Jana, opisującego pieczętowanie sług Bożych i triumf wybranych (Ap 7,4. 17): „I słyszałem liczbę pieczętowanych: sto i czterdzieści i cztery tysiące pieczętowanych ze wszech pokolenia synów Izraelskich [...] Abowiem Baranek, który jest w pośrodku stolice, będzie je rządził i poprowadzi je do źródeł wód żywota, i otrze Bóg wszelką łzę z oczu ich”.

z lilijami – jako symbolami niewinności.

krzyż wielki z inszemi znakami pasyjej – nawiązanie do *arma Christi*; zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 8,7-8.

ś[więty] Floryjan – zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 6,5.

ś[więty] Sebastyan – św. Sebastian w ikonografii najczęściej przedstawiany był jako mężczyzna przeszyty strzałami, ze zbroją leżącą u stóp.

ś[więty] Jerzy – zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 8,4.

Prawda – zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 5,7.

ze czteroma Doktorami – zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 5,4.

[7.4.] Czwarta figura

Matka Kościół – na czwartym wozie przedstawiony został motyw przewodni, jak już wspominaliśmy, całej inscenizacji: Kościół Matka w towarzystwie ewangelistów.

„Omnes reges servient Ei” – por. Ps 71(72),11.

„Ecclesia militans” – zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 4,1.

[7.5.] Piąta figura

Bóg, który w ogródku Kościoła obiecał wino rodzące dziewice – piątą figurę buduje motyw Kościoła Ogrodu i Boga Ogrodnika (Za 9,17): „Bo cóż jest

dobrego jego i co cudnego jego, jedno zboże wybranych a wino, które rodzi panny?”

Oblubienica Chrystusowa – zob. wyżej, w edycji, obj. do X tyt.

pelikan ... Miłość Boża ... ś[więty] Kazimierz – miłośnik czystości – zob. wyżej, w edycji, obj. do VI 7,1.

[7.6.] Szósta figura

[1]

miasto święte Jeruzalem nowe zstępujące z nieba – nawiązanie do Ap 21,2: „A ja, Jan, widziałem Święte Miasto Jeruzalem nowe zstępujące z nieba od Boga, zgotowane, jako oblubienicę ubraną mężowi swemu”.

„*Octo beatitudines*” – zob. Mt 5,3-12.

Ośmioro chłopiąt ... ośmioro Błogosławieństwa ... wóz ośmią koni – powtarzająca się liczba osiem stanowi symbol doskonałości.

za nim wież dwanaście, na każdej wieży anioł – Ap 21,12: „Miało ono mur wielki a wysoki, miało dwanaście bram, a na bramach – dwunastu aniołów i wypisane imiona, które są imionami dwunastu pokoleń synów Izraela”.

[II.]

PARTHENOMELICA

ALBO PIENIA NABOŻNE O PANNIE NAŚWIĘTSZEJ,
KTÓRE POWAŻNY SENAT MIASTA WILEŃSKIEGO
SPÓLNYM A PORZĄDNYM
OBYWATELÓW SWOICH I INNEJ MŁODZI
NABOŻEŃSTWEM I KOSZTOWNYM APARATEM
CZASU POŻĄDANEGO ADWENTU PAŃSKIEGO
NA RORACIECH PRYZYSTOJNIE CO ROK ODPRAWUJE,
NIEKTÓRE POPRAWIONE,
NIEKTÓRE Z ŁACIŃSKIEGO NA POLSKIE PRZEŁOŻONE,
NIEKTÓRE NOWO TERAZ ZŁOŻONE
NA CZEŚĆ I CHWAŁĘ WCIELEŃ PAŃSKIEGO
I NA WIELBIENIE BOGARODZICY

[1.] Do Czytelnika

Idą wyprawne rymy z krzewa parnaskiego,
aońskim poczem zdobne Febusa złotego.

Czytelniku nabożny, przyjmi je łaskawie,
posilek tobie niosą w twej pewnej zabawie.

- 5 Rzeczysz: „Nie doszły tonem liry Orfeowej” –
tak chciał Febus dogodzić lutni twej domowej.

**[2.] Zacnemu senatowi Miasta Wileńskiego,
stołecznego W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego],
zdrowia i pomyslnych fortun etc., etc.**

[1] Dawnom tego sobie życzył, mnie Wielce M[iłoś]ciwi Panowie, abym chętliwą jaką posługą i uczynnością powinności mojej animusz swój, którym przeciwko W[aszym] M[ościom], moim M[iłościwym] P[anom], zawsze miał, mógł deklarować, i z dawnam tej pogody szukał, przy której bych jakie miałkiego dowcipu mego *partum*⁴² mógł W[aszym] M[ościom], moim M[iłościwym] P[anom], znacznie ofiarować. Podał mi okazją do tego chwalebny adwent wcielenia Pańskiego, którego uroczystą pamiątkę, acz przedtym z dawna z wielkim nabożeństwem i uczciwością zwykli byli W[asze] M[ości] odprawować, wszakże jednak nad inne osobliwym obyczajem od onego nawiedzenia Pańskiego w roku 1610 *Iulii* 1⁴³, które się bez boleści i żalu wielkiego przypomnieć nie może, to jest srogiego pożaru Miasta Wileńskiego, z niezwykłym aparatem, obrzędami i gorącością serca odnawiając, powagą i przykładem swym pobożnym *aemulante iuventute*, jako święty Paweł mówi, *charismata meliora*, to nabożeństwo W[asze] M[ości] sobie *quasi hereditario iure*⁴⁴ przywłaszczyli i ograniczyli.

[2] Biorąc tedy jakoby pochodnię niejaką z ręki W[aszych] M[ości] (*ipsaque auctoritate amplissimi senatus huius Urbis Vilnensis me ad hoc impellente*⁴⁵), nie chciałem powinności swojej zaniechać, żebym do odprawowania i świętobliwego obchodzenia tych dni Poczęcia Niepokalanej Dziewicy Maryjej, spólną religiją W[aszych] M[ości] utwierdzonych i przyozdobionych, jakim takim prace mojej dziełem nie miał się przyczynić. Dlatego nabożne piosneczki o Naświętszej Bogarodzicy w jedną książeczkę zebrawszy i te częścią poprawiwszy, które poprawowania potrzebowały, częścią z łacińskiego na polskie przetłumaczywszy, częścią nowo teraz złożywszy, które acz się nie tak rymowi, jako *sensui Ecclesiae catholicae*⁴⁶ akomodowały, pod zasłoną zwierzchności i władzy magistratu W[aszym] M[ościom], moim M[iłościwym] P[anom], chętnie podać i ofiarować umyśliłem, mając za to, że ona W[aszym] M[ościom] do chwały wcielenia Pańskiego a wysławiania Matki Bożej pobudkę będzie dawała i do nabożeństwa smaku przyczyniała, gdy co raz to inszą harmoniją w pieniąch swoich będzie wyprawiała.

[3] Raczcież, W[asze] M[ości], m[oi] M[iłoś]ciwi P[anowie], to papierowe *honorarium*⁴⁷ wesolym sercem, zwykłą łaskawością ode mnie przyjąć.

⁴² jakie ... dowcipu mego *partum* – jaki ... dowcipu mego owoc (*partum* – dosłownie: 'to, co zostało zrodzone / wydane na świat')

⁴³ 1 lipca 1610 r.

⁴⁴ kiedy młodzież zabiega ... o lepsze dary ... jakby prawem dziedziczenia (jako dziedzictwo)

⁴⁵ i gdy samym swym autorytetem pobudzał mnie do tego najdostojniejszy senat Miasta Wileńskiego

⁴⁶ przekonaniu Kościoła powszechnego

⁴⁷ podarunek

*Quod reliquum est*⁴⁸: Boga przedwiecznego, który swym przyściem na ten świat pożądanym niebo i ziemię uciechą i weselem nowym napelnić raczył, usilnie proszę, aby On *inter tantos strepitus armorum et in periculosis temporum procellis*⁴⁹ ku chwale swego imienia, ku Rzeczyposp[olitej] pokojowi i ozdobie miasta tego W[aszych] M[ości], m[oich] M[iłościwych] P[anów], w dobrym zdrowiu, w pociechach wesołych długo chować raczył.

W[aszych] M[ości], m[oich] M[iłościwych] P[anów],
 naniższy służebnik
 Walenty Bartoszewski

⁴⁸ Na ostatek zaś (dosłownie: 'Co pozostaje')

⁴⁹ pośród tak donośnego szcządu oręża i w czasach burzliwych a niebezpiecznych

[3.] Pienia roratne

[3.1.]

Rora te cœli de super et nubes
 pluuant iustum aperiatur terra, & germinet
Csaluatoriem, cœli enarrant gloriam Dei, &
 opera manuum eius annunciat firmamentum.
Krieleyson Hri ste
Krieleyson rieleyson.
Gratias agimus tibi propter magnam tu-
Qam gloriam. Vnius tu solus sanctus tu solus

Rorate, caeli, desuper et nubes pluant Iustum, aperiatu
Salvatorem.

Caeli enarrant gloriam Dei et opera manuum Eius annuntiat
firmamentum.

Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison!

Gratias agimus Tibi propter magnam Tuam gloriam.

- 5 *Quoniam Tu solus sanctus, Tu solus Dominus, Tu solus altissimus, Iesu*
*Christe.*⁵⁰

[3.2.] [Pienie I]

A *Ve ô Ma ria, Be nigna & pi a. Spon sa creatoris.*

Ma ter Salva to ris, Et in te me ra ti li lium pudoris.

Ave, o Maria,
benigna et pia,
sponsa Creatoris,
Mater Salvatoris

- 5 *et intemerati lilium pudoris!*

Gabriel legatus
ad Te destinatus
nuntium effatur,
quo mundus laetatur
 10 *et caeli patriae ad spem revocatur.*

- Audis salutantem*
et Te praedicantem,
confestim turbaris,
Tecum meditaris,
 15 *ut Virgo humilis laudem aspernaris.*

Pone, Virgo, metum,
Dominus est Tecum.

⁵⁰ „Spuście rosę, niebiosa, z góry! Obloki niech ześlą z deszczem Sprawiedliwego. Niech się otworzy ziemia i zrodzi Zbawiciela. / Niebiosa opowiadają chwałę Boga i strop niebieski sła wi dzieła rąk Jego” [MSZAE RZYMSKI, s. 99-100] / ‘Panie, zmiłuj się, Chryste, zmiłuj się, Panie, zmiłuj się!’ / „Dzięki składamy Tobie, bo wielka jest chwała Twoja. / [...] Albowiem Tyś sam jeden Święty. Sam jeden Pan. Tyś sam najwyższy, Jezu Chryste” [MSZAE RZYMSKI, s. 868-869].

20 *En es conceptura,
Natum paritura
et Mater, et Virgo simul permansura.*

25 *Tollet maledicta
Hic Adae delicta,
sedem occupabit
patris sui, David,
et in domo Iacob in aevum regnabit.*

30 *Nuntium audisti,
mira percepisti.
Petimus consensum:
da, Virgo, assensum –
laetemur gaudio superante sensum.*

35 *„Praesto sum ancilla –
respondet puella. –
Fiat, quod dixisti
quodque promisisti.”
Beata, quae fidem Deo praebuisti.*

40 *Mater orphanorum,
fida spes reorum,
salus infirmorum,
portus naufragorum,
perduc nos precibus ad regna caelorum.⁵¹*

[3.3.] Picnie II

*Ave, o Maria*⁵²

Zdrowa bądź, Maryja,
niebieska lilija,

⁵¹ Witaj, o Mario, / laskawa i pobożna, / oblubienico Stworzyciela, / matko Zbawiciela / [5] i lilio dziewiczej wstydlivosti! // Gabriel, poslaniec / do Ciebie posłany, / ogłasza wieść, / z której świat się raduje / [10] i budzi się w nim nadzieja na niebo-ojczyznę [Hugo od św. Wiktora; PL 175,221C]. // Słyszysz, jak pozdrawia / i Ciebie wychwala, / od razu czujesz się zmieszana, / i się zastanawiasz, / [15] jako pokorna panna pochwałę odrzucasz. // Pozbądź się, Panno, lęku, / Pan jest z Tobą. / Oto poczniesz, / urodzisz Syna, / [20] pozostaniesz zarazem i Matką, i Dziewicą. // On przeklęte usunie / występki Adama, / obejmie siedzibę / swego ojca, Dawida, / [25] i na wieki rządził będzie w domu Jakubowym. // Wysłuchałaś posłańca, / usłyszałaś dziwy. / Prosimy o zgodę: / udziel, Panno, przyzwolenia – / [30] cieszymy się radością przewyższającą zrozumienia. // „Oto jestem tutaj, służebnica – / odpowiada dziewczyna. – / Niech się stanie to, co rzekłeś / i co obiecałeś”. / [35] Błogosławiona, która okazałaś zaufanie Bogu. // Matko sierot, / pewna nadziejo występnych, / uzdrowienie chorych, / porcie rozbitek, / [40] doprowadź nas [Tymi] prosbami do królestwa niebios [Mt 4,17].

⁵² Witaj, o Maryjo

5   Matko Stwórcy wszego,
          Boga wszechmocnego,
          jedyna uciecho świata upadłego.

10   Gabryjel wybrany
          do Ciebie posłany
          poselstwo sprawuje,
          a świat się raduje,
          dziedzictwo niebieskie iż mu obiecuje.

15   Słysząc pozdrowienie,
          na nowe zwieszczenie
          prędkość się zdumiała,
          z sobąś rozmyślała
          i jako pokorna chwały się lękała.

20   Nie trwóż, Panno, sobą,
          Bóg wszechmocny z Tobą,
          nad insześ wybrana,
          poczniesz, zrodzisz Pana,
          Matką być i panną od wiekuś przejrzana.

25   Którym Adam szkodzi,
          tym plód Twój nagrodzi:
          siędzie jak król nowy
          na tron Dawidowy,
          wiecznie rządzić będzie cny dom Jakubowy.

30   Posła wysłuchałaś,
          dziwną rzecz słyszałaś.
          Pozwól bez odwłoki
          na Boskie wyroki,
          szczęścia i radości nabaw świat szeroki.

35   „Otom służebnica –
          odpowie Dziewica. –
          Stań się wola Jego
          według słowa twego.”
          Błogo, żeś wierzyła słowu Pana swego.

40   Matko opuszczonych,
          nadziejo strapionych,
          ucieczko słabego
          człowieka grzesznego,
          uproś nam zbawienie u Syna Twojego!

[3.4.] Picnic

*Alleluia. Prophetæ sancti prædicaverunt nasci Salvatorem
de Virgine Matre sancta Maria. Alleluia*⁵³

Alle lu ia
Pro phe tæ san cti præ dica ve runt na sci Sal va to rem de Vir gi ne Ma tre san cta Ma ri a. Alle lu ia.

M
Mit tit ad vir gin em, non quem vis An ge lum, sed for ti tem ex pe di at pro no bis nun cium na tu ræ tu di nem su am Arch an ge lum a ma tor ho mi nis. fa ci at ut præ iu di cium in par tu Vir gi nis. Na turam su pe rat na tus Rex glo ri æ re gnat & im pe rat Su per bi en ti um te rat fa cti gi a col la sub limium & zy ma sco ria tol lit de me di co. Cal cet vi pro ferat po tens in præ liis.

*Mittit ad Virginem
non quemvis angelum,
sed fortitudinem
suam, archangelum,
amator hominis.*

5

*Fortem expediat
pro nobis nuntium,
naturæ faciat
ut præiudicium
in partu Virginis.*

10

⁵³ Alleluja. Święci prorocy przepowiedzieli, że narodzi się Zbawiciel z Matki Dziewicy, świętej Maryi. Alleluja

*Naturam superat
natus Rex gloriae,
regnat et imperat,
et zyma scoriae
15 tollit de medio.*

*Superbientium
terat fastigia,
colla sublimium
calcet vi propria
20 potens in praelio.*

Foras egiat mundanum principem, matremque f.
Exi quae mittis haec dona dis se re re ue lave
ci at se cum parti cipem pa tris im pe ri fi.
te ris ve la men li te re vir tu te nun ci fi.

Acce de nun ci a die A ve co minus die p'ena gra ti a
Vir go su ci pi as De i de po si tum in quo per fi ci as
die tec im Do mi nus. & d'ic ne ti me as.
ca sum pro po si tum, & vo tum te ne ac.

Audit & suscipit puella nun ci um credit & concipit,
Con si li a rium hu mani ge ne ris, & Deum for tium,
& pa tris fi li um, sed ad mi ra bi lem.
& pa trem pos te ris in fi ne sia bi lem.

Qui nobis tri bu at pec ca ti ve niam re a tu e diluar, & do
net pa triam in ar ce sy derum. A

25 *Foras eiiciat
mundanum principem
Matremque faciat
secum participem
Patris imperii.*

30 *Exi, qui mitteris
haec dona dissere,
revela veteris
velamen litterae
virtute nuntii.*

35 *Accede, nuntia!
Dic: „Ave” comminus,
dic: „Plena gratia”,
dic: „Tecum Dominus”
et dic: „Ne timeas”.*

40 *Virgo, suscipias
Dei depositum,
in quo perficias
castum propositum
et votum teneas.*

45 *Audit et suscipit
puella nuntium,
credit et concipit,
et parit Filium,
sed admirabilem*

50 *consiliarium
humani generis
et Deum fortium,
et Patrem posteris
in fi<d>e stabilem,*

55 *qui nobis tribuat
peccati veniam,
reatus diluat
et donet patriam
in arce siderum. Amen.*⁵⁴

⁵⁴ Posyła do Dziewicy / nie jakiegokolwiek anioła, / lecz moc / swoją, archanioła, / [5] miłośnik człowieka. // Niech wyśle dzielnego / posłańca w naszej sprawie, / aby naturze / gwałt zadał / [10] przez Dziewicy poród. // Przewycięża naturę / zrodzony Król chwaly, / króluje i włada, / i zacyzn szlaki [alegorycznie: 'grzech poczęcia'] / [15] usuwa. // Pysznych / dumę niech

[3.5.] Pień III*Mittit ad Virginem*⁵⁵

Zesłał Bóg wszechmocny
z swej górnej stolice
mocarza wielkiego
do świętej Dziewicy,
5 archaniola swego.

Posel to był mocny,
prawo przyrodzone
Bogu ustąpiło:
Pannie naruszone
10 panieństwo nie było.

Wieczystej Król chwały
na świat narodzony
przyrodzenie łomi,
lud cieszy strapiiony,
15 złość wszelaką gromi.

Kark depce zbuczniały
mocarz w boju wielki,
w siłach niezmożony,
poniża gmach wszelki
20 hardzie wyniesiony.

Onże precz wygania
książęcia świeckiego,
Matkę uczestniczką
czyni nieba swego
25 i Orędowniczką.

zetrze, / karki wyniosłych / niech zdepcze własną siłą, / [20] w boju mocarny. // Niech na ze-
wnątrz wyrzuci / władcę świata [J 12,31] / i Matkę uczyni / współuczestniczką / [25] Ojcowskiej
władzy. // Wyjdz, który jesteś posłany, / opowiedz o tych darach, / odkryj dawnego / pisma
zasłonę / [30] mocą posłania. // Przystąp, zwiastuj! / Powiedz natychmiast: „Witaj”, / powiedz:
„Łaski pełna”, / powiedz: „Pan z Tobą” / [35] i powiedz: „Nie bój się”. // Dziewico, przyjmij /
co Ci Bóg powierzył, / przez co spełnisz / nieskalany zamiar / [40] i przyrzeczenia dotrzymasz.
// Słucha i przyjmuje / posłanie dziewczyna, / zawierza i poczyzna, / i rodzi Syna, / [45] lecz
przedziwnego // doradcę / ludzkiego rodzaju / i Boga dzielnych, / i Ojca dla potomnych / [50]
w wierze statecznego, // który niech nam udzieli / przebaczenia grzechu, / umniejsza winy /
i obdaruje ojczyznę / [55] w gwieźdznym zamku [OV.Am. 3,10,21]. Amen.

⁵⁵ Posłał do Dziewicy

Przybądź bez mieszkania,
pośle z wysokości,
od Boga wiecznego
i objaw skrytości
30 prorocstwa dawnego.

+ Przystąp, archaniele,
mów: „Panno, bądź zdrowa!
Masz łaskę, Pan z Tobą –
Boskie to są słowa,
35 nie trwóżże się sobą”.

Panno, przyjmi śmiecie
zakład Boga Twego,
w którym, nie mieszkając,
spełnisz wolą Jego,
40 w Twoim ślubie trwając.

Posła niebieskiego
Maryja przyjmuje,
wierzy i poczyzna,
w żywocie piastuje
45 Przedwiecznego Syna,

poradcę dziwnego,
duszom pomocnika
i ustawicznego
grzesznym pośrednika
50 do Ojca wiecznego,

którego prosimy,
żeby nam przebaczył
nasze nieprawości,
potym przyjąć raczył
55 do rajszych radości.
Amen.

[3.6.] **Pienie IV**

V **Urząd zbawienia ludzkiego/ Potrzebował pilnie tego:**
By upadek Bóg naprawił/ Człowieka grzesznego zbawił.

Urząd zbawienia ludzkiego
 potrzebował pilnie tego,
 by upadek Bóg naprawił,
 człowieka grzesznego zbawił.

5 Pan Bóg w Trójcy Świętej radził,
 aby człowieku poradził
 przez wcielenie Syna swego,
 Boga w Trójcy jedyne.

10 Panna od wieku przejrzana
 archaniołem obesłana,
 iżby na to zezwoliła,
 Matką Najwyższego była.

15 Anioł do niej rzekł te słowa:
 „Bądź, Panno Maryja, zdrowa!
 Łaskiś pełna, Pan Bóg z Tobą –
 już się nie trwóż więcej sobą.
 Oto poczniesz Najwyższego
 Syna Boga wszechmocnego
 i porodzisz Boską mocą,
 20 Ducha Świętego pomocą.”

Panna się z tego zdumiała,
 czego przedtym nie słychała –
 wolą Bożą być baczyła,
 aniołowi przyzwoliła.

25 Sprawnie tego wypytawszy,
 rzekła posłowi, powstawszy:
 „Służebniczkam Pana mego,
 stań się według słowa Jego”.

30 Duch Święty natychmiast zstąpił,
 ciało panieńskie zastąpił,

słowo Boże jest wcielone,
ludzkie plemię wybawione.

- Wesołe dziś nam śpiewanie
przez to anielskie witanie.
35 Naświętsza Panno, prosimy,
módl się za nami grzesznymi.

[3.7.]

Sanctus, pleni sunt caeli et terra gloria Tua.

*Benedictus Mariae Filius, qui venit in nomine Domini.*⁵⁶

S An - tius le ni sunt cae li, & ter ra
B glo ri a tu a E ne di us Mari-
a fi li us Qui ve nit in no mine do mi ni

[3.8.] Pień V

P O upadku człowieka grzesznego / Użalił się Pan
stworzenia swego. Zesłał na świat posła niebieskiego.

Po upadku człowieka grzesznego
użalił się Pan stworzenia swego,
zesłał na świat posła niebieskiego,

- „Idź do Panny! – mówiąc aniołowi. –
5 Poślubiona ta jest Józefowi.
Zjaw zbawienie wszemu narodowi”

⁵⁶ ‘Święty [...]. Pełne są niebiosa i ziemia chwały twojej. / [...] Błogosławiony Syn Maryi, który idzie w imię Pańskie’ (przekład wedle *MSZALEU RZYMSKIEGO* [s. 882] ze zmianami dostosowującymi do tekstu *Parthenomelica*)

Anioł Pannę wesoło pozdrawia:
„O Maryjo, zdrowa bądź! – wymawia. –
Pełnaś łaski – Bóg Ci to objawia”

10 Panna żoltarz natenczas czytała,
gdy to pozdrowienie usłyszała,
na słowa się anielskie zdumiała.

Archanioł, widząc Pannę troskliwą,
jął ją cieszyć mową łagodliwą:
15 „Tyś jest, Panno, nad insze szczęśliwą.

Nalazłaś łaskę u Pana Twego,
że się masz stać Matką Syna Jego,
tać jest wola Boga wszechmocnego.

Imię Jezus Jemu będzie dane,
20 tak od Boga wiecznie mianowane,
On zbawienie wróci pożądane”

Panna acz się była zatrwożyła,
ale gdy wolą Bożą baczyła,
do posła z pokorą przemówiła:

25 „Zawszem sobie ja pragnęła tego,
bym mogła być służką matki Jego.
Stańże mi się według słowa twego”

Wnet skoro te słowa wymówiła,
30 Boga z nieba na ziemię zwabiła,
cześć i chwałę Jemu wyrządziła.

O Panno, gdyżeś takowej mocy,
wołamy do Ciebie we dnie, w nocy.
Racze nam być zawsze ku pomocy,

35 byśmy, Panno, przez Twe przyczynienie
mieli grzechów wszystkich odpuszczenie,
a po śmierci wieczyste zbawienie.

[3.9.]

*Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis*⁵⁷

Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis

[3.10.] Pienie VI

Przyszedł nam czas chwalebny Adwentu Pańskiego/
 Pożądany od Ojców Zakonu Starego:
 Który chiac na sobie wielkie zniewolenie/
 Prośli Boga wszyscy o swe wybawienie.

Przyszedł nam czas chwalebny adwentu Pańskiego,
 pożądany od ojców Zakonu Starego,
 którzy czując na sobie wielkie zniewolenie,
 prosili Boga wszyscy o swe wybawienie.

5 Mieli bowiem od Boga wieczne obiecanie,
 że miał świat wyswobodzić przez Syna zesłanie
 z śmierci wiecznej i z sidła czarta przewrotnego,
 który zwiódł zdradą w raju Adama pierwszego.

10 Za ich ciężkim wzdychaniem Pan Bóg wszechmogący,
 zatracenia ludzkiego barzo litujący,
 skoro ten czas i proroctw przyszło wypełnienie,
 zesłał Syna swojego wszystkim na zbawienie.

Który będąc posłany od Ojca wiecznego,
 chciał śmiercią swą wybawić człowieka grzesznego

⁵⁷ Baranku Boży, który gładzisz grzechy świata, zmiluj się nad nami (MSZAE RZYMSKI, s. 904).

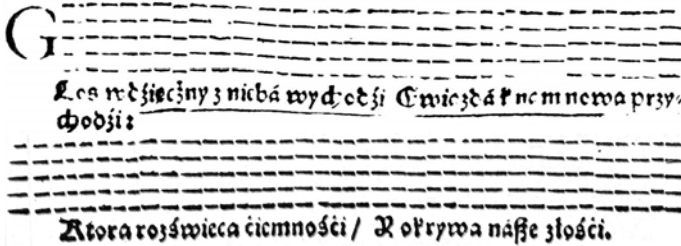
- 15 i dlatego jak człowiek z Panny się narodził,
aby naród z przeklęstwa ludzki wyswobodził.

- Przeto i my, nabożnie ku niebu wzdychając,
śpiewajmy, dawną Panu piosnkę powtarzając,
którą, będąc w otchłaniach, ojcowie śpiewali,
20 gdy Mesyjasza z płaczem przyścia pożądali:

„Spuśćcie, rośne niebios, ku nam Zbawiciela,
a ziemia niech pokaże nam Odkupiciela.
Niechaj obłoki dadzą rosę sprawiedliwą,
która zgładzić śmierć może i ciemność straszliwą”.

- 25 Panu za przyście Jego wszyscy podziękujmy,
Jemu się, korząc serca nasze, ofiarujmy.
Chryście, któryś swym przyściem raczył nas wybawić,
racz nas po śmierci wiecznych radości nabawić.

[3.11.] Pienie VII

Głos wdzięczny z nieba wychodzi,
gwiazda k nam nowa przychodzi,
która rozświeca ciemności
i okrywa nasze złości.

- 5 Z różdżki Jesse zakwita kwiat,
który zbawi ten wszytek świat:
Bóg zesłał Syna swojego
od wieku narodzonego.

- Tego ojcowie czekali,
10 tego prorocy żądali,
tego Bóg światu miał zjawić
i z śmierci człekę wybawić,

którego aby wąż zdradził,
z rajskiej rozkoszy wysadził,

15   namówił drzewa rajskiego
         ukusić zakazanego.

         Przech co był z raju wygnany
         i na wieczną śmierć skazany,
20   lecz Pan uzalił się tego,
         myślił o zbawieniu jego.

         Wnet anioł Pannie zwiastował,
         o czym prorok prorokował,
         iż miał powstać Syn zacnego
         plemienia Dawidowego.

25   Weselcie się, ziemskie strony,
         puściwszy niebieskie trony.
         Bóg idzie na te niskości
         z niewymownej swej litości.

30   Weselcie się i anieli
         a bądźcie z tego weseli,
         że się nam Bóg w ciele stawi,
         ten nasz upadek naprawi.

35   Weselcie się, wszyscy święci,
         i wy, ludzie grzechem zjęci.
         Idzie na świat Odkupiciel,
         wszystkich smętnych Pocieszyciel.

40   Wesel się, stary Adamie,
         wesel się i ty, Abramie,
         już wstaje twe pokolenie,
         wszystkich narodów zbawienie.

         Wesel się i ty, Dawidzie,
         oto Król do ciebie idzie,
         który na stolcu twym siędzie,
         na wieki królować będzie.

45   Weselcie się i wy, dziatki,
         panienki i wy, cne matki,
         oto Panna zrodzi Syna.
         O niesłychana nowina!

50   Którą archanioł pozdrowił
         a te słowa do niej mowił:
         „Bądź zdrowa, pełnaś świętości,
         porodysz Syna w czystości!”

         Panna, gdy to usłyszała,
         pokornie odpowiedziała:

55 „Otom służka Pana mego,
stań się według słowa twego”

Szczęśliweż to ukorzenie,
które dało nam zbawienie,
serce Pańskie zniewoliło,
60 Boga z nieba wywabiło.

Przez Twą pokorę prosimy:
niech tej łaski doznajemy,
by nam grzechy nie szkodziły,
nas od Boga nie dzieliły.

65 Zjednaj nam u Syna swego,
Zbawiciela świata tego,
czystość, miłość i pokorę,
naszą gładzącą niestworę.

[3.12.] Pień VIII

Archaniol Gabryjel,
dziewosłab Boży i poseł,
przybył do Maryjej Dziewice
z niebieskiej stolice

5 I mówił z Dziewicą,
że będziesz Boską Rodzicą.
Panna pocznie, męża nie znając,
słowu wiarę dając.

10 Dał też znać o świętym
Janie w Elźbicie poczętym,
która szósty miesiąc rachuje,
jak się płodną czuje.

Prędko się porwała,
w górną krainę bieżała

- 15 i weszła w dom Zacharyjasza
Matka Mesyjasza.
- Tam Elżbietę świętą,
ciężarem płodu objętą,
jak ciotuchną swą pozdrawiała,
20 syna winszowała.
- Elżbieta zawoła:
„Błogosławionaś Ty zgoła
Maryja między niewiastami
i między pannami!
- 25 I owoc Twój święty,
z Ducha Świętego poczęty,
od Boga wzniesion jest wysoce
nad insze owoce.
- Bo witaniem Twoim
30 dzieciątko w żywocie moim
z wesela wielkiego tańczy,
Pana swego czuje.”
- Maryja z tej mowy
odzwonie się z temi słowy:
35 „Wielbi, duszo, Pana mojego,
Twórcę świata wszego.
- Duch mój się raduje,
w Zbawicielu rozkoszuje,
bo wejrzał w serce niewolnice,
40 cichej służebnice.
- I stąd naród każdy
będzie mi dawał cześć zawždy,
że od Trójce Świętej bez miary
uczczonom jest dary.”
- 45 O, nader szczęśliwa,
raczże nam być miłościwa,
byśmy tu w pokoju mieszkali,
w niebie królowali.

[3.13.] **Picnie IX**

Pochwalmy Pana w liczbie świętych jego,
 Pochwalmy w lotnych zastępiech moźnego,
 Pochwalmy Pańską Matkę przed inszemi
 W niebie świętemi.

Pochwalmy Pana w liczbie świętych Jego,
 pochwalmy w lotnych zastępiech moźnego,
 pochwalmy Pańską Matkę przed inszemi
 w niebie świętemi.

5   Tyś sama mogła przez Twoje uklony
 Monarchę, który niebieskie zagony
 słońcem swym porze, zwabić w te ciemności,
 ziemskie niskości.

10   Jako przez koło kryształu świetnego
 przenika promień słońca ognistego,
 nie zostawując na niem żadnej skazy
 ni żadnej zmazy,

15   tak przez glans świetny panieństwa Twojego
 przeniknął dziwnie Pan świata wielkiego
 i zostawił Cię piękniejszą nad nowy
 kwiat lilijowy.

20   O czysta Panno, o niewysłowiona
 i nade wszystkie inne ulubiona
 Oblubienico nieogarnionego
 Boga wiecznego.

O świetna bramo przybytku Pańskiego,
 przez którą Ociec Syna jedynego
 zesłał, aby nas z piekielnej paszczeki
 wyrwał na wieki.

25   Wyrwał nas wiecznie nieprzewycięzony
 Syn z Ciebie, Panno, na świat narodzony,
 nie naruszywszy panieńskiej czystości
 w swej wszechmocności.

30 Przczysta Panno i Matko prawdziwa,
słysz prośby nasze, a Twa litościwa
pryczyna niechaj pomocna nam będzie
i tu, i wszędzie.

[3.14.] Pienie X. Pieśń św. Wojciecha

O gá Rodzicá dziewicá/Bogiem wsláwiona Mária
v twego Syná Hospody ná/Matko swo lo ná/
Mária/ zyci nam, spuści nam, (Kyrie eleison) twego
Syná Chrysticiá w bożny cás/ vslyš glo sy/ répel ni my.
Šli cšlowicé šlyš medlitwy inžé čis prošimy/to dáč raš
čy te goš prošimy: day ná šwiećie zbožny po byt/
po šywo čie Kay sii pře byt/ Kyrie eleison.
Narodzil sie dla nas Syn Boží/w to wierzy cšlowicé zbožny
iš přež trud/Bog swoj lub/ odial Dyabli: štrášcy/privo
dal nam zbroví wic:žnego: Šároffe šowel piétielnego:

Bogarodzica Dziewica, Bogiem wslawiona Maryja,
u Twego Syna Hospodyna Matko zwolona, Maryja,
zyści nam, spuści nam.

Kyrie eleison.

- 5 Twego Syna Chrzciciela w bożny czas,
usłysz głosy, napelni myśli człowiecze.
Słysz modlitwy, jenże Cię prosimy.
To dać raczy, jegoż prosimy:
daj na świecie zbożny pobyt,
10 po żywocie rajski przebyt.
Kyrie eleison.

- Narodził się dla nas Syn Boży.
W to wierzy człowiecze zbożny,
iż przez trud Bóg swój lud
15 odjął diabłu z strażej.

Przydał nam zdrowia wiecznego,
starostę skował piekielnego,

śmierć podjął/wspomoniał człowieka pierwszego. Jeszcze trudy
cierpiał bezmierne/ ieszcze był nie przyspiał za wierne/ aże sam
Bóg zmartwychwstał. Adámie ty Boży kmiécú/ ty śiédzisz o
Boga w wiecu/ domieć nas swe dzieci/ góście kroluá Znielie
Tám radość/ tám miłość/ tám widzenie Tworcá Znielie bez
Pońcá. tu śie nam ziawilo dyable potępienie. Ni srebrem/ ni
zlotem nas z piekła odkupił/ swą mocą zástąpił. Ciebie dla cło
wiecze bał Bóg przekłóć sobie/ boż/ rące/ nodze obie/ krew świe
ca plá

śmierć podjął, wspomoniał
człowieka pierwszego.

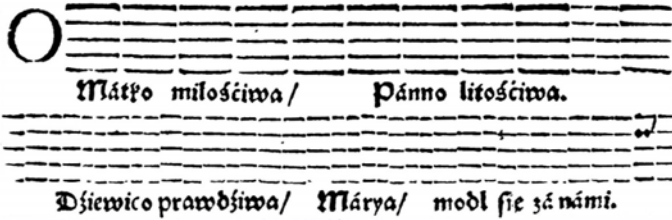
- 20 Jeszcze trudy cierpiał bezmierne
jeszcze był nie przyśpiał za wierne,
aż sam Bóg zmartwychwstał.
- Adamie, ty Boży kmieciu,
ty siedzisz u Boga w wiecu,
25 domieść nas, swe dzieci,
gdzie królują anieli.
- Tam radość, tam miłość, tam widzenie Twórcy
anielskie bez końca,
tu się nam zjawiło diable potępienie.
- 30 Ni srebrem, ni złotem nas z piekła odkupił,
swą mocą zastąpił.
Ciebie dla, człowiecze, dał Bóg przekłość sobie
bok, ręce, nodze obie,
krew święta szła z boku na zbawienie tobie.
- 35 Wierźże w to, człowiecze, iż Jezu Chrysty prawy
cierpiał za nas rany,
swą świętą krew przelał za nas, chrześcijany.
- Już nam czas, godzina grzechów się kajaci,
Bogu chwałę daci,
40 ze wszytkimi siłami Boga miłowaci.
- Maryja Dziewico, prosi Syna swego,
Króla niebieskiego,
aby nas uchował ode wszego złego.
- Wszyscy święci, proście,
45 nas grzesznych wspomóżcie,
byśmy z wami przebyli,
Jezu Chrysta chwalili.
- Tegoż nas domieści, Jezu Chryste miły,
byśmy z Tobą byli,
50 gdzie się nam radują już niebieskie siły.
- Amen, amen, amen, amen, amen, amen,
amen, tako Bóg daj,
byśmy poszli wszyscy w raj,
gdzie królują anieli.

ta ślā z bożu nā zbāwienie tobie. Wierzje w to cżlowiecje/ś Je
 zu Chryśt praw/ cierpiał zā nās rāny/ swō świētō Krew prze
 lat zā nās Chreściān. Tuż nām cżās godzinā grzechow śis
 kśiā ci/ Bogu chwale dāci/se wśytkiemī śilāmī Bogā miłō
 wāci. Mārya djewico/ prośi G. nā sw. go/ Krolē niebiśkie
 go/ ab/ nās w. chwał ode wśwego złego. Wśyś/ świēci pro
 ście/nās grześn/ ch wspomōżcie : bysm/ z wāmī przebyli/ Jesu
 Chryśtā chwalili. Tegoż nās domieści/ Jesu Chryśte miły/ by
 smy, z toba

smy, z toba byli/ gđcie się nam rādwię iuż ni bięsie śiły, Zmen
 Amen Amen Amen Amen Amen Amen tākō Bog day/ bysmy
 posłli wśyścy w Kāyi gđcie Prokuis Anieli. To dāc ra cży/
 tegoż prośimy day nā świecie zhojny po byt/ po by wo
 cie Kāyśli prze byt/ Kyrie e ley son.

- 55 To dać raczy, jegoż prosimy:
 daj na świecie zbożny pobyt,
 po żywocie rajski przebyt.
Kyrie eleison.

[3.15.] Pień XI

- O Matko miłościwa,
 Panno litościwa,
 Dziewico prawdziwa,
 Maryja, módl się za nami!
- 5 Nasza Orędownico,
 strapionych Rzecznicu,
 nędznych Pomocnico,
 Maryja, módl się za nami!
- 10 Ty świata podziwienie,
 grzesznych wybawienie,
 smętnych pocieszenie,
 Maryja, módl się za nami!
- 15 My do Ciebie wzdychamy
 i z płaczem wołamy,
 pomocy żądamy,
 Maryja, módl się za nami!
- 20 Niemasz po Bogu w niebie
 pewniejszej krom Ciebie
 pomocy w potrzebie,
 Maryja, módl się za nami!

O Panno łaski pełna,
nade wszystkie dzielna,
z Bogiem nierozdzielna,
Maryja, módl się za nami!

25 Przez Twe poczęcie czyste
szczęście wiekuiste
zjednaj nam ojczyste,
Maryja, módl się za nami!

30 Przybądź nam, gdy pomrzemy
i na sąd staniemy,
wstaw się za grzesznemi,
Maryja, módl się za nami!

Uproś nam zlitowanie,
z Tobą królowanie.
35 Dajże to nam, Panie.
Maryja, módl się za nami!

[3.16.] Pień XII

*Ave, Regina caelorum*⁵⁸

Witaj, Królowo niebios gwiazdostrojnych.
Witaj, o Pani aniołów dostojnych.

Zawitaj, z Jesse święte pokolenie,
z którego światu wynikło zbawienie.

5 Wesel się chwałą, wielce wyniesiona
i nade wszystkie krasą ozdobiona.

⁵⁸ Witaj, Królowo niebios

Królu szczęśliwie, o Panno przesłiczna,
a proś za nami Chrysta ustawiczna.

[3.17.] Pienie XIII

Tobie wznawiamy, Panno, nad wymowę
słowem niezwykłym cześć Gabryjelowę,
którą obessał Ciebie Bóg w te słowa:
„Bądź, Panno, zdrowa.”

- 5 U Ciebie jednej niebieskie są dary,
którymi Cię Bóg obdarzył bez miary.
Tyś napelniona łaską pożądaną
od Boga daną.
- 10 Pan z Tobą – Ciebie przed czasy wiecznemi
przeznaczył sobie przybytkiem na ziemi,
skąd Cię do nieba przeniósł nad obłoki,
na tron wysoki.
- 15 Nad inne panie, które zachowały
swe Bogu śluby, masz przywilej cały.
Z małżonek żadna bez wady wszelakiej
czci nie ma takiej.
- 20 Dlatego słusznie Ciebie wychwalamy
i Twej do Syna pomocy żądamy,
by nam odpuścił z Twej świętej przyczyny
Bóg nasze winy.

[3.18.] **Picnie XIV**

O nadrozszy kwiateczku panieństwa czystego,
Maryja, Matko święta Syna Przedwiecznego,

dla Twej wielkiej pokory i dla Twej cichości
napelnionaś jest Boskiej obficie miłości.

5 Tyś od wieków jest Matką Bożą przeznaczona
i w żywocie swej matki Bogu poświęcona.

Żadna panna ni anioł, ani żaden święty
tak wysoce od Boga nie jest w niebie wzięty,

10 z którym by Pan Bóg raczył złączyć Bóstwo swoje,
co naświetsze panieństwo otrzymało Twoje.

Nosiłaś Go w pokorze i w dziwnej czystości,
skąd nam, grzesznym, przybyło niemal radości,

to wszem chórom anielskim w podziwieniu było,
że z naszym człowieczeństwem Bóstwo się złączyło.

15 I ten, który swą mocą rządzi świat szeroki,
w żywot panieński raczył wstąpić bez odwłoki,

w Tobie chciał przemieszkować jak w ognistym niebie,
przed światem obrał sobie mieć za Matkę Ciebie.

20 Bym języki anielskie przechodził słodkością
i pisma święte przeszedł wszystkie swą biegłością,

jeszcze bym Ciebie, Panno, nie umiał wysłowić
ni o Twej dostojności dostatnie wymówić,

ze będąc Panną czystą, Bogaś porodziła
a panieństwa swojego plodem nie straciła.

25 Proszę Cię, Panno, człowiek strapiiony i grzeszny,
przez ten Twój owoc światu wszytkiemu ucieszny,

na mię łaskawym okiem racz wejrzeć nędznego
i zjednać łaskę świętą u Syna milego.

30 Nie chciej, proszę, dopuszczać mnie na zatracenie
przez to przedziwne Syna Twojego wcielenie.

[3.19.] Pienie XV

G **Wiazdo morza głębokego/ Matko Boga najwyższego.**
Panienko bądź pozdrowiona/ Furtko Rajská otworzona.

Gwiazdo morza głębokego,
Matko Boga najwyższego,
Panienko, bądź pozdrowiona,
Furtko rajská otworzona.

5 Od aniołaś przywitana,
gdyś poczęła w sobie Pana,
imię matki naszej Ewy
odmienisz ku pokojowi.

10 Rozwiąż węzły zadłużonym,
przynies światłość zaślepionym,
odpądz od nas, co jest złego,
zjednaj, co nam potrzebnego.

15 Pokaż się nam Matką prawą,
acz niegodnym, bądź łaskawą.
Niech nas przez Cię Syn wysłucha,
ku nam grzesznym skłoni ucha.

20 Panno ze wszech osobliwsza,
skromna, cicha i wstydlivsza,
wybaw z grzechów, daruj winy,
cichą czystość wlej w Twe syny.

Żywot uproś niezmazany,
śmierć bezpieczną bez nagany,
byśmy Boga oglądali,
z Nim się wiecznie radowali.

[3.20.] **Picnie XVI**

Królewnie wieczney nieba wysokiego /
i pośredniczce czleka upadłego.
Śpiewajmy chwałę oddając samemu /
Bogu wiecznemu.

Królewnie wiecznej nieba wysokiego
i pośredniczce czleka upadłego
śpiewajmy, chwałę oddając samemu
Bogu wiecznemu.

5 O nad anielskie chóry wyniesiona,
miedzy plcią białą o błogosławiona,
Tobie cześć, chwałę brzmi na wieczne lata
wielki krąg świata!

10 Ciebie Król chwały upodobał sobie,
Ciebie naznaczył, aby mieszkał w Tobie,
zstąpiwszy z nieba do utrapionego
stworzenia swego.

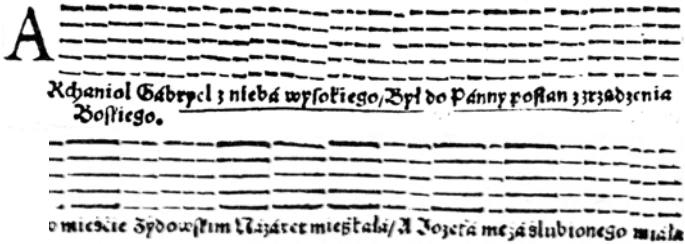
15 Króla, którego niebieskie pokoje
zamknąć nie mogą, zamknąć mogły Twoje
czyste wnętrzości przez Ducha Świętego,
Boga prawego.

20 Dziwnie Bóg radził o grzesznym człowieku,
 chcąc go odkupić, tak przejrzał od wieku:
 Bóg ciało przyjmie, Panna Go porodzi,
 kto w to ugodzi?

Anioł Gabryjel Tobie niespodziany
 niesie poselstwo, od Boga posłany.
 Ty, Panno, Matką zostałaś samego
 Króla wiecznego.

25 Przeto Cię słusznie wszyscy spólnie czcimy
 i Ciebie, Panno, pokornie prosimy,
 byśmy po śmierci Boga oglądali,
 z Nim królowali.

[3.21.] Pienie XVII

Archaniol Gabryjel z nieba wysokiego
 był do Panny poslan z zrządzenia Boskiego.
 Ta w mieście żydowskim Nazaret mieszkała,
 a Józefa męża ślubionego miała.

5 Imię jej Maryja, od wieku przejrzana,
 iż porodzić miała niebieskiego Pana,
 który by mocą swą moc szatańską zgładził,
 a wybrane Boże do nieba wprowadził.

10 Te słowa rzekł anioł do niej przystąpiwszy
 i z weselem onę pierwej pozdrowiwszy:
 „Łaskiś Bożej pełna i Pan jest przy Tobie,
 który Cię z łaski swej raczył obrać sobie,

- 15 Tyś nad wszystkie inne jest błogosławioną.
Ona tym poselstwem będąc przestraszona,
„Co to są za słowa” – jęła myśleć o tym.
Widząc bojaźliwą, rzekł jej anioł potym:
- 20 „Nie bój się, Maryja, łaskiś dostała,
Bogu Wszechmocnemu jesteś bardzo miła.
Poczniesz w Twym żywocie i porodzisz Syna,
nie była od wieku takowa nowina.
- Dasz Mu imię Jezus i ten będzie wielki,
zwać Go Synem Bożym będzie człowiek wszelki.
Osiędzie Dawida stolec, ojca swego,
i będzie miał domu rząd Jakubowego”.
- 25 Maryja z bojaźnią potym aniołowi,
będąc zadumiałą, na te słowa mowi:
„Jak to ma być, kiedym Bogu się oddała
i dziewictwo swoje Jemum ślubowała?”
- 30 On rzekł: „Poczniesz sprawą Ducha Przedwiecznego.
Moc Ciebie ogarnie Boga Wszechmocnego
i to, co się z Ciebie narodzi świętego,
wszyscy chwalić będą za Syna Bożego.
- 35 Oto i Elżbieta, ciotka Twa, w starości
poczęła synaczka z Boskiej łaskawości.
Już to szósty miesiąc, chociaż jest nieplodna,
wielka bowiem Boska mowa wiary godna”.
- 40 Rzekła Panna: „Otom sługa Pana mego,
niechaj mi się stanie podług słowa twego”.
To rzekszy, upadła na swoje kolana
i wielbiła za tak wielkie dary Pana.
- Miejże cześć i chwałę, wiekuisty Panie,
któryś w niebie świetnym mając swe mieszkanie,
zstąpić raczył na te tu ziemskie niskości,
żebyś Twoim przyściem nasze zgładził złości.

[3.22.] Pieńie XVIII

Z Drowa bądź; Mária / Świata Tworcać sprzyja; Anioła posyła
 Pragnac abyś była / Jego Rodzicielka / Wszech pociecha wielka.

- Zdrowa bądź, Maryja,
 świata Twórca-ć sprzyja,
 anioła posyła,
 pragnąc, abyś była
 5 Jego Rodzicielką,
 wszech pociechą wielką.
- Łaską napelniona,
 dary ozdobiona,
 balsam nad woniami,
 10 słońce nad gwiazdami,
 a Ty nad pannami
 i nad aniołami.
- Pan z Tobą przebywa,
 Skrzynio Boga żywa,
 15 od wiekuś przejrzana,
 w raju obiecana,
 długo pożądana,
 bez grzechu wydana.
- Błogosławionaś Ty
 20 nad wszystkie niewiasty:
 żywot porodziłaś,
 śmierć precz odpędziłaś,
 wąż przez Cię jest starty,
 raj znowu otwarty.
- Błogosławion owoc,
 25 grzesznym ludziom pomoc,
 który zniósł przeklęctwo,
 dał błogosławieństwo,
 zguby nas pozbawił,
 30 dóbr wiecznych nabawił.

Żywota Twojego,
 o Panno, czystego
 Duch Święty jest sprawcą,
 Twego płodu dawcą,
 35 Matkąś się zjawiała,
 panieństwaś nie zbyła.

Jezus, Syn Twój miły,
 niech nam doda siły,
 o cna Rodzicielko,
 40 wszech Obronicielko,
 byśmy Mu służyli,
 z Nim na wieki żyli.

[3.23.] **Picnie XIX**

*Ave, maris stella*⁵⁹

Witaj, gwiazdo morska,
 wielka Matko Boska,
 wieczna Panno, przez Cię
 szczęsne w niebo weście.

5 Pomniąc one słowa
 anielskie: „Bądź zdrowa!”
 zdarz nam pokój prawy,
 mieniąc imię Ewy.

10 Daj wzrok zaślepionym,
 wolność w grzech zamknionym,
 zgładź, co źle; co dobrze,
 proś, niech Syn da szczerze.

15 Okaż się Matką być,
 niech Ci się da użyć,
 co za raczeniem swym
 ostał się nam Synem Twym.

20 Panno przewyborna,
 nad wszystkie pokorna,
 daj nam, zmywszy złości,
 dar cichej czystości,

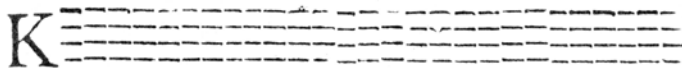
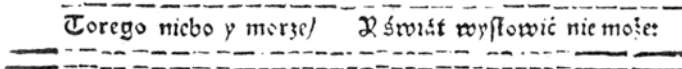
⁵⁹ Witaj, gwiazdo morza/morska

zdarz niewinne życie,
 bezpieczne przebycie,
 żebyśmy weseli
 Jezusa widzieli.

- 25 Chwała bądź Ojcowi
 z Synem i Duchowi,
 na wieki społecznie,
 trzem jedna cześć wiecznie.

[3.24.] Pieńc XX

*Quem terra, pontus, aethera*⁶⁰

K
 Tórego niebo y morze/ I świat wysłowić nie może:

 Rządce máchiny troistey/ Żywot nosi Panny czystey.

Którego niebo i morze,
 i świat wysłowić nie może,
 Rządce maszyny troistej
 żywot nosi Panny czystej.

- 5 Któremu słońce i gwiazdy
 na przemiany służą zawždy,
 tego z Boskiej życzliwości
 noszą panięńskie wnętrności.

- 10 Szczęśliwaś między maciory,
 bo rzemieślnik świętej gory,
 co świat trzyma w garści swojej,
 zamknion w skrzyni wnętrnej Twojej.

- 15 Posła niebieskiego godna
 Panna Duchem Świętym płodna
 wydała z siebie wielkiego,
 narodom pożądanego.

⁶⁰ Którego ziemia, morze i niebo

Miej chwałę na wszystkie strony,
 Panie z Panny urodzony,
 z Ojcem i z Duchem społecznie
 20 królując na wieki wiecznie.

[3.25.] **Picnie XXI***O gloriosa Domina*⁶¹

Chwalebna y zacna Páni/ Podwyższona nád gwiazdami/
 Karmiłaś swemi pierśiami Tworę swego/ co nád nami.

Chwalebna i zacna Pani,
 podwyższona nad gwiazdami,
 karmiłaś swemi piersiami
 Twórcę swego, co nad nami.

5 W czym nas Ewa uszkodziła,
 Tyś płodem swym nagrodziła:
 wolny przystęp, wolne wejście
 do nieba płaczącym przez Cię.

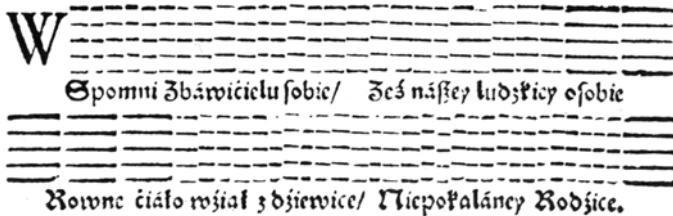
10 Tyś furtką Króla wielkiego,
 Braną Słońca Przedwiecznego,
 radujcie się, narodowie,
 macie przez Pannę swe zdrowie.

15 Miej chwałę na wszystkie strony,
 Panie z Panny urodzony,
 z Ojcem i z Duchem społecznie
 króluj na wiek wiekom wiecznie.

---

⁶¹ O chwalebna Pani

[3.26.] Pienie XXII

*Memento, salutis Auctor*⁶²

Wspomni, Zbawicielu, sobie,
 żeś naszej ludzkiej osobie
 równe ciało wziął z Dziewice,
 Niepokalanej Rodzice.

- 5 Maryja, Matko łaskawa,
 Matko miłosierdzia prawa,
 racz nas bronić w każdej dobie,
 w ostatni punkt przyjmi k sobie.

- 10 Miej chwałę na wszystkie strony,
 Panie z Panny urodzony,
 z Ojcem i z Duchem społecznie
 króluj na wiek wiekom wiecznie.

[3.27.] Pienie XXIII

*Sanctissima Mater Dei, ave, fulgens etc.*⁶³

Matko święta Chrystusowa,
 w niebie świetna, wiecznie bądź zdrowa,

Tyś panieński kwiat, Maryja,
 rajska róża i lilija,

- 5 proś Synaczka za lud wierny,
 niech nam będzie miłosierny.

Witaj, gwiazdo morska lśnąca,
 światłość z słońca swą mająca,

⁶² Pamiętaj, Sprawco zbawienia

⁶³ Najświętsza Matko Boga, witaj, świetna itd.

10 Matko, Syna błagać pomni,
grzechów naszych niech zapomni,

a po naszym stąd odeściu
niech odpoczniesz w wiecznym szczęściu.

[3.28.] **Picnie XXIV**

Bądź wesola Panno z dziwnego/ Poczęcia Syna Bożego/
Według słowa Anielskiego. Maryja/ rącz się modlić za nami.

Bądź wesola, Panno, z dziwnego
poczęcia Syna Bożego
według słowa anielskiego.
Maryja, rącz się modlić za nami.

5 Bądź wesola pełna godności,
zrodzisz Syna bez żalości,
nie uszczerbiając czystości.
Maryja, rącz się modlić za nami.

10 Bądź wesola, żeś w Twej niskości
przeszła stworzone godności
wielkością doskonałości.
Maryja, rącz się modlić za nami.

15 Bądź wesola, gdyś czci dostała,
żeś Matką Bożą została,
któraż z Tobą w tym zrównała?
Maryja, rącz się modlić za nami.

20 Bądź wesola z wiekuiestego
kwiateczka panieństwa Twego,
niebu i ziemi dziwnego.
Maryja, rącz się modlić za nami.

Bądź wesola Panią nazwana
i Królową mianowana,

ta cześć Tobie samej dana.
Maryja, racz się modlić za nami.

25 Bądź wesola, że nie ustanie
Twoje, Panno, wysławianie,
póki nieba z ziemią stanie.
Maryja, racz się modlić za nami.

30 Przez Twoje, Maryja, radości
ciesz nas w smutku i żałości,
zjednaj wieczne szczęśliwości.
Maryja, racz się modlić za nami.

[3.29.] Pienie XXV. Na hejnał

B *Oże wieczny Boże żywy/ Odkupicielu prawdziwy/
Wysłuchaj nasz głos płacziwy.*

Boże wieczny, Boże żywy,
Odkupicielu prawdziwy,
wysłuchaj nasz głos płacziwy.

5 Któryś jest na wysokości,
schył nieba, użyż litości,
spuść się w nasze głębokości!

O niebieskie góry srogie,
spuście rosę na ubogie,
dajcie nam zbawienie drogie,

10 nie trzymajcie przejrzanego,
chmury, swoim dżdzem naszego
przynieście sprawiedliwego.

15 Przydź co rychlej, miłosierny,
o Boże, człowiek mizerny
Ciebie czeka, Tobie wierny.

Obydź się z nami łaskawie,
zmiłuj się po nagłej sprawie,
racz przyść ku Twojej wiecznej sławie.

20 Odmień, Panie, swój gniew srogi,
odmień, niech człowiek ubogi
nawiedzi Twe święte progi.

Usłysz płacz stworzenia swego,
daj doczekać uciesznego
narodzenia Syna Twego.

25 „Amen” wszyscy zakrzyknimy,
by nas Bóg czasy wiecznymi
złączył z poczty anielskimi.

[3.30.] **Picnie XXVI**

Witaj naświetsza dziewico/ Syna Bożego Rodzico.
Któraś w panieństwie czystości/ Zrodziła Boga w radości.

Witaj, naświetsza Dziewico,
Syna Bożego Rodzico,
któraś w panieńskiej czystości
zrodziła Boga w radości.

5 Któremu świat się raduje,
piekło ciężko lamentuje,
On lud swój wybawi snadnie,
skąd czartowska moc upadnie.

10 Niemasz, Panno, szczęśliwszego
nad Cię stworzenia żadnego,
któraś sama zasłużyła,
żebyś Matką Bożą była.

Na łonies swym piastowała,
Bogaś światu wychowała,

- 15   który jest nieogarniony,
           chwałą wieczną uwielbiony.

- Przez Twego Syna wcielenie
 zjednaj, Panno, nam zbawienie,
 żeby nas Bóg z swej litości
 20   przyjął do wiecznej światłości.

[3.31.] Pienie XXVII

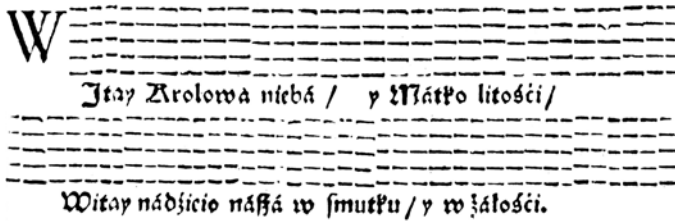
*Maria, Mater gratiae etc.*⁶⁴

- Maryja, Matko miłości,
 Matko łaski i litości,
 Ty nas od złego racz bronić,
 w godzinę śmierci ochronić.
- 5   Maryja, Panno przeczysta,
           proś za nami Jezu Chrysta,
           żeby przez Twe przyczynienie
           dał nam grzechów odpuszczenie.
- Przez Syna, Panno, Twójego,
 10   Ojca i Ducha Świętego
           przybądź na nasze stękanie
           i daj szczęśliwe skonanie.
- Chwała Panu najwyższemu,
 z Panny dla nas zrodzonemu,
 15   z Ojcem i z Duchem społecznie
           na wiek wiekuisty wiecznie.

⁶⁴ Mario, Matko łaski itd.

[3.32.] **Pienie XXVIII***Salve, Regina, Mater misericordiae etc.*⁶⁵

Witaj, Królowa nieba i Matko litości,
witaj, nadziejo nasza w smutku i w żałości,

k Tobie wołamy Jewy wyгнаńcy synowie,
k Tobie wdychamy, płacząc w tarasie więźniowie.

5 Orędowniczka nasza, racz Twe litościwe
oczy spuścić na nasze głosy żałościwe

i owoc błogochwalny żywota Twojego
nam okazać po ześciu świata mizernego.

10 O Jezu, niech po śmierci Ciebie oglądamy,
o Maryja, uproś nam, czego pożądamy.

OPIS ŹRÓDŁA

Karta tytułowa: [w prostej ramie, na górze i z prawej strony – podwójnej, na górze pomiędzy liniami 3 elementy typograficzne; antykwa:] PARTHENOMELICA // [szwabacha:] Albo // [kursywa:] *Pienia nabożne o Pamięi naswiętszey.* // [szwabacha:] Ktore // Poważny Senát miałła Wileńskiego // fpolnym a porządnym Obywateľow swoich/ y inney // Młodzi nabożeństwem/ y kofztownym appáratem/ czařu pożąda= // nego Adwentu Pańskiego / ná Roraćiech przyřtoynie // co Rok odpráwuie. // [element typograficzny] // [kursywa:] *Niektore popráwione, niektore z łacińskiego ná polskie przelożone, // niektore nowo teraz zložone. // Ná cześć y chwałę Wćielenia Pańskiego, y ná // wielbienie Bogárodźicy.* // [szwabacha:] Przez Wáłentego Bártorfzewkiego. // [dwa ozdobniki] // [kursywa:] *Cum licentiá Superiorum.*

⁶⁵ Witaj, Królowo, Matko miłosierdzia itd.

/ [kapitałik kursywowany:] w [kapitałik:] WILNIE [antykwia:] Roku 1613; 4°, k. 22: s.nlb. [44]; sygn. A-E⁴ F².

Spis zawartości tomu:

- k. A_{1r} – karta tytułowa;
- k. A_{1v} – [szwabacha:] Do Czytelniká.; niżej tekst wiersza [szwabachą]; [winieta]; [wszystkie strony obwiedzione ramką]
- k. A_{2r} – [szwabacha:] Zacnemu Senátowi Miáftá Wileń= // fkiego Stołeczne-go. W. X. Lit. // Zdrowiá y pomyslnych fortun/ zć. zć.;
- k. A_{2r-v} – list dedykacyjny [kursywa i antykwia];
- k. A_{3r} – [antykwia:] PIENIA RORATNE [na kolejnych stronach słowa te staną się żywą paginą: PIENIA na stronach *verso*, RORATNE na *recto*]; niżej pięciolinie z nutami i tekstem łacińskiej pieśni: *Rorate coeli* [antykwia];
- k. A_{3v} – dwie pięciolinie z nutami i tekstem łacińskiej pieśni: *Ave o Maria...* [antykwia];
- k. A_{3v}-A_{4r} – tekst pieśni po łacinie [antykwia];
- k. A_{4r} – [antykwia:] PIENIE II. // Aue ó Maria.;
- k. A_{4r-v} – tekst pieśni [szwabachą];
- k. B_{1r}-B_{2r} – pięciolinie z nutami i tekstem łacińskiej sekwencji: *Alleluia. Prophetæ sancti prædicaverunt...* oraz *Mittit ad Virginem...* [antykwia];
- k. B_{2r} – [antykwia:] PIENIE III. // Mittitad Virginem.;
- k. B_{2r}-B_{3r} – tekst pieśni po polsku [szwabachą];
- k. B_{3r} – [antykwia:] PIENIE IV.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. B_{3r-v} – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. B_{3v} – trzy pięciolinie z nutami i łacińskim tekstem: *Sanctus, pleni sunt coeli...* [antykwia];
- k. B_{4r} – [antykwia:] PIENIE V.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. B_{4r-v} – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. B_{4v} – dwie pięciolinie z nutami i łacińskim tekstem: *Agnus Dei* [antykwia]; [antykwia:] PIENIE VI.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. B_{4v}-C_{1r} – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. C_{1r} – [antykwia:] PIENIE VII; pusta pięciolinia podpisana pierwszymi 2. wersami polskiej pieśni [szwabachą];
- k. C_{1v} – pusta pięciolinia podpisana kolejnymi dwoma (3-4) wersami polskiej pieśni [szwabachą];
- k. C_{1v}-C_{2v} – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. C_{2v} – [antykwia:] PIENIE VIII.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. C_{2v}-C_{3v} – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. C_{3v} – [antykwia:] PIENIE IX.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];

- k. C₃v-C₄r – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. C₄r – [antykwia:] PIENIE X. // [szwabacha:] Pieśń ś. Woyćiechą.;
- k. C₄r-D₂r [k. D₁ i D₂ oznaczone błędnie jako C₁ i C₂] – pięciolinie z nutami i tekstem: Bogá Rodzicá [szwabachą];
- k. D₂r – [antykwia:] PIENIE XI.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. D₂r-v – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. D₂v – [antykwia:] PIENIE XII. // Aue Regina cœlorum.;
- k. D₃r – dwie puste pięciolinie podpisane 2. pierwszymi wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą]; tekst polskiej pieśni [szwabachą]; [antykwia:] PIENIE XIII.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. D₃r-v – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. D₃v – [antykwia:] PIENIE XIV.; dwie puste pięciolinie podpisane 2. pierwszymi wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. D₃v-D₄r – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. D₄r – [antykwia:] PIENIE XV.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. D₄r-v – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. D₄v – [antykwia:] PIENIE XVI.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. E₁r – tekst polskiej pieśni [szwabachą]; [antykwia:] PIENIE XVII.; pusta pięciolinia podpisana dwoma pierwszymi wersami polskiej pieśni [szwabachą];
- k. E₁v – pusta pięciolinia podpisana dwoma kolejnymi (3-4) wersami polskiej pieśni [szwabachą];
- k. E₁v-E₂r – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. E₂r – [antykwia:] PIENIE XVIII.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 6. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. E₂r-v – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. E₂v – [antykwia:] PIENIE XIX. // Aue Maris Stella.;
- k. E₂v-E₃r – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. E₃r – [antykwia:] PIENIE XX. // Quem terra, pontus, æthera.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. E₃r-v – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. E₃v – [antykwia:] PIENIE XXI. // O gloriofá Domina.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. E₃v-E₄r – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. E₄r – [antykwia:] PIENIE XXII. // Memento falutis auctor.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej

- pieśni [szwabachą]; tekst polskiej pieśni [szwabachą]; [antykw.:] PIENIE XXIII. // Sanctissima Mater Dei, // aue fulgens, &c.;
- k. E₄v – tekst polskiej pieśni [szwabachą]; [antykw.:] PIENIE XXIV.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. E₄v-F₁r – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. F₁r – [antykw.:] PIENIE XXV. ná Heynał; dwie puste pięciolinie podpisane 3. pierwszymi wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. F₁r-v – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. F₁v – [antykw.:] PIENIE XXVI.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą];
- k. F₂r – tekst polskiej pieśni [szwabachą]; [antykw.:] PIENIE XXVII. // Maria Mater gratiae, &c.; dwie puste pięciolinie podpisane pierwszymi 4. wersami polskiej pieśni [szwabachą];
- k. F₂r-v – tekst polskiej pieśni [szwabachą];
- k. F₂v – [antykw.:] PIENIE XVIII. // Salve Regina, Mater misericordiae, &c.; dwie puste pięciolinie podpisane 2. pierwszymi wersami (= pierwsza strofa) polskiej pieśni [szwabachą]; tekst polskiej pieśni [szwabachą]; [ozdobnik drukarski].

Znane są dwa egzemplarze druku: zachowany w Bibliotece Kórnickiej PAN (sygn. 2304) oraz zdefektowany (od k. C₄ zniszczony prawy górny róg; brak k. E₁r-v, E₃r do końca druku) egzemplarz z Biblioteki Głównej Prowincji św. Franciszka z Asyżu Zakonu Braci Mniejszych – Franciszkanów w Polsce (sygn. SD 684 I).

Podstawą edycji jest egzemplarz kórnicki, dostępny cyfrowo: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/19139/edition/31305/content>.

Większość pieśni z tomu *Parthenomelica* w transliteracji wydał ks. Stanisław Garnczarski (zob. „Wprowadzenie do lektury”, przyp. 18), nie jest to jednak edycja krytyczna.

W poniższej tabeli starano się ukazać zawartość druku Bartoszewskiego, biorąc pod uwagę atrybucję poszczególnych pieśni, by raz jeszcze podkreślić, że w literaturze przedmiotu tomik, do którego sam autor nigdy nie zgłaszał pretensji autorskich, z uporem jest mu przypisywany. Tymczasem, jak wynika z daleko jeszcze niewystarczających badań, przypuszczalnie możemy przydzielić Bartoszewskiemu tylko 5 pieśni. Ponadto druk z 1613 r. zawiera: 5 utworów łacińskich, których tekst znany jest z przekazów wcześniejszych niż śpiewnik Walentego Bartoszewskiego; 7 tłumaczeń/parafraz, których autorem jest sam Bartoszewski; 4 tłumaczenia/parafrazy autorstwa Stanisława Grochowskiego; 11 utworów nieznanego autorstwa – łącznie 32 pieśni. Zastosowawszy zatem najbardziej korzystne dla redaktora tomu pieśni oszacowanie, można mu przypisać autorstwo ok. 37% utworów, a przy posłużeniu się kryteriami ostrymi – zaledwie ok. 16%.

Wykaz skrótów:

anonim. – utwór nieznanego autorstwa;

BARTOSZEWSKI – prawdopodobnie oryginalny utwór Walentego Bartoszewskiego;

łac. – utwór łaciński;

t/pB – tłumaczenie/parafraza Walentego Bartoszewskiego;

t/pG – tłumaczenie/parafraza Stanisława Grochowskiego.

NUMER W EDYCJI	TYTUŁ I JĘZYK W EDYCJI	INCIPIT	ATRYBUCJA AUTORSKA I CZAS POWSTANIA	GATUNEK / MIEJSCE W <i>ORDO MISSAE</i> LUB PROWENIENCJA
1.	----- (łac.)	<i>Rorate, caeli, desuper et nubes pluunt iustum...</i>	-----	introit
		<i>Caeli enarrant gloriam Dei et opera manuum Eius annuntiat firmamentum.</i>	-----	pieśń
		<i>Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison!</i>	-----	formuła modlitewna
		<i>Gratias agimus Tibi propter magnam Tuam gloriam.</i>	-----	pieśń
		<i>Quoniam Tu solus sanctus, Tu solus Dominus, Tu solus altissimus, Iesu Christe.</i>	-----	śpiew liturgiczny
2.	[Pień I] (łac.)	<i>Ave, o Maria...</i>	-----	pieśń
3.	Pień II <i>Ave, o Maria</i> (pol.)	Zdrowaś bądź, Maryja...	t/pB	pieśń
4.	Pień (łac.)	<i>Alleluia. Prophetiae sancti praedicaverunt...</i>	-----	antyfona / tercja
		<i>Mittit ad Virginem</i>	-----	sekwencja
5.	Pień III <i>Mittit ad Virginem</i> (pol.)	Zesłał Bóg wszechmocny...	t/pB	pieśń
6.	Pień IV (pol.)	Urząd zbawienia ludzkiego...	anonim (XVI w.)	pieśń
7.	----- (łac.)	<i>Sanctus, pleni sunt caeli et terra gloria Tua...</i>	-----	aklamacja / po prefacji
8.	Pień V (pol.)	Po upadku człowieka grzesznego...	anonim (XVI w.)	pieśń
9.	----- (łac.)	<i>Agnus Dei, qui tollis peccata mundi...</i>	-----	modlitwa / komunia
10.	Pień VI (pol.)	Przyszedł nam czas chwalebny adwentu Pańskiego...	BARTOSZEWSKI	pieśń
11.	Pień VII (pol.)	Głos wdzięczny z nieba wychodzi...	BARTOSZEWSKI (parafraza Grochowskiego?)	pieśń
12.	Pień VIII (pol.)	Archanioł Gabriel...	BARTOSZEWSKI	pieśń
13.	Pień IX (pol.)	Pochwalmy Pana w liczbie świętych Jego...	anonim (XVI w.)	pieśń
14.	Pień X, Pieśń św. Wojciecha (pol.)	Bogarodzica Dziewica, Bogiem wslawiona Maryja...	anonim	pieśń
15.	Pień XI (pol.)	O Matko miłościwa...	anonim (XVI w.)	pieśń
16.	Pień XII <i>Ave, Regina caelorum</i> (pol.)	Witaj, Królowo niebios gwiazdostrojnych...	t/pB	średniowieczna antyfona
17.	Pień XIII (pol.)	Tobie wznawiamy, Panno, nad wymowę...	anonim (XVI w.)	pieśń
18.	Pień XIV (pol.)	O nadrozszy kwiateczku panieństwa czystego...	anonim (koniec XV w.)	pieśń
19.	Pień XV (pol.)	Gwiazdo morza głębokiego...	anonim (XVI w.)	pieśń
20.	Pień XVI (pol.)	Królewni wiecznej nieba wysokiego...	anonim (XVI w.)	pieśń
21.	Pień XVII (pol.)	Archanioł Gabriel z nieba wysokiego...	anonim (XVI w.)	pieśń
22.	Pień XVIII (pol.)	Zdrowa bądź, Maryja...	BARTOSZEWSKI	pieśń (oparta na <i>Ave Maria</i>)
23.	Pień XIX <i>Ave, maris stella</i>	Witaj, gwiazdo morską...	anonim (IX w.) t/pG	hymn nieszporny (przekład łac. tekstu <i>Ave, maris Stella</i> pochodzącego z <i>Officium parvum BMV</i>)

24.	Pieniec XX <i>Quem terra, pontus aethera</i> (pol.)	Którego niebo i morze...	Wenancjusz Fortunatus (VI w.) t/pG	hymn (przekład łac. tekstu <i>Quem terra, pontus, aethera</i> pochodzącego z <i>Officium parvum BMV</i>)
25.	Pieniec XXI <i>O gloriosa Domina</i> (pol.)	Chwalebna i zacna Pani...	Wenancjusz Fortunatus (VI w.) t/pG	hymn (przekład łac. tekstu <i>O gloriosa Domina</i> pochodzącego z <i>Officium parvum BMV</i> i stanowiącego drugą część hymnu <i>Quem terra, pontus, aethera</i>)
26.	Pieniec XXII <i>Memento, salutis Auctor</i> (pol.)	Wspomni, Zbawicielu, sobie...	t/pG /	hymn (przekład łac. tekstu <i>Memento, salutis Auctor</i> pochodzącego z <i>Officium parvum BMV</i>)
27.	Pieniec XXIII <i>Sanctissima Mater Dei, ave, fulgens etc.</i> (pol.)	Matko święta Chrystusowa...	Średniowiecze t/pB /	pieśń (przekład łac. tekstu <i>Sanctissima Mater Dei...</i>)
28.	Pieniec XXIV (pol.)	Bądź wesola, Panno, z dziwnego...	t/pB	pieśń (parafraza łac. tekstu <i>Septem gaudia Mariae Virginis</i>)
29.	Pieniec XXV Na hejnał (pol.)	Boże wieczny, Boże żywy...	anonim (XVI w.) t/pB	hejnał roratny
30.	Pieniec XXVI (pol.)	Witaj, naświętsza Dziewico...	BARTOSZEWSKI	pieśń
31.	Pieniec XXVII <i>Maria, Mater gratiae etc.</i> (pol.)	Maryja, Matko miłości...	t/pB	śpiew <i>Maria, Mater gratiae</i>
32.	Pieniec XXVIII <i>Salve, Regina, Mater misericordiae</i> (pol.)	Witaj, Królowa nieba i Matko litości...	Herman z Reichenau (XI w.) t/pB	antyfona (przekład łac. tekstu <i>Salve Regina, Mater misericordiae</i>)

APARAT KRYTYCZNY

[3.4.] Pieniec

w. 50 „*in fi<d>e*” – popr. wyd.; „*in fine*” – druk (bł)

[3.28.] Pieniec XXIV

w. 13 *gdy<ś>* – popr. wyd.; *gdyż* – druk (bł.)

OBJAŚNIENIA⁶⁶

[II.] PARTHENOMELICA... O PANNIE NAŚWIĘTSZEJ...

Tytuł: „*Parthenomelica*” – gr. ‘dziewicze/panieńskie pieśni’ (παρθένος [*parthénos*] – ‘panna / dziewica’; μέλος [*méllos*] – ‘melodia / śpiew’).

Senat Miasta Wileńskiego – mowa o przedstawicielach wileńskiego magistratu, którym poświęcony został zbiorek i którzy patronowali jego publikacji.

czasu pożądanego adwentu Pańskiego na roracich przystojnie co rok odprawuje – śpiewnik jest zbiorem pieśni adwentowych, przede wszystkim maryjnych, ułożonych na mszę roratną ku czci Matki Bożej. Odprawiano ją przed wschodem lub o wschodzie słońca w czasie adwentu, a rozpoczęto od zapalenia świecy roratnej umieszczonej przy ołtarzu, wierni także

⁶⁶ W objaśnieniach wykorzystano ustalenia ks. Stanisława Garnczarskiego (*Polska pieśń adwentowa*) dotyczące dziejów poszczególnych przekazów.

przychodzili ze świecami; jej nazwa pochodzi od introitu mszy: „*Rorate caeli desuper...*” – ‘Spuście rosę niebiosa...’ (por. także niżej, obj. do II 3,1,1-2).

[1.] Do Czytelnika

w. 1 *Idą wyprawne rymy z krzewa parnaskiego* – poeta, renesansowym zwyczajem, podkreślił boskie źródło natchnienia; „krzewem parnaskim” był laur.

w. 2 *aońskim pocztem zdołne Febusa złotego* – „aoński poczet” to orszak Muz, które jako mieszkanki Aonii (w tej części Beocji leży masyw górski Helikonu, siedziba Muz i Apollona) nazywane były Aonidami. O Febusie por. wyżej, w edycji, obj. do I 2,3.

w. 5-6 *Rzeczysz: „Nie doszły tonem liry Orfeowej” – / tak chciał Febus dogodzić lutni twej domowej* – sens: jeśli przedstawiane czytelnikowi pieśni nie mogą się równać ze śpiewem Orfeusza, odpowiedzialność za to ponosi Apollon, który poskąpił pocie natchnienia.

[2.] Zacnemu Senatowi Miasta Wileńskiego

[1]

nad inne osobliwym obyczajem od onego nawiedzenia Pańskiego w roku 1610 „Julii” 1, które się bez boleści i żalu wielkiego przypomnieć nie może, to jest srogiego pożaru Miasta Wileńskiego, z niezwykłym aparatem, obrzędami i gorącością serca odnawiając – mowa o wielkim pożarze Wilna, który wybuchł 1 lipca 1610 r. i strawił niemal całe miasto oraz znaczną część zamku. Poeta nazwał pożogę „nawiedzeniem Pańskim”, skąd można wnioskować, iż nieszczęście to postrzegane było jako Boska kara. Tłumaczy to również wspomnianą gorliwość religijną po pożarze.

„*aemulante iuventute*”, jako święty Paweł mówi, „*charismata meliora*” – 1 Kor 12,31: *aemulamini autem charismata meliora* („Pragnicie lepszych darów!”).

[2]

obchodzenia tych dni Poczęcia Niepokalanej Dziewicy Maryjej – dogmat o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny ogłosił dopiero papież Pius IX w 1854 r. mocą bulli *Ineffabilis Deus*. Jednak dyskusje związane z tym tematem toczyły się od Średniowiecza, a w 1546 r. sobór trydencki, wykładając naukę o grzechu pierworodnym oraz jego powszechności, nie objął tym dekretem Matki Bożej.

w jednę książeczkę zebrawszy i te częścią poprawiwszy, które poprawowania potrzebowały, częścią z łacińskiego na polskie przetłumaczywszy, częścią nowo teraz złożywszy – Bartoszewski wydał w zbiorze głównie znane pieśni średniowieczne i XVI-wieczne, część z nich sam przetłumaczył, w innych wprowadził modyfikacje (zmiany kolejności strof). Zdanie to powtarza reklamową zachętę z karty tytułowej.

acz się nie tak rymowi, jako „sensui Ecclesiae Catholicae” akomodowały – zatem kluczowym kryterium w doborze i redakcji pieśni była zgodność ich wymowy z nauką Kościoła potrydenckiego.

[3.] Pienia roratne

[3.1.]

Otwierające zbiorok nuty są kompilacją kilku wersów śpiewów liturgicznych *Rorate caeli desuper...* oraz *Gloria in excelsis Deo...* połączonych formułą modlitewną *Kyrie eleison*.

w. 1-2 „*Rorate, caeli, desuper*”... – śpiew tradycyjnie rozpoczynający mszę roratną. Słowa pieśni powstały z inspiracji prorocstwem Izajasza (Iz 45,8): „Spuście rosę, niebiosa, z wierzchu, a obłoki niech spuszczaą ze dżdżem sprawiedliwego. Niech się otworzy ziemia i zrodzi zbawiciela, a sprawiedliwość niechaj wznidzie społem: ja Pan stworzyłem go”.

w. 3 „*Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison!*” – to łacińska transkrypcja błagalnego wezwania *Κύριε, ἐλέησον, Χριστέ, ἐλέησον, Κύριε, ἐλέησον* [*Kýrie, eléesson*] [transkrypcja fonetyczna: *eléison*], *Christé, eléesson* [transkrypcja fonetyczna: *eléison*], *Kýrie, eléesson* [transkrypcja fonetyczna: *eléison*]], przejęta jako jedna z ważniejszych formuł liturgii Kościoła katolickiego ze Starego Testamentu, jakkolwiek w nieco zmienionej formie (por. np. Ps 4,2; 6,3; 9,14; 25[24],16 itd.; np. Mt 15,22; Łk 17,13). W rycie rzymskim każde z wezwań powtarza się trzykrotnie, w porządku zaś mszy św. (*ordo missae*) umieszczone jest po introicie, a przed *Gloria*. Obecną postać wezwania, zgodną z drukiem Bartoszewskiego, zawdzięczamy usiłującym uporządkować liturgię Karolingom oraz papieżowi Grzegorzowi I.

w. 4-5 „*Gratias agimus Tibi*”... – passus ze śpiewu *Gloria in excelsis Deo...*

[3.2.] [Pień I]

Średniowieczna pieśń *Ave, o Maria...*, której tłumaczenie Bartoszewski zamieszcza zaraz niżej (II 3.3).

[3.3.] Pień II

Pieśń jest nowym, zmienionym przekładem średniowiecznej pieśni *Ave, o Maria...* Wcześniejsze polskie tłumaczenie zapisane zostało w I. połowie XVI stulecia na karcie papierowej pochodzącej ze zbiorów Tadeusza z Wolan Wolańskiego (†1865) i ogłoszone przez Jana Bystronia (*Pieśń do N. M. Panny z połowy wieku XVI-go*, „Prace Filologiczne” 1(1885), s. 391-403). Pieśni towarzyszyła melodia na wiele głosów (znana z hymnu *Ave, hierarchia...*). Na temat tego utworu zob. Bobowski, *Polskie pieśni*, s. 177-178; Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni maryjne*, s. 361. Pieśń zawierają również późniejsze śpiewniki XVII-wieczne, np.: *PIEŚNI ADWENTOWE* 1627, k. A₃r; JAGODYŃSKI 1638, s. 4-5 (z niewielkimi zmianami, wydany wraz z tekstem łacińskim); JAGODYŃSKI 1695, s. 4-5.

w. 2 *niebieska lilija* – lilija jest tu symbolem nieskalanej czystości Matki Bożej. Ojcowie i Doktorzy Kościoła (m.in. św. Ambroży, Grzegorz z Nyssy, Tomasz z Akwinu) odnosili do Maryi biblijny werwet (Pnp 2,2): „Jako lilija między cierniem, tak przyjaciółka moja między córkami”. Symbolika białej lilii była niezwykle popularna w średniowiecznej poezji maryjnej, zarówno łacińskiej, jak tworzonej w językach narodowych (zob. Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni*, s. 206-213).

w. 6-8 *Gabryjel wybrany / do Ciebie poslany / poselstwo sprawuje* – nawiązanie do sceny zwiastowania (Łk 1,26-38):

[26] A miesiąca szóstego posłan jest Anjól Gabriel od Boga do miasta Galilejskiego, któremu imię Nazaret, [27] do Panny poślubionej mężowi, któremu było Józef, z domu Dawidowego, a imię Panny: Maria. [28] I wszedszy Anjól do niej, rzekł: Bądź pozdrowiona, łaski pełna, Pan z tobą, błogosławionaś ty między niewiastami! [29] Która gdy usłyszała, zatrwożyła się na mowę jego i myślała, jakie by to było pozdrowienie. [30] I rzekł jej Anjól: Nie bój się, Maria, abowiem znalazłaś łaskę u Boga. [31] Oto poczniesz w żywocie i porodysz syna, a nazowiesz imię jego Jezus. [32] Ten będzie wielki, a będzie zwan Synem Najwyższego i da mu Pan Bóg stolicę Dawida, ojca jego, i będzie królował w domu Jakubowym na wieki, [33] a królestwa jego nie będzie końca. [34] A Maria rzekła do Anjola: Jakoż się to zstanie, gdyż męża nie znam? [35] A Anjól odpowiedziawszy, rzekł jej: Duch Święty zstąpi na cię, a Moc Nawyższego zaćmi tobie. Przetoz i co się z ciebie narodzi Święte, będzie nazwano Synem Bożym. [36] A oto Elżbieta, krewna twoja, i ona poczęła syna w starości swej, a ten miesiąc szósty jest onej, którą zową nieplodną, [37] bo u Boga nie będzie żadne słowo niepodobne. [38] I rzekła Maria: Oto służebnica Pańska, niechaj mi się zstanie według słowa twego.

W pieśniach zawartych w zbiorze Bartoszewskiego odwołań do zwiastowania jest łącznie 8 (II 3.3,6-8; 3.11,21; 3.12,1-8; 3.19,5-6; 3.20,21-22; 3.22,3-5; 3.24,13-14; 3.28,1-3).

w. 11 *Słyszcząc pozdrowienie* – por. Łk 1,28 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 13-14 *prędko się zdumiała, / z sobąś rozmyślała* – por. Łk 1,29 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 16-20 *Nie trwóż, Panno, sobą, // ... // poczniesz, zrodzisz Pana* – por. Łk 1,30-31 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 21-22 *Którym Adam szkodzi, / tym plód Twój nagrodzi* – sens: przyjście na ziemię Chrystusa daje szansę na zbawienie, mimo grzechu Adama, którego konsekwencją jest śmierć człowieka.

w. 23-24 *siędzie jak król nowy / na tron Dawidowy* – por. Łk 1,32 (zob. wyżej, II 3.3,6-8). Jest to jednocześnie nawiązanie do starotestamentowych proroctw mesjańskich o Chrystusie zajmującym tron króla Dawida (np. Ps 131[132],11-17).

w. 25 *wiecznie rządzić będzie cny dom Jakubowy* – por. Łk 1,32 (zob. wyżej, II 3.3,6-8). Nawiązanie do genealogii Chrystusa, którego przodkiem był patriarcha Jakub (Mt 1,2-17).

rządzić będzie cny dom – sens: będzie rządził cnym domem (odmienna w stosunku do dzisiejszej rekcja czasownika *rządzić*: kogo co, nie kim czym).

w. 28-29 *Pozwól bez odwołki / na Boskie wyroki* – sens: bez zwłoki zaakceptuj wolę Boga.

w. 31-34 „*Otom służebnica – / odpowie Dziewica. – / Stań się wola Jego / według słowa twego*” – por. Łk 1,38 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

[3.4.] Pienie

Antyfona *Alleluia. Prophetæ sancti...* jest związana z tercją; najstarszy zapis wersetu pochodzi z kantatorium z przełomu IX i X w. (St. Gallen). W Polsce pojawiał się zwłaszcza w liturgii diecezjalnej oraz benedyktyńskiej w Tyńcu; zob. Jasiewicz, *Kult maryjny*, s. 104.

Sekwencja *Mittit ad Virginem...* powstała na przełomie XI i XII w. najprawdopodobniej w północnej Galii lub w Anglii. Za jej autora uznaje się Piotra Abelarda (†1142), choć atrybucja ta nie jest pewna. Sekwencja przeznaczona była na uroczystość Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny, lecz wykonywano ją również podczas mszy roratnej w okresie adwentu. Łacińskie przekazy znajdują się przede wszystkim w rękopisach niemieckich, angielskich i francuskich, spisywanych od XI do XVI stulecia. Pierwszy polski przekaz pieśni pochodzi z gradułu bernardyńskiego z Sandomierza z 1475 r. (zob. Garnczarski, *Polska pieśń adwentowa*, s. 265). Bartoszewski podał zapis nutowy, natomiast poniżej (II 3.5) własną parafrazę. Trudno wskazać bezpośrednie źródło łacińskiej wersji.

[3.5.] Pienie III

To autorska parafraza pieśni *Mittit ad Virginem...* [II 3.4]. Odnotowano następujące polskie tłumaczenia i przekazy:

1) swobodna parafraza (incipit: „Posłał przez anjoły...”), znana z kopii wykonanej ok. 1453 r. i opublikowanej w 1897 r. przez Aleksandra Brücknera po odnalezieniu w Petersburgu rękopisów Biblioteki Załuskich;

2) przekład (incipit: „Archanjoła posłał...”), zachowany w trzech przekazach: A) w rękopiśmiennym graduale maryjnym (*Officia de Beata Maria Virgine*) z ok. 1526 r.; B) w tzw. *Kancjonale puławskim* z 1551 r. (poprzedzony uwagą: „Proza albo pieśń, którą w adwent na roracich śpiewają”); C) w tzw. *Kancjonale kórnickim* (1550-1555);

3) tłumaczenie Stanisława Grochowskiego (incipit: „Posłał do cnej Panny...”), opublikowane w 1599 r. (GROCHOWSKI, *Hymny*, k. 61v);

4) przekład Bartoszewskiego (incipit: „Zesłał Bóg wszechmocny...”) ⁶⁷; nieco odmienną redakcją odnajdujemy w *PIEŚNIACH ADWENTOWYCH 1627* (k. A₂);

5) być może autorskie tłumaczenie Jagodyńskiego (incipit: „Posyła do Panny...”), zamieszczone w zbiorze JAGODYŃSKIEGO z 1638 r. (s. 3-4) i wydaniach późniejszych.

⁶⁷ Parafrazę Bartoszewskiego Wojciech Rębowski (s. 13) uznał – jak się wydaje całkowicie bezpodstawnie – za nieudaną, nie uzasadniając wszakże swojej opinii.

w. 11 *Król chwały* – por. Ps 24(23),10: „Pan Zastępów, ten ci jest Król chwały”.

w. 21-22 *Onże precz wygania / książećcia świeckiego* – sens: pokonuje szatana.

w. 29-30 *i objaw skrytości / prorocstwa dawnego* – prorocstwa przepowiadające narodziny Chrystusa to np. Iz 7,14: „Przetoż da wam sam Pan znamię. Oto Panna pocznie i porodzi syna, i nazową imię jego Emanuel”; 9,6: „Abo-wiem maluczki narodził się nam i syn jest nam dany, i zstało się panowanie na ramieniu jego, i nazową imię jego: Przedziwny, Radny, Bóg Mocny, Ociec Przyszłego Wiekku, Książę Pokoju”. Por. także np. Rdz 49,10; Lb 24,17; 2Sm 7,12-14; Jr 23,5; Mi 5,2-3.

w. 32-34 *mów: „Panno, bądźź zdrowa! / Masz łaskę, Pan z Tobą – / Boskie to są słowa* – zob. wyżej, obj. do II 3.3,11.

[3.6.] **Pienie IV**

Najstarszy znany przekaz tej pieśni znajduje się w pochodzącym z roku 1586 Kancjonale A (k. 6v-7r) Panien Benedyktynek ze Staniątek. Późniejsze przekazy staniąteckie to m.in.: Kancjonał B (k. 29v-30r) z 1586 r. (?), Kancjonał C (k. 29v-30r) z 1637 r. i Kancjonał D (k. 66v-67) z 1. połowy XVII w. Pieśń zawierają również późniejsze śpiewniki XVII-wieczne, np.: *PIEŚNI ADWENTOWE* 1627, k. A₄v; JAGODYŃSKI 1638, s. 5-6 (ze zmianami, wydana wraz z tekstem łacińskim); JAGODYŃSKI 1695, s. 5-6; a także wiele nowszych zbiorów pieśni. Por. LAUXMIN, *Ars et praxis musica*, k. F₃v-F₄r [s. 58-59] (nieco zmieniona wersja tekstu, dodany zapis nutowy).

w. 1 *Urząd zbawienia ludzkiego* – tj. postanowienie/decyzja Boga o zbawieniu człowieka.

w. 3 *by upadek Bóg naprawił* – sens: by zmazał grzech człowieka, jaki ten popełnił w rajskim ogrodzie (Rdz 3), zsyłając na ziemię Zbawiciela.

w. 14-16 *Bądź, Panno Maryja, zdrowa! / Łaski pełna, Pan Bóg z Tobą – / już się nie trwóż więcej sobą* – por. Łk 1,28-30 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 17-20 *Oto poczniesz Najwyższego / Syna Boga wszechmocnego / i porodzisz Boską mocą, / Ducha Świętego pomocą* – por. Łk 1,31-35 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 23 *wolą Bożą być baczyła* – sens: rozpoznała wolę Bożą.

w. 25 *Sprawnie tego wypytawszy* – por. Łk 1,34 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 27-28 *„Służebniczkam Pana mego, / stań się według słowa Jego”* – por. Łk 1,38 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 29-30 *Duch Święty natychmiast zastąpił, / ciało panińskie zastąpił* – por. Łk 1,35 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

[3.7.]

Aklamacja z drugiej części liturgii, intonowana po prefacji.

[3.8.] **Pienie V**

Najstarszy znany, XVI-wieczny, przekaz znajduje się w pochodzącym z roku 1586 Kancjonale A (k. 14v-15r) Panien Benedyktynek ze Staniątek.

Późniejsze przekazy staniąteckie to m.in.: Kancjonał C (k. 22v-23r, 103v-104r) z 1637 r., Kancjonał D (k. 66v-67r) z I. połowy XVII w. Miałaby to być oryginalna polska pieśń z XVI w., którą następnie przetłumaczono na łacinę (zob. Garnczarski, *Polska pieśń adwentowa*, s. 301). Pieśń zawierają również późniejsze śpiewniki z XVII w., np.: *PIEŚNI ADWENTOWE* 1627, k. A₅; JAGODYŃSKI 1638, s. 7-8 (z licznymi zmianami, wydana wraz z tekstem łacińskim); JAGODYŃSKI 1695, s. 7-8; a także wiele nowszych zbiorów. Por. LAUXMIN, *Ars et praxis musica*, k. F₃r-F₃v [s. 57-58] (nieco zmieniona wersja tekstu, dodany zapis nutowy).

w. 1 *Po upadku człowieka grzesznego* – zob. wyżej, obj. do II 3.6,3.

w. 4-5 „*Idź do Panny! – mówiąc aniołowi. – / Poślubiona ta jest Józefowi* – por. Łk 1,27 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 8-9 „*O Maryjo, zdrowa bądź! – wymawia. – / Pełnaś łaski – Bóg Ci to objawia*” – zob. wyżej, obj. do II 3.3,11.

w. 12 *na słowa się anielskie zdumiała* – zob. wyżej, obj. do II 3.3,13-14.

w. 16-17 *Nalazłaś łaskę u Pana Twego, / że się masz stać Matką Syna Jego* – zob. wyżej, obj. do II 3.3,16-20.

w. 19-21 *Imię Jezus Jemu będzie dane, / ... / On zbawienie wróci pożądane*” – por. Łk 1,31-33 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 25-27 „*Zawszem sobie ja pragnęła tego, / bym mogła być służką matki Jego. / Stańże mi się według słowa twego*” – zob. wyżej, obj. do II 3.3,31-34.

[3.9.]

„*Agnus Dei...*” – modlitwa intonowana po *Ojcze nasz* w czasie obrzędów komunii na mszy liturgicznej. Jej źródłem jest werset J 1,29: „*Nazajutrz ujrzał Jan Jezusa idącego do siebie i rzekł: Oto Baranek Boży, oto który gładzi grzech świata*”.

[3.10.] Pieniec VI

Trudno wskazać źródła pieśni, utwór nie został także przedrukowany w żadnym z późniejszych popularnych śpiewników.

w. 2 *pożądany od ojców Zakonu Starego* – mowa o patriarchach Starego Testamentu, którzy podobnie jak wierni w czasie adwentu oczekiwali przyjścia Mesjasza.

w. 11 *skoro ten czas i proroctw przyszło wypełnienie* – nawiązanie do starotestamentowych proroctw zapowiadających przyjście Zbawiciela; zob. wyżej, obj. do II 3.5,29-30.

w. 21-24 „*Spuście, rośnie niebios, ku nam Zbawiciela...*” – parafraza pieśni *Rorate caeli desuper*; zob. wyżej, obj. do II 3.1,1-2.

3.[11.] Pieniec VII

Trudno wskazać źródła pieśni. Może to być bardzo swobodna parafraza tłumaczenia łacińskiego hymnu z laudesów I niedzieli adwentu *En clara vox*, tłumaczenia autorstwa Stanisława GROCHOWSKIEGO (*Hymny*, k. 15r-v; incipit: „*Oto głos jasny powstaje...*”), opublikowanego w 1598 r. (zob. Garnczarski, *Polska pieśń adwentowa*, s. 246). Trudno jednak wskazać podobieństwa

pomiędzy oboma tekstami. Pieśń zawierają również późniejsze śpiewniki z XVII w., np.: *PIEŚNI ADWENTOWE* 1627, k. B₃; JAGODYŃSKI 1638, s. 19-21 (ze zmianami, nadto pieśń dłuższa o jedną zwrotkę, wydana wraz z tekstem łacińskim); JAGODYŃSKI 1695, s. 19-21.

w. 2-3 *gwiazda k nam nowa przychodzi, / która rozświeca ciemności* – pojawia się tu charakterystyczna dla poezji maryjnej metaforyka astralna, która wpisuje się w szerszą kategorię figur maryjnych, tj. związanych ze światłem, jasnością i blaskiem ciał niebieskich (zob. Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni maryjne*, s. 53). Por. niżej, obj. do II 3.19,1.

w. 5-6 *Z różdżki Jesse zakwita kwiat, / który zbawi ten wszytek świat* – nawiązanie do postaci Jessego, ojca króla Dawida i przodka Chrystusa. W sztuce wieków XI-XVII genealogię Chrystusa obrazowano za pomocą drzewa wyrastającego z ciała Jessego. Na szczycie drzewa przedstawiano kwiat, na którym króluje Maryja z Dzieciątkiem. Źródłem motywu jest cytat z Iz 11,1: „I wynidzie Różdżka z korzenia Jessego a Kwiat z korzenia jego wyrośnie”. Również Maryja bywa nazywana w poezji „różdżką Jessego”; por. MIASKOWSKI, *Zbiór rytmów*, Część pierwsza: XV 2: *Elegia pokutna do Naświętszej Panny i Matki*, w. 1-2 [s. 137]: „Różdżko bez sęku szczepu Jessowego, / z której wyniknął kwiat Boga żywego”.

w. 13-18 *którego aby wąż zdradził, // ... // i na wieczną śmierć skazany* – zob. Rdz 3.

w. 21 *Wnet anioł Pannie zwiastował* – scena zwiastowania (Łk 1,26-38); por. II 3.3,6-8.

w. 22 *o czym prorok prorokował* – zob. wyżej, obj. do II 3.5,29-30.

w. 32 *ten nasz upadek naprawi* – zob. wyżej, obj. do II 3.6,3.

w. 38-39 *wesel się i ty, Abramie, / już wstaje twe pokolenie* – nawiązanie do genealogii Chrystusa, który wywodzi się z pokolenia Abrahama. Zob. wyżej, obj. do II 3.3,25.

w. 41-44 *Wesel się i ty, Dawidzie, / ... / który na stolcu twym siedzie, / na wieki królować będzie* – zob. wyżej, obj. do II 3.3,23-24.

w. 49-52 *Którą archanioł pozdrowił / a te słowa do niej mowil: / „Bądź zdrowa, pełnaś świętości, / porodzisz Syna w czystości”* – zob. wyżej, obj. do II 3.3,11, 16-20.

w. 55-56 *„Otom służka Pana mego, / stań się według słowa twego”* – zob. wyżej, obj. do II 3.3,31-34.

[3.12.] Pienie VIII

Trudno wskazać źródła pieśni. Pieśń zawierają również późniejsze śpiewniki, XVII-wieczne, np.: JAGODYŃSKI 1638, s. 9-11 (z licznymi zmianami, różnice w treści i w wersyfikacji, tekst dłuższy o jedną zwrotkę, wydany wraz z tekstem łacińskim); JAGODYŃSKI 1695, s. 14.

w. 1-8 *Archanioł Gabryjel, // ... // słowu wiarę dając* – scena zwiastowania (Łk 1,26-38); por. wyżej, II 3.3,6-8; 3.11,21.

w. 9-12 *Dał też znać o świętym / Janie w Elżbiecie poczętym, / która szósty miesiąc rachuje, / jak się płodną czuje* – por. Łk 1,36 (zob. wyżej, II 3.3,6-8). Elżbieta była krewną Maryi i matką Jana Chrzciciela. Wcześniej bezpłodna

Elżbieta i jej mąż, Zachariasz, już w podeszłym wieku zostali przez Boga błogosławieni synem.

w. 13-20 *Prędko się porwała, / w górną krainę biegła / i weszła w dom Zacharyjasza / Matka Mesyjasza. // Tam Elżbietę świętą, / ciężarem płodu objętą, / jak ciotuchnę swą pozdrowiała, / syma wieszowała* – zob. Łk 1,39-40: „A powstawszy Maria w onych dniach, poszła na góry z kwapieniem do miasta Judzkiego i weszła w dom Zachariaszów, i pozdrowiła Elżbietę”.

w. 21-32 *Elżbieta zawoła: / „Błogosławionas Ty zgoła / Maryja między niewiastami / i między pannami! // I owoc Twój święty, / z Ducha Świętego poczęty, / od Boga wzniesion jest wysoce / nad insze owoce. // Bo witaniem Twoim / dzieciątko w żywocie moim / z wesela wielkiego tańcuje, / Pana swego czuje”* – zob. Łk 1,42-44: „i zawołała głosem wielkim, i rzekła: Błogosławionas ty między niewiastami i błogosławiony owoc żywota twego! A skądże mnie to, że przyszła matka Pana mego do mnie? Abowiem oto jako został się głos pozdrowienia twego w uszach moich, skoczyło od radości dzieciątko w żywocie moim”.

w. 33-44 *Maryja z tej mowy / odzowie się z temi słowy: / „Wielbi, duszo, Pana mego, / Twórcę świata wszego. // Duch mój się raduje, / w Zbawicielu rozkoszuje, / bo wejrzał w serce niewolnice, / cichej służebnice. // I stąd naród każdy / będzie mi dawał cześć zawżdy, / że od Trójce Świętej bez miary / uczczonam jest dary”* – zob. Łk 1,46-49: „I rzekła Maria: Wielbi, duszo moja, Pana, i rozradował się duch mój w Bogu, zbawicielu moim, iż wejrzał na niskość służebnice swojej. Abowiem oto odtąd błogosławioną mię zwać będą wszystkie narody. Abowiem uczynił mi wielkie rzeczy, który możny jest i święte Imię jego”.

[3.13.] Picnie IX

Najstarszy znany przekaz znajduje się w pochodzącym z roku 1586 Kancjonale A (k. 84v-85r) Panien Benedyktynek ze Staniątek. Późniejsze przekazy staniąteckie to m.in.: Kancjonał B (k. 82v-83r) z 1586 (?), Kancjonał C (k. 69v-70r) z 1637 r., Kancjonał D (k. 50v-51r) z I. połowy XVII w. Bartoszewski zmienił w swojej edycji kolejność strof w stosunku do XVI-wiecznego przekazu staniąteckiego, być może dlatego, że przygotowywał zbiorek z pamięci (Rębowski, *Parthenomelica*, s. 12). Pieśń nie została przedrukowana w żadnym z późniejszych popularnych śpiewników.

w. 1 *Pochwalny Pana w liczbie świętych Jego* – Ps 150,1: „Chwalcie Pana w świętych jego”.

w. 2 *w lotnych zastępiech* – tj. w zastępach anielskich.

w. 9-14 *Jako przez kolo kryształu świętego / przenika promień słońca ogni-stego, / nie zostawując na niem żadnej skazy / ni żadnej zmayı, // tak przez glans świetny panieństwa Twojego / przeniknął dziwnie Pan świata wielkiego* – kryształ, przez który przechodzą promienie słoneczne, był symbolem dziewiczego poczęcia przez Maryję Jezusa Chrystusa. Por. np. Jana z Koszyczek *Pokorne wspomnienie żywota Pana Jezusowego i przemowa do Pana Jezusa*, w. 15-16: „Jak słońce szkła nie kazi, gdy puszcza promienie, / Nie ruszyło panieństwa tak też twe rodzenie” (cyt. [za:] Bobowski, *Polskie pieśni*, s. 160), a także *Rotuly*

Kaspra MIASKOWSKIEGO (*Zbiór rytmów*, V. *Rotuly na narodzenie Syna Bożego*, 6. *Melpomene*, w. 5-6 [s. 51]): „A jako przez szkło promień wewnątrz wchodzi, / tak przenaświetszy żywot Go Twój rodzi”. Obraz dziewiczego poczęcia ma źródło w poezji średniowiecznej (*transit, sed non frangit* – ‘przenika, lecz nie łamie’).

w. 16 *kwiat lilijowy* – zob. wyżej, obj. do II 3,3,2.

w. 21-23 *O świetna brama przybytku Pańskiego, / przez którą Ociec Syna jedynego / zesłał* – w nawiązaniu do dziewiczego poczęcia nazywano Maryję bramą bądź furtką, przydając wiele aspektów; zob. niżej, obj. do II 3,25,9-10.

1) BRAMA DO NIEBA (*porta caeli*) – Rdz 28,17: *porta caeli* (‘brama nieba’ – wejście do domu Bożego w widzeniu Jakuba); w *Litanii loretańskiej do Najświętszej Maryi Panny* jedno z wezwań brzmi: *Ianua caeli* – „Bramo niebieska”;

2) BRAMA ZAMKNIĘTA I OTWARTA (*porta clausa et aperta*) – w jednym z wezwań *Litanii dominikańskiej*: „Święta Maryjo, Bramo zamknięta i otwarta”;

3) BRAMA ZAMKNIĘTA / BRAMA NA WSCHÓD (*porta clausa / porta orientalis*) – por. Ez 44,1-2: „I obrócił mię ku drodze bramy świątyni zewnętrznej, która patrzyła na wschód słońca; a była zamknięta. I rzekł Pan do mnie: Ta brama zamknięta będzie, nie będzie otworzona i mąż nie wnidzie przez nią, bo Pan Bóg Izraelski wszedł przez nią i będzie zamknięta księżyciu”; passus ten jako opis dziewictwa Maryi interpretował już św. Ambroży (*AMBROS. Instit. virg.* 8,52; przekład: s. 55): „Któż jest tą bramą, jak nie Maryja, dlatego zamknięta, że jest Dziewicą? Bramą jest Maryja, przez którą wszedł na ten świat Chrystus, w dziewiczym zrodzeniu nie naruszając dziewictwa”;

4) BRAMA SYJOŃSKA (*porta Sion*) – porównanie oparte na wersecie psalmu (Ps 86[87],2): *diligit Dominus portas Sion* („Miłuje Pan bramy Syjon”);

5) BRAMA WIEKUISTA (*porta aeternalis*) – Ps 23(24),7: *ele-vamini portae aeternales et introibit rex gloriae* („podnoście się bramy wieczne, i wnidzie król chwały”);

6) BRAMA PRZYBYTKU (*porta tabernaculi*) – 1Krn 9,21: *ianitor portae tabernaculi testimonii* („odźwierny drzwi przybytku świadectwa” – o Zachariaszu, synu Mosollama);

7) BRAMA RAJU (*porta paradisi*); BRAMA ŚWIĘTYCH (*porta sanctorum*); BRAMA JEROZOLIMY (*porta Hierusalem*); BRAMA PIĘKNA (*porta speciosa*); BRAMA ŻŁOTA (*porta aurea*).

Por. także w zbioru Bartoszewskiego (II 3,23,3-4): „przez Cię / szczęsne w niebo weście”; (II 3,25,9-10): „Tyś furtką Króla wielkiego, / braną Słońca Przedwiecznego [właściwie: *porta lucis fulgida* – ‘jaśniejąca brama światłości’]”; oczywiście obie pieśni są parafrazami utworów średniowiecznych.

[3.14.] **Pieniec X. Pieśń św. Wojciecha**⁶⁸

Zamieszczony w zbiorze przekaz *Bogurodzicy* został przedrukowany z niewielkimi zmianami z *Harfy duchownej...* Marcina Laterny (pierwsze wydanie: Kraków 1585), natomiast pierwotnym źródłem były *Żywoty świętych...* Piotra Skargi (pierwodruk: Wilno 1579). Do utworu dołączono pierwszy drukowany zapis nutowy *Bogurodzicy* (zob. Rębowski, *Parthenomelica*, s. 13). Wiesław Wydra (*Bogurodzica w „Parthenomelica”*, s. 136) podejrzewa, iż przekazy Bartoszewskiego i Skargi miały wspólne, nieznanne dziś źródło, zawierające również przedrukowane przez Bartoszewskiego nuty. Zamieszczony w zbiorze Bartoszewskiego przekaz *Bogurodzicy* nie znalazł się w monografii najstarszej polskiej pieśni, autorstwa Jerzego Woronczaka (*Bogurodzica*), natomiast opublikował go w fototypii i transkrypcji Wiesław Wydra (tamże, s. 137-143).

Tytuł: *Pieśń św. Wojciecha* – najstarsza tradycja przypisywała autorstwo pieśni św. Wojciechowi (*sanctus Adalbertus*; ok. 956 – 23 IV 997).

w. 1 *Bogiem wstawiona* – tj. sławiona ze względu na Boga, którego zrodziła.

w. 2 *Matko zwolona* – tj. wybrana na Matkę [Boga].

w. 3 *zysci nam* – sens: pozyskaj dla nas.

spuści nam – sens: daj/przekaż nam (twego Syna); (ewentualnie:) nakłoń ku nam.

w. 6 *napelni myśli człowiecze* – sens: spełń myśli/pragnienia ludzkie.

w. 8 *jegoż prosimy* – sens: o co prosimy.

w. 10 *rajski przebył* – tj. przebywanie w niebie.

w. 14-15 *iz przez trud Bóg swój lud / odjął diabłu z strażej* – sens: że przez mękę Bóg wyrwał swój lud spod władzy szatana.

w. 18 *śmierć podjął* – sens: poniósł śmierć.

w. 20-22 *Jeszcze trudy cierpiał bezmierne, / jeszcze był nie przyspiał za wierne* – sens (o Chrystusie): jeszcze cierpiał męki nie do zniesienia, jeszcze nie przybył z ratunkiem dla ludzi, zmartwychwstając jako Bóg. Zdaniem Ewy Ostrowskiej (Woronczak, *Bogurodzica*, s. 39-40) słowo „Bóg” w ostatnim wersie zostało dodane na przełomie XIV i XV w. ze względu na możliwą wieloznaczność tej strofy względem strofy poprzedniej.

w. 23 *Boży kmieciu* – tj. książęcy lub królewski wasalu.

w. 38. 39. 40 *kajaci, / ... daci, / ... miłowaci* – dawne formy bezokolicznika, rzadkie już w XIV w.

w. 48 *Tegoż nas domieści* – sens: dopuść/doprowadź nas do tego.

[3.15.] **Pieniec XI**

Przekaz pieśni znajduje się również w pochodzącym z roku 1637 r. Kancjonale C (k. 106v-107r) Panien Benedyktyniek ze Staniątek oraz w Kancjonale D (k. 63v) z I. połowy XVII w. Pieśń zawierają także późniejsze śpiewniki z wieku XVII, np.: *PIEŚNI ADWENTOWE* 1627, k. A₈; JAGODYŃSKI

⁶⁸ W objaśnieniach do *Bogurodzicy* korzystano z analiz i wyników badań językoznawczych Ewy Ostrowskiej (Woronczak, *Bogurodzica*, s. 26-44). W tej publikacji szczegółowo omówiono również znane przekazy *Bogurodzicy*.

1638, s. 11-12 (z licznymi zmianami, wydane wraz z tekstem łacińskim); JAGODYŃSKI 1695, s. 11-12.

w. 5-7 *Nasza Orędownico, / strapionych Rzeczniczo, / nędznych Pomocnico* – najważniejsza rola Matki Bożej polegała na pośredniczeniu pomiędzy ludźmi/człowiekiem a Bogiem – to Maryja zanosila do Boga ludzkie prośby. Idea wstawiennictwa Maryi opiera się na przekonaniu, iż Matka jest w stanie wzruszyć syna i wzbudzić jego litość. Por. wyżej, obj. do VII 3.11,13-16.

w. 25 *Przez Twe poczęcie czyste* – por. Łk 1,34-35 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

[3.16.] Pienie XII

Swobodna parafraza średniowiecznej antyfony maryjnej *Ave, Regina caelorum*.

w. 1 *Królowo niebios gwiazdostrójnych* – w Piśmie Świętym nie pojawia się motyw koronowania Maryi na królową, podobnie też nie ma wzmianki o wniebowzięciu, jednak zgodnie z tradycją opisana w Apokalipsie św. Jana niewiasta w koronie z gwiazd utożsamiana jest właśnie z Matką Bożą (Ap 12,1): „I ukazał się znak wielki na niebie: Niewiasta obleczona w słońce a księżyc pod jej nogami, a na głowie jej korona z gwiazd dwunastie”. Por. Ps.-AUG. *Assumpt.* [PL 39,2130]: *reginam caelorum*.

w. 2 *o Pani aniołów dostojnych* – Maryja otrzymała w poezji dawnej również tytuł królowej aniołów, która góruje w niebie nad anielskimi chórami. Zob. np. datowaną na przełom XV i XVI w. pieśń Władysława z Gielniowa *Już się anjeli wiesielą*, w. 89-92: „Łaskawie Matkę prowadził / Jezus, którą jest powwyższył; / Nad anjoly ją posadził, / Koronę na głowę włożył” (cyt. [za:] *Chrestomatia staropolska*, s. 253).

w. 3 *z Jesse święte pokolenie* – zob. wyżej, obj. do II 3.11,5-6.

[3.17.] Pienie XIII

Jedyny znany XVI-wieczny przekaz pieśni znajduje się w rękopiśmiennych kancjonałach Panien Benedyktynek ze Staniątek (Rębowski, *Parthenomelica*, s. 12). Pieśń zawierają również późniejsze śpiewniki z XVII w., np.: JAGODYŃSKI 1638, s. 9 (ze zmianami, wydana wraz z tekstem łacińskim); *PIEŚNI ADWENTOWE* 1627, k. A₆v; JAGODYŃSKI 1695, s. 9; a także wiele nowszych zbiorów pieśni.

w. 3-4 *którą obesłał Ciebie Bóg w te słowa: / „Bądź, Panno, zdrowa”* – zob. wyżej, obj. do II 3.3,11.

w. 10 *przeznaczył sobie przybytkiem na ziemi* – ciało Maryi jest przybytkiem, czyli świątynią Boga na ziemi. Por. np. passus z kazania Jakuba Wujka *Na tenże dzień Narodzenia Panny Maryjej kazanie wtóre* (akapit 18, s. 113): „prawdziwego Syna Bożego poczęła, który w przybytku jej panieńskiego żywota ciało przyjąwszy, zostawszy tym przedsię, czym zawsze był, stał się prawdziwym człowiekiem i postawą nie był nic różny od człowieka” (cyt. [za:] *Kazania maryjne*, s. 113).

w. 11-12 *skąd Cię do nieba przeniósł nad obłoki, / na tron wysoki* – zgodnie z nauką Kościoła Maryja została wzięta do nieba z ciałem i duszą oraz

wywyższona jako królowa świata. Wprawdzie dogmat mówiący o wniebowzięciu został ogłoszony dopiero w 1950 r., jednak wierzone w to od pierwszych wieków chrześcijaństwa. Na pamiątkę tego wydarzenia 15 sierpnia obchodzone jest najstarsze święto maryjne, uroczystość Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, znane na ziemiach Rzeczypospolitej także pod nazwą Matki Boskiej Zielnej. Uroczystość Zaśnięcia i Wniebowzięcia Maryi obchodzone już w czasach soboru efeskiego (431 r.).

[3.18.] Pienie XIV

Pieśń maryjna z XV w. Początkowy passus pieśni wraz z nutami zapisany został pod koniec XV stulecia na pasku pergaminowym w foliale Biblioteki Seminarnej we Włocławku pochodzącym z 1481 r. Odkrył go ks. Jan Sobczyński, a wydał Hieronim Łopaciński (1892) jako *Urywek pieśni do Najświętszej Maryi Panny*. Późniejszą, rozszerzoną, redakcję pieśni (incipit: „O nadrozszy kwiateczku, Panno panieńskiej czystości...”) wydano w zbiorze *Pieśni postne starożytnie człowiekowi krześcijańskiemu należące...* (Kraków 1617) (zob. *PIEŚNI POSTNE 1617*, k. F₂-F_{2v} [s. 53-54]; Bobowski, *Polskie pieśni*, s. 393; Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni pasyjne*, s. 24, 66). Utwór w zbiorze Bartoszewskiego, noszący znamiona licznych zmian stylistyczno-językowych, jest zatem trzecim znanym przekazem pieśni. Zawierają ją również późniejsze śpiewniki z XVII w., np.: *PIEŚNI ADWENTOWE 1627*, k. Bv; *JAGODYŃSKI 1638*, s. 12-14 (ze zmianami, wydana wraz z tekstem łacińskim); *JAGODYŃSKI 1695*, s. 12-14.

w. 1 *kwiateczku panieństwa czystego* – kwiat, zwłaszcza biała lilia, jest symbolem czystości Maryi; zob. wyżej, obj. do II 3.3.2.

w. 6 *i w żywocie swej matki Bogu poświęcona* – według apokryfów rodzicami Maryi byli Anna i Joachim, którym anioł zapowiedział narodziny córki oraz jej szczególną rolę jako Matki Bożej. Historia ta pochodzi z popularnego średniowiecznego apokryfu *Liber de nativitate Beatae Mariae et de infantia Salvatoris* ('Księga o narodzeniu Błogosławionej Maryi i o dzieciństwie Zbawiciela'), dziś znanego jako *Ewangelia Pseudo-Mateusza* (*Ewangelie apokryficzne*, s. 208-216). Por. też kazanie Peregryna z Opola *Na święto Narodzenia Najświętszej Maryi Panny* (*Kazania maryjne*, s. 35-36).

w. 17 *w Tobie chciał przemieszkiwać jak w ognistym niebie* – być może jest to nawiązanie do ognia jako symbolu przyjęcia przez Boga ludzkiej natury. Ognisty krzew symbolizuje również zachowane dziewictwo Matki Bożej, np. w *Godzinkach o Niepokalanym Poczęciu NMP*⁶⁹ mowa o Maryi: „krzak Mojżeszów, Boskim ogniem gorejący” (cyt. [za:] *Kazania maryjne*, s. 552).

⁶⁹ *Godzinki* powstały prawdopodobnie w XIV lub XV w., ale ich tekst ulegał daleko idącym przekształceniom i te pierwsze *Godzinki* niewiele mają wspólnego z obecnie znaną wersją. W polskich modlitewnikach z lat ok. 1530-1636 *Godzinki* już występowały. Najstarsza polska wersja prozaiczna znajduje się w rękopisie z XV w., którego kopistą był Wacław Ubogi (*Wenceslaus Pauper*) z Brodni.

w. 19 *Bym języki anielskie przechodził słodkością* – por. 1Kor 13,1: „Gdybych mówił językami ludzkimi i anielskimi, a miłości bych nie miał, zostałem się jako miedź brząkająca abo cymbał brząca”.

w. 29-30 *Nie chciej, proszę, dopuszczać mnie na zatracenie / przez to prze-dziwne Syna Twojego wcielenie* – skierowana do Maryi prośba o wstawiennictwo u Boga przez wzgląd na cudowną inkarnację Jezusa, możliwą właśnie dzięki Matce, czyli odwołanie do głównej roli Maryi jako pośredniczki między Bogiem a ludźmi. Por. wyżej, obj. do II 3.15,5-7.

[3.19.] Pienie XV

Najstarszy znany przekaz pieśni znajduje się w pochodzącym z roku 1586 Kancjonale A (k. 93r) Panien Benedyktynek ze Staniątek. Późniejsze przekazy staniąteckie to. m.in.: Kancjonał B (k. 27v-28r) z 1586 (?), Kancjonał C (k. 27v-28r) z 1637 r., Kancjonał D (k. 10v-11r) z 1. połowy XVII w. Pieśń zawierają również późniejsze śpiewniki z wieku XVII, np.: *PIEŚNI ADWENTOWE* 1627, k. A₄r; JAGODYŃSKI 1638, s. 8-9 (ze zmianami, wydana wraz z tekstem łacińskim); JAGODYŃSKI 1695, s. 8-9; a także wiele nowszych zbiorów pieśni. Por. LAUXMIN, *Ars et praxis musica*, k. F₄r-F₄v [s. 59-60] (nieco zmieniona wersja tekstu, dodany zapis nutowy).

w. 1 *Gwiazdo morza głębokiego* – *maris stella* (‘gwiazda morza’) to jeden z najpopularniejszych tytułów maryjnych. Obraz Maryi jako gwiazdy morskiej (polarnej), prowadzącej człowieka do celu, nawiązuje do metafory światła jako morza oraz życia jako żeglugi i odnosi się do Jej roli jako Orędowniczki pomagającej ludziom w życiu doczesnym (por. wyżej, obj. do II 3.15,5-7). Powiązanie Matki Bożej z morzem oraz gwiazdą polarną opierało się na błędnej etymologii imienia „Maryja”, które uznawano za połączenie hebrajskich słów *mar* (‘gorzki’) oraz *yam* (‘morze’); np. św. Hieronim (HIER.*Nom.Hebr.* [PL 23,789]) słowo *mar* z biblijnego wersetu (Iz 40,15) tłumaczył jako *stilla* (‘kropla’), dlatego imię Maryi (Miryam) objaśniano jako *maris stilla*, czyli ‘kropla morza’ lub ‘kropla goryczy’. Imię Maryi w języku hebrajskim tłumaczono także jako „morze gorzkie” (*amarum mare*), a jego łacińską postać – *Maria* – utożsamiano z formą l.mn. rzeczownika ‘morze’: *maria* – ‘morza’. Tytuł ten pojawiał się w pismach patrystycznych (m.in. u Epifaniusza z Salaminy, Piotra Chryzologa czy Jana z Damaszku) oraz w średniowiecznym piśarstwie teologicznym (np. Beda Czcigodny, Bernard z Clairvaux, Bonaventura, Jan Gerson). Zob. Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni*, s. 287; oraz wyżej, obj. do II 3.11,2-3.

w. 4 *Furto rajska otworzona* – zob. wyżej, obj. do II 3.13,21-23.

w. 5-6 *Od anioła przywitana, / gdyś poczęła w sobie Pana* – scena zwiastowania (Łk 1,26-38); por. wyżej, II 3.3,6-8; 3.11,21; 3.12,1-8.

w. 7-8 *imię matki naszej Ewy / odmienisz ku pokojowi* – paralela Ewy, pierwszej matki, i Maryi, Matki Odkupiciela, opierała się na typicznym rozumieniu sensów Starego i Nowego Testamentu i nawiązywała do koncepcji teologicznej znanej już w II w. z pism św. Justyna Męczennika (IUST.

MART.*Dial.* 100) i św. Ireneusza z Lyonu, według której jak Jezus jest nowym Adamem, tak Maryja drugą Ewą; zob. IREN.*Advers.haer.* 3,22,3-4 (*TMB* 1, s. 24-25):

Jak Ewa, mając Adama za męża, będąc jednak panną, przez swe nieposłuszeństwo stała się dla siebie i dla całego rodzaju ludzkiego przyczyną śmierci, tak Maryja, mając wyznaczonego męża, pozostając jednak panną, przez swe posłuszeństwo stała się dla siebie i dla całego rodzaju ludzkiego przyczyną zbawienia. [...] Tak też węzeł nieposłuszeństwa Ewy został rozwiązany przez posłuszeństwo Maryi. Co dziewica Ewa związała przez swą niewiarę, to Dziewica Maryja rozwiązała przez wiarę.

(przekład W. Kania)

Także św. Hieronim pisał (*HIER.Epist.* 22): *Mors per Hevam, vita per Mariam* (Śmierć przez Ewę, życie przez Maryję); zob. Napiórkowski, *Maryja*, s. 72.

w. 10 *przynies światłość zaslepionym* – światłością tą jest Jezus Chrystus (*J* 9,5): „Pókim jest na świecie, jestem światłością świata”.

w. 15-16 *Niech nas przez Cię Syn wysłucha, / ku nam grzesznym skłoni ucha* – zob. wyżej, obj. do II 3.15,5-7.

w. 22 *śmierć bezpieczną* – tj. śmierć, po której człowieka czeka zbawienie.

[3.20.] Pieńie XVI

Przekaz pieśni znajduje się również w rękopiśmiennych kancjonalach Panien Benedyktynek ze Staniątek: w datowanym na 1. połowę XVII w. Kancjonale D (k. 62v-63r), w Kancjonale E (k. 25v-26r) z lat 1700-1705 oraz w Kancjonale F (k. 24v-25r) z 1707 r. Wojciech Rębowski (*Parthenomelica*, s. 12) datuje pieśń na XVI w. Por. LAUXMIN, *Ars et praxis musica*, k. F₄v-G₁r [s. 60-61] (nieco zmieniona i skrócona wersja tekstu, dodany zapis nutowy).

w. 5 *O nad anielskie chóry wyniesiona* – zob. wyżej, obj. do II 3.16,2.

w. 9 *Król chwaly* – zob. wyżej, obj. II 3.5,11.

w. 14-15 *zamknąć mogły Twoje / czyste wnętrzości przez Ducha Świętego* – zob. wyżej, obj. do II 3.6,29-30.

w. 18-19 *tak przejrzał od wieku: / Bóg ciało przyjmie, Panna Go porodzi* – zob. wyżej, obj. do II 3.5,29-30.

w. 21-22 *Anioł Gabryjel Tobie niespodziany / niesie poselstwo, od Boga posłany* – scena zwiastowania (Łk 1,26-38); por. wyżej, II 3.3,6-8; 3.11,21; 3.12,1-8; 3.19,5-6.

[3.21.] Pieńie XVII

Pieśń XVI-wieczna, najprawdopodobniej nawiązująca do pieśni Jana z Jan-
 Ńtejna (incipit: „Mittitur archangelus gratus...”) zapisanej w rękopisie wysze-
 brodzkim z 1410 r. i w Kancjonale jistebnickim z XV w. (zob. Garnczarski,
Polska pieśń adwentowa, s. 300-301). Najstarszy polski przekaz znajduje się w po-
 chodzącym z roku 1586 Kancjonale A (k. 15v-16r) Panien Benedyktynek ze
 Staniątek. Późniejsze przekazy staniąteckie m.in.: Kancjonał C (k. 102r-103r)
 z 1637 r., Kancjonał D (k. 20v-21v) z 1. połowy XVII w. Pieśń zawierają również

późniejsze śpiewniki z XVII w., np.: JAGODYŃSKI 1638, s. 14-15 (ze zmianami, wydana wraz z tekstem łacińskim); JAGODYŃSKI 1695, s. 14-15.

w. 1-5 *Archanioł Gabryjel z nieba wysokiego / był do Panny posłan z zrządzenia Boskiego. / Ta w mieście żydowskim Nazaret mieszkała, / a Józefa męża ślubionego miała. // Imię Jej Maryja* – por. Łk 1,26-27 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 5-6 *od wieku przejrzana, / iż porodzić miała niebieskiego Pana* – starotestamentowa zapowiedź, iż Panna porodzi Syna; zob. wyżej, obj. do II 3.5,29-30.

w. 9-13 *Te słowa rzekł anioł do niej przystąpiwszy / i z weselem onę pierwej pozdrowiwszy: / „Łaskiś Bożej pełna i Pan jest przy Tobie, / który Cię z łaski swej raczył obracć sobie, // Tyś nad wszystkie inne jest błogosławioną”* – por. Łk 1,28 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 14-15 *Ona tym poselstwem będąc przestraszona, / „Co to są za słowa” – jąła myśleć o tym* – por. Łk 1,29 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 16-21 *Widząc bojaźliwą, rzekł Jej anioł potom: / „Nie bój się, Maryja, łaskiś dostąpiła, / Bogu Wszechmocnemu jesteś barzo miła. / Poczniesz w Twym żywocie i porodzisz Syna, / nie była od wieku takowa nowina. // Dasz Mu imię Jezus* – por. Łk 1,30-31 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 21-23 *i ten będzie wielki, / zwać Go Synem Bożym będzie człowiek wszelki. / Osiedzie Dawida stolec, ojca swego* – por. Łk 1,38 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 24 *i będzie miał domu rząd Jakubowego* – por. Łk 1,32 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 25-28 *Maryja z bojaźnią potom aniołowi, / będąc zadumiałą, na te słowa mowi: / „Jak to ma być, kiedym Bogu się oddała / i dziewictwo swoje Jemum ślubowała?”* – por. Łk 1,34 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 29-32 *On rzekł: „Poczniesz sprawą Ducha Przedwiecznego. / Moc Ciebie ogarnie Boga Wszechmocnego / i to, co się z Ciebie narodzi świętego, / wszyscy chwalić będą za Syna Bożego* – por. Łk 1,35 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

wszyscy chwalić będą za Syna Bożego – sens: wszyscy będą chwalić jako Syna Bożego.

w. 33-36 *Oto i Elżbieta, ciotka Twoja, w starości // ... // wszelka bowiem Boska mowa wiary godna* – zob. wyżej, obj. do II 3.12,9-12.

w. 37-38 *Rzekła Panna: „Otom służą Pana mego, / niechaj mi się stanie podług słowa twego”* – por. Łk 1,38 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

[3.22.] **Pienie XVIII**

Pieśń najprawdopodobniej oparta została na *Ave Maria* (zob. Garnczarski, *Polska pieśń adwentowa*, s. 302). Nie doczekała się przedruku w żadnym z popularnych śpiewników.

w. 3-5 *aniola posyła, / pragnąc, abys była / Jego Rodzicielką* – nawiązanie do sceny zwiastowania (Łk 1,26-38); por. wyżej, II 3.3,6-8; 3.11,21; 3.12,1-8; 3.19,5-6; 3.20,21-22.

w. 9 *balsam nad woniami* – cudowny zapach symbolizuje dziewictwo Maryi. Być może jest to nawiązanie do Oblubienicy z Pieśni nad Pieśniami

rozumianej jako figura Matki Bożej (Pnp 1,11): „Kiedy król był na pokoju swoim, spikanard mój wydał wonność swoją”. JACOBUS DE VORAGINE (*Mariale*, s. 66 [przekład: *Niewiasta mężna*, s. 86]) interpretował ten fragment jako opis misterium wcielenia:

Drugą rzeczą trudną było ściągnięcie Boga z nieba na ziemię, a to przez swoje dziewictwo i pokorę. „Gdy król w swojej łożnicy przebywa, nard mój rozsiewa woń swoją” (Pnp 1,12). Nard to roślina wonna i rosnąca tuż przy ziemi, a oznacza Jej cnotę, która zapachniała Bogu tak bardzo, że kiedy przebywał w łożnicy, czyli w łonie Ojca, rozkoszował się i uradował wspaniałością tego zapachu, i zstąpił w łono dziewicze.

Zob. Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni*, s. 210.

w. 10 *słońce nad gwiazdami* – por. Pnp 6,9: „Któraż to jest, która idzie jako zorza powstająca, piękna jako księżyc, wybrana jako słońce, ogromna jako wojska uszykowanie prządne?”

w. 14 *Skrzynio Boga żywa* – Maryję nazywano zamkniętą skrzynią (arką), jako że nosiła w swym łonie Chrystusa, dawcę Nowego Prawa. Arką Przymierza Matka Boża nazywana jest również w *Godzinkach* i *Litanii loretańskiej* (zob. *Kazania maryjne*, s. 192, 554). Por. też MIASKOWSKI, *Zbiór rytmów*, V. *Rotule na narodzenie Syna Bożego*, 6. *Melpomene*, w. 9-12 [s. 51-52]: „O skrzynio hojna z słodką odtąd manną, / skąd on Chleb żywy, co go nie przestaną / słudzy jeść Boży do wieków skończenia / bez nasycenia”. Por. także niżej, II 3.24,12.

w. 15 *od wiekus przejrzana* – zob. wyżej, obj. do II 3.18,6.

w. 16 *w raju obiecana* – nawiązanie do Księgi Rodzaju, w której Bóg zapowiada szatanowi zagładę z ręki niewiasty, a zgodnie z tradycją werset ten pojmowany jest jako zapowiedź narodzin Matki Bożej i jej roli w zbawczym dziele (Rdz 3,15): „Położę nieprzyjaźń między tobą a między niewiastą, i między nasieniem twym a nasieniem jej, ona zetrze głowę twoją, a ty czyhać będziesz na piętę jej”.

w. 21-22 *życie porodziłaś / śmierć precz odpędziłaś* – sens: dzięki Synowi Maryi człowiek ma szansę na życie wieczne.

w. 23 *wąz przez Cię jest starty* – zob. wyżej, obj. do II 3.22,16.

w. 27 *zniósł przekleństwo* – sens: wyzwolił człowieka z grzechu pierworodnego, czym umożliwił uzyskanie życia wiecznego.

w. 33-34 *Duch Święty jest sprawcą, / Twego płodu dawcą* – por. Łk 1,35 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 36 *panieństwo nie zbyła* – tj. pozostała dziewicą.

[3.23.] Pienie XIX

Tłumaczenie bardzo popularnego średniowiecznego hymnu z IX w. – *Ave, maris Stella*. Jest to hymn nieszporny z oficjum o Błogosławionej Maryi Dziewicy (*Officium parvum Beatae Mariae Virginis*). Dwa najstarsze polskie tłumaczenia (incipit: „Zdrowaś, gwiazdo morska...”) pochodzą z końca

XV w., natomiast dwa kolejne z 1. ćwierci stulecia XVI (jedno z nich znajduje się w księżce do nabożeństwa króla Zygmunta I, drugie – w *Żywocie Pana Jezusa Krysta* Baltazara Opeca z 1522 r.). Bartoszewski przedrukował przekład Stanisława Grochowskiego, oparty na tekście łacińskim, a po raz pierwszy wydany w roku 1598 (GROCHOWSKI, *Hymny*, k. 34v-35r), powtórzony w 1606 (GROCHOWSKI, *Rytmy*, k. 8r).

w. 1 *Witaj, gwiazdo morska* – zob. wyżej, obj. do II 3.19,1.

w. 5-6 *Pomniąc one słowa / anielskie: „Bądź zdrowa!”* – por. GROCHOWSKI, *Hymny*, k. 35r: „Pomniąc, któreś słowa / Rzeczł anioł: „Bądź zdrowa”. Por. też Łk 1,28 (zob. wyżej, II 3.3,6-8).

w. 8 *mieniąc imię Ewy* – zob. wyżej, obj. do II 3.19,7-8.

w. 12 *proś, niech Syn da szczerze* – zob. wyżej, obj. do II 3.15,5-7.

w. 14 *niech Ci się da użyć* – sens: niech pozwoli Ci się przebłagać.

w. 15 *za raczeniem swym* – tj. z własnej woli / z woli Bożej.

[3.24.] Pienie XX

Przekład łacińskiego hymnu maryjnego *Quem terra, pontus, aethera*, przypisywanego biskupowi Poitiers Wenancjuszowi Fortunatowi (*Venantius Honorius Clementianus Fortunatus*; ok. 530-600/609). W liturgii godzin hymn ten podzielono na dwie części, przy czym druga z nich, *O gloriosa Domina*, stanowi samodzielny utwór, również zamieszczony w zbiorze Bartoszewskiego (II 3.25). Znany jest przekład z tzw. *Modlitewnika Gasztolda* (1528), natomiast Bartoszewski bez zmian przedrukował, oparty na łacińskiej pieśni z *Officium parvum Beatae Mariae Virginis*, przekład Stanisława Grochowskiego, po raz pierwszy wydany w 1598 r. (GROCHOWSKI, *Hymny*, k. 35v), a powtórzony w 1606 r. (GROCHOWSKI, *Rytmy*, k. 8v). Pieśń tę zawierają również późniejsze śpiewniki z wieku XVII, np.: JAGODYŃSKI 1638, s. 18-19 (inna redakcja, pieśń wydana wraz z tekstem łacińskim).

w. 3 *Rządce maszyny troistej* – tj. władcę ziemi, morza i powietrza.

w. 12 *zamknion w skrzyni wewnętrznej Twojej* – zob. wyżej, obj. do II 3.22,14.

w. 13-14 *Posła niebieskiego godna / Panna Duchem Świętym płodna* – nawiązanie do sceny zwiastowania (Łk 1,26-38); por. wyżej, II 3.3,6-8; 3.11,21; 3.12,1-8; 3.19,5-6; 3.20,21-22; 3.22,3-5.

[3.25.] Pienie XXI

Przekład łacińskiego hymnu maryjnego *O gloriosa Domina*, który stanowi drugą część hymnu *Quem terra, pontus, aethera*, dziś śpiewany jako odrębny utwór przeznaczony na liturgię innego dnia. Znany jest przekład zamieszczony w tzw. *Modlitewniku Gasztolda* (1528), Bartoszewski zaś przedrukował oparty na łacińskim tekście z *Officium parvum Beatae Mariae Virginis* przekład Stanisława Grochowskiego, po raz pierwszy wydany w 1598 r. (GROCHOWSKI, *Hymny*, k. 35v-36r), a powtórzony w 1606 r. (GROCHOWSKI, *Rytmy*, k. 9). Pieśń ta została później przedrukowana tylko w jednym śpiewniku z końca XIX w. (zob. Surzyński, *Polskie pieśni*, s. 174).

- w. 2 *podwyższona nad gwiazdami* – tj. wyniesiona ponad gwiazdy.
 w. 5-6 *W czym nas Ewa uszkodziła, / Tys płodem swym nagrodziła* – zob. wyżej, obj. do II 3.19,7-8.
 w. 7-8 *wolny przystęp, wolne wejście / do nieba płaczącym przez Cię* – nawiązanie do roli Maryi jako Matki Zbawcy, ale też wstawienniczki u Boga; zob. wyżej, II 3.15,5-7.
 w. 9-10 *Tys furtką Króla wielkiego, / Braną Słońca przedwiecznego* – zob. wyżej, obj. do II 3.13,21-23.

[3.26.] Pienie XXII

Przekład łacińskiego hymnu maryjnego *Memento, salutis Auctor*, choć zdaniem Garnczarskiego (*Polska pieśń adwentowa*, s. 261) utwór może być także wolnym tłumaczeniem hymnu *Memento, rerum conditor*. Bartoszewski przedrukował oparty na łacińskim tekście *Memento, salutis Auctor*, zamieszczonym w *Officium parvum Beatae Mariae Virginis*, przekład Stanisława Grochowskiego, po raz pierwszy wydany w 1598 r. (GROCHOWSKI, *Hymny*, k. 36r-v), a powtórzony w 1606 r. (GROCHOWSKI, *Rytmy*, k. 9r). Utwór o takim incypicie („Wspomni, Zbawicielu, sobie...”) nie został przedrukowany w żadnym z popularnych nowszych śpiewników.

w. 8 *w ostatni punkt* – tj. w chwili śmierci.

[3.27.] Pienie XXIII

Przekład łacińskiej pieśni *Sanctissima Mater Dei...*, której oryginalny przekaz znajduje się np. w Kancjonale A (k. 1v) z 1586 r. Panien Benedyktynek ze Staniątek, także w kancjonałach późniejszych, m.in.: Kancjonale B (k. 16v), Kancjonale C (k. 19v, 101v) oraz Kancjonale D (k. 90r).

w. 3-4 *Tys paniński kwiat, Maryja, / rajska róża i lilija* – czerwona róża i lilia to jedne z najpopularniejszych symboli maryjnych. Lilia jest symbolem paniństwa oraz czystości Matki Bożej (zob. wyżej, obj. do II 3.3,2). Natomiast czerwona róża w zależności od kontekstu oznacza cielesne bądź duchowe piękno Maryi, jej królewską godność, Boskie macierzyństwo, miłość lub współcierpienie z Chrystusem (zob. Mazurkiewicz, *Polskie średniowieczne pieśni maryjne*, s. 194-195, 211).

w. 7 *gwiazdo morska lśnąca* – zob. wyżej, obj. do II 3.19,1.

w. 8 *światłość z słońca swą mająca* – słońce jest symbolem niebiańskiej chwały, zatem Maryja została oświetlona Boskim blaskiem.

[3.28.] Pienie XXIV

Parafraza łacińskiej średniowiecznej pieśni o siedmiu radościach Maryi: *Septem gaudia Mariae Virginis*. Najbardziej znany polski przekład (incipit: „Bądź wesoła, Panno czysta...”), datowany na początek XVI w., zachował się w rękopisie Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, gdzie w 1890 r. został odnaleziony przez poznańskiego filologa i bibliotekarza Bolesława Erzepkiego, a w 1958 r. opublikowała go Wanda Żurowska-Górecka (*Nieznana pieśń*). Wojciech Rębowski w przedmowie do faksymilowego wydania zbioru Bartoszewskiego wspominał (*Parthenomelica*, s. 13) także o znalezionym przez

siebie, niepublikowanym dotąd przekazie pieśni z końca XVI w., zapisanym w rękopisie z Biblioteki Klasztoru Panien Klarysek w Krakowie. Pieśń o incipicie takim, jak u Bartoszewskiego („Bądź wesola, Panno, z dziwnego...”) nie została przedrukowana w żadnym z popularnych śpiewników. W swobodnej parafrazie Bartoszewskiego poszczególne strofy zostały podzielone frazą modlitewną „Maryja, racz się modlić za nami”.

w. 1-3 z *dziwnego / poczęcia Syna Bożego / według słowa anielskiego* – nawiązanie do sceny zwiastowania (Łk 1,26-38); por. wyżej, II 3.3,6-8; 3.11,21; 3.12,1-8; 3.19,5-6; 3.20,21-22; 3.22,3-5; 3.24,13-14.

w. 18 *kwiateczka panieństwa Twego* – symbolem panieństwa Maryi jest biała lilia; zob. wyżej, obj. do II 3.3,2.

w. 22 i *Królową mianowana* – zob. wyżej, II 3.16 oraz obj. do 3.16,1.

[3.29.] Pienie XXV. Na hejnał

Jest to tzw. hejnał roratny, mający rodowód w hejnale stróżowskim (porannej pieśni strażnika nocnego ogłaszającego nastanie świtu i wzywającego do modlitwy). Najstarszym przekazem źródłowym pieśni *Hejnał na rane powstanie* Mikołaja Reja, opublikowany u Łazarza Andrysowica w Krakowie najprawdopodobniej w latach 1550-1556. Redakcja tekstu z incipitem: „Mocny Boże z wysokości...” pojawia się w Kancjonale A (k. 83v-84r) z 1586 r. Panien Benedyktynek ze Staniątek. Identyczną jak w tomie Bartoszewskiego redakcją pieśni *Boże wieczny, Boże żywy* zawierają również późniejsze śpiewniki z wieku XVII, np.: *PIEŚNI ADWENTOWE* 1627, k. B₂; JAGODYŃSKI 1638, s. 9-11 (z niewielkimi zmianami, wydana wraz z tekstem łacińskim); JAGODYŃSKI 1695, s. 1; a także wiele nowszych zbiorów pieśni.

w. 7-12 *O niebieskie góry srogie, / spuście rośną na ubogie, / dajcie nam zbawienie drogie, // nie trzymajcie przezrzanego, / chmury, swoim dżdżem naszego / przynieście sprawiedliwego* – por. Iz 45,8 (zob. wyżej, II 3.1,1-2).

w. 17 *zmiłuj się po naglej sprawie* – sens: zmiłuj się, mimo naszych niegodziwych postępów.

w. 23-24 *daj doczekać uciészego / narodzenia Syna Twego* – nawiązanie do okoliczności, o których mowa w pieśni, tj. do adwentu, czasu oczekiwania na narodzenie Jezusa.

[3.30.] Pienie XXVI

Trudno wskazać źródła pieśni, która nie została również przedrukowana w żadnym ze znanych późniejszych śpiewników. Być może jest to zatem oryginalny utwór Bartoszewskiego.

[3.31.] Pienie XXVII

Polski przekład liczącego 3 strofy łacińskiego śpiewu *Maria, Mater gratiae*. W wersji Bartoszewskiego dodano czwartą zwrotkę doksologiczną, która pochodzi z jakiegoś źródła z końca XVI w. albo została dopisana przez samego Bartoszewskiego. JAGODYŃSKI 1638 (s. 126), który w swym kancjonale podaje pieśń w wersji 3-strofowej wraz z tekstem łacińskim, najpewniej korzystał z innego, XVI-wiecznego, źródła (zob. też JAGODYŃSKI 1695, s. 126).

Możliwe, że wersja Bartoszewskiego jest jego autorskim tłumaczeniem (zob. Garnczarski, *Polskie pieśni*, s. 262-264).

w. 4 *w godzinę śmierci ochronić* – tj. ochronić od potępienia.

w. 7-8 *żeby przez Twe przyczynienie / dał nam grzechów odpuszczenie* – zob. wyżej, obj. do II 3.15,5-7.

[3.32.] Pienie XXVIII

Polski przekaz jest tłumaczeniem łacińskiej antyfony *Salve Regina, Mater misericordiae*, która według tradycji został ułożona w XI w. przez Hermana z Reichenau i należy do najstarszych maryjnych antyfon. Pieśń zawierają również późniejsze śpiewniki z wieku XVII, np.: JAGODYŃSKI 1638, s. 11 (z minimalnymi zmianami, wydana wraz z tekstem łacińskim).

KOMENTARZ MUZYKOLOGICZNY⁷⁰

Maciej Jochymczyk

Zarówno melodie chorałowe, jak i pieśni zapisane zostały w druku przy użyciu białej notacji menzuranej. W niniejszej edycji zastosowano redukcję wartości rytmicznych o połowę. Zachowano oryginalne wysokości dźwięków, a dawne klucze użyte w druku zamieniono na klucz wiolinowy z przenośnikiem oktawowym. Dla oznaczenia melizmatów w oryginale często stosowane są klasyczne ligatury *cum opposita proprietate*. Niekiedy analogicznie zbudowane ligatury wydrukowano również z *caudą* skierowaną w dół, co w większości przypadków może wynikać z ograniczonej ilości miejsca nad pięciolinia. Niezależnie od kierunku *caudy* wartości rytmiczne obydwu nut w ramach wyżej wspomnianych ligatur interpretowano jako *semibreves*. Dla uproszczenia zapisu w edycji odstąpiono od oznaczenia ligatur. Nie dodawano kresek taktowych. Przyjęto też zasadę, że akcydencje obowiązują tylko dla nuty, którą bezpośrednio poprzedzają. Krzyżyki występujące w funkcji kasownika zamieniono na kasowniki. Podłożenie tekstu pod nutami nie zawsze jest w źródle precyzyjnie oznaczone. W edycji uwzględniono takie czynniki, jak powtórzenia dźwięków, rozmieszczenie ligatur, a jeśli to było możliwe, również układ tekstu w innych znanych przekazach danej melodii.

[II 3.1.]

Tekst o incypicie: *Rorate coeli...* z wersetem *Caeli enarrant...* to introit mszy roratnej, tu zamieszczony bez doksologii. Użyta w druku melodia chorałowa jest zbieżna z *Graduale Romanum*⁷¹; zapisana została w kluczu C4, z oznaczeniem menzuralem C.

⁷⁰ Autor pragnie podziękować za cenne wskazówki Panu dr. hab. Jakubowi Kubieńcowi, Profesorowi Uniwersytetu Jagiellońskiego, z Instytutu Muzykologii UJ.

⁷¹ Por. *Graduale Romanum*, Kraków 1651, s. 9.

Ro - ra - te cae - li de - su -
 - per et nu - bes plu - ant iu -
 - stum a - pe - ri a - tur ter -
 - ra et ger - mi - net Sal - va - to -
 - rem. Cae - li e - nar - rant glo - ri - am
 De - i et o - pe - ra ma - nu - um e -
 - ius an - nun - ci - at fir - ma - men - tum.
 Ky - ri - e e - lei - son. Chri - ste
 e - lei - son. Ky - ri - e
 e - lei - son.
 Gra - ti - as a - gi - mus ti - bi pro - pter
 mag na[m] tu - am glo - ri - am. Quo - ni - am tu

so - lus sanc - tus, tu so - lus Do - mi - nus, tu so - lus al - tis - si - mus, Ie - su Chri - ste.

[II 3.2.]

Pieśń o incipicie: *Ave o Maria...* wykorzystuje powszechnie znaną wówczas melodię hymnu *Ave, hierarchia*, śpiewaną z różnymi tekstami, również w językach narodowych. W druku Bartoszewskiego zapisana została w kluczu C4, z jednym bemolem, bez oznaczenia menzurального, z kreskami taktowymi oddzielającymi sześć kolejnych fraz, zwykle równych czterem *semibreves*, z wyjątkiem frazy *Mater Salvatoris* (II 3.2,4), która liczy pięć *semibreves* oraz frazy ostatniej (*lilium pudoris* – II 3.2,5), którą kończy *maxima*.

A - ve o Ma - ri - a, be - ni - gna et pi - a.
Spon - sa cre - a - to - ris, Ma - ter Sal - va - to - ris,
Et in - te - me - ra - ti Li - li - um pu - do - ris.

[II 3.4.]

Melodię o zbliżonym rysunku towarzyszącą tekstowi *Alleluia* z wersetem *Prophetae sancti praedicaverunt nasci Salvatorem de Virgine Matre sancta Maria* odnajdujemy już w źródłach średniowiecznych, np. w *Graduale* opata tynieckiego Mściława z przełomu XIV i XV w.⁷² W *Parthenomelica* została zapisana w kluczu C4; pionową kreską oddzielono jedynie końcowe *Alleluia*.

⁷² Cyfrowa reprodukcja źródła: on-line <http://cantus.edu.pl/source/4559> [dostęp: 30.09.2019].

Sekwencja o incypicie: *Mittit ad virginem...* przeznaczona była na uroczystość Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny, ale śpiewana także podczas mszy roratnych. Powstała na przełomie XI i XII w., a zapis zbliżonej melodii

Al - le - lu - ia. _____

Pro - phe -

-tae san - cti prae - di - ca - ve - runt nas - ci

sal - va - to - rem de Vir - gi - ne

ma - tre san - cta Ma - ri -

a. Al - le - lu - ia.

znajdujemy m.in. we wspomnianym *Graduale* opata Mćcisława. Niemalże w identycznej postaci występuje ona jeszcze w dodatku do śpiewnika Michała Marcina Mioduszewskiego⁷³. W druku *Parthenomelica* sekwencję zapisano w kluczu C4 z jednym bemolem. Melodie poszczególnych zwrotek kończy *longa*, z wyjątkiem zwrotek 7./8. i 9./10., które zamyka *maxima*, przy czym niezależnie od wartości ostatnie nuty należy traktować jako niemenzurowane (o swobodnym, nieokreślonym czasie trwania). W poniższym zapisie dodano numerację strof i podwójne kreski oddzielające zwrotki.

⁷³ M.M. Mioduszewski, *Dodatek do Śpiewnika kościelnego z melodyjami*, Kraków 1842, s. 390-392.

[1.] Mit - tit ad Vir - gi - nem non quem - vis An - ge - lum:
 [2.] For - tem ex - pe - di - at pro no - bis nun - ci - um:

sed for - ti - tu - di - nem su - am Ar - chan - ge -
 na - tu - rae fa - ci - at ut prae - iu - di - ci -

- lum: a - ma - tor ho - mi - nis.
 - um: in par - tu Vir - gi - nis.

[3.] Na - tu - ram su - pe - rat na - tus Rex glo - ri -
 [4.] Su - per - bi - en - ti - um te - rat fa - sti - gi -

- ae: reg - nat et im - pe - rat, et zy - ma sco -
 - a: col - la sub - li - mi - um cal - cet vi pro -

- ri - ae tol - lit de me - di - o.
 - pri - a, po - tens in prae - li - o.

[5.] Fo - ras e - ii - ci - at mun - da - num prin - ci -
 [6.] E - xi qui mit - te - ris haec do - na dis - se -

- pem: Ma - trem - que fa - ci - at se - cum par - ti -
 - re: re - ve - la ve - te - ris ve - la - men li -

- ci - pem, Pa - tris im - pe - ri - i.
 - te - rae, vir - tu - te nun - ci - i.

[7.] Ac - ce - de nun - ci - a, dic A - ve co - mi - nus:
 [8.] Vir - go su - sci - pi - as De - i de - po - si - tum:

dic ple - na gra - ti - a, dic te - cum Do - mi -
in quo per - fi - ci - as cas - tum pro - po - si -
- nus et dic ne ti - - - me - as.
- tum et vo - tum te - - - ne - as.

[9.] Au - dit et su - sci - pit pu - el - la nun - ci -
[10.] Con - si - li - a - ri - um hu - ma - ni ge - ne -
-um: cre - dit et con - ci - pit et pa - rit fi - li - um, -
-ris: et De - um for - ti - um et pat - rem po - ste - ris, -

sed - ad - mi - ra - bi - lem. [11.] Qui no - bis
in - fi - ne - sta - bi - lem.

tri - bu - at pec - ca - ti ve - ni - am: re - a - tus di - lu -
-at et do - net - pa - tri - am in - ar - ce si -
- de - rum. A - - - - men.

[II 3.7.; 3.9.]

Kolejne melodie chorałowe części *ordinarium missae* są zgodne z *Graduale Romanum* i odpowiadają przewidzianym w formularzu *De Beata Maria Virgine, tempore adventus Domini*,⁷⁴ przy czym w *Benedictus* dodano często spotykaną maryjny trop *Mariae Filius* (II 3.7: *Benedictus Mariae Filius, qui venit in nomine Domini*). Uwzględnienie jedynie dwóch fragmentów *Gloria* (II 3.1: *Gratias agimus Tibi propter magnam Tuam gloriam* i *Quoniam Tu solus sanctus, Tu solus Dominus, Tu solus altissimus, Iesu Christe*) oraz regularne pominięcia w *Sanctus* (II 3.7) i *Agnus Dei* (II 3.9) – brak pierwszego i trzeciego *Sanctus, Dominus Deus Sabaoth* i *Hosanna* oraz pierwszego i trzeciego wezwania *Agnus Dei* wskazują na zastosowanie w wykonaniu techniki *alternatim*. Najbardziej

San - ctus. Ple - ni sunt cae - li et
 ter - ra glo - ri - a tu - a. Be - ne -
 dic - tus Ma - ri - ae fi - li - us
 Qui ve - nit in no - mi - ne Do - mi - ni.
 Ag - nus De - i, qui
 tol - lis pec - ca - ta mun -
 di mi - se - re - re no - bis.

⁷⁴ Por. tamże, s. IV-V, XXI, L.

prawdopodobnym rozwiązaniem wydaje się w tym wypadku zastępowanie pominiętych odcinków muzyką organową. W druku melodie *ordinarium* zapisane zostały zwykle w kluczu C3, z wyjątkiem *Kyrie* (II 3.1) oraz *Gratias agimus Tibi* (II 3.1) poprzedzonych kluczem C4, zawsze z jednym bemolem. Na początku *Gratias* widnieje oznaczenie menzuralne C.

[II 3.14.] **Picnie X. Pieśń św. Wojciecha**

O ile pozostałe melodie z druku *Parthenomelica* nie mają charakteru unikatowego, szczególnie interesujący wydaje się przypadek *Bogurodzicy*, jest to bowiem najstarszy znany rytmizowany zapis tej pieśni⁷⁵. Można podejrzewać, że Bartoszewski starał się w przybliżeniu oddać sposób, w jaki śpiewano ją w Wilnie w czasach jego aktywności. Pomimo swojej wyjątkowej wartości historycznej przekaz ten nie doczekał się jeszcze należnego miejsca w literaturze muzykologicznej⁷⁶, nie został również uwzględniony w pomnikowej monografii poświęconej naszemu *carmen patrium*⁷⁷. Do cech wyjątkowych należy również rzadko spotykane w innych źródłach powtórzenie po trzeciej części pieśni końcowego fragmentu części pierwszej („To dać raczy, jegoż prosimy...”)⁷⁸. Pieśń wydrukowana została w kluczu C3 z jednym bemolem, bez kresek taktowych, z naprzemiennie występującymi oznaczeniami menzurальnymi w postaci cyfry 3 (*proportio tripla*) oraz przekreślonej litery C (*proportio dupla*). Zgodnie z zasadami notacji menzurальной długość trwania nut w obydwu menzurach pozostawała ze sobą w ścisłej zależności, choć interpretacja zapisu z *Parthenomelica* nie jest w pełni jednoznaczna.

W niniejszej edycji (zob. niżej) przyjęto, że trzy *semibreves* w *proportio tripla* odpowiadają dwóm *semibreves* w *proportio dupla*, co oznaczono stosownymi symbolami ponad pięciolinią. Na słowach „twego | Syna Chrzciciela” w źródle figurują następujące wartości rytmiczne: ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ (pionową kreską oznaczono przejście do kolejnej linii). Rytm ten uznano za błędny ze względu na zaburzenia prozodii i skorygowano. Błąd mógł powstać z powodu zastosowania takiego właśnie następstwa wartości nieco niżej, wraz z tekstem „napelni myśli człowiecze”. Począwszy od zwrotki 6. („Adamie, ty Boży kmieciu”), kolejne strofy oddzielane są kreskami pionowymi, które w edycji pominięto. Ostatnie wartości poszczególnych zwrotek, wyrażone w druku za pomocą *brevis*, *longi* lub *maximy* (w edycji skróconych o połowę), należy w istocie traktować jako niemenzurowane (o swobodnym, nieokreślonym czasie trwania).

⁷⁵ Na ten fakt zwróciła uwagę m.in. Jüratė Trilupaitienė (*Trylogia chorału gregoriańskiego Zygmunta Lauxmina*, s. XVIII).

⁷⁶ Zob. analizę tekstu [w:] W. Wydra, *Bogurodzica w druku „Parthenomelica...” Walentego Bartoszewskiego z 1613 roku*, op. cit. (zob. „Wprowadzenie do lektury”, s. 13, przyp. 24).

⁷⁷ Woronczak, *Bogurodzica*.

⁷⁸ Por. tamże, s. 129-131, 146-150, 182; należy zaznaczyć, że żadne ze źródeł uwzględnionych w cytowanej publikacji nie posiada dla tego fragmentu zapisu melodii.

Bo - ga Ro - dzi - ca dzie - wi - ca, Bo - giem wśła - wio - na

Ma - ry - ja, U twe - go Sy - na Ho - spo - dy -

- na, Ma - tko zwo - lo - na, Ma - ry - ja!

Zy - ści nam, spu - ści nam. Ky - ri - e e - lei - son.

Twe - go Sy - na Chrzci - cie - la w boż - ny czas, U - słysz

gło - sy, na - peł - ni my - śli czło - wie - cze. Słysz mo -

- dli - twy, jen - że cię pro - si - my. To dać ra -

- czy, je - goż pro - si - my: Daj na świe - cie zbo - żny

po - byt, Po ży - wo - cie raj - ski prze -

- byt. Ky - ri - e e - lei - son. Na - ro - dził się

dla nas Syn Bo - ży. W to wie - rzy, czło - wie - cze zbo -

- żny, Iż przez trud Bóg swój lud Od - jął dia - błu

z stra - żej. Przy - dał nam zdro - wia wie - czne - go, Sta - ro -
 - sę sko - wał pie - kiel - ne - go, Śmierć pod - jął, wspo - mio -
 - nał Czło - wie - ka pierw - sze - go. Je - szcze tru -
 - dy cier - piał bez - mier - ne, Je - szcze był nie przy -
 - śpiał za wier - ne, A - że sam Bóg zmar - twych - wstał.
 A - da - mie, ty Bo - ży kmie - ciu, Ty sie - dzisz
 u Bo - ga w wie - cu, Do - mieść nas, swe dzie - ci,
 Gdzie kró - lu - ją A - nie - li. Tam ra - dość, tam mi -
 - łość, tam wi - dze - nie Twór - ca A - niel - skie bez
 koń - ca, Tu się nam zja - wi - ło dia - ble po -
 - tę - pie - nie. Ni śre - brem, ni zło - tem nas z pie -
 - kła od - ku - pił, Swą mo - cą za - sta - pił. Cie -

-bie dla, czło-wie-cze, dał Bóg prze-kluc so - bie___

Bok, rę-ce, no - dze o - bie, Krew świę - ta szła z bo -

-ku na zba-wie-nie to - bie. Wierz-że w to, czło-wie -

-cze, iż Je - zu Chryst pra - wy___ Cier-piał za nas

ra - ny, Swą świę - tą krew prze - lał za nas, Chrze - ści -

-ja - ny. Już nam czas, go - dzi - na, grze-chów się

ka - ja - ci,___ Bo - gu chwa - łę da - ci, Ze wszy -

-tkie - mi si - ła - mi Bo - ga mi - ło - wa - ci. Ma - ry -

-ja Dzie - wi - co, pro - si sy - na swe - go,___ Kró -

-la nie - bie - skie - go, A - by nas u - cho - wał

o - de wsze - go zle - go. Wszy - scy świę - ci, pro -

-ście,___ Nas grzesz-nych wspo - moż - cie, By - śmy z wa - mi

prze - by - li, Je - zu Chry - sta chwa - li - li. Te - goż
nas do - mie - ści, Je - zu Chry - ste mi - ły,____
By - śmy z to - bą by - li, Gdzie się nam ra - du -
- ją już nie - bie - skie si - ły. A - men, a - men, a -
- men,____ a - men, a - men, a - men A - men, ta -
- ko Bóg daj, By - śmy po - szli wszy - scy w Raj, Gdzie kró - lu -
[$\circ = \circ$]
- ją a - nie - li. To dać ra - czy, je - goż pro - si - my:
Daj na świe - cie zbo - żny po - byt, Po ży - wo -
- cie raj - ski prze - byt. Ky - ri - e e - lei - son.

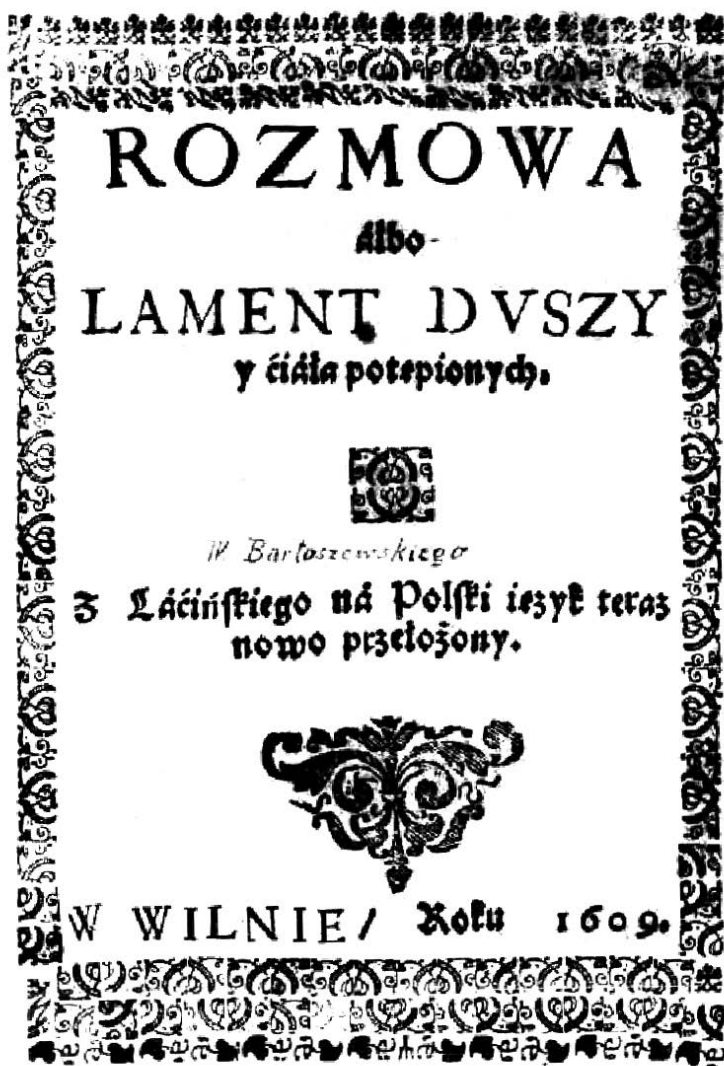
ILUSTRACJE

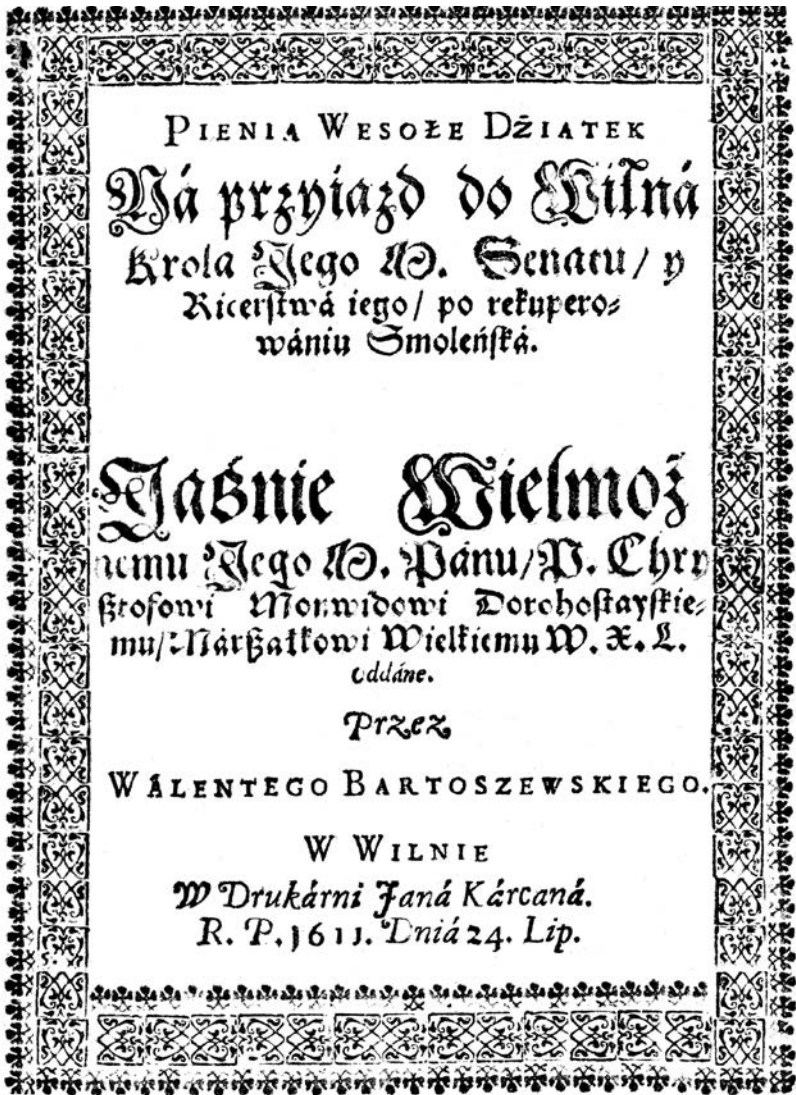
Podpisy pod ilustracjami w druku

1. Herb Prawdzic, [za:] Walenty Bartoszewski, *Rozmowa albo Lament Duszy i Ciała potępionych, z łacińskiego na polski język teraz nowo przełożony*, Wilno 1609; egzemplarz: Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. 12689, k.tyt. verso ... 27
2. Herb Trąby, [za:] Walenty Bartoszewski, *Pobudka na obchodzenie nabożne świętości rocznej tryumfu i pompy Ciała Bożego dana*, Wilno 1614; egzemplarz: Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. 2301, k.tyt. recto 87
3. Herb Leliwa, [za:] Walenty Bartoszewski, *Cień pogrzebu P[ana] Jezusowego, który mu sprawili dwa przezacni uczniowie: Józef z Arymatyjej, szlachetny senator etc., i Nikodem z Faruzów, książę żydowski...*, Wilno 1630; egzemplarz: Biblioteka Jagiellońska, sygn. BJ 1039 I, k.tyt. verso 137
4. Herb Trąby, [za:] Walenty Bartoszewski, *Tęcza przymierza wiecznego, Jezus Chrystus ukrzyżowany, świętym Józefowi i Nikodemowi jako Noemu w obłokach okazana*, Wilno 1633; egzemplarz: Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. VUB-III 11493, k.tyt. verso 157
5. Herb Trąby, [za:] Walenty Bartoszewski, *Zale serdeczne Oblubienice bojującej i dusz nabożnych nad Oblubieńcem a Panem w grobie pochowanym Jezusem, gwoli uroczystości Wielgopiątkowej Bractwa świętych Józefa i Nikodema...*, Wilno 1632; egzemplarz: Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, sygn. MAB-L-17/59, k.tyt. verso 179

[I.] W. Bartoszewski, *Rozmowa albo Lament Duszy i Ciała potępionych, z łacińskiego na polski język teraz nowo przełożony*, Wilno 1609; egzemplarz: Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. 12689.

[II.] W. Bartoszewski, *Pienia wesołe dzieciąt na przyjazd do Wilna Króla Jego M[ości],
 senatu i rycerstwa jego po rekuferowaniu Smoleńska*, Wilno 1611;
 egzemplarz: Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. 12688.

[III.] W. Bartoszewski, „*Emblema*” cnot dzielnych i spraw przeważnych sławnych potomków z starożytnego domu Ich M[ości] Panów P[anów] Kisków, Wilno 1614; egzemplarz: Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. 2302.

MONODIA

Ojczyzny Żalobliwej

Do żeściu wieczney pamięci
Zacnie brodzonego / y Walecznego
Rycerza Adriana Woytkowskiego.

Przez

Walentego Bartoszewskiego.
wiekom potomnym
podaná.

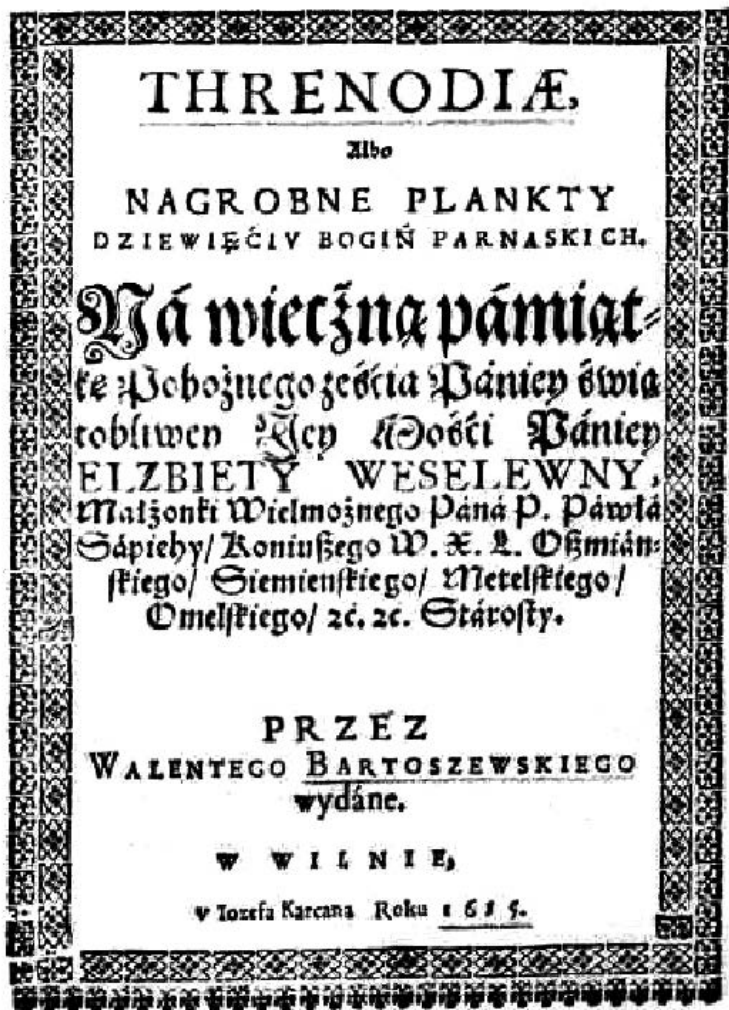
Ecclef. 22.

Pláč nad umárlym / Zbowiem záhásto swiátlo tego.

w WILNIE Wdrukarñi Iozepha Kàrcanà

Kofu páñského 1612. dniú 19. Czerwca.

[IV.] W. Bartoszewski, *Monodyja Ojczyzny żalobliwej po żeściu wiecznej pamięci zacnie urodzonego i walecznego rycerza Adryjana Woytkowskiego*, Wilno 1612; egzemplarz: Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. 2303.

[V.] W. Bartoszewski, „Threnodiae” albo Nagrobne plankty dziewięciu bogiń parnaskich..., Wilno 1615; egzemplarz: Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. 12687.

Pobudka

Na obchodzenie nabożne Świątości roczney Try-
umphu, y Pompy Ciała Bożego dana,

A
laśnie Oświeconemu, y Naywielebnieyszemu w Panu
CHRYSYSTWIE Oycowi y Panu: Panu BENEDICTOWI
WOYNIĘ, z Łaski Bożey BISKVPOWI WILENSKIEMV,
ofiarowana.

PIECZ WALENTEGO BARTOSZEWSKIEGO
Laudate Dominum,

Et voce tubæ cornetæ,

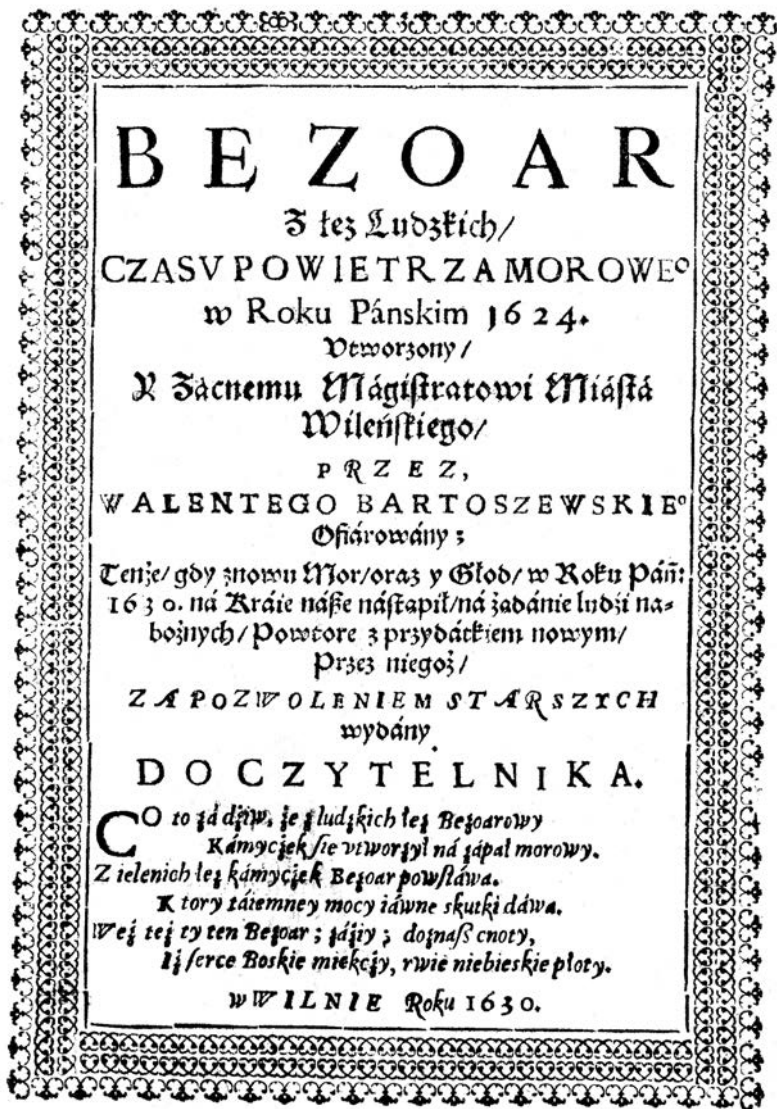

In sono tubæ:

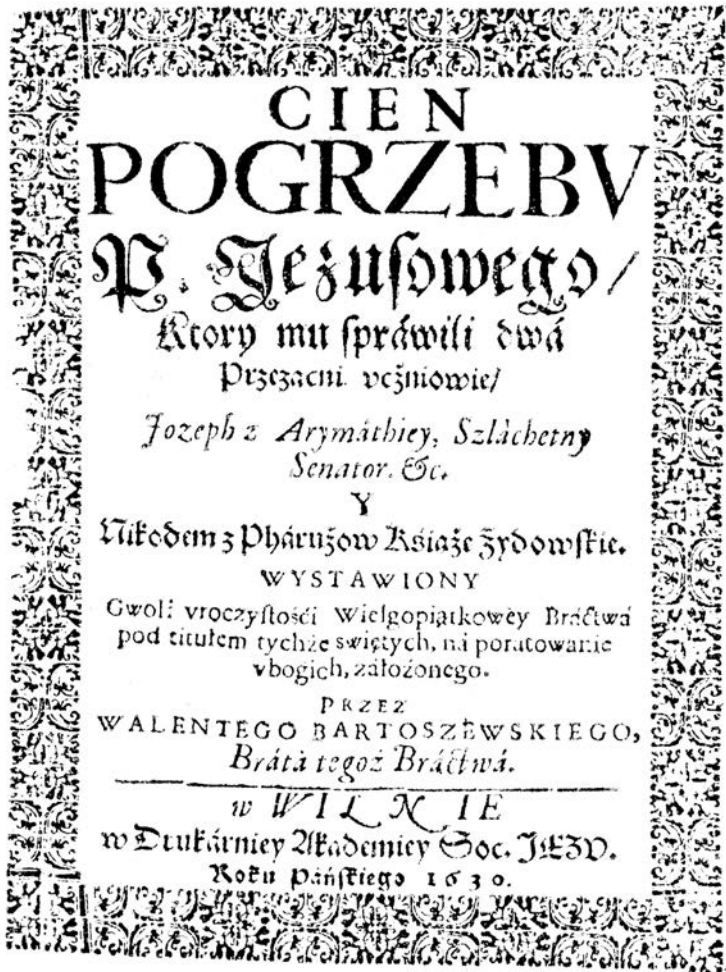
In tubis dulcibus,

Nabćie Traby przykliwe / dźwięki ogromnemi /
Ato re wzbudzącie serca glosy niebieskiemi.
Głosćie Tryumphy wieczne Bogu wszechmocnemu /
Bog was obrat rá pomoc ludowi ziemnemu.
Przy, wáśzym dźwięku nowe pobudki wychodzą:
Wóśń chwałá / gdy do cći lud Boiy przywodziá.

[VI.] W. Bartoszewski, *Pobudka na obchodzenie nabożne świątości roczney tryumfu i pompy Ciała Bożego dana*, Wilno 1614; egzemplarz: Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. 2301.

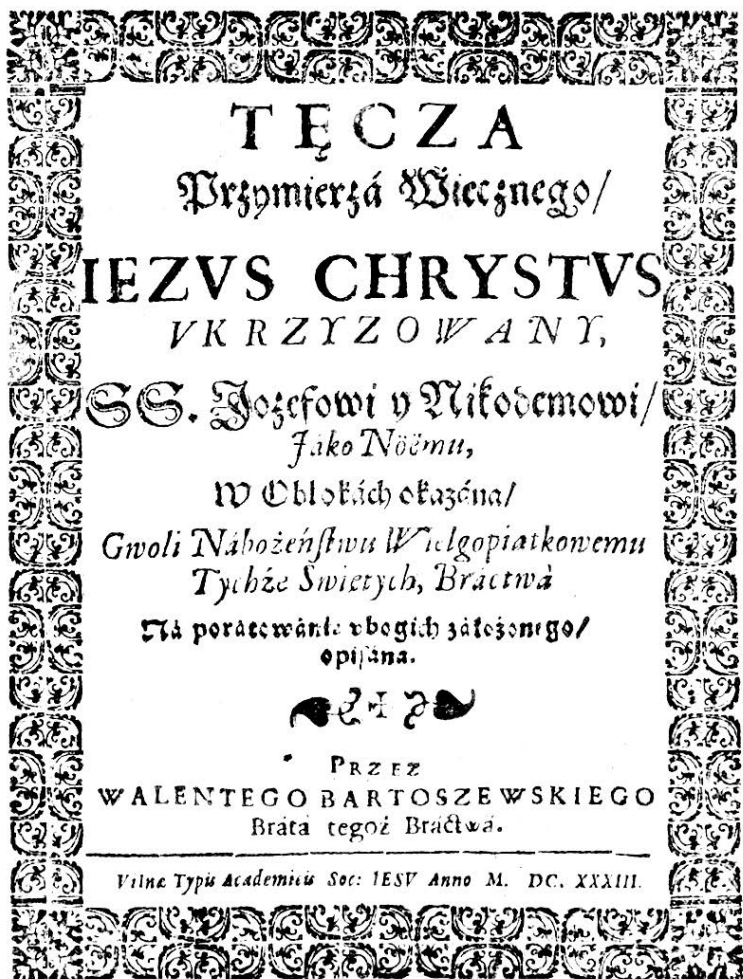

[VII.] W. Bartoszewski, *Bezoar z lez ludzkich czasu powietrza morowego w Roku Pańskim 1624 utworzony i zacnemu magiſtratowi Miasta Wileńskiego ofiarowany*, Wilno 1630; egzemplarz: Biblioteka Jagiellońska, sygn. BJ 1617 I.

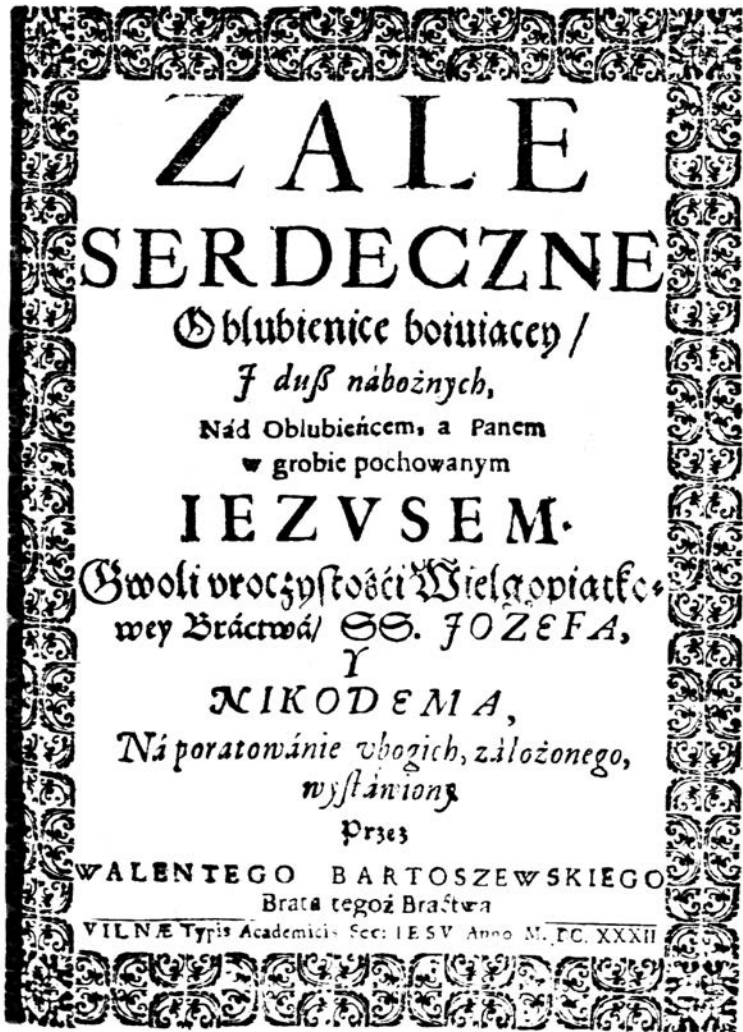

[VIII.] W. Bartoszewski, *Cień pogrzebu P[ana] Jezusowego, który mu sprawili dwa przezacni uczniowie, Józef z Arymatyjej, szlachetny senator etc., i Nikodem z faruzów, książę żydowski...*, Wilno 1630; egzemplarz: Biblioteka Jagiellońska, sygn. BJ 1039 I.

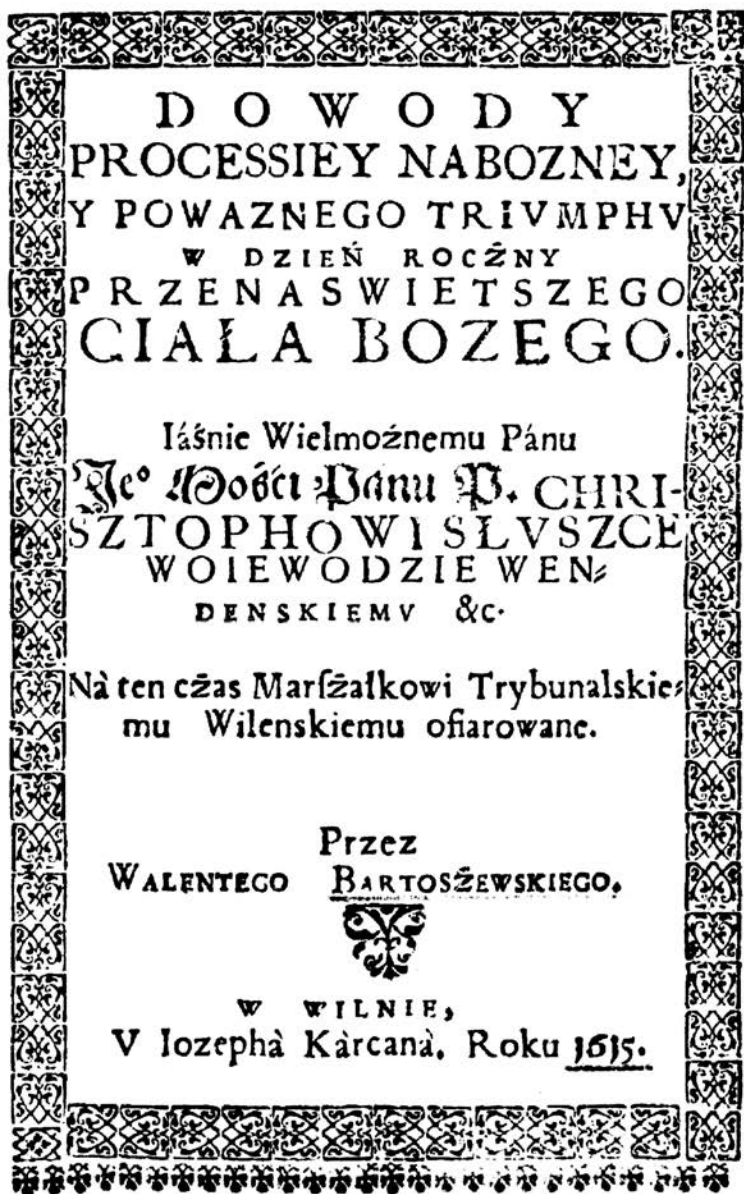

[IX.] W. Bartoszewski, *Tęcza przymierza wiecznego, Jezus Chrystus ukrzyżowany, świętym Józefowi i Nikodemowi jako Noemu w obłokach okazana*, Wilno 1633; egzemplarz: Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. VUB-III 11493.

- [X.] W. Bartoszewski, *Zale serdeczne Oblubienice bojującej i dusz nabożnych nad Oblubieńcem a Panem w grobie pochowanym Jezusem, gwoli uroczystości Wielgopiatkowej Bractwa świętych Józefa i Nikodema...*, Wilno 1632;
 egzemplarz: Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie,
 sygn. MAB-L-17/59.

Aneks I. W. Bartoszewski, *Dowody procesyjnej nabożnej i poważnego tryumfu w dzień roczny Przenaświętszego Ciała Bożego, Jaśnie Wielmożnemu Panu, Jego Mości Panu P[anu] Chrystofowi Słuszcze...*, Wilno 1615; egzemplarz: Biblioteka Kórnicka PAN, sygn. 2300.

PAR THENOMELICA

Albo

Pienia nabożne o Pannie naświetszej.

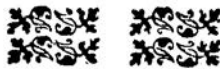
Aktore

Poważny Senat miasta Wileńskiego
 Spólnym a porzadnym Obywateľow swoich / y inney
 Młodsi nabożeństwem / y kosztownym apparatusem / czasu pożądanego
 Adwentu Páńskiego / ná Koracích przystoynie
 co Koř odpráwiie.

*Niektore popráwione, niektore z łacińskiego ná polskie przelożone,
 niektore nowo teraz zlożone.*

*Ná cześć y chwale Wcielenia Páńskiego, y ná
 wielbienie Bogárodzicy.*

Przez Wálentego Bártoszewskiego.

Cum licentiâ Superiorum.

W WILNIE Roku 1 6 1 3.

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie do lektury	5
UTWORY POETYCKIE	25
[1.] Rozmowa albo Lament Duszy i Ciała potępionych, z łacińskiego na polski język teraz nowo przełożony	27
[1.] [Wiersz pod herbem Prawdzic] Na zacny i starożytny klejnot Jaśnie Wielmożnych Panów, P[anów] Kryskich	27
[2.] Jaśnie Wielmożnemu Jego Mości Panu, P[anu] Szczęsnemu Kryskiemu na Drobninie, podkanclerzemu koronnemu, staroście zakroczymskiemu, Panu a P[anu] mnie Miłościwemu <i>etc., etc.</i> ...	28
[3.] [Rozmowa albo Lament Duszy i Ciała]	30
[II.] Pienia wesołe dziełek na przyjazd do Wilna króla Jego M[ości], senatu i rycerstwa jego po rekuperowaniu Smoleńska, Jaśnie Wielmożnemu Jego M[ości] Panu, P[anu] Chryzstofowi Monwidowi Dorohostajskiemu, marszałkowi wielkiemu W[ielkiego] Ks[ięstwa] L[itewskiego] oddane	47
[1.] Do Jaśnie Wielmożnego Jego M[ości] Pana, Pana Chryzstofa Monwida Dorohostajskiego, marszałka wielkiego W[ielkiego] Ks[ięstwa] L[itewskiego]	47
[2.] Do tegoż. Przedmowa	48
[3.] Do Czytelnika	48
[4.] Pienia wesołe dziełek przy tryumfie walnym Miasta Wileńskiego	49
[1.]	49
2.	49
3.	49
4.	49

5.	49
6.	50
7.	50
8.	50
[5.] Do senatu z Smoleńska z królem J[ego] M[iłością] w Wilno wjeżdżającego	50
[6.] Jego M[o]ści Panu, P[anu] Chryzstofowi Monwidowi Doro- hostajskiemu, marszałkowi wielkiemu W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego]	51
[7.] Do tegoż	51
[8.] Jego M[ości] Panu, P[anu] Jakubowi Potockiemu, wojewodzie braclawskiemu, staroście kamienieckiemu	51
[9.] Jego M[ości] Panu Stefanowi Potockiemu, staroście felińskiemu ..	52
[10.] Jego M[ości] Panu Bartłomiejowi Nowodworskiemu, kawalerowi ..	52
[11.] Jego M[o]ści Panu, P[anu] Chryzstofowi Monwidowi Doro- hostajskiemu, marszałkowi wielkiemu W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego]	52
[12.] Do tegoż	52
[13.] Jego M[ości] Panu Janowi Sapielhy, staroście słonimskiemu	52
[14.] Jego M[ości] Panu Marcinowi Wajerowi	54
[15.] Ich M[ościom] P[anom] rotmistrzom wobec wszystkim	53
[16.] Do rycerstwa, które petardami, prochami, strzelbą mury łamało .	53
[17.] Do tych, którzy po drabinach w zamek padali	53
[18.] Do wszystkich rotmistrzów, którzy w tej książce się nie mianują	54
[19.] Ich M[ościom] P[anom] rycerzom wobec wszystkim	54
[20.] Panu Boreckiemu w szturmie postrzelonemu, nazajutrz zmarle- mu, rotmistrzowi K[róla] J[ego] M[iłości]	55
21. Rycerstwu na śmierć zbitemu	55
22. Rytm stałości	55
[III.] <i>Emblema</i> cnót dzielnych i spraw przeważnych sławnych potomków z starożytnego domu Ich M[ości] Panów, P[anów] Kiszaków	57
[1.] <i>Hypostematicon</i>	57
[2.] Ich Mościom moim Miłościwym Panom, Panom: Jego M[ości] Panu Stanisławowi, wojewodzie witebskiemu <i>etc.</i> , Jego M[ości] ks[iędzu] Stanisławowi, kanonikowi wileńskiemu <i>etc.</i> , Jego M[ości] Panu Januszowi, staroście parnawskiemu <i>etc.</i> , Jego M[ości] Panu Mi- kołajowi, dworzaninowi K[róla] J[ego] M[ości] <i>etc.</i> i Jego M[ości] Panu Chryzstofowi, dworzaninowi K[róla] J[ego] M[ości] <i>etc.</i> , Kiszkom, Panom i dobrodziejom mnie wielce łaskawym	58
[3.] Do Jego M[ości] Pana, P[ana] Stanisława Kiszki, wojewodzica witebskiego <i>etc.</i>	60

[4.] Do Jego M[ości] ks[iędza] Stanisława Kiszki, kanonika, scholastyka wileńskiego, proboszcza gieranońskiego <i>etc.</i>	61
[5.] Do Jego M[ości] Pana Janusza Kiszki, starosty parnawskiego, rotmistrza Króla J[ego] M[ości] w W[ielkim] Ks[ięstwie] Lit[ewskim] <i>etc.</i>	62
[6.] Do Jego M[ości] Pana Mikołaja Kiszki, dworzanina K[róla] J[ego] M[ości] <i>etc.</i>	63
[7.] Do Jego M[ości] Pana Chryzstofa Kiszki, dworzanina K[róla] J[ego] M[ości] <i>etc.</i>	64
[8.] Ich Mościam Paniom, P[aniom]: Jaśnie Oświeconej ks[iężnej] Annie Chryzstofowej Radziwiłowej i Wielmożnej Elżbiecie Chryzstofowej Chodkiewiczowej <i>etc.</i> , Kiszczankom	65
[9.] Do oblubieńców	66
[10.] Do Jego M[ości] ks[iędza] Kiszki <i>etc.</i>	67
[11.] Do niegoż	67
[IV.] Monodyja Ojczyzny żalobliwej po ześciu wiecznej pamięci zacnie urodzonego i walecznego rycerza, Adryjana Wojtkowskiego, wiekom potomnym podana	69
[1.] Do Ich Mości Panów Adama, Jana i Jędrzeja Ruckich, P[anów] mnie wielce łaskawych	69
[2.] Monodyja Ojczyzny żalobliwej	70
[3.] Sława cnoty zapłata	75
[4.] Nagrobek I	75
[5.] Nagrobek II	75
[V.] <i>Threnodiae</i> albo Nagrobne plankty dziewięciu bogiń parnaskich na wieczną pamiętkę pobożnego ześcia Paniej świętobliwej, Jej Mości Paniej Elżbiety Weselewny, małżonki Wielmożnego Pana, P[ana] Pawła Sapięhy, koniuszego W[ielkiego] Ks[ięstwa] L[itewskiego], oszmiańskiego, siemieńskiego, metelskiego, omelskiego <i>etc.</i> , <i>etc.</i> starosty	77
[1.] Do Jaśnie Wielmożnego Pana, P[ana] Jego Mości, Pana Pawła Sapięhy na Olszanach, koniuszego W[ielkiego] Ks[ięstwa] L[itewskiego], oszmiańskiego, siemieńskiego, metelskiego, omelskiego <i>etc.</i> , <i>etc.</i> starosty	77
[2.] Plankty nagrobne	78
[1.] [incipit: „Nużęz, Apollon, dobądź na żal też bardony..”]	78
[2.] <i>Clio</i>	78
[3.] <i>Calliope</i>	78
[4.] <i>Erato</i>	79
[5.] <i>Thalia</i>	79
[6.] <i>Euterpe</i>	79

[7.] <i>Terpsichore</i>	80
[8.] <i>Polyhymnia</i>	80
[9.] <i>Melpomene</i>	80
[10.] <i>Urania</i>	81
[3.] Plankt smętnego małżonka na odeście niespodziane małżonki swej miley	81
[4.] Martwy cień	83
[5.] Do zmarłej. Śmierć dobra jest żywotem	84
[6.] Nagrobek	84
[7.] Grób mówi	84
[8.] Przyczyna biegu słonecznego. Wiek ludzki prędko przemija	85
[VI.] Pobudka na obchodzenie nabożne świętości rocznej tryumfu i pompy Ciała Bożego dana a Jaśnie Oświeconemu i Najwielebniejszemu w Panu Chrystusie ojcowi i Panu, Panu Benedyktowi Woynie, z łaski Bożej biskupowi wileńskiemu ofiarowana	87
[1.] [Wiersz pod herbem Trąby]	87
[2.] Do Jaśnie Oświeconego i Nawielebniejszego w Panu Chry- stusie ojca i Pana, Pana Benedykta Woyny, z łaski Bożej biskupa wileńskiego	88
[3.] [incipit: „Przyszedł dzień sławny, z dawnych wieków uchwalony...”]	89
[4.] Pierwsza figura	90
[5.] Wtóra figura	91
[6.] Trzecia figura	91
[7.] Czwarta figura	92
[8.] Piąta figura	92
[9.] Szósta figura	93
[10.] Siódma figura	93
[11.] Ósma figura	94
[12.] [incipit: „Niech kompanije idą nabożne z świeczkami...”]	94
[13.] Pierwsza racyja	96
[14.] Druga racyja	96
[15.] Trzecia racyja	97
[16.] Czwarta racyja	97
[17.] Piąta racyja	99
[18.] Szósta racyja	101
[19.] [incipit: „O Jezu, pokarmie niebieski...”]	104
[VII.] Bezoar z lez ludzkich czasu powietrza morowego w Roku Pańskim 1624 utworzony i zacnemu magistratowi Miasta Wileńskiego ofiarowany	105
[1.] Do Czytelnika	105
[2.] Do zacnego magistratu miasta w Wielkim Księstwie Litewskim stołecznego, Wilna	106

[3.] [Pieśni]	107
[3.1.] Pieśń pierwsza	107
[3.2.] Pieśń wtóra	108
[3.3.] Pieśń trzecia	109
[3.4.] Pieśń czwarta. Gwoli tym, co się w mieście zostaną czasu powietrza	110
[3.5.] Pieśń piąta	112
[3.6.] Pieśń szósta	113
[3.7.] Pieśń siódma	114
[3.8.] Pieśń ósma. Gwoli tym, co z miasta wyjeżdżają przed powietrzem	115
[3.9.] Pieśń dziewiąta	116
[3.10.] Pieśń dziesiąta	117
[3.11.] Pieśń jedenasta	118
[3.12.] Pieśń dwunasta	119
[3.13.] Pieśń trzynasta. O odwrócenie miecza, głodu i moru	120
[3.14.] Pieśń czternasta. Czasu głodu	121
[3.15.] Pieśń piętnasta. Czasu głodu	122
[3.16.] Pieśń szesnasta. O oddaleniu złej chwile głodu i moru	124
[3.17.] Pieśń siedmnasta. Czasu tego w utrapieniu	125
[3.18.] Pieśń osmnasta. W utrapieniu	126
[3.19.] Pieśń dziewiętnasta. W niedostatku	127
[3.19a.] Pieśń na tęż nutę. Gwoli zapowietrzonym i tym, którzy się czują być bliskimi śmierci	128
[3.20.] Pieśń dwudziesta	130
[3.21.] Pieśń dwudziesta pierwsza	131
[3.22.] Pieśń dwudziesta wtóra	131
[3.23.] Pieśń dwudziesta trzecia	132
[3.23a.] [incipit: „ <i>Stella caeli exstirpavit, quae lactavit Christum Dominum...</i> ”]	132
[3.23b.] <i>Oratio</i>	132
[3.23c.] Pieśń też dwudziesta trzecia	133
[3.23d.] Modlitwa	133
[4.] Nauka przeciwko morowemu powietrzu doświadczona i od wielu sławnych doktorów spisana	134
[4.1.] I. Jako się sprawować w domu	134
[4.2.] II. Czego się strzec w domach i na ulicach	134
[4.3.] III. Czym się bronić od zarazy wychodzącym z domu	134
[4.4.] IV. Jako się zachować na miejscach zarażonych	134
[4.5.] V. Czym kurzyć na odpędzenie powietrza	135
[4.6.] VI. Jako się obchodzić z szatami powietrzem umarłych ..	135
[4.7.] VII. Jako się uzbrajać, idąc na niebezpieczne miejsca	135

[4.8.] VIII. Co pomaga przy sobie mieć zawsze	135
[4.9.] IX. Sekret doktorom i chorych opatrującym	135
[4.10.] Czasu powietrza	135
[4.11.] Insze recepty dla ludzi subtelných	135
[4.12.] Lekarstwa dla ludzi prostých	136
[VIII.] Cień pogrzebu P[ana] Jezusowego, który mu sprawili dwa przezacni uczniowie: Józef z Arymatyjej, szlachetny senator <i>etc.</i> , i Nikodem z faruzów, książe żydowskie, wystawiony gwoli uroczystości Wielgopiątkowej Bractwa pod tytułem tychże świętych na poratowanie ubogich założonego	137
[1.] [Wiersz pod herbem Leliwa]	137
[2.] Prześwietnemu i przewielebnemu Jego Mości ks[iędzu] Jerzemu Tyszkiewiczowi, z łaski Bożej i Stolicy Apost[olskiej] biskupowi metoń[skiemu], sufraganowi, a podtenczas administratorowi biskup[stwa] wileń[skiego] <i>etc.</i> , gorącemu promotorowi Bractwa świętych Józefa i Nikodema, Panu a Panu memu M[i]ł[os]ciwemu	138
[3.] Cień pogrzebu Jezusowego	139
1.	139
2.	139
3.	139
4.	139
5.	140
6.	140
7.	140
8.	140
9.	140
10.	141
11.	141
12.	141
13.	141
14.	142
15.	142
16.	142
17.	142
18.	143
19.	143
20.	143
21.	143
22.	144
23.	144
24.	144
25.	144

26.	144
27.	145
28.	145
29.	145
30.	145
31.	146
32.	146
33.	146
34.	146
35.	147
36.	147
37.	147
38.	147
39.	148
40.	148
41.	148
42.	148
43.	148
44.	149
<4>5.	149
<4>6.	149
<4>7.	149
[4.] Zdumienie się dusze nabożnej nad zamordowanym P[anem] Jezusem	150
1.	150
2.	150
3.	150
4.	150
5.	151
6.	151
7.	151
8.	151
9.	152
10.	152
11.	152
12.	152
13.	153
14.	153
15.	153
16.	153
[5.] Płacz nabożnej dusze nad zmarłym P[anem] Jezusem	154
[6.] Westchnienie dusze nabożnej do ran Pańskich	155

[IX.] Tęcza przymierza wiecznego – Jezus Chrystus ukrzyżowany – świętym Józefowi i Nikodemowi jako Noemu w obłokach okazana gwoli nabożeństwu Wielgopiątkowemu tychże świętych Bractwa na poratowanie ubogich założonego	157
[1.] [Wiersz pod herbem Trąby]	157
[2.] Prześwietnemu i przewielebnemu Jego M[o]ści ks[ię]dzu Abrahamowi Woynie, z łaski Bożej i Stolice Apostolskiej biskupowi wileńskiemu, Panu a Panu memu M[i]ł[os]ciwemu	158
[3.] Tęcza przymierza wiecznego – Chrystus Jezus ukrzyżowany	159
1.	159
2.	159
3.	159
4.	160
5.	160
6.	161
<7.>	161
8.	162
9.	163
10.	163
11.	164
12.	164
13.	165
14.	165
15.	166
16.	166
17.	166
18.	167
19.	168
20.	169
21.	170
[4.] Do prześwietnych i przewielebnych wielebnych Ich M[o]ści, braci i dobrodziejów Bractwa naszego	170
[4.1.] Na klejnot ojczysty Jego Mości ks[ię]dza Abrahama Woyny, biskupa wileńskiego	170
[5.] Do księstwa żmudzkiego	170
[5.1.] Na klejnot ojczysty Jego M[o]ści ks[ię]dza Jerzego Tyszkiewicza, biskupa metońskiego <i>etc.</i> , nominata żmudzkiego ..	170
[5.2.] Na klejnot ojczysty świętej pamięci Jego M[o]ści ks[ię]dza Eustachijusza Wołowicza, biskupa wileńskiego	171
[5.3.] Na klejnot ojczysty świętej pamięci Jego M[os]ci ks[ię]dza Melchiora Gejsz Eliaszewicza, biskupa żmudzkiego	171
[5.4.] Na klejnot starożytny przezacnej kapituły wileńskiej	171

[5.5.] Na klejnot ojczysty Jego M[os]ci ks[iędza] Marcina Michajłowicza Żagła, dziekana wileńskiego <i>etc.</i>	172
[5.6.] Na klejnot ojczysty Jego M[o]ści ks[iędza] Marcina Tryzny, pisarza i referendarza W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego] <i>etc.</i>	172
[5.7.] Na klejnot ojczysty Jego M[o]ści ks[iędza] Franciszka Isajkowskiego, kustosa wileńskiego	172
[5.8.] Na klejnot ojczysty Jego M[o]ści ks[iędza] Adama Zabłockiego, kanonika wileńskiego	172
[5.9.] Do niegoż jako do dobrodzieja mego	173
[5.10.] Na klejnot ojczysty Jego M[os]ci ks[iędza] Stanisława Nieborskiego, kanonika wileńskiego	173
[5.11.] Na klejnot ojczysty Jego M[os]ci ks[iędza] Kaspra Zaliwskiego, kanonika wileńskiego	173
[5.12.] Na klejnot ojczysty Jego M[os]ci ks[iędza] Bartłomieja Cieszyńskiego, kanonika wileńskiego, <i>S[anctae] T[heologiae] D[octoris]</i>	174
[5.13.] Na klejnot ojczysty Jego M[os]ci ks[iędza] Wojciecha Surowskiego, plebana wileńskiego	174
[6.] Do Jaśnie Wielmożnych, Wielmożnych urodzonych, szlacheckich Ich M[o]ści P[anów], braci i dobrodziejów tegoż Bractwa ..	174
[6.1.] Na klejnot ojczysty Jego M[os]ci Pana, P[ana] Leona Sapiehy, wojewody wileńskiego, hetmana najwyższego W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego] <i>etc.</i>	174
[6.2.] Na klejnot ojczysty Jego M[os]ci Pana Aleksandra Szuski, kasztelana żmudzkiego <i>etc.</i>	175
[6.3.] Na klejnot ojczysty Jego M[os]ci Pana Jana Alfonsa Laskiego, kasztelana mińskiego <i>etc.</i>	175
[6.4.] Na klejnot ojczysty Jego M[os]ci P[ana] Jerzego Zienowicza, sędziego ziemskiego wileńskiego <i>etc.</i>	175
[6.5.] Na klejnot ojczysty Jego M[os]ci P[ana] Konstantego Zaleskiego, podsędka ziemskiego wileńskiego <i>etc.</i>	175
[6.6.] Do niegoż	176
[6.7.] Na klejnot ojczysty sławnej pamięci Jego M[os]ci Pana Jana Brzostowskiego	176
[6.8.] Na klejnot ojczysty Jego M[o]ści P[ana] Piotra Pukińskiego	176
[6.9.] Na klejnot ojczysty Jego M[os]ci Pana Tomasza Bildziukiewicza, sekretarza K[róla] J[ego] M[os]ci, wójta wileńskiego ..	176
[6.10.] Na klejnot starodawny szlacheckiego magistratu wileńskiego	177
[6.11.] Do tegoż	177

[6.12.] Do wszystkich Ich M[os]ci dobrodziejów tegoż Bractwa .	177
[6.13.] Do wszystkich Ich M[os]ci dobrodziejek tegoż Bractwa .	177
[X.] Żale serdeczne Oblubienice bojującej i dusz nabożnych nad Oblubieńcem a Panem w grobie pochowanym Jezusem, gwoli uroczystości Wielgopiątkowej Bractwa Świętych Józefa i Nikodema, na poratowanie ubogich założonego	179
[1.] [Wiersz pod herbem Trąby]	179
[2.] Wielebnemu w Bodze Jego M[os]ci ks[ię]dzu Marcinowi Michajłowicza Żagielowi, dziekanowi i oficjałowi generalnemu wileńskiemu, proboszczowi oszmiańskiemu, wielkiemu dobrodziejowi Bractwa świętych Józefa i Nikodema, Panu a Panu memu M[i]l[os]ciwemu	180
[3.] Żale serdeczne Oblubienice bojującej i dusz nabożnych nad Oblubieńcem a Panem w grobie pochowanym Jezusem	182
[3.1.] Żal 1	182
[3.2.] Żal 2	182
[3.3.] Żal 3	183
[3.4.] Żal 4	184
[3.5.] Żal 5	184
[3.6.] Żal 6	186
[3.7.] Żal 7	187
[3.8.] Żal 8	189
[3.9.] Żal 9	190
[3.10.] Żal 10	191
[3.11.] Żal 11	192
[3.12.] Żal 12	194
[3.13.] Żal 13 abo Wzywianie Pańskie do uważenia boleści swoich .	196
[3.14.] Żal 14 abo Politowanie chrześcijańskiej duszy nad boleściami Pańskimi	197
[3.15.] Żal 15	197
[3.16.] Żal 16	199
[3.17.] Żal 17	199
[3.18.] Żal 18	200
[3.19.] Żal 19	201
[3.20.] Żal 20 abo Skarga Pańska na niewdzięczność ludu izraelskiego	204
[3.21.] Żal 21	207
KOMENTARZE	209
Komentarz edytorski	211
I. Wykaz znaków i skrótów przyjętych w edycji	211
II. Opis źródeł	227
III. Zasady wydania	240

IV. Zasady transkrypcji	240
V. Aparat krytyczny	245
Objaśnienia	249
Słownik wyrazów archaicznych	376
Słownik wyrazów złożonych	420
Indeks	424
Zestawienie wersyfikacyjne	473
ANEKS	477
[I.] Dowody procesyjej nabożnej i poważnego tryumfu w dzień roczny przenaświętszego Ciała Bożego Jaśnie Wielmożnemu Panu, Jego Mości Panu, P[anu] Chryzstofowi Słuszce, wojewodzie wendeń- skiemu <i>etc.</i> , natenczas marszałkowi trybunalskiemu wileńskiemu, ofiarowane przez Waleńtego Bartoszewskiego	479
[1.] Jaśnie Wielmożnemu Panu, Jego M[o]ści Panu Chryzstofowi Słusz- ce, wojewodzie wendeńskiemu <i>etc.</i> , memu Miłościwemu Panu ..	479
[2.] Co jest ogólnie procesyja	481
[3.] O procesyjej w dzień święty Przenachwalebniejszego Ciała Bożego	482
[4.] Czemu z tak wielką pompą i tryumfem wszyscy my, katolicy, ten dzień roczny Bożego Ciała obchodzimy	483
[4.1.] Pierwsza przyczyna	483
[4.1.a.] Kwestyja heretycka	484
[4.1.b.] Odpowiedź katolicka	484
[4.2.] Wtóra przyczyna	485
[4.2.a.] Kwestyja heretycka	486
[4.2.b.] Odpowiedź katolicka	486
[4.3.] Trzecia przyczyna	486
[4.3.a.] Kwestyja heretycka	487
[4.3.b.] Odpowiedź katolicka	487
[4.4.] Czwarta przyczyna	487
[4.4.a.] Kwestyja heretycka	488
[4.4.b.] Odpowiedź katolicka	488
[4.5.] Piąta przyczyna	489
[4.5.a.] Kwestyja heretycka	490
[4.5.b.] Odpowiedź katolicka	491
[4.6.] Szósta przyczyna	492
[5.] Jasny dowód, że u nas, katolików, tylko jest prawdziwy sakrament Eucharystyjej	494
[6.] Przydatek o przytomności żrzelnej ciała i krwi Pańskiej w Eu- charystyjej przeciw nowowiernym	495
[6.1.] Pierwszy węzełek	496
[6.2.] Wtóry	496
[6.3.] Trzeci	497

[7. Figury z procesji w święto Bożego Ciała]	497
[7.1.] Pierwsza figura	497
[7.2.] Wtóra figura	497
[7.3.] Trzecia figura	498
[7.4.] Czwarta figura	498
[7.5.] Piąta figura	498
[7.6.] Szósta figura	499
Opis źródła	499
Aparat krytyczny	501
Objaśnienia	501
[II.] <i>Parthenomelica</i> albo Pienia nabożne o Pannie Naświętszej, które poważ- ny senat Miasta Wileńskiego spólnym a porządnym obywatelów swoich i innej młodzi nabożeństwem i kosztownym aparatem czasu pożądanego adwentu Pańskiego na roracich przystojnie co rok odprawuje, niektóre poprawione, niektóre z łacińskiego na polskie przełożone, niektóre nowo teraz złożone na cześć i chwałę wcielenia Pańskiego i na wielbienie Bogarodzicy	527
[1.] Do Czytelnika	527
[2.] Zacnemu senatowi Miasta Wileńskiego, stołecznego W[ielkiego] K[sięstwa] Lit[ewskiego], zdrowia i pomyslnych fortun <i>etc., etc.</i> ..	528
[3.] Pienia roratne	530
[3.1.] [incipit: „ <i>Rorate, caeli...</i> ”]	530
[3.2.] [Pienie I] [incipit: „ <i>Ave, o Maria...</i> ”]	531
[3.3.] Pienie II [incipit: „ <i>Zdrowaś bądź, Maryja...</i> ”]	532
[3.4.] Pienie [incipity: „ <i>Alleluia. Prophetae sancti...</i> ”, „ <i>Mittit ad Virginem...</i> ”]	534
[3.5.] Pienie III [incipit: „ <i>Zesłał Bóg wszechmocny...</i> ”]	537
[3.6.] Pienie IV [incipit: „ <i>Urząd zbawienia ludzkiego...</i> ”]	539
[3.7.] [incipit: „ <i>Sanctus...</i> ”]	540
[3.8.] Pienie V [incipit: „ <i>Po upadku człowieka grzesznego...</i> ”] ..	540
[3.9.] [incipit: „ <i>Agnus Dei...</i> ”]	542
[3.10.] Pienie VI [incipit: „ <i>Przyszedł nam czas chwalebny adwentu Pańskiego...</i> ”]	542
[3.11.] Pienie VII [incipit: „ <i>Głos wdzięczny z nieba wychodzi...</i> ”] ..	543
[3.12.] Pienie VIII [incipit: „ <i>Archanioł Gabryjel ...</i> ”]	545
[3.13.] Pienie IX [incipit: „ <i>Pochwalmy Pana w liczbie świętych Jego...</i> ”]	547
[3.14.] Pienie X. Pieśń św. Wojciecha [incipit: „ <i>Bogarodzica Dziewica...</i> ”]	548
[3.15.] Pienie XI [incipit: „ <i>O Matko miłościwa...</i> ”]	552

[3.16.] Pienie XII [incipit: „Witaj, Królowo niebios gwiazdo- strojnych...”]	553
[3.17.] Pienie XIII [incipit: „Tobie wznawiamy, Panno, nad wymowę...”]	554
[3.18.] Pienie XIV [incipit: „O nadroższy kwiateczku państwo czystego...”]	555
[3.19.] Pienie XV [incipit: „Gwiazdo morza głębokiego...”]	556
[3.20.] Pienie XVI [incipit: „Królownie wiecznej nieba wysokiego...”]	557
[3.21.] Pienie XVII [incipit: „Archanioł Gabryel z nieba wysokiego...”]	558
[3.22.] Pienie XVIII [incipit: „Zdrowaś bądź, Maryja...”]	560
[3.23.] Pienie XIX [incipit: „Witaj, Gwiazdo morska...”]	561
[3.24.] Pienie XX [incipit: „Którego niebo i morze...”]	562
[3.25.] Pienie XXI [incipit: „Chwalebna i zacna Pani...”]	563
[3.26.] Pienie XXII [incipit: „Wspomni, Zbawicielu, sobie...”]	564
[3.27.] Pienie XXIII [incipit: „Matko święta Chrystusowa...”]	564
[3.28.] Pienie XXIV [incipit: „Bądź wesola, Panno, z dziwnego...”]	565
[3.29.] Pienie XXV. Na hejnał [incipit: „Boże wieczny, Boże żywy...”]	566
[3.30.] Pienie XXVI [incipit: „Witaj, naświętsza Dziewico...”]	567
[3.31.] Pienie XXVII [incipit: „Maryja, Matko miłości...”]	568
[3.32.] Pienie XXVIII [incipit: „Witaj, Królowa nieba i Matko litości...”]	569
Opis źródła	569
Aparat krytyczny	574
Objaśnienia	574
Komentarz muzykologiczny (Maciej Jochymczyk)	594
ILUSTRACJE	607

BIBLIOTEKA PISARZY STAROPOLSKICH

ukazały się:

HIERONIM MORSZTYN, *Światowa Rozkosz*
wydał Adam Karpiński
tom 1

KASPER TWARDOWSKI, *Pochodnia Miłości Bożej*
wydał Krzysztof Mrowcewicz
tom 2

KASPER MIASKOWSKI, *Zbiór rymów*
wydała Alina Nowicka-Jeżowa
tom 3

WACŁAW POTOCKI, *Muza polska*
wydał Adam Karpiński
tom 4

SEBASTIAN GRABOWIECKI, *Rymy duchowne*
wydał Krzysztof Mrowcewicz
tom 5

SEBASTIAN FABIAN KLONOWIC, *Roxolania * Roksolania*
wydał i przełożył Mieczysław Mejor
tom 6

KASPER TWARDOWSKI, *Lekcje Kupidynowe*
wydał Radosław Grześkowiak
tom 7

STANISŁAW GROCHOWSKI, *Wirtdarz*
wydała Justyna Dąbkowska
tom 8

ALEKSANDER TEODOR LACKI, *Pobożne pragnienia*
wydał Krzysztof Mrowcewicz
tom 9

- MIKOŁAJ KOCHANOWSKI, *Rotule*
wydał Adam Karpiński
tom 10
- KASPER TWARDOWSKI, *Łódź młodzi z nawalności do brzegu płynąca*
wydał Radosław Grześkowiak
tom 11
- JAN ŻABCZYC, *Symfonije anielskie*
wydał Adam Karpiński
tom 12
- SZYMON ZIMOROWIC, *Roksolanki*
wydał Radosław Grześkowiak
tom 13
- ANDRZEJ MAKSYMILIAN FREDRO, *Monita politico-moralia* *
Przestrogi polityczno-obyczajowe
wydały Ewa Jolanta Głębička i Estera Lasocińska
tom 14
- ERAZM OTWINOWSKI, *Pisma poetyckie*
wydał Piotr Wilczek
tom 15
- P. CORNEILLE * J.A. MORSZTYN, *Cyd albo Roderyk*
wydali Adam Karpiński i Adam Stepnowski
tom 16
- SAMUEL TWARDOWSKI, *Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego*
wydał Roman Krzywy
tom 17
- G.M. VERDIZZOTTI * M. BŁAŻEWSKI, *Setnik przypowieści uciasznych*
wydał Jan Ślaski
tom 18
- ADAM KORCZYŃSKI, *Wizerunk zlocistej przyjaźnią zdrady*
wydał Radosław Grześkowiak
tom 19
- HIERONIM MORSZTYN, *Filomachija*
wydał Radosław Grześkowiak
tom 20
- Dialogus in Natali Domini* * *Dialog na Narodzenie Pańskie*
wydała i przełożyła Joanna Ziabicka
tom 21
- ADRIAN WIESZCZYCKI, *Utwory poetyckie*
wydała Anna Gurowska
tom 22
- MIKOŁAJ SĘP SZARZYŃSKI, *Poezje zebrane*
wydali Radosław Grześkowiak i Adam Karpiński
przy współpracy Krzysztofa Mrowcewicza
tom 23

- SAMUEL TWARDOWSKI, *Pałac Leszczyński*
wydał Roman Krzywy
tom 24
- SZYMON STAROWOLSKI, *De claris oratoribus Sarmatiae **
O znakomitych mówcach Sarmacji
wydała i przełożyła Ewa Jolanta Głębicka
tom 25
- MACIEJ KAZIMIERZ SARBIEWSKI, *Epigrammatum liber * Księga epigramatów*
wydały i przełożyły Magdalena Piskała i Dorota Sutkowska
tom 26
- ABRAHAM ROŻNIATOWSKI,
Pamiętka krwawej ofiary Pana Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa
wydał Janusz S. Gruchała
tom 27
- MICHAŁ JURKOWSKI, *Historyje świeże i niezwyuczajne*
wydał Mariusz Kazańczuk
tom 28
- KLEMENS BOLESŁAWIUSZ, *Przeraźliwe echo trąby ostatecznej*
wydał Jacek Sokolski
tom 29
- JAN GAWIŃSKI, *Dworzanki albo Epigrammata polskie*
wydał Jacek Głażewski
tom 30
- SEBASTIAN PETRYCY, *Horatius Flaccus w trudach więzienia moskiewskiego*
wydał Jacek Wójcicki
tom 31
- STANISŁAW HERAKLIUSZ LUBOMIRSKI, *Dziela proza,*
t. 1: *Rozmowy Artaksesa i Ewandra*
wydała Justyna Dąbkowska-Kujko
tom 32
- F. SARACINELLI * S.S. JAGODYŃSKI, *Wzbawienie Ruggiera z wyspy Alcyny*
wydał Roman Krzywy
tom 33
- HIERONIM MORSZTYN, *Historija ucieszna o królewnie Banialuce*
wydał Radosław Grzeškowiak
tom 34
- JAN GAWIŃSKI, *Sielanki z Gajem zielonym*
wydała Ewa Rot
tom 35
- MIKOŁAJ REJ, *Kupiec*
wydała Anna Kochan
tom 36
- KAROL MIKOŁAJ JUNIEWICZ, *Refleksyje duchowne*
wydał Maciej Pieczyński
tom 37

- OLBRYCHT KARMANOWSKI, *Wiersze i listy*
wydał Radosław Grześkowiak
tom 38
- FRANCISZEK GRADOWSKI, *Hodoeporicon Moschicum * Wyprawa moskiewska*
wydał Bartłomiej Czarski
tom 39
- SAMUEL TWARDOWSKI, *Władysław IV, król polski i szwedzki*
wydał Roman Krzywy
tom 40
- GIAMBATTISTA MARINO * ANONIM, *O zabiciu Młodzianków*
wydał Radosław Rusnak
tom 41
- STANISŁAW MORSZTYN, *Hippolit. Tragedyja, jedna z dziesięci, które wierszem łacińskim napisał Seneka, na polskie przetłumaczona * Andromacha. Tragedyja z francuskiego przetłumaczona*
wydali Michał Bajer i Radosław Rusnak
tom 42
- ANDRZEJ ZBYLITOWSKI, *Wiersze zebrane*
wydały Anna Kochan i Emilia Żybert-Pruchnicka
tom 43
- ERAZM Z ROTTERDAMU * ANONIM, *Księgi, które zowią Język*
wydała Justyna Dąbkowska-Kujko
tom 44
- JAKUB SOBIESKI, *Mowy pogrzebowe*
wydały Maria Barłowska i Małgorzata Ciszewska
tom 45
- ALBERT INES, *Acroamata epigrammatica * Epigramaty mile dla ucha*
wydały i przełożyły Magdalena Piskała i Dorota Sutkowska
tom 46
- WESPAZJAN KOCHOWSKI, *Ogród Pamięński*
wydali Roman Mazurkiewicz i Wiesław Pawlak
tom 47
- HIERONIM FAŁĘCKI, *Wojsko serdecznych nowo rekrutowanych na większą chwałę Boską afektów*
wydał Maciej Pieczyński
tom 48
- JAKUB KAZIMIERZ HAUR, *Mercuryjusz polski z dobremi nowinami, wesolemi awizami wierszem pisany*
wydała Joanna Partyka
tom 49
- WALENTY BARTOSZEWSKI, *Utwory poetyckie*
wydała Monika Kardasz
tom 50

w przygotowaniu:

MARCIN HIŃCZA, *Płęsy aniołów Jezusowi narodzonemu,
naświętszego Krzyża tańce*
w opracowaniu Alicji Bielak

WACŁAW POTOCKI, *Syloret*
w opracowaniu Elżbiety Aleksandry Jurkowskiej

ŁUKASZ GÓRNICKI, *Dworzanin polski*
w opracowaniu Marty Wojtkowskiej-Maksymik

JUSTUS LIPSJUSZ * PAWEŁ SZCZERBIC, *Politica pańskie*
w opracowaniu Estery Lasocińskiej

JUSTUS LIPSJUSZ * JANUSZ PIOTROWICZ, *O stałości ksiąg dwoje*
w opracowaniu Justyny Dąbkowskiej-Kujko

WACŁAW POTOCKI, *Transakcja wojny chocimskiej*
w opracowaniu Joanny Krauze-Karpińskiej i Adama Karpińskiego

WACŁAW POTOCKI, *Pieśni*
w opracowaniu Mirosławy Hanusiewicz-Lavallee i Adama Karpińskiego

JAN DYMITR SOLIKOWSKI, *Facies perturbatae... Reipublicae *
Sen na jawie albo widowisko... uciemnionej Rzeczypospolitej*
w opracowaniu Ariadny Masłowskiej-Nowak

FROWINUS, *Antigameratus*
w opracowaniu i przekładzie Mieczysława Mejora

PIOTR ARTOMIUSZ, *Tanatomachija to jest bój ze śmiercią*
w opracowaniu Anny Nath-Dokurno

JAN BIAŁUSKI, *Łupieżę martwe skrypty Marcina Gracjana*
w opracowaniu Patrycji Potoniec

MICHAŁ WITOSŁAWSKI, *Lutnia na wesele pana Jerzego Chodkiewicza
i panny Zofiji Radziwillówny * Jan Sapieha, Epitalamijum na wesele pana Leona Sapiehy
i panny Elżbiety Radziwillówny*
w opracowaniu Aleksandry Ćwiklińskiej

